

**PROCEEDINGS
OF HISTORY
FACULTY
OF LVIV
UNIVERSITY**

Collection of scientific articles

Issue 23

Published since 1997

*Ivan Franko National
University of Lviv*

**НАУКОВІ ЗОШИТИ
ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Випуск 23

Виходить від 1997

*Львівський національний
університет імені Івана Франка*

2022

Засновник: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої ради
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15573-4045ПР від 17.07.2009 р.

Рекомендувала до друку Вчена рада Університету протокол № 22/11 від 24 листопада 2021 р.

Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць. 2022. Випуск 23. Ювілейний випуск на пошану Богдана Якимовича. 580 с.

Proceedings of History Faculty of Lviv University. Collection of scientific articles. 2022. Issue 23. Festschrift in Honour of Bohdan Yakymovych. 580 p.

У “Наукових зошитах історичного факультету Львівського університету” публікуються наукові статті, повідомлення, переклади, документи, рецензії та огляди з актуальних проблем історії України, всесвітньої історії, історіографії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін, які раніше не публікувались.

“Proceedings of History Faculty of Lviv University” includes scientific articles, annotations, translations, documents, and reviews concerning problems of history of Ukraine, world history, historiography, archaeology, ethnology, special branches of history.

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2021.22-23>

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

д-р істор. наук, проф. *Б. З. Якимович* (головний редактор), д-р істор. наук, доц. *Р. Б. Тарнавський* (відповідальний редактор), канд. істор. наук, доц. *І. І. Федик* (відповідальний редактор), д-р філософії *Л. Р. Шелестак* (відповідальний секретар), д-р істор. наук, проф. *М. М. Вегеш*, д-р істор. наук, проф. *Л. В. Войтович*, д-р істор. наук, доц. *В. В. Галайчук*, д-р істор. наук, проф. *В. Є. Голубко*, д-р істор. наук, проф. *Л. О. Зашкільняк*, д-р істор. наук, проф. *І. С. Зуляк*, д-р істор. наук, проф. *В. В. Марчук*, канд. іст. наук, доц. *Р. В. Масик*, д-р габіліт., проф. *В. Моравський*, канд. істор. наук, доц. *В. В. Пришляк*, д-р істор. наук, проф. *О. О. Салата*, д-р істор. наук, доц. *Р. Б. Сіромський*, д-р істор. наук, ст. наук. сп. *О. Й. Стасюк*, канд. істор. наук, доц. *О. М. Щодра*.

Professor *B. Z. Yakymovych* – Editor-in-Chief
Assistant Professor *I. I. Fedyk* – Executive Editor
Assistant Professor *R. B. Tarnavskiy* – Executive Editor
Doctor of philosophy *L. R. Shelestak* – Assistant Editor
Відповідальний за випуск *Руслан Сіромський*

Адреса редакційної колегії: Editorial office address:

Львівський національний університет імені Івана Франка, University of Lviv,
вул. Університетська, 1, кім. 329, 331; 1, Universytetska Str., room 329, 331; 79000,
79000, Львів, Україна, Lviv, Ukraine,
тел.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390 тел.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390

<http://www.lnu.edu.ua/faculty/webhistory/publ.html>

Комп'ютерна верстка М. ЯКОВЕНКО

Художньо-технічне редагування Б. ЯКИМОВИЧ

Коректа Б. ЯКИМОВИЧ, І. ФЕДИК, Д. ЯКИМОВИЧ-ЧАПРАН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЮВАЧА:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції. Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100 ¹/₁₆.

Ум. друк. арк.

Тираж 100 прим. Зам. №

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2022

© Автори, 2022

Alexander Popov

Є люди, які не підвладні рокам, а їхні ювілеї несподівані не тільки для них, а й для родини, друзів, колег, співробітників, знайомих. Несподівані – бо енергія випромінює, діяльність не вщухає, оптимізм і віра в майбутнє перевершують усі можливі показники. Саме до таких людей належить наш

Ювіляр – Богдан Якимович.

Годі перелічити наукові, культурні, громадсько-політичні заходи, які відбулися в Галичині і далеко за її межами, до яких був і нині причетний Богдан Якимович. Іван Франко – його духовний батько, Маркіян Шашкевич – енергійний поборник пітьми, Тарас Шевченко – зразок єднання таланту і мужности. Без належного вшанування, завдяки Богданові, не залишається ніхто – від Григорія Сковороди до Івана Драча, над меморіальним комплексом якого, попри недугу, працює зараз. Коло його наукових інтересів теж безмежне: історія рідного краю, історія українського війська та військова термінологія, історична біографістика, а найбільше захоплення – студіювання українських друків, якими промережене його життя, як сорочка-вишиванка – незмінна супутниця наукових конференцій, святочних заходів, родинних зустрічей.

З роси і води Богдане! Перемоги над швидкоплинними роками, наповнення їх плідною працею, Вірою, Надією та Любов'ю!

Здоров'я міцного, мирного неба над коханою Україною, сили і насаги тішити родину, реалізувати численні творчі плани, ворухобити нас колег, спонукати до дії!

Високоповажний Ювіляре, Шановний Професоре, Дорогий Богдане –
Ad multos annos!

*Деканат історичного факультету
Львівського національного університету
імені Івана Франка
Катедра історичного краєзнавства*

**ЗМІСТ
CONTENT**

Микола ГАЛІВ

Професору Богдану Зіновійовичу Якимовичу – 70!

Mykola HALIV

Professor Bohdan Yakymovych is 70 years old! 12

Петро КОСТЮК

Богдан Якимович: що плекаємо, те і маємо

Petro KOSTIUK

Bohdan Yakymovych: We get what we cherish 14

**ІСТОРИЯ УКРАЇНИ
HISTORY OF UKRAINE**

Ольга ЩОДРА

**Слов'яни і Русь на трансконтинентальних торговельних шляхах
Раннього Середньовіччя**

Olga SHCHODRA

Slavs and Ruthenia on Transcontinental Trade Routes in Early

Middle Ages 29

Ольга МАЛЮТА

**Економічне співробітництво України і Швеції: історичні паралелі та
досвід забезпечення постійного нейтралітету й державности
(наприкінці XVIII – перша чверть XX ст.)**

Olga MALIUTA

**Economic Cooperation between Ukraine and Sweden: Historical Parallels
and Experience of Ensuring Permanent Neutrality and Statehood (at the End
of the XVIII – the I Quarter of the XX centuries) 47**

Зоя БАРАН

**“Орієнт чи Окцидент”: проблема вибору України у трактуванні
Ольгерда Бочковського**

Zoya BARAN

**“Orient or Occident”: the Problem of Choosing Ukraine in Olgerd
Bochkovskyi's Interpretation 62**

Тамара ПОЛЕЩУК

**Дмитро Дорошенко versus Микола Трубецькой: “Українське питання”
в дискусіях 1920-х років**

Tamara POLESHCHUK

Dmytro Doroshenko versus Nikolay Trubetskoy: “Ukrainian Question” in Discussions of the 1920s 72

Оксана САЛАТА

Український театр в умовах німецької окупації 1941–1942 рр.

Oksana SALATA

Ukrainian Theater in the Conditions of the German Occupation of 1941–1942 83

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Свобода вибору країни проживання: рееміграція з Канади в Українську РСР (1955–1960-ті роки)

Ruslan SIROMSKYI

The Freedom to Choose a Country of Residence: Re-emigration from Canada to the Ukrainian SSR (1955–1960-ies) 93

Анна ВАХНЯНИН

Консолідаційні процеси в українській діяспорі: діяльність Панамериканської Української Конференції (1947–1967 рр.)

Anna VAKHNIANYN

Consolidation Processes in Ukrainian Diaspora: The Activites of the Pan-American Ukrainian Conference 107

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО LOCAL HISTORY

Любов ШИЯН

Вишневецький палацовий ансамбль XVIII ст. Нові підходи до пам’яткознавчих студій

Liubov SHYAN

Vyshnivetsky Palace Ensemble of the XVIII century. New Approaches to Memory Studies 121

Олександр СЕДЛЯР

Стратегія розвитку та пріоритети діяльності Товариства “Галицько-Руська Матиця” в уявленні галицьких русинів (1848 – початок 1880-х рр.)

Oleksandr SEDLIAR

Strategy of Development and Priorities of Activity of the Society “Halytsko-Ruska Matytsia” in the Imagination of Galician Ruthenians (1848 – Early 1880’s) 130

Михайло ГНАТЮК

Осип Маковей: громадський діяч, публіцист, пропагатор української культури кінця XIX – початку XX ст.

Mykhaylo HNATIUK

Osyup Makovey, a Public Figure, Publicist, and the Promoter of Ukrainian Culture of the late 19th – early 20th centuries..... 155

Леонід ТИМОШЕНКО

Україномовні видання друкарні Арона Жупника в Дрогобичі

Leonid TYMOSHENKO

Ukrainian Language Publications of Aron Zhupnyk's Printing House in Drohobych 165

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

Історія в Українському таємному університеті (1921–1925 рр.)

Leonid ZASHKILNYAK

History at Ukrainian Underground University (1921–1925) 179

Лев КАЛИНЯК

Організація Польського Стронніцтва Людового “Пяст” у Львівському повіті (1919–1926)

Lev KALYNYAK

Polish Organization of Stronnitstvo Lyudove “Pyast” in Lviv County (1919–1926) 199

Степан ГЕЛЕЙ

Боротьба галичан за українську мову навчання учнів початкових шкіл у 1920-х роках XX ст. (На матеріалах громади села Бабухів Рогатинського повіту)

Stepan GELEY

The Struggle of Galicians for Ukrainian as Teaching Language of Primary Schools in 1920s (Based on Materials of the Community of Babukhiv, Rohatyn County) 211

Ігор МРАКА

Національно-релігійний склад населення Львівського повіту (1918–1939)

Ihor MRAKA

National-Religious Composition of the Population in Lviv County (1918–1939) 231

Роман МАСИК

Союз Польських нафтових промисловців у Львові

Roman MASYK

The Union of the Polish Oil Manufacturers in Lviv 278

Марія ПІРКО, Богдан ЯКИМОВИЧ

ГАЛИЦЬКА ШЕВЧЕНКІЯНА: видання збірки поезій “Кобзар” у 20–30-х рр. ХХ ст.

Mariya PIRKO, Bohdan YAKYMOVYCH

GALICIAN SHEVCHENKIANA: Publications of “Kobzar” Collection of Poems in 1920s-1930s 303

Наталія КОБРИН

Музична Шашкевичіана Галичини (до 1939 року)

Nataliia KOBRYN

Musical Shashkevychiana in Galicia (Until 1939) 324

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

Наукові товариства студентів-народознавців Львівського університету в першій половині ХХ ст.: особливості організаційних засад та діяльності

Roman TARNAVSKYI

Scientific Societies of Students Specialized in Folk Studies at Lviv University in the First Half of the 20th Century: Features of Organizational Principles and Activities 341

Ігор СОЛЯР

Олександр Карпенко в Інституті суспільних наук: формування науковця (1952–1960)

Ihor SOLIAR

Olexander Karpenko in the Institute of Social Sciences: The Formation of a Scientist (1952–1960) 353

ВІЙСЬКОВА ТА ВОЄННА ІСТОРИЯ MILITARY HISTORY

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Підготовка оборони Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: фортеця Миколаїв

Leontiy VOITOVYCH

The Preparation to the Defense of Galicia in the Second Half of 19th – at Beginning of 20th Century: The Fortress of Mykolaiv 365

Віктор ГОЛУБКО

Військові аспекти українського державотворення на сторінках “Архива Русской революции” Йосифа Гессена

Viktor HOLUBKO

Military Aspects of Ukrainian State Formation on the Pages of “The Russian Revolution’s Archives” by Josef Hessen 387

Сергій ЗАЙЦЕВ

Антиурядовий рух на Катеринославщині доби Гетьманату Павла Скоропадського (травень – грудень 1918 р.)

Sergiy ZAITSEV

The Anti-Governmental Movement in the Katerynoslav Region During the Hetmanat of Pavlo Skoropadskyi (May–December 1918) 404

Володимир РУТАР

Організація медико-санітарної служби Війська польського у Східній Галичині (листопад 1918 – лютий 1919 рр.)

Volodymyr RUTAR

Organization of the Medical and Sanitary Service of the Polish Army in Eastern Galicia (November 1918 – February 1919) 418

Ivan FEDYK

The Features of Hybrid Warfare in German Actions Towards Poland in 1930s

Ivan FEDYK

Риси гібридної війни у діях Німеччини, спрямованих проти Польщі у 30-х роках XX століття 437

Володимир ЛАГОДИЧ

Військові дії під Ковелем за свідченнями джерел УПА (січень–березень 1944 р.)

Volodymyr LAGODYCH

Military Operations Near the City of Kovel According to the Testimony of UPA Sources (January–March 1944) 442

Лариса ШЕЛЕСТАК

Вишкіл офіцерів запасу у Львівському медичному інституті (1944–1991)

Larysa SHELESTAK

Reserve Officers Training in Lviv Medical Institute (1944–1991) 456

ЕТНОЛОГІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ
ETHNOLOGY AND SPECIAL HISTORICAL STUDIES

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Ліс у народних демонологічних уявленнях українців

Roman SILETSKYI

Forest in Ukrainian Traditional Folk Beliefs 473

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Ліквідація хуторів у північних районах Львівської області в другій половині ХХ ст.

Hryhorij RACHKOVSKYI

The Liquidation of Small Settlements of the Northern Districts of Lviv Region in the Second Half of the Twentieth Century 493

Олександр ЦЕЛУЙКО

Проблеми історичної географії, топоніміки та краєзнавства в роботі теоретичного семінару з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін при ЦДІА України у м. Львові

Oleksandr TSELUIKO

Problems of Historical Geography, Toponymics and Local History in the Work of the Source Study and Special (Auxiliary) Historical Disciplines Theoretical Seminar in State Central Historical Archives of Ukrainian SSR in Lviv ... 509

РЕЦЕНЗІЇ
BOOK REVIEWS

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК

Рецензія на: Костянтин Нікітенко, Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії. (Львів: Видавництво “Левада”, 2017), 604.

ISBN 978-617-7527-18-2

Oksana MALANCHUK-RYBAK

The Review of: Kostyantyn Nikitenko, Stalin’s Pawns: *Soviet Propaganda Myths and the truth of History*. (Lviv: Levada, 2017), 604.

ISBN 978-617-7527-18-2 545

Олександр СЕДЛЯР

Рецензія на: Мирон Щеглюк, *Давня українська метрологія: монографія*, (Львів: Споллом, 2019), 284. ISBN 966-9-19-5446, 978-9-66-919-5449

Oleksandr SEDLIAR

The Review of: *The monograph Ancient Ukrainian Metrology* by Myron Shcheglyuk, (Lviv: Spolom, 2019), 284. ISBN 966-9-19-5446, 978-9-66-919-5449 551

Богдан ЯКИМОВИЧ

Сучасний шедевр української книжки

Рецензія на: *Ярослав Стешенко: епістолярний монолог*. Упорядник Євген Пшеничний. (Дрогобич: Коло, 2020), 440. ISBN 978-617-642-444-4

Bohdan YAKYMOVYCH

Modern Masterpiece of Ukrainian Book

The Review of: *Yaroslav Steshenko: Epistolary Monologue*. Compiled by Yevhen Pshenichny. (Drohobyh: Kolo, 2020), 440. ISBN 978-617-642-444-4 554

IN MEMORIAM

Феодосій СТЕБЛИЙ

Наші спільні дороги доріженьки. Спомин про професора Миколу Кравця

Feodosiy STEBLIY

Our common Roads. Memories about Professor Mykola Kravets 561

Іван ПАТЕР

Настанова учителя – праця й старання (спомин про професора Миколу Миколайовича Кравця)

Ivan PATER

The Teacher's Advice is Work and Enclavor (Memories about Professor Mykola Kravets) 568

**НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ
OUR PUBLICATIONS**

Богдан ЯКИМОВИЧ, Дарія ЯКИМОВИЧ-ЧАПРАН

Невідомий лист Василя Стефаника до Ольги Гаморак від 16 квітня 1898 р.

Bohdan YAKYMOVYCH, Dariya YAKYMOVYCH-CHAPRAN

Unknown Letter for Olga Hamorak by Vasyl Stefanyk at April 16, 1898 575

Список авторів /List of authors 578

ПРОФЕСОРУ БОГДАНУ ЗІНОВІЙОВИЧУ ЯКИМОВИЧУ – 70!

З нагоди славного Ювілею щиро вітаю доктора історичних наук, професора Богдана Зіновійовича Якимовича із 70-літтям!

Життєвий шлях поважного Ювіляра без сумніву може слугувати яскравим прикладом життєвого успіху, професійної самореалізації, твердості і наполегливості у досягненні поставленої мети. Народившись 29 січня 1952 р. на благодатній Городенківській землі, він присвятив себе служінню Батьківщині на науковій, педагогічній і громадській нивах.

У кожній справі, до якої Богдана Зіновійовича безнастанно підштовхувала жага праці, він досягнув непересічних результатів. На науковому поприщі здійснився як фаховий дослідник, доктор наук, спеціаліст у галузях франкознавства, історичного краєзнавства, військової історії, вексилології, лексикографії, видавець і науковий редактор численних збірників, словників, посібників, член редакційних колегій наукових видань, член спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій. Ужинок на педагогічному лані позначився сотнями й тисячами підготованих, турботливо виплеканих істориків, філологів, військовиків, учителів, викладачів, які завжди з теплом згадують професора Б. З. Якимовича як свого наставника. Значними є здобутки в адміністративній сфері. Шановний Ювіляр тривалий час очолював Наукову бібліотеку Львівського національного університету імені Івана Франка, щоденно віддаючи свої сили й енергію на її розвиток, піклуючись про поповнення фондів, удосконалення бібліографічної роботи, проведення низки резонансних наукових конференцій.

Попри велику зайнятість, шановний Богдан Зіновійович завжди знаходить час і для громадської праці. Ось уже три десятиліття він є незмінним головою Львівського обласного відділення Товариства зв'язків з українцями за межами України (Товариство “Україна-Світ”), членом Товариства “Просвіта”, одним із ініціаторів утворення Народного руху України, президентом Наукової фундації Андрія Чайковського, членом Українського геральдичного товариства. Його авторитет та імідж чесно, відповідально, принципово, ділової й водночас творчої людини викликають повагу усієї академічної спільноти України загалом і Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка зокрема.

Відзначу, що професор Б. З. Якимович – постійний учасник (натхненник, доповідач, диспутант) і співорганізатор різноматичних наукових заходів у Дрогобичі. Без нього неможливо уявити дрогобицьку “Країну Франкіану”, історико-краєзнавчі конференції до річниць УПА, літературознавчі форуми.

У день Ваших народин, вельмишановний Богдане Зіновійовичу, зичу Вам міцного карпатського здоров'я, родинного затишку і наснаги у подальшій праці на благо України та української Науки.

Від імені колективу історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

*Микола Галів,
декан історичного факультету
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка*

УДК 929(477.83-25)''1952/...''Б.Якимович:355.48(477) DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22->

БОГДАН ЯКИМОВИЧ: ЩО ПЛЕКАЄМО, ТЕ І МАЄМО

Петро КОСТЮК

полковник в запасі; Львівська обласна організація
Спілки Офіцерів України
вул. Театральна, 22, к. 19, м. Львів, 79008, Україна
e-mail: petrokostiuk58@gmail.com

У біографічному нарисі про Богдана Якимовича автор зробив спробу дати оцінку діяльності професора і, насамперед, з огляду на його внесок у військову та воєнну історію України, відродження національної символіки та української військової терміносистеми.

Ключові слова: Б. Якимович, українські військові, воєнна історія, національна (державна) символіка України, українська військова терміносистема.

*Кожен вояк ще мусить бути
й громадянином,
а кожен громадянин – вояком.*

Полковник Петро Болбочан

Відомому українському історикові та громадському діячеві проф. Богданові Якимовичу 29 січня 2022 р. виповнюється 70 років. Ювілей – час, коли пройдене та зроблене пригадує не лише Ювіляр, але й ті, хто перетинався з ним на життєвому шляху, докладав зусиль у спільній справі українського державотворення. Не берусь оцінювати внесок професора в історію історичної науки в Україні, його численні праці зі сфери культурології назагал, зокрема у франкознавстві і шевченкознавстві, книгознавстві, значну видавничу діяльність Ювіляра, впорядкування та редагування кількох десятків книг українських письменників, наукових збірників та ін., зупинюсь лише на його доробку в галузі воєнних та військових студій.

Однією з чи не найяскравіших сторінок біографії нашого ювіляра є його безпосередня праця як історіографа заради розбудови національного війська. Годі зрозуміти внесок Богдана Якимовича у царину національної безпеки України, не згадавши тих непростих умов, у яких творилося національне українське військо.

Перший з'їзд офіцерів (старшин) України, що відбувся в Києві в Будинку вчителя 27–28 липня 1991 р. (за місяць до проголошення Незалежності України), оголосив створення вкрай необхідної, провідної громадської організації – Спілки Офіцерів України (СОУ). Цей з'їзд, власне, поставив перед українським суспільством завдання: творити (точніше – відроджувати) національне військо. Створення тоді СОУ стало межею неповернення до імперського минулого. Були

люди, готові збройно стати на захист України. Ця подія виявилася безпрецедентною в новітній історії України і спричинила широкий суспільний резонанс по всій території СРСР. Прихильники імперської Росії навіть погрожували втопити у Дніпрі ініціаторів та учасників з'їзду, який порушив проблеми утворення Національних збройних сил незалежної України.

Україна вирувала ідеєю державної незалежності. Ці настрої свідчили: крах СРСР наближається, що, безумовно, відчували в московському Кремлі. Відтак 19 серпня з їх боку розпочалася спроба зупинити відцентрові процеси через ГКЧП. Без сумніву, що з'їзд українців-військовиків, серед інших причин, приневолив центральну владу в Кремлі до поспіху й непередбачених дій. Зрозуміло, що позиція українців у військових одностроях щодо української державності та творення національного війська похитнула рішучість центральної влади СРСР та певною мірою деморалізувала їхній військовий провід.

Дня 21 серпня 1991 р. перед Львівським університетом імені Івана Франка вирував багатотисячний мітинг, а день 22 серпня став межею повної поразки ГКЧП і початком розпаду СРСР. Верховна Рада України, проголосивши 24 серпня Акт про незалежність, також ухвалила Постанову № 1432-XII “Про військові формування на Україні”, якою підпорядкувала собі всі дислоковані на території республіки військові формування, постановивши створити Міністерство оборони України і рекомендувавши урядові України негайно творити Збройні Сили України, Республіканську Гвардію та підрозділ охорони ВРУ, Кабінету Міністрів і Національного Банку України. Від дня проголошення незалежності Україна правовим шляхом почала відроджувати свої Збройні сили.

Послідовно проводячи роботу з реального створення Збройних Сил України, Львівський громадський Комітет “За відродження Української Національної Армії”, у відповідь на серпневий, 1991 року, заколот (“путч”) у Москві, проголосив у Львові створення Національної Гвардії України і розпочав запис добровольців до її лав. У Львові цьому передувала реакція громадськості на серпневий “путч” у Москві. Відтак 25 серпня 1991 р. автор цих рядків ініціював формування Республіканської національної гвардії України, а 27 серпня 1991 р. створено тимчасовий штаб з формування НГУ. У перші ж дні до гвардії записалося понад 4000 військовиків і цивільних осіб. Була створена робоча група з розробки концепції нової військової формації.

З проголошенням незалежності України перед керівництвом молодій українській держави постала проблема захисту її суверенітету й територіальної недоторканності. І хоча на той час на території України перебувала значна кількість військ і озброєнь колишнього СРСР, бути впевненим у їхній готовості виконати завдання оборони відродженої Української держави не було. Адже одним із найважливіших атрибутів будь-якої суверенної держави є наявність боєздатних саме національних Збройних сил, які воюють насамперед духом за національну ідею.

Саме тоді, з постанням первинних організацій та осередків СОУ і вступом до них кадрових офіцерів, український військовий рух набув потуги і став серйозною пересторогою для реваншистів, які мріяли застосувати силовий варіант проти молодого Незалежної України. Спілка Офіцерів України своєю діяльністю заклала фундамент Збройних Сил України, Національної Гвардії України, Прикордонних Військ України.

Початок осені 1991 р. засвідчив швидкий розвиток українського військового руху, що став одним із найважливіших чинників у відновленні українцями своєї держави. У Збройних силах СРСР, після ГКЧП, з'явилися українські патріотичні національні організації, що мали великий моральний вплив на військовиків-українців.

Історія створення, становлення і діяльності Львівської обласної організації Спілки Офіцерів України неподільно пов'язані з історією становлення та розвитку українських Збройних сил. Повідомлення про установчу конференцію Львівської регіональної Спілки офіцерів України 17 вересня 1991 р. надрукувала газета “За вільну Україну”. У ньому, зокрема, зазначалось: “...Оргкомітет зі створення Львівської регіональної Спілки офіцерів України повідомляє, що 22 вересня 1991 р. в приміщенні Управи Руху (м. Львів, проспект Т. Шевченка, 13) відбудеться Установча конференція Львівської регіональної Спілки офіцерів України. Запрошуються всі офіцери і прапорщики, яких хвилює доля України і які бажають докласти зусиль до відродження честі й гідності кадрового складу армії, створення належних правових умов військової служби ...”. До оргкомітету увійшли: лейтенант Андрій Гайсинський – голова, капітан запасу Всеволод Іськів, Геннадій Стасюк – заступники голови оргкомітету, членами оргкомітету були – старший лейтенант запасу Богдан Якимович – наш Ювіляр, Олександр Гуменюк, Павло Стамбровський та Олексій Бриль. Важливим під час підготовки установчої конференції було те, що активність виявили офіцери запасу (*адже за тими, які перебували на дійсній службі був жорсткий контроль і тодішнє командування військових частин творило різні перепони з метою недопустити їхньої участі в національному русі за державну Незалежність*). Завдяки цьому вдалось якісно підготувати установчу конференцію.

На конференцію прибули 247 офіцерів і прапорщиків (підхорунжих) дійсної військової служби та запасу, а також гості. Кількість кадрових військовиків склала 169 осіб, що становило 68,5% від загальної кількості учасників, офіцерів і прапорщиків запасу було 78 осіб (31,5%).

На конференції прийнято низку важливих документів, серед них “Звернення до військовослужбовців ПрикВО, СНБ, МВС – громадян України”, в якому підкреслено: “Виражаючи волю народу, Верховна Рада України прийняла “Акт про незалежність України” і відому Постанову “Про військові формування на Україні”. Установча конференція Львівської обласної організації Спілки Офіцерів України, підтримуючи рішення Верховної Ради, закликала всіх офіцерів і прапорщиків ПрикВО взяти активну участь у роботі СОУ зі створення Збройних Сил та соціального і правового захисту військовослужбовців, членів їх сімей. Звернення надруковано 8 листопада 1991 р. в газеті “Відлуння Афганістану”.

Після установчої конференції розпочався процес створення первинних організацій Спілки у військових частинах Львова та області. Станом на 1 січня 1992 р. Львівська обласна організація Спілки Офіцерів України об'єднувала в своїх лавах понад 1200 офіцерів та прапорщиків, 25 осередків і чотири районні організації – Самбірську, Бродівську, Яворівську, Жовківську.

Роль Спілки Офіцерів України, зокрема Львівської обласної організації СОУ, у формуванні підґрунтя для створення власних Збройних Сил є очевидною. Організація не лише озвучила потребу відродити українське військо ще за часів СРСР, а й спромоглась ініціювати базові законопроекти створення ЗС України та вирішувала соціально-побутові питання військовиків. Край негативним процесам в армії поклали надзвичайні заходи, яких вжила Верховна Рада України. Вже в жовтні 1991 р. парламент ухвалив Закон “Про концепцію оборони та будівництва Збройних сил України”, створено Раду оборони України, а 4 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон “Про Національну гвардію України” та положення “Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Національної гвардії України”.

Відтак 14 листопада 1991 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради України – “Про внесення змін і доповнень до Указу Президії Верховної Ради України від 10 жовтня 1991 р. “Про текст Військової присяги”. Голова ЛОО СОУ полковник Петро Костюк був серед розробників проекту тексту Військової присяги. Від січня 1992 р. у військових частинах, дислокованих на Львівщині, розпочався процес приведення особового складу до Військової присяги на вірність українському народові. Львів'яни одними з перших започаткували у військових частинах створення народознавчих світлиць, заміни радянських бойових прапорів на штандарти і символіку Української держави.

На час проголошення незалежності Україна успадкувала від колишнього СРСР одне з найбільших військових угруповань в Європі. За загальною ядерною потужністю Україна посідала на той час третє місце у світі (після США і Російської Федерації). У 1991 р. на території України дислокувалися військові формування колишньої Радянської Армії, які підпали під юрисдикцію Міністерства оборони України і налічували 780 тисяч військовиків та 180 тисяч неатестованих працівників.

Однак військове угруповання України було безсистемною сукупністю окремих елементів великої військової “машини” Радянського Союзу. Щоб перетворити його на цілісну боездатну структуру, яка була б спроможна забезпечити оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, слід було виконати велику й складну роботу.

А тим часом противники творення ЗС України робили все, щоб зберегти єдині ЗС і не дати Україні створити зі своїх ЗС гарант її Незалежності. І офіцери-українці дивились і діяли тоді крізь призму Української незалежності, а не особистих і кар'єрних інтересів. Сталінська політика перемішування народів у

єдиному союзному “казані” спричинила масове російщення та денаціоналізацію, маючи за мету неприродний витвір – так званий “радянський народ” з усіма негативними наслідками. Радянська Армія була одним із головних інструментів політики російщення. Тому, щоб проходити військову службу в Україні, скеровували військових колишнього СРСР, насамперед росіян за походженням. Натомість українців скеровували служити в інші Республіки СРСР. У 1990 р. від 70 до 75% особового складу трьох військових округів України (Прикарпатський, Київський, Одеський) були укомплектовані етнічними росіянами. Того ж таки 1990 р. офіцерський склад Забайкальського і Далекосхідного округів (Росія) на 60% був “українським”, насичений офіцерами та прапорщиками українцями за походженням. Спілка Офіцерів України з перших кроків творення Збройних Сил України намагалася надати їм українського обличчя, часто всупереч протидії влади.

Проголошення, а якщо бути об’єктивним – таки відродження Української державності не спонукало політичну та військову еліту до зміни способу мислення, а також бачення проблем свого становища, власного погляду на історію своєї держави. Саме в цій сфері, а вона в певному сенсі є визначальною, репродукуються старі способи мислення.

Не видно було чітко усвідомлених та визначених на нормативному рівні й підтриманих суспільством стратегічних перспектив суспільно-політичного розвитку. Вище військово-політично керівництво держави не розуміло військово-політичних проблем, стратегії і національної безпеки. Збройні Сили України від часу свого утворення в 1991 р. перебували в советському інформаційному полі. “Совкова” воєнна ментальність блокувала розвиток ЗС України власне як національного війська. Не кращою була ситуація в інших силових інституціях держави. І хоча, підкреслю ще раз, на той час на території України перебувала значна кількість війська і озброєнь, упевненості в їхній готовості виконати завдання оборони Української держави не було.

Саме тоді, з постановом первинних організацій та осередків СОУ і вступом до них кадрових офіцерів, український військовий рух набув потуги і став серйозною пересторогою для реваншистів, що хотіли б застосувати силовий варіант проти незалежної України. Спілка Офіцерів України своєю діяльністю заклала фундамент Збройних сил України, Національної гвардії України, Прикордонних військ України.

Початок осені 1991 р. засвідчив швидкий розвиток українського військового руху, що став одним із найважливіших чинників у відновленні українцями своєї держави. У Збройних силах СРСР, після ГКЧП, з’явилися українські патріотичні національні організації, що мали великий моральний вплив на військовиків-українців. Слід зазначити, що тогочасні ініціативи українських військовиків – членів Спілки Офіцерів України в боротьбі за творення української держави спонукали державу до рішучих дій та додавали впевненості.

Ведучи мову про військо, зазвичай, розглядають три основні його складові – морально-бойовий дух, вишкіл і стан озброєнь та військової техніки. Вочевидь, що складовою морально-бойового духу військової потуги є національне військово-патріотичне виховання. Процес цього виховання має бути безперервний, базуватись на засадах політики національної, колективної пам'яті, відповідати викликам, які постають перед Україною на даному історичному етапі, прищеплюючи любов до Батьківщини на прикладах героїчної військової служби Україні. У цьому процесі потрібно передусім спиратися на українські національні військові традиції. Настав час повернутися до свого національно-історичного коріння, адже Україна та її Збройні сили мають власний досвід, свої військові традиції. І в цій царині важко переоцінити внесок тих українських істориків, які розуміли значення військової потуги у процесі державотворення та відчували відповідальність за творення національних Збройних сил.

Передусім Збройні сили України будувалися з уламків радянської армії та радянського військово-морського флоту. Тому конче була потрібна зміна способу мислення керівників цих структур, щоб відродити та творити питомо українські військові традиції. Це мало сприяти самоусвідомленню та самоідентифікації українців, одягнених в однострій. У вояків мала утвердитись переконаність у незворотності обраного ними шляху в обороні незалежності Батьківщини. Бо коли українська армія стане спадкоємицею славних історичних традицій, вона ще успішніше захищатиме Українську державу мілітарно, утверджуючи її авторитет у світі. Армія традиційно є носієм та оборонцем ідеї, за яку вояки віддають власне життя. Основою військової ідеології мусить бути певна традиція, а традиції раптово не творяться. Насильно їх насадити теж не можна. Формувати традиції, надто національно-державного характеру, можуть лише люди з широким національно-політичним світоглядом.

Національні Збройні сили України мали б сприйматися як спадкоємці найкращих національних військових традицій війська Королівства Русь, козацтва, Українського Січового Стрілецтва, армії УНР, Української Галицької Армії та УПА. Це стосується не лише ЗСУ в цілому, а й окремих військових частин. Кожна з них мала б бути спадкоємицею конкретної української військової частини, успадкувати її назву й нагороди, і саме від її бойового шляху вести свій. Це абсолютно очевидно сьогодні, коли вояки Збройних сил України, як майже сто років тому вояки армії УНР та УГА, захищали незалежність України від того ж московського агресора.

У 2021 р. Інститут книги оголосив список 30 знакових книг для української Незалежності. Серед них – “Україна: історія”, автор Орест Субтельний (“Либідь”). Ця праця стала настільною для багатьох українців. Вона висвітлювала саме ті сторінки української історії, які навмисно приховували советські історики. Це спричинило ефект національного піднесення. Книга “Україна: історія” відіграла роль головного підручника історії для покоління, яке пережило падіння комуністичної системи і розпад СРСР. Але не менше значення

для історії українських Збройних сил мала й раритетна сьогодні (до речі, головним стимулом її написання була теперішня директорка згаданої установи Олександра Коваль) книжка нашого Ювіляра “Збройні Сили України: Нарис історії” (Львів, 1996).

Богдан Зіновійович Якимович, відомий український історик, став одним з найдіяльніших та ефективних науковців у справі формування національного обличчя Збройних Сил України. Однією з центральних проблем, якими займається вчений, є військова історія України. У своєму доробку на цю тему він має понад 50 наукових праць. Серед них, як згадано вище, науково-популярна монографія “Збройні сили України: Нарис історії”, кілька брошур, серед яких назвемо два видання “Генерал Мирон Тарнавський” (Львів, 1994, 2012), “Гей, «Січ» іде, красен мак цвіте” (Львів, 2000) та ін. Важливою для розуміння мілітарного відродження української нації є праця Б. Якимовича “До початків відродження українського війська: Стрийська сторінка в історії Січових Стрільців”, ПРОСФОНЕМА: *УКРАЇНА: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Львів, 1998, вип. 7 (головним упорядником якої він був). Богдан Якимович є також упорядником або співавтором вартісних видань “Історія українського війська” (Львів, 1992; друга частина: 1996), збірки військово-історичних праць Івана Карпинця “Галичина: військова історія. 1914–1921 рр.” (Львів, 2005), німецькомовної публікації у віденському часописі “Вісті СУФА – UBSV” під назвою “Für die Ukraine, für Ihre Freiheit” (Wien, 1994), англomовної статті про Військово-Морські Сили під титулом “The Ukrainian Navy in 1917–1920” (The Ukrainian Review, London, 1993, No 2) тощо. Ці праці науковця знайомили сучасних військовиків з мілітарною історією України, українськими військовими традиціями, сприяли відновленню національної, зокрема мілітарної та духової тяглости і самоідентифікації українця у військовому однострої.

До речі, Б. Якимович ще в 1988 р. написав перший в Україні правдиву працю про національну символіку, яка щасливо нелегальним способом була сотнями тисяч розмножена в Україні, а наступного року побачила світ в третьому числі часопису “Пам’ятки України”. Це був сміливий крок, що розпочав процес відновлення національної символіки, перетворення її в державну символіку відновленої 1991 року держави Україна і, не побоюєь сказати, відновленню історичної пам’яті українців.

Упродовж існування ЗСУ були неодноразові спроби надати їм національного вигляду (це намагалися зробити Головне управління Соціально-психологічної служби, а згодом Департамент гуманітарної політики МО України), але з об’єктивних і суб’єктивних причин, попри певні здобутки, вони зазнавали невдач. Ці процеси часто-густо гальмувались в надрах МО та ГШ. Революція Гідності 2013–2014 рр. і початок зовнішньої агресії з боку Російської Федерації продемонстрували конечну потребу відродити українські мілітарні традиції. В українському суспільстві нарешті сформувалася думка про неможливість реформувати армію, не подолавши советські традиції та символіку, які, зокрема,

виявляються у нумерації та почесних найменуваннях військових з'єднань та частин. Спираючись на "совкову" спадщину не можна ефективно протистояти донецьким колаборантам і терористам, російській армії. Бо ця спадщина не лише "совкова", вона, насамперед, антиукраїнська.

Богдан Якимович постійно видавав свої статті з історії українського війська у "Військово-історичному альманасі" (м. Київ). Як провідний науковий співробітник Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного доктор історичних наук, професор Богдан Якимович – член редакційної колегії "Військово-Наукового вісника", фахового наукового періодичного видання, заснованого 2000 року. Проблематика цього фахового періодика охоплює військову історію (від античного часу до сьогодення), історію військових формувань, історію національно-визвольної боротьби українського народу, будівництво національних збройних сил, світову історію та проблеми історії України; філософські студії проблем війни, філософське осмислення діяльності Збройних Сил України та національної ідеї в контексті міжнародних стосунків сучасної України, філософські проблеми національної самосвідомості, особистості та її моральних якостей, проблеми національної безпеки.

Важливо відзначити, що на початку відродження Збройних Сил України було актуальним і залишається досі проблема функціонування державної мови в ЗС України й інших військових формуваннях. Українська військова термінологія формувалася в умовах, які важко назвати сприятливими, а у періоди бездержавності вона не мала першооснови розвитку – комунікативної відтворюваності. Як наслідок – її генеза була не еволюційною, а фрагментарною. За період бездержавності України українська військова термінологія була повністю вилучена з активного вжитку у військовій сфері Російської імперії та її правонаступника – СРСР. В українській художній літературі пострадянського часу на військово-патріотичну тему використовувалося щонайбільше два-три десятки військових термінів, зокрема скалькованих з російської мови. Численні й неконтрольовані запозичення військової термінології з російської та інших мов, створюючи ілюзію розвитку української мови, непомітно руйнували її вже не лише на лексичному, а й на глибинно-фонетичному, етимологічному рівні. Умовною межею, що закриває період домінанти російської термінології в українській військовій лексиці, можна вважати появу в 1992 р. чи не найпершого "Українсько-російського військового словника" О. Лісної, хоч слабкого з наукової точки зору. Почалась деросійщення української мови. Виходять друком словники з військової справи ("Практичний російсько-український словник військових термінів (ракетно-артилерійських)", "Короткий російсько-український словник артилерійських термінів"); активізується термінологічна робота у військовій справі (наукові праці Б. Якимовича, М. Демського, А. Бурячка, Г. Халимоненка, Т. Михайленко); побачив світ стислий довідник військових термінів (ред. кол. під керівництвом М. В. Цибуленка). Ріжні аспекти формування та функціонування української військової термінології обговорено на Міжнародних наукових

конференціях як у Львові, так і в Києві. Був створений новий словник – Б. Канцелярук “Словник військових термінів”.

Саме в цьому контексті слід згадати про величезну термінологічну працю Богдана Якимовича, що підтверджує його реноме як гуманітарія широкого профілю. Року 1992 за дорученням Міністра оборони України генерал-полковника К. Морозова була утворена термінологічна комісія на чолі з професором Я. Дашкевичем. Заступником голови комісії був історик Б. Якимович. До її складу входили мовознавці: професор М. Демський, професор А. Бурячок, доцент А. Капелюшний, Г. Войтів, професор О. Сербенська; військовики: кандидат військових наук полковник О. Михайленко, полковник С. Кашин, підполковник В. Пендак, підполковник В. Тарчинець, підполковник запасу О. Зелінський, історик І. Сварник, композитор Б. Янівський. Богдан Якимович був керівником авторських колективів, які створили найкращий і найповніший сьогодні “Російсько-український словник для військовиків” (А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович, 1995), українську редакцію загальновійськових статутів Збройних Сил України. Згаданий словник рекомендувало як нормативний Міністерство оборони України, він став, нарешті, не принагідною, а системною працею в українській військовій лексикографії. Поява у світ словника була помітним поступом у поширенні української військової термінології (назовництва), підвищенням рівня знань української мови у вищих військових навчальних закладах, а відтак і у військових частинах Збройних Сил України.

Статути в цій редакції так і не затвердив тодішній Верховний головнокомандувач Збройних Сил України, Президент України Леонід Кравчук. Українські військовики і сьогодні користуються совково-суржиковими статутами, які від справжньої історичної української військової мови мають небагато. На одній з останніх зустрічей на примірникові проєктів статутів Демського і Якимовича Міністр оборони генерал-полковник К. Морозов залишив такий автограф: “Ініціатору і авторові цієї надзвичайно важливої роботи Богданові Якимовичу – “...Все, чим можу віддячити. Генерал-полковник Костянтин Морозов...”. Цей автограф першого Міністра оборони України Незалежної України, разом з автографом Івана Франка на його книжці “Перехресні стежки” (Львів, 1899), є окрасою багатющої бібліотеки історика.

Але його праця залишила свій слід і в чинних Статутах. Доробок термінологічної комісії зробив свій вплив на ставлення до української військової термінології. Приміром, коли ще не було затверджено загальновійськових статутів Збройних Сил України, то і, як століття перед тим, недоброзичливці навмисно перекручували нові українські команди як от: “Залізяку на пузяку – геп!”, “Пан за пана ховайсь!”. Але, приміром, згадаймо як затверджена у Стройовому (а таки мало б бути, як пропонувала Комісія під керівництвом Б. Якимовича – Муштровому) статуті команда (*військове вітання зі зброєю*) “Зброєю – Честь” миттєво продемонструвала недоброчинцям природню привабливість української військової термінології.

Треба зазначити, що українська військова лексика є одним із вагомих чинників формування військово-патріотичних якостей особистості. Ми, українці, почали усвідомлювати, які незліченні скарби розкриваються в нашій мові, але багато військових термінів у чинних документах досі є кальками з російської. Треба докласти чимало зусиль, щоб привести військову термінологію у відповідність до норм української мови.

Цілком очевидно, що важливою складовою побудови військової потуги є національне військово-патріотичне виховання. У цьому процесі потрібно передусім спиратися на українську національну військову традицію. Саме цьому було присвячено колективну працю за участю Ювіляра: Б. З. Якимович, Т. М. Мацевко, О. Л. Гапеева, В. В. Кисіль, В. В. Стадник Г. О. Гозуватенко, Г. О. Федак, *Патріотичне виховання: Теорія та практика реалізації у Збройних Силах України: Монографія*. За ред. доктора історичних наук, професора П. П. Ткачука. (Львів: АСВ, 2012), 291. Є в нього праці, призначені для службового користування в наших силових структурах, насамперед, в ЗСУ.

Недооцінка значення військової потуги в захисті держави поставила у 2014 р. Українську державу на межу катастрофи. Ті ж вороги з Московщини, що і в 1917 р., воюють супроти України... Українським політикам хочу нагадати слова Прем'єр міністра Великої Британії 40-х років ХХ століття Вінстона Черчилля: "Учіть історію, учіть історію. В історії є всі таємниці політичної прозорливості". Від лютого 2014 р. почалася нова ера в історії України, і в ній советським символам місця не має бути. Україна повинна творити спільні сакральні сенси, відмінні від ворожих, які працюватимуть на самоідентифікацію українського вояка, громадянина України. Потреба такої політики зумовлюється ще одним чинником: російська агресія спирається на советські міти та стереотипи, кремлівська пропаганда мобілізує на боротьбу проти України людей, котрі є носіями советської ідентичності і вкрай неосвіченими в розумінні тих політичних процесів, які відбуваються навколо них.

Час нарешті формувати справді національну мілітарну потугу, використовуючи національні воєнні традиції. Загальновідомо, що у війнах останніх десятиліть наголос робиться на руйнуванні ідейно-психологічного і соціально-психологічного поля противника, і результати цих інформаційно-психологічних операцій дорівнюють тим, які раніше досягали кривавими війнами, державними переворотами, збройними акціями тощо.

Року 2015 вийшов у світ збірник: Б. З. Якимович, *Українська військова та воєнна історія. Частина I. Події, постаті, символи: Збірка наукових праць*. (Львів. НАСВ. 2015), 213. У тому ж році вийшла і Частина II цього збірника (с. 216). Двотомник адресований українським воїнам, учасникам вітчизняної війни, що розпочалася 2014 р. – у 200-літній Ювілей Українського Пророка Тараса Шевченка. Як зазначив автор: *Патріот, захисник Батьківщини має знати рідну непросту історію...*

У 2019 р. побачила світ нова збірка українських пісень: *Співаник українського вояка*. Автор ідеї Б. Якимович; упоряд. Н. Кобрин, Б. Якимович. (Львів, 2019), 295. (Серія “Бібліотека українського воїна”). До неї ввійшли близько сотні сучасних, авторських і народних пісень українців з різних періодів національно-визвольної боротьби, а підбір матеріалу – унікальний. Її адресна аудиторія – це українські вояки, які зі зброєю в руках захищають рідну землю. Ці видання дійшли до своїх адресатів.

Богдан Якимович один з небагатьох, хто уміє поєднати риси вченого-публіциста та пропагатора історичної науки. А при тому він розуміє потребу щоденної рутинної праці, праці свідомого громадянина своєї держави. Він – частий гість у військових колективах, де виступає перед оборонцями України. Приміром, у серпні 2021 р., хворіючи, в рамках підготовки зустрічі 30 річниці Незалежності України у військовій частині А2166 у нього відбулася зустріч з особовим складом.

Аудиторія із захопленням слухала виступ доповідача, переглядала книги автора. На завершення презентацій, Богдан Зіновійович подарував в бібліотеку частини свої книги: “Молитовник для українських вояків” та “Співаник українського вояка”, із серії “Бібліотека українського воїна”, що виходить у Києві (С. Гальченко) та у Львові (Б. Якимович).

А ще, за дорученням центрального Проводу Союзу офіцерів України голова Львівської обласної організації СОУ вручив медаль “30 років СОУ” проф. Богданові Зіновійовичу Якимовичу.

Саме українські вояки – колишні і теперішні, військові науковці вже незалежної України, справді щиро і належно оцінили працю нашого Ювіляра. Багато його нагород та заохочень – від громадських комбатантських організацій та від командувачів видів ЗСУ, командирів військових з’єднань. Зокрема, за опрацювання нормативної термінології для українських прикордонників наказом Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України – медаллю “Прикордонні війська України. За сумлінну службу в ПВУ”. Він має низку відзнак від українських комбатантських організацій з-за кордону. Та головне, що історика Богдана Якимовича, його праці знають і шанують українські військовики.

Мільйони українців виборювали самостійну Україну: одні зброєю, інші – словом, одні в бою, а інші – в концтаборі чи у вимушеній еміграції. Завдяки їхній жертвній боротьбі в 1991 р. й була відновлена Українська держава. Військовики-українці, офіцери і не тільки, виявили готовість боротися за відновлення державності та захист Незалежності України, 30-річчя якої цьогогоріч відзначає наша українська спільнота.

І сьогодні йде війна з московитами, щоб відстояти Нашу Незалежність та ідентичність. Серед захисників України у цій гібридній війні наш Ювіляр – історик і громадянин, офіцер запасу.

Доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України Богдан Якимович постійно в русі. Сотні різноманітних заходів державницького спрямування, нові наукові звершення, участь у Помаранчевій та Революції Гідности, а від 2014 р. волонтерська діяльність, протистояння в інформаційній війні, участь у національному військово-патріотичному вихованні громадян, діяльність у Львівській обласній організації СОУ впродовж 30 років, його праця у підготові фахових військових істориків, що під його керівництвом стали кандидатами наук, докторами філософії саме з військової історії.

Дай Боже, щоб задуми Ювіляра втілювалися в життя, яке, сподіваємося, буде щасливим, тривалим і продуктивним!

BOHDAN YAKYMOVYCH: WE GET WHAT WE CHERISH

Petro KOSTIUK

Lviv Regional Organization of the Union of Officers of Ukraine

Teatralna str., 22, room 19, Lviv, 79008, Ukraine

e-mail: petrokostiuk58@gmail.com

In his bibliographic essay the author of the paper has attempted to assess the work of Professor Bohdan Yakymovych and his contribution to military and combat history of Ukraine, revival of the national symbols, and Ukrainian military terminology system in particular.

Keywords: Bohdan Yakymovych, Ukrainian military and combat history, national (state) symbols of Ukraine, Ukrainian military terminology system.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

HISTORY OF UKRAINE

СЛОВ'ЯНИ І РУСЬ НА ТРАНСКОНТИНЕНТАЛЬНИХ ТОРГОВЕЛЬНИХ ШЛЯХАХ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olgashchodra@gmail.com

Унаслідок арабських завоювань відбулися істотні зміни в географії міжнародних торговельних шляхів. Вони змістилися з басейну Середземного моря на північ і проходили через заселені слов'янами регіони Центрально-Східної Європи і Русь. Нова система водних і суходільних шляхів сполучала торговельними зв'язками європейський франкський Захід, слов'янське Балтійське Помор'я, Подунав'я і руський Схід континенту. З розвитком торгівлі з арабським Сходом сформувався і почав функціонувати Шлях із варяг у греки, який сполучав землі балтійських слов'ян-вагрів з Києвом і Константинополем. Він пролягав через торговельні центри поморських слов'ян на Балтиці, через Віслу, Західний Буг, Прип'ять, Дніпро і до Чорного моря співпадав з маршрутом трансконтинентальної магістралі між Європою і арабським Сходом, яка проходила далі на схід через Азовське море, Дон, Волгу і Каспій. Як вказують арабські автори, зі слов'янських земель і Русі на схід надходили головні товари арабського імпорту, зокрема хутра, мед, віск, франкські мечі. Найраніші і найбільші скарби арабських дирхемів, виявлені в землях балтійських слов'ян, що за складом подібні до скарбів на території Русі, також свідчать те, що головними контрагентами арабської торгівлі в Європі були слов'яни і Русь. Великий обсяг торговельних операцій руських торговців підтверджує поява в Русі в першій половині IX ст. монетного двору і початок карбування власної срібної монети. Про активну участь Руської держави в міжнародній торгівлі свідчить також будівництво мережі кам'яних фортець у верхів'ях Сіверського Дінця, Осколу і на Середньому та Нижньому Доні, які були не лише прикордонними форпостами Русі, а й торговельними станами.

Ключові слова: слов'яни, слов'янське Балтійське Помор'я, Русь, міжнародна торгівля, міжнародні торговельні шляхи, Шлях з варяг у греки, середньовічна трансконтинентальна магістраль

Міжнародна європейська торгівля і торговельні зв'язки з країнами арабського Сходу зіграли вагомую роль у становленні та розвитку ранньосередньовічних держав Центрально-Східної Європи. Їм, зокрема, завдячують своїм економічним піднесенням слов'янське балтійське Помор'я, держава Само, Велика Моравія і Русь. Сприятливі умови для центрально-східних регіонів континенту виникли у VIII–IX ст. внаслідок істотних змін у географії міжнародних торговельних магістралей, що відбулися під впливом арабських завоювань. Нові європейські маршрути трансконтинентальної магістралі між Європою та Азією змістилися на північ і проходили річковими системами Центрально-Східної і Східної Європи. Вони також сполучали північну, південну, західну і східну частини європейського

континенту. Важливу роль у прокладанні їхніх маршрутів відіграло велике розселення слов'ян, яке охопило половину континенту та навіть вийшло за його межі. Торговельні шляхи, що з'єднували північні і південні регіони Європи та європейські країни з арабським Сходом, пролягали через території, заселені спорідненими слов'янськими племенами (Славонії), що сприяло розвитку комунікацій і формуванню торговельної інфраструктури. Без них, як і без державного контролю над міжнародними магістралями, торгувати на таких відстанях була б неможливо.

Сприятлива для слов'ян ситуація у той час склалася не лише в Прибалтиці, південно-західне узбережжя якої заселяли слов'янські народи, а й у Причорномор'ї та Середземномор'ї, де до початку IX ст. під їхнім контролем опинилося морське узбережжя від Дніпра до Венеції. Колонізувавши південні райони Балканського півострова, Пелопонес і азійські провінції візантійської імперії, слов'яни відновили старі та збудували нові порти на східному узбережжі Середземного моря, тоді як його західне узбережжя заблокували араби. В цих умовах торгівля між Західною Європою та іншими регіонами континенту, а також трансконтинентальні торговельні зв'язки, були можливі лише за участі і посередництва слов'ян.

В історіографії давно розробляється версія, за якою перші торговельні шляхи у Центрально-Східній Європі проклали слов'яни, а не скандинави, як це прийнято вважати під впливом школи норманістів¹. Аргументами для неї є не лише інформація середньовічних писемних джерел, а й матеріали археологічних студій, зокрема, відкриття мережі слов'янських городищ і поселень у балтійському слов'янському Помор'ї, в межиріччі Лаби і Одри²; на території України – у Побужжі, на Буковині, в Прикарпатті і Закарпатті, у Середньому Подніпров'ї та

¹ Иван Забелин, *История русской жизни с древнейших времен. Ч.1. Изд. 2-е испр. и доп.* (Москва: Синодальная типография, 1908). 152; Артемий Арциховский, "Археологические данные по варяжскому вопросу". *Культура Древней Руси. Сборник статей.* (Москва: Наука, 1966), 40; Йоахим Херрман, "Полабские и ильменские славяне в раннесредневековой балтийской торговле". *Древняя Русь и славяне.* (Москва: Наука, 1978), 191–192; Александр Фомин, "Начало распространения куфических монет в районе Балтики" *Краткие сообщения института археологии.* 171. (1982), 19; Вячеслав Фомин, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу.* (Москва: Русская панорама, 2005), 442.

²Joachim Herrman, *Die Slawen in Deutschland. Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neise vom 6. bis 12. Jahrhundert.* (Berlin: Akademie-Verlag, 1985); Йоахим Херрман, "Ободриты, лютичи, руяне". *Славяне и скандинавы.* (Москва: Прогресс, 1986): 338–359.

³Любомир Михайлина, *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* (Чернівці: Рута, 1997); Любомир Михайлина, *Слов'яни VIII – X ст. між Дніпром і Карпатами.* (Київ: Інститут археології НАН, 2007); Борис Тимошук, *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ: Наукова думка, 1976); Сергій Пеняк, *Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* (Київ: Наукова думка, 1980); Олег Приходнюк, *Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI–IX ст.* (Київ: Наукова думка, 1980); Михайло Филипчук, *Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті.* (Львів: Астролябія, 2012); Александр Бондарь, "Укрепленные пункты на территории междуречья Днепра и нижнего течения Десны в конце IX–X в." *Древнейшие*

в Подонні³. Вони підтверджують інформацію західноєвропейських і арабських письменників про численні міста в землях слов'ян і Русі⁴. Красномовною є також назва Руси в скандинавських писемних пам'ятках – “Гардарікі” (країна укріплених городищ)⁵. На думку сучасних німецьких археологів, саме слов'яни заснували у VI–VII ст. перші міста в басейні Одри. Вони також були піонерами у прокладанні торговельних шляхів і у розвитку міжнародної торгівлі в Балтійському регіоні⁶.

У той час як поморські слов'яни домінували на Балтиці, Чорне море контролювали руси. За свідченнями державного чиновника Халіфату Ібн Хордадбега, в першій половині IX ст. торговельні каравани русів плавали Слов'янською рікою (як він називає Волгу) і Каспійським морем; висадившись на узбережжі Каспію, вони суходільними шляхами доходили до Багдада⁷. За інформацією Перського Аноніма, яка належить до першої третини IX ст., Дон у той час називався рікою Рус⁸. Ця назва підтверджує повідомлення Ібн Хордадбега про активне використання русами у той час водного шляху з Чорного до Каспійського морів. Після подорожі Ібн Фадлана на Волгу в X ст. і його повідомлень про руських торговців у волзькому Булгарі арабські письменники, зокрема, Ібн Хаукаль почали Волгу теж називати “рікою Русів”. На думку Віктора Крюкова, таке найменування свідчить про інтенсивність та значний обсяг зовнішньої торгівлі Руси у той час на Волзькому шляху⁹. Оскільки арабські

государства Восточной Европы. 2010 год. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012): 300–328; Сергей Цветков, *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси* (Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”), 83–84.

⁴ Адам Бременский, “Деяния епископов Гамбургской церкви”, *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники. Перевод с латин. В. Трильмиха.* (Москва: СПСЛ “Русская панорама”, 2011), 15, 16, 22; Гельмольд, “Славянские хроники”, *Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники*, 57; *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii.* Андрей Назаренко, “Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. Тексты, пер., коммент” (Москва: Наука, 1993), 7–8; Ал-Масуди, “Золотые луга”. Авраам Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца X века по Р. Х)*, (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1871), 125; Ибн Ийас, “Аромат цветов из диковинок округов”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 3.* (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), 63–64.

⁵ Елена Мельникова, *Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий* (Москва: Восточная литература, 2001), 70–74.

⁶ Див.: Херрман, Ободриты, лютичи, руяне. 345–346.; Joachim Herrtman, *Zwischen Hradtschin und Vineta.* (Leipzig, Jena, Berlin: Urania Verlag, 1971), 8.

⁷ Ибн-Хордадбех. *Книга путей и государств.* Пер. с арабского, комментарий, исследование Н. Велихановой. (Баку: Элм, 1986), 39; Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 55.

⁸ Андрей Новосельцев “Худуд ал-алам” как источник о странах и городах Восточной Европы. *Древнейшие государства Восточной Европы.* 1998. (Москва: Изд-во восточной литературы, 2000), 380–399.

⁹ Віктор Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України.* Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук. (Київ, 2010), 13.

письменники часто називали річки і моря іменами народів, які жили на їх узбережжі, гідронім “Руська ріка”, може також вказувати на те, що руси населяли землі Подоння і певний час могли контролювати частину узбережжя Волги (наприклад, в районі Волго-Донського волоку).

Про вагому роль русів у чорноморській торгівлі повідомляє один із найбільш поінформованих арабських письменників аль-Масуді (п. п. X ст.), який побував в Іспанії, у Візантії, на Каспії і у прилеглих до нього країнах, де особисто збирав інформацію про південні регіони Східної Європи. Він пише про безроздільне панування русів на Чорному морі, яке він називає “морем русів” і наголошує, що “немає на ньому нікого іншого, руси живуть на одному з його берегів. Вони – великий народ”¹⁰. Аль-Масуді вважав русів і слов’ян єдиним народом і вказував на спільність їхніх вірувань, поховального обряду та правових норм життя¹¹. Сучасник аль-Масуді хозарський цар Йосиф у листі до міністра Кордовського халіфату Хасдая ібн Шуфрута також згадує про русів як численний і сильний народ Східної Європи. Наголошуючи важливу роль своєї держави в захисті халіфату, він вказує на них як на головну загрозу для арабських володінь у Передній Азії. “Я веду з ними наполегливу війну, – пише Йосиф, – якщо б я залишив їх (в спокої), вони б знищили усю країну ізмаїльтян до Багдада”¹². Припускаючи, що хозарський цар міг дещо перебільшувати загрозу з боку русів, щоб підкреслити важливу захисну роль Хозарії, той факт, що саме їх він виокремлює з поміж інших народів східноєвропейського регіону є досить красномовний. Хозарський правитель вказує, що свої походи руси здійснювали на кораблях. Тим самим він підтверджує інформацію аль-Масуді і Ібн Хордадбега про морські походи русів. Домінування русів на Чорному морі мало бути тривалим, оскільки назва “Руське море” закріпилася за ним надовго. Саме так воно позначене на карті сицилійського географа Ідрісі, складеній в середині XII ст. І це не єдиний топонім у Північному Причорномор’ї, пов’язаний з русами: на карті Ідрісі Керченська протока названа Руською рікою, а місто, розташоване на її узбережжі, називалося Русія (тепер Керч)¹³.

Опонуючи версії про існування регіональної Чорноморської Руси, сучасні дослідники вважають, що вже на початку IX ст. Русь охоплювала своїм впливом величезну територію і контролювала головні річкові артерії Східної Європи¹⁴, а,

¹⁰ Ал-Масуді, “Золотые копи и россыпи самоцветов”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), том 3, 114.

¹¹ Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.*, 22.

¹² Павел Коковцев. *Еврейско-хазарская переписка в X веке*. (Ленинград: Типография АН СССР, 1932), 103.

¹³ Ал-Идриси, “Отрада страстно желающего пересечь землю”, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, том 3. 130, 135; Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва: Наука, 1982), 221–222.

¹⁴ Цветков. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*. 121; Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* 51.

отже, й торговельні шляхи, що єднали Західну Європу з Візантією і арабським світом. Вони спростовують версію норманської теорії, яка традиційно пов'язує утворення та піднесення Русі з діяльністю норманів у Східній Європі і вбачає у русах винятково скандинавів. Згідно з норманською теорією походження Русі, скандинави були також організаторами торгівлі з арабським Сходом.

Опонуючи прихильникам норманської теорії, Б. Рибаків наголошував, що Русь випередила скандинавів у прокладанні шляхів на Схід¹⁵. Ні в писемних, ні в археологічних джерелах немає доказів їх торговельної активності у VIII–X ст., так само відсутні будь-які докази скандинавського походження русів¹⁶. У той самий час ранньосередньовічні автори неодноразово вказують на спорідненість слов'ян і русів. Окрім творів арабських письменників, руси-слов'яни згадуються у Раффельштеттенському митному статуті (904/6 р.), в одному з пунктів якого йде мова про “слов'ян, які виряджалися торгувати від Русі або від чехів” у баварське Подунав'я¹⁷. Складений на початку X ст., статут покликається на торговельні правила, які існували до 876 р.¹⁸, тобто, вже в IX ст. слов'янські руські купці були добре відомими торговцями в Баварії. На думку Олександра Назаренка, вони прибували із Середнього Подніпров'я і або були етнічними слов'янами, або розмовляли слов'янською мовою, яка в ранньому середньовіччі була *lingua franka*, тобто мовою міжнародного спілкування. Поділяючи погляди прихильників норманської теорії, О. Назаренко все ж припускає, що руськими купцями могли бути скандинави, які швидко асимілювалися і перейшли на слов'янську мову¹⁹. Але тоді виникає запитання: чому руси (якщо вони були скандинавами) говорили слов'янською мовою в Баварії, адже там їм можна було б порозумітися німецькою. Припущення О. Назаренка, а також інших сучасних дослідників²⁰ про швидку асиміляцію скандинавів, якою вони також пояснюють відсутність помітних германських впливів на слов'янську мову, передбачає незначну чисельність прибульців. А це суперечить інформації арабських джерел про русів як великий, тобто, численний

¹⁵Борис Рыбаков. Новая концепция предистории Киевской Руси. Тезисы. *История СССР*. 6. (1981), 54.

¹⁶ Див.: Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі писемних джерел”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 19–20. (2018–2019): 115–139; Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: дискусія про походження Русі у світлі археологічних джерел”, *Вісник Львівського університету Серія історична. Спеціальний випуск. Читати, писати, говорити. Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста*. (2019): 709–727.

¹⁷ Раффельштеттенский таможенный устав (904/6 г.) Перевод и комментарий Назаренко А. В. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. IV. (Москва Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010). том 4, 33.

¹⁸ Василий Васильевский, “Древняя торговля Киева с Регенсбургом”, *Журнал Министерства Народного Просвещения*. ССLVII (июль 1888), 121.

¹⁹ Раффельштеттенский таможенный устав 904/6 г., 33, прим. 12.

²⁰ Иоахим Херрман., “Славяне и скандинавы в ранней истории Балтийского региона”, *Славяне и скандинавы*. (Москва: Прогресс, 1986), 51.

народ. Той факт, що у ранньому середньовіччі слов'янська мова була мовою міжнародного спілкування і активно використовувалася в різноетнічному купецькому середовищі є доказом торговельної активності слов'ян та їх вагомій ролі в європейській і трансконтинентальній торгівлі.

З-поміж ранніх арабських повідомлень про русів-слов'ян на особливу увагу заслугове «Книга шляхів і країн» державного службовця халіфату Ібн Хордадбега. Він був управителем області Джабел, через яку проходив торговельний шлях Рей–Багдад, а, отже, писав не з чужих слів, будучи очевидцем описуваних подій, зокрема торговельних експедицій русів. Він мав доступ до державних архівів і у своїй праці використав офіційні документи халіфату. Ібн Хордадбех відзначав: «Якщо говорити про купців ар–Рус – то це один із різновидів слов'ян. Вони плавають морем Джурджан (Каспійським – *О. Щ.*) і висаджуються на будь-якому його березі. Іноді вони везуть товари до Багдаду на верблюдах. Перекладачі в них – слов'яни, слуги – євнухи»²¹. Вказівка Ібн Хордадбега, що руси висаджуються на будь-якому березі Каспійського моря, свідчить, що вони торгували з багатьма прикаспійськими областями. Їх вагому роль у східній торгівлі в першій половині IX ст. підтверджує добре освоєний торговельний маршрут, який проходив пониззями Дону, Волги і Каспійським морем²². За даними аль-Масуді, на початку X ст. (а, можливо, що й раніше – *О. Щ.*) руські купці заснували свою факторію в Итілі. Разом з іншими чужоземними торговцями вони склали більшість населення східної торговельної частини столиці Хозарії і навіть мали свого суддю²³.

Ібн Хордадбех повідомляє про руський експорт хутра і мечів до Візантії і руський транзит через Хозарію до арабських країн. Його інформація про сплату руськими купцями митної десятини візантійському імператорові і хозарському правителю вказує на організований характер міжнародної торгівлі та активну участь держав в облаштуванні торговельних шляхів, на яких діяли державні митниці.

Інформацію Ібн Хордадбега про руський експорт товарів Волзько-Каспійським шляхом до Багдада підтверджують Ібн Хаукаль і Істархі. Так, за інформацією Ібн Хаукаля, Київ був головним постачальником хутра в країні арабського Сходу. З Русі також експортували кольчуги, мед і воскові свічки²⁴. За свідченням арабських авторів, через волзькі торговельні центри товари

²¹ Ібн Хордадбех. *Книга путей и стран*, 39.

²² Коновалова Ирина. *Пути сообщения в Восточной Европе по данным средневековых арабо-персидских авторов. Древние государства Восточной Европы*. 1998 год. (Москва: Изд-во восточной литературы, 2000), 128.

²³ Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України*, 13.

²⁴ Там само, 12.

²⁵ Там само, 13.

руського експорту доставлялися також на середньоазійські ринки, зокрема, до Хорезма²⁵.

На думку дослідників, Ібн Хордадбег описує торговельні маршрути руських купців до Багдада і Візантії вже в першій редакції свого твору, яка датується 846–847 рр., а його інформація характеризує ситуацію, що склалася кількома десятиліттями раніше. Тобто, в арабському світі про руських торговців знали вже в перші десятиліття IX ст., на півстоліття раніше від літописного прикликання варягів (862 р.), від якого прихильники норманської теорії починають відлік історії Русі.

Не витримує критичного аналізу і твердження норманістів про скандинавів, як організаторів східної і русько-візантійської торгівлі. Вони, нібито, проклали Шлях з варяг у греки, який сполучав Скандинавію з Грецією. Його традиційний маршрут річковими системами Північно-Східної Європи: по Неві – Волхову – Ловаті – Дніпрі (як він описаний у ПВЛ) або по Західній Двіні – Дніпру неодноразово аргументовано критикований²⁶. Опоненти норманістів вказують, що великий відтинок першого маршруту шляху протяжністю три тисячі кілометрів, як і другого (на третину коротшого) мав би проходити водними шляхами зі складною навігацією і через малозаселені землі східноєвропейської Півночі, де у той час не існувало необхідної мережі комунікацій, зокрема системи волоків і поселень. Через посушливість клімату у VIII–X ст., мілководність річок та численні пороги, що перетинали їх русло, пройти цими водними шляхами у ранньому середньовіччі було практично неможливо, що неодноразово доводили сучасні наукові експедиції²⁷. До того ж з'ясувалося, що у той час скандинави не знали цих водних комунікацій. Наприклад, Двінський шлях готландські купці відкрили лише в середині XII ст.²⁸

До XI ст. скандинавські джерела, зокрема саги, не містять також жодної інформації про Дніпровський відтин Шляху з варяг у греки. На думку Петра Толочка, в IX ст. Дніпровським водним шляхом ходили тільки руські купці²⁹. Такої ж думки Валентин Седов, який вказує, що до останніх десятиліть IX ст. торгівля скандинавів у Східній Європі обмежувалася Ладогою³⁰. Зважаючи на факти, сучасні прихильники норманської теорії визнають, що нормани познайо-

²⁶ Сергей Берштейн-Коган, “Путь из варяг в греки”. *Вопросы географии*. 20. (1950), 239–270; Юрий Звягин, *Великий путь из варяг в греки*. (Москва: Вече, 2009); Цветков. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*; Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.*, 50.

²⁷ Докладніше див.: Ольга Щодра, *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі. Передумови і початки формування імперії русів*. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021), 125–131.

²⁸ Фомин. *Варяги и варяжская Русь*, 451.

²⁹ Петр Толочко, “Русь изначальная”. *Археология*. 1. (2003), 102–103.

³⁰ Валентин Седов, “О русах и русском каганате IX в. (В связи со статьей К. Цукермана “Два этапа формирования Древнерусского государства”)”. *Славяноведение*. 2. (2003), 7–8, 11.

³¹ Глеб Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. (Ленинград: Издательство Ленинградского у-та, 1985), 198.

милися з Шляхом з варяг у греки лише тоді, коли він уже сформувався як центральна державна магістраль і склалася його топонімічна номенклатура³¹. Вони сумніваються в торговельному лідерстві скандинавів у IX–X ст. і водночас відзначають торговельну активність слов'ян у той час³².

Як свідчать скандинавські писемні джерела, регулярні поїздки скандинавів у Середнє Подніпров'я почалися лише наприкінці X ст.³³. З того часу у їхніх повідомленнях з'являються перші згадки про східноєвропейські країни і народи, зокрема про перших відомих їм руських правителів Володимира Великого і Ярослава Мудрого³⁴. За нумізматичними джерелами русько-скандинавські відносини фіксуються ще пізніше – у другій чверті XI ст. Саме цим періодом датуються руські скарби, де вперше в невеликій кількості з'являються данські, шведські і норвезькі монети, хоча їх карбування почалося наприкінці X ст.³⁵ Ще пізніше – в середині XI ст. – вихідці зі Скандинавії з'явилися у Візантії³⁶, а тому вони ніяк не могли бути інформаторами Костянтина Багрянородного (помер у 959 році) про Дніпровський шлях і про руські назви дніпровських порогів.

Аргументовано спростовуючи скандинавську версію Шляху з варяг у греки, сучасні дослідники випускають з поля зору слов'ян балтійського Помор'я, економічне піднесення і торговельна активність яких були, на наш погляд, вагомим чинником формування і функціонування Шляху³⁷. Аргументом для слов'янської версії Шляху є й той факт, що до XVIII ст. варягами європейські автори називали винятково балтійських слов'ян – вихідців з області Вагрія³⁸. У середньовічних німецьких хроніках вони відомі під іменами “Waaris”, “Waigri”,

³² Анатолий Кирпичников. “Ладога VIII–XIII вв.” *Славяно-русские древности. Вып. 1. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблем.* (Ленинград: Издательство ЛГУ, 1988), 50–51; Анатолий Кирпичников, “О начальном этапе международной торговли в Восточной Европе в период раннего средневековья (по монетным находкам в Старой Ладоге)”. *Международные связи, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков.* (Казань: Мастер Лайн, 1999), 113.

³³ Фомин. *Варяги и варяжская Русь*, 283;

³⁴ Елена Мельникова, Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, “Древнескандинавские письменные источники по истории европейского региона ССС”. *Вопросы истории.* 10. (1985), 51–52; Татьяна Джаксон, “Русь глазами средневековых скандинавов” *Мир истории.* 4/5. (2002), 51.

³⁵ Всеволод Потин, “Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.)”, *Исторические связи Скандинавии и России.* (Ленинград: Наука, 1970), 78.

³⁶ Василий Васильевский, “Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе X и XII вв.” *Васильевский В. Г. Труды. Т. 1.* (СПб: Изд. Имп. Акад. Наук, 1908), 318.

³⁷ Ольга Щодра. “Эпоха слов'ян на Балтиці: економічне піднесення слов'янського Помор'я у ранньому середньовіччі”. *Проблеми слов'янознавства.* 68. (2019), 9–28.

³⁸ Див.: *Записки о Московии Барона Герберштейна.* (С.-Петербург: Типография Безобразова и комп., 1866), 10; *Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strujkowskiego.* (Warszawa: Nak.G.L. Gluksverga, 1846). t. 1. 113. Електронна бібліотека. Режим доступу: <https://books.google.com/.../Kronika Polska Litewska Zmodska I wszy. htm>

³⁹ Див.: Андрей Пауль, *Балтийские славяне. От Рерики до Старигарда* (Москва: Книжный мир, 2016), 14–15. Режим доступу: bveread.ec/read_book.php?id=54222&p=1.

“Wagiri”³⁹. Скандинавська версія походження варягів почала утверджуватися в історіографії лише у XVIII ст. після виходу праць Готліба-Зігфріда Баєра, у яких один із засновників норманізму в руслі своєї теорії бездоказово стверджував, що під варягами треба розуміти норманів, тобто, скандинавів⁴⁰.

Шлях з варяг у греки починався у Вісмарській затоці, у торговельному центрі вагрів Старігарді і йшов через міста балтійських слов'ян, зокрема, Ростов, Любіцу, Волин, через торговельні центри на острові Руяна (нім. Рюген). Його північний відтинок, що формувався у слов'янському Помор'ї і проходив через Балтику і Віслу, повторював маршрут Бурштинового шляху⁴¹, відомого ще від античних і навіть раніших часів. Далі на південь і схід до – Дніпра і Києва – він пролягав через Західний Буг і Прип'ять. Постійні контакти Побужжя з Балтикою простежуються до 1018 р., коли цей шлях заблокував польський король Болеслав I⁴².

Треба брати до уваги той факт, що німецькі середньовічні автори під Грецією розуміли не лише Східну Римську Імперію, а й Русь, що прийняла християнство грецького обряду. Наприклад, Адам Бременський називає Київ “найпрекраснішою окрасою Греції”⁴³. Арабські письменники так само називали слов'ян грецького віросповідання румійцями. А тому, логічно припустити, що Шляхом з варяг у греки міг бути не лише шлях, що сполучав балтійських слов'ян з Константинополем, а й шлях з балтійського слов'янського Помор'я до Києва.

Слов'янське Помор'я сполучав з Києвом і Константинополем ще один водний шлях – Одерський. Він пролягав через Моравські ворота до Середнього Подунав'я і далі – на схід і південь до Києва і Константинополя. Цей шлях також був частиною трансконтинентальної магістралі, що з'єднувала східні і західні провінції халіфату⁴⁴. Обидва шляхи пролягали через слов'янські регіони Центрально–Східної Європи. Вони стимулювали заснування на своїх маршрутах мережі поселень і ранніх слов'янських міст, зокрема, в районах Побужжя і українського Прикарпаття.

Головними агентами в торгівлі з Візантією і арабським Сходом були слов'яни і руси. В історіографії висловлено думку, що арабські торговці навряд чи бували на заході даліше Києва та й у Києві їх перебування було радше винятком⁴⁵. Проте певні докази, що араби перебували не лише у Середньому Подніпров'ї, а й на Правобережжі існують. Так, за свідченнями аль-Масуді,

⁴⁰ Готліб-Зігфрід Байер, “Сочинение о варягах”, пер. с нем. К. Кондратовича. *Записки Императорской Академии наук*. Т. 4. (СПб: Императорская Академия наук, 1767, июль).

⁴¹ Маршрути Бурштинового шляху проходили через Віслу, Буг і Дністер або через Віслу, Сян і Дністер (Леонтій Войтович, “Галицька земля і Візантія у XI – XIV ст.”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. (2011), XIV–XV. 37–60.

⁴² Юрій Диба, “Словенська” та “Лехітська” групи слов'ян у переліках народів Повісті вренних літ й проблема початків Русі”. *Хроніки Лодомерії*. Вип. I. (2016), 78.

⁴³ Адам Бременський. *Деяння архієпископов Гамбургської церкви*, 16.

⁴⁴ Херрман. *Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона*, 62–63.

⁴⁵ Леонтій Войтович. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Т. 2. (Харьков: Майдан, 2013), 78.

мусульманські торговці дуже прагнули потрапити до Києва і у першій половині X ст. (а, ймовірно, що й раніше – *О. Ш.*) уже освоїли шлях до нього через Азовське і Чорне моря⁴⁶. Сучасні дослідження дають підстави вважати, що вони перебували також у районі Західного Побужжя, де залишили по собі сліди у вигляді низки топонімів в околиці села Йосипівка (Буський район Львівської області)⁴⁷. Правда, цими торговцями могли бути й араби з західних еміратів халіфату. Знайдений в Йосипівці скарб VIII–IX ст., що налічував близько п'яти тисяч арабських дирхемів, і археологічний матеріал з околиць села свідчать, що через Побужжя проходив суходільний торговельний шлях, який був частиною міжнародної транзитної магістралі між Західною Європою і Сходом і міг перетинатися з бузьким водним шляхом⁴⁸.

Доказом того, що землями хорватів проходили міжнародні водні і суходільні шляхи є десятки ранньосередньовічних городищ на хорватському Прикарпатті і Закарпатті. Серед них справжні городища-гіганти Стільсько і Пліснесько, які не мають аналогів у Східній та Центрально-Східній Європі. Засноване в VII ст. на вододілі між басейнами Дністра, Західного Бугу і Прип'яті, Пліснеське городище у IX ст. мало площу 160 га, а разом з поховальним комплексом – 400 га⁴⁹ (для порівняння: торговельний скандинавський центр Бірка – 12, 5 га). До X ст. через городище проходив найкоротший шлях з Києва до Моравії і Баварії. Археологічний матеріал Пліснеська уже зараз містить велику кількість унікальних пам'яток, зокрема золотих і срібних речей, що дозволяють зробити попередні висновки про розвиток ремесла і вагому роль Пліснеська у транзитній торгівлі між арабським Сходом, Руссю, Великою Моравією і слов'янським Помор'ям⁵⁰. Осередками торговельного транзиту між арабським Сходом і Великоморавською державою були також Перемишль, Тустань і Хуст, на території яких знайдені арабські дирхеми⁵¹.

Шляхом з варяг у греки поморські слов'яни добралися до Києва, де обмінювали свої товари на арабське срібло, і до Константинополя. Припускають, що інформатором Костянтина Багрянородного про Дніпровські пороги міг бути

⁴⁶ Крюков. *Писемні джерела арабського халіфату IX–X ст.* 13, 22.

⁴⁷ *Бербері в Наддніпрянщині: професор Тищенко відкриває нові сторінки історії України.* Електронний ресурс. Режим доступу <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyrianshini-profesor-tischenko-vidkrivae-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html>

⁴⁸ Юрій Гудима, “З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.* Вип. 3. (2000), 278–282; Юрій Гудима, “Галицько-волинське пограниччя у матеріалах і публікаціях про село Йосипівку Буського району Львівської області”. *Вісник Львівського університету Серія історична. Спеціальний випуск. Читати, писати, говорити.* Зб. наук. праць на пошану проф. Романа Шуста. 198–210.

⁴⁹ Войтович. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. 111.

⁵⁰ Там само, 113.

⁵¹ Там само.

⁵² Степан Гедеонов, *Варяги и Русь. Исторические исследования.* Ч.II. (СПб.: Тип. Императорской академии Наук, 1876), 365–368.

поморський слов'янин, про що свідчить двічі вжите імператором у його праці “Про управління імперією” слово “прах”, а не руське “поріг”⁵².

Участь балтійських слов'ян у східній торгівлі підтверджують нумізматичні джерела. Вони спростовують твердження про провідну роль скандинавів у європейській торгівлі з арабським Сходом і свідчать, що її організаторами у балтійському регіоні були не скандинави, а слов'яни. Так, на території поморських слов'ян знайдені найбільш ранні на Балтиці скарби арабських дирхем, що датуються серединою VIII ст., тоді як найдавніші знахідки на Готланді датуються серединою IX ст., а на материковій Швеції – другою половиною IX ст.⁵³ Тобто, майже сто років скандинави не брали участі в східній торгівлі. Та й у другій половині IX ст. арабське срібло надходило до Скандинавії здебільшого від слов'янських і фінських народів балтійського Помор'я⁵⁴. За визнанням англійського історика П. Соєра, у VIII–IX ст., коли активно розвивалася європейсько-арабська торгівля, скандинави не мали чим торгувати зі Сходом⁵⁵. Арабські джерела свідчать, що усі необхідні товари у східні країни постачали слов'яни і руси, через землі яких, а також через Волзьку Болгарію і Хозарію пролягали головні торговельні шляхи, що сполучали азійські та європейські ринки. Як вказує Ібн Хаукаль: “все, що вивозиться з їх країни (Хозарії), привозиться з країни Русів і Булгар”⁵⁶.

Важливою перевальною базою руського експорту на арабський Схід було місто Булгар на Середній Волзі. Ібн Хаукаль називає його гаванню Русі⁵⁷. Інший арабський автор X ст. аль-Мукаддасі наводить детальний перелік товарів руського експорту: “(хутра) соболя, білки, горностає, куниця, лисиця, бобрів, зайців... віск, стріли, велику рибу, високі шапки, риб'ячий клей, риб'ячі зуби (ікла моржа – О. Щ.), бурштин, мед, горіхи, соколи, мечі, кольчуги, березу, рабів, овець, велику рогату худобу – усе це (везуть) із Булгара”⁵⁸. У VIII–IX ст. через торговельні центри південнобалтійських слов'ян до Русі, а з неї – до Булгара і

⁵³ Потин. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (X–XII вв.). 66; Вячеслав Потин, *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк.* (Ленинград: Советский художник, 1968). 61–64, 66, 72, прим.42; Владислав Кропоткин, “О топографии кладов куфических монет IX в. в Восточной Европе”. *Древняя Русь и славяне.* (Москва: Наука, 1978), 113, 115; Анатолий. Кирпичников. “Великий Волжский путь, его историческое и международное значение”. *Великий Волжский путь. Материалы круглого стола и международного научного семинара.* (Казань: Мастер-Лайн, 2001), 23; Анатолий. Кирпичников, “Великий Волжский путь”. *Родина.* (2002), 11–12. 63. Александр Фомин, “Начало распространения куфических монет в районе Балтики”, 19.

⁵⁴ Див.: Херрман. Славяне и норманы. 123, прим. Елены Мельниковой.

⁵⁵ Соєр. Епоха викінгов, 4.

⁵⁶ Гаркави. Сказания мусульманських писателів о славянах и русских, 219.

⁵⁷ Там само, 218.

⁵⁸ Ал-Мукаддасі. Лучшее разделение для познания климатов. *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Т. 3,* 95–96.

⁵⁹ Див.: Щодра. Між норманізмом і антинорманізмом: дискусії про походження Русі у світлі археологічних джерел, 724–726.

далі на арабський Схід, потрапляла не лише продукція морського і мисливського промислів, а й такий відносно рідкісний товар, як каролінзькі мечі⁵⁹. Роль центрів слов'янського Помор'я як посередників у міжнародній торгівлі франків зростає від середини IX ст., коли піратські походи данів унеможливили франкську торгівлю через Північне море⁶⁰.

Повідомлення арабських авторів окреслюють обширну географію континентальної торгівлі слов'ян і русів. Так, за інформацією Ібн Хаукаля (X ст.), руси доставляли хутра в іспанську Андалузю, куди вони потрапляли через чорноморську протоку, Егейське і Середземне моря⁶¹. Про походи русів у торговельних справах “в країну Андалузю, Рим, Візантію і Хозарію” повідомляє також аль-Масуді⁶². Торговельні зв'язки з Андалузією підтверджують арабські монети західного андалузського карбування, виявлені у скарбах, слов'янського Помор'я⁶³, куди вони могли потрапити з Русі.

Головним східним імпортом, який доставлявся в Русь, була арабська срібна монета, що забезпечувала потреби внутрішньої і зовнішньої торгівлі, та ремесла⁶⁴. З Русі арабське срібло у великій кількості поступало до південнобалтійських слов'ян і фінських племен. У слов'янське Помор'я потрапляли також рідкісні предмети китайського, індійського та іранського виробництва. Номенклатура 25 раних скарбів на території Русі, датованих кінцем VIII – першою третиною IX ст., і номенклатура синхронних скарбів Помор'я є подібна, тоді як номенклатура раних скандинавських, зокрема, готландських скарбів відрізняється від скарбів слов'янського Помор'я і Русі великим відсотком англійських денаріїв. Це дало дослідникам ще один аргумент для висновку, що головними партнерами русів в балтійській торгівлі були поморські слов'яни⁶⁵. На думку Валентина Яніна, торговельні зв'язки між південнобалтійськими і східними слов'янами здійснювалися безпосередньо і були “по суті внутрішньослов'янськими зв'язками, які розвивалися без помітної участі скандинавів”⁶⁶.

Про масштаби руської торгівлі в першій половині IX ст., яку вже не задовольняв арабський імпорт срібла, свідчить початок карбування власної монети. Виявлена у скарбах срібла в Подонні, вона наслідувала арабські

⁶⁰ Сойер Питер. *Епоха викингів*. (СПБ: Евразия, 2006), 16.

⁶¹ Вольф Бейліс, “Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (Xв.)”. *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. Вып. 2. (Москва: Наука, 1969), 308.

⁶² Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*, 131.

⁶³ Херрман. *Ободриты, лютичи, руяне*, 352–353.

⁶⁴ Всеволод Потин. Русско-скандинавские связи IX–XII вв. по нумизматическим данным, 66; Валентин Янин, *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период*. (Москва: Изд-во Московского у-та, 1956), 87–90.

⁶⁵ Див.: Потин. *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. Историко-нумизматический очерк*. 61–64; 66, 71, прим. 42.

⁶⁶ Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья*, 89.

дирхеми. В Девицькому скарбі (Воронезька губернія), який налічував 299 монет, монети руського карбування (86) склали четверту частину. Найпізніша з них датується 837–838 рр.⁶⁷. Руські “дирхеми” виготовлялися з якіснішого срібла і мали більшу вагу, ніж арабські. На монетах був особливий рунічний напис (як вказує російська дослідниця Олена Галкіна, це були не скандинавські руни), і знак, що нагадував тризуб Рюриковичів. Отже, ця символіка з’явилася на монетах руського карбування за кілька десятиліть до так званого прикликання Рюрика з братами і не пов’язана зі скандинавами. Срібна монета власного карбування свідчить, що вже на початку IX ст. в Русі існував монетний двір. Численні скарби Подоння дають аргументи для висновку, що “на півдні Східно-Європейської рівнини в IX ст. провідна роль в поширенні східних монет і, очевидно, в торговельних операціях з країнами Сходу, належала Руському каганату”⁶⁸, що він у той час був “самостійною торговельною державою, через яку проходила самостійна магістраль”⁶⁹.

Окрім археологічних та нумізматичних джерел, існують і писемні докази контактів слов’янського Помор’я з слов’янським Середнім Подніпров’ям. Про них в середині X ст. повідомляє єврейський купець із Кордови Ібрагім ібн-Якуб. За його інформацією товари поморських слов’ян “доходять морем і сушею до русів і до Константинополя”⁷⁰.

Водний маршрут трансконтинентальної магістралі до Чорного моря співпадав з маршрутом Шляху з варяг у греки. Далі він пролягав через Чорне і Азовське моря, Дон і Волгу. Трансконтинентальна магістраль почала діяти вже у VIII ст., про що свідчать скарби арабських дирхем у слов’янському балтійському Помор’ї, а найінтенсивніше функціонувала в IX–X ст. На початку XI ст. внаслідок німецької експансії в землі поморських слов’ян і ослаблення халіфату східний шлях і східна торгівля втрачають своє значення. На відміну від східного шляху Шлях з варяг у греки і торгівля з Руссю продовжували відігравати вагомий роль в економіці південнобалтійських міст в XI і навіть у XII ст., коли балтійські магістралі опанувала німецька Ганза. Так, після припинення торгівлі німецького Шлезвіга з Руссю в середині XII ст. місто занепадає⁷¹.

Окрім водної магістралі, з Києва до волзького Булгара вів також суходільний торговельний шлях. Його маршрут позначений кам’яними городищами у верхів’ях Сіверського Дінця, Оскола і на Середньому Доні. В історіографії усталилася думка, що їх збудували хозари для захисту від русів⁷². Однак правдоподібною

⁶⁷ Галкіна Елена. *Тайны Русского каганата*. (Москва: Вече, 2002), 223–224.

⁶⁸ Валентин Седов, *Древнерусская народность: Историко-археологические исследования*. (Москва, 1999), 75.

⁶⁹ Галкіна. *Тайны Русского каганата*, 221.

⁷⁰ Ібрагім ібн Йа’куб, “Книга путей и стран”. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. 3, 80.

⁷¹ Иван Лебедев, *Последняя борьба балтийских славян против онемечения*. Ч. 2. (Москва: Университетская тип. (Катков и К), 1876), 175.

⁷² Седов. *Древнерусская народность*, 70.

є версія, що ці фортеці були збудовані русами, оскільки хозари будували б укріплення не на правому, а на лівому березі Дону, щоб ріка була додатковим захисним рубежем⁷³. Окрім того, будівельна техніка цих фортець істотно відрізняється від техніки спорудження хозарського Саркела. Численні кам'яні фортеці (лише на Сіверському Дінці збереглися руїни 11-ти) вказують, що в першій третині IX ст. лісостепова і степова зони Лівобережжя до Дону входили до складу Русі.

Версію про руське походження кам'яних замків також підтверджує інформація арабського географа Ідрісі. За його даними, кордон Русі починався на півшляху між Булгаром і Києвом. Шлях з Києва до Булгара він вимірює не в милях і днях, як віддаль від Булгара до Ітиля, а в поштових станціях (манзилях). Це свідчить, що на Лівобережжі існувала система комунікацій, до якої, очевидно, і входили кам'яні фортеці, які одночасно були мережею поштових і торговельних станцій. За даними Ідрісі, від Києва до Булгара було 20 станцій⁷⁴. Дослідники відзначають добру облаштованість руської частини суходільної магістралі, численні городки на її маршруті, розташовані на схід від Києва⁷⁵. Їх розвинута мережа свідчить про активну участь Руської держави в облаштуванні торговельного шляху і розвитку східної торгівлі. Археологічні і нумізматичні джерела дають підстави для висновку, що суходільний шлях з Києва до Булгара функціонував уже в першій третині IX ст.

Отже, писемні та археологічні джерела переконливо свідчать: головну роль у ранньосередньовічній трансконтинентальній торгівлі відігравали слов'яни і руси. Саме вони освоювали і прокладали водні і суходільні маршрути, що вели з Балтики до Середнього Подніпров'я і країн арабського Сходу та виступали посередниками у торгівлі між Північною і Західною Європою і країнами арабського халіфату.

SLAVS AND RUNH ENIA ON TRANSCONTINENTAL TRADE ROUTES IN EARLY MIDDLE AGES

Olga SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of History of Ukraine and Archive Study
Universytetska str. 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: olgashchodra@gmail.com

As a result of the Arab conquests, there were significant changes in the geography of international trade routes. They shifted from the Mediterranean basin to the north and passed through the Slavic-

⁷³ Цветков. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*, 83–84.

⁷⁴ Див.: Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества*, 229.

⁷⁵ Там само, 229–233.

populated regions of Central and Eastern Europe and Ruthenia. The new system of water and land routes connected the European Frankish West, the Slavic Baltic Pomerania, the Danube and the Ruthenian East of the continent. With the development of trade with the Arab East, the Way from the Vikings to the Greeks was formed and began to function, connecting the lands of the Baltic Wagri Slavs with Kyiv and Constantinople. It ran through the trade centers of the Pomeranian Slavs in the Baltic, across the Vistula, Western Bug, Pripjat, Dnieper and to the Black Sea coincided with the route of the transcontinental highway between Europe and the Arab East, which passed further east through the Sea of Azov, Don, Volga and the Caspian Sea. According to Arab authors, the main goods of Arab imports, including fur, honey, wax, and Frankish swords, came to the east from the Slavic lands and Ruthenia. The earliest and largest treasures of Arab dirhams, found in the lands of the Baltic Slavs, also indicate that the main counterparts of Arab trade in Europe were the Slavs and Ruthenia. The active participation of Ruthenian state in international trade is also evidenced by the construction of a network of stone fortresses in the upper Seversky Donets, Oskol and the Middle and Lower Don, which were not only border outposts of Ruthenia, but also trading posts.

Keywords: Slavs, Slavic Baltic Pomerania, Ruthenia, international trade, international trade routes, The way from the Vikings to the Greeks, the medieval transcontinental trade way.

REFERENCES

- Al-Idrisi. "Otrada strastno zhelayushchieho pieriesiech ziemlyu". *Drevniaya Rus v svieite zarubiezhnykh istochnikov*. Tom 3. Moskva: Russkiy Fond Sodiestviya Obrazovaniyu i Naukie. 2009, 30–35. [in Russian].
- Al-Masudi. "Zolotyie kopi i rossypi samotsvietov". *Drievniaya Rus v svietie zarubiezhnykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodeiystviya Obrazovaniyu i Naukie, 2009, 110–119. [in Russian].
- Al-Mukaddasi. "Luchsheye razdieleniye dlia poznaniya klimatov". *Drevniaya Rus v svieite zarubiezhnykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodeiystviya Obrazovaniyu i Naukie. 2009, 95–96. [in Russian].
- Artsykhovskiy, A. V. "Arkheologicheskiye dannyye po variazhskomu voprosu". *Kultura Drievney Rusi. Sbornik stattiye*. Moskva: Nauka. 1966, 36–41. [in Russian].
- Bayer, G. Z. "Sochinieniye o variagakh. Pierievod s niemieckogo K. Kondratovicha". *Zapiski Imperatorskoy Akademii Nauk*. T. 4. SPB: Imperatorskaya Akademiya Nauk. 1767. [in Russian].
- Bieylis, V. M. "Narody Vostochnoy Evropy v kratkom opisaniy Mutakhhara al-Makdisi (X v.)". *Vostochnyye istochniki po istorii narodov Yuho-Vostochnoy i Tsentralnoy Evropy*. Vyp. 2. Moskva: Nauka. 1969, 304–311. [in Russian].
- Berbery v Naddnipyrianshchyni: profesor Tyshchenko vidkryvaye novi storinky istorii Ukrayiny*. Elektronnyy resurs. Rezhym dostupu: <https://www.unian.ua/society/343292-berberi-v-naddnipyrianshini-profesor-tischenko-vidkrivae-novi-storinki-istoriji-ukrajini.html> [in Ukrainian]
- Bershtein-Kohan, S. V. "Put iz variag v greki". *Voprosy geografii*. Vyp 20. 1950, 239–270. [in Russian].
- Bondar, A. N. "Ukriepionnyye punkty na teritorii mezhduriechya Dniepra i nizhnieho techeniya Diesny v kontse IX–X v". *Drievnieyshyye hosudarstva Vostochnoy Evropy*. 2010. Moskva: Indrik. 2012, 300–328. [in Russian].
- Briemienskiy, Adam. "Dielaniya yepiskopov Hamburskoy tserkvy". *Adam Bremenskiy, Helmold iz Bosau, Arnold Liubekskiy. Slavianskiye khroniki*. Pierievod s latinskoho V. Trilmikha. Moskva: SPSL "Russkaya panorama", 2011, 1–54. [in Russian]
- Cvietkov, S. V. *Pohod russov na Konstantinopol v 860 godu i nachalo Rusi*. Sankt-Pietierburg: Russko-Baltiyskiy informacionnyy centr "BLIC", 2010. [in Russian].

- Dzhakson, T. N. "Rus glazami sriednieviekovykh skandinavov". *Mir istorii*. 4/5. 2002, 51–55. [in Russian].
- Dyba, YU. "Slovenska" ta "Lekhitska" grupy slov'yan u perelikakh narodiv Povisti vremiennykh lit i problema pochatkiv Rusi". *Hroniki Lodomeriyi*. Vyp. I. 2016, 68–83. [in Ukrainian].
- Fylypchuk, M. A. (2–12). *Slov'yanski poselennya VIII–X st. v ukrayinskomu Prykarpatti*. Lviv: Astrolyabiya. [in Ukrainian].
- Fomin, A. V. (1982). "Nachalo rasprostraneniya kuficheskikh moniet v rayone Baltiki". *Kratkiye soobshcheniya instituta arheologii*. Vyp. 171. Moskva: Nauka, 16–20. [in Russian].
- Fomin, V. V. *Variagi i varyazhskaya Rus. K itogam diskussii po variazhskomu voprosu*. Moskva: Russkaya panorama, 2005. [in Russian].
- Galkina, E. S. *Tayny Ruskogo kaganata*. Moskva: Vieche, 2002. [in Russian].
- Garkavi A. Ya. *Skazaniya musulmanskikh pisatielei o slavyanah i russkikh (s poloviny VII veka do konca X veka po R. H.)*. SPb.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk. 1871. [in Russian].
- Gedeonov S. A. *Varyagi i Rus. Istoricheskiye issliedovaniya*. CH. II. SPb.: Tip. Imperatorskoy Akademii Nauk, 1876. [in Russian].
- Gelmold. "Slavyanskiye khroniki. Pierievod s latinskogo L. V. Razumovskoy", *Adam Briemienskiy, Gelmold iz Bosau, Arnold Lyubekskiy. Slavyanskiye khroniki*. Moskva: SPSSL Russkaya panorama, 2011, 55–108. [in Russian].
- Herrman, J. *Zwischen Hradschin und Vineta*. Leipzig, Jena, Berlin: Urania Verlag, 1971. [in German]
- Herrman, J. "Polabskiye i ilmienskiye slavyanie v ranniesriednieviekovoy baltiyskoy torgovlie". *Drievniaya Rus i slavyanie*. Moskva: Nauka, 1978, 191–195. [in Russian].
- Herrman, J. *Die Sklawen in Deutschland. Kultur der slawishchen Stamme westlich vor Oder und Neise, vom 6. Bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie Verlag. 1985. [in German].
- Herrman, J. "Slavyanie i normanny v ranniy istorii Baltiyskogo regiona". *Slavyanie i skandinav*. Pier. s niem. E. Mielnikovoy. Moskva: Progiess, 1986, 8–129. [in Russian].
- Herrman, J. "Obodrity, lyutichi, ruyanie". *Slavyanie i skandinav*. Pier. s niem. E. Mielnikovoy. Moskva: Progiess. 1986, 338–359. [in Russian].
- Hudyma, Yu. V. "Z istoriyi arheologichnykh doslidzhen pivnichnykh skhyliv Voronyakiv u rayoni Oleska". *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskogo universytetu*. Vyp. 3. 2000, 278–282. [in Ukrainian].
- Hudyma, Yu. V. "Galycko-volynskie pogranichchya u materialah i publikacijah pro selo Iosipivnu Buskogo raionu Lvivskoy oblasti". *Visnik Lvivskogo universytetu Seriya istorichna. Specialnii vypusk. Chytaty, pysaty, govoryty. Zb. nauk. prac na poshanu prof. Romana Shusta*. 2019, 198–210. [in Ukrainian].
- Ibn Iyas. "Aromat cvetov iz dikovinok okrugov". *Drevnyaya Rus v svietie zarubiezhykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodiestviya Obrazovaniyu i Naukie, 2009, 63–64. [in Russian].
- Ibn Hordadbekh. *Kniga putiei i stran*. Pier. s arab., komment, isslied. N. Velikhanovoy. Baku: "Elm", 1986. [in Russian].
- Ibrahim Ibn Ia'kub. "Kniga putiei i stran". *Drievnyaya Rus v svietie zarubiezhykh istochnikov*. T. 3. Moskva: Russkiy Fond Sodiestviya Obrazovaniyu i Naukie, 2009, 77–81. [in Russian].
- Ilovayskiy, D. I. *Razyskaniya o nachalie Rusi: vmiesto vviedeniya v russkuyu istoriyu: s prisoyedinieniyem voprosa o gunnakh*. 2-e uzd. ispr. i dop. Moskva: Tip. byvsh. Millera, 1882. [in Russian].

- Kirpichnikov, A. N. "Ladoga VIII–XIII vv. Slavyano-russkiye drevnosti". *Istoriko-arheologicheskoye izucheniye Drevniy Rusi: Itog i osnovnyye problemy*. Leningrad: Izd-vo LGU. Vyp. I. 1988, 38–79. [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. "O nachalnom etapie mezhdunarodnoy trgovli v Vostochnoy Evropie v period rannego sriednieviekovya (po monietnym nakhodkam v staroy Ladogie)". *Mezhdunarodnyye svyazi, torgovyye puti i goroda Sriedniego Povolzhya IX–XII vv.* Kazan: Master-Lain. I. 1999, 107–115. [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. "Velikiy Volzhskiy put, yego istoricheskoye i mezhdunarodnoye znacheniyе". *Velikiy Volzhskiy put. Materialy kruglogo stola "Velikiy Volzhskiy put" Mezhdunarodnogo nauchnogo sieminara "Istoriko-kulturnoye naslediyе Velikogo Volzhskogo puti"*. Kazan. 28–29 avgusta 2000 g. Kazan: Master-Lai, 23. [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. *Velikiy Volzhskiy put. Rodina*. 2002, 59–64. [in Russian].
- Kokovtsev, P. K. *Evreysko-khazarская pieriepiska v X vekiе*. Leningrad: Tipografiya AN SSSR, 1932. [in Russian].
- Konovalova, I. G. "Puti soobshcheniya v Vostochnoy Evropie po dannym sriednievieknykh arabo-piersidskikh avtorov". *Drevniye gosudarstva Vostochnoy Evropy*. Moskva: Izd-vo Vostochnoy literatury. 1998, 126–133. [in Russian].
- Kronika Polska, "Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego" Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga. T. 1. 1846. *Elektronna biblioteka*. Rezhym dostupu: [https://books.google.com/.../Kronika Polska_Litewska_Zmodzka I wszy. htm](https://books.google.com/.../Kronika_Polska_Litewska_Zmodzka_I_wszy.htm) [in Polish].
- Kropotkin, V. V. "O topografii kladov kufichieskikh moniet IX v. v Vostochnoy Evropie". *Drevnyaya Rus i slavyanie*. Moskva: Nauka. S. 111–117. [in Russian].
- Kryukov, V. G. *Pisemni dzherela arabskogo khalifatu IX–X st. pro etnoistorychni procesy na terytoriyi Ukrayiny*. Avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stup. dokt. ist. nauk. 2010. [in Ukrainian].
- Liebiediev, I. A. *Poslednyaya borba baltiyskikh slavyan protiv oniemiеchieniya*. Ch. 2. Moskva: Universitetskaya tip. (Katkov i K). 1876. [in Russian].
- Liebiediev, G. S. *Epokha vikingov v Sievniyoy YEvropie i na Rusi*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo u-ta. 1985. [in Russian].
- Mielnikova, Ye. A., Glazirina, G. V., Dzhakson, T. N. "Drevnieskandinavskiyе pismiennyе istochniki po istorii yevropeyskogo riegiona SSSR". *Voprosy istorii*. № 10, 1985, 37–53. [in Russian].
- Mielnikova, Ye. A. *Skandinavskiyе runichieskiye nadpisi. Novyye nakhodki i interpretacii*. Moskva: Vostochnaya literatura. 2001. [in Russian].
- Myhaylyna, L. P. "Naselennya Verkhniogo Popruttya VIII–X st". Chernivci: Ruta. 1997. [in Ukrainian].
- Myhaylyna, L. P. *Slov'yani VIII–X st. mizh Dniptom i Karpatamy*. Kiyiv: Instytut arheologiyi NAN, 2007. [in Ukrainian].
- Nazarenko, A. V. *Niemieckiye latinoyazychnyye istochniki IX–XI viekov*. Moskva: Nauka. 1993. [in Russian].
- Novosieltsev, A. P. (2000). "Hudud al-alam" kak istochnik o stranah i gorodakh Vostochnoy Evropy. *Drevniye gosudarstva Vostochnoy Evropy*. Moskva: Izd-vo Vostochnoy literatury, 1998, 380–399. [in Russian].
- Paul, A. *Baltiyskiye slavyanie. Ot Rerika do Starigarda*. Moskva: Knizhnyy mir Elektronna biblioteka, 2016. Rezhym dostupa: bveread.ec/read_book.php?id=54222&p=1. [in Russian].
- Penyak, S. I. *Rannioslov'yanskіe i davnioruskіe naselennya Zakarpattya VI–XIII st.* Kyiv: Naukova dumka. 1980. [in Ukrainian].

- Potin, V. M. *Drievnyaya Rus i yevropeyskiye gosudarstva v X–XIII vv. Istoriko-numizmaticheskiiy ochierk*. Leningrad: Sovietskiiy hudozhnik. 1968. [in Russian].
- Potin, V. M. “Russko-skandinavskiy svyazi po numizmaticheskim dannym (IX–XII vv.)”. *Istorichieskiye svyazi Skandinavii i Rossii. IX–XX vv.* Leningrad: Nauka. 1970, 64–80. [in Russian].
- Prykhodnyuk, O. M. “Arheologichni pam’yatki Serednioho Podniprov’ya. VI–IX st”. Kyiv: Naukova dumka. 1980. [in Ukrainian].
- Rybakov, B. A. “Novaya koncepciya priedistorii Kiyevskoy Rusi”. *Istoriya SSSR*. № 1. 1981, 55–75. [in Russian].
- Rybakov, B. A. “Kiyevskaya Rus i russkiye knyazhestva XII–XIII vv”. Moskva: Nauka. 1982. [in Russian].
- Siedov, V. V. *Drievnieruskaya narodnost: Istoriko-arkheologichieskiye issledovaniya*. Moskva: Yazyki russkoy kultury. 1999. [in Russian].
- Siedov, V.V. “O rusah i russkom kaganate IX v. (V svyazi so statyey K. Cukiermana “Dva etapa formirovaniya Drievnierusskogo gosudarstva”)”. *Slavyanovedeniye*. № 2. 2003, 3–15. [in Russian].
- Shchodra, Olga. “Mizh normanizmom i antynormanizmom: dyskusiya pro pohodzhennya Rusi u svitli pysemnykh dzherel”. *Naukovi zoshyty istorychnogo fakultetu Lvivskogo universytetu*. № 19–20. 2019, 115–139. [in Ukrainian].
- Shchodra, Olga. “Mizh normanizmom i antynormanizmom: diskusiya pro pohodzhennya Rusi v svitli arkheologichnyh dzherel”. *Visnyk Lvivskogo universytetu. Seriya istorychna. Specialnyy vypusk. Zbirnyk naukovykh prac na poshanu Romana Shusta*. 2019, 709–728. [in Ukrainian].
- Shchodra Olga. “Epokha slovyan na Baltytsi: ekonomichne pidnesennia slovyanskogo Pomorya u ranniomu seredniovichchi”. *Problemy slovyanoznavstva*. 68. 2019, 9–28. [in Ukrainian].
- Shchodra, Olga. *Slovyany i Rus v ranniomu seredniovichchi. Peredumovy i pochatky formuvannya imperii rusiv*. Lviv: SP Soroka T. B. 2021. [in Ukrainian].
- Soier, Piter. *Epokha vikingov*. Pier. s angl. A. P. Sanina. SPb.: Evraziya. 2006. [in Russian].
- Tymoshuk B. A. *Slov’yany Pivnichnoyi Bukovyny V–IX st*. Kyiv: Naukova dumka. 1976. [in Ukrainian].
- Tolochko, P. P. “Rus iznachalnaya”. *Arkheologiya*. №1. 2003, 100–103. [in Russian].
- Tomsen, V. *Nachalo russkogo gosudarstva*. Moskva: Universitetskaya tipografiya. 1891. [in Russian].
- Vasilevskiy, V. G. *Trudy*. T. 1. SPb: Izd. Imp. Akad. Nauk, 1908. [in Russian].
- Voytovych, L. V. “Galycka zemlya i Vizantiya u XI–XIV st”. *Drogobickyy krayeznavchyy zbirnyk*. XIV–XV. 2011, 37–60. [in Ukrainian].
- Voytovych, L. V. “Povertayuchys do khorvativ Kostyantyna Bagryanorodnoho”. *Narteks. Byzantina Ukrainensis*. T. 2. Harkov: Maydan. 2013, 71–101. [in Ukrainian].
- Yanin, V. A. *Dieniezhno-viesovyye sistemy ruskogo sriednieviekovya. Domongolskiy period*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo u-ta, 1956. [in Russian].
- Zapiski o Moskovii Barona Gerbershteyna*. Pier. s niem. I. Anonimova. S.-Peterburg: Tipografiya Bezobrazova i komp. 1866. [in Russian].
- Zabielin, I. E. *Istoriya russkoy zhyzni s drievniyshykh vriemien*. Ch. 1–2. Izd. 2-e ispr. i dop. Moskva: Sinodalnaya tipografiya. 1908. [in Russian].

УДК 94(477+485)+339.137.2/355"1782–1921" DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3591>
ORCID ID: 0000-0003-1970-7226

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ І ШВЕЦІЇ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛИ ТА ДОСВІД ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОСТІЙНОГО НЕЙТРАЛІТЕТУ Й ДЕРЖАВНОСТІ (наприкінці XVIII – перша чверть XX ст.)

Ольга МАЛЮТА

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця
кафедра україністики
проспект Перемоги, 34, м. Київ, 03170, Україна
e-mail: maliutaov@gmail.com

У статті автор вивчила проблему налагодження економічної співпраці між Україною та Швецією наприкінці XVIII – у I чверті XX ст. Розглянуто економічні важелі міжнародного співробітництва та військової співпраці України та Швеції в окреслений період. Розглянуто можливість реплікації Україною у перспективі досвіду Швеції із забезпечення нейтрального статусу країни у зовнішній політиці як спосіб зберегти національну державність та конкурентоспроможність економіки. Досліджено колонізацію шведів українських земель наприкінці XVIII–XIX ст., на підставі першого перепису населення Російської імперії визначено чисельність шведської громади в українських губерніях, її основні заняття, простежено процеси ідентифікації. Вивчено аспекти торгово-економічної співпраці України і Швеції. Простудійовано співпрацю України та Швеції у забезпеченні української державності та її визнання у I чверті XX ст.

Ключові слова: Україна, Швеція, економічна співпраця, військове співробітництво, державність, постійний нейтралітет

Відчуття свободи і незалежності, Тризуб і кольори національної символіки здавна зблизили Україну і Швецію. Україна з часів раннього модернізму у питаннях економічного співробітництва й конфедеративних угодах з військових та безпекових питань визнавала Швецію можливим стратегічним партнером, що гарантував українську державну незалежність в її цілісних межах. Проблема економічної співпраці України і Швеції наприкінці XVIII – I чверті XX ст., як і можливий досвід партнерства обох держав у питаннях оборони та безпеки (у першій чверті XX ст.), не були об'єктом спеціальної історичної студії. Підґрунтям до нашої студії стали праці шведських істориків І. Андерсоона, Й. Вейбулля. Відтворити контекст перебування в українських землях шведів допомогли дотичні до визначеної нами проблеми наукові дослідження. Соціально-економічній інтеграції шведських колоністів на півдні Російської імперії присвячений підрозділ дисертаційної праці Ю. Маліцької¹. Надзвичайний і Повноважний посол України

¹ Юлія Маліцька, *Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 рр.)*. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня к.і.н. за спеціальністю 07.00.02. (Дніпропетровськ, 2010), 15.

в Королівстві Швеція у 2011–2014 рр. В. Степанов виклав у короткому історичному нарисі віхи діяльності дипломатичної місії у Скандинавії². Мета наших наукових студій: вивчити з огляду ретроспективи перспективність, як дотримувалися принципи постійного нейтралітету, національної конкурентоспроможності економіки та творилась боєздатна армія на прикладі економічної співпраці України та Швеції наприкінці XVIII – у I чверті XX ст.

Швеція від 1814 р. не брала участі у війнах, офіційно проголосила у 1834 р. політику нейтралітету. Нейтральний статус Швеції, декларований у зовнішньополітичних зверненнях, не закріплений у жодному національному і міжнародному документах, не передбачав зовнішніх гарантій суверенітету, тому країна через створення потужної системи оборони самостійно забезпечувала його³. Позаблоковість Швеції сприяла її економічному росту, перетворювала у країну з конкурентною економікою. Власне коріння сучасної економічної моделі Швеції формувалось ще в XIX ст. Підґрунтям до моделі шведської економічної системи в XIX ст. стала політика нейтралітету та позаблокового статусу Швеції. Цілком очевидною була необхідність творити систему власної безпеки й обороноздатності у тісному зв'язку із захистом конкурентоздатності національної економіки. Постійний нейтралітет став для Швеції способом забезпечувати власну державність. Породжена наполеонівськими війнами економічна криза зіштовхнула населення Швеції з проблемами розвитку економіки і піднесення обороноздатності країни. Вибір між цими двома шляхами розвитку країни став каменем спотикання від 1860-х рр. для обох палат шведського парламенту. Зрештою, Швеція балансувала між цими головними складовими внутрішньої політики.

Українські землі в XIX ст., перебуваючи під впливом законів, політичних й економічних систем Австро-Угорської і Російської імперій, мали різні несистематичні економічні контакти зі шведами, їх капіталом, та, власне, постала шведська громада в Україні була нечисленна, часом її перебування було вимушене. В Російській імперії, щоб освоювати приєднані території півдня та Північного Причорномор'я, утворили із запрошених або вимушених переселенців селища. Парадоксально, та чужоземці мимовільно колонізували навіть приєднані від Швеції території: довкола організували іноземну колонію (її легалізували чинними законами імперії), насамкінець, там постала нова столиця імперії. У 1782 р. шведів з острова Дазі (нині їх 144 особи), який завоювала Російська імперія, депортували за наказом імператриці Катерини II до земель південної України. Шведські колоністи у степах побудували власне село, назване

² Валерій Степанов, “Українська дипломатична місія в Скандинавії (історичний нарис)”. *Зовнішні Справи*, № 3, (2012): 12–15.

³ Михайло Пашков, “Шведський нейтралітет: геополітичне самовизначення і самодостатність оборонних можливостей”. *Національна безпека і оборона*, №1 (2009), 40

Гаммальсвенскбі (німецькою Альтшведендорф), тобто Старошведське⁴. Шведський колоністський округ Херсонського повіту охоплював поселення: Старошведське, Мюльгаузендорф, Шлянгендорф (тепер с. Зміївка), Кльостердорф (с. Костирка)⁵. Колонією південного краю Російської імперії, тобто півдня України, називали всі колонії українських губерній та Бессарабської області, вони були першим пунктом у законі імперії про колонії чужоземців⁶. Їм забезпечили пільгове оподаткування на десять років, колоністи й їх нащадки назавжди звільнялись від рекрутської повинності, по завершенню десятирічного терміну визначались державні податки колоністів. Закон передбачав ведення колоністами господарства та благоустрій території. В Одесі на 1836 р. функціонувало консульство Шведського Королівства, в 1860 р. шведський консул працював у Таганрозі, на 1914 р. шведське консульство було в Бердянську, до 1919 р. працювало консульство у Миколаєві⁷.

Складовою успіху шведської національної безпеки є безсумнівний факт конкурентоспроможності національної економіки, підвалини під “шведську модель” якої заклали у далекому ХІХ ст. Шведський єпископ, “батько сучасної шведської поезії” Е. Тегнер гаслом “Мир, вакцина і картопля” характеризував стрімке п’ятдесятирічне від початку ХІХ ст. зростання населення Швеції на 1,1 млн., інтенсивний розвиток сільського господарства, спричинений колонізацією шведами сільської місцевості, й через вакцинацію проти епідемії чорної віспи подовження тривалості їх життя й темпів приросту людності⁸.

У Швеції, як і власне в Україні, відбулась запізнена практично одночасна індустріалізація. Наслідком процесу став відтік 40% населення країни із сільського господарства у промисловість, переоснастка й розвиток її різних галузей. У 1870-х рр. відбувся бурхливий розвиток металургії та деревообробної промисловості як результат, у 1914 р. Швеція стала найбільшим експортером товарів із деревини⁹. Як свідчать матеріали першого перепису населення українських губерній Російської імперії: Швеція була також “експортером кадрів із деревообробної промисловості” в українські землі. В українських губерніях

⁴ “Шведи з українського села Зміївка майже 230 років зберігають у херсонських степах свою національну культуру і приймають в гості співвітчизників з усього світу,” отримано доступ 10 квітня 2021, <https://www.amazingukraine.pro/travel/na-pivdni-ukrainy-isnuie-iedyne-v-skhidnii-ievropi-shvedske-selo>

⁵ *Нації і народності Херсонщини: минуле і сьогодення*, уклад. Л. Андрієнко, З. Орлова. (Херсон: Айлант, 2013), 38.

⁶ “Сводъ учреждений и уставовъ о колоніяхъ иностранцевъ въ имперіи,” у книзі *Сводъ законовъ Россійской имперіи, повелѣніемъ Государя императора Николая Перваго составленнй*. Ч. II. Т. XII. (СПб., 1857), 3, 33, 39, 42 (IV пар.)

⁷ Л. Вовчук. “Становлення дипломатичних установ у портових містах Чорноморсько-Азовського басейну Російської імперії (1785–1919),” *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*, Вип. 3.34. (2013): 211, 214, 215.

⁸ Йорген Вейбуль. *Коротка історія Швеції* (Стокгольм: Шведський інститут, 1993), 82.

⁹ Див.: Йорген Вейбуль. Вказ. праця, 90–91.

з-поміж нечисленної кількості шведів, що жили в підросійській Україні, виробництвом із дерева екіпажів та побудовою суден, деревообробкою станом на 1897 р. в Київській губернії займалось 2 особи¹⁰, у Бессарабській – 1¹¹, у Волинській – 1¹², у Таврійській – 5¹³, у Херсонській – 14¹⁴, у м. Одесі – 1 особа¹⁵. Швеція мала величезний досвід із виробництва пароплавів, володіла сучасним торговим флотом. Близько половини шведського торгового тонажу (зокрема суди водотонажністю у 400 тис. т) віддані на умовах найму Антанті в роки Першої світової війни¹⁶. У період між двома світовими війнами ХХ ст. Швеція втратила 180 торгових пароплавів тонажем 300 тис. т. вартістю приблизно 90 млн. шведських крон¹⁷.

Шведи пішли шляхом піднесення економіки за рахунок впровадження у виробництво результатів наукових відкриттів, інколи не за прямим призначенням. Зокрема, патент А. Нобеля 1867 р. по використанню динаміту у військовій справі для виготовлення стрільна, застосовували для вибухівки у гірничорудній промисловості.

У Швеції за допомогою методу виробництва першокласного заліза з фосфоромістких руд, що вперше впровадив шведський винахідник Томас, від 1880-х рр. розробляли та освоювали великі поклади руди, розвиваючи власну металургійну промисловість й експортуючи видобуток до багатих вуглем промислових країн¹⁸. В Україні, що за влучним висловом О. Скорописа-Йолтуховського, без сумніву, була “шпихліром Росії”, у покладах було 70% заліза й 80% кам’яного вугілля всієї Російської імперії¹⁹, не було необхідності у імпорті шведської руди й заліза. Відчувалась потреба у фахівцях, тому шведи станом на 1897 р. працювали на видобутку руди й ропи у Катеринославській губернії 9 осіб²⁰ й обробці металів в Одесі – 1 особа²¹, у Катеринославській губернії –

¹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, ред. Н. А. Тройницкаго. Т. XVI. (Спб., 1904), 181.

¹¹ Там само, Т. III. (Спб., 1905), 160.

¹² Там само, Т. VIII. (Спб., 1904), 167.

¹³ Там само, Т. XXI. (Спб., 1904), 200.

¹⁴ Там само, Т. XLVII. (Спб., 1904), 209.

¹⁵ Там само, Т. XLII. (Спб., 1903), 136.

¹⁶ Ингвар Андерсоон. *История Швеции* (М, 1987), 229.

¹⁷ “Швеція втратила 180 пароплавів”. *Український голос (Проскурів)*. 19 лютого. № 15 (41). (1942).

¹⁸ Ингвар Андерсоон. *История Швеции* (М, 1987), 229.

¹⁹ Олександр Скоропис-Йолтуховський. *Значінне самостійної України для європейської рівноваги*. (Відень: Союз Визволення України, 1916), 3.

²⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, ред. Н. А. Тройницкаго. Т. XIII. (Спб., 1904), 148.

²¹ Там само, Т. XLII, 136.

15 осіб²², у Таврійській – 8 осіб²³, у Харківській – 5 осіб²⁴, у Херсонській – 26 осіб²⁵.

У розвитку шведської промисловости велику роль відіграло пристосування шведського винахідника Л. Ерікссона з техніки слабкого струму²⁶ та винахід телефону²⁷ Власне Л. Ерікссон заснував у Стокгольмі електромеханічну майстерню “LM Ericsson & Co” (LME), яка стала світовим лідером на ринку телекомунікаційного обладнання та послуг зв’язку Ericsson. Шведська компанія телефонного зв’язку Ericsson працювала в Україні від кінця XIX ст. У 1893 р. вона встановила першу телефонну станцію в Києві, 1896 р. така сама станція була встановлена в Харкові²⁸.

За нашими підрахунками, у 9 українських губерніях Російської імперії мешкало 896 шведів. У Київській губернії шведи становили 1% з-поміж чужоземних підданих й мешкали: у Києві – 6 осіб, Бердичеві – 2 особи, Умані і Васильківському повіті по 1 особі²⁹. У містах Київської губернії жили 22 шведи та 17 шведок. Всі вони під час перепису визначили своєю рідною розмовною мовою шведську³⁰. Заняття у шведів були різні: 10 займались видами виробництва (обробіткою дерева, рослин, інструментів, предметів культу й розкошів, ювелірною справою, виготовляли одяг), 3 – різними видами торгівлі. Жінки жили на доходи з капіталу й нерухомого майна, навчальної й виховної діяльності, обробітку рослин, ювелірної справи³¹.

У Подільській губернії шведи становили 0,06 % з-поміж чужоземних підданих краю. При цьому, у Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Могилівському, Ольгопільському, Ушицькому повітах мешкало 8 шведів (3 – у Могилеві-Подільському, інші – у повітах)³². Усвідомлювали себе шведами, а рідною мовою – шведською 7 осіб³³. Жінки займались наукою, літературою, мистецтвом, лікарською, санітарною діяльністю, землеобробіткою³⁴.

²² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, Т. XIII, 148.

²³ Там само, Т. XLI, 194.

²⁴ Там само, Т. XLVI. (Спб., 1904), 191.

²⁵ Там само, Т. XLVII, 209.

²⁶ Ингвар Андерсоон. *История Швеции* (М, 1987), 212.

²⁷ Йорген Вейбуль. *Коротка історія Швеції* (Стокгольм: Шведський інститут, 1993), 118.

²⁸ “Україна — Швеція: багатівкові традиції співпраці тривають”, 2020, отримано доступ 30 березня 2021, <https://www.ldaily.ua/ldaily/ukrayina-shvecziya-bagatovikov-i-tradycziyi-spivpraczi-truyaut>

²⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. XVI, 48.

³⁰ Там само, 85.

³¹ Там само, 181.

³² Там само, Т. XXXII. (Спб., 1904), 95

³³ Там само, 99.

³⁴ Там само, 176.

У Катеринославській губернії шведи мешкали переважно у повітах (лише 1 у Катеринославі)³⁵ й складала лише 0,3 % чужоземних підданих. З них 44 шведи (21 чоловік, 23 жінки) вважали своєю рідною мовою шведську мову³⁶. Аграрне господарство не було популярним серед шведів, ним займалось лише 3 особи. 1 особа працювала на залізниці, 1 – на пошті³⁷.

Шведи у Бессарабській губернії становили всього 0,1 % з-поміж чужоземних підданих³⁸. Селились у Кишиневі (10 осіб), Бендерах (1), Оргієві (1), Хотині (1), Оргіївському (1 особа), Сорокському (5 осіб)³⁹, Кишинівському, Бендерському, Бельцькому, Ізмаїльському, Хотинському повітах. 16 шведів володіли шведською й ідентифікували себе з шведською нацією. З-поміж занять популярними були будівництво (3 особи), робота на залізниці (1 особа), операції з капіталом та нерухомістю (1 особа)⁴⁰.

У Полтавській губернії шведи складала лише 0,5% чужоземних підданих 4 (з них 3 чоловіки)⁴¹: 1 працював приватно, 2 жило з капіталу та нерухомого майна⁴².

У Таврійській губернії було 38 шведів – всього 0,1 % чужоземних підданих. У містах жили 12 шведів (3 у Симферополі, 4 у Керчі, 1 у Євпаторії, 3 у Севастополі, 1 у Феодосії). Інші шведи мешкали у Бердянському, Дніпровському, Євпаторійському, Мелітопольському, Симферопольському, Ялтинському повітах⁴³. Найпопулярнішими серед шведської громади були такі заняття: громадська діяльність (7 осіб), приватна праця (7), аграрне господарство (5 жінок), обробіток мінеральних речовин (кераміки) (1 особа), виготовлення одягу (1 особа), залізнична служба (1 особа). На доходи з капіталу жила всього одна особа⁴⁴.

У Харківській губернії з-поміж чужоземних підданих шведів був лише 1%⁴⁵. 32 з-поміж 38 шведів (20 чоловіків, 18 жінок) жили у містах: Харкові (29 осіб), Ізюмі (1), Чугуєві (1), в Сумах (1). Шведи мешкали у Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Лебединському, Сумському, Харківському повітах⁴⁶. Заняттями шведів Харківської губернії були: аграрне господарство (5 осіб), обробка металів (5 осіб), приватна діяльність (4 особи), підприємництво й доходи з капіталу

³⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. XIII. (Спб., 1904), 70.

³⁶ Там само, 74.

³⁷ Там само, 148.

³⁸ Там само. Т. III, 39.

³⁹ Там само, 67.

⁴⁰ Там само, 160.

⁴¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, ред. Н. А. Тройницкаго. Т. XXXIII: Полтавская губерния. (Спб., 1904), 57.

⁴² Там само, 188.

⁴³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. XLI, 95.

⁴⁴ Там само, 194.

⁴⁵ Там само. Т. XLVI, 99.

⁴⁶ Там само, 103.

(4 особи), медична і санітарна діяльність (3 особи), виготовлення одягу (2 особи), наукова, літературна, мистецька діяльність (2 особи), робота у кредитних й громадських комерційних установах (1 особа), при благодійних установах (1 особа), в адміністративних, судових органах, поліції (1 особа)⁴⁷.

В Одесі з-поміж чужоземних підданих було 0,2 % шведів 47 осіб. Їх заняття були різними: 11 були поденниками, 5 жили на доходи з капіталу і нерухомого майна, 4 займались поліграфічним виробництвом, 3 були залучені до водного сполучення, 3 у різних видах торгівлі, 1 на залізниці⁴⁸.

У Чернігівській губернії мешкало 3 шведів (0,4 % з-поміж чужоземних підданих): 1 у Чернігові, 1 – у Новгород-Сіверську, 1 у Новгород-Сіверському повіті⁴⁹. Вони працювали в адміністративних установах, аграрному господарстві⁵⁰.

У Волинській губернії офіційно внесено у перепис 5 шведів (приблизно 0,2 % від усіх підданих): у Житомирі (1), Острозькому (1), Новоград-Волинському (3), Заславському (1) повітах⁵¹. Проте, своєю мовою шведську визнавали 17 осіб (з них 3 в Житомирі, 4 в Дубно, 1 – у Заславлі, 1 – у Ковелі, 1 у Крем'янці, 1 – у Рівному)⁵². Шведи займались торгівлею (4), медичною практикою (1), навчальною і виховною діяльністю (1), обробкою рослинних і тваринних харчових продуктів (1), жили на доходи від капіталу і предметів розкошів (2)⁵³.

У Херсонській губернії шведами були лише 2% чужоземних підданих⁵⁴. Проте, шведську за рідну вважали 662 шведи: у Херсонському повіті – 601 особа (590 у Миколаєві, 10 у Бериславі, 1 у Херсоні), 48 – в Одеському повіті (47 в Одесі), 8 у Єлисаветградському повіті (6 з Єлисаветграду), 3 у Тираспольському повіті (1 у Тирасполі), 2 – в Ананівському повіті⁵⁵. Заняттями 658 шведів Херсонської губернії були: аграрне господарство (517), виготовлення одягу (12), 6 жили на доходи з капіталу (6), водного сполучення (3), роботи на залізниці (2), медичної діяльності (1)⁵⁶. У цілому, найбільша кількість шведів у підросійській Україні були залучені в аграрному господарстві – 672, металообробці та видобутку руди – 64, збройних силах – 36, деревообробці – 24.

Швеція як уже відзначено вище, засвідчила статус позаблокової держави у збройних конфліктах після наполеонівських воєн. Основою цього вектора

⁴⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. XLVI, 191.

⁴⁸ Там само, 136.

⁴⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897, ред. Н. А. Тройничаго. Т. XLVIII. (Спб., 1904), 113

⁵⁰ Там само, 205.

⁵¹ Там само. Т. VIII, 49.

⁵² Там само, 87.

⁵³ Там само, 167.

⁵⁴ Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. XLVII, 86.

⁵⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. XLVII, 91.

⁵⁶ Там само, С. 209.

безпекової й зовнішньої політики стало зміцнення обороноздатності країни. Впродовж століття у Швеції втілили декілька військових реформ. Початком реалізації військової стратегії у практичну площину стало утримувати армію за рахунок населення у мирний час, утворювати призовне військо⁵⁷, забезпечувати від 1853 р. оборону власних земель через “поселену систему” комплектування армії (забезпечувати офіцерів і посадників державними землями, натуральними податками з людности, солдатів – землею звільнених від рекрутського набору селян), створювати “беверінгу” (ополчення за рахунок виконання військової повинності, можливість офіційного відкупу від неї)⁵⁸. У Швеції 1885 р. збільшили строк вишколу військовозобов’язаних, 30% витрат на військові поселення взяла на себе держава⁵⁹, в 1892 р. ввели загальнообов’язкову військову повинність й 90-денний військовий перевишкіл, утримання армії за кошт держави, посилення флоту й будівництва фортець⁶⁰. Прем’єр-міністр Швеції Ф. фон Оттер у 1901 р. реорганізував армію, запровадив загальнообов’язкову військову повинність, збільшив від 8 до 12 місяців перевишкіл військовозобов’язаних⁶¹. Швеція проголосила жорсткий нейтралітет у Першій світовій війні й ввела новий закон про оборону. Збільшувався строк перевишколу для рядових військовозобов’язаних і студентів, будували нові військово-морські судна⁶². Таке прискіпливе ставлення до питань обороноздатності шведської армії дозволило забезпечити шведську соборність та державність упродовж декількох століть. Тому, певно, не випадковим є парадоксальний факт, зафіксований переписом населення 1897 р. в українських губерніях Російської імперії: шведські піддані служили у армії Російської імперії. У Бессарабській губернії таких було 3⁶³, у Волинській – 7⁶⁴, у Катеринославській – 1⁶⁵, у Київській – 5⁶⁶, у Подільській – 2⁶⁷, у Полтавській – 1⁶⁸, у Харківській – 1⁶⁹, у Херсонській – 10⁷⁰, в Одесі – 6⁷¹. Варто відзначити, що військова служба в армії Російської імперії була одним із головних занять шведів, що мешкали в XIX – на початку XX ст. в українських землях. Шведський досвід творити потужну обороноздатність країни мав би стати принагідним у часи проголошення української державности Однак, у період

⁵⁷ Йорген Вейбуль. *Коротка історія Швеції*, 99.

⁵⁸ Ингвар Андерсоон. *История Швеции*, 198.

⁵⁹ Там само, 207.

⁶⁰ Там само, 214.

⁶¹ Там само, 215.

⁶² Там само, 126.

⁶³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. III, 160.

⁶⁴ Там само, Т. VIII, 87.

⁶⁵ Там само, Т. XIII, 148.

⁶⁶ Там само, Т. XVI, 181.

⁶⁷ Там само, Т. XXXII, 176.

⁶⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897. Т. XXXIII, 188

⁶⁹ Там само, Т. XLVI, 191.

⁷⁰ Там само, Т. XLVII, 209.

⁷¹ Там само, Т. XLVI, 136.

українського національного державотворення 1917–1921 рр. в Україні зволікали із творенням українського регулярного війська. Зате, Генеральний Секретаріят Української Народної Республіки 22 грудня 1917 р. створив небезпечну для молодій державі ситуацію, дозволивши утворити на власних теренах збройні формування інших держав, сподіваючись на їх підтримку у вирішальному українсько-російському бою з більшовиками: дозволив сформувати на теренах українських земель чехословацьке військо, організувати армію білорусам-воякам румунського фронту (надано позичку 11 тис. крб.), воякам із Сибіру формувати сибірське військо, “звідний загін” росіян для охорони у Петрограді і боротьби з більшовиками. В Україні очікували нагоду свого повернення до власної батьківщини вірменські, грузинські, татарські частини та підрозділи, старшини Литви, Естонії, Латвії⁷². У той час, як, попри перипетії Першої світової війни, в Україні вже тоді мала постати власна боєздатна професійна армія.

Як наслідок, Швеція у період Першої світової завдяки політиці нейтралітету виграла економічно і чисельно: її населення з-поміж країн Північної Європи зросло від 5,6 млн у 1914 р. до 5,8 млн. у 1919 р.⁷³. Проте, Швеція залишалась “перехідними воротами” між Росією та Великобританією. На її політику намагалась впливати Росія⁷⁴. У червні 1917 р. О. Скоропис-Йолтуховський, член Союзу Визволення України, будучи уповноваженим представником 19-тис. українських полонених, не отримав дозволу російської влади повернутись через Швецію до України⁷⁵. Швеція очікувала визначення переможців Першої світової війни і лише через рік прийняла українських послів як керівників тимчасових дипломатичних місій⁷⁶.

Співробітництво на міждержавному рівні між Україною та Швецією офіційно започатковано, як зазначив історик В. Степанков, за гетьмана Павла Скоропадського. В утвореному посольстві Української держави у Швеції 16 жовтня 1918 р. призначили керівником генерала Б. Баженова, який короткий час у проголошеній Українській Народній Республіці продовжив виконувати власні повноваження. Його змінив на посаді голови дипломатичної місії УНР у Швеції і Норвегії правник К. Лоський (11 березня 1919–25 квітня 1920). Кошторис Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швеції і Норвегії склав 53,4 тис. грн.⁷⁷.

⁷² Ів. Завич, “Чужоземні військові формування в Українській державі,” *Альманах Червоної Калини*, річник XVIII, (1938): 88–89.

⁷³ Вольфрам Фишер, *Европа: Экономика, общество и государство 1914–1980*. (Москва: Гуманитарный издательский центр “Владос”, 1999), 14.

⁷⁴ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921), упор В. Кавунник, (Київ, 2016), 148.

⁷⁵ Євген Чикаленко, *Щоденник 1919–1920*. (К.; Нью-Йорк: Видавництво імені О. Теліги, 2005), 537.

⁷⁶ Б. Галайчук, “Організація української дипломатичної служби”. *Альманах Червоної Калини*, річник XVIII, (1938): 35.

⁷⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 373. Арк. 28.

Склад дипломатичної місії УНР у Швеції і Норвегії постійно змінювався. Аташе став колишній перекладач місії Української держави у Скандинавії В. Суховецький (від 1 січня 1919), секретарем мистець Осип Майданюк (13 січня – 31 серпня 1919), урядовцями – машиністка Івга Прокоф'єва-Лоська (з 20.02.2019), швед Я. Блеес (з 1 серпня 1919), І. Лоський (від 1 жовтня 1919), провідним урядовцем – відомий січовий стрілець В. Кучабський (1 квітня–1 серпня 1919), кореспондентом був доктор філософії М. Ділонда (з 1 серпня 1919)⁷⁸.

З листа Міністерства закордонних справ УНР до керуючого справами Дипломатичної місії УНР у Варшаві стало відомо про несприятливі обставини для роботи від початку 1919 р. української місії у Стокгольмі, спричинені діяльністю Б. Баженова, російської еміграції в Швеції та Норвегії, впливом більшовиків. З часом українська місія привабила увагу урядів Швеції і Норвегії щодо України. Офіційного визнання не відбулось, проте вони не перешкождали українській місії розвивати й поширювати українську ідею. До популяризації “українського питання” та інформування громадськості про Україну швидко долучилась шведська преса. Швеція постійно надавала санітарну допомогу медикаментами українським інтернованим воякам⁷⁹. Політичні і економічні кола Швеції цікавились Україною початку 1919 р. й очікували оголосити власне, її визнання, після того, як це зробила Великобританія. Швеція визнала українські паспорти⁸⁰. Дипломатичне представництво було двостороннім. У Києві в 1919 р. перебував консул Шведського Королівства. Дипломатичне представництво було спільним для Швеції і Норвегії. У Миколаєві у періоді “міжцарів'я” в 1919 р. залишався шведський консул Р. Дандердель⁸¹.

Через нестабільну ситуацію в Україні, відсутність можливості утримувати численний дипломатичний корпус, дипломатичну діяльність у Швеції забезпечувала об'єднана від 10 березня 1920 р. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Скандинавії (Скандинавських країнах). Вона охоплювала своєю діяльністю Данію, Швецію, Норвегію. Головою місії призначили доктора права Д. Левицького, який до того був головою данської місії⁸². Кредити місії склали 74 тис. грн. при курсі валют 5 грн. за 1 шведську крону (14800 шведських крон щомісячно). Брак фондів завадив Д. Левицькому через відсутність інформації про фінансовий стан одразу перебрати під свою опіку місію у Стокгольмі⁸³.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1, 4, 5, 15, 18, 19, 23, 24

⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 419. Арк. 28 зв.

⁸⁰ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921), 148.

⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 6.

⁸² ЦДАВО України. Ф. 3542. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 58.

⁸³ Там само. Арк. 34.

Швеція в червні 1920 р. симпатизувала Україні й з великим інтересом спостерігала за її боротьбою з Росією⁸⁴. Українська громадськість, влада, дипломати своєю чергою шукали підтримки у Швеції.

Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич та директор канцелярії К. Близнюк від уряду ЗУНР з Відня у пошуках порятунку і допомоги 8 липня 1920 р. повідомляли філіантропійні організації за кордоном (передусім у Данії, Швеції, Норвегії) про надзвичайно важке становище під польською окупацією української людности Західно-Української Народної Республіки: голод, нужду, епідемії. Український уряд шукав матеріальної допомоги і порятунку українського населення. Успішною виявилась порятункова діяльність з боку Союзу Скандинавських жінок. Щоб налагоджувати взаємовідносини і практично здійснювати акцію допомоги для жертв війни утворили Надзвичайну дипломатичну місію ЗУНР. У її складі були: О. Назарук, адвокат, член Української Національної Ради, доктор Л. Мишуга, адвокатський кандидат. Місію ЗУНР уповноважили вести переговори за кордоном із тими, хто міг полегшити важку долю українського населення у Галичині, філіантропійними організаціями, інформувати, приймати зобов'язання⁸⁵.

У той час, коли урядові та дипломатичні кола ЗУНР намагались полегшити долю українського народу на західноукраїнських землях, нашими природними багатствами, матеріальними комплексами розпоряджалась польська влада. Нафтопереробна фабрика “Польмін” (Державна фабрика мінеральних мастил) у Дрогобичі, як найбільша рафінерія Польщі, переробляла й очищала східницьку та урицьку нафту й експортувала бензин вищого сорту, мастила, вазелін для сільського господарства Швеції⁸⁶. У 1936 р. гуцульські килими, виготовлені на підприємстві “Гуцульське мистецтво” (Косівщина) продавали до Швеції⁸⁷.

Нейтральний статус Шведського Королівства міг стати у нагоді у вирішенні долі українських земель. Від 1920 р. Швеція перебувала у Лізі Націй. Проте свої незалежні позиції у зовнішній політиці Швеція захищала жорстко. 1 липня 1936 р. країна відмежувалась від пункту про солідарні санкції⁸⁸. У момент боротьби країн Європи проти демпінгу Радянської Росії на світовому ринку представники Швеції, Фінляндії, Румунії оскаржили недоброчесну московську конкуренцію, вимагали визначених засобів боротьби проти радянського демпінгу в економічній комісії Ліги Націй й, зрештою, відмовились брати радянське збіжжя⁸⁹. Це шкодило і Україні, бо, як відомо, левову частку зернових експортних

⁸⁴ Євген Чикаленко, *Щоденник 1919–1920*. (К.; Нью-Йорк: Видавництво імені О. Теліги, 2005), 446–447.

⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 7.

⁸⁶ Оксана Пасіцька, “Розвиток нафтового бізнесу в Галичині: від “нафтової столиці Європи” до кризи “Галицької Каліфорнії”. *Гілея. Науковий вісник. Історичні науки*, Вип. 142 (№ 3). Ч. 1. (2019), 119.

⁸⁷ Оксана Пасіцька, Соціально-економічна діяльність українців Галичини (1919–1939). Дисертація на здобуття наук. ступ. д.і.н. за спеціальністю 07.00.02. Львів, 2019, 209.

⁸⁸ Йорген Вейбуль, *Коротка історія Швеції*, 126.

спроможностей ринку спочатку Російської імперії, а згодом Радянського Союзу, складало українське зерно. Оскільки шведське тваринництво відчувало потребу в імпорті кукурудзи, а харчова промисловість – у імпорті зернових і борошна, такий попит постійно вдовольняли.

Відтак 15 березня 1924 р. Швеція визнала Б. Муссоліні, та за якихось п'ятнадцять років відмовила А. Гітлерові укласти пакт про ненапад⁹⁰. Швеція боялась втратити власний нейтралітет настільки, що коли 1948 р. країни Західної Європи для усунення збройної загрози з боку інших держав уклали у березні 1948 р. Брюссельський договір (прелімінарний договір перед створенням НАТО) й намагались створити спільний оборонний простір або підписати окремих пакт для Скандинавських країн, Швеція утрималась⁹¹.

У ХХ ст. Швеція здобула п'ять нобелівських премій миру: за роботу у Лізі Націй та мирне врегулювання суперечки з Норвегією (К. Брантінг, 1921), за роботу в ООН (Д. Гаммаршельд, 1961), за значний внесок у справу роззброєння (жінка-дипломат А. Мюрдаль, 1982). Від 1980-х рр. ідея загального світового роззброєння стала основою доктрини загальної безпеки у Швеції.

Українські землі в ХІХ – на початку ХХ ст. не були ізольованими від зовнішніх впливів. Шведи від 1782 р. вимушено колонізували землі підросійської України. За нашими підрахунками, їх кількість склала 899 осіб. При цьому, найменша кількість шведів з-поміж чужоземних громадян була серед населення Подільської губернії (0,06%), найбільша – у Херсонській губернії (2,2%). Найпотужніший людський капітал зі Швеції отримало аграрне господарство (672 особи). При цьому, найбільшими угіддями, де працювали шведи, була Миколаївщина. Капіталомісткими були також металообробна промисловість та видобуток руди, ропи (64 особи), деревообробна промисловість (24 особи). До основних занять шведської громади належала служба у збройних силах Російської імперії (36 осіб). Шведська громада сприяла процесам модернізації та індустріалізації української економіки, які відбувались синхронно до подібних процесів у Швеції. Через колонізаційну політику Російської імперії в українських землях перебувала незначна кількість шведів, які продовжували плекати власні національні традиції, знали мову й ідентифікували себе зі шведською нацією.

Швеція могла б експортувати до України власний досвід, як зберегти нейтралітет і державність за дотримання умов національної безпеки і оборони, конкурентоспроможности національної економіки, твердої зовнішньої політики. Перспективним і найвагомим досвідом постійного нейтралітету Швеції є основою берегти національну державність на сучасному етапі державотворення України.

⁸⁹ М. Данько, “Паневропа і радянщина,” *Діло*, Ч. 222. (1930): 2.

⁹⁰ Жан-Батіст Дюрозель, *Історія дипломатії від 1919 року до наших днів*. (Київ: Основи, 1999), 435–436.

ECONOMIC COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND SWEDEN: HISTORICAL PARALLELS AND THE EXPERIENCE OF ENSURING PERMANENT NEUTRALITY AND STATEHOOD (at the end of the XVIII – the I quarter of the XX centuries)

Olga MALIUTA

O. Bogomolets National Medical University
Department of Ukrainian Studies
Prospectus Peremohy, 34, Kyiv, 03170, Ukraine
e-mail: maliutaov@gmail.com

The main idea of the article is the study of maintaining the principles of permanent neutrality, national competitiveness of the economy and the creation of a capable army basing on the example of economic cooperation between the Ukraine and Sweden in the end of the XVIII – the I quarter of the XX centuries.

The author studied the problem of establishing economic and military cooperation between Ukraine and the Sweden in the end of the XVIII and in the I quarter of the XX centuries. Also the article covers the Swedish colonization of the Ukrainian lands at the end of the 18th and 19th centuries. The problem of economic cooperation between Ukraine and Sweden in the end of the XVIII and in the I quarter of the XX centuries, as well as the possible experience of partnership between the two countries in defense and security (in the first quarter of the XX century) became the subject of special research in this article.

Keywords: Ukraine, Sweden, economic cooperation, military cooperation, statehood, permanent neutrality

REFERENCES

- Andersoon, Ynhvar, *Istoriya Shvetsyy* (Moskva, 1987). (in Russian).
- Arkhiv Ukrainsoi Narodnoi Respubliki. Ministerstvo zakordonnykh sprav. Diplomatychni dokumenty vid Versalskoho do Ryzkoho myrnykh dohovoriv (1919–1921), upor V. Kavunnyk, (Kyiv, 2016). (in Ukrainian).
- Chykalenko, Yevhen, *Shchodennyk 1919–1920*. (Kyiv, Nyu-York: Vydavnytstvo imeni O. Telihi, 2005). (in Ukrainian).
- Danko, M., “Panevropa i radianshchyna,” *Dilo*, Ch. 222. (1930): 2. (in Ukrainian).
- Fysher, Volfram, *Evropa: Ekonomyka, obshchestvo y gosudarstvo 1914–1980*. (Moskva: Humanitarnyi izdatelskyi tsentr “Vlados”, 1999). (in Russian).
- Halaichuk, B., “Orhanizatsiia ukrainsoi diplomatychnoi sluzhby,” *Almanakh Chervonoii kalyny*, richnyk XVIII (1938). (in Ukrainian).
- Malitska, Yuliia, *Estonski shvedy na pivdni Rosiiskoi imperii: mihratsiia, adaptatsiia ta akulturatsiia pereselentsiv-kolonistiv (1781–1871 rr.)*. *Avtoreferat dysertatsii na zdobuttia nauk. stupenia k.i.n. za spetsialnistiu 07.00.02*. (Dnipropetrovsk, 2010), 25. (in Ukrainian).
- Natsii i narodnosti Khersonshchyny: mynule i sohodennia*, uklad. L., Andriienko, Z., Orlova. (Kherson: Ailant, 2013), 242. (in Ukrainian).
- Pashkov, Mykhailo, “Shvedskyi neitralitet: heopolitychne samovyznachennia i samodostatnist oboronnykh mozhlyvostei”. *Natsionalna bezpeka i oborona*, No. 1, (2009). (in Ukrainian).
- Pasitska, Oksana, “Rozvytok naftovoho biznesu v Halychyni: vid “naftovoi stolytsi Yevropy” do kryzy “Halytskoi Kalifornii”. *Hileia. Naukovyi visnyk. Istorychni nauky*, Vyp. 142 (No. 3). Ch. 1, (2019). 118–122. (in Ukrainian).

- Pasitska, Oksana, *Sotsialno-ekonomichna diialnist ukrainsiv Halychyny (1919–1939). Dysertatsiia na zdobuttia nauk. stup. d.i.n. za spetsialnistiu 07.00.02*. Lviv, 2019. (in Ukrainian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XVI. (Spb., 1904). (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. III. (Spb., 1905). (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. VIII. (Spb., 1904). (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi iymperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XIII. (Spb., 1904). (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897. T. XVI. (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XXXII. (Spb., 1904). (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XXXIII. (Spb., 1904). (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XLI. (Spb., 1904). (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, T. XLVI. (in Russian).
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XLVII. (Spb., 1904), 209. (in Russian)
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XLVIII. (Spb., 1904), 113. (in Russian)
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XLII. (Spb., 1903), 167. (in Russian)
- Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rossiiskoi imperiy 1897, red. N. A. Troinytskaho, T. XLVI. (Spb., 1904), 191. (in Russian)
- “Shvedy z ukrainskoho sela Zmiivka maizhe 230 rokiv zberihaiut u khersonskykh stepakh svoiu natsionalnu kulturu i pryimaiut v hosti spivvitchyzykiv z usoho svitu,” otrymano dostup 10 kvitnia 2021, <https://www.amazingukraine.pro/travel/na-pivdni-ukrainy-isnuie-iedyne-v-skhidni-ievropi-shvedske-selo> (in Ukrainian).
- “Shvetsiia vtratyla 180 paroplaviv”. *Ukrainskyi holos* (Proskuriv). 19 liutoho. No. 15 (41), (1942). (in Ukrainian).
- Skoropys-Yoltukhovskiy, Oleksander, *Znachennie samostiinoi Ukrainy dlia evropeiskoi rivnovahy*. (Viden: Soiuz Vyzvolennia Ukrainy, 1916). (in Ukrainian).
- Stepanov, Valerii, “Ukrainska dyplomatychna misiia v Skandynavii (istorychni narys)”. *Zovnishni spravy*, № 3, (2012): 12 15. (in Ukrainian).
- “Svod uchrezhdenii y ustavov o koloniiakh ynostrantsev v imperiy,” u knyzi *Svod zakonov Rossiiskoi imperiy, povelniem Hosudaria ymperatora Nykolaia Pervaho sostavlenni*. Ch. II. T.XII. (Spb., 1857), 3, 33, 39, 42 (IV pah.). (in Russian).
- Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 3513. Op. 1. Spr. 1. Ark. 1, 4, 5, 15, 18, 19, 23, 24. (in Ukrainian).
- TsDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 2. Spr. 373. Ark. 28. (in Ukrainian).
- TsDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 2. Spr. 419. Ark. 28 zv. (in Ukrainian).
- TsDAVO Ukrainy. F. 3696. Op. 1. Spr. 59. Ark. 6. (in Ukrainian).
- TsDAVO. F. 3542. Op. 1. Spr. 5. Ark. 58. (in Ukrainian).

- TsDAVO Ukrainy. F. 2192. Op. 2. Spr. 19. Ark. 7. (in Ukrainian)
- “Ukraina “ Shvetsiia: bahatovikovi tradytsii spivpratsi tryvaiut”, 2020, otrymano dostup 30 bereznia 2021, <https://www.ldaily.ua/ldaily/ukrayina-shvecziya-bagatovikovi-tradycziyi-spivpraczi-tryvayut> (in Ukrainian).
- Veibull, Yorhen, *Korotka istoriia Shvetsii* (Stokholm: Shvedskyi instytut, 1993). (in Ukrainian).
- Vovchuk, L., “Stanovlennia dyplomatychnykh ustanov u portovykh mistakh Chornomorsko-Azovskoho basynu Rosiiskoi imperii (1785–1919),” *Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho*. Istorychni nauky, Vyp. 3.34, (2013): 211–218. (in Ukrainian).
- Zavych, Iv, “Chuzhozemni viiskovi formuvannia v Ukrainskii derzhavi,” *Almanakh Chervonoi kalyny*, richnyk XVIII, (1938): 88–89. (in Ukrainian).
- Zhan-Batist Diurozel, *Istoriia dyplomatii vid 1919 roku do nashykh dniv*. (Kyiv: Osnovy, 1999), 903. (in Ukrainian).

УДК 94:[327:323.1](477:4)''19'':001-051Бочковський О. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3592>
ORCID ID: 0000-0001-9685-3953

“ОРИЄНТ ЧИ ОКЦИДЕНТ”: ПРОБЛЕМА ВИБОРУ УКРАЇНИ У ТРАКТУВАННІ ОЛЬГЕРДА БОЧКОВСЬКОГО

Зоя БАРАН

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: zoja_baran@ukr.net

У численних працях українського вченого (за його ж ідентифікацією) Ольгерда Бочковського (1885–1939) тема поневолених націй, зокрема проблема визначення власного історичного простору для української спільноти, стала наскрізною. Досліджуючи так зв. неісторичні нації – поневолені народи, вже в 1916 р. виокремив три фази у процесі їх національного відродження: відродження культури (повернення до рідної мови та її розвиток), економічна емансипація, політизація руху в напрямку до автономії або самостійності. Заперечував ідею загальноросійської єдності, вважаючи, що український народ має всі підстави для створення незалежної держави. Визначив труднощі, що існували для її реалізації: географічне розташування України, яка становила межу між Європою та Азією, виконуючи фактично функцію запілля для Європи; розкол України та протилежний історико-політичний розвиток Наддніпрянщини і Західної України; відсутність єдності серед українського політикуму. Позитивні прогнози щодо майбутнього України вчений давав лише за умови, що сформується модерна українська нація. Незалежна та демократична Україна, яка мала стати кристалізаційним центром Східної Європи, на переконання О. Бочковського, це умова світового миру і безпеки народів.

Ключові слова: безпека, Бочковський О., геополітика, “Пан-Європа”, Паневропейський союз, Україна.

Проблема геополітичного вибору України надалі залишається актуальною, зокрема через відсутність консолідації серед української політичної еліти. До визначення ролі України у світі неодноразово зверталися представники вітчизняної політичної думки вже на початку ХХ ст., як Михайло Грушевський¹, Юрій Липа², В’ячеслав Липинський³, Степан Рудницький⁴ та інші. Свої міркування

¹ Див.: Віталій Тельвак, “Росія та Європа в історіософському дискурсі й історіографічній спадщині Михайла Грушевського” в книзі *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosia i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Pod redakcją E. Koko, M. Nowak i L. Zaskilniaka. (Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 298–306.

² Див.: Зоя Баран, “Геополітичні ідеї Юрія Липи в сучасному вимірі” в книзі *Refleksje o przeszłości, spojrzenie na współczesność. Monografia*. (Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2018), 392–405.

³ Див.: Віталій Масненко, “Україна, Польща, Росія у системі цивілізаційних координат: візія В’ячеслава Липинського” в книзі *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosia i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, 307–323.

⁴ Див.: Зоя Баран, “Україна між Сходом і Заходом в інтерпретації Степана Рудницького” в книзі *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosia i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*, 324–330.

щодо дилеми “Схід–Захід” подав також український науковець, громадсько-політичний діяч, автор понад 500 наукових праць Ольгерд Іполит Бочковський (1885–1939). Політолог народився в Херсонській губернії в польсько-литовській родині, однак ідентифікував себе як українець⁵. Дослідники його творчості вважають, що усвідомлення України як Батьківщини сформувалося у нього під впливом історіософської концепції Михайла Грушевського⁶. Вже в 1905 р. він виїхав до Кракова з мрією оселитися у Парижі – місці “революційної Мекки для всіх тих, хто мусів тікати від безпросвітньої столичинської реакції”⁷. Але в силу обставин опинився у Празі де вивчав філософію в університеті. До кінця першого десятиліття початку ХХ ст. його громадсько-політична активність не мала чітко вираженого національного забарвлення та носила антиімперський, тобто антиросійський, характер. Учений згадував: “Європа від молодих років була моєю духовною батьківщиною. Я ніколи не поділяв ні слов’янського, ні революційного месіянізму Росії. З московської в’язниці царату я тікав в Європу, немов додому”⁸. Під впливом чеського політика Томаша Масарика почав займатися науковими студіями у сфері націології, зацікавився національними рухами та проблематикою національного питання. Досліджуючи так зв. неісторичні нації⁹, задовго до чеського історика Мірослава Гроха¹⁰, в 1916 р. О. Бочковський виокремив три фази у процесі їх національного відродження: 1) “суто культурний характер” національного пробудження, проявом чого стало повернення до рідної мови та її розвиток; 2) економічна емансипація у напрямку визволення з-під економічного гніту, гасло “Свій до свого по своє”; 3) політизація руху в напрямку до автономії або самостійності¹¹.

Громадську та політичну діяльність О. Бочковський активізував у міжвоєнні роки: 1918–1923 рр. – секретар Західно-Українського дипломатичного представництва, 1923–1932 рр. – очільник катедри соціології та націології економічно-кооперативного факультету Української Господарської Академії в

⁵ Ірина Каневська, “Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії” в книзі *Ольгерд Іполит Бочковський, вибрані праці та документи*, т.1. (Київ: Україна Модерна, Дух і Літера, 2018), 11–13, 35.

⁶ Ірина Каневська, “Ольгерд Іполит Бочковський – нарис біографії”, 34.

⁷ Цит. за: Там само, 16.

⁸ Там само.

⁹ О. Бочковський так пояснював термін неісторичні нації: “по ідеології державно-пануючих народів ці поневолені неісторичні народи-плебейці були низшим родом національного матеріалу, “історичною масою”, яка мала статися погноєм для культурно-національного розвитку сих народів-патриців” (Ольгерд Бочковський, “Фінляндія і національне питання” у книзі *Ольгерд Іполит Бочковський, вибрані праці та документи*. Том 1, 378).

¹⁰ Чеський історик і політолог Мірослав Грох (1932 р.н.) у 60-х роках ХХ ст. запропонував періодизацію розвитку національних рухів, умовно виділивши три стадії: наукову (академічну), культурницьку та політичну (Miroslav Hroch, *Social reconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Translated by Ben Fowkes. (New York: Cambridge University Press, 1985), 23, 25–26).

¹¹ Ольгерд Бочковський, “Фінляндія і національне питання”, 407–408.

чеському місті Подебради, 1933 р. – голова Українського “Голодового Комітету” у Празі, де також видавав двотижневий інформаційний бюлетень чеською мовою “Голод на Україні”. Міжнародного резонансу набув його відкритий лист до прем’єр-міністра Франції Едуарда Ерріо¹², котрий після офіційного візиту в радянську Україну в серпні-вересні 1933 р. (у розпал Голодомору 1932–1933 рр.), заявив, що не бачив голоду в Україні. О. Бочковський намагався аргументами переконати політика в його помилкових судженнях, підкреслюючи, що країна “саме конає в агонії, дотла виснажена божевільними експериментами та сектантським маніяцтвом московської червоної диктатури”¹³.

Власне тема поневолених націй, а зокрема проблема визначення власного історичного простору для української спільноти, стала наскрізною у творчості О. Бочковського. Його зацікавлення українською проблематикою ще більше загострилися після завершення Першої світової війни та у зв’язку з появою на світовій карті СРСР, як спадкоємця Російської імперії. Геополітичні ідеї та прогнози вченого щодо політичного майбутнього Української держави надзвичайно актуальні і сьогодні.

Геополітична складова

Розглядаючи проблему вибору “Схід чи Захід”, політолог звернув увагу на політико-географічне розташування України. О. Бочковський у своїх розмірковуваннях спирався на студії багатьох європейських (Фрідріх Ратцель, Альбрехт Пенк, Рудольф Челлен, Ервін Ганслік¹⁴, Сідней Герберт¹⁵) та українських (Михайло Драгоманов, Степан Рудницький, В’ячеслав Липинський, Омелян Терлецький) учених. О. Бочковський наголосив, що географічне становище України відіграло дуже важливу роль та мало безсумнівний вплив на історію українського народу. “Україна була тією межовою країною, вона була запіллям Європи на порозі Азії”¹⁶, – підкреслював учений. Він вважав, що “Україна – не лише межова країна, але це країна без меж, отже, країна коридорного... типу... “перекотиполе”. На своїй північно-східній периферії Україна географічно відкрита. А оскільки сусідами її на Сході були азійські кочівники, то

¹² Ольгерд Бочковський, “До п. Едуарда Ерріо. Отвертий лист проф. О.І. Бочковського” в книзі *Ольгерд Іполит Бочковський. Вибрані праці та документи*. Том 1, 105–108.

¹³ Там само, 105.

¹⁴ Австрійський географ Ервін Ганслік (1880–1940), на якого покликався О. Бочковський, вважав, що Центральна Європа не мала кордонів, а була транзитною територією між Сходом і Заходом (Див.: Otilia Dhand, *The idea of Central Europe. Geopolitics, culture and regional identity*. (London, New York: L. V. Tauris, 2018), 66).

¹⁵ Сідней Герберт (1886–1967) – викладач університетського коледжу з міста Абериствіт (на заході Велсу, Сполучене Королівство Велика Британія та Північна Ірландія). О. Бочковський посилався на працю “Нації та їхні проблеми”, в якій англійський політолог, зокрема, наголошував на взаємозалежності географічного розташування, природних умов та урядування (Sydney Herbert, *Nationality and its problems*. Assistant lectures, University college of Wales, (Aberystwyth, London: Methuen and Go.LTD, 1920), 24).

¹⁶ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націоналізму” в книзі *Ольгерд Іполит Бочковський, вибрані праці та документи*. Том 2, 828.

зовсім зрозуміло, що природно-географічно беззахисна саме з цього боку Україна стала улюбленим майданом для їх безнастанних наїздів...¹⁷. А безмежні природні багатства України скеровують у її бік “увагу сторонніх імперіялізмів, а передовсім найближчих географічних сусідів, що завдяки цьому стали історичними ворогами національно-визвольних та самостійницьких змагань українського народу”¹⁸. Його твердження співзвучні з візіями В. Липинського, О. Терлецького, С. Рудницького. Зокрема О. Терлецький вважав, що Україна, розташована на кордоні між культурною Європою та степовою Азією, стала тим “заборолом”, який захистив від кочовиків усю західноєвропейську цивілізацію¹⁹. С. Рудницький визначав Україну як “країну кордонів”, яка розвивається на межі трьох світів: західно-європейського, орієнтально-мусульманського та кочового азійського: “Тут стикаються зі собою раси, культурні круги, народи. Україна – це не тільки гранична країна, це також країна границь”²⁰. О. Бочковський звернувся до праці Михайла Драгоманова “Історична Польща та великоруська демократія”, в якій політик ХІХ ст. підкреслював, що “географічно-історичні умовини країн поміж Балтійським і Чорним морем спричинили те, що там народи, відкинуті від морського узбережжя, мусіли наштовхуватися один на другого з наявною шкодою для себе”²¹.

О. Бочковський заперечував т. зв. ідею “руської єдності” (в російській історіографії відома як “общерусская идея”, “триединый русский народ”²²). Учений звернув увагу на визначені німецьким географом Альбрехтом Пенком (1858–1945) у праці “Природні кордони Росії. Матеріал до політичної географії європейського Сходу” природно-географічні райони в європейських межах колишньої царської Росії, які відокремлені антропогеографічно від Московщини: Фінляндія, Балтика, Литва, Конгресова Польща, Білорусь, Україна, Бессарабія. Він цитує географа: “Варязька зона відділяє москалів від білорусів, так і від українців, а між цими останніми справжнім кордоном є поліські болота”²³. А. Пенк стверджував, що з антропогеографічного боку Україна від Московщини

¹⁷ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 829.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Омелян Терлецький, *Історія Української держави у 2 т. Том 1. Княжа доба*. (Нью Йорк: видавництво Чарторийських, 1972), 241, 246–247. О. Бочковський покликається на праці О. Терлецького “Вплив природи на історію України”, “Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками”, 1930.

²⁰ С. Рудницький, “Українська справа зі становища політичної географії” в книзі *С. Рудницький, Чому ми хочемо самостійної України*. (Львів: Світ, 1994), 116.

²¹ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 821.

²² Докладніше див.: Тамара Полещук, “Українська чи “спільноросійська” (“общерусская”) культура: з історії українсько-російських інтелектуальних дискусій останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст. ”, *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. За ред. Ігора Підкови, Руслана Сіромського, Романа Тарнавського*. (Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019), 741–758.

²³ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 821.

є визначально відокремлена²⁴. О. Бочковський вважав, що С. Рудницький (“Українська справа з становища політичної географії”, 1923) також застосував цей метод для визначення України як географічної та антропогеографічної індивідуальності на Сході Європи²⁵.

О. Бочковський наголошував, що “Трагізм України полягає в тому, що найбільшими її ворогами були та, на жаль, є саме сусідні слов’янські народи”²⁶. В цьому контексті найбільшою небезпекою він вважав утворення в 1917 р. більшовицької Росії: “Натомість хронічно-історична небезпека з боку Москви загрожувала саме молодій Українській державі більшовицькою інвазією і ставила проблему її політичної самостійності перед Гамлетівським питанням “Бути чи не бути?”. Якщо взагалі з погляду історичної ретроспективи тяжко собі уявити Україну з російською орієнтацією, то в ту добу позиція її майже відрухово була протимосковською”²⁷. Вчений підкреслював, що Україна з давніх часів мала тісні, безпосередні зв’язки з Західною Європою, а увесь розвиток країни впродовж XIX–XX століть – “до революції 1917 року був визначений послідовним поступом західно-європейських суспільно-політичних ідей на українському ґрунті”²⁸.

О. Бочковський вважав, що географічне значення України особливо зросло після завершення Першої світової війни та “національно-політичної активізації Азії”²⁹.

Місце та роль України у світі

Першу світову війну представники політичної, економічної та інтелектуальної еліти Західної Європи сприймали як прояв глибокої кризи європейської цивілізації, а тому активізувалася дискусія щодо шляхів її подолання. Ідея об’єднати країни континенту була однією з таких виходів. Найактивнішу роль у її пропаганді відіграв Паневропейський Союз, який у Відні 1923 р. заснував Ричард Куденгофе-Калергі (1894–1972). Він вважав, що Європа повинна об’єднатися у конфедерацію – Сполучені Штати Європи – на протиположному впливу

²⁴ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 830.

²⁵ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 822. У своїх працях С. Рудницький приділив значну увагу, щоб обґрунтувати самостійність й окремішність українського народу; спираючись на об’єктивні дані національного складу та історичні особливості, обґрунтовано означив межі суцільної української території (Див.: Зоя Баран, “Україна між Сходом і Заходом в інтерпретації Степана Рудницького”, 324–330).

²⁶ Ольгерд Бочковський, “Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)” в книзі *Ольгерд Іполит Бочковський, вибрані праці та документи. Том 2*, 179.

²⁷ Ольгерд Бочковський, “Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)”, 179.

²⁸ У 1932 р. з’явилася спільна робота О. Бочковського, Ісаака Мазепи та Панаса Феденка під псевдонімом М. Петришин (*Ольгерд Іполит Бочковський, вибрані праці та документи. Том 1*, 7). М. Петришин, *Будують чи руйнують? (з приводу діяльності організації українських націоналістів)*. (Б.М. Видавництво “Пролом”, 1932), 5.

²⁹ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 830.

більшовицької Росії, і економічному домінуванню США (за межі об'єднання Р. Куденгофе-Калергі виніс Велику Британію та Росію, які, на його думку, становили самостійні регіони впливу). Польщі відводилася роль форпосту на східному кордоні такого утворення³⁰. Паралельно російські інтелектуали-емігранти розвинули суспільно-політичну течію євразійство, маніфестом якої стали книга М. Трубецького “Європа і людство” (1920) та збірник “Вихід до Сходу. Передчуття і звершення. Ствердження євразійців” (1921). Доповнив доктрину ще один надхненник євразійства Петро Савицький, який і обґрунтував поняття “Євразія” як синтез географічних, геополітичних, культурологічних, економічних та історичних аспектів. У центрі ідеології – теза про унікальність середнього, між Сходом і Заходом, становища Росії³¹. Теоретичні засади доктрини на практиці мали довести, що всі народи Росії – Євразії, в тому числі український, могли існувати лише в межах єдиного цілого, зберігаючи за російським народом головні позиції³².

О. Бочковський, у зв'язку з появою таких проєктів, наголошував, що з т. з. геополітичного, розташування України між Європою та Азією, “коли, з одного боку, виринула думка про Паназію, а з другого – є проєкт Паневропи, не згадуючи вже про оригінальну ідеологічну спробу обґрунтування Євразії”, надає Україні великого політичного значення³³. Науковець, аналізуючи проєкт створення “Пан-Європи” Р. Куденгове-Калергі, підкреслив, що в ідеології паневропеїзму українці виявилися знехтуваними, а Велика Україна була передана “на поталу євразійській Росії”³⁴. О. Бочковський вважав, що Р. Куденгове-Калергі “не зрозумів і не оцінив як слід європейської традиції в історії України як заборона Європи проти Азії. Без України Паневропа, беручи під увагу активізацію Молодої Азії та спроби самовизначення Євразії, буде мертвонародженою дитиною. Не Польща, але Україна мусила би стати східною сторожею майбутньої Паневропи”³⁵. О. Бочковський вважав, що необхідно різними методами поширювати знання про Україну та українців за кордоном, щоб “український нарід зміг роздобути собі відповідне місце між великими народами світу”³⁶.

³⁰ Antoni Marszałek, *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*. (Jydz: Uniwersytet Jydzki, 1996), 74–76.

³¹ Тамара Полещук, “Російське євразійство: традиція та сучасність” в книзі *Refleksje o przeszłości, spojrzenie na współczesność. Monografia*. (Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Duga, 2018), 406–432; Павло Михед, “Українсько – російський культурний діалог у концепціях євразійців”, *Сіверянський літопис*. (Чернігів, 1999, №2), 130–136.

³² Див.: Тамара Полещук, “Російське євразійство: традиція та сучасність”, 408, 412.

³³ Ольгерд Бочковський, “Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)”, 281–282.

³⁴ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 925.

³⁵ Там само.

³⁶ Ольгерд Бочковський, Степан Сірополко, *Українська журналістика на тлі доби (історія, демократичний досвід, нові завдання)*, За ред. К. Костева й Г. Комаринського. (Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1993), 193.

О. Бочковський наголошував на так зв. подвійному аспекті української справи. Він вказував на “своєрідний український дуалізм, не тільки краєвий, але до значної міри і психо-національний, що є вислідом неоднакового історично-політичного розвитку Великої та Західної України (конкретно – Східної Галичини)”³⁷. Вчений визнавав, що перебіг націогенези “гальмувався політичними репресіями держав, що запанували на українських землях”³⁸ упродовж історичного розвитку. Водночас, він вважав, що головний центр власної державности України лежить у російській її частині, а тому реалізація її “державно-самостійницьких ідеалів і домагань залежить насамперед від відірвання російської України від Росії”³⁹. Пишучи свою працю “Фінляндія та фінляндське питання” у 1916 р., політолог наголосив на позитивних наслідках для майбутнього України об’єднання “російської України” з “австрійською Україною” у “суцільну політичну автономну одиницю з Австрією”⁴⁰. Очевидно, О. Бочковський розглядав таке утворення як тимчасове: вже у праці “Національна справа” 1920 р. він пояснював, що такий “автономізм має стати правною нормою нового майбутнього державно-національного життя, отже, загальною засадою дальшого державно-національного будівництва, а не образливою милостинею”⁴¹. Події української революції 1917–1919 рр. учений оцінив як героїчні зусилля на шляху до здобуття самостійности, яку, на жаль, “мало організована українська національна стихія, без попереднього політичного досвіду” не змогла зреалізувати⁴². Якщо найбільшою проблемою в давні часи для України були природа, то для нового часу – люди, а саме внутрішня розпорошеність та відсутність політичної координації. Тим не менше, О. Бочковський був оптимістично налаштований щодо майбутнього України, яке, на його переконання, залежатиме від “хисту та політичної зрілості української нації”, тобто від того як швидко український народ “стане модерною нацією”⁴³. Щоправда вчений навіть дещо перебільшував можливий вплив на міжнародну політику України, зауважуючи в 1930 р.: “В наш час, коли вся західноєвропейська політика, попри всі свої диктаторські ухили, ніяк не може втекти від демократії, а навпаки, свою майбутність мусить базувати на ідеалах чистої демократії, Україна зі своїми старими демократичними традиціями покликана бути авангардом світової демократії на Сході Європи”⁴⁴.

³⁷ Ольгерд Бочковський, “Боротьба народів за національне визволення. Націологічні нариси” в книзі *Ольгерд Іполит Бочковський, вибрані праці та документи. Том 2*, 382.

³⁸ Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 830.

³⁹ Ольгерд Бочковський, “Фінляндія та фінляндське питання”, 381.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Ольгерд Бочковський, “Національна справа (статті про національне питання в зв’язку з сучасною війною)” в книзі *Ольгерд Іполит Бочковський, вибрані праці та документи. Том 1*, 563.

⁴² Ольгерд Бочковський, “Вступ до націології”, 830.

⁴³ Там само, 831.

⁴⁴ Ольгерд Бочковський, “Т. Г. Масарик, національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)”, 282.

О. Бочковський схилився до думки, “що власне українське питання має всі об’єктивні дані для того, щоби трактуватися в міжнародному аспекті як світова проблема”, оскільки “Україна, безсумнівно, має всі вигляди стати політичною віссю і кристалізаційним центром Сходу Європи у майбутньому”⁴⁵, а вільна, незалежна і демократична Україна – це не лише внутрішня справа українського народу, але й істотна умова світового миру і безпеки народів (“в інтересах світового миру самостійність України...”⁴⁶).

Отже, у своїх розмірковуваннях щодо української дилеми “Схід чи Захід” О. Бочковський схилився до точки зору, що Україна, незважаючи на складність її географічного розташування, яке сприяло постійним територіальним зазіханням сусідів та перетворило їх на головних ворогів незалежності, має всі природні, економічні та внутрішньополітичні дані для будівництва власної держави. На думку вченого, самостійна Україна повинна стати суб’єктом союзу “Пан-Європа” та виконувати роль його східної межі.

“ORIENT OR OCCIDENT”: THE PROBLEM OF CHOOSING UKRAINE IN OLGERD BOCHKOVSKYI’S INTERPRETATION

Zoya BARAN

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
Universytetska str.,1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: zoya_baran@ukr.net

In the numerous writings of the scientist Olgierd Bochkovsky (1885–1939) the theme of the enslaved nations. Exploring the so-called unhistorical nations he highlighted three phases in the process of their national renaissance: the revival of culture (the return to the native language and its development), economic emancipation, and politicization of the movement toward autonomy or independence. He denied the idea of unity between the Ukrainian and Russian peoples (pan-Russian nation or triune Russian nation), considering that the Ukrainian people have every reason to create an independent state. He identified the difficulties that existed for its realization: the geographical location of Ukraine, which was the boundary between Europe and Asia, the split of Ukraine and the opposite historical and political development of the Dnieper Ukraine and Western Ukraine and the lack of unity among Ukrainian politics. The scientist gave positive predictions about the future of Ukraine only on the condition of the formation of a modern Ukrainian nation. Independent and democratic Ukraine, which was supposed to become the center of the crystallization of Eastern Europe, according to O. Bochkovsky, is a condition for world peace and security of peoples.

Keywords: safety, Bochkovskiy, geopolitics, Pan European Union, Ukraine.

⁴⁵ Ольгерд Бочковський, “Т. І. Масарик, національна проблема та українське питання (спроба характеристики та інтерпретації)”, 281.

⁴⁶ Там само, 283.

REFERENCES

- Baran, Zoya, “Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom v interpretatsii Stepana Rudnytskoho” v knyzi *Historia – Mentalność – Tozsamość. Rosia i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Pod redakcja E. Koko, M. Nowak i L. Zaskilniaka. (Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 324–330. (in Ukrainian)
- Baran, Zoya, “Heopolitychni idei Yurii Lypy v suchasnomu vymiri” v knyzi *Refleksje o przeszłości, spojrzenie na współczesność. Monografia*. (Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2018), 392–405. (in Ukrainian)
- Bochkovskyi, Olgerd, “Do p. Eduarda Errio. Otvertyi lyst prof. O.I. Bochkovskoho” v knyzi *Olgerd Ipolyt Bochkovskyi. Vybrani pratsi ta dokumenty v 2 t.* (Kyiv: Ukraina Moderna, Dukh i Litera, 2018). T. 1, 105–108. (in Ukrainian)
- Bochkovskyi, Olgerd, “Finliandiia i natsionalne pytannia” v knyzi *Olgerd Ipolyt Bochkovskyi. Vybrani pratsi ta dokumenty v 2 t.* (Kyiv: Ukraina Moderna, Dukh i Litera, 2018). T. 1, 377–468. (in Ukrainian)
- Bochkovskyi, Olgerd, “Natsionalna sprava (statti pro natsionalne pytannia v zviazku z suchasnoiu viinoiu)” v knyzi *Olgerd Ipolyt Bochkovskyi. Vybrani pratsi ta dokumenty v 2 t.* (Kyiv: Ukraina Moderna, Dukh i Litera, 2018). T. 1, 469–654. (in Ukrainian)
- Bochkovskyi, Olgerd, “T.G. Masaryk, natsionalna problema ta ukraińskie pytannia (sproba kharakterystyky ta interpretatsii)” v knyzi *Olgerd Ipolyt Bochkovskyi. Vybrani pratsi ta dokumenty v 2 t.* (Kyiv: Ukraina Moderna, Dukh i Litera, 2018). T. 2, 9–284. (in Ukrainian)
- Bochkovskyi, Olgerd, “Borotba narodiv za natsionalne vyzvolennia. Natsiolohichni narysy” v knyzi *Olgerd Ipolyt Bochkovskyi. Vybrani pratsi ta dokumenty v 2 t.* (Kyiv: Ukraina Moderna, Dukh i Litera, 2018). T. 2, 285–602. (in Ukrainian)
- Bochkovskyi, Olgerd, “Vstup do natsiolohii” v knyzi *Olgerd Ipolyt Bochkovskyi. Vybrani pratsi ta dokumenty v 2 t.* (Kyiv: Ukraina Moderna, Dukh i Litera, 2018). T. 2, 603–940. (in Ukrainian)
- Bochkovskyi, Olgerd, Siropolko, Stepan, *Ukrainska zhurnalistyka na tli doby (istoriia, demokratychnyi dosvid, novi zavdannia)*, Za red. K. Kosteva i H. Komarynskoho. (Miunkhen, 1993), 204 s. (in Ukrainian)
- Kanevska, Iryna, “Olgerd Ipolyt Bochkovskyi – narys biohrafii” v knyzi *Olgerd Ipolyt Bochkovskyi. Vybrani pratsi ta dokumenty v 2 t.* (Kyiv: Ukraina Moderna, Dukh i Litera, 2018). T. 1, 11–98. (in Ukrainian)
- Masnenko, Vitalii, “Ukraina, Polshcha, Rosiia u systemi tsyvilizatsiinykh koordynat: viziia Viacheslava Lypynskoho” v knyzi *Historia – Mentalność – Tozsamość. Rosia i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Pod redakcja E. Koko, M. Nowak i L. Zaskilniaka. (Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 307–323. (in Ukrainian)
- Mykhed, Pavlo, *Ukrainsko – rosiyskyi kulturnyi dialoh u kontseptsiiakh yevraziitsiv. Siverianskyi litopys* (Chernihiv, 1999), № 2, 130–136. (in Ukrainian)
- Poleshchuk, Tamara, “Rosiiske yevraziistvo: tradytsiia ta suchasnist” v knyzi *Refleksje o przeszłości, spojrzenie na współczesność. Monografia*. (Kraków: Wydawnictwo Drukarnia Styl Anna Dura, 2018), 406–432. (in Ukrainian)
- Poleshchuk, Tamara, “Ukrainska chy “spilnorosiiska” (“obshcherusskaia”) kultura: z istorii ukrainsko-rosiyskykh intelektualnykh dyskusii ostannikh desiatylyt XIX – pochatku XX st.”, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Spetsialnyi vypusk: na poshanu profesora Romana Shusta*. Za red. Ihora Pidkovy, Ruslana Siromskoho, Romana Tarnavskoho. (Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2019), 741–758. (in Ukrainian)

- Petryshyn M., *Buduiut chy ruiniuit? (z pryvodu diialnosti organizatsii ukrainskykh natsionalistiv)*. (B.m., Vydavnytstvo "Prolom", 1932), 36 s. (in Ukrainian)
- Rudnytskyi, Stepan, "Ukrainska sprava zi stanovyshcha politychnoi heohrafiï" v knyzi S. Rudnytskyi, *Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy*, (Lviv: Svit, 1994), 416 s. (in Ukrainian)
- Telvak, Vitalii, "Rosiiia ta Yevropa v istoriosofskomu dyskursi y istoriohrafichnii spadshchyni Mykhaila Hrushevs'koho" v knyzi *Historia – Mentalność – Tozsamość. Rosia i Europa Zachodnia w polskiej i ukrainskiej historiografii XIX i XX wieku*. Pod redakcja E. Koko, M. Nowak i L. Zaszkiłniaka. (Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 2013), 298–306. (in Ukrainian)
- Terlets'kyi, Omelian, *Istoriia Ukrainy derzhavy. Tom 1-2. Tom 1. Kniazha doba*. (Niu York: vydavnytstvo Chartoryiskykh, 1972), 556 s. (in Ukrainian)
- Dhand, Otilia, *The idea of Central Europe. Geopolitics, culture and regional identity*. (London, New York: L.B. Tauris, 2018), 260 p. (in English)
- Herbert, Sydney, *Nationality and its problems*. Assistant lectures, University college of Wales, Aberystwyth, (London: Methuen and Co. LTD, 1920), 226 p. (in English)
- Hroch, Miroslav, *Social reconditions of national revival in Europe. A comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations*. Translated by Ben Fowkes. (New York: Cambridge University Press, 1985). 220 p. (in English)
- Marszałek A., *Z historii europejskiej idei integracji międzynarodowej*. (Łódź: Uniwersytet Łódzki, 1996). 237 s. (in Polish)

УДК [929(477)Д. Дорошенко:929(470+571)М. Трубецької]”1917/1920”
ORCID ID: 0000-0002-8802-0633 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3594>

ДМИТРО ДОРОШЕНКО VERSUS МИКОЛА ТРУБЕЦЬКОЙ: “УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ” В ДИСКУСІЯХ 1920-х років

Тамара ПОЛЕЩУК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історії Центральної та Східної Європи
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: tpol@ukr.net

Розглянуто публічну дискусію навколо “українського питання” таких знакових постатей російського та українського емігрантського середовища міжвоєнного періоду, як Дмитро Дорошенко та Микола Трубецької. Зазначено, що після революційних потрясінь 1917–1920 років М. Трубецької та інші творці нової, євразійської, течії розробили ідеологію, що мала б відновити цілісність Російської держави. На їхню думку, ядром нової євразійської нації мав стати російський народ – “триєдина нація” росіян, українців та білорусів. У низці публікацій М. Трубецької прагнув переконати українців у згубності їхніх намірів захищати й розвивати національну культуру українською мовою, боротися за власну самостійну державу. Наголошено, що така позиція викликала несприйняття й гостру критику з боку чільних представників української еміграції, зокрема Д. Дорошенка, О. Мицюка та інших.

Ключові слова: “українське питання”, еміграція, євразійці, Дмитро Дорошенко, Микола Трубецької.

Від часу Валуєвського циркуляру й Емського указу російська влада та консервативно налаштовані кола освіченого суспільства заперечували будь-яку окремішність українців, їхнє право на власну мову та культуру. Помірковано-ліберальна ж частина російської інтелігенції, як і деякі українські діячі, виступали за зняття обмежень з української мови та літератури, за вільний розвиток української культури, але в межах “спільноросійської”. Лише друга “весна народів” 1905–1907 років змусила російську владу зробити певні поступки національним рухам загалом й українському зокрема¹. У пореволюційні роки уряд Петра Столипіна, консервативно-монархічні сили прагнули унеможливити український національний рух, убачаючи в ньому загрозу “єдиній та неподільній” Росії². Ба більше, навіть такі визнані лідери російської ліберальної думки, як Петро Струве, категорично виступили проти тих, хто прагнув бачити українську мову мовою “високої” культури, творити національно орієнтовану науку, тим паче

¹ Андреас Каппелер, *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. (Львів: Видавництво УКУ, 2005), 253–263.

² Найочевиднішим виявом наступу антиукраїнських сил стала книга київського цензора Сергія Щоголева, у якій національно-культурні прагнення українців потрактовано насамперед як вияв польської, австрійської, німецької та інших антиросійських “інтриг”: Сергій Щоголев, *Українское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма*. (Київ: Тип. И. Н. Кушнарєв и Ко, 1912).

політизувати український рух³. Тому співредактор “Украинской Жизни”, російськомовного видання, створеного для українсько-російського порозуміння, Симон Петлюра з гіркотою констатував, що “безглузді інсинуації та люті доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства, байдужість, цілковите ігноранція нас російськими марксистами, наявність застережень та обмежень у визнанні за нами прав російськими народниками, політика російських конституційних демократів, що йде ще далі в сенсі обмежити ці права... – ось та атмосфера, те живе коло фактів, з яким доводиться рахуватися українству щоразу, коли постає питання про його ставлення до російського суспільства”⁴.

Перша світова війна, Лютнева революція 1917 р., більшовицький переворот та спричинена цим катастрофа громадянської війни, остаточне утвердження комуністичного режиму в Росії – ці чинники стали великою травмою для інтелігенції колишньої імперії, значна частина якої залишила країну. З іншого боку, поразка української національної революції 1917–1920 років та загроза репресій змусили покинути батьківщину тих українців, які брали активну участь у революційних подіях. Осередками для російської та української еміграції стали ті самі міста Західної та Центральної Європи (Берлін, Париж, Відень, Варшава, Прага, Софія), де виникла низка академічних інституцій, політичних, громадських і культурно-просвітницьких організацій⁵. Деякі з чільних представників російської еміграції у своїх публікаціях звинуватили український рух у причетності до розвалу Росії. Ідеться не тільки про так звану білу еміграцію, а й тих, хто раніше належав до ліберально-поміrkованих кіл російської громадськості⁶.

Мета наукової розвідки – привернути увагу до дискусії двох провідних діячів емігрантського середовища: з російського боку – Миколи Трубецького, з українського – Дмитра Дорошенка – стосовно “українського питання”, осердя якого становило право українців на власну національну культуру та державність.

³ Докладніші див.: Тамара Полещук, “Українська чи “спільноросійська” (“общерусская”) культура: з історії українсько-російських інтелектуальних дискусій останніх десятиліть ХІХ – початку ХХ ст.”, *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: На пошану професора Романа Шуста*, (2019): 741–758.

⁴ Симон Петлюра, “О переоценке”, *Украинская Жизнь*, No. 1, (1913): 5. Зауважимо, що й у самому українському русі протистояння між двома розуміннями українського етнокультурного феномену: “малоросійством” – як локальною формою вияву “спільноросійської” ідентичності і “українством” – власне націоналістичним трактуванням ідентичності як самодостатнього явища – на початку ХХ ст. не завершилося.

⁵ Про російську й українську міжвоєнну еміграцію див.: *Общественная мысль Русского зарубежья: энциклопедия*, отв. ред. Валерий Журавлев, (Москва: РОССПЭН, 2009); Симон Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина перша*. (Прага, Студії Музею визвольної боротьби, 1942); Симон Наріжний, *Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939: матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої*. (Київ: Видавництво Олени Теліги, 1999).

⁶ Див. зокрема: Александр Волконский, *Историческая правда и украинофильская пропаганда*. (Турин: Викентий Бона, 1920); Андрей Царинный, *Украинское движение: Краткий исторический очерк: преимущественно по личным воспоминаниям*. (Берлин: Типография Зинабург, 1925).

Філолог, філософ та історик культури князь Микола Трубецькой (1890–1938) стояв біля джерел російської філософсько-історичної та ідейно-політичної течії, що згодом отримає назву “евразійство”. Залишивши Росію, він опинився в Софії, де 1920 р. побачила світ його брошура “Европа и Человечество”⁷. У рецензії на цю публікацію інший емігрант географ та економіст Петро Савицький уперше вжив термін “Евразія”, назвавши так особливий, “серединний”, світ, відмінний від Європи й Азії. Якщо Трубецькой Європі “протиставляв усе людство”, то Савицький – Європу Евразії⁸. Навколо обговорення книжки М. Трубецького й виник евразійський гурток, основними ідеологами якого стануть М. Трубецькой та П. Савицький. У формування засад евразійства значний внесок зробили також православний богослов Георгій Флоровський, музичний критик Петро Сувчинський, філософи Семен Франк, Володимир Ільїн, історики Георгій Вернадський, Микола Алексєєв, Петро Біцилли та інші представники російської культури в еміграції⁹.

Якщо, окреслюючи модель національного й культурного розвитку Росії-Евразії та характеризуючи її взаємодію із західною цивілізацією, ідеологи евразійства спиралися насамперед на слов’янофільську й панславістську традиції ХІХ ст., то у своєму баченні “українського питання” вони виходили з притаманного помірковано-ліберальним колам російського суспільства концепту “єдність у множинності”. Символічно, але Петро Савицький, учень і послідовник Петра Струве, поповнить ряди найвпливовіших лідерів евразійства. Коли один із критиків назвав евразійський збірник “Исход к Востоку” “спробою національного самовизначення великоросів”, то Савицький побачив у цьому “курйоз”, тому що з чотирьох авторів цього видання троє (сам П. Савицький, П. Сувчинський і Г. Флоровський) були тісно пов’язані з Україною. Навіть більше, з огляду на походження авторів і культурну традицію, на якій вони формувалися, евразійство, на його переконання, – явище такою ж мірою українське, як і великоросійське¹⁰.

Свідченням важливості “українського питання” для евразійської ідеології стала стаття Миколи Трубецького “К украинской проблеме” (1927). Головна теза автора – застерегти українців від намагань створити “високу” національну

⁷ Николай Трубецкой, *Европа и Человечество*. (София: Рос.-Болг. книгоиздательство, 1920).

⁸ Петр Савицкий, “Европа и Евразия: (по поводу брошюры князя Н. С. Трубецкого «Европа и Человечество»”, *Русская мысль*, No. 1/2, (1921): 119–138.

⁹ Про ідеологічну концепцію та політичну діяльність евразійців див.: Марлен Ларюэль, *Идеология русского евразийства, или Мысли о величии империи*. (Москва: Наталис, 2004); Олег Антропов, *Российская эмиграция в поиске политического объединения (1921–1939)*. (Астрахань: Астраханский ун-т, 2008); *Between Europe and Asia: The Origins, Theories and Legacies of Russian Eurasianism*, eds. Mark Bassin, Sergey Glebov, Marlene Laruelle, (Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2015). Про евразійську інтерпретацію національного питання див.: Виктор Шнирельман, “Евразийство и национальный вопрос”, *Этнографическое обозрение*, No. 2, (1997): 112–125; Виктор Шнирельман, “Русские, нерусские и евразийский федерализм: евразийцы и их оппоненты в 1920-е годы”, *Славяноведение*, No.4, (2002): 3–20.

¹⁰ Петр Савицкий, *В борьбе за евразийство: полемика вокруг евразийства в 1920-х годах*. (Париж: Евразийское книгоиздательство, 1931), 8–9.

культуру, яка, на його думку, загрожуватиме єдиній “спільноросійській” (у Трубецького – “общерусской”) як основі євразійської культури. Далі міркування М. Трубецького майже повністю перегукуються з думками П. Савицького стосовно українського впливу на створення Російської імперії та формування “спільноросійської” культури¹¹. Так, її початки М. Трубецькой бачив у XII–XIV ст., коли культура Західної Русі (українська) й культура Московської Русі (великоросійська), на його думку, становили “дві різні редакції” “спільноросійської” культури. Однак упродовж XV, XVI й першої половини XVII ст. вони розвивалися різними шляхами¹². За Петра I, на зламі XVII і XVIII століть, відбулася “українізація великоросійської духовної культури” (тут і далі курсив М. Трубецького – *Т. П.*) через “викорінення” московської редакції, і російська культура стала “єдиною”. Отже, московська культура “померла”, а та культура, що утвердилася в Росії, стала “органічним і безпосереднім продовженням не московської, а кийівської, української культури”. Навіть більше, на його думку, літературна мова, література (поезія, проза, драматургія), музика, живопис, церковна архітектура, освіта – вся духовна культура Російської імперії своїм створенням зобов’язана досягненням української культури, яку привнесли в Росію освічені українці¹³.

М. Трубецькой виходив також із того, що кожна культура повинна мати “верхній” і “нижній” поверхи (“висока” й “низька” культури в П. Струве). Тому, вважав він, поряд із “високою” “спільноросійською” культурою у XVIII–XIX ст. природно розвивалися локальні індивідуальні культури (великоросійська, малоросійська, білоруська). М. Трубецькой був стурбований зростанням “культурного сепаратизму” в радянській Україні, бо вбачав у ньому загрозу “спільноросійській” культурі. На його думку, майбутня українська культура не повинна конкурувати зі “спільноросійською”, а має доповнювати її, стати “індивідуацією культури спільноросійської”, фактично існувати як “низька” культура. Він попереджав українців, що якщо вони відкинуть “високу” “спільноросійську” культуру, то їх чекає культурний занепад. М. Трубецькой критикував українських націоналістів, “вузьких і фанатичних правих шовіністів”, які “порушують” природний хід розвитку української культури. Особливо негативно відгукувався про галичан, національна самосвідомість яких, на його переконання, “спотворена” багатовіковим “долученням” до духу католицизму і польським поневоленням, й “тією атмосферою провінційно-сепаратистської національної (точніше мовної) боротьби, яка так характерна для колишньої Австро-Угорщини”¹⁴.

¹¹ Петр Савицкий, “Великороссия и Украина в русской культуре”, *Родное слово*, No. 8, (1926): 10–14.

¹² Николай Трубецкой, “К украинской проблеме”, *Евразийский временник*, No. 5, (1927): 165–166.

¹³ Там само, 167–171.

¹⁴ Там само, 172–173, 177–179, 183.

М. Трубецької, найвірогідніше, розумів, що його позиція буде неприйнятна для української еміграції. Однак на публічну дискусію він погодився лише з відомим істориком, політичним і громадським діячем професором Українського Вільного університету у Празі Дмитром Дорошенком (1882–1951). Стаття Д. Дорошенка з'явилася на сторінках “Евразийской хроники”, як і відповідь М. Трубецького українському історикові. (Доречно звернути увагу, що подібно зробив Петро Струве, вступивши у відкриту дискусію з відомим правником Богданом Кістяківським (“Українець”) на сторінках “Русской мысли” у 1911–1912 рр.).

Д. Дорошенко, зазначивши академізм і виваженість публікації М. Трубецького, все ж вирішив зробити, як він пише, “деякі фактичні правки”. На думку українського професора, розбіжність між двома редакціями “спільноросійської” культури починається не в XV ст., а в XIII ст., хоча вже доти між ними були відмінності в мові та побуті. На середину XVII ст. ця різниця охоплювала набагато ширші сторони життя, ніж це зазначав М. Трубецької. Кожний, хто вивчав внутрішній уклад Московії та України в другій половині XVII ст., продовжував Д. Дорошенко, бачить велику різницю у сфері правових понять і судової практики, у побуті, сімейних стосунках, становищі жінки в сім’ї тощо¹⁵. Опонуючи тезі М. Трубецького про “українізацію” московської культури, український історик підкреслював, що Петро I запозичив в української культури тільки окремі, переважно формальні речі, так само як і в Заході він брав не внутрішній зміст європейської цивілізації, а її зовнішні, практичні досягнення. Для самої України “відплив” культурних сил на північ, поряд із забороненими заходами стосовно української культури, а також заходами економічного й політичного характеру російської влади у першій половині XVIII ст., призвів до того, що “Україна справді ставала “глухою провінцією”, а її культура втрачала здатність конкурувати з новою російською культурою, що розвивалася на півночі за допомогою українських сил”. Д. Дорошенко переконаний, що як не відбулося “культурної українізації Великоросії” в тому широкому розумінні, про яке писав М. Трубецької, так і не відбулося до середини XIX ст. втрати українською інтелігенцією усвідомлення своєї культурної окремішності від великоросів. А українське літературне відродження стало одним із проявів живучості української національної й державної традиції, наголошував він¹⁶.

Оцінюючи тезу М. Трубецького про два “поверхи” культури, Д. Дорошенко побачив у ній старий рецепт “літератури для хатнього вжитку”, винайдений після Валуєвського циркуляру та Емського указу, що, на його думку, не зупинило українців від створення своєї національної культури. Заперечуючи М. Трубецькому, який не вірив у можливість появи “верхнього поверху”

¹⁵ Дмитрий Дорошенко, “К “украинской проблеме”. По поводу статьи кн. Н. С. Трубецкого”, *Евразийская хроника*, No. 10, (1928): 42–43.

¹⁶ Там само, 44–46.

самостійної української культури, Д. Дорошенко стверджував, що українська культура будується не на порожньому місці; адже вона бере початок від часів Володимира і Ярослава, а, за визнанням М. Трубецького, у XVII ст. саме її перейняла Московія. А що українці справді зробили вагомий внесок у розвиток “спільноросійської” культури впродовж XVIII–XIX ст., то, переконаний Д. Дорошенко, незважаючи на те, що вони писали російською мовою, ця література – “продукт творчості українського генія, українського духу, і ми не думаємо від них відмовлятися, як не відмовлялися і вони від своєї української національності”¹⁷. Він також заперечив тезу М. Трубецького, що нова українська культура творилася і розвивалася як ворожа до російської. На думку Д. Дорошенка, українська культура “мала самостійну позитивну мету: через національне перейти до загальнолюдського”. Він упевнений, що український народ має всі підстави для того, щоб і надалі українська культура “розвивалася органічно, повно і широко”¹⁸.

У своїй відповіді українському історикові М. Трубецької зазначив, що його думки “вихоплені” із загального контексту інших євразійських ідей, а типово “західницькі” уявлення самого Д. Дорошенка стали на заваді його неупередженості. Російський діяч убачав цінність української культури XVII–XVIII ст. не в її європейськості, а в тому, що вона залишалася православною. Причому ідеолога євразійців не цікавила та частина українського народу, яка “не втрималася в православ’ї” і чию культуру євразійці вважали “духовно спотвореною”¹⁹. Він віддавав належне Україні за те, що, попри своє “західництво”, вона зберегла вірність православ’ю. Саме останнє, на його думку, і дозволяло подолати взаємне відштовхування і зайнятися виконанням “загальнонаціональних завдань”, головне з яких він бачив у “збереженні чистоти російського православ’я”.

М. Трубецької ще раз наголосив, що в XVII–XVIII століттях відбулася “українізація великоросійської духовної культури”, у процесі якої Росія запозичила не “український дух”, а лише окремі елементи української культури, причому деякі українці й самі перейнялися російським державницьким духом. Навіть більше, “спільноросійська культура петровської й післяпетровської епохи була компромісом між українською й московською редакцією допетровської російської культури”²⁰.

М. Трубецької відкинув твердження Д. Дорошенка, що він намагається “зробити українську культуру культурою нижчих класів, а великоросійську – культурою вищих прошарків суспільства”, ототожнити термін “спільно-

¹⁷ Дмитрий Дорошенко, “К “украинской проблеме”. По поводу статьи кн. Н. С. Трубецкого”, *Евразийская хроника*, No. 10, (1928): 47–48.

¹⁸ Там само, 49–50.

¹⁹ Николай Трубецкой, “Ответ Д. И. Дорошенко”, *Евразийская хроника*, No. 10, (1928): 51–52.

²⁰ Там само, 53–54.

російський” із терміном “великоросійський”. Хоча він скептично поставився до існування “загальнолюдської культури”, про яку писав Д. Дорошенко, та все-таки був переконаний, що для української культури шлях “від національного до загальнолюдського” веде через “спільноросійську культуру”²¹. М. Трубецької не став заперечувати можливість творення українською мовою науки й “великої літератури”, хоча й вважав її головним “зряддям відмежування від спільноросійської культури”. Він залишився переконаним у тому, що українська національна самосвідомість “повинна мати два елементи – спільноросійський і специфічно український”²².

Відлуння дискусії між М. Трубецьким та Д. Дорошенком відчувається у працях двох інших помітних представників української та російської еміграції – Олександра Мицюка та Петра Біцилли. Професор Українського Вільного університету в Празі та Української Господарської Академії в Подєбрадах, правник та економіст Олександр Мицюк (1883–1943) опублікував спеціальну брошуру, присвячену аналізу ідеології євразійців та як вони бачили “українське питання”. Серед причин з’яви цієї течії він називав такі: поразка Росії у світовій війні, перемога більшовиків, критичне ставлення до ідеалів, гасел і тактики “білих”, глибоке розчарування в союзниках і в Європі загалом. “Одвертаючись від Європи, частина російської емігрантської інтелігенції почала витворювати ідеологію, що її можна б поставити проти комуністичної й що за нею пішов би російський народ”, – наголошував О. Мицюк²³. На його переконання, євразійство стало спробою в нових умовах обґрунтувати стару теорію “православ’я, самодержавство, народність” Миколи І. У XIX ст. він бачив й інтелектуальні корені євразійства: російські слов’янофіли, М. Данилевський, К. Леонтьєв, М. Катков та ін. Водночас О. Мицюк звертав увагу на еkleктичність ідеології євразійства, адже воно “бере потроху звідусюди: з ідеології абсолютного царизму, реакційної катковщини, московського централістичного слов’янофільства, централістичного соціалізму, більшовизму, зрештою – фашизму... Людську особистість у ньому приковує крайній етатизм; права людини й громадянина знехтовано. Невеликоруські народності віддано на поталу фатальній спадщині державно-централістичного московського думання і виховання, фікції єдності й одноманітності, конкретно – великоруській державній народності”²⁴.

Він однозначно інтерпретував концепцію загальноєвразійської культури як панування російської, а запровадження державного православ’я – як всезагальну русифікацію. Заперечуючи оголошення всіх народів Росії однією євразійською нацією, О. Мицюк асоціював націю не з державністю, а з народом, етносом;

²¹ Николай Трубецкой, “Ответ Д. И. Дорошенку”, *Евразийская хроника*, No. 10, (1928): 55–56.

²² Там само, 57–58.

²³ Олександр Мицюк, *Євразійство*, (Прага: Накладом Автора, джерело Kramerius, 1930), 4.

²⁴ Олександр Мицюк, *Євразійство*, 27.

відстоював права народів на свою культуру і на самостійність. У євразійській моделі федерації він побачив подібність до радянської федерації, яка не захищає від русифікації та уніфікації²⁵. Виступаючи на захист української культури, яку він вважав відмінною від великоросійської, професор писав: "...і своїм історичним минулим, і географічно, й культурно ми, українці, належимо до європейського культурного обшару. Європеїзація є для нас продовженням того, що в нас було й є європейського"²⁶. Він також категорично заперечив твердження мовознавця М. Трубецького про певну штучність виникнення української мови, її неприродність, адже "українська мова є знаряддям й ознакою нашої культури". Для нього ідеї російського діяча щодо "українського питання" означали настанову на посилення провінціалізму української культури й насильницький відрив української інтелігенції від народу²⁷.

Того ж 1930 р., що й публікація О. Мицюка, побачила світ брошура відомого історика, колишнього учасника євразійського гуртка, а від 1924 р. професора Софійського університету Петра Біцилли (1879–1953), присвячена російсько-українським взаєминам. З погляду П. Біцилли, суперечки між росіянами та українцями ведуться в площині історії та філології, що позбавлено сенсу, тому що "питання набагато складніше, ніж це може здаватися з першого разу"²⁸. Він пропонував розглядати проблему, насамперед відповівши на питання: "Як узагалі виникають національні *individua*, у чому полягає дуже складний і таємничий процес формування національної "душі", національної особистості"²⁹. Розмірковуючи над цим питанням на широкому тлі світової та європейської історії, він визнав, що, як й інші новопосталі нації, "сорок мільйонів людей, які розмовляють однією мовою, – це, без сумніву, надійна база створити в майбутньому єдину націю. Й економічно, і політично, і культурно Україна може розвиватися й поза межами Російської Імперії та спільноросійської культури. Ця перспектива настільки прекрасна, ця ідея настільки заманлива, що не спробувати здійснити її було би злочином". Очевидно, продовжував Біцилла, що з російського боку звучать заперечення, адже "Україна свою роль в історії людства відіграла як частина Росії. Російська культура, російська державність – значною мірою справа українців... Український народ може пишатися всіма тими цінностями, якими сяє спільноросійська культура"³⁰. Він також не сумнівався в тому, що "українську націю створити можна", бо "українська проблема ...є лише частиною головної проблеми історії нашого часу", який протікає під знаком "самовизначення народів", формування нових націй³¹.

²⁵ Олександр Мицюк, *Євразійство*, 15–18.

²⁶ Там само, 8–9.

²⁷ Там само, 19–24.

²⁸ Петр Бицилли, *Проблема русско-украинских отношений в свете истории*, (Прага: Издательское общество "Единство", 1930), 9.

²⁹ Там само, 14.

³⁰ Там само, 16–17.

³¹ Там само, 19–20.

Водночас П. Біцилли критично поставився до національної політики в СРСР, де “емансипація національностей, штучне створення нових “націй”, які ніколи не існували, – кістка, яку більшовики, централісти, і за переконаннями, і за необхідністю, кидають народам і областям Росії, щоби тим самим подолати загрозові для більшовизму регіональні тенденції”. Однак історія змінюється, і Росія майбутнього – не “єдина-неподільна” Росія минулого, не псевдо-федерація псевдонаціональних республік теперішнього, а союз областей”. Саме в таких умовах Біцилли бачив широкий простір для розвитку української культури, фактично як “обласної, провінційної”, зате, на його думку, вона буде “справжньою, не псевдокультурою”³². У підсумку Біцилли пропонував росіянам і українцям формулу мети, до якої потрібно прагнути спільно: “єдність у багатоманітності, диференціація без дезінтеграції”³³.

Отже, “українське питання” займало вагомe місце в інтелектуальних і політичних дискусіях представників української та російської еміграції 1920-х років. Зокрема, представники нового, євразійського напрямку в середовищі російської еміграції сформували ідеологію, спрямовану на відновлення цілісності Російської держави. На їхню думку, ядром нової євразійської нації мав стати російський народ – “триєдина нація” росіян, українців та білорусів. У низці видань М. Трубецької та інші лідери євразійства прагнули переконати українців у згубності їхніх намірів захищати й розвивати національну культуру українською мовою, бо це загрожувало “спільноросійській” культурі, російській імперській державності, творцями якої упродовж декількох століть були й українці. Така позиція викликала неприйняття й гостру критику з боку чільних представників української еміграції, зокрема Д. Дорошенка, О. Мицюка та інших. У своїх публікаціях вони аргументовано заперечили підходи й оцінки М. Трубецького та його однодумців щодо виникнення й перспектив української мови і культури, здатності українського народу творити власну державність.

Сьогодні, як і сто років тому, більшість російських лібералів у своєму ставленні до незалежної України, української мови та культури активно використовують ідеї “єдиного народу”, “єдності у множинності” та “спільноросійської культури”, фактично поділяючи імперську, реваншистську політику правлячого класу. Українці вкотре мають нагоду переконатися, що російська демократія закінчується на “українському питанні”.

³² Петр Бицилли, *Проблема русско-украинских отношений в свете истории*, 34–35.

³³ Там само, 37–38.

DMYTRO DOROSHENKO VERSUS NIKOLAY TRUBETSKOY: “UKRAINIAN QUESTION” IN DISCUSSIONS OF THE 1920s

Tamara POLESHCHUK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of History of Central and Eastern Europe
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: tpol@ukr.net

The “Ukrainian question” occupied an important place in intellectual and political discussions of the Ukrainian and Russian emigrants of the 1920s. The article draws attention to one of such discussions – between Dmytro Doroshenko and Nikolay Trubetskoy, iconic figures of the Ukrainian and Russian emigrants’ circles.

Trubetskoy and other theorists of a new Eurasian direction formed an ideology aimed at restoring the integrity of Russia. The core of the new Eurasian nation was to be the Russian people – “the triune nation” of Russians, Ukrainians, Belarusians.

As heirs of Russian liberal tradition in the “Ukrainian question”, they did not recognize the right of Ukrainians to develop Ukrainian language and culture. The struggle for national statehood in 1917–1921, the active cultural and educational activities of Ukrainian emigration, and even the policy of “Ukrainization” in the USSR were factors that, according to Eurasianists, could lead to emergence of “high” Ukrainian culture and, consequently, individual nation.

Therefore, in his works Trubetskoy sought to convince Ukrainians of the perniciousness of their intentions to protect and develop the national culture because it threatens “the common Russian” culture.

This position provoked rejection and sharp criticism from the leading representatives of the Ukrainian emigration, in particular, Doroshenko, Mitsyuk and others. In their publications, they argued against the approaches and assessments of Trubetskoy and his associates.

Keywords: the “Ukrainian question”, emigration, Eurasianism, Dmytro Doroshenko, Nikolay Trubetskoy.

REFERENCES

- Antropov, Oleg. *Rossiyskaya emigratsiya v poiske politicheskogo ob'edineniya (1921–1939)*. Astrahan: Astrahanskiy un-t, 2008. (in Russian)
- Between Europe and Asia: The Origins, Theories and Legacies of Russian Eurasianism*, eds. Mark Bassin, Sergey Glebov, Marlene Laruelle. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 2015. (in English)
- Bitsilli, Petr. *Problema russko-ukrainskikh otnosheniy v svete istorii*. Praga: Izdatelskoe obshchestvo “Edinstvo”, 1930. (in Russian)
- Volkonskiy, Aleksandr. *Istoricheskaya pravda i ukrainofilskaya propaganda*. Turin: Vikentiy Bona, 1920. (in Russian)
- Doroshenko, Dmytro. “K “ukrainskoy probleme”. Po povodu stati kn. N. S. Trubetskogo”, *Evraziyskaya hronika*, No. 10, (1928): 41–51. (in Russian).
- Kappeler, Andreas. *Rosiya yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*, Lviv: Vydavnytstvo UKU, 2005. (in Ukrainian)
- Laryuel, Marlen. *Ideologiya russkogo evraziystva, ili Myisli o velichii imperii*. Moskva: Natalis, 2004. (in Russian)

- Mytsiuk, Oleksandr. *Yevraziistvo*. Praha: Nakladom Avtora, dzherelo Kramerius, 1930. (in Ukrainian)
- Narizhnyi, Symon. *Ukrainska emigratsiia*. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii mizh dvoma svitovymy viinamy. Chastyna persha. Praha: Studii Muzeiu vyzvolnoi borotby, 1942. (in Ukrainian)
- Narizhnyi, Symon. *Ukrainska emigratsiia*. Kulturna pratsia ukrainskoi emigratsii 1919–1939: materialy, zibrani S. Narizhnym do chastyny druhoi. Kyiv: Vydavnytstvo Oleny Telihi, 1999. (in Ukrainian)
- Obschestvennaya mysl Russkogo zarubezhya: entsiklopediya*, otv. red. Valeriy Zhuravlev. Moskva: ROSSPEN, 2009. (in Russian)
- Petlyura, Simon. “O pereotsenke”, *Ukrainskaya zhizn*, No. 1, (1913): 5–13. (in Russian)
- Poleshchuk, Tamara. “Ukrainska chy “spilnorosiiska” (“obshcherusskaia”) kultura: z istorii ukrainsko-rosiiskykh intelektualnykh diskusii ostannikh desiatylyt XIX – pochatku XX st.”, *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsialnyi vypusk: Na poshanu profesora Romana Shusta*, (2019): 741–758. (in Ukrainian)
- Savitskiy, Petr. “Evropa i Evraziya: (po povodu broshyuryi knyazya N. S. Trubetskogo «Evropa i Chelovechestvo»”, *Russkaya mysl*, No. 1/2, (1921): 119–138.
- Savitskiy, Petr. “Velikorossiya i Ukraina v russkoy kulture”, *Rodnoe slovo*, No. 8, (1926): 10–14. (in Russian)
- Savitskiy, Petr. *V borbe za evraziystvo. Polemika vokrug evraziystva v 1920-h godah*. Parizh: Evraziyskoe knigoizdatelstvo, 1931. (in Russian)
- Trubetskoy, Nikolay. *Evropa i Chelovechestvo*. Sofiya: Ros.-Bolg. knigoizdatelstvo, 1920. (in Russian)
- Trubetskoy, Nikolay. “K ukrainskoy probleme”, *Evrasiyskiy vremennik*, No. 5, (1927): 165–184. (in Russian)
- Trubetskoy, Nikolay. “Otv. D. I. Doroshenku”, *Evrasiyskaya kronika*, No. 10, (1928): 51–59. (in Russian)
- Tsarinniy, Andrey. *Ukrainskoe dvizhenie: Kratkiy istoricheskiy ocherk: preimuschestvenno po lichnyim vospominaniyam*. Berlin: Tipografiya Zinaburg, 1925). (in Russian)
- Shnirelman, Viktor. “Evrasiystvo i natsionalnyy vopros”, *Etnograficheskoe obozrenie*, No. 2, (1997): 112–125. (in Russian)
- Shnirelman, Viktor. “Russkie, nerusskie i evraziyskiy federalizm: evraziytsyi i ih opponenty v 1920-e godyi”, *Slavyanovedenie*, No. 4, (2002): 3–20. (in Russian)
- Schyogolev, Sergey. *Ukrainskoe dvizhenie, kak sovremennyiy etap yuzhnorusskogo separatizma*. Kiev: Tip. I. N. Kushnarev i Ko, 1912. (in Russian)

УДК 94(=792.54)''1941–1944''-23.3592 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3596>
ORCID ID: 0000-0003-2498-1483

УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1942 рр.

Оксана САЛАТА

Київський університет Бориса Грінченка
кафедра історії України
вул. М. Тимошенка, 13-б, Київ, 04212, Україна
o.salata@kubg.edu.ua

Проаналізовано діяльність театральних колективів на окупованій німецькою армією території України в період Другої світової війни, охарактеризовано місце театру в політиці окупаційної влади, репертуарну складову та використання окупаційною адміністрацією акторських колективів для пропаганди нацистських ідей серед місцевого населення. Показано, як український театр використовував своє легітимне становище для спілкування з цивільною людністю, зберігаючи національні мистецькі традиції.

Ключові слова: німецький окупаційний режим, театр, акторські колективи, пропаганда, агітація, національні мистецькі традиції.

Відомо, що під час німецької окупації Української РСР, перші два роки (1941–1942). культурне життя мешканців окупованої території продовжувалося. Попри те, що німецька армія нищила культурні цінності українського народу, її лідери були зацікавлені у функціонування театру та інших закладів, через які можна було вести активну пропаганду серед населення. Це також стало можливо ще й тому, що значна частина акторів окремих міських та обласних театрів з тих чи інших причини залишилися на окупованій території. Нацистські ідеологи не перші, хто бачив у театрі засіб пропаганди серед місцевої людности. Цьому мистецькому осередку відводилася надзвичайно важлива роль, він був одним із найвпливовіших засобів агітації та пропаганди.

Незважаючи на те, що нацистська окупаційна влада змусила театральні колективи виконувати, так звану, окупаційну повинність – обслуговувати німецьку армію, національний театр, водночас, спрямував свою духову енергію на контакти з власним народом. Театр став таким мистецьким засобом, який допомагав українцям зберегти свої національні мистецькі традиції. На сценах більшості українських театрів тоді ставилися німецькі вистави, але театральні колективи демонстрували й українське театральне мистецтво, яке несло ідеї патріотизму і протиставляло гітлерівському геноцидові національні мистецькі пріоритети.

Питання діяльності театральних колективів в умовах Другої світової війни розглядали ціла низка українських вчених істориків. Досліджувалася діяльність регіональних театрів, окремих акторів, висвітлювалася діяльність театрів в окупаційній періодиці. Наразі, автори розкривають у своїх працях репертуар,

визначають місце театру в культурному житті мешканців регіону; його вплив на поведінку місцевого населення.

Відомий дослідник історії українського театру В. М. Гайдабура спробував показати картину творчості мистців, які, опинившись у небезпечних і принизливих умовах гітлерівської окупації, змогли підняти театр до рівня могутнього фактору патріотизму, націотворення, духовного захисту народу¹. Історик В. А. Нестеренко, вивчаючи діяльність театрів Сумщини, показав окремі сфери культурного життя регіону, розкрив особливості мистецького життя українських акторів, визначив основні закономірності в роботі органів окупаційної влади². О. О. Демідко і Л. С. Ванюга проаналізували діяльність регіональних театральних колективів, показали, вплив їхнього мистецтва на розвиток театрального мистецтва регіону. Вони дослідили репертуар та творчі пошуки акторського складу³.

Учені, які в цей час перебували в еміграції, не залишалися байдужими до подій, що відбувалися на окупованій території, вони висвітлювали своє бачення діяльності театральних колективів у періодичних виданнях, що виходили за кордоном, зокрема в часописі “Українська Дійсність”.

Мета студії полягає у висвітленні діяльності українських театральних колективів в умовах гітлерівського окупаційного режиму 1941–1942 рр., становище акторських колективів та їхні національні пріоритети.

В умовах наступу гітлерівського війська на початку війни українські радянські театри, евакуйовані, як і багато інших культурних закладів, за межі УРСР, зберегли кадри, мали вдячну глядацьку аудиторію в запіллі і на фронті. У цей же час народ України залишився в культурному вакуумі, зокрема, без театру. Він створив нову національну сцену, відмінну від радянської. В умовах нацистського геноциду вона висловлювала ідеї української історичної свідомості, пройшла цікавий шлях естетичного вдосконалення.

Наразі, в умовах окупаційного режиму, у час незгод і тяжких випробувань український театр розвивався і набував нового колориту та змісту. Мистецькі сили активізувалися, їхня діяльність розвивалася як внутрішній опір нацистському теророві.

Народ переживав, по суті, дві війни: з гітлерівським нацизмом та внутрішню – національно-визвольну, яку вела численна частина українців як проти режиму СРСР, так і проти нацистської Німеччини. “Війна завжди вимагала граничного

¹ В. М. Гайдабура, *Театр між Гітлером і Сталіним: Україна, 1941–1944. Доли митців*. Київ: Факт, 2004, 320.

² В. А. Нестеренко, *Театри на Сумщині в роки німецької окупації 1941–1943 рр. Історія Сумщини з найдавніших часів до кінця XIX ст. Новітня історія Сумщини*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003, 138–142.

³ О. О. Демідко, “Театральна культура Маріуполя в період німецької окупації (1941–1943 рр.)”, *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018, Вип. 6: 156–162. Л. С. Ванюга, “Діяльність Українського драматичного театру ім. Івана Франка в Тернополі: період німецької окупації”, *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: науковий журнал*. Київ: Міленіум, 2012, № 4: 121–126.

вибору на користь нації чи проти неї, вибору, який об'єднує культури етноспільноти у культуру нації⁴.

Знехтувавши державницькими інтересами українців, гітлерівці дали їм обмежену культурну автономію. Питома вага театру в ній була найбільша. Маючи в Райху близько 400 театрів, німці на захопленому “життєвому просторі” використовували лише незначну їх частину, а також спеціально налагоджені Wehrmacht-, Soldaten- und Frontbühnen (військові, солдатські та фронтові сцени). Практикувалися сольні виступи майстрів з Німеччини – акторів, музикантів⁵.

Правовим підґрунтям діяльності для театрів стала санкціонована Гітлером легітимність сценічного мистецтва на окупованих територіях, щоб використовувати місцевих акторів для обслуговування німецького війська.

За підрахунками дослідника Гайдабури В. М., кількісне відвідування оперно-балетних, опереткових вистав, концертів симфонічної музики та ревію становило співвідношення: німців – 70%, українців – 30%. Співвідношення відвідин драматичного театру протилежне: німців – 30%, українців – 70%. Театр, заангажований окупаційною владою для власних потреб, виявився більше спрямований на спілкування зі своїм народом⁶.

Як показують студії українських вчених, зокрема В. А. Нестеренко, архівні матеріали, зібрані на Сумщині, свідчать про розвиток театрального мистецтва у військовій зоні. На Сумщині діяли драматичні театри в Сумах, Конотопі, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, театральні вистави відбувалися у Кролевіці, драматичний гурток діяв у селі Чауси Шосткинського району, ляльковий театр – у Сумах. На Чернігівщині – театри в Чернігові, Ніжині, Острі, Прилуках, Новгород-Сіверському. На Харківщині – в Харкові п'ять театрів, Краснограді, Мерефі, Богодухові. На Ворошиловградщині (Луганщині) – у Ворошиловграді (Луганську) два театри, Лозово-Павлівці, Красному Лучі, Попасній, театральні гуртки – в селах Успенка, Чугуєве та Алмазне. В Донецькій області – в Юзівці три театри, Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі, Слов'янську та інших містах та обласних центрах⁷.

З початком німецької окупації у Львові, Києві, Дніпропетровську та інших містах, актори, які не встигли евакуюватися або залишилися з власних переконань, добивалися від німецької влади дозволу на відкриття театрів. Так, наприклад, у Львові діяв оперний театр, у Дніпропетровську було відкрито “Штандарттеатр”, у Маріуполі – театр ім. Т. Г. Шевченка та ін.

⁴ В. М. Гайдабура, *Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944)*. Монографія. Київ, 1999, 15.

⁵ Ю. Юзовский, *О театре и драме*. Москва, 1982. Т. 2. С. 85.

⁶ В. М. Гайдабура, *Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944)*, 23.

⁷ В. А. Нестеренко. “Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941–1943 рр.”, *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*. Випуск 9, Частина 3. К., 2005: 55.

Зі статей часопису “Українська Дійсність” за 1942 р., бачимо, що театр продовжував свою діяльність. У часописі від 20 березня 1942 р. повідомлено: в Українському Драматичному Театрі у Києві відбулася прем’єра першої в Україні на сцені театру сучасної п’єси молодого київського драматурга Сергія Ледянського – комедії на 4-ри дії “Директива з центру”. Українська дійсність. П’єса зображувала село в Україні в 1938–1940 рр.⁸ Ознайомлення з планом проведення спектаклів Київського оперного театру на квітень 1942 р. свідчить, що вистави показували не лише глядачам міста Києва, а й виїжджали в міста та містечка Київської області.

Один за одним відновлювали свою роботу театри у найбільших українських містах, формувався репертуар та акторські колективи. Так, від 1 листопада 1941 р. почав свою роботу Київський оперний театр. Режим роботи театру встановила окупаційна влада до 18.00 год. Впроваджена комендантська година забороняла ходити вулицями міста після 19.00. Але, попри такі обмеження, у Київському оперному театрі демонстрували вистави “Пікова дама”, “Ніч під Різдво”, “Мадам Батерфляй”. Від жовтня 1941 р. відкрив свої двері для глядачів Український театр у Вінниці. Як свідчить автор статті у газеті “Вінницькі Вісті” у Вінницькому Українському Театрі вже 7 вересня 1941 р. відбувся великий концерт, де було зібрано значну кількість жителів не лише міста, а й околиць. Виступали відомі українські артисти балету – І. Мерібель і С. Пересолов та співаки А. Гутнікова і І. Ковальська¹⁰.

Як свідчать попередні дані, театральна діяльність в окремих областях окупованої України була достатньо активна. Театри діяли не лише в обласних центрах, а також і в містах. Так, наприклад, за один рік своєї діяльності лише Маріупольський театр ім. Т. Г. Шевченка дав 138 спектаклів і 172 концерти, з них, для військових – 109 концертів¹¹.

У Дніпропетровську також діяв театр “Вар’єте”, Український Драматичний Театр, ляльковий театр, хорова капела ім. Лисенка. Більша частина цих театрів працювала не лише для військових частин Вермахту, а також для місцевого населення і для “остарбайтерів” на території Райху. Репертуар хорової капели ім. Лисенка мав 100 номерів і переважно складався з українських пісень у художній обробці. Німецькою мовою виконувалися тільки марш з оперети “Тангейзер” Ріхарда Вагнера¹².

⁸ Українська Дійсність. 20 березня 1942 р.

⁹ Крайовий провід (керівництво) Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ), ф. 3833, оп. 3, спр. 15, арк. 18–19.

¹⁰ Вінницькі Вісті, 1941, № 5, с. 3

¹¹ Д. Н. Титаренко, “Образование и культура Донетчины в 1941–1943 гг.”, Всеукраинская конференция “Межэтнические связи: история, этнография, культура”. Донецк. 2004: 167.

¹² В. О. Шайкан, *Колабораціонізм на території Рейскомісаріату “Україна” і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія*. Кривий Ріг: Мінерал, 2005, 326–227.

Репертуар театрів був досить широкий. Слід відзначити, що на нього впливала також та обставина, що в містах глядачами були не лише місцева інтелігенція, а й німецькі військові, особливо офіцери. Тому слід було враховувати смаки й тієї публіки.

Наприклад у Роменському музично-драматичному театрі ім. Леонтовича йшли класичні українські твори: опери “Наталка-Полтавка” і “Запорожець за Дунаєм”, п’єси П. Мирного “Лимерівна”, Г. Квітки-Основ’яненка “Сватання на Гончарівці” та М. Старицького “Сорочинський ярмарок”¹³. Ці вистави отримали велике визнання і шану у мешканців міста, навіть після вистав тривали глибокі обговорення та зустрічі інтелігенції.

Значна кількість українських класичних творів була в репертуарі Чернігівського театру ім. І. Котляревського: “Наймичка”, “Мартин Боруля”, “Безталанна” І. Тобілевича; “Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці”, “За двома зайцями М. Старицького” та інші¹⁴.

Досить різноманітним був репертуар театрів у Харкові. Серед них оперети “Запорожець за Дунаєм” П. Гулака-Артемовського, “Коломбіна” Рябова, “Сватання на Гончарівці” Г. Квітки-Основ’яненка, “Сорочинський ярмарок” М. Старицького. Йшли також опера М. Аркаса “Катерина” та комедія Я. Мамонтова “Рожеве павутиння”. В оперному театрі ставилися твори світової класики: “Спляча красуня” П. Чайковського, “Циганський барон” Штрауса, “Травіята” Верді, “Кармен” Бізе та багато інших¹⁵.

Діяльність театрів привертала увагу значної частину людности, бо це було чи не єдине місце, де мешканці міст могли відносно вільно спілкуватися, а інтелігенція могла обговорювати ідеї відродження національних традицій та державности.

Проблема використання театральних колективів з метою пропаганди та впливу на свідомість населення окупованих територій стало одним із важливих у політиці окупаційної адміністрації. Відділи військового управління фельд- і ортскомендатур та органи місцевого самоврядування сприяли тому, щоб засновувати нові та відроджувати існуючі раніше театри. Усі питання, що стосувалися організації їх діяльності, повинні були узгоджуватися з нацистською окупаційною адміністрацією¹⁶

¹³ В. А. Нестеренко, “Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941–1943 рр.”, *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*. Випуск 9, Частина 3. Київ, 2005: 56.

¹⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 2350, оп. 1, спр. 28, арк. 1–13.

¹⁵ В. А. Нестеренко, “Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941–1943 рр.”, *Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей*. Випуск 9, Частина 3. Київ, 2005: 57.

¹⁶ Д. Н. Титаренко, “Образование и культура Донетчины в 1941–1943 гг.” *Всеукраинская конференция “Межэтнические связи: история, этнография, культура”*. Донецк. 2004: 165–171.

Про те, наскільки окупаційна влада була зацікавлена в роботі театрів свідчить той факт, що в листопаді–грудні 1941 р. метою забезпечення театру здібними кадрами в багатьох містах окупованих німецькою армією була створена комісія для відбору тих, хто бажав працювати в театральних колективах. У багатьох театрах створено концертні бригади, які обслуговували німецьке військо на фронті.

Активізація театрального життя, як уже зазначалося вище, спостерігалася й на Чернігівщині. Театральні колективи діяли у Чернігові, Ніжині, Острі, Прилуках, Новгород-Сіверському. На думку істориків А. Приходька та М. Семенця у Чернігові тоді відкрився Український клуб під назвою “Січ”. Як декларували самі організатори, Клуб створено, щоб популяризувати українське національне мистецтво. У Клубі відкрили секції театрального, вокального, хореографічного та оркестрового мистецтва. Наприкінці 1942 р. Клуб був реорганізований у театр і спочатку отримав назву театрального об’єднання, а пізніше, від грудня 1942 р. став професійним театральним об’єднанням і прийняв у свою назву ім’я І. Котляревського¹⁷.

Не менш активну діяльність розгорнули театри в Західній Україні. У цьому регіоні театральна діяльність не припинялася з початком Другої світової війни. Зокрема, широкий репертуар репрезентував Український Театр у Львові. Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. він поставив 15 п’єс і дав, загалом, понад 160 вистав. Наразі, вистави демонстрували лише в четвер, п’ятницю, суботу і неділю (двічі). Це зумовлено тим, що необхідно було економити на опалі для театру. Вистави для українців відбувалися у четвер, п’ятницю і в неділю після полудня, для німців – у суботу й неділю ввечері¹⁸.

Не менш активна театральна діяльність відбувалася на території Волині¹⁹. Але судячи з повідомлень, які містяться в архівних матеріалах вистави почали ставитись лише від вересня 1942 р. А. Демо-Довгопільський разом з колективом акторів організував у Рівному український театр та став його керівником. Того ж року театр поставив першу виставу “Мартин Боруля” Карпенка-Карого. Згодом були поставлені п’єси І. Котляревського, М. Кропивницького, Б. Грінченка, П. Куліша, Ф. Шиллера (“Мартин Боруля”, “Сто тисяч”, “Наталка Полтавка”, “Дай серцю волю – заведе в неволю”, “Ой не ходи, Грицю”, “Інтриги і кохання” та ін.)²⁰. Протягом 1942 р. своїми виставами радував мешканців міста Кам’янця-Подільського місцевий театр, про що свідчить повідомлення у часописі “Українська Дійсність” від 1 листопада 1942 р. За цей рік його актори

¹⁷ Т. Дорохіна, “Чернігівський націоналістичний клуб “Січ” та його директор Анатолій Михайлович Приходько (1941–1943)”. *Сіверянський Літопис*. № 5. 2017: 139–140, доступ отримано 07 вересня 2021: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2017_5_11.

¹⁸ *Українська Дійсність*, 1 березня 1942, 3.

¹⁹ *Українська Дійсність*, 10 вересня 1942, 3.

²⁰ Колекція матеріалів Організації українських націоналістів. Української повстанської армії (ОУН–УПА), Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-30, оп. 1, спр. 25, арк. 13.

поставили 96 вистав і дали 10 концертів²¹. Також, Український Театр у Луцьку протягом 1942 р. поставив 23 п'єси та дав 163 вистави, які відвідало понад 70.000 осіб. Великий успіх серед населення мали вистави: “Наталка Полтавка”, “Сорочинський ярмарок”, “Невольник”, “Мартин Боруля”, “Назар Стодоля”, “Мина Мазайло”, “Маруся Богуславка” та “Запорожець за Дунаєм”²².

Усі викладені факти свідчать, що театральна діяльність поширювалася по всій окупованій території України, незалежно від того, у складі якої окупаційної зони перебували театри й акторські колективи. Вивчаючи матеріали архівів та періодики, можемо дійти висновку, що акторські колективи виступали і в Райхскомісаріяті “Україна”, і в дистрикті “Галичина”, і в губернаторстві “Трансністрія”, і в зоні військової адміністрації. Але не таким легким було життя та діяльність акторів в тих умовах, як здається на перший погляд. На всіх територіях окупаційна адміністрація влаштовувала жорстку цензуру, чітко регламентувався час проведення вистав для місцевого населення і офіцерів німецької армії, театр використовувався як трибуна для пропаганди нацистської ідеології.

Від листопада 1942 р., внаслідок подій на фронтах, поведінка населення та настрої керівництва окупаційної адміністрації змінилися. Робота театральних колективів продовжувалася, але ставала менш активною, бо цензура ставала жорстокішою, з'явилося більше обмежень. Тепер театр можна було відкрити тільки за дозволом міського керівництва. Про це свідчить початок діяльності Українського Театру Комедії у Києві з дозволу міського комісара. У ньому виступали дві театральні групи – театр Відділу Пропаганди для України, яким керував директор Й.Береос та український драматичний театр під керівництвом директра Н.Фрайнбергера. Загалом, окупаційна адміністрація помітила, що місцевих жителів добре відволікають від щоденних проблем і жорсткого режиму окупації комедійні сюжети театральних вистав. Це був один із засобів здобути прихильність людности і уникнути повстань проти німецької влади.

У перші післявоєнні десятиліття писати і говорити про діяльність театру в роки нацистської окупації переважна більшість українських науковців не наважувалася. Але, щоб відобразити повноту картини повсякденного та культурного життя мешканців окупованих територій наприкінці 80-х років з'являється науковий інтерес і до цієї тематики. Першочерговим стало завдання показати, що діяльність театральних колективів не припинялася й під час війни, й що важливіше, вона завжди була частиною традиційного театального мистецтва, сформованого українськими мистцями протягом багатьох століть. Важливе місце у збереженні традиційного українського театру відіграла інтелігенція. Актори, композитори, співаки та музиканти, які опинилися в умовах нацистської окупації, за оцінками фахівців мистецтвознавців “змогли підняти

²¹ *Українська Дійсність*, 1 листопада 1942, 1.

²² Там само.

театральну діяльність до рівня могутнього фактору патріотизму, націотворення, духовного захисту народу”. За словами академіка І. Дзюби, театр “вибухнув” саме в роки війни, але не був прислужником окупантів, а виражав культурні поривання свого народу”²³.

З тим, що театральна діяльність в умовах окупаційного періоду у 1941–1942 роках була досить активною і мала власний репертуар, погоджується сучасний дослідник театального сценічного мистецтва В. М. Гайдабура. Він вважає, що в період Другої світової війни народився новий театр²⁴.

Не співпрацювати з окупаційною владою театральна інтелігенція не могла, можливо тому, що їй необхідно було вижити, і зробити це вони могли лише за умов співпраці. Співпраця частини української інтелігенції була також пов’язана з діяльністю відділів пропаганди при обласних, міських, районних допоміжних управах, робота яких, у свою чергу, контролювали начальники відділів пропаганди при генеральних комісаріатах.

Більшість радянських істориків, що досліджували мистецьке життя Української РСР догримувалися точки зору, що діяльність театрів мала хаотичний характер і під німецьким тиском звелася до випадкових виступів побутово-етнографічних колективів. Але В. М. Гайдабура спростовує цю точку зору. Він доводить, що не можна називати випадковими виступи театральних колективів, які регулярно працювали, практично в усіх містах і містечках України. Театральному процесові 1941–1944 рр., усупереч усім негараздам, властива стабільність. Вистави високого мистецького гатунку з’являлись і в провінційних містах – Запоріжжі, Коломиї, Ковелі, Станиславові, Ромнах тощо. А до тематики і стилю українського побутово-етнографічного театру в той період звертаються усі без винятку театральні колективи, як до абетки творчості, джерел традиції. Це збіглося із духовними потребами та смаками театального глядача у переважній більшості міст та містечок²⁵.

Від самого початку окупації більшість театрів не прийняли ідеологію нацизму, не висловлювали зі сцени в художній структурі вистав нацистських політичних чи моральних доктрин. З одного боку вони відкидали радянську ідеологію, з іншого – дистанціювалися від німецької влади. Цікаво, що ідею театрів залишатися поза політикою підтримувала й окупаційна влада.

Режисери та актори українських театрів не намагалися адаптувати історичний зміст вистав до нових умов, а демонстрували їх глядачам з усіма складними та болючими проблемами.

В атмосфері нищення суспільних інститутів, звуженого літературно-мистецького життя, відсутності вітчизняного кінематографа, закриття музеїв, бібліотек, обмеженого до чотирьох класів шкільного навчання та припиненої

²³ В. Ревуцький, *В орбіті світового театру*. Київ–Харків–Нью-Йорк, 1995, 45.

²⁴ В. М. Гайдабура, *Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941–1944)*. Монографія. Київ, 1999, 54.

²⁵ Там само.

діяльності вищої школи театр, як художньо-естетичний, виховний заклад, перебирає на себе панівну роль і характеризується поліфункціональністю.

На початковому етапі війни, коли самовідчуття режисерів і акторів, назагал інтелігенції, було ще забарвлене ейфорією удаваної національної свободи, вони перебирають на себе повноваження ідеологічного провідника. Типовий приклад у Кривому Розі: “Приміщення театру зразково оздоблено гаслами та світлинами. Портрети вождів українського народу – Симона Петлюри та Коновальця, бачимо в театрі на першому плані, тут відбулася постановка геніального твору М. Гоголя “Тарас Бульба”²⁶.

Антибільшовицька ідея, яка в цей час асимілюється культурою України, в театральному середовищі, знаходить суперечливий вияв. У західному регіоні глядачі захоплено підтримали антисталінську акцію театального мистецтва: на сцені Львівського оперного театру В. Блавацький вдало втілює драму “Тріумф прокурора Дальського” (1942), знайшовши з художником М. Радішем образне перетворення колізій публіцистичного твору К. Гупала. Таке ж ставлення глядацького залу до вистав за цією п’єсою було в театрах Тернополя (режисер М. Комаровський), Коломиї (режисер П. Миронов, художник Д. Нарбут, 1942). Щодо Східної України, то тут у масовій свідомості антибільшовицька тема не була такою популярною. Прикладом характерних для Східної України вистав є п’єса О. Корнійчука “В степах України”²⁷.

Отже, можна висловити, на наш погляд, правильну думку, що український театр використовував легітимне становище для найширшого спілкування з цивільним населенням і відтак став мистецьким механізмом, щоб зберегти національні традиції не лише в мистецтві. Українські театри, що діяли в окупації, стали цілою системою національної театральної культури.

UKRAINIAN THEATER in the CONDITIONS of the GERMAN OCCUPATION of 1941–1942

Oksana SALATA

Borys Hrinchenko Kyiv University
Department of History of Ukraine
M. Tymoshenko str., 13-b, Kyiv, 04212, Ukraine
o.salata@kubg.edu.ua

The article covers the activity of theatrical groups in the German-occupied territory of Ukraine during the Second World War, as well as the place of the theater in the policy of the occupying power, the repertoire component and the use of the occupation administration of acting groups to propagate Nazi ideas among the local population. The author shows the use of the Ukrainian theater’s legitimate position to communicate with the civilian population and preserve national artistic traditions. In the atmosphere of destruction of social institutions, narrowed literary and artistic life, lack of

²⁶ В. Гайдабура, *Театр, захований в архівах*. Київ, 1998, 30.

²⁷ В. Гординський, “Видатний акторський профіль В. Блавацького”. *Свобода*. 12 січня 1993, 3.

domestic cinema, closure of museums, libraries, limited schooling and discontinued activities of higher education, the theater became an artistic, aesthetic and educational institution.

Keywords: German occupation regime, theater, acting groups, propaganda, agitation, national artistic traditions.

REFERENCES

- Haidabura, V. M. *Teatr, zakhovanyi u arkhivakh: stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii (1941–1944)*. Kyiv: Mystetstvo, 1998, 224.
- Haidabura, V. *Stsenichne mystetstvo v Ukraini periodu nimetsko-fashystskoyi okupatsiyi (1941–1944)*. *Ukrainskyi teatr XX stolittya: monohrafiya*, Kyiv: LDL, 2003: 321–341.
- Haidabura, V. M. *Teatr mizh Hitlerom i Stalinym: Ukraina; 1941–1944. Doli myttsiv*. Kyiv: Fakt, 2004, 320.
- Hordynskiy, V. “Vydatnyi aktorskyi profil V. Blavatskoho”, *Svoboda*. 12 sichnya 1993, 3.
- Demidko O. O. “Teatralna kultura Mariupolya v period nimetskoï okupatsiyi (1941–1943 rr.)”, *Shkhidnoievropeïskiy Istorychniy Visnyk*. Vyp. 6, 2018: 156–162.
- Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoyi oblasti. f. 2350, op. 1, spr. 28, ark. 1–13.
- Dorokhina, T. “Chernihivskiy natsionalistychniy klub “Sich” ta yoho dyrektor Anatolii Mykhailovych Prykhod’ko (1941–1943)”. *Siverianskyi Litopys*. № 5. 2017: 139–140: accessed: 07.09.2021: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2017_5_11
- Kolektsiya materialiv Orhanizatsiyi Ukrainskykh Natsionalistiv- ta Ukrainskoyi Povstanskoyi Armii (OUN–UPA), Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoyi oblasti, f. R-30, op. 1, spr. 25, ark. 13.
- Kraiovyi provid (kerivnytstvo) Orhanizatsiyi ukrainskykh natsionalistiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh, Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. f. 3833, op. 3, spr. 15, ark. 18–19.
- Nesterenko, V. A. “Stsenichne mystetstvo u viiskovii zoni Ukrainy v 1941–1943 rr.”, *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei*. Vypusk 9, Chastyna 3. Kyiv, 2005: 155.
- Nesterenko, V. A. “Teatry na Sumshchyni v roky nimetskoï okupatsiyi 1941–1943 rr. Istoriiia Sumshchyny z naidavnishykh chasiv do kintsia XX st.”, *Novitnia istoriia Sumshchyny*. Sumy: SumDPU im. A. S. Makarenka, 2003: 138–142.
- Revutskiy, V. *V orbiti svitovoho teatru*. Kyiv–Kharkiv–New-York, 1995, 45.
- Shaikan, V. O. *Kolaboratsionizm na terytoriyi Reiskomisariatu “Ukraina” i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny. Monohrafiia*. Kryvyi Rih: Mineral, 2005, 326–227.
- Titarenko, D. N. “Obrazovanie i kultura Donetchyny v 1941–1943 gg”. *Vseukrainskaya konferenciya “Mezhjetnicheskie svyazi: istoriya, jetnografiya, kultura”*. Doneck. 2004: 165–171.
- Ukrainska Diisnist*, 1 bereznia 1942, 3.
- Ukrainska Diisnist*, 1 lystopada 1942, 1.
- Ukrainska Diisnist*, 10 veresnia 1942, 3.
- Ukrainska Diisnist*, 20 bereznia 1942, 3.
- Vinnytski Visti*, 1941, № 5, 3.
- Vaniuha, L. S. “Diialnist Ukrainskoho dramatychnoho teatru im. Ivana Franka v Ternopoli: period nimetskoï okupatsii”. *Visnyk Derzhavnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv: naukovyi zhurnal*. Kyiv: Milenium, 2012. № 4: 121–126.
- Yuzovskij, Yu. *O teatre i drame*. Moskva, 1982. T. 2, 85.

УДК 94:[32:314.151.7](71:477)“1955/1960” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3598>
ORCID ID: 0000-0002-6444-6379**СВОБОДА ВИБОРУ КРАЇНИ ПРОЖИВАННЯ:
РЕЕМІГРАЦІЯ З КАНАДИ В УКРАЇНСЬКУ РСР (1955–1960-ті роки)**

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра нової та новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: sir.ruslan@yahoo.com

У статті простежено особливості радянської політики повернення “співвітчизників” з Канади до Української РСР, яку, починаючи від 1955 р., проводив Комітет “За повернення на Батьківщину”. Пропагандистська кампанія рееміграції була спрямована формувати позитивний імідж СРСР/УРСР, зокрема їхні економічні досягнення. Сповна використовувана й емоційна складова, що полягала в розпалюванні ностальгійних настроїв у діаспорі. Втім, рееміграція з Канади не набула настільки масового характеру, як на це сподівалися її організатори і за масштабами поступалася рееміграції з інших країн (наприклад, з Аргентини). Ті ж, хто піддалися маніпуляціям радянської пропаганди, досить швидко розчарувалися реаліями життя в Українській РСР і заходилися клопотати про повернення назад. Такі особи відразу потрапляли в поле зору Комітету державної безпеки (КДБ), співробітники якого проводили з ними “профілактичні бесіди”. Окремі випадки успішного повернення за океан фіксуємо тільки на початку 1970-х років, що стало можливим завдяки розрядці міжнародної напруги у період “холодної війни” і наполегливішим діям канадської влади.

Ключові слова: рееміграція, Канада, Українська РСР, Комітет “За повернення на Батьківщину”, Комітет державної безпеки, право на вибір місця проживання.

Ідея повернення “співвітчизників” на “історичну батьківщину” завжди виступала важливим елементом радянської офіційної ідеології і пропаганди. З одного боку, така політика дозволяла продемонструвати “турботу” про своїх громадян, розпорошених по різних країнах і континентах, а, з другого боку, її успішна реалізація мала на меті засвідчити “переваги” соціалістичного устрою. Відразу після Другої світової війни радянський уряд став докладати чималих зусиль, щоб переконати світову громадськість нібито всі “співвітчизники” прагнуть повернутися додому. Небажання багатьох осіб повертатися завдало іміджевих втрат режимові, який пропагував себе як “народний і гуманний”¹.

Поняття “співвітчизників” у радянській інтерпретації було достатньо широким і включало навіть тих, хто емігрував у міжвоєнний час із Західної України за океан у пошуках роботи. Юридичні перешкоди у визначенні громадянства радянський уряд владнав 31 липня 1945 р., коли, за погодженням з польською стороною, колишні громадяни Польщі – українці Східної Галичини і Волині,

¹ Резида Даутова, “Из истории “радиопропаганды” возвращения невозвращенцев в годы “хрущевской оттепели”,” *Вестник Челябинского государственного университета* 30 (2010), Вып. 42: 46.

отримали можливість звертатися до консульств інших держав і реєструватися підданими СРСР². Хоч офіційна пропаганда твердила, що для неї важливі всі “співвітчизники”, першочергово хотіли повернути представників інтелігенції (подібно, як і в 1920-х роках). “Органи держбезпеки ведуть велику роботу, щоб схилити до повернення на Батьківщину відомих письменників, музикантів, учених” – йшлося, наприклад, у методичних рекомендаціях Комітету державної безпеки (КДБ)³.

Пошуками радянських громадян за кордоном безпосередньо займалися співробітники посольств і дипломатичних місій. Дипломати особисто зустрічалися із “схильними до повернення особами”, надсилали їм пропагандистську літературу. Починаючи від 1944 р. питанням повернення “співвітчизників”, які перебували у статусі біженців і переміщених осіб (у т. ч. військовополонених), займався Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації. До кінця 1952 р. потік радянських репатріантів практично вичерпався⁴. Зважаючи на це, 1 березня 1953 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації ліквідували, але це не означало відмову від ідеї повернути “співвітчизників”. Цей процес зазнав “перезавантаження” у період хрущовської відлиги. Спершу Президія Верховної Ради СРСР 17 вересня 1955 р. видала Указ “Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами”, а ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 29 червня 1956 р. ухвалили “Постанову про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їхніх сімей” (виняток становили військові злочини, колабораціонізм). Дозована внутрішньополітична лібералізація співпала у часі з Женевською нарадою глав урядів чотирьох держав (Велика Британія, СРСР, США, Франція) в 1955 р., учасники якої на певний час відійшли від протистояння, що дало можливість послабити міжнародну напругу (“*дух Женеві*”)⁵. Ці чинники, теоретично, мали переконати тих, хто сумнівався в доцільності повертатися у Радянський Союз і хвилювався за свою безпеку.

У квітні 1955 р. в Берліні створено громадський Комітет “За повернення на Батьківщину”, діяльність якого безпосередньо контролював КДБ. Комітет видавав газету “За повернення на Батьківщину” (у т. ч. українською мовою) і через т. зв. “групи сприяння” (читай агентурні мережі – *Р. С.*) ставив за мету інформувати “правду про нашу Батьківщину” і викривати “ворожу діяльність

² Glenna Roberts and Serge Cipko, *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955–1960*. (Manitock Ont.: Penumba Press, 2008), 75.

³ Хамазюк И. В., Комлев А. А. Разложение зарубежных антисоветских организаций. (Москва: Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1962), ф. 13, спр. 550, Колекція друкованих видань КДБ УРСР, Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), 14.

⁴ Александр Бичехвост, *Репатриация советских и иностранных граждан*, доступно 23 травня 2019, <http://cheloveknauka.com/repatriatsiya-sovetskih-i-inostrannyh-grazhdan#ixzz5oksLdQ5h>

⁵ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 30.

⁶ Хамазюк и Комлев, Разложение зарубежных антисоветских организаций, ф. 13, спр. 550, ГДА СБУ, 10.

антирадянських центрів”⁶. Крім того комітету діяли інші організації, які фактично контролювали радянські спецслужби: “Комітет з розвитку зв’язку із зарубіжними естонцями”, “Комітет з розвитку зв’язку із зарубіжними українцями” і т. ін.⁷. Закономірно, що велику увагу ці комітети приділяли країнам із значною кількістю “співвітчизників”, до яких належала Канада.

До кампанії з повернення “співвітчизників” були залучені всі прокомуністичні організації за океаном, на зразок Товариства об’єднаних українців Канади (ТОУК), а також всі підконтрольні їм газети. В одній із них – “Українському Слові” (6 липня 1955 р.) – був надрукований лист із враженнями від повернення до СРСР/УРСР одного з канадських реемігрантів. Такі публікації виконували відверто пропагандистську роль, змальовуючи “щасливе і заможне життя в Радянському Союзі”. Щоб підтвердити ці слова наведемо уривок з листа, в якому репатріант описує рідне слово Тюдів на Косівщині: “[Село] змінилося настільки, що коли я приїхав, то його не впізнав. Тільки річка Черемош залишилася колишньою. Решта все нове і красивіше... Вулиці широкі і прямі. По обидва боки вулиць є прекрасні нові будівлі з трьома, чотирма і п’ятьма кімнатами, верандами і коморами... Вчора я побував у сільському клубі. Там відбувалася молодіжна вечірка. Яка прекрасна і здорова молодь! Вона співала, танцювала і забавлялася. І серед них я, здавалося, омолоджувався. Я дивився наскільки щаслива ця молодь і шкодував, що моя молодість була втрачена блуканнями по Канаді...”⁸.

Головним пропагандистським рупором рееміграції слугувала газета “За повернення на Батьківщину”. Наприклад, у листопадовому випуску 1956 р. (№ 65) надруковано “Лист Ірини Полянцевої* друзям в Торонто”. У ньому, зокрема, йшлося: “Після довгих блукань за кордоном ми залишили назавжди місто Торонто, щоб повернутись на рідну землю... Коли я уявляла мого сина, вдягнутого в солдатську уніформу і посланого вбивати свої братів, мої пальці стискались в кулаки, а розум гнав геть з Канади. Ми зрозуміли, що нам, радянським людям, за кордоном робити нічого, що наше місце там, вдома, а не в Канаді...”⁹. Далі у листі можна чітко простежити декілька посилів: 1) основні причини рееміграції – “туга за Батьківщиною” і “несправедливість капіталістичного ладу”; 2) всебічна допомога з радянського боку – особам, які були не здатні самостійно оформити необхідні документи й оплатити квиток, допомагало радянське консульство/посольство; 3) вільний вибір і відсутність будь-якого

⁷ Хамазюк и Комлев, Разложение зарубежных антисоветских организаций, ф. 13, спр. 550, ГДА СБУ, 10.

⁸ “First Impressions of a Repatriate in Ukraine,” *Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990), 316.

* Відомо, що І. Полянцева написала також декілька прорадянських статей під псевдо І. Калмикова.

⁹ “Лист Ірини Полянцевої друзям в Торонто,” *За повернення на Батьківщину*, листопад 1956.

тиску – “нас ніхто і ніде не конвоював”; 4) байдужість канадської сторони – вони не переймалися від’їздом колишніх вихідців з СРСР й не агітували їх залишатися; 5) інтернаціональний склад реемігрантів – на кораблі, який плыв до Радянського Союзу, серед реемігрантів були, зокрема, українці, росіяни, естонці; 6) підкреслення комфорту подорожі – “порядок і вигоди бездоганні... годують добре, а розваг на пароплаві багато”¹⁰. Власне, все це мало остаточно переконати тих, хто сумнівався повернутися до Радянського Союзу.

Потенційних реемігрантів передовсім намагалися зацікавити досягненнями радянської економіки, перевагами соціалістичної системи, розповідями про те, як їх з нетерпінням чекають на батьківщині (“достукатися до серця”, “розчулити”, “навіяти ностальгію”)¹¹. Зважаючи, що чимало осіб прибуло до Канади у міжвоєнний період й зіткнулися з труднощами під час Великої депресії 1929–1933 рр., то розповіді про гарантовані роботу й оплату праці в СРСР вряди годі спрацьовували. Дехто був “вражений силою волі народу, який небувалими темпами відбудував зруйновну війною країну”¹². Не відкидаємо й іншого фактора – перемога у війні піднесла престиж СРСР, ситуативним союзником якого виступала Канада. Ці люди не завжди поділяли комуністичну ідеологію й умудрялися прихопити із собою канадський паспорт в надії, якщо не складеться – повернутися назад¹³ (очевидно, вони не розуміли, що це “квиток в один бік”).

Поряд із формуванням позитивного іміджу СРСР офіційна пропаганда активно розвінчувала те, що вона називала “наклепами на радянську дійсність” (відсутність свободи слова, придушення інакодумства, порушення прав людини і т. ін.). Власне, про це йшлося в опублікованій у Вінніпезі ще 1946 р. брошурі Івана Багрянного (1906–1963) “Чому я не хочу вертатись до ССРСР”. У ній відомий письменник і публіцист наголошував (стилістику збережено): “Любов до свого народу й до Вітчизни... вважається за найтяжче зло. Ось чому українцям навіть за межами ССРСР не дають спокою й намагаються силою й провокаціями затягти їх назад і знешкодити... Я не хочу вертатися на сталінську “родіну” тому, що підлість, цинізм і жорстокість большевиків не знає меж... А людина під тим режимом позбавлена людської гідності й найелементарніших людських прав”¹⁴.

¹⁰ “Лист Ірини Полянцевой друзям в Торонто,” *За повернення на Батьківщину*, листопад 1956.

¹¹ Даугова, “Из истории радиопропаганды возвращения ‘невозвращенцев’ в годы ‘хрущевской оттепели,’” 46.

¹² Маршал Най, Джордж Юрій Москаль і Волгер Маковецький, “Ретроспектива за століття. Українська громада в Канаді. Розбудова зв’язків з Україною,” *На скрижалях історії: З історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів*, кн. 1, редколегія Петро Тронько (голова) та ін. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 119.

¹³ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 88.

¹⁴ Іван Багрянний, *Чому я не хочу вертатись до ССРСР?* (Вінніпег: Накладом Комітету українців Канади, 1946), 26–28.

Через своїх агентів КДБ постійно закликав представників діаспори відмовитися від ідей українського націоналізму й засудити антирадянську діяльність за кордоном¹⁵. Це робили як через близьких родичів громадських діячів в діаспорі (наприклад, того ж І. Багряного, котрого закликали “порвати з ворожою діяльністю [і] повернутися на Батьківщину”¹⁶), так і через реемігрантів, препаровані статті яких друкували в україномовному виданні “Вісті з України” – виданні Товариства культурних зв’язків з українцями за кордоном¹⁷. Водночас завдяки успішній рееміграції радянська сторона прагнула загострити суперечності серед української громади в Канаді, створити ситуацію взаємної недовіри й підозр, спричинити кризу у відносинах між діаспорними організаціями й федеральним урядом в Оттаві.

За винятком повернення українців з Аргентини, масштаби репатріації з країн Заходу не виправдали сподівань у Москві. Кількість тих, хто реемігрував з Канади до Радянського Союзу упродовж 1955–1960 рр. (найактивніше у 1955–1956 рр.), оцінюється в межах 3–15 тис. осіб¹⁸. Досі точну кількість реемігрантів, як і відсоток українців серед них, встановити дуже складно. Та, як би там не було, за канадськими мірками – це невелика цифра й, можливо, саме тому федеральний уряд не вживав активних запобіжних кроків з рееміграції (на відміну від урядів Аргентини і США), через що його критикували місцеві політики і представники східноєвропейських діаспор. Починаючи від квітня 1955 р. громадські організації Канади, зокрема Комітет Українців Канади (КУК), почали звертатися до представників влади з проханням запобігти радянській кампанії з повернення “співвітчизників”. У звіті Дирекції Королівської канадської кінної поліції (RCMP) у червні 1957 р. йшлося, що репатріація до СРСР триває, але в істотно менших масштабах, аніж це спершу передбачалося¹⁹. Державний секретар у закордонних справах Канади Лестер Пірсон апелював до того, що заклики повертатися в Радянський Союз не можна трактувати підіривними,

¹⁵ Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР з організаційних, господарських і кадрових питань, протидії американській, англійській, західнонімецькій та ізраїльській розвідкам, охорони державної таємниці, систематизації матеріалів щодо боротьби органів державної безпеки з підпіллям ОУН, розслідування надзвичайних подій на режимних об’єктах та транспорті тощо, 30.12.1959–29.12.1960, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 109.

¹⁶ Хамазюк и Комлев, Разложение зарубежных антисоветских организаций, ф. 13, спр. 550, ГДА СБУ, 11.

¹⁷ “Довідка КДБ при РМ УРСР про стан агентурного проникнення в закордонні українські центри, 10 травня 1967 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, упорядник Василь Даниленко. (Київ: “Смолоскип”, 2017), 144.

¹⁸ Book Notes. Khrushchev’s “Return to the Homeland Campaign,” *The Ukrainian Weekly* 17, April 29, 2001.

¹⁹ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 143.

²⁰ Serge Cipko, “Monitoring the ‘Return to the Homeland’ Campaign: Canadian Reports on Resettlement in the USSR from South America, 1955–1957,” *Re-imagining Ukrainian Canadians. History, Politics, and Identity*, edited by Rhonda L. Hinthner and Jim Mochoruk. (Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2011), 260.

а Комітет “За повернення на Батьківщину” всього на всього діє як громадська організація²⁰.

У 1959 р. Комітет “За повернення на Батьківщину” змінив назву на Комітет “За повернення на Батьківщину і розвиток культурних зв’язків із співвітчизниками”, що свідчило про зміну стратегії у відносинах з емігрантами. Пояснення було досить банальне: “... користь Батьківщині і своєму народові радянська людина може і повинна приносити і тоді, коли вона проживає за кордоном”²¹. Питання рееміграції, однак, не зникло остаточно з порядку денного. Зокрема, начальник Першого управління КДБ при Раді Міністрів УРСР (зовнішньої розвідки) Прокіп Савчук 16 березня 1960 р. констатував зацікавлення в рееміграції з Канади осіб обох статей 1925–1945 р.н. Він доручив шостому спецвідділові КДБ виявити таких людей і повідомити точну дату, рік і місце народження; адресу місця мешкання в Канаді; дані й адреси, де живуть їхні батьки і родичі в Канаді; дані й адреси, де живуть їхні батьки і родичі в СРСР; інформацію, хто з родичів чи батьків бажає виїхати з Канади²². Таких бажаних знайти було складно, особливо після угорських подій 1956 р. та отримання відомостей із-за залізної завіси про значні труднощі в адаптації реемігрантів.

За спогадами реемігрантів з Канади, адаптація в Радянському Союзі була важкою, а умови життя викликали багато нарікань. У декого, попри знання української мови, відчувався сильний акцент, який насторожував оточуючих²³. Реемігрантів не всюди поселяли, оскільки існувала система закритих населених пунктів, де колишні канадські громадяни були небажаними. Співробітники органів державної безпеки побоювалися й того, що тривале і безконтрольне (*sic!*) перебування за кордоном могло серйозно вплинути на світогляд репатріантів і їхні політичні настрої²⁴. Водночас КДБ побоювався і можливості використання каналу рееміграції для встановлення організаційних зв’язків з “націоналістичними елементами в Україні”. Саме тому вирішили “організувати агентурне спостереження за репатріантами та реемігрантами”. Для того передбачалося уважно вивчати зміст листування реемігрантів, вивчати характер їхніх зв’язків, фіксувати зустрічі з чужоземцями, проводити їхню “активну розробку”²⁵.

Цікаву картину сприйняття радянської дійсності серед реемігрантів з Латинської Америки і Канади у Волинській області (всього 1 570 осіб) дає Звіт

²¹ Даутова, “Из истории радиопропаганды возвращения “невозвращенцев” в годы “хрущевской оттепели,” 50.

²² Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 123.

²³ Mary Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” *Macleans*, March 29, 2004, 46.

²⁴ Виктор Земсков, “Репатриация перемещённых советских граждан,” доступно 27 травня 2019, https://scepisis.net/library/id_1234.html

²⁵ “Доповідна записка про виявлення КДБ при РМ УРСР організаційних зв’язків закордонних українських центрів з однодумцями в Україні,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 94.

КДБ за 1960 р. У ньому, зокрема, читаємо, що деякі реемігранти “не зрозумівши радянської дійсності і не пристосувавшись до... умов життя, почали висловлювати нездорові судження, вихваляти економічні умови життя за кордоном, вимагати дозволу на виїзд із Радянського Союзу”²⁶. Далі йшлося, що в 1957–1959 рр. КДБ провів серію “профілактичних заходів”, зокрема “з розпереконавання імміграційних й інших нездорових настроїв, з припинення виїзду реемігрантів в посольства, огороження їх від шкідливих пропагандистських дій з боку дипломатів”²⁷.

Заступник голови КДБ при Раді Міністрів УРСР генерал-майор Іван Головченко доповідав своєму керівникові про те, що: “Останнім часом значно почастишали випадки відвідування канадського посольства у Москві радянськими громадянами, які мають родичів за кордоном, а також тих, хто прибув до СРСР в рамках рееміграції. Ці особи звертаються в посольство в основному з проханням сприяти їм у виїзді за кордон. За даними 2-го Головного Управління КДБ при Раді Міністрів СРСР деякі з цих осіб, перебуваючи у посольстві, у розмовах з чужоземцями допускають різні наклепницькі вигадки на адресу органів радянської влади. Відомо також, що співробітники канадського посольства спілкуються з такими відвідувачами наодинці і є підстави підозрювати, що ці розмови використовують канадські розвідники для збору інформації, яка їх цікавить”²⁸.

Канадське посольство у Москві на початку 1960-х років започаткувало практику видачі окремим реемігрантам посвідок про те, що вони є “громадянами Канади і можуть в будь-який час виїхати туди на постійне місце проживання”²⁹. Радянська сторона не визнавала за такими посвідками юридичної сили, однак констатувала зростання завдяки таким діям еміграційних настроїв³⁰. Прем’єр-міністр Канади Джон Діфенбейкер у грудні 1958 р. звертався до радянського керівництва у питанні повернення розчарованих реемігрантів, а 6 червня 1962 р. радянській стороні подали список осіб, хто прагнув повернутися назад до Канади (у ньому, до речі, були не тільки реемігранти)³¹. Радянська сторона чинила усеможливий спротив, прагнучи уникнути прецеденту з дозволом на повернення до Канади. Водночас дипломати Канади постійно розширювали перелік тих, хто клопотав про виїзд за океан. Черговий список потенційних реемігрантів (приб. 300 осіб), особисто Леонідові Брежневу під час свого візиту до СРСР у 1971 р. надав канадський прем’єр-міністр П’єр Елліот Трюдо. І тільки через

²⁶ Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 56.

²⁷ Там само, арк. 57.

²⁸ Там само, арк. 197.

²⁹ James R. Peipert, “Canadian Families Find It Isn’t Easy to Leave Russia,” *The Sun*, July 20, 1972.

³⁰ Документи (вказівки, листи, орієнтування) КДБ при РМ УРСР на адресу обласних УКДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ ф. 16, оп. 1, спр. 932, арк. 197.

³¹ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 57.

декілька років декільком українським канадцам, котрі значилися у цьому списку, таки вдалося покинути Радянський Союз.

Розглянемо долю реемігрантів на прикладі двох канадських українців – Євгена Ленька та Надії Голик-Демиденко, до яких була прикута особлива увага. Вони працювали дикторами на радіо й “інформували англomовний світ про радянський рай”³². Однак, маючи можливість зіставити пропаганду з радянською дійсністю, обоє вирішили повернутися до Канади.

Надія Голик народилася 1939 р. у Канаді, куди батьки прибули у міжвоєнний період з Волині (в той час у складі Польщі). Прибуття за океан співпало з Великою депресією 1929–1933 рр., що викликало труднощі з пошуком роботи і соціальною адаптацією. Цей чинник згодом виступив одним із ключових у переконанні батька Надії – Бориса Голика реемігрувати³³. Відтак, у 1956 р. сім’я Голиків прибула в Українську РСР й до 1961 р. мешкала у Ворошиловграді (нині Луганськ), а згодом – у Ковелі. Реальність за залізною завісою кардинально розходилася з тим яскравим образом, який малювала радянська пропаганда. За спогадами Н. Демиденко (прізвище після заміжжя – Р. С.), її батько розчарувався і дуже переживав через свій вибір³⁴.

Закінчивши Київський педагогічний інститут іноземних мов, Н. Демиденко працювала на Українському радіо, ведучи англomовні програми на закордон (у повідомленні КДБ це двічі підкреслено із характерним надписом “*Кто допустил?*”)³⁵. Напередодні проведення Всесвітньої виставки Експо-67 у Монреалі Н. Демиденко подала заявку на поїздку до Канади в складі делегації УРСР, але її прохання відхилили, переконуючи, що це небезпечно (*sic!*)³⁶. У 1969 р. вона все ж зуміла на два місяці у приватних справах поїхати до Канади, а повернувшись, за повідомленням співробітників КДБ, почала озвучувати “еміграційні настрої і наговорювати на радянську дійсність”³⁷. Того ж року Н. Демиденко стала клопотати про виїзд із сім’єю на постійне місце проживання до Канади, однак, зважаючи на те, що “Демиденко Н. Б. достатньо добре відома за кордоном як співробітниця Українського радіо і може негативно вплинути на українських емігрантів в Канаді і США, а також та обставина, що на випадок виїзду до Канади не виключена можливість, що її будуть використовувати ворожі ідеологічні центри” – у виїзді до Канади їй відмовили³⁸. З того часу розпочалася тривала бюрократична боротьба за право покинути СРСР.

³² Роман Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” *Нові Дні* 270–271 (липень-серпень 1972): 23.

³³ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 74.

³⁴ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

³⁵ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів, 10.06.1971–12.07.1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

³⁶ Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 161.

³⁷ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

³⁸ Там само.

Н. Демиденко використовувала всі можливості, щоби проінформувати канадську владу про перешкоди в еміграції. Наприклад, коли у серпні 1970 р. у Києві гастролював колектив канадського ансамблю ім. Т. Г. Шевченка, вона зустрілася з приїжджими артистами. Зі своїх джерел КДБ отримав інформацію про цю зустріч, резюмуючи, що журналістка висловлювала “нездорові судження про радянську дійсність”, заявляла, що бажає повернутися до Канади на постійне місце проживання³⁹. Це було непоодиноким повідомленням про еміграційні настрої Н. Демиденко, яка достатньо відкрито висловлювала “невдоволення побутовими умовами”⁴⁰. Після відвідин посольства Канади в Москві співробітники КДБ провели бесіду з Н. Демиденко, рекомендуючи відмовитися від будь-яких спроб покинути Радянський Союз⁴¹.

Як і Голики, сім'я Ленків у червні 1956 р. приїхала до УРСР, поселившись у м. Мукачеве Закарпатської обл. Так само як і Н. Голик (Демиденко), Євген Ленко 1938 р.н. вступив у Київський педагогічний інститут іноземних мов, після закінчення якого працював на українському радіо – спершу диктором за кордон, а потім редактором англійської секції. Починаючи від 1970 р. Є. Ленко став активно клопотати про виїзд із сім'єю на постійне місце проживання до Канади, однак йому щоразу відмовляли. У зустрічах з радянськими дипломатами Є. Ленко апелював до засад Загальної декларації прав людини 1948 р., зокрема ст. 13 “1. Кожна людина має право вільно переміщатися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави. 2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну”⁴². Відповідь чиновника вразила: “Це було написано для людей за кордоном, а не для вас”⁴³. Намагаючись морально зламати, журналіста переконували, що його “кістки зігниють тут... і він ніколи не повернеться”⁴⁴. Водночас КДБ звинувачував працівника радіо у тому, що він “наговорює на радянську дійсність”⁴⁵.

Напередодні приїзду прем'єр-міністра Канади П. Трюдо до Києва у травні 1971 р. співробітники КДБ оперативним шляхом отримали інформацію, що

³⁹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок; протестні акції представників творчої інтелігенції; ситуацію в середовищі радянських та іноземних студентів; рух кримськотатарських автономістів; реагування громадськості на події суспільно-політичного життя; роботу пунктів «ПК»; діяльність українських емігрантських центрів, 10.10.1969–20.11.1969, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 998, арк. 194.

⁴⁰ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

⁴¹ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

⁴² Загальна декларація прав людини 1948 р., доступно 31 травня 2019, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

⁴³ Peipert, “Canadian Families Find It Isn't Easy to Leave Russia.”

⁴⁴ Preston, “Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped,” 46.

⁴⁵ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311–312.

Н. Демиденко і Є. Ленько готують листи з проханням посприяти у виїзді в Канаду на постійне місце проживання і хочуть передати членам канадської делегації. Відтак за ними влаштували спостереження⁴⁶. Коли канадський прем'єр перебував у Києві, Надії і Євгенові категорично заборонили наблизитися до нього, причому втішали обіцянкою незабаром дозволити виїзд до Канади. Подібне трапилося і під час візиту до Києва в 1972 р. президента США Річарда Ніксона. Співробітники КДБ застерегли Є. Ленька і Н. Демиденко від “необдуманих дій” і змусили підписати заяву про відмову будь-яких провокацій⁴⁷. Під час короткого перебування американського президента в Києві Н. Демиденко і Є. Ленько перебували під прискіпливим наглядом КДБ⁴⁸.

Прагнення змінити підданство або ж розмови про еміграцію (“еміграційні настрої”) трактувалися в Радянському Союзі політичним злочином. Переслідування Є. Ленька та Н. Демиденко не забарилися – обох звільнили з посади дикторів, перевівши у бібліотечний відділ з меншою заробітною платнею. Через спроби виїхати разом з дружиною і дитиною до Канади, чоловіка Надії – Анатолія Демиденка, виключили з кандидатів у члени КППС і позбавили роботи в редакції англійського відділу видавництва “Мистецтво”, після чого він був змушений працювати вантажником на базі “Культспорттоварів”⁴⁹. Як констатував канадський публіцист українського походження Роман Рахманний (Олійник), “обидві родини переживають економічні труднощі лише тому, що вони заявили свою готовність скористатися правом людини вибирати місце свого перебування”⁵⁰.

Радянська сторона після початкового ігнорування звернень Н. Демиденко і Є. Ленька знаходила все нові причини, які стояли на заваді виїзду до Канади. Наприклад, чиновники звертали увагу на те, що обоє були одружені з радянськими громадянами і мали з ними спільних дітей (у Євгена було троє дітей, а у Надії – один син)⁵¹. Врешті-решт, постало питання сплати еміграційного мита – за кожного репатріянта радянська сторона запросила 6 800 дол. – на покриття освітніх витрат⁵². Зрозуміло, що таких коштів ні Н. Демиденко, ні Є. Ленько не мали, тому у 1972 р. КУК заявив: завершено збір коштів – 32 640 дол., щоб забезпечити повернення сімей до Канади. Після подальших зволікань радянських бюрократів, наприкінці липня 1972 р. Є. Ленько і Н. Демиденко почали голодувати на території канадського посольства у Москві⁵³. Вони залишалися в посольстві

⁴⁶ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 312.

⁴⁷ Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” 24.

⁴⁸ Reipert, “Canadian Families Find It Isn’t Easy to Leave Russia.”

⁴⁹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1018, арк. 311.

⁵⁰ Рахманний, “Московські міражі – київські каштани – В’єтнам і права людини,” 23.

⁵¹ “Reds Allow Ukrainian to Return to Canada,” *Svoboda. The Ukrainian weekly*, March 2, 1974.

⁵² Roberts and Cipko, *One-Way Ticket*, 168.

⁵³ *Ibid*, 172.

три дні, доки канадські чиновники не переконали їх припинити голодування. Резонансу цій акції додавало те, що голодування відбулося за місяць до початку легендарної гокейної серії Канада–СРСР. Зрештою, після клопотань Міністра закордонних справ Канади Мітчела Шарпа під час його візиту в 1973 р. до Москви, Н. Демиденко дозволили повернутися до Канади⁵⁴. Дозвіл на виїзд Є. Леньку із сім'єю з'явився у березні 1974 р. внаслідок рішучого протесту канадського уряду. Канадським дипломатам у ті роки вдалося домогтися, щоб повернулися ще декілька осіб і сімей (наприклад, Валерія Волчука, Джорджа-Юрія Москаля тощо), але ці успіхи були поодинокі. Радянський режим не міг допустити прецеденту масового виїзду реемігрантів, адже це підривало б його ідеологічні основи.

Отже, політика Радянського Союзу з повернення “співвітчизників” у 1955–1960-х роках була добре спланованою пропагандистською акцією, жертвами якої стали й окремі канадські українці. Втім, попри великі зусилля радянської пропагандистської машини, рееміграція українців з Канади в УРСР не набула очікуваного розмаху. Ті ж, хто наслідився повернутися на історичну батьківщину, на практиці зіштовхувалися з проявами порушення прав і свобод людини. Реальність видалася іншою від очікувань і того образу “радянської дійсності”, який змальовувала офіційна пропаганда. Тому багато-хто відразу став клопотати про повернення до Канади, однак зіштовхнувся з перешкодами та опинився під наглядом КДБ. Свобода вибору країни проживання в Радянському Союзі не вважалася невід'ємним правом людини, а трактувалася політичним злочином і зрадою. Після багаторічної бюрократичної тяганини і завдяки наполегливому втручанням канадської влади окремим реемігрантам все ж вдалося повернутися назад.

⁵⁴ “Reds Allow Ukrainian to Return to Canada.”

**FREEDOM TO CHOOSE A COUNTRY OF RESIDENCE:
RE-EMIGRATION FROM CANADA TO THE UKRAINIAN SSR
(1955–1960-ies)**

Ruslan SIROMSKYI

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: sir.ruslan@yahoo.com

The article examines the peculiarities of the Soviet policy of return-to-the-homeland campaign from Canada to the Ukrainian SSR, which since 1955 was conducted by the Committee for Repatriation to the Motherland.

The Ukrainian Diaspora in Canada occupied a special place in the committee's efforts. The propaganda campaign for re-emigration was aimed at forming a positive images of the Soviet Union / Ukrainian SSR, in particular their economic achievements. The emotional component that was used to stir up nostalgia among the Diaspora was also fully used. The Ukrainian pro-communist press published numerous letters by Ukrainians who had lived in Canada but returned to their native land as evidence of the wonderful life in Ukraine. The return-to-the-homeland campaign was helped by leftist Canadian organizations (such as Association of United Ukrainian Canadians) through their own newspapers. It regularly published letters to friends in Canada from recent returnees.

The return-to-the-homeland campaign was conducted in the context of the Cold War and the difficult relationship between Canada and the Soviet Union. However, re-emigration from Canada did not become so massive, as hoped for by its organizers, and by its scale was inferior to reminiscences from other countries (for example, from Argentina). The hundreds of Canadians who resettled in the Soviet Union in the second half of the 1950s represented only a small part of the Ukrainian origin community in Canada. But even in this situation, the Canadian government's position on the return-to-the-homeland campaign was clearly considered too passive by members of the Ukrainian Canadian Committee.

Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped and were not easily integrated into Soviet life. Those who succumbed to the manipulation of Soviet propaganda were quickly disappointed with the realities of life in the Ukrainian SSR and began to appeal for a return. Such persons immediately fell within the sight of the Committee of State Security, whose staff conducted "preventive conversations" with them. From the Canadian government's perspective, there were no problems for people who had been born in Canada and they were eligible for Canadian citizenship. From the Soviet point of view, such steps were equivalent to political betrayals and were completely prevented. Separate cases of successful returns to the ocean were fixed at the beginning of the 1970s, which became possible due to the detente of international tensions during the Cold War and more persistent actions by Canadian authorities. A small number of repatriates managed with considerable difficulty to return to Canada. Some of them (N. Demydenko, E. Lenko) have been seeking permission to go to Canada for several years.

Keywords: re-emigration, Canada, Ukrainian SSR, Committee for Repatriation to the Motherland, Committee of State Security, the right to choose a place of residence.

REFERENCES

Bahrianyi, Ivan. *Chomu ya ne khochu vertatys do SSSR?* Vynypeg: Nakladom Komitetu ukrainsiv Kanady, 1946. (in Ukrainian).

- Bychekhvost Aleksandr. "Repatriatsia sovetskikh i inostrannykh grazhdan." Accessed May 23, 2019, <http://cheloveknauka.com/repatriatsiya-sovetskikh-i-inostrannykh-grazhdan#ixzz5oksLdQ5h> (in Russian).
- Dautova, Rezida "Iz istorii radiopropagandy vozvrashchenia 'nevozvrashchentsev v gody 'khrushchevskoi ottepli.'" *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta* 30 (2010), Vyp. 42: 45–52. (in Russian).
- Dokumenty (povidomlennia, dopovidni) KDB pry RM URSR do TsK KPU pro: rezultaty operatyvno-slidchoi roboty; potochnu operatyvnu obstanovku, antyradianski proiavi na mistsiakh ta nadzvychaini podii; rozshuk ahentiv inorozvidok, avtoriv ta rozpovsiudzhuvachiv antyradianskykh lystiv ta lystivok; protestni aktsii predstavnykiv tvorchoi intelihentsii; sytuatsiiu v seredovyskhi radianskykh ta inozemnykh studentiv; rukh krymskotatarskykh avtonomistiv; reahuvannia hromadskosti na podii suspilno-politychnoho zhyttia; robotu punktiv "PK"; diialnist ukrainskykh emihrantskykh tsentriv, 10.10.1969–20.11.1969, Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), f. 16, op. 1, spr. 998. (in Russian).
- Dokumenty (povidomlennia, dopovidni) KDB pry RM URSR na adresu TsK KPU shchodo potochnoi operatyvnoi obstanovky, antyradianskykh proiaviv ta nadzvychainykh podii na mistsiakh, ahenturno-operatyvnykh zakhodiv, 10.06.1971–12.07.1971, HDA SBU, f. 16, op. 1, spr. 1018. (in Russian).
- Dokumenty (vkazivky, lysty, oriientuvannia) KDB pry RM URSR na adresu oblasnykh UKDB pry RM URSR z orhanizatsiinykh, hospodarskykh i kadrovykh pytan, protydii amerykanskii, anhliiskii, zakhidnonimetskii ta izrailiskii rozvidkam, okhorony derzhavnoi taiemnytsi, systematyzatsii materialiv shchodo borotby orhaniv derzhavnoi bezpeky z pidpilliam OUN, rozsliduvannia nadzvychainykh podii na rezhymnykh obiektakh ta transporti toshcho, 30.12.1959–29.12.1960, HDA SBU, f. 16, op. 1, spr. 932. (in Russian).
- Khamaziuk Y. V., Komlev A. A. *Razlozhenie zarubezhnykh antisovetskikh organizatsiy.* (Moskva: Vysshaia shkola Komiteta gosudarstvennoi bezopasnosti pri Sovete Ministrov SSSR imeni F. E. Dzerzhynskogo, 1962), Kolektsiia drukovanykh vydan KDB URSR, HDA SBU, f. 13, spr. 550. (in Russian).
- Na skryzhaliakh istorii: Z istorii vzaïmozv'iazkiv uriadovykh struktur i hromadskykh kil Ukrainy z ukrainsko-kanadskoiu hromadoiu v druhii polovyni 1940-kh – 1980-ti roky. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv.* Uporiadnyky Oleh Bazhan, Yurii Danyliuk, Petro Tronko. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. (in Ukrainian).
- Preston, Mary. "Hell, not Home. Canadians who returned to the U.S.S.R. felt duped." *Maclean's*, March 29, 2004: 46.
- Prophets and Proletarians. Documents on the History of the Rise and Decline of Ukrainian Communism in Canada*, compiled, edited and translated by John Kolasky. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University of Alberta, 1990.
- Rakhmannyi, Roman. "Moskovski mirazhi – kyivski kashtany – Vietnam i prava liudyny." *Novi Dni* 270–271 (lypen-serpen 1972): 22–24. (in Ukrainian).
- Re-imagining Ukrainian Canadians. History, Politics, and Identity*, edited by Rhonda L. Hinther and Jim Mochoruk. Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2011.
- Roberts Glenna and Cipko Serge. *One-Way Ticket. The Soviet Return-to-the-Homeland Campaign, 1955–1960.* Manitoak Ont.: Penumbra Press, 2008.
- Svoboda. The Ukrainian weekly.* March 2, 1974.
- The Sun.* July 20, 1972.

The Ukrainian Weekly. April 29, 2001.

Vlada URSS i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.). Uporiadnyk Vasyl Danylenko. Kyiv: “Smoloskyp”, 2017. (in Ukrainian).

Za povernennia na Batkivshchynu. Lystopad 1956. (in Ukrainian).

Zahalna deklaratsiia prav liudyny 1948 r. Accessed May 31, 2019, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

Zemskov, Vyktor. “Repatriatsia peremeshchennykh sovetskikh grazhdan.” Accessed May 27, 2019, https://scepis.net/library/id_1234.html (in Russian).

УДК [94(=161.2:73+100):061.“1947/1967”](093)DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3600>
ORCID ID: 0000-0002-3111-6183

КОНСОЛІДАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІЯСПОРІ: ДІЯЛЬНІСТЬ ПАНАМЕРИКАНСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (1947–1967 рр.)

Анна ВАХНЯНИН

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра нової і новітньої історії зарубіжних країн
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: anya.vahnyanyn@gmail.com

Розглянуто діяльність Панамериканської Української Конференції, спрямованої скликати Світовий Конгрес Вільних Українців. Простежено зародження та кристалізацію ідеї необхідності утворити єдиний координаційний осередок української діаспори. Виокремлено ключові перешкоди, з якими стикалася ПАУК: відсутність єдності серед української політичної діаспори, а часто й ворожість між різними політичними організаціями, небажання політичних лідерів йти на компроміси. Проаналізовано роль окремих інституцій та осіб, зокрема Андрія Мельника та Миколи Плав'юка, які сприяли організації конгресу. Визначено внесок ПАУК у консолідаційні процеси української діаспори.

Ключові слова. Українська діаспора, Панамериканська Українська Конференція, консолідація, Світовий Конгрес Вільних Українців, Андрій Мельник.

Скликання Світового Конгресу Вільних Українців (СКВУ) 1967 р. стало важливою віхою у процесі консолідації українців за межами Батьківщини. Ця інституція впродовж тривалого часу виконувала роль голосу українського народу у вільному світі. Однак процес творення СКВУ видався тривалим і небезпроблемним. Починаючи від 1930-х рр., здійснено декілька спроб скликати всеукраїнський конгрес, але вони не мали успіху. Зрештою, 1947 р. з цією метою українці Північноамериканського континенту створили Пан-Американську Українську Конференцію (ПАУК), яка у підсумку зуміла виконати поставлене завдання. Попри вагомий внесок в історію України, ПАУК не ставала об'єктом окремої студії в сучасній історіографії. Поза всяким сумнівом, розуміння об'єднавчих процесів в українській діаспорі і створення СКВУ буде неповним без вивчення діяльності ПАУК.

Уперше ідея створити координаційний осередок для всього українського народу зародилася у міжвоєнний період у середовищі української еміграції в Європі. Прихильником скликання всеукраїнського конгресу був голова уряду УНР в екзилі Симон Петлюра. Він закликав до єдності та пріоритетності державних цінностей над іншими: “Справа здобуття Української Держави це справа цілої нації, а не якогось кляса її чи партії, – от через що порозуміння, согласованість всіх чинників громадянських і співпраця їх є умовою, без

додержання якої ми ніколи своєї мети державної не досягнемо”¹. У 1930-х рр. його соратники Віктор Приходько та Олександр Шульгин зробили перші спроби скликати Всеукраїнський конгрес.

На першій емігрантській конференції 1929 р. у Празі постановили створити Головну Еміграційну Раду під егідою О. Шульгина з осередком у Парижі, яка відновила ідею скликання Всеукраїнського конгресу. У 1933 р. у Празі виникла Ініціативна Комісія на чолі з В. Приходьком, котра поставила перед собою мету об’єднати різні політичні сили та скликати конгрес. Комісія діяла особливо активно, ініціювала проведення 1934 р. у Львові міжпартійної конференції, на якій узгодили провести Всеукраїнський Конгрес та створили Підготовчий конгресовий комітет з осередками у Львові та Празі².

Попри заклики до єднання, резонанс цієї акції та прихильність до цієї ідеї українського народу, втілити цей задум так і не вдалося. Один з ініціаторів скликання Всеукраїнського Національного Конгресу В. Приходько пояснював невдачу так: “...на ґрунті нормалізації почалися великі непорозуміння між галицькими партіями, у зв’язку з чим припинив свою працю львівський Підготовчий Конгресовий Комітет”³. Отже, на нашу думку, найвагомішими перепонами також були нездатність піти на компроміс розрізаних політичних осередків української діаспори, а також брак коштів і несприятлива внутрішньо-та зовнішньополітична ситуація.

Після Другої світової війни, з огляду на активізацію українського національного руху та значне поповнення лав закордонних українців, задум скликати Всеукраїнський конгрес знову вийшов на порядок денний. Однак у той період існували чотири основних політичних центри, навколо яких гуртувалася вся українська політично-свідома еміграція. Перші два – це антагоністи в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. – екзильний уряд УНР та гетьманці; інші дві групи становили відлами Організації Українських Націоналістів – бандерівці і мельниківці⁴. Це було істотною перешкодою на шляху консолідації.

Ідея скликати Всеукраїнський конгрес відновилася в середовищі американських українців, які були політично активними та мали впливові інституції – Комітет Українців Канади (КУК) та Український Конгресовий Комітет Америки (УККА). Однак, щоб втілити цю ідею в життя, необхідно

¹ О. Ряст. *Сучасна українська еміграція та її завдання*. (Щипіорно: Друкарня в Щипіорно, 1923), 89.

² Михайло Сосновський, “Шляхами реалізації концепції Всеукраїнської єдності”, *Перший Світовий Конгрес Вільних Українців: матеріали*, ред. Іван Сирник (Вінніпег, Нью-Йорк, Лондон: Видання Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців, 1969), 26–29.

³ “Діло”, 22 серпня 1937 р., № 184, отримано доступ 23 лютого 2021, <https://libraria.ua/numbers/192/20991/? Page Number = 10 & ArticleId =780646 & Search = %D0%BB% D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA>

⁴ Дмитро Решетченко, “Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 рр.)”, *Український історичний журнал*, № 3 (2018): 113.

було створити установу, відповідальну за організацію конгресу. УККА та КУК почали співпрацю ще 1944 р., а 1947 р. ініціювали скликання Панамериканської Української Конференції (ПАУК). Відтак 18–21 листопада 1947 р. у Нью-Йорку відбувалися наради першої ПАУК “... під гаслом мобілізації та об’єднання всіх українських сил і їх, повного та плянового використання в спільних змаганнях за визволення України та створення вільної і демократичної Самостійної Соборної Української Держави”⁵. Учасниками конференції були делегати від УККА, КУК, Товариства Прихильників Української Культури в Бразилії, Репрезентаційного Комітету Українців Аргентини, Парагваю, Уругваю, представники окремих країн Європи. З нагоди проведення конференції УККА організував дві маніфестації: в суботу 22 листопада в Нью-Йорку та в неділю 23 листопада у Філядельфії⁶.

За час роботи конференції учасники ухвалили важливі резолюції, серед яких: невизнання уряду УРСР представницьким органом українського народу, підтримку УПА в боротьбі за визволення України, заклик до єдності задля відновлення соборної та незалежної України. Щоб втілити в життя ідею незалежності України постановили: “Покликають до життя свій постійний спільний центр під назвою Панамериканська Українська Конференція, надаючи йому повноважності репрезентувати Українців Американських країн у спільних справах цих країн та в спільній акції, скерованій на визволення України”⁷. Головою новоствореної інституції обрали о. Василя Кушніра, заступником – колишнього міністра внутрішніх справ ЗУНР Лонгіна Цегельського, касиром секретаря Українського Народного Союзу Дмитра Галичина. Також саме ПАУК делегували організацію та скликання Всеукраїнського конгресу⁸.

Паралельно, об’єднавчі процеси українців тривали і в Європі. З ініціативи Андрія Мельника (голови Проводу Українських Націоналістів (ПУН) та Андрія Лівіцького (президента УНР) на літо 1945 р. запланували I Об’єднану політичну конференцію української еміграції. На конференцію запросили представників ОУН(б), ДЦ УНР та Союзу гетьманців-державників, перед якими ставилося завдання створити всеукраїнське об’єднання. Проте ці переговори зайшли у глухий кут передусім через деструктивну позицію ОУН(б)⁹. Як бачимо, знову ключовою перешкодою для єдності стала наявність кількох політичних лідерів, кожен з яких прагнув домінувати.

⁵ “Свобода”, 20 листопада 1947 р., № 271, отримано доступ 25 грудня 2020, <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1947/Svoboda-1947-271.pdf>

⁶ “Свобода”, 25 листопада 1947 р., № 275, отримано доступ 1 січня 2021, <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1947/Svoboda-1947-275.pdf>

⁷ “Свобода”, 2 грудня 1947 р., № 280, отримано доступ 5 січня 2021, <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1947/Svoboda-1947-280.pdf>

⁸ Андрій Яців, “Перший Світовий Конгрес Вільних Українців: на шляху до консолідації світового суспільства”, *Народознавчі Зошити*. № 2 (2019): 389. doi: 10.15407/nz2019.02.387

⁹ Дмитро Решетченко, “Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 рр.)”, *Український історичний журнал*, № 3 (2018): 115.

ПАУК закликала українців у Європі до консолідації, аргументуючи: “Цю останню справу, іменню, Всесвітній Український Національний Конгрес, можна буде здійснити тільки після того, як буде створене відповідне спільне представництво українських політичних груп в Європі¹⁰”. Для активізації об’єднавчих процесів до Європи у ранзі посередника прибув активний учасник українського суспільно-політичного життя Канади, майбутній голова Панамериканської Української Конференції (ПАУК) о. В. Кушнір. У результаті тривалих переговорів 1946 р. створено Координаційний український комітет¹¹.

Великим здобутком діяльності згаданого комітету стало утворення 1948 р. Української Національної Ради (УНРади), куди увійшли всі політичні партії, за винятком Союзу Гетьманців Державників (СГД). Вони аргументували свою відмову так: “Перешкодою до повної консолідації є висунена теза, що консолідація може відбуватися тільки на базі УНР...” та підважили легітимність уряду УНР¹². Тож, амбіції лідерів української еміграції в черговий раз перешкоджали об’єднавчим процесам. На першій сесії УНРади 20 липня 1948 р. ухвалили постанову скликати Світовий Союз Українців.

ПАУК одразу налагодила контакти з представниками європейських українських структур. Однак не всі поділяли погляди ПАУК, зокрема СГД наполягали: “... обмежитися створенням Всеукраїнської Світової Акції...”¹³ без того, щоб сформувати організаційну надбудову українського руху. Від жовтня 1948 р. відбувалися наради секретаріату ПАУК та окремих делегатів УККА та КУК у справі запланованого Світового українського конгресу. Делегати підтвердили необхідність скликати конгрес і організувати збір коштів для його проведення¹⁴. Однак упродовж десяти років жодних заходів, щоб втілити декларацію, не було зроблено.

На святкуванні 25-річчя Українського Національного Об’єднання (УНО) Канади 18 травня 1957 р. в Торонто Голова ПУН, полковник А. Мельник у черговий раз виступив із закликом об’єднатись всьому українству у вільному світі в одну організацію. Характерно, що і в цьому, і в інших своїх виступах, А. Мельник великі сподівання покладав на канадських українців та Канаду

¹⁰ Український Літопис”, квітень–травень 1948 р., отримано доступ 24 лютого 2021, <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20310/file.pdf>

¹¹ Дмитро Решетченко, “Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 рр.)”, *Український історичний журнал*, № 3 (2018):115

¹² “Український Літопис”, квітень–травень 1948 р., отримано доступ 24 лютого 2021, <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20310/file.pdf>

¹³ Там само.

¹⁴ Роман Костишин, “Діяльність Володимира Кохана щодо підготовки Світового Конгресу Вільних Українців (1948–1966)”, *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*, №12(64) (2020):17, отримано доступ 24 лютого 2021, <https://archive.eesa-journal.com/index.php/eesa/article/view/172/158>

загалом¹⁵. Цю ж ідею підтримувала й Українська Національна Рада. У зверненні “До українського громадянства”, що вийшло 17 червня 1957 р. до 40-х роковин УНР у 1958 р., говорилося: “...це свято найкраще відзначити скликанням і відбуттям Світового Конгресу Вільних Українців...”¹⁶.

Втілюючи волю А. Мельника, в липні 1959 р. VI Конгрес Українців Канади заманіфестував: “...скликати Світовий Конгрес Українців і створити Світовий Союз Українців. Шостий Конгрес Українців Канади доручає Президії КУК негайно порозумітися з Президією УККА і скликати в найближчому часі конференцію ПАУК, щоб сформувати підготовчий Комітет для утворення Світового Конгресу Українців”¹⁷. У жовтні 1959 р. Президія КУК розіслала квестіонар до всіх українських політичних, громадських і церковних організацій у справі конгресу. Отримавши позитивні відповіді, КУК провела наради з представниками УККА в лютому 1960 р., на яких постановили: передати процес підготовки конгресу ПАУК, напрацювати проєкт СКВУ, запросити до участі всі громадські, політичні, культурні, наукові організації¹⁸.

У жовтні 1960 р. відбулася VI сесія ПАУК, на якій оголосили: “Тому, ми, українці країн американського континенту, заступлені на Шостій Сесії ПАУК, постановили дати почин скликати Світовий Конгрес Вільних Українців...”¹⁹. Для реалізації задекларованої мети створили Підготовчий Комітет у складі двох Комісій – Програмової з центром у Вінніпегу, Канада, та Організаційної з осередком у Нью-Йорку, США; було погоджено дату та місце конгресу – осінь 1961 р., Нью-Йорк. До завдань Програмової комісії належало підготувати тези ключових промов, винесених на порядок денний нарад Конгресу, тексти звернень та резолюцій Конгресу тощо. До завдань Організаційної комісії належало підготувати пропозиції порядку нарад і регламент Конгресу, проєкт статуту Секретаріату, вибір зали для проведення заходів СКВУ, поширення інформації у медіа та в українських громадах, контакти з владою тощо²⁰. Підготовчий Комітет зобов’язувався кореспонденційним шляхом встановити контакти з усіма

¹⁵ Руслан Сіромський, “Ідея єдності закордонного українства у баченні Андрія Мельника” у збірнику матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику (Київ, 2020), 128–129.

¹⁶ Володимир Тихенко, “Документи з історії Світового Конгресу Українців”, *Архіви України*, №3–4 (302–303) (2016): 208

¹⁷ Бюлетень Координаційної Ради Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій, червень 1966.

¹⁸ Микола Плав’юк, *Проблеми Світового Конгресу Українців*, (Торонто–Вінніпег: КЕ Українського Національного Об’єднання Канади, 1966), 4.

¹⁹ Звернення Шостої Сесії ПАУК в справі скликання Світового Конгресу Вільних Українців, Нью-Йорк, (1960), отримано доступ 23 січня 2021 <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17585/file.pdf>

²⁰ Андрій Яців, “Перший Світовий Конгрес Вільних Українців: на шляху до консолідації світового суспільства”, *Народознавчі Зошити*. № 2 (2019): 390. doi: 10.15407/nz2019.02.387

українськими громадами та організаціями, запросити їх взяти участь у роботі конгресу.

У вересні 1964 р. відбулася VII Сесія ПАУК, на якій звітували голови Програмової та Організаційної Комісій. Відповідно до цих документів Організаційна Комісія зуміла налагодити контакти з місцевими українськими організаціями та отримати позитивні відповіді щодо скликання СКВУ, Програмова Комісія подала проекти доповідей для конгресу. Логічним було питання Миколи Плав'юка: "...чому чотирорічна праця тих комісій не дала сподіваних належних вислідів?"²¹. Ярослав Білак, у майбутньому голова комісії прав людини СКВУ, згадував: "Подальші переговори тривали довго – сильні організації вимагали співмірних прерогатив, слабкіші – гарантій, а інші – політичного впливу. Крім того, справа ускладнювалась тією обставиною, що концепцію створення СКВУ запропонував Андрій Мельник – голова Проводу Українських Націоналістів (мельниківців), а новий Конгрес також повинен був включати організації, які мали відношення до ОУН-бандерівців"²². Як бачимо, різні політичні табори знову не могли дійти згоди, і тим самим спричинили відтермінування скликання конгресу та гальмували роботу ПАУК у процесі організації СКВУ.

Дату зібрання загальної української організації весь час переносили і навіть намагалися приурочити до якоїсь визначної події. Так VII-й Конгрес КУК у липні 1962 р. запропонував скликати Конгрес у 1964 р. з нагоди святкування 150-річчя від народження Тараса Шевченка. Втім, з цією датою не склалося і VIII-й Конгрес Українців Канади висловився скликати СКВУ у 1966 р. з нагоди 75-ліття українського поселення в Канаді, погодивши це з українськими організаціями інших країн²³. Паралельно з тривалою підготовкою до Конгресу активною була культурницька діяльність української діаспори. Зокрема, 1959 р. урочисто відзначили річницю гетьмана Івана Мазепи та організували Фестиваль молоді, 1964 р. відкрито пам'ятник Тарасові Шевченкові у Вашингтоні, 1965 р. – проведено "Українські дні" в США – виступи українських колективів та виставку національного одягу, міжнародну наукову конференцію "В обороні української культури і народу" в Торонто, в результаті якої створено Асоціацію діячів

²¹ Микола Плав'юк, *Проблеми Світового Конгресу Українців* (Торонто-Вінніпег: КЕ Українського Національного Об'єднання Канади, 1966), 10–11.

²² Ярослав Білак. *Спомини колишнього голови Комісії прав людини про створення і діяльність СКВУ*, (2017), отримано доступ 20 січня 2021, <https://www.newpathway.ca/spomynujaroslavbilak/?fbclid=IwAR15xVQGmejXxFjE57RTBQECeQwWlxHV6LM7duhJxLINmVXBYJE86GVy16I>

²³ Руслан Сіромський, "Ідея єдності закордонного українства у баченні Андрія Мельника" у збірнику матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції присвяченої відомому українському державному, політичному, військовому діячеві – полковнику Андрію Мельнику (Київ, 2020), 129.

української культури (АДУК)²⁴. Водночас можна чітко спостерігати зневіру українців щодо ідеї скликання СКВУ, частина з них навіть розглядала майбутній конгрес як чергову голослівну маніфестацію.

Попри перешкоди і невдачі, 15–16 квітня 1966 р. в Торонто (Канада) проводилися наради Підготовчого Комітету ПАУК щодо скликання СКВУ, участь у яких взяли члени Програмової та Організаційної Комісії. Напередодні організаційних нарад Підготовчого Комітету відбулася зустріч членів цього Комітету із репрезентантами місцевих громадських установ та громадян, ініційована тамтешнім Відділом Комітету Українців Канади під проводом його голови Осипа Бойка, на якій громадськість висловила свою підтримку конгресу²⁵. Як бачимо, ідея створити організаційну надбудову української діаспори і надалі мала широку підтримку. На нарадах погодили дату, приурочену 50-річницю проголошення УНР, та місце зібрання СКВУ – листопад 1967 р., Нью-Йорк, створено редакційну підкомісію Підготовчого Комітету для редагування програмових матеріалів²⁶. Окрім того презентовано результати праці Програмової комісії – проекти звернень СКВУ до українського народу, до українських поселень у вільних країнах, до вільних народів та їх урядів і до Об'єднаних Націй, проектом маніфесту про скликання СКВУ, а також Організаційної Комісії щодо засад організації СКВУ, його внутрішньої організації, оформлення Секретаріату СКВУ і подібне²⁷.

22 січня 1967 р. було оприлюднено Маніфест Пан-Американської Української Конференції про скликання Світового Конгресу Вільних Українців: “Виконуючи постанови конгресів українського організованого суспільства в різних країнах вільного світу, Пан Американська Українська Конференція, проробивши підготовчу працю, скликає на 16, 17, 18, 19 листопада 1967 року, в місті Нью Йорку, ЗСА, осідку Об'єднаних Націй, Світовий Конгрес Вільних Українців...”²⁸. На нашу думку, це оголошення скликати конгрес та процес підготовки

²⁴ Юрій Недужко, “Культурні ініціативи інтелігенції української діаспори в контексті боротьби за відродження державної незалежності України (кінець 50-х–друга половина 60-х років ХХ ст.)”, *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*, Вип. ХХІ (2006): 300–301.

²⁵ Роман Костишин, “Діяльність Володимира Кохана щодо підготовки Світового Конгресу Вільних Українців (1948 – 1966)”, *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*, № 12 (64) (2020):18, отримано доступ 24 лютого 2021, <https://archive.eesa-journal.com/index.php/eesa/article/view/172/158>

²⁶ Бюлетень Координаційної Ради Ідеологічно Споріднених Націоналістичних Організацій, червень 1966.

²⁷ Роман Костишин, “Діяльність Володимира Кохана щодо підготовки Світового Конгресу Вільних Українців (1948–1966)”, *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*, № 12 (64) (2020):18, ідентифікаційний номер 24 лютого 2021, <https://archive.eesa-journal.com/index.php/eesa/article/view/172/158>

²⁸ Михайло Сосновський, “Шляхами реалізації концепції Всеукраїнської єдності”, у книзі *Перший Світовий Конгрес Вільних Українців: матеріали*, ред. Іван Сирник (Вінніпег, Нью-Йорк, Лондон: Видання Секретаріату Світового Конгресу Вільних Українців, 1969), 45.

активізували і консолідували закордонних українців. Провідна діаспорна газета “Свобода” впродовж 1967 р. рясніла публікаціями про майбутню подію. Особливу увагу на сторінках газети присвятили збору коштів на проведення СКВУ, публікували імена жертводавців та заохочували фінансово долучатися²⁹. Свою прихильність щодо конгресу задекларували СФУЖО, Президент УНР в екзилі Микола Лівіцький та голова Виконавчого Органу Української Національної Ради д-р Атанас Фіголь, Український Народний Союз, місцеві громади США та Канади.

Важливою передумовою до скликання СКВУ стало те, що Микола Плав’юк зумів налагодити контакти з Ігнатом Білинським, провідним діячем ОУН(б) у США, членом Дирекції Українського Конгресового Комітету Америки та переконати його взяти участь у роботі СКВУ³⁰. На нашу думку, саме досягнення компромісу між провідними діячами української еміграції дозволило мобілізувати до участі в роботі конгресу практично всі українські організації та дало можливість ПАУК успішно завершити свою діяльність 12 листопада 1967 р. в момент початку роботи СКВУ.

Тож на шляху до консолідації українська діаспора пройшла декілька етапів, важливою віхою в цьому процесі стала діяльність 1947–1967 рр. Пан-Американської Української Конференції. Ця організація об’єднала українців Північної та Південної Америки та почала налагоджувати контакти з співвітчизниками в різних куточках світу з метою скликати СКВУ. Утворення ПАУК, як інституції відповідальної за скликання СКВУ, засвідчило перехід на якісно новий етап в об’єднавчих процесах української діаспори. Адже ще у міжвоєнний період зроблено кілька спроб скликати Всеукраїнський конгрес та створити єдину структуру, котра б об’єднала всі українські організації. Однак через брак коштів та відсутність єдності в середовищі українських сил, вони не мали успіху.

У процесі діяльності ПАУК можна виокремити такі етапи: 1) 1947–1957 рр. (лише гучні резолюції про скликання СКВУ без подальших практичних кроків, щоб втілити ідею); 2) 1957–1965 (створення Програмової та Організаційної Комісії ПАУК, налагодження контактів з українськими організаціями); 3) 1965–1967 (напрацювання порядку денного СКВУ, редагування доповідей, збір коштів). Саме останній етап діяльності ПАУК був найпродуктивніший, попри шквал критики цієї інституції та зневіру у її здатність скликати конгрес. ПАУК зуміла налагодити діалог із провідними організаціями української діаспори та залучила їх до роботи конгресу, тим самим надавши СКВУ статус єдиного репрезен-

²⁹ “Свобода”, 27 жовтня 1967 р., № 197, отримано доступ 1 січня 2021, <http://www.svoboda-news.com/архив/pdf/1967/Svoboda-1967-197.pdf#search=%22197%22>

³⁰ Ярослав Білак. *Спомини колишнього голови Комісії прав людини про створення і діяльність СКВУ*, (2017), отримано доступ 20 січня 2021, <https://www.newpathway.ca/spomynyjaroslawbilak/?fbclid=IwAR15xVQGmejXxFjE57RTBQECeQwWlxHV6LM7duhJxLINmVXBYJE86GVy161>

таційного органу всього українського народу за межами СРСР. Окрім того, з появою СКВУ українська діаспора отримала координаційний центр, який висловлював позицію вільного українського народу перед світовою громадськістю.

CONSOLIDATION PROCESSES IN UKRAINIAN DIASPORA: THE ACTIVITIES OF THE PAN-AMERICAN UKRAINIAN CONFERENCE

Anna VAKHNIANYN

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: anya.vahnyanyn@gmail.com

The Ukrainians were politically active in emigration, but for a long time there existed only a well-branched chain of local organizations. They lacked organizational superstructure. In the end, the hierarchy of the Ukrainian diaspora's organizations was built completely in 1967 with the institution – World Congress of Free Ukrainians. Though the idea of calling up a Congress originated among Ukrainian emigrants in the 1930s, it was realized only in 1967 by the PAUC. Despite the significant role the PAUC played in the process of Ukrainian diaspora consolidation, the institution was not the object of individual research in modern historiography. Dmytro Reshetchenko, Roman Kostyshyn, Ruslan Siromskiy, Andriy Yatsiv partly investigated a few sessions of the PAUC and its other activities. The function of the PAUC must be meticulously examined and clarified, as our study aims to analyze activity of PAUC in 1947–1967 and determine its contribution to the unification processes of the Ukrainian diaspora.

The American Ukrainians established the PAUC in 1947 and delegated to it the task of holding the World Congress of Free Ukrainians. We may perceive that after unsuccessful attempts of organizing congress in 1930 the Ukrainians were persistent in bringing the idea to life. To the contrary, the ambition to hold the congress gained even more popularity and relevance after II World War. The first obstacle the PAUC faced in the process of consolidation was the existence of several political centers which held opposite views. Every center wanted to dominate in political life and take its lead in establishing the superstructure. The reason why the activities of the PAUC were limited only to declamatory documents and manifesto in 1947–1957 was the lack of unity and conflicts among political bodies.

The colonel Andriy Melnyk emphasized the necessity of convening the All-Ukrainian congress and establishing a unifying organization for Ukrainian diaspora in his speech in 1957. He asked the Canadian Ukrainians to lead this process. They initiated the 4th session of PAUK, which again announced the World Congress of Free Ukrainians in autumn 1961. They established the Preparatory Committee, including two commissions – Organizational and Program to realize this declaration. The committee worked very intensively according to chairmen Organizational and Program commission reports, announced on the 4th session of the PAUC. Despite this, they were unable to fully perform their duties and organize the congress. The reasons were the same – the rivalry among political centers.

On the Preparative Committee conference held in 1966 the date of the World Congress of Free Ukrainians was announced – November, 1967, which was dedicated to the anniversary of proclamation of the Ukrainian National Republic. They also reported about the preparatory state to congress. After that, on January 22, 1967 Manifesto on holding the World Congress of Free Ukrainians was declared. The preparations for the congress was the most hotly discussed topic in the Ukrainian newspapers.

To sum up, the PAUC was acting during 1947–1967 with the aim to hold the World Congress of Free Ukrainians and establish the superstructure for the Ukrainian diaspora. Despite a lot of failures, the PAUC did not stop its activities and fulfilled its duty. The most prominent achievement of the PAUC was successful negotiations with the representatives of the leading organizations and the involvement into the work of congress, which gave the World Congress of Free Ukrainians an opportunity to represent all the Ukrainian nation. The World Congress of Free Ukrainians was a permanently active institution, defended rights Ukrainians, and cherished Ukrainian identity.

Keywords: Ukrainian diaspora, Pan-American Ukrainian Conference, consolidation, World Congress of Free Ukrainians, Andriy Melnyk.

REFERENCES

- Bilak, Yaroslav. *Spomyny kolyshnoho holovy Komisii prav liudyny pro stvorennia i diialnist SKU*, (2017), otrymano dostup 20 sichnia 2021, <https://www.newpathway.ca/spomynyjaroslavbilak/?fbclid=IwAR15xVQGmeJXxFjE57RTBQECeQwWlxHV6LM7duhJxLlNmVXBYJE86GVy16I> (in Ukrainian)
- Biuletyn Koordynatsiinoi Rady Ideolohichno Sporidnykh Natsionalistychnykh Orhanizatsii, chervyn 1966. (in Ukrainian)
- “Dilo”, 22 serpnia 1937 r., № 184, otrymano dostup 23 liutoho 2021, <https://libraria.ua/numbers/192/20991/?PageNumber=10&ArticleId=780646> Search= %D0%BB% D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA (in Ukrainian)
- Zvernennia Shostoї Sesii PAUK v spravi sklykannia Svitovoho Kongresu Vilnykh Ukraintsiv, Niu-York, (1960), otrymano dostup 23 sichnia 2021 <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/17585/file.pdf> (in Ukrainian)
- Kostyshyn, Roman. “Diialnist Volodymyra Kokhana shchodo pidhotovky Svitovoho Konhresu Vilnykh Ukraintsiv (1948–1966)”. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* (East European Scientific Journal, №12(64) (2020). 15–19, otrymano dostup 24 liutoho 2021, <https://archive.eesa-journal.com/index.php/eesa/article/view/172/158> (in Ukrainian)
- Neduzhko, Yurii. “Kulturni initsiatyvy intelihentsii ukrainskoi diaspory v konteksti borotby za vidrodzhennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (kinets 50-kh–druha polovyna 60-kh rokiv XX st.)”. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istorii, Vyp. XXI* (2006). 299–304. (in Ukrainian)
- Plaviuk, Mykola. *Problemy Svitovoho Kongresu Ukraintsiv*, (Toronto-Vinnipeg: KE Ukrainskoho Natsionalnoho Obiednannia Kanady, 1966), 20. (in Ukrainian)
- Reshetchenko, Dmytro. “Derzhavnyi Tsentri Ukrainkoi Narodnoi Respubliky v ekzyli: peredumovy reorhanizatsii (1945–1948 rr.)”, *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 3 (2018). 112–123. (in Ukrainian)
- Riast, O. *Suchasna ukrainska emihratsiia ta yii zavdannia*. (Shchypiorno: Drukarnia v Shchypiorno, 1923). 89. (in Ukrainian)
- Siromskiy, Ruslan. “Ideia yednosti zakordonnoho ukrainstva u bachenni Andriia Melnyka”. *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii prysviachenoi vidomomu ukrainskomu derzhavnomu, politychnomu, viiskovomu diiacevi – polkovnyku Andriiu Melnyku* (Kyiv, 2020), 126–132. (in Ukrainian)
- Sosnovskiy, Mykhailo. “Shliakhmy realizatsii kontseptsii Vseukrainskoi yednosti”. *Pershyi Svitovyi Kongres Vilnykh Ukraintsiv: materialy*, red. Ivan Syrnyk (Vinnipeg, Niu-York, London: Ydannia Sekretariatu Svitovoho Konhresu Vilnykh Ukraintsiv, 1969). 479. (in Ukrainian)

- “Svoboda”, 20 lystopada 1947 r., № 271, otrymano dostup 25 hrudnia 2020, <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1947/Svoboda-1947-271.pdf> (in Ukrainian)
- “Svoboda”, 25 lystopada 1947 r., № 275, otrymano dostup 1 sichnia 2021, <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1947/Svoboda-1947-275.pdf> (in Ukrainian)
- “Svoboda”, 2 hrudnia 1947 r., № 280, otrymano dostup 5 sichnia 2021, <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1947/Svoboda-1947-280.pdf> (in Ukrainian)
- Svoboda”, 27 zhovtnia 1967 r., № 197, otrymano dostup 1 sichnia 2021, <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1967/Svoboda-1967-197.pdf#search=%22197%22> (in Ukrainian)
- Tykhenko, Volodymyr. “Dokumenty z istorii Svitovoho Konhresu Ukraintsiv”, *Arkhivy Ukrainy*, № 3–4 (302–303) (2016). 206–212. (in Ukrainian)
- “Ukrainskyi litopys”, kviten-traven 1948 r., otrymano dostup 24 liutoho 2021, <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20310/file.pdf> (in Ukrainian)
- Yatsiv, Andrii, “Persnyi Svitovyi Konhres Vilnykh Ukraintsiv: na shliakhu do konsolidatsii svitovoho suspilstva”, *Narodoznavchi zoshyty*. № 2 (2019), 387–402. doi: 10.15407/nz2019.02.387 (in Ukrainian)

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

LOCAL HISTORY

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦОВИЙ АНСАМБЛЬ XVIII ст. НОВІ ПІДХОДИ ДО ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

Любов ШИЯН

Національний заповідник “Замки Тернопілля”
Вишнівецький відділ
вул. Замкова 5, 47313, смт Вишнівець
Тернопільська область, Україна
e-mail: shyan3@ukr.net

Серед сучасних напрямків українських історичних студій “культурна історія палаців” як номінація, яка ґрунтується на концепції презентації влади засобами мистецтва, не є звичною. Однак потенціал подібних досліджень як особливої інтелектуальної традиції, а також можливість як практично застосовувати основні засади у сфері охорони пам'яток, зумовлює актуальність студій та визначає їх головні тенденції. У статті пропонується новий підхід до студій Вишнівецького палацового ансамблю XVIII ст. з урахуванням інтелектуального та візуального досвіду епохи, який не охоплюється лише мистецтвознавчими категоріями. Пам'ятка розглядається як складний просторовий організм, в якому втілилися спосіб життя та мислення своєї епохи.

Ключові слова: “культурна історія палаців”, презентація влади, Вишнівецький палацовий ансамбль XVIII ст.

Палацовий ансамбль князів Вишнівецьких в смт Вишнівець Тернопільської області – пам'ятка історії, архітектури та ландшафтного мистецтва XVI–XVIII ст. Ядро комплексу – колишній оборонний замок початку XVI ст. поступово трансформувалася у розкішний палац з багатими інтер'єрами та історичними реліквіями. Впродовж XVIII – XIX ст. палац був важливим культурним осередком спочатку Речі Посполитої, а згодом Російської імперії. Незважаючи на свої втрати, ансамбль і сьогодні є одним з кращих втілень традицій західноєвропейського бароко на теренах України.

У 60-х рр. XX ст. резиденцію перепланували і використовували як адміністративну споруду. В результаті проведених робіт були знищені навіть ті залишки інтер'єрів, які вціліли після війн та пожежі 1944 р. У наш час Вишнівецький палацовий ансамбль увійшов до складу Національного заповідника “Замки Тернопілля”, який проводить тут відновлювальні роботи.

Актуально є не просто фізично зберегти пам'ятку, а й відтворити її документальний та меморіальний характер, пов'язаний з важливими подіями та особистостями національної історії. Відомі описи Вишнівецького палацу, опубліковані головню в XIX ст., охоплюють інформаційний матеріал стосовно перебігу історичних та культурних подій в регіоні.¹ Окремі дослідження, що

¹ Ф. Кудринский. “О достопримечательностях Вишневского замка” *Киевская Старина*. № 10. (Киев, 1892), 124–136.; В. Лукомский. *Вишневский замок*. (СПб., 1912), 17; O. Przędziecki.

провели у ХХ ст. М. Піотровський, В. Томкевич, а згодом Р. Афтаназі та І. Ціборовська-Римарович стосувалися його інтер'єрів та знаменитих колекцій і мали узагальнений характер².

Однак, як і інші пам'ятки архітектури, Вишневецький палац – це складний комплекс з характерними рисами та особливостями: загальнокультурними, національними, структурними, конструктивними, художньо-декоративними. Він презентує цілий пласт матеріальної та духовної культури впродовж багатьох поколінь та епох. Тому для відновлення ансамблю відповідно до вимог сучасної наукової реставрації слід провести комплексні пам'яткознавчі студії.

У кінці ХХ ст. у провідних університетах Європи та США відкрилися катедри, які започаткували новий, активніший етап спеціальних історичних досліджень з використанням інтелектуального інструментарію культурних студій³. Такі підходи змінили відношення, зокрема, і до палацових ансамблів та методологію їхніх досліджень. У “культурній історії палаців” самі пам'ятки розглядаються вже не просто як демонстрація амбіцій власників, їх матеріальної потужності чи вимог та естетичних смаків відповідної епохи. Істориків цікавлять питання складних відносин культури, мистецтва та влади. Замість вивчати стиль, який, як здається, не відображав смаки і зумовлював конкретні архітектурні рішення, предметом студії стають конкретні практики: ситуації, події, обставини, зокрема, яка була мотивація у творців та замовників ансамблю.

Мета статті – провести культурні студії на прикладі Вишневецького палацового ансамблю. Головне завдання полягає в необхідності реконструювати теоретичні та практичні аспекти, пов'язані з формуванням та функціонуванням комплексу як об'єкта, через який репрезентувалися соціальні та політичні ідентичності. В рамках статті обмежимося розглядом застосування лише ключових засад методології “культурної історії палаців”.

В історії Вишневецького палацового ансамблю умовно можна виділити три періоди. Перший: 30-і–60-і рр. ХVІІІ ст.; другий: кінець ХVІІІ ст. – середина ХІХ ст.; третій: середина ХІХ ст. – початок ХХ ст. З концептуальних позицій перший період був визначальний. Другий – стосувався часткових стильових змін, перебудов служб та поповнення палацових колекцій. Третій, через часту зміну власників маєтку, став, головню, періодом занепаду.

Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów T. I, (Wilno, 1841), 191. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13, (Warszawa 1894), 734.; T. Stecki. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*. (Lwow, 1871).

² І. Ціборовська-Римарович. Родові бібліотеки Правобережної України ХVІІІ ст. (Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2006).; R. Aftanazy. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej: w 11 t.* Wyd. 2-e. t. 5 (Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1994).; M. Piotrowski. “W sprawie biblioteki i archiwum zamku Wiszniowieckiego”, *Miesięcznik Heraldyczny*. № 7. 1930.; W. Tomkiewicz. “Dzieje zbiorów zamku Wiszniowieckiego”, *Rocznik Wołyński*. T. III. (Równe, 1934).

³ П. Берк. *Нові підходи до історіописання*, пер.з англ., 2-ге вид., випр. (Київ, 2013).

Методологія культурних студій передбачає переосмислити значимість постаті замовника ансамблю. Успіх будівництва визначався не лише його статусом та майновою спроможністю, а й художньою інтуїцією та політичною волею.

На зламі XVII – XVIII ст. магнатерія Східної Європи розпочала широкомасштабне будівництво власної резиденції, щоб реалізувати свої претензії на участь у великій політиці. Вишневецький ансамбль був збудований у 30-х рр. XVIII ст. на замовлення князя Михайла Серватія Вишневецького (1680–1744), останнього з роду і одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої⁴.

Давній волинський рід Вишневецьких був яскравим представником тієї найбагатшої еліти українського походження, яка з дитинства усвідомлювала своє сакральне право на владу в Україні⁵. Завершуючи процес самоутвердження, магнати скористалися ретрансляцією західноєвропейських форм верховної влади та візуальних способів її зміцнення. Проте, на відміну від інших тогочасних магнатських резиденцій Волині, Вишневецький ансамбль був збудований не в італійському, а у французькому стилі. Епоха французького короля Людовіка XIV була особливо репрезентативна з позиції використання мистецтва в політиці. Апофеозом найкращого втілення цієї ідеології стало будівництво королівської резиденції у Версалі. Саме Версаль став архетипом ідеальної організації палацово-паркового простору для всіх, хто прагнув утвердити свою владу⁶. Культурні студії ставлять художній стиль ансамблів, запрошення тих чи інших архітекторів, вибір декору та сюжетних програм залежно від актуальної політичної ситуації – зближення чи конфронтації відповідних владних дворів. Як відомо, канцлер Великого князівства Литовського князь Михайло Серватій Вишневецький (замовник, фундатор і, вірогідно, один з авторів проєкту) проводив профранцузьку політику⁷.

Джерельним матеріалом для дослідження першого періоду в історії ансамблю слугували інвентарі палацу 1748 та 1761 рр., реєстри рухомого майна, зокрема одягу, книг, скарбнички і ін.⁸

Михайла Серватія Вишневецького біографи називали “останнім сарматом”⁹. Сарматизм як система шляхетських цінностей формувала не лише стиль життя,

⁴ I. Chamańska. *Wiszniowieccy*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007): 407–409.

⁵ Н. Яковенко. *Паралельний світ*, (Київ: Критика, 2002.): 233.

⁶ P. Burke. *The fabrication of Louis XIV*, (New Haven – London, 1992): 62.

⁷ I. Chamańska. *Wiszniowieccy*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007): 417.

⁸ Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєностях Крем’янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. IP ННБУВ, ф. 1, спр.150, 1748 р., 45 арк.

Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря, IP ННБУВ, ф. 28, спр. 390, 1761 р, 108 арк.

Реєстр гардеробу Яна Кароля Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського, Відділ рукопису ЛННБУ, фонд Чоловського, спр.117/III, 1760 р., 26 арк.

Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці, Відділ рукопису ЛННБУ, фонд Чоловського, спр 120/III, 1760 р., 27 арк.

вірність традиціям та родині, але й усю матеріальну культуру. Саме матеріальну культуру можна розуміти не лише як результат розвитку технологій та побутової культури, а також як засіб невербальної комунікації. Соціальний статус не був данністю раз і назавжди, а досягався у т.ч. і відповідним способом життя. Він був тим своєрідним горизонтом, котрий наближався чи віддалявся в міру успіхів чи невдач його здобувачів.

У композиційному розплануванні резиденції є свої особливості. Від головної в'їзної брами правий флігель палацу закриває головний корпус, нівелюючи його сприйняття. Нехтування важливими архітектурними принципами, очевидно, було зумовлене бажанням князя Вишневецького зберегти залишки свого родового замку як нагадування про своє давнє коріння на волинській землі. Ідеї родової слави слугувала також розкішна барокова ліпнина на фронтоні центрального порталу та стилізовані елементи з гербовою емблематикою, які прикрашали в свій час численні балюстради, огорожі, віконні відкоси та, на жаль, не збереглися. Семантика окремих елементів була добре зрозумілою інтелектуалам того часу і потребує детального вивчення.

Інтер'єри палацу часів свого фундатора носили яскраво виражений характер, притаманний епосі сарматизму. Надзвичайно розкішні, з широким використанням позолоти, срібла, кришталю, дзеркал, бурштину, вони вирізнялися і своїм колоритом, яскравим, з перевагою кармазинових, червоних та пурпурових кольорів¹⁰.

Не стільки предмети самі по собі, як їхня семантика, була засобом виразу суспільної ваги. Серед ужиткових речей, які найчастіше передавалися у спадок, символізували зв'язок поколінь і гарантували довгострокове використання, було срібло. Предмети зі срібла представлені практично в усіх залах палацу.

Після смерті Михайла Серватія Вишневецький маєток перейшов у власність Яна Кароля Мнішека (1716–1759), великого литовського підкоморія. Від 1748 р. за його розпорядженням до Вишневеця частково перевозять рухоме майно з резиденції Мнішків у Ляшках Мурованих на Львівщині¹¹.

Часто перебуваючи закордоном (Мнішек був послом Речі Посполитої у Туреччині) Ян Кароль надовго покидав Вишневець. Тому за його часів інтер'єри палацу Вишневецьких не зазнали великих змін. Про це свідчить інвентар палацу та служб 1761 р., складений уже після його смерті¹².

⁹ *Вялікае княства літовскае: в 3 т.* Т. 3. (Минск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2010.): 341.

¹⁰ Опис Вишневецького замку. [Вміщений в маєтностях Крем'янецького та Летичівського повітах Волинського та Подільського воєводств]. ІР ННБУВ, ф. 1, спр. 150, 1748, 45 арк.

Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря, ІР ННБУВ, ф. 28, спр. 390, 1761 р., 108 арк.

¹¹ Реєстр гардеробу Яна Кароля Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського, Відділ рукопису ЛННБУ, фонд Чоловського, спр.117/Ш, 1760 р., 26 арк.

Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці, Відділ рукопису ЛННБУ, фонд Чоловського, спр 120/Ш, 1760 р., 27 арк.

¹² Опись апартаментов дворца Вишневецких, 1761 р., арк. 38–40 зв.

Одним з важливих завдань культурних студій – вивчати взаємозв'язок між плануванням, інтер'єрами палацу та репрезентацією влади. При проектуванні було надзвичайно важливо архітектурно зафіксувати ідею доступності, відкритості чи, навпаки, усамітнення особи, наділеної владою. У студіях чітко встановлюється порядок проходження залами палацу, церемоніал прийняття, соціальної ієрархії палацового простору та можливості зустрітися з ним. Особисті апартаменти господаря: алькови, кабінети – найчастіше розміщувалися у глибині палацу, недосяжному для простих відвідувачів. Це, поряд з вдалим (анфіладним) розміщенням парадних залів, мало ще й важливу та однозначну змістову ідею. Ті, кого допускали до внутрішніх приміщень, проходили низку залів, які вражали багатством та вишуканістю. Це довершувало емоційне та візуальне сприйняття палацу як певного суспільного простору, в якому власники займали освячене традицією усталене місце.

Для ідентифікації власників особисті покої мали визначальне значення. Традиційно чоловіча та жіноча частина палаців розмежовувалися¹³. У Вишневці чоловічі особисті покої розміщувалися у лівому крилі палацу. Реєстр меблів, що там були репрезентовані, яскраво виражали значення інтер'єрів як соціальний чинник. Тип, стиль, матеріали та виконання меблів не лише засвідчували західноєвропейські впливи, а й займали певне місце в умовній шляхетській ієрархії рухомого майна. Такими предметами є різноманітні шафи, прикрашені дерев'яною інтарсією, слоновою кісткою та бронзою, столики з мозаїкою, різьблені стільці, обтягнуті шкірою, оксамитом чи шовком¹⁴. Наявність саме таких речей був важливим проявом статусу.

У своєму прагненні знайти нові ефективні засоби впливу на різні соціальні групи сучасного їй суспільства, влада зверталася до політичних практик минулих епох. Вона намагалася не лише зберегти притаманну їй сакральність, яка була освячена волею Бога, але і виправдати її в нових умовах відповідно до чинної європейської політичної традиції. В пошуках парадигми політичних практик ідеологи XVIII ст., використовуючи коди і образи пам'яті, звернулися, насамперед, до античної онтології з її тезою про існування універсального вселенського порядку речей, спільного для богів та людей. Найкраще семантика репрезентативного сценарію поєднувалася з образом бога Аполлона. Його природа, божественний дар вносити гармонію та рівновагу у навколишній світ, і, нарешті, його дуалізм, який проявлявся у невідворотності покари для тих, хто порушує встановлену богами ієрархію, дозволяв максимально адаптувати класичний міф до потреб часу¹⁵. У Вишневці нагадуванням про храм Аполлона як вмістилище справедливості, було застосування характерних подвійних і

¹³ И. Баргенов. *Очерки истории архитектурных стилей*, (Москва: Изобразительное искусство, 1983), 203.

¹⁴ Там само, 214.

¹⁵ Гесиод. *Теогония. Полное собрание текстов*, (Москва, 2001), 23.

одинарних колон на порталах палацу. Для сучасників така символіка була сигналом про сакральну роль господаря, який бере на себе обов'язок бути добрим володарем та дбати про своїх підданих. Не лише в екстер'єрі, а й в інтер'єрах широко застосовували античні архітектурні форми, сюжети та пластику.

Ще одним античним символом, до якого апелювали інтелектуали XVIII ст. в пошуках взірця для наслідування, став образ Олександра Македонського. У Вишневецькому палаці стелю головної парадної зали з портретами родових дідичів прикрашали розписи з життя царя та повчальні написи до них. А в одному із залів східного крила палацу, поряд з кабінетом господаря, містився великий вітвар св. Олександра¹⁶.

Ідеологічні тенденції не лише приводили до змін окремих елементів, деталей, розписів, які викликали нові емоційні та естетичні настрої, але і творили нові коди соціальної поведінки. Тому позаміські резиденції магнатурії перетворювалися в імпровізований сценічний майданчик для проведення заходів, які презентували зовнішні атрибути політичного союзу монархії з найбільш соціально значимими колами суспільства. Такою демонстрацією були численні прийняття, церемонії, відвідини коронованих осіб.

У суспільній свідомості того часу резиденція була не просто архітектурною спорудою і не лише родовим гніздом, а передовсім місцем концентрації збірок і колекцій, які виражали суть її мешканців. Ці предмети, крім своїх практичних та матеріальних функцій, відображали наукові та релігійні погляди, були атрибутами шляхетства, символами заможности та статусу.

Демонстрацією ставлення до власних культурних традицій був інтерес до історії держави, краю, роду, родинних традицій. Значну частину колекції живопису палацу складала портрети не лише представників власного роду та споріднених родів, а й відомих політиків Речі Посполитої та Європи, зокрема, портрети козацьких гетьманів.

Про західноєвропейські впливи та освіченість власників палацу свідчить також наявна колекція скульптур, від епохи Античності до Нового часу.

Модою на "ученість" було, насамперед, колекціонування книг. Вишневецька бібліотека вирізнялася від інших приватних книгозбірень того часу. І не лише тому, що сформувалася на майже пів століття раніше, але і тим, що мала крім статутів, правничих та релігійних книг, видання широкої наукової тематики. У часи Михайла Серватія палацова книгозбірня нараховувала близько 1,5 тис. фоліантів¹⁷. Власники Вишневецької бібліотеки постійно слідкували за новими цікавими виданнями, виписували їх, передплачували періодику. При цьому книгозбірню могли користуватися не лише члени родини, але й інші зацікавлені особи.

¹⁶ Опис апартаментов дворца Вишневецких, 1761 р., арк. 7.

¹⁷ І. Ціборовська-Римарович. *Родові бібліотеки Правобережної України XVIII ст.* (Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2006), 25.

Про освітній рівень мешканців резиденції свідчили не лише книги, але і предмети, які були науковими здобутками часу і відображали моду “на ученість”. В інвентарі 1761 р. згадуються термометри та якісь “інструменти електричні”¹⁸. В кабінетах у шафах знаходилися предмети, які використовували для занять точними науками, зокрема математичні та астрономічні глобуси¹⁹.

Важливим напрямком студій – реконструювати рекреаційні зони палацових ансамблів, зокрема тих, які слугували для задоволення практичних потреб власників маєтків. Структура комплексу, розміщення та взаємозв’язок його різних зон: господарчих та службових – була зумовлена, насамперед, ustalеними поведінковими звичаями. У Вишневецькому комплексі це забезпечувалося широкою номенклатурою приміщень: двома пекарнями, пральнями, конюшнями, кордегардіями, спіжарнями і ин., у парковій зоні: альтанками, голендернею, фігарнею, оранжереєю. Відтворити історико-культурне наповнення господарського простору має значення як особливий образ влади, що пов’язаний втілити ідеї працелюбства, щедрости та добробуту. Уявлення про безтурботність, легковажність та гламурність життя всередині палацових ансамблів носить поверхневий характер і ще раз підтверджує думку, що історико-культурний зміст пам’яток втрачений для сучасників.

Отже, запропонована культурними студіями методологія дослідження дозволяє розглядати Вишневецький палацовий ансамбль XVIII ст. як складну структуру, в рамках якої з’єдналися три типи культур: політична, релігійна та звичаєва. Трансформація палацу у значний культурний осередок краю найкраще засвідчувала нові ознаки стилю життя його власників.

На жаль, важко сказати, чи такі зміни способу життя були притаманні усій шляхетській еліті Речі Посполитої першої половини XVIII ст., чи були зумовлені виїнятковим становищем Вишневецьких як представників старої родової магнатерії та першого власника з роду Мнішків Яна Кароля, відомого політика та дипломата.

¹⁸ Опись апартаментов дворца Вишневецких, 1761 р.: 26.

¹⁹ Ibidem: 18.

VYSHNIVETSKY PALACE ENSEMBLE OF THE XVIII CENTURY. NEW APPROACHES TO MEMORY STUDIES.

Liubov SHYYAN

The National Reserve “Zamky Ternopillya”
The Vyshnivetskyi departament
Zamkova str., 5, 47313, Vyshnivets
Ternopil region, Ukraine
e-mail: shyan3@ukr.net

Among the modern directions of Ukrainian historical studies, the “cultural history of palaces” as a nomination based on the concept of the presentation of power by means of art is not common. However, the potential of such research as a special intellectual tradition, as well as the possibility of practical application of the basic provisions in the field of protection of monuments, determines the relevance of studies and identifies their main trends.

The article proposes a new approach to the studies of the Vyshnevets palace ensemble of the XVIII century taking into account the intellectual and visual experience of the era, which is not covered only by art categories. The monument is considered as a complex spatial organism, which embodied the way of life and thinking of its time.

Keywords: “cultural history of palaces”, presentation of power, Vyshnevets palace ensemble of the XVIII century.

REFERENCES

- Aftanazy, R. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej*: w 11 t. Wyd. 2-e. t. 5. (Wrocław etc.: Zakł. Nar. im. Ossolińskich, 1994), 694. (in Polish)
- Bartenev, Y. *Oчерки истории архитектурных стилей*, Moskva: Izobrazitel'noe iskusstvo, 1983): 384. (in Russian)
- Berk, P. *Novi pidkhody do istoriopysannya*, (Kyiv, 2013), 368. (in Ukrainian)
- Burke, P. *The fabrication of Louis XIV*, (New Haven – London, 1992), 379. (in English)
- Chamańska, I. *Wisznowieccy*, (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007), 553. (in Polish)
- Hesyod. *Teohonyia. Polnoe sobranie tekstov*, (Moskva, 2001). (in Russian)
- Kes, D. *Styli mebeli*, (Moskva: Izd-vo V. Shevchuk, 2008). (in Russian)
- Kudrinskiy, F. “O dostoprimechatel'nostyakh Vishnevetskogo zamka”, *Kiyevskaya Starina*. № 10, 1892: 124–127. (in Russian)
- Lukomskyy, V. “Vyshnevetskyi zamok”, *Starye gody*, № 3, 1912: 1–47. (in Russian)
- Opys Vyshnevetskoho zamku. [Vmishcheny v mayetnostyakh Kremyanetskoho ta Letchivskoho povitakh Volynskoho ta Podilskoho voyevodstv], Instytut rukopysu Natsionalna naukova biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernadskoho, f. 1, spr. 150, (1748), 45 ark. (in Polish)
- Opys apartamentov dvortsa Vyshnevetskykh y nakhodyashchegosya v nykh ymushchestva, a takzhe razlychnykh sluzhb y ynventarya,], Instytut rukopysu Natsionalna naukova biblioteka Ukrayiny imeni V. I. Vernadskoho. f. 28, spr. 390, (1761), 108 ark. (in Ukrainian, in Polish)
- Piotrowski, M. “W sprawie biblioteki i archiwum zamku Wisznowieckiego”, *Miesięcznik Heraldyczny*, № 7, 1930: 146–147. (in Polish)
- Przędziecki, O. *Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsć i czasów*, T. I, (Wilno, 1841. (in Polish)

- Reyestr harderobu Yana Karolya Mnisheka pidkomoriya Velykoho knyazivstva Lytovskoho. Viddil rukopysu Lvivska naukova biblioteka Ukrayiny imeni V. Stefanyka, fond Cholovskogo, spr. 117/III, 1760, 26 ark. (in Polish)
- Reyestr rukhomosti i inshykh rechey Yana Karolya hrafa Mnisheka pidkomoriya Velykoho knyazivstva Lytovskoho u Vyshnevetskomu palatsi Viddil rukopysu Lvivska naukova biblioteka Ukrayiny imeni V. Stefanyka, fond Cholovskogo, spr. 120/III, 1760, 27 ark. (in Polish)
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. T. 13, (Warszawa, 1894), 734. (in Polish)
- Stecki, T. *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, (Lwów: W drukarni zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1871), 472. (in Polish)
- Tomkiewicz, W. “Dzieje zbiorów zamku Wiszniowieckiego”, *Rocznik Wołyński*, T. III, (Równe, 1934): 411–432. (in Polish)
- Tsiborovska- Rymarovych, I. *Rodovi biblioteki Pravoberezhnoyi Ukrayiny XVIII st.*, (Kyiv: Nats. b-ka Ukrayiny im. V. I. Vernadskoho, 2006), 395. (in Ukrainian)
- Yakovenko, N. *Paralelnyy svit*, (Kyiv: Krytyka, 2002), 415. (in Ukrainian).
- Vialikaje kniastva litovskaje: v 3 t.* T. 3, (Minsk: Bielaruskaia encyklopedyia imia Pietrusia Browki, 2010), 690. (in Belarusian)
- Wiszniowiec*, SG: w 15 t., T. XIII, (Warszawa: Nakładem Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1887), 614–617. (in Polish)

УДК 94(477.83/.86)“1848/1880”:061.2 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3604>
ORCID ID: 0000-0003-3787-9744

СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ТА ПРІОРИТЕТИ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА “ГАЛИЦЬКО-РУСЬКА МАТИЦЯ” В УЯВЛЕННІ ГАЛИЦЬКИХ РУСИНІВ (1848 – початок 1880-х рр.)

Олександр СЕДЛЯР

Львівський національний університет імені Івана Франка
Наукова бібліотека
вул. Драгоманова, 5, м. Львів, 79005, Україна
e-mail: ol.sedlyar@gmail.com

У досліджуваний період “Галицько-Руську Матицю” сприймали як літературне, літературно-наукове або просвітницьке товариство. Переважали думки, що “Матиця” має займатися передовсім розвитком руської (української) літератури і літературної мови, освіти та науки, натомість на просвітницьку роботу повноцінно звернули увагу лише на початку 1870-х років. Галицькі народовці (українофіли) після безуспішної спроби вплинути на стратегію “Матиці” (передовсім щодо мови її видань) у середині 1860-х років втратили до неї інтерес. Русофільська інтелігенція, попри регулярну критику пасивності виділу (правління) “Матиці”, ставилася до товариства з повагою, була схильна пояснювати гірші від очікуваних результати роботи зовнішніми обставинами. Загалом пропозиції, рефлексії та побажання руських інтелігентів, які стосувалися стратегії розвитку та поточної діяльності “Галицько-Руської Матиці”, добре відображають їх ставлення до громадської просвітницької роботи у 50–70-х роках XIX ст. загалом.

Ключові слова: громадська діяльність, просвіта народу, руська (українська) інтелігенція, Галичина, товариство “Галицько-Руська Матиця”.

Революція в Австрійській імперії 1848 р. (“весна народів”) стала потужним імпульсом для розвитку громадського життя, особливо на периферії. Народи, які населяли багатонаціональну імперію Габсбургів, отримали чудовий шанс піднести національну свідомість, освіту, літературу, дуже актуальним стало питання розвитку формально зрівняних у правах з соціальною елітою селян та міщан. Відповідно, проблема просвіти народу, фактично часткове подолання прірви між інтелігенцією та простолюдом, щоб поширювати нові знання та пропагувати новий спосіб життя серед селян та маломіщан, стало особливо популярним від 1848 р. Вважалося, що в динамічному і конкурентному постреволюційному світі (його символом стали залізниці, які тоді швидко будували) народ, як сукупність усіх соціальних груп та станів, може бути успішним тільки за умови соціального, економічного, культурного, національного тощо розвитку простолюду. Особливо ця теза була важливою для т. зв. “неісторичних” народів Австрії, які не мали аристократії, а їх інтелігенція постійно відчувала загрозу національної асиміляції. Серед них були й галицькі русини (українці).

Для галицьких русинів 1848 рік став часом небачених раніше можливостей. Підтримавши австрійську владу та династію Габсбургів у складний

революційний період, русини розраховували на повне визнання їх національно-культурних прагнень з боку Відня, відповідну підтримку руської (української) мови, передовсім у державному управлінні та освіті. Не всі їх очікування справдилися, проте перші рік-півтора після “весни народів” були загалом для них сприятливі. Державна підтримка, очевидно, мала супроводжуватися відповідною громадською активністю самих русинів – це добре розуміли, тому в Галичині почали діяти руські ради на чолі з Головною Руською Радою у Львові, окрім того, було оголошено про заснування просвітницького товариства “Галицько-Руська Матиця”.

Це товариство було створене з ініціативи членів Головної Руської Ради у червні 1848 р., згодом його фактично підтвердили / перезаснували на з’їзді (Соборі) руських учених у жовтні того ж року. “Галицько-Руська Матиця” мала займатися просвітою народу, публікуючи та поширюючи дешеві книжки освітнього та повчального змісту. Вона стала першим руським товариством, яке існувало тривалий час (до 1939 р.) і зробило певний внесок у розвиток громадського життя, книговидання, освіти та науки галицьких українців, особливо до середини 1870-х років.

Мета цієї статті – розглянути ставлення галицьких русинів до стратегії розвитку та пріоритетів діяльності “Галицько-Руської Матиці” у перший, найактивніший період її історії, до середини 70-х років, навіть до середини 80-х років XIX ст. Хоча мета та завдання “Матиці” були чітко окреслені у статуті товариства (зокрема, редакціях 1848, 1851 та 1861 рр.), проте, як свідчать численні публікації в тогочасній українській пресі, були значні розбіжності, як інтерпретувати відповідні засади статуту. Більше того, навіть члени виділу (правління) “Матиці” у різний час висловлювали різні погляди на стратегію розвитку товариства – їх пріоритети також не завжди відповідали формулюванням статуту. Причиною такого відносного розмаїття думок було значення (радіше уявне, а не реальне), якого надавали “Матиці” галицькі русини третьої чверті XIX ст.

У першій редакції статуту “Галицько-Руської Матиці” створене 1 червня 1848 р. товариство назвали “Соединеніємъ къ размноженію письмъ рускихъ” та “Соединеніємъ къ письменности”, а мета його діяльності була визначена так: “печатати и подавати народови по найменшій цѣнѣ добріи и ужиточніи книги къ утвержденію вѣры и обычаиности, къ розширенію вѣдомостей, къ развитію краснорѣчія, краснописанія, техники (ремесла), господарства и педагогії или доброго вихованя”¹. Відповідно, “Матиця” мала би бути літературно-видавничим товариством; у відозві Головної Руської Ради від 24 серпня 1848 р. це було “писменное Соединеніє”².

¹ *Историческій очеркъ основанія Галицко-русской Матицы и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народного просвѣщенія*, сост. Яковомъ Головацкимъ (Въ Львовѣ, 1850), VIII–IX.

² Зорь Галицка, 29 серпня, 1848, 65.

Однак знайшлися незадоволені спрямуванням новозаснованого товариства, яким фактично керували “святоюрці” – члени митрополичої консисторії у Львові та наближені до них особи. Правник Іван Борискевич, дізнавшись про перші видавничі плани “Матиці”, уважав їх надто зорієнтованими на інтереси Церкви та провінційно-обмеженими порівняно з програмами інших слов’янських “Матиць”³. Йому вдалося організувати з’їзд руських вчених і фактично перезаснувати “Галицько-Руську Матицю” на новій основі. У запрошенні на цей з’їзд йшлося, що нове товариство (“Інститѹтъ народный”) має бути створене за взірцем “Матиці Чеської” “яко покровище лѣтературы нашої, абы бѣвъ въ отношеніи зо всѣма лѣтератами рѹскими, образомъ мислей ученыхъ нашихъ; абы займавъ сѧ накладомъ плодѣвъ лѣтерацкыхъ; абы збиравъ памѧтки гѣсторически родѹ нашего и ѧзика нашего по краю розсипани и доси безъ вѣсти въ укритіи закопани; щобы розписовавъ стосовни до потребъ народа заданѧ; щобы бѣвъ органомъ взаємности всесловѧньскои, отношеніѧ нашего зъ ученими всѣхъ иннихъ щепѣвъ словѧньскихъ”⁴. Отже, ініціатори з’їзду руських вчених бачили “Матицю” передовсім літературно-науковим товариством з акцентом на розвитку комунікації “учених”.

На самому з’їзді 13 (25) жовтня 1848 р. на пропозицію І. Борискевича учасники схвалили заснування “Общества просвѣщенія народнаго”, яке мало би керувати “Галицько-руською матицею”⁵. Керівний орган цього “Общества просвѣщенія” формував сам з’їзд учених, делегуючи представників від кожної секції. Кореспондент “Зорі Галицької” визначив це нове товариство як “академѣйкѹ рѹскѹ”⁶, маючи на увазі, очевидно, що засновником його були руські вчені. За оцінкою Олексія Сухого, з’їзд (чи собор) руських учених “закріпив підхід до Галицько-руської матиці не тільки як до культурно-просвітнього товариства, а й як до наукового центру галицьких українців”⁷.

Цікава, фактично подвійна, структура “Галицько-Руської Матиці” з “Обществомъ просвѣщенія” стала результатом компромісу між консервативними “святоюрцями”, які через Головну Руську Раду керували громадським та політичним життям галицьких русинів у 1848–1849 рр., і невеликою групою інтелігентів, які орієнтувалися на досвід інших слов’янських матиць і вважали себе більше поступовими і сучасними. На практичну діяльність товариства така подвійна структура не вплинула ніяк (члени виділу “Матиці” ще на засіданні 20 червня 1849 р. погодилися не ділити товариство на “тіло і

³ *Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49*, видав Др Кирило Студинський (Львів, 1909), 242–243.

⁴ “Запрошенє ученихъ рѹскихъ на зѣздѣ до Львова,” *Зорѧ Галицка*, 5 вереснѧ, 1848, 69.

⁵ *Историческій очеркъ основаніѧ Галицко-рѹскои Матицѣ*, СХІІІ.

⁶ “Зо Львова,” *Зорѧ Галицка*, 31 жовтнѧ, 1848, 105.

⁷ Олексій Сухий, *Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті)* (Львів, 2003), 192.

душу”⁸), проте слово “просвіта” (“просвѣщеніє”), яке було в назві згаданого вище “общества”, увійшло до стратегії “Матиці”. Зокрема, вже на засіданні Головної Руської Ради 15 (27) липня 1849 р. Михайло Куземський чітко заявив, що “Галицько-Руська Матиця” – це товариство, “вознамѣрююще нарѣдъ просвѣтити”⁹. Як наслідок, у новій редакції статуту, затвердженій 8 лютого 1851 р., йшлося, що “Матица Галицко-Руська есть добротное соединеніе къ воздвиженію народного просвѣщенія”¹⁰.

Отже, до початку 1850-х рр. в публічному просторі були оголошені три варіанти визначення стратегії “Галицько-Руської Матиці” – його називали літературним, літературно-науковим або просвітницьким товариством, яке мало передовсім публікувати і розповсюджувати різні видання. Ці варіанти не надто відрізнялися один від одного; їх змістове наповнення в основному співпадало, проте усталеного бачення, якою саме має бути “Матиця”, не існувало. Такий стан справ ускладнив роботу товариства; він зберігався тривалий час. Визначаючи “Матицю” як літературне товариство, мали на увазі, що воно має підтримувати (через книговидання) руську літературу (різну, не лише художню); літературно-наукове товариство, відповідно, мало би акцентувати увагу передовсім на наукових та науково-популярних виданнях і репрезентувати інтелектуальний та культурний потенціал русинів (українців) у слов’янському світі; нарешті, просвітницьке товариство мало би видавати просвітницьку літературу “для народу”, тобто, за уявленнями інтелігентів середини XIX ст., насамперед навчальні, релігійно-повчальні і, менше, науково-популярні книжки¹¹.

Протягом 1850-х років галицькі русини, хоча й епізодично, але продовжували обговорювати стратегію “Галицько-Руської Матиці”, розвиваючи згадані вище три напрями. Саме товариство з різних причин приблизно від 1853 р. значно знизило інтенсивність своєї діяльності (в пресі з’явилися навіть критичні статті), проте зберігало загальну орієнтацію на “просвіту народу”. Коли визначали призначення “Матиці”, то часто називали саме “просвѣщеніє” чи навіть, як висловився голова товариства М. Куземський, “истинное просвѣщеніє народа”¹². Що саме керівництво товариства мало на увазі під цими словами, детально пояснено не було. Однак, якщо проаналізувати всі публікації в руській пресі щодо змісту діяльності “Матиці” у 1850-х роках, то бачимо, що переважало розуміння цього товариства як літературного.

⁸ “Дѣянія Галицко-русской Матици 20 Червня 1849,” *Пчела*, 29 липця, 1849, 205.

⁹ “98тое засѣданіе Головной Руской Рады дня 15/27 Липця 1849,” *Зоря Галицка*, 20 липця (1 серпня), 1849, 363.

¹⁰ “Уставы Галицко-Русской Матици,” *Зоря Галицка*, 21 марта (2 цвст.), 1851, 209.

¹¹ Про розуміння галицькими русинами “просвіти народу” в середині XIX ст. див. детальніше: Олександр Седляр, “Ідея просвіти народу серед галицької руської інтелігенції середини XIX ст.,” *З історії західноукраїнських земель* 15 (2019): 84–102.

¹² “Изъ Львова въ Листопадѣ,” *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійской державы*, 16 (28) ноемврія, 1855, 358.

Очевидно, визначення “Галицько-Руської Матиці” як “соєдиненія лѣтературного”¹³ було зумовлено, насамперед, видавничою діяльністю товариства. Воно мало публікувати книжки, отже, мало підтримувати руську літературу і впливати на її розвиток. Зокрема, секретар виділу “Матиці” Михайло Малиновський прямо зазначив, що завданням товариства “єсть пособствовати словесности нашої”¹⁴. Також М. Куземський на засіданні виділу “Матиці” 17 (29) червня 1853 р. назвав товариство літературним¹⁵. Таке саме визначення неодноразово траплялося в руській пресі й пізніше¹⁶. Воно не викликало заперечень і, зрештою, мало право на існування. Проте, така дефініція, фактично формулювання стратегії розвитку “Галицько-Руської Матиці”, певною мірою знецінювала, розмивала її просвітницьку спрямованість.

Адже якщо “Матиця” – це руське літературне товариство (до того ж іще й єдине в той час), то воно так чи інакше мало бути залучене до розвитку літератури, літературної мови, мало підтримувати публікацію найнеобхідніших руських книг безвідносно до їх тематики. З огляду на доволі скромні фінансові ресурси “Матиці” це означало розпорюшувати свою увагу на різні видання, займатися різними проектами і ризикувати не досягти успіху ніде, наразитися на невдоволення і критику публіки. Щось подібне згодом і сталося, а основа того була закладена в першому десятилітті існування “Галицько-Руської Матиці”, ще навіть на першому з’їзді руських вчених 1848 р.

Галицькі русини в 1850-х роках, наприклад, вимагали від “Матиці” “подавати добрыи и дешевыи книги школьныи, ибо на се установлена єсть”¹⁷ (насправді ні), видавати пам’ятки давньої літератури (як “Слово о полку Ігоревім”)¹⁸ чи давні літописи¹⁹, “малоруський” словник²⁰, молитовник для мирян²¹, редагувати і друкувати літературний²² або науковий²³ журнал. Наслідком такого різноманіття

¹³ “О Галицко-Русской Матицѣ,” *Зоря Галицка*, 21 марта (2 цвѣт.), 1851, 209.

¹⁴ М. М. [алиновскій], “Могуть ли Галицкіи Русини имѣти свою словесность?,” *Зоря Галицкая*, 1 марта, 1852, 134.

¹⁵ “Промова Всечестного Г. Михаила Куземского, Предсѣдателя Выдѣла Галицко-Руской Матицы, говоренная на засѣданіи Выдѣла дня 17. (29). Червца 1853 года,” *Зоря Галицкая*, 8 (20) липця, 1853, 216.

¹⁶ д., “Изъ Жолковскаго,” *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*, 23 марта (4 априля), 1855, 94; “Литературныи извѣстія,” *Зоря Галицка*, 8 червнѣ, 1856, 192.

¹⁷ “Отъ Долины,” *Зоря Галицка*, 4 (16) цвѣтня, 1851, 243.

¹⁸ “Львовѣ 6 Юніа,” *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*, 16 (28) юніа, 1851, 280.

¹⁹ Вашъ а. ., “Львовѣ 26 Юліа,” *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*, 26 юніа (8 юліа), 1851, 294.

²⁰ “Промова Всечестного Г. Михаила Куземского,” 219.

²¹ “Львовѣ дня 2. Лист. 1855,” *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*, 29 октобрія (10 новембрія), 1855, 359; “Изъ подѣ Станѣславова,” *Вѣстникъ часопись политическа для Русиновъ Австрійскои державы*, 27 цвѣтня (9 мая), 1857, 119–120.

²² И. Б. ., “Отъ Золочева въ половинѣ мѣсѣца Юніа,” *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*, 26 юніа (8 юліа), 1851, 295.

²³ А. Н., “Львовѣ 1 Юніа,” *Зоря Галицка*, 1 червенѣ, 1856, 184; В., “Галицко-руска Матиця,” *Отечественный Сборникъ*, 22, 1857, 172.

вимог, побажань і рефлексій був хаос у видавничих планах (уявних, не виписаних на папері) “Галицько-Руської Матиці”. Самі ж русини-інтелігенти, звертаючись до “Матиці”, примножували цей хаос. Автор допису в “Отечественному Сборнику” заявив, що “Матиця” має займатися плеканням народної мови, бо “она должна статисѣ истиннымъ Обществомъ просвѣщеніѣ народного” і одночасно написав, що це ж товариство має видавати науковий часопис, “Письмо чисто наѣкового содержаніѣ”, а мова текстів у ньому має бути на “історично-церковно-народній” основі²⁴. Як можна було узгодити “народну просвіту” і розвиток народної мови із виданням наукового збірника далекою від народнорозмовної мови у видавничій програмі небагатого товариства, автор не пояснив. Такі суперечності очікували на розгляд і вирішення у наступному десятилітті, після ухвали нової редакції статуту “Матиці” 18 серпня 1861 р.

У статуті було таке визначення товариства: “Галицко-русская Матица есть соединеніе добровольное поднесенія ради образованія народа руского средствами, въ сихъ уставахъ опредѣленными”. Воно мало “старатися о добры, пожиточныи книжки, прежде всего въ языкѣ рускомъ, которыи послужили бы до роспространенія добрыхъ, общепользыхъ знаній, до укрѣпленія святой каволической вѣры и благонравія, яко же до поднесенія промышленности и земледѣлія” (§ 2) і “таковыи книжки накладомъ матицы печатати и такъ по всей можности найдешевшую цѣну ихъ осягнути” (§ 3)²⁵. Як видно із публікації статуту, виділ “Матиці” вважав її “галицько-руським літературним товариством”. У самому ж статуті “просвіту” (“просвѣщеніе”) з попередньої редакції 1851 р. замінили на “освіту” (“образование”). Таку варіабельність термінології можна пояснити тим, що і самі члени “Матиці”, і галицька руська інтелігенція загалом бачили її універсальним товариством, яке би вирішувало також найважливіші питання гуманітарної сфери.

Публікації у руській пресі першої половини 1860-х років, загалом оптимістичні щодо “Матиці”, яка розпочинала новий етап своєї діяльності, підтверджують це пояснення. Галицькі русини неодноразово називали її літературним (“словесним”) товариством, покликаним розвивати просвіту народу. На початку десятиліття найактуальнішим завданням руські інтелігенти вважали (а виділ “Матиці” це підтримував) публікацію навчальної літератури²⁶ – слово “освіта” у статуті тут було дуже доречним. Згодом, однак, коли дещо зміцніли молоді народовці і очевидною стала наявність у галицьких руських (українських)

²⁴ В., “Галицко-русская Матица,” *Отечественный Сборникъ*, 22, 1857, 172–173.

²⁵ “Уставы галицко-русского литературного Общества, подъ названіемъ “Галицко-русская Матица”; высокимъ ц. к. министерствомъ съ днемъ 18. Августа 1861. затвержденныи,” у *Науковій Сборникъ издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской матицы. 1865* (Во Львовѣ, 1865), XXII.

²⁶ В. Р., “Изъ Стрыйского,” *Слово*, 24 януарія (5 февруарія), 1862, 26–27; Т. изъ Львова, “Въ справѣ книгъ учебныхъ рускихъ,” *Слово*, 21 марта (2 цвѣтня), 1862, 90.

виданнях різних варіантів літературної мови та правопису, першочерговим серед побажань / завдань інтелігенції для “Матиці” стало упорядкувати мовні проблеми.

Уперше відповідний акцент у пресі з’явився в 1863 р.²⁷, а пізніше, особливо напередодні загальних зборів “Галицько-Руської Матиці” 1864 та 1865 рр., такі заклики та пропозиції лунали багаторазово. “Вопросъ, акого языка и писовнѣ маемъ мы, галицкіи писателѣ, держатисѣ, може рѣшити тѣлько «Матицѣ»” – так узагальнив очікування русинів один із дописувачів до віденського “Вістника”²⁸. На зборах 1864 р., перших після тривалої перерви, мовне питання вирішити не вдалося; аби не породжувати суперечок, мовні проблеми обійшли, учасники погодилися використовувати етимологічний правопис із виправленнями в дусі народнорозмовної мови²⁹. Відповідно, після деякої павзи, коли всі чекали на вихід у світ першого випуску новозаснованого часопису “Матиці” – “Наукового Сборника” – дискусія відновилася, більше того, стала набагато гострішою, ніж перед зборами 1864 р. Її учасники передовсім апелювали до авторитету літературного / просвітницького товариства. Це важливий момент, адже до загальних зборів 1865 р. всі русини вважали “Галицько-Руську Матицю” достатньо компетентною і впливовою, аби вирішити навіть таке складне питання, як розвиток літературної мови. “Наибольшая повага Руси”³⁰, “свѣтилникъ дѣховый”³¹, “поважное тѣло”³² – так називали “Матицю” галицькі русини, очевидно, маючи на увазі більше те, чим вона *повинна була бути*, а не реальний стан справ. Однак певні сподівання на ухвалу загальних зборів 1865 р. мали й народовці, тому й взяли у них участь, опосередковано визнаючи авторитет “Галицько-Руської Матиці”.

Загальні збори, які відбулися у Львові 6–8 (18–20) липня 1865 р. під керівництвом заступника голови “Галицько-Руської Матиці” Якова Головацького, мали дуже вагоме значення в історії товариства. Певною мірою це була точка відліку нового етапу, подія, після якої “Матиця” безповоротно втратила значну частину колишньої поваги. Учасники зборів 1865 р. фактично підтвердили та закріпили визначену ще попередніми загальними зборами 1864 р. стратегію розвитку “Галицько-Руської Матиці” як товариства, що назовні репрезентує руський (дехто вважав – “русский”) характер Східної Галичини через видавничу продукцію передовсім наукового характеру, через часопис “Науковий Сборник”.

²⁷ Руселюбъ, “Обѣтъ яко средство для поднесенія руского слова,” *Слово*, 6 (18) юлія, 1863, 209.

²⁸ “Изъ Восточной Галиціи,” *Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійскои державы*, 1 (13) цвѣтнѣ, 1864, 99.

²⁹ “Новинки,” *Слово*, 11 (23) юлія, 1864, 218.

³⁰ О. Андреевичъ, “Зъ-надъ Потока,” *Слово*, 26 вересня (8 жовтня), 1864, 303.

³¹ “Львѣвъ, днѣ 11 Листопада,” *Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійскои державы*, 7 (19) листопада, 1864, 347.

³² И., “Зъ-пѣдъ кордону,” *Слово*, 3 (15) липця, 1865, 3.

Загальні збори 1864 і особливо 1865 рр. (на других із них дійшло до емоційно напруженого неприйняття кількох чільних народовців у члени “Матиці”), а також жвава дискусія навколо товариства у руській пресі (мабуть, найінтенсивніша за весь час його існування) допомогли прояснити достатньо добре ситуацію із визначенням реальної стратегії руського просвітницького / літературного товариства. Виявилось, що виділ “Матиці”, точніше, найактивніша його частина, дозволяє собі корегувати окреслену статутом і підтриману громадськістю стратегію діяльності товариства. Насправді така ситуація не була новою для 1864–1865 рр. – кроки, вимушені чи свідомі, в тому напрямку керівництво “Матиці” розпочало робити ще після перших загальних зборів (з’їзду руських вчених) 1848 р.

Збори окреслили надто широку програму дій, поставили чимало завдань ніби й не “Галицько-руській матиці” безпосередньо, а собі, сукупності *учених*, умовно згуртованих навколо “Товариства просвіти” (“Общества просвѣщенія”). Проблема була в тому, що це напівміфічне товариство, результат згаданого вище компромісу 1848 р., ніколи реально не діяло. Його заступав виділ “Матиці”, а члени виділу були схильні не будувати нереальних планів, а займатися окремими проектами, достатньо реальними для виконавців, але мало пов’язаними між собою певною стратегією дій. Поступово у виділі, який у 1850-х і на початку 1860-х років діяв малоактивно, виокремилася група осіб, готових присвятити певний час виданням “Галицько-Руської Матиці”. Вони неофіційно, принаймні без помітного обговорення, отримали дозвіл від виділу і голови товариства М. Куземського займатися видавничими справами так, як вважали за потрібне. Відповідно, бачення цих окремих осіб (для різних видавничих проєктів вони були різними) мови та змісту певних видань фактично ставало позицією всієї “Матиці”. Виділ, очевидно, схвалював видання до друку і формально відповідав за них як колегіальний орган, але на практиці члени виділу просто підтримували пропозиції активніших колег.

Яскравим прикладом такого стану справ став уже згаданий “Науковий Сборник”. Пропозиції періодично видавати коштом і зусиллями “Матиці” певний журнал чи збірник лунали від 1848 р. На початку 1850-х рр. виділ навіть організував опитування серед руських інтелігентів щодо тематики, обсягу, періодичності тощо такого часопису. Відповіді, однак, поклали до архіву. У 50-х роках ХІХ ст. як тимчасова заміна періодичу “Матиці” вийшло в світ три випуски “Галицького Исторического Сборника”. Перед загальними зборами 1864 р. до цієї теми повернулися знову, тим більше, що й публічно були заклики започаткувати нарешті “літературну часопись”³³. Програму такого часопису доручили підготувати в лютому 1864 р. комісії із п’яти осіб³⁴. Справа, очевидно,

³³ “Львѡвъ днѣ 24 Марта 1864,” *Вѣстникъ часопись урядова для Русинѡвъ Австрійскою державы*, 18 (30) марта, 1864, 81; “Зъ Домаморичъ,” *Слово*, 13 (25) мая, 1864, 150.

³⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ), ф. 148, оп. 1, спр. 15, арк. 26 зв.

не рухалася, тому на засіданні виділу 15 (27) червня (за три тижні до загальних зборів) це питання порушили знову і, як наслідок, написати програму погодився Антоній Петрушевич³⁵. Він це зробив дуже швидко, бо вже за два дні на наступному засіданні 17 (29) червня 1864 р. виділ схвалив проєкт програми “съ нѣкоторыми мало важными замѣчаніями”³⁶. Так справа матичного часопису, яка не вирішувалася роками, була доручена одній особі (бо інші не хотіли за те братися) і залагоджена просто блискавично. Зрозуміло, що А. Петрушевич, відомий своїм захопленням наукою, а також неприхованими русофільськими поглядами, написав програму такого часопису, який він сам хотів бачити. Так з’явилася ідея саме “*Наукового Сборника*” як періодичного видання “*Матиці*”, товариства зовсім не наукового. На загальних зборах “*Галицько-Руської Матиці*” проєкт програми часопису розглянув мовно-історичний виділ зборів 8 (20) липня. За браком часу спрямування “*Сборника*” не обговорювали зовсім, а зміст лише побіжно. Програму затвердили з незначними змінами, а редактора доручили обрати виділові “*Матиці*”³⁷. Новий виділ це зробив на першому ж своєму засіданні 14 (26) липня 1864 р. і обрав редакційний комітет із трьох осіб – Якова Головацького, Антонія Петрушевича і Богдана Дідицького³⁸. Русофільські переконання всіх трьох були загальновідомі, тому мовну політику редакції, а також і тематичні пріоритети можна було легко передбачити ще до публікації першого випуску “*Наукового Сборника*”. Так стратегічно важливу справу періодичного видання (а “*Сборник*” став не просто основним, а чи не єдиним видавничим проєктом “*Матиці*” у другій половині 1860-х років) вирішено відповідно не до завдань самого товариства, а до уподобань і амбіцій кількох членів виділу за майже мовчазної згоди керівництва та загальних зборів “*Галицько-Руської Матиці*”. Така байдужість і недалекоглядність дорого коштуватиме “*Матиці*”.

Вихід у світ перших випусків “*Наукового Сборника*”, мова статтей якого була дуже далекою від народної, викликав незабаром низку критичних публікацій у руській пресі. Їх автори були змушені знову (після 1848–1850 рр.) замислитися над призначенням “*Матиці*” і стратегією її розвитку. У публіцистичних виступах галицькі русини звертали увагу передовсім на мову “*Сборника*”³⁹ – її простіше

³⁵ ЦДІАЛ, ф. 148, оп. 1, спр. 15, арк. 35 зв.

³⁶ Там само, арк. 39 зв.

³⁷ “Справосданье съ засѣданій “Галицко-Русской Матицы” въ дняхъ 7., 8. и 9. русск. Юлія 1864., составленное на основѣ стенографическихъ записокъ и протоколярныхъ актовъ,” у *Науковий Сборникъ издаваемый литературнымъ обществомъ Галицко-русской матицы. 1865* (Во Львовѣ, 1865), LXVIII–LXIX.

³⁸ ЦДІАЛ, ф. 148, оп. 2, спр. 7, арк. 1.

³⁹ “Отъ Жѣравна, днѣ 12 Серпнѣ,” *Вѣстникъ часопись урядова для Русиновъ Австрійскою державы*, 8 (20) серпнѣ, 1864, 242; “Изъ Вѣдньского передмѣстя,” *Вѣстникъ часопись урядова, политична и литературна*, 24 березнѣ (5 цвѣтнѣ), 1865, 89–90; “Зъ подъ Войнилова,” *Вѣстникъ часопись урядова, политична и литературна*, 9 (21) червцѣ, 1865, 171; И., “Зъ-подъ кордону,” *Слово*, 3 (15) липця, 1865.

було коментувати, – проте були й рефлексії щодо змісту цього видання. Розгляд мови періодика “Матиці” як першочергового питання, а його тематичного спрямування десь там згодом у більшості дописувачів до руських часописів можна пояснити ще кількома причинами: 1) русини у той час (друга половина 1864 – 1865 рр.) вважали визначення і погодження всіми шляху розвитку літературної мови та уніфікацію правопису найважливішою проблемою для національно-культурного розвитку; вони тоді ще вірили, що вирішити її можна спільними зусиллями під егідою і проводом “Галицько-Руської Матиці”; 2) ще невідомо було, як читачі сприймуть науковий характер “Сборника”, в будь-якому разі була присутня повага перед наукою і студіями з історії Русі; дехто вважав, що “«Наѣковый Сборникъ» николи своєї цѣнности неѣтратить, [...] ънь станесѣ сокровищемъ всѣхъ любителей и пособителей словесности нашої и розславить Матицю нашѣ”⁴⁰.

Уперше наголосив на меті та змісті діяльності “Галицько-Руської Матиці”, поставивши мову її видань у залежність від мети товариства, Степан Качала в опублікованій спочатку у “Слові”, а згодом і в народовській “Меті” (повніший варіант) статті⁴¹. Розпочав він її ключовим питанням: “яку ціль поставила собі Галицько-Руська Матиця?” Це просвіта нашого народу, тоді наступним має бути питання: “якою мовою те досягнути можна?”⁴² Далі автор нагадав відомий факт, який, проте, за дискусіями про літературний чи науковий характер “Галицько-Руської Матиці” відійшов на другий план: “Въ 1848-мъ році завязалосѣ товариство Галицько-руськой Матици, яко товариство для народнѣй просвіти”⁴³. Відповідно, – продовжив С. Качала, – “просвіта народу на підставі живого народнѣго языка, черезъ добрі книжки, которі Матиця дешево достарчати мала, *ото ціль Матици*”⁴⁴. Отже, “Галицько-Руська Матиця” мала би розвивати і просвіту народу, і його живу мову. На практиці ж, однак, відбувається інакше. Як наслідок, книжки товариства продаються дуже повільно, просвіта не розвивається, кількість членів “Матиці” не зростає. Виправити несприятливий стан справ товариство зможе тільки тоді, коли розпочне “розвивати просвіту на підставі живого языка, черезъ відповідні книжки, котрі би народъ розумівъ, читавъ и обучався”⁴⁵. Як бачимо, С. Качала на перше місце у стратегії “Матиці” поставив чи радше повернув просвіту народу.

⁴⁰ “Изъ Галиціи въ Лютомъ,” *Вѣстникъ часопись урядова, политична и литературна*, 30 сѣчнѣ (11 лютнѣ), 1865, 31.

⁴¹ Ст. Качала, “Яка єсть цѣль Галицко-русской Матицѣ?,” *Слово*, 13 (25), 17 (29) марта. 1865; Його ж. “Галицько-Руська Матиця і її ціль,” *Мета*, 31 марта, 1865, 111–120; 15 цвітня, 1865, 135–146.

⁴² Степанъ Качала, “Галицько-Руська Матиця і її ціль,” 31 марта, 112.

⁴³ Там само, 113.

⁴⁴ Там само, 114.

⁴⁵ Там само, 15 цвітня, 145.

Більшість інших дописувачів до руських газет концентрувалися передовсім навколо проблеми розвитку літератури та літературної мови як основного стратегічного завдання “Матиці”, хоча критика С. Качали, а також молодих народовців зумовила повернення видань для народу до порядку денного виділу просвітницького товариства. Його керівники, однак, декларуючи свою готовність публікувати такі книжки (“Матиця” навіть ніби вважала “издаванье таковых дѣлъ своею головною задачею”), пояснювали відсутність результату тільки браком відповідних рукописів⁴⁶. Проте далі автор цього допису у “Слові” назвав “Галицько-Руську Матицю” “патріотичнымъ *наукowymъ* обществомъ”⁴⁷. Як можна було продуктивно поєднати науковий характер товариства із основним завданням – публікацією “популярныхъ, общепользныхъ, поучительныхъ сочинений для народа” – автор допису не пояснив. Це було характерною рисою тогочасного менеджменту “Матиці” – заявляти про відданість ідеї просвіти народу, але не реалізувати її, працюючи з тими матеріялами, які були під руками, які постачали А. Петрушевич і його колеги. Пасивність виділу товариства змусила небайдужу частину інтелігенції констатувати факт, що “веденє нашею словесною справою изъ рукъ Матицы давно выпущене”⁴⁸. Проте, повторимо, ще існували тоді сподівання, що загальні збори зможуть виправити ситуацію.

Із нетерпінням чекали на ці збори народовці. Ксенофонт Климкович та Євген Згарський опублікували у “Меті” розлогі статті, де доводили, що виділ “Матиці” самовільно і незаконно порушив ухвали загальних зборів (починаючи від перших, 1848 р.) щодо мови і спрямування видань товариства⁴⁹. Загальні збори 1864 р. виправити це не зуміли, тому таке завдання слід вирішити на прийдешніх зборах. Стаття Є. Згарського була дуже різкою на тлі достатньо стриманої тогочасної полеміки. Він прямо заявив, що “Матиця не есть заведеннемъ для просвіти народу, якъ звучать статуты, а тільки стоварищеннемъ де-якихъ ученихъ, що признаютця до ціли языковой централизациі”, товариством керує “кліка”, яка “щодо тенденцій и помишлений своїхъ чужа зо всімъ такъ нашому народові, якъ и многимъ членамъ Матиці”; очолює ж цю “кліку” заступник голови товариства Я. Головацький⁵⁰.

За кілька днів після публікації цієї статті розпочалися загальні збори 1865 р., на яких головував за відсутності М. Куземського той самий Я. Головацький. Збори запам’яталися черговим раундом безплідної дискусії на мовну тематику і безуспішною спробою кількох провідних народовців стати членами “Матиці”. Учасники зборів також ухвалили видавати далі “Науковий Сборник”. Фактично

⁴⁶ “Изъ Львова,” *Слово*, 30 червця (12 липця), 1865.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ И., “Зъ-пѣдъ кордону.”

⁴⁹ К. Климковичъ, “Завданне 3-го збору Галицько-Руської Матиці,” *Мета*, 30 червця, 1865, 289–303; Є. Згарський, “Дотеперішнє становиско Галицько-руської Матиці,” *Мета*, 15 липця, 1865, 327–332, 31 липця, 1865, 361–366.

⁵⁰ Є. Згарський, “Дотеперішнє становиско,” 328–331.

загальні збори “Галицько-Руської Матиці” 6–8 (18–20) липня 1865 р. не виправдали сподівань русинів, особливо прихильників народної мови. У продовженні своєї статті, опублікованому після зборів, 31 липня, Є. Згарський зауважив, що “межи зібравшимися більшість оказалась неприклонною чистонародній цілі”; схваливши подальшу публікацію “Наукового Сборника” у незмінному вигляді, ця більшість “скріпила и роздірь такъ въ лоні самої Матиці, якъ и по-за Матицею”⁵¹. Незабаром у віденському часописі “Zukunft” з’явилася стаття В. Ш. (напевно Володимира Шашкевича, який був учасником загальних зборів “Матиці”), де вперше оголошено про намір народовців заснувати своє просвітницьке товариство, свою “Матицю”, яка зможе об’єднатися з існуючою, якщо та залишить свої “московські” устремління⁵². У травні 1867 р. В. Шашкевич повторив свою пропозицію, навіть різкіше, наголосивши, що “въ “Галицко-руссской Матицѣ” намъ нічого робити”; нове товариство, на його думку, мало обрати собі іншу назву, не “Матиця”⁵³. Як відомо, у 1868 р. львівські народовці розпочали підготовчу роботу, аби створити своє товариство, яка завершилася заснуванням у грудні того ж року “Просвіти”.

Загальні збори 1865 р. принесли розчарування й тим русинам, які не вважали себе українофілами. Дописувач до віденського “Вістника” повідомив, що збори “Матиці” справили сумне враження і звинуватив її в тому, “що она не піддержує свободного розвою нашої літератури”, хоча “цѣлый літераткій рѣхъ нашъ въ собѣ концентровати може и повинна”⁵⁴. Події кількох наступних років, точніше украї недостатня активність виділу “Матиці” на тлі нових випробувань, із якими зіткнулися галицькі русини після конституційної реформи 1867 р., довели безпідставність сподівань на провідну роль цього товариства в літературно-просвітницькій діяльності.

Виділ “Галицько-Руської Матиці” так і не зрозумів глибини і важливості своїх завдань. Керівники товариства тішилися, що оголошено конкурс на популярну історію Русі, що загальні збори підтримали ідею платити гонорар авторам схвалених до друку творів, видавали далі “Сборникъ”, а про просвіту народу намагалися не думати. У 1866 р., готуючися до чергових загальних зборів (не відбулися), виділ на засіданні 11 червня насамперед ухвалив вилучити з програми зборів “незносни и смѣшни азбучни спори, котори доси майже жадного плода не выдали” (так закінчилися спроби “Матиці” бути арбітром у мовно-правописній дискусії) і визначив як дуже важливе питання публікувати своїм коштом підручники, передовсім гімназійні. Найкращим способом причинитися до

⁵¹ Є. Згарський, “Дотеперішнє становиско,” 362–363.

⁵² “Зъ надъ Днѣстра,” *Вѣстникъ часопись урядова, политична и литературна*, 4 (16) серпня, 1865, 235. Переклад цієї статті В. Ш. польською мовою опублікувала краківська газета “Czas”: “Kraków 7 sierpnia,” *Czas*, 8 sierpnia, 1865.

⁵³ [В. Шашкевич], “Мости Великі 16. Мая 1867,” *Русь*, 23 мая, 1867.

⁵⁴ “Отъ Калуша,” *Вѣстникъ часопись урядова, политична и литературна*, 7 (19) серпня, 1865, 238–239.

розвитку “народної просвіти” було, на думку керівників “Матиці”, надрукувати хоча б деякі руськомовні підручники⁵⁵. Що би цікавого для читання отримали члени товариства і “народ”, для просвіти якого діяла “Матиця”, окрім малопопулярного “Сборника” і потрібних лише учням підручників, залишилося невідомим. Щоправда, питання підручників руською (українською) мовою тоді справді вважали важливим, адже русини небезпідставно боялися, що брак підручників негативно вплине на роль і статус руської мови в школах. Однак цей випадок яскраво свідчить про невміння керівників “Матиці” бачити комплексно просвітницьку стратегію свого товариства – вони воліли займатися окремими проектами, розпорошували увагу на питання розвитку мови та літератури, освіти, релігійне виховання тощо і не могли визначитися, що саме потрібно русинам найбільше.

Конституційні зміни в імперії Габсбургів і, як наслідок, автономія Галичини як коронного краю з переважно польською елітою поставили русинів у нові умови. Менше можна було сподіватися на підтримку центральної влади, натомість зросло значення “народу”, почастишали заклики розраховувати на власні сили, дбати про розвиток молоді. Наприкінці 1867 р. один із кореспондентів “Слова” заявив, що “Галицько-Руська Матиця” “цѣлю своєю имѣе: черезъ поднесеніе образованья народа русского и на матеріальное добро народа вліяти”⁵⁶. Це було щось нове – раніше в контексті просвіти народу звертали увагу більше на початкову освіту та моральне удосконалення, матеріальний добробут перебував на другому плані.

“Матиця”, однак, у цей час була малоактивна. Політичні зміни негативно відбилися на бажанні членів виділу займатися громадською діяльністю, а виїзд до Росії в 1868 р. голови товариства М. Куземського та його заступника Я. Головацького посилив організаційні клопоти. У січні 1868 р. С. Качала виступив з ідеєю заснувати окреме від “Матиці” “Стоваришенъе просвѣщенія народного”, “цѣлю которого было бы вспомоғанье народного образованья во взглядѣ моральному, матеріальному и политичному черезъ выдаванье книгъ практичныхъ, брошуръ и т. д. въ томъ языкѣ, которымъ народъ говорить”⁵⁷. Відзначимо тут ідею *політичної* просвіти народу – ще один наслідок конституційних змін у державі, а також не дуже успішних для русинів виборів 1867 р.⁵⁸ Наприкінці 1868 р. з’явилося товариство “Просвіта”, а напередодні його установчих зборів народовська “Правда” різко висловила про “Матицю”

⁵⁵ “Львѡвъ, дня 18 Червця,” *Вѣстникъ часопись урядова, политична и литературна*, 11 (23) червця, 1866, 91.

⁵⁶ “Зъ Покугья,” *Слово*, 2 (14) декабря, 1867.

⁵⁷ Стефанъ Качала, “Изъ Шельпакъ,” *Слово*, 6 (18) январья, 1868.

⁵⁸ На цей момент звернув увагу й В. Пашук (Володимир Пашук, “Просвітницькі ідеї о. Степана Качали,” *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 19 (2010): 349–350).

і її здобутки, засудивши “невластиве и ненародне здужанне [її] виділу” і вчергове розкритикувавши невдалий, але коштовний проєкт “Наукового Сборника”⁵⁹.

Очевидно, виділ “Галицько-Руської Матиці”, вже на чолі з новим головою товариства, Амвросієм Яновським, мусив скорегувати програму дій. На засіданні виділу 18 (30) грудня 1868 р. ухвалили переформатувати “Науковий Сборник” і видавати замість нього “Литературный Сборник” із більшою присутністю белетристики, а також “по возможности издавати самостоятельны популярны сочиненія, если таковы надосланы будут Матицѣ”⁶⁰. Зміни, однак, були косметичними і не вплинули істотно ні на популярність “Сборника”, ні на сприйняття “Матиці” в суспільстві. За рік після ребрендингу періодичного видання “Матиці” на черговому засіданні виділу знову обговорювали його перспективи, констатували непопулярність і збитковість (бл. 500 зр. збитків за рік) “Литературного Сборника” і вчергове ухвалили “издавати тѣмъ больше сочиненій популярныхъ, общепользыхъ для народа”⁶¹. “Популярні твори для народу” стали своєрідною мантрою для засідань керівництва “Матиці” – всі визнавали їх необхідність, але товариство мало що видавало наприкінці 1860-х років окрім “Сборника”. Переважно це були книжки для морального виховання читачів (молитвослов, життя святих) – дуже консервативний підхід до просвіти народу⁶².

Певні сподівання члени “Галицько-Руської Матиці” поклали на загальні збори товариства, які відбулися після п’ятирічної перерви 27 серпня (8 вересня) 1870 р. Проте нічого принципово нового учасники цих зборів не обговорювали і вирішили знову продовжувати по можливості видання “Литературного Сборника” і популярних книжечок, принагідно констатували, що найуспішнішим видавничим проєктом “Матиці” є молитвослови⁶³. Дещо кумедно виглядало зізнання одного із членів виділу (подібний епізод, до речі, був і під час загальних зборів 1865 р.)⁶⁴, що вони, мешкаючи у Львові, мало знають селян і не уявляють собі добре, як писати для народу, як донести простолюду необхідні настанови⁶⁵. Після загальних зборів член виділу “Галицько-Руської Матиці” Венедикт Площанський присвятив цьому товариству у “Слові” цикл із кількох статей, але, окрім виправдання виділу та мовної політики редакції “Сборника” (“«Матица» должна, по нашему мнѣнію, въ поважныхъ изданіяхъ своихъ мало-

⁵⁹ “Вісті,” *Правда*, 15 жовтня, 1868, 455–456.

⁶⁰ “Новинки,” *Слово*, 21 декабр. (2 января), 1868.

⁶¹ “Новинки,” *Слово*, 13 (25) грудня, 1869.

⁶² А. В. Вендланд, оцінюючи позицію виділу товариства, зазначила, що “у 1860-х роках “Матица” залишалася прихистком ретроградів” (Анна Вероніка Вендланд, *Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915* (Львів: Літопис, 2015), 80).

⁶³ “Отчетъ засѣданія общаго собранія членовъ Галицко-русской Матицы отбывшагося на д. 27. Августа (8. Сент.) 1870.,” у *Литературный Сборник издаваемый Галицко-русскою матицею. 1870* (Во Львовѣ, [1871]), 132–133.

⁶⁴ “Справозданье зъ засѣданій Галицко-русской Матицѣ на дняхъ 6, 7 и 8 (18, 19 и 20) Липца 1865, составленное на подставѣ протоколярныхъ актѣвъ,” *Слово*, 21 липця (2 августа), 1865.

⁶⁵ “Отчетъ засѣданія общаго собранія,” 128.

по-малу стремитися кь усовершенію языка на основаніи готового уже литературного русского языка”)⁶⁶, не повідомив нічого нового. Товариство продовжило свій попередній курс із незначними поступками “популярним” виданням.

Однак галицькі русини не могли далі чекати, поки “Матиця” розпочне ефективно працювати. Поступово зміцнювалося і тисячними накладками друкувало свої книжечки товариство “Просвіта”, а Іван Наумович за підтримки кількох однодумців розпочав видавати у Коломиї часописи для народу – спочатку “Русскую Ряду”, а потім “Науку”. Незабаром його у пресі, особливо русофільській, стали вважати визнаним експертом із питань народної просвіти. У цей час, до речі, зросло значення поняття “просвіта народу”, його стали частіше вживати у пресі. “Галицько-Руську Матицю” вже майже не називали літературним товариством – воно мало займатися передовсім “просвітненієм”, зосередити свою увагу на “народі”.

На початку 1870-х років серед руської інтелігенції утвердилася думка, що головна мета її громадської діяльності “єсть добробыть нашего народа, его нравственное и матерiальное поднесеніе”⁶⁷, відповідно й “Галицько-Руська Матиця” має “через издаваніе дешевыхъ и популярныхъ книжечокъ народъ нравственно и вещественно двигнути”⁶⁸. Проте товариство все якось не могло належно виконувати свої завдання, тому автор останнього цитованого допису радив сконцентруватися на кількох напрямках: 1) передовсім підтримати часописи для народу, передплативши кількасот їх примірників; 2) організувати переклад популярних, корисних та повчальних книг із чужоземних мов; 3) зосередитися також на публікації дешевих брошур для народу, “а потому отъ меньшого взятися до большого”⁶⁹. Попри слушність цих рекомендацій, В. Площанський у зауваженнях редакції “Слова” звернув увагу насамперед на надмірну, на його думку, критику “Матиці”. “Критикующихъ членовъ, слава Богу, у насъ много, даже премного; но гдѣ члены трудящіяся?” – запитав він риторично і продовжив: “Обвиняя “Матицу”, обвиняемъ себе”, адже “Галицько-Руська Матиця” – це і є руська інтелігенція. Якби інтелігенти не витрачали час на суперечки та взаємну критику, а спільно працювали, то вистачило б цікавих текстів і для “Литературного Сборника”, і для окремих популярних видань, потребу яких нібито “поняла Матица якъ нельзя лучше”⁷⁰. Очевидно, В. Площанський мав рацію щодо низької активності руської інтелігенції, проте важливішою, на нашу думку, була неготовість виділу товариства проаналізувати глибше причини цього і самому енергійніше впливати на розвиток подій.

⁶⁶ [В. Площанській], “Галицко-русская Матица. IV,” *Слово*, 17 (29) октябрия, 1870.

⁶⁷ “Отъ Галича,” *Слово*, 20 января (1 февраля), 1871.

⁶⁸ Гр., “Изъ-подъ Львова,” *Слово*, 26 іюня (8 іюля), 1871.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само.

Успіх періодичних видань І. Наумовича спричинив низку закликів з боку русофілів, аби “Матиця” врахувала його досвід. Актуальним було поняття політичної освіти / просвіти⁷¹, тому “Матиці” рекомендували “заниматися просвѣщенієм народа простого, имѣя въ виду предовсемь розвитіе его общечеловѣческихъ и гражданскихъ понятій въ направленіи, указанномъ трудами неогѣнимого нашего патріота о. Наумовича”⁷². Сам Іван Наумович не міг оминати тему “Галицько-Руської Матиці” у своїх численних публіцистичних статтях, присвячених просвіті народу. Не бажаючи конфліктувати із впливовими львівськими русинами, які склали виділ “Матиці”, він висловлювався обережно. Проте, попри реверанси в бік керівників товариства, І. Наумович констатував, що народ навіть про існування “Галицько-Руської Матиці” нічого не знає, бо і видання її, або релігійні, або наукові, не викликають у простолюду належної зацікавленості. Слід, отже, створити нове товариство, “Матицю Люду” (за прикладом аналогічного чеського товариства), “которое должно заниматься изданіемъ полезныхъ, популярныхъ газетъ и книжокъ по якъ найдешевшимъ цѣнамъ” – причому бажано заснувати його всім русинам разом, у т. ч. й народовцям⁷³. Така пропозиція з боку відомого громадського діяча звучала для виділу “Матиці” як виклик. Зазначимо, що це була, мабуть, *остання* нагода реформувати діяльність “Галицько-Руської Матиці” і зберегти для товариства місце головного просвітницького осередку принаймні для русофільської інтелігенції. Народовці вже давно розчарувалися в можливості “Матиці” налагодити ефективну роботу. У тому ж 1873 р. народовська “Правда” відзначила “довершений майже упадок товариства «Матиці»”, бо керівники товариства “надіялись на всіх и на все, тільки не на витревалу, невсипущу працю”⁷⁴. В наступні роки оцінки “Матиці” з боку українофілів не змінилися.

Виділ “Галицько-Руської Матиці”, точніше “Слово” В. Площанського (від виділу не виходили тоді офіційні заяви, а загальні збори не скликали тривалий час, від 1870 до 1887 р.), однак, знову не сприйняли критику і пропозиції конструктивно. У “Слові” з’явилася редакційна стаття, де заперечувалася необхідність створювати нове просвітницьке товариство, адже чинне (“Матиця”) має ті самі завдання. Надруковані книжки “чисто-наукового иль релігійного содержания”, як виявилось, “суть неоспоримо потребны для просвѣщенія народа”, а для публікації популярних книг, “опредѣленныхъ для простонародія”, виділ зробив усе можливе. Він ухвалив приймати до “Сборника” популярні твори, неодноразово закликав потенційних авторів до співпраці, оголосив про виплату гонорарів за рукописи. Одним словом, все було зроблено правильно, а неуспіх справи викликали зовнішні, незалежні від виділу, обставини⁷⁵.

⁷¹ Николай Дебельскій, “Изъ Серафинець,” *Слово*, 13 (25) ноября, 1871.

⁷² “Мысли о Народномъ Домѣ. IV,” *Слово*, 24 августа (5 сентября), 1872.

⁷³ [И. Наумовичъ], “О необходимой потребѣ основанія у насъ по примѣру Чеховъ “Матицы люду,”” *Слово*, 24 іюля (5 августа), 1873.

⁷⁴ “Теперішня ситуація “Просвіти,”” *Правда*, 16 (28) мая, 1873, 263–264.

⁷⁵ “Въ дѣлѣ “Матицы люду,”” *Слово*, 2 (14) августа, 1873.

І. Наумович примирливо відповів, що він сприймав і сприймає “Матицю” як “поважное тѣло”, однак йому “недостаєть організації, соотвѣтної нынѣшньому времени, въ которомъ энергія и поспѣшность въ дѣланіи суть необходимы”. Товариству слід поповнитися молоддю, особливо діячами, що займаються популярною літературою, заснувати на провінції філії, реорганізувати продаж своїх видань. Аби модернізувати товариство, виділ мав би, на думку І. Наумовича, змінити статут, зменшивши членські внески, – це призвело би до зростання кількості членів “Матиці” і її популярності серед галицьких русинів⁷⁶. Виділ “Матиці” ці поради проігнорував, а І. Наумович, попри нетривалий період співпраці з першим руським просвітницьким товариством, розчарувався у можливості вплинути на вектор його розвитку і за певний час ініціював заснування Товариства ім. Михайла Качковського, де були реалізовані зазначені вище його пропозиції.

У середині 1870-х років “Галицько-Руська Матиця” пережила нетривалий період підвищеної видавничої активності, але далі, після заснування альтернативного Товариства ім. М. Качковського, призупинила свою діяльність. Поради окремих публіцистів, щоб реформувати її роботу, виявилися запізнні і не були розглянуті. Проте відзначимо рекомендацію Климента Ганкевича розділити товариство на дві секції, “изъ которыхъ одна имѣла бы заняться исключительно изданіемъ сочиненій науковыхъ, а другая изданіемъ сочиненій и часописей популярныхъ”, зменшити членські внески та завести по містах та містечках агентів, які би розпродували видання товариства⁷⁷. Слушність цих порад визнав і редактор “Слова” В. Площанський, який фактично репрезентував тоді виділ “Матиці” у публічному просторі⁷⁸. Рекомендації іншого дописувача “Слова” заснувати мережу деканальних матиць (з умовою, що всі священники мають до них належати) і громадських читалень як літературних філій головної “Матиці”, повітових матиць у містах (у форматі руських клубів для інтелігенції)⁷⁹ були надто непрактичні – їх виконати було неможливо.

Загалом можна зробити висновок, що в середині 1870-х років ті з руських (українських) інтелігентів, які ще цікавилися “Матицею”, звернули увагу на кілька ключових питань: 1) необхідність змінити статут, зменшити членські внески і, відповідно, збільшити кількість членів товариства – воно мало стати демократичнішим; 2) пошук балансу між науковою і популярною тематикою видань “Матиці”, адже, попри декларативну прихильність до популярної літератури для народу, товариство і далі публікувало навчальні та наукові книжки; 3) важливість долучити провінційні осередків – філії і, можливо, читальні – до структури товариства; 4) потребу вдосконалити процедуру розповсюдження видань “Галицько-Руської Матиці”, полегшити шлях книги до читача.

⁷⁶ І. Наумовичь, “Изъ Скалата,” *Слово*, 28 августа (9 сентября), 1873.

⁷⁷ Климентъ Ганкевичь, “Поднесеніе народнаго просвѣщенія,” *Слово*, 9 (21) марта, 1874.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Г. М. Л., “Наши школьные и народно-эдукаційные отношенія,” *Слово*, 7 (19), 10 (22) августа, 1874.

Наступний етап обговорення (досить малоактивного) стратегії та перспектив “Галицько-Руської Матиці” настав на межі 70–80-х років XIX ст. Товариство ім. М. Качковського довело, принаймні для русофільських публіцистів, свою життєздатність, тому для “Матиці” треба було знайти іншу нішу, аби конкуренція між ними (і з “Просвітою”) була мінімальна. І. Наумович спочатку за звичкою наполягав на пріоритетності популярних видань для “Матиці” і хотів навіть об’єднати її з Товариством ім. М. Качковського, хотів, аби “Матиця” видавала популярну дешеву газету для народу, календарі та нагородні книжечки для кращих учнів⁸⁰, проте ці пропозиції мали обмаль шансів бути втіленими в життя. Його думки були надто радикальними для керівників товариства, передбачали значну перебудову видавничої стратегії.

З часом перевагу здобуло інше бачення перспектив товариства. У “Слові” в програмній статті “Наши дѣла” “Галицько-Руську Матицю” знову назвали “литературнымъ соединіемъ”, яке має подвійну мету: 1) “поднятіе просвѣщенія между русскимъ народонаселеніемъ посредствомъ изданія хорошихъ и полезныхъ книгъ” і 2) “удовлетворити русской интеллигенціи и удерживати литературную связь съ всѣми славянскими учеными обществами посредствомъ кварталныхъ изданій съ строго-научовыми статьями”⁸¹. Як бачимо, русофіли реанімували та реабілітували ідею літературно-наукового спрямування “Матиці”. Зрештою, вона мала право на існування з огляду на очевидну неспроможність виділу товариства організувати регулярне видання популярної просвітницької літератури.

У цьому напрямі дискусія продовжилася. У 1880 р. черговий дописувач до “Слова” прямо заявив, що “популярными изданіями не нужно уже заниматься нашей Галицко-русской Матицѣ, ибо мы имѣемъ уже Общество имени Михаила Качковскаго, которое такъ хорошо и такъ ревно свою задачу исполняетъ”, а “Матиця” має зосередитися на публікації літератури для інтелігенції⁸². Подібний хід думок, очевидно, був і в членів виділу “Галицько-Руської Матиці”, бо 11 (23) квітня 1881 р. вони видали відозву до русинів, де назвали своє товариство літературним (слова “просвіта” у відозві немає зовсім) і повідомили, що ухвалено “оставити на тепер издаваніе популярныхъ сочиненій другимъ Обществамъ, а принятись переважно за издаваніе *строго научныхъ сочиненій*”⁸³. “Слово” кілька разів підтримало цю ухвалу на своїх шпальтах; нарешті, виділ “Матиці” оголосив, що на засіданні 22 жовтня (8 листопада) 1884 р. ухвалили видавати з наступного року “Литературный Сборникъ”, “содержаніе котораго будетъ научное”⁸⁴. Розпочався новий період історії “Галицько-Руської Матиці”.

⁸⁰ Іванъ Наумовичъ, “Кто виноватъ?,” *Наука*, 1 серпня, 1879, 232–233; И. Н., “Органичный трудъ,” *Наука*, 1 липня, 1880, 234–235, 1 серпня, 1880, 258–261.

⁸¹ “Наши дѣла. II,” *Слово*, 30 августа (11 сентября), 1879.

⁸² “Изъ надъ Прута,” *Слово*, 12 (24) августа, 1880.

⁸³ “Отозва,” *Слово*, 25 апрѣля (7 мая), 1881.

⁸⁴ “Новинки,” *Слово*, 30 октября (11 ноября), 1884.

Отже, як бачимо, розуміння стратегії розвитку “Галицько-Руської Матиці” протягом перших 30–35 років її існування еволюціонувало з часом, хоча кінцевий результат не надто відрізнявся від початкових умов. Засноване (перезасноване) з’їздом руських учених товариство за кілька десятиліть повернулося до публікації наукової літератури, видань для “вчених” (освічених, тобто інтелігентів) і більше-менше зберегло такий тематичний пріоритет своїх видань до кінця існування. Популярне від 1848 р. поняття “просвіта народу”, хоча й було присутнє у різноманітних дискусіях руської інтелігенції про поточну діяльність та перспективи “Галицько-Руської Матиці”, однак не стало домінантним чинником, який визначив би стратегію цього товариства. Це сталося з низки причин, передовсім через неготовість і керівництва “Матиці”, і загалом активної частини інтелігенції у 50–60-х роках XIX ст. займатися просвітою народу публікуючи відповідну популярну літературу. Ситуація почала змінюватися на краще на початку 1870-х років, але повільно і зусиллями лише окремих осіб. “Галицько-Руська Матиця” виявилася надто консервативною, надто незграбною інституцією, аби швидко та ефективно відреагувати на нові потреби, нові суспільні запити. Як наслідок, провід у просвітницькій роботі перейшов до інших, молодших, організованих спеціально для народної просвіти товариств.

Відзначимо також цікаву особливість у ставленні галицьких русинів до “Матиці”. Поточну діяльність товариства, її незначні результати вони критикували, часом досить різко. У третій чверті XIX ст. русини намагалися уникати різкої критики своїх, тому емоційні дописи у пресі проти “Матиці” виглядали незвично. Проте на тривалішій часовій дистанції, з точки зору стратегічної перспективи оцінки “Галицько-Руської Матиці” з боку більшості руських (українських) інтелігентів були набагато стриманіші, з виразним пошуком підстав для оптимізму. Винятком були народовці – вони ще від середини 1860-х років розчарувалися у “Матиці” і потім не сприймали це товариство як навіть потенційно успішний проєкт. Русофільська інтелігенція була значно поблажливіша. Саме існування “Матиці”, певні здобутки у вигляді опублікованих книжок (тематика не мала значення, важило те, що це були руськомовні книжки), зовнішня *повага* завдяки хронологічній першості серед інших руських товариств (окрім Ставропігійського Інституту), завдяки статусові його керівників були достатніми аргументами, аби відсунути на другий план архаїчність, пасивність та помилки виділу і загальних зборів “Галицько-Руської Матиці”. Недоліки пояснювали складними умовами, в яких працював виділ, браком коштів, замалою підтримкою русинів як національної спільноти. Відповідно, якщо прийняти таку позицію активної частини русофільської інтелігенції (більшості інтелігентів “Матиця” не була цікава – це тема окремої статті), то деталі в стратегії розвитку товариства не мали істотного значення. Чи “Галицько-Руська Матиця” буде літературним, чи просвітницьким, чи науково-літературним товариством – все одно, головне, аби вона існувала і в міру своїх можливостей сприяла розвитку руського (українського) народу. Альтернативні погляди і відповідні публічні

пропозиції – це була справа одиниць (як І. Наумович); вони не могли ще змінити позиції більшості.

Звернімо увагу на важливу обставину, яка значно вплинула на сприйняття русинами “Матиці”, її перспектив, місця в громадському та інтелектуальному житті галицьких русинів. Це наявність інших товариств при загальноприйнятому усвідомленні руської інтелігенції обмеженості власних кадрових та матеріальних ресурсів. Відповідно, слід було сконцентрувати зусилля на пріоритетному проєкті, аби не розпорошувати свій потенціал. Біда “Матиці” ще й у тому, що вона ніколи (окрім, можливо, першого року – півтора свого існування) не була таким пріоритетним проєктом. Її керівники на чолі з багаторічним головою М. Куземським входили до Комісії Народного Дому – для них Народний Дім був основною справою, а “Матиці” залишилася вічна другорядна роль. Галицькі русини з часом цю роль сприйняли як належне, а тому згодом досить легко створювали нові товариства – фактичних конкурентів для “Матиці” – і підтримували їх. Вони воліли не витрачати надто багато часу на спроби змінити “Матицю”, простіше було залишити її, дозволити йти далі своєю дорогою, а тим часом заснувати новий проєкт.

Головна Руська Рада 8 лютого 1850 р. видала відозву до руського народу із закликом збирати кошти на побудову Народного Дому, який має постати “яко середоточіє дѣха Галицко-руського и яко источнихъ истинного просвѣщенія народного”, а в ньому буде розміщуватися й “Галицько-Руська Матиця”⁸⁵. Ця відозва певним чином визначила подальшу долю “Матиці”. Ще неіснуючий Народний Дім мав стати джерелом справжньої народної просвіти (тобто мав затінити собою “Матицю”), він мав також розмістити в себе “Матицю”. Аналіз подальших публічних виступів руських інтелігентів дозволяє зробити висновок, що вони розуміли це розміщення не лише у територіально-просторовому сенсі (що офіс “Матиці” буде міститися у приміщенні Народного Дому), а й у організаційно-субординаційних стосунках (Народний Дім розміщував “Матицю” в собі, вона ставала ніби доповненням до потужнішого і респектабельнішого товариства з тими само завданнями). Саме тому активність членів комісії у справі спочатку будівництва, потім упорядкування Народного Дому, купівлі прилеглих кам’яниць означала брак уваги до справ “Матиці”⁸⁶. Це не було таємницею для публіки ще в 1851–1852 рр.⁸⁷ Такий факт полегшував і виділу “Матиці”, і громадськості виправдати менші за очікувані результати роботи товариства.

Подібними, до речі, були й стосунки “Чеської Матиці” і Чеського Музею – на них орієнтувалися галицькі русини. “Матиця Чешка частію входить въ

⁸⁵ “Львѡвъ 22 Лютого,” *Зоря Галицка*, 25 лютого (9 марта), 1850, 117.

⁸⁶ Вендланд, *Русофіли Галичини*, 76–77.

⁸⁷ “Львовъ 22 ноѣбра,” *Вѣстникъ для Русинѡвъ Австрійскои державы*, 27 новембрія (9 декабрія), 1851, 557; “Зъ Коломыйского округа,” *Зоря Галицкая*, 5 листопада, 1852, 839.

составъ Мѹзеѧ, частію же стоить независимо” – так писав оглядач-русин про стосунки провідних чеських товариств⁸⁸. Отже, “Матиця” мала бути при Народному Домі, а тому її власна стратегія хоча б неофіційно мала узгоджуватися із напрямом розвитку Народного Дому, який, очевидно, не планував займатися просвітою селян. Більше того, неодноразово лунали заклики на початку 1860-х років об’єднати два товариства, точніше приєднати “Матицю” до Народного Дому – і в пресі⁸⁹, і в процесі підготовки загальних зборів “Матиці” в 1861 р.⁹⁰ Об’єднання не відбулося, але голова “Матиці” М. Куземський та його колеги неодноразово давали зрозуміти громадськості, що саме Народний Дім – це головний проєкт галицьких русинів, а “Галицько-Руська Матиця” тільки працює поруч із ним.

У певний час, як у середині 1860-х років, “Матиця” могла вийти на перший план, але не завдяки власним заслугам, а через завищені очікування руської інтелігенції. У публічному просторі з’являлися різні пропозиції, рекомендації виділу, як пожвавити діяльність товариства, як через активну участь у вирішенні актуальних проблем (розвиток літературної мови, згодом становлення просвітницького книговидання для селян і міщан) наповнити респектабельну “оболонку” змістом, виправдати щедро роздані аванси, реалізувати свій потенціал. Вони здебільшого залишалися без дієвої реакції виділу, хоча зміна політичної кон’юнктури наприкінці 1860-х років спонукала керівництво “Матиці” спробувати прислухатися до пропозицій небайдужих інтелігентів. Однак товариство продовжило діяти за інерцією, не змогло успішно пристосуватися до вимог часу, тому слід визнати, що спроби русинів з-поза виділу “Матиці” вплинути на розвиток її стратегії виявилися малоуспішними.

STRATEGY OF DEVELOPMENT AND PRIORITIES OF ACTIVITY OF THE SOCIETY “HALYTSKO-RUSKA MATYTSIA” IN THE IMAGINATION OF GALICIAN RUTHENIANS (1848 – early 1880’s)

Oleksandr SEDLIAR
Ivan Franko National University of Lviv
Scientific Library
Drahomanov St., 5, Lviv, 79005, Ukraine
e-mail: ol.sedlyar@gmail.com

“Halysko-Ruska Matytsia” was perceived as a literary, literary-scientific or educational society. The prevailing opinion was that “Matytsia” should be primarily engaged in the development of Ruthenian (Ukrainian) literature and literary language, education and science, and in early 1870s they paid full attention to educational work. Galician national figures (Ukrainophiles) lost interest in the

⁸⁸ “Наукові общества въ Чехахъ,” *Отечественный Сборникъ*, 29, 1856, 113.

⁸⁹ “О нашей доли,” *Слово*, 2 (14) декаврія, 1861, 433; “Зъ надъ Бѣлки,” *Слово*, 24 марта (8 цвѣтня), 1862, 94.

⁹⁰ ЦДАЛ, ф. 148, оп. 1, спр. 17, арк. 10–10 зв.

“Matytsia”’s strategy in the mid-1860s after an unsuccessful attempt to influence it. The Russophile intelligentsia, despite regular criticism of the passivity of the “Matytsia” board, treated the society with respect and tended to explain the worse-than-expected results of its work by external circumstances. In general, the proposals, reflections and wishes of Ruthenian intellectuals, which concerned the development strategy and current activities of the “Halytsko-Ruska Matytsia” well reflect their attitude to public educational work in the 1850–1870³.

Keywords: public activity, education, Ruthenian (Ukrainian) intelligentsia, Galicia, “Halytsko-Ruska Matytsia” Society.

REFERENCES

- Andreievych, O. “Z-nad Potoka.” *Slovo*, 26 veresnia (8 zhovtnia), 1864. (in Ukrainian)
- A. N. “Lvov 1 Yuniia.” *Zoria Halytska*, 1 chervenia, 1856. (in Ukrainian)
- Debelskyi, Nykolai. “Iz Serafynets.” *Slovo*, 13 (25) noiabria, 1871. (in Ukrainian)
- “Diiianii Halytsko-ruskoii Matytsy 20 Chervnia 1849.” *Pchola*, 29 lyptsia, 1849. (in Ukrainian)
- Hankeyvych, Klyment. “Podneseniie narodnoho prosvishcheniia.” *Slovo*, 9 (21) marta, 1874. (in Ukrainian)
- H. M. L. “Nashi shkolnyi i narodno-edukatsiinyi otnosheniia.” *Slovo*, 7 (19), 10 (22) avhusta, 1874. (in Ukrainian)
- Holovatskyi, Yakov, ed. *Istorycheskii ocherk osnovaniia Halytsko-ruskoii Matytsi i spravozdanie pervoho soboru uchenykh ruskykh i liubytelei narodnoho prosvishcheniia*. V Lvovi, 1850. (in Russian)
- Hr. “Iz-pod Lvova.” *Slovo*, 26 iiunia (8 iiulia), 1871. (in Ukrainian)
- I. B. . . “Ot Zolocheva v polovyni misiatsa Yuniia.” *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 26 yuniia (8 yuliia), 1851. (in Ukrainian)
- I. N. “Orhanichnyi trud.” *Nauka*, 1 lypnia, 1880, 226–235, 1 serpnia, 1880, 258–261. (in Ukrainian)
- I. “Z-pid kordonu.” *Slovo*, 3 (15) lyptsia, 1865. (in Ukrainian)
- “Iz Halytsii v Liutom.” *Vistnyk chasopys uriadova, politychna i literaturna*, 30 sichnia (11 liutnia), 1865. (in Ukrainian)
- “Iz Lvova v Lystopadi.” *Vistnyk chasopys politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 16 (28) noiembrie, 1855. (in Ukrainian)
- “Iz Lvova.” *Slovo*, 30 chervtsia (12 lyptsia), 1865. (in Ukrainian)
- “Iz nad Pruta.” *Slovo*, 12 (24) avhusta, 1880. (in Ukrainian)
- “Iz pid Stanislavova.” *Vistnyk chasopys politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 27 tsvitnia (9 maia), 1857. (in Ukrainian)
- “Iz Videnskoho peredmistia.” *Vistnyk chasopys uriadova, politychna i literaturna*, 24 bereznia (5 tsvitnia), 1865. (in Ukrainian)
- “Iz Vostochnoi Halytsii.” *Vistnyk chasopys uriadova dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 1 (13) tsvitnia, 1864. (in Ukrainian)
- “Iz Zholkovskoho.” *Vistnyk chasopys politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 23 marta (4 aprilia), 1855. (in Ukrainian)
- Kachala, St. “Yaka yest tsil Halytsko-ruskoii Matytsi?” *Slovo*, 13 (25), 17 (29) marta, 1865. (in Ukrainian)
- Kachala, Stefan. “Iz Shelpak.” *Slovo*, 6 (18) yanvaria, 1868. (in Ukrainian)
- Kachala, Stepan. “Halytsko-Ruska Matytsia i ii tsil.” *Meta*, 31 martsia, 1865, 111–120; 15 tsvitnia, 1865, 135–146. (in Ukrainian)
- Klymkovych, K. “Zavdannie 3-ho zboru Halytsko-Ruskoii Matytsi.” *Meta*, 30 chervtsia, 1865, 289–303. (in Ukrainian)

- “Kraków 7 sierpnia.” *Czas*, 8 sierpnia, 1865. (in Ukrainian)
- “Literaturnyi izvistiia.” *Zoria Halytska*, 8 chervnia, 1856. (in Ukrainian)
- “Lviv dnia 2. Lyst. 1855.” *Vistnyk chasopys politycheska dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 29 oktobriia (10 novembriia), 1855. (in Ukrainian)
- “Lviv dnia 24 Marta 1864.” *Vistnyk chasopys uriadova dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 18 (30) marta, 1864. (in Ukrainian, In Russian)
- “Lviv, dnia 11 Lystopada.” *Vistnyk chasopys uriadova dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 7 (19) lystopada, 1864. (in Ukrainian)
- “Lviv, dnia 18 Chervtsia.” *Vistnyk chasopys uriadova, politychna i literaturna*, 11 (23) chervtsia, 1866. (in Ukrainian, In Russian)
- “Lviv 22 Liutoho.” *Zoria Halytska*, 25 liutoho (9 marta), 1850. (in Ukrainian)
- “Lvov 22 noiabria.” *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 27 novembriia (9 dekembriia), 1851. (in Ukrainian, In Russian)
- “Lvov 6 Yuniia.” *Vistnyk dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 16 (28) yuniia, 1851. (in Ukrainian, In Russian)
- M.[alynovskyi], M. “Mohut li Halitskii Rusyny imity svoiu slovesnost?” *Zoria Halitskaia*, 1 marta, 1852. (in Ukrainian)
- “Mysli o Narodnom Domi. V.” *Slovo*, 24 avhusta (5 sentiabria), 1872. (in Ukrainian)
- “Nashy dila. II.” *Slovo*, 30 avhusta (11 sentiabria), 1879. (in Ukrainian)
- “Naukovii obshchestva v Chekhakh.” *Otechestvennyi sbornyk*, 29, 1856, 113–114; 30, 1856, 117–118. (in Ukrainian)
- Naumovych, I. “Iz Skalata.” *Slovo*, 28 avhusta (9 sentiabria), 1873. (in Ukrainian)
- Naumovych, Ivan. “Kto vynovat?” *Nauka*, 1 serpnia, 1879, 228–234. (in Ukrainian)
- [Naumovych, I.]. “O neobkhodymoi potrebi osnovaniia u nas po prymiru Chekhov “Matytsy liudu”.” *Slovo*, 24 iulija (5 avhusta), 1873. (in Ukrainian)
- “Novynky.” *Slovo*, 11 (23) yulija, 1864. (in Ukrainian)
- “Novynky.” *Slovo*, 13 (25) dekembriia, 1869. (in Ukrainian)
- “Novynky.” *Slovo*, 21 dekab. (2 yanvaria), 1868. (in Ukrainian)
- “Novynky.” *Slovo*, 30 oktiabria (11 noiabria), 1884. (in Ukrainian)
- “O Halytsko-Ruskoi Matytsi.” *Zoria Halytska*, 21 marta (2 tsvit.), 1851. (in Ukrainian)
- “O nashoi doli.” *Slovo*, 2 (14) dekembriia, 1861. (in Ukrainian)
- “Ot Dolyny.” *Zoria Halytska*, 4 (16) tsvitnia, 1851. (in Ukrainian)
- “Ot Halycha.” *Slovo*, 20 yanvaria (1 fevralia), 1871. (in Ukrainian)
- “Ot Kalusha.” *Vistnyk chasopys uriadova, politychna i literaturna*, 7 (19) serpnia, 1865. (in Ukrainian)
- “Otozva.” *Slovo*, 25 aprilija (7 maia), 1881. (in Ukrainian) “Otchet zasidaniia obshchoho sobraniia chlenov Halytsko-ruskoi Matytsy otbyvshohosia na d. 27. Avhusta (8. Sent.) 1870.” In *Literaturnyi sbornik vydavaiemyi Halytsko-ruskoiu matytseiu. 1870. Vo Lvovi, [1871].* (in Ukrainian, in Russian)
- “Ot Zhuravna, dnia 12 Serpnia.” *Vistnyk chasopys uriadova dlia Rusynov Avstriiskoi derzhavy*, 8 (20) serpnia, 1864. (in Ukrainian)
- Pashuk, Volodymyr. “Prosvitnytski idei o. Stepana Kachaly.” *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* 19 (2010): 345–380. (in Ukrainian)
- [Ploshchanskyi, V.]. “Halytsko-ruskaia Matytsa. IV.” *Slovo*, 17 (29) oktiabria, 1870. (in Ukrainian)

- “Promova Vsechestnoho H. Mykhaila Kuzemskoho, Predsidentelia Vydila Halytsko-Ruskoï Matytsy, hovorennia na zasidanii Vydila dnia 17. (29). Chervtsa 1853 hoda.” *Zoria Halitskaia*, 8 (20) lyptsia, 1853. (in Ukrainian)
- Ruseliub. “Obit jako sredstvo dlia podneseniia ruskoho slova.” *Slovo*, 6 (18) yuliia, 1863. (in Ukrainian)
- [Shashkevych, V.]. “Mosty Velyki 16. Maia 1867,” *Rus*, 23 maia, 1867. (in Ukrainian)
- Sedliar, Oleksandr. “Ideia prosvity narodu sered halytskoï ruskoï intelihentsii seredyiny XIX st.” *Z istorii zakhidnoukrayinskykh zemel* No. 15 (2019): 84–102. (in Ukrainian)
- “Spravozdanie s zasidanii “Halytsko-Ruskoï Matytsy” v dniakh 7., 8. y 9. russk. Yuliia 1864., sostavlennoie na osnovi stenohrafichnykh zapysok i protokoliarnykh aktov.” In *Naukovyi sbornik izdavaïemyi literaturnym obshchestvom Halitsko-ruskoï matytsy. 1865.* Vo Lvovi, 1865. (in Russian)
- “Spravozdanie z zasidanii Halytsko-ruskoï Matytsi na dniakh 6, 7 y 8 (18, 19 y 20) Lyptsia 1865, sostavlennoie na pidstavi protokoliarnykh aktiv.” *Slovo*, 21 lyptsia (2 avhusta), 1865. (in Ukrainian, in Russian)
- Studynskyi, Kyrylo, ed. *Korespondentsiia Yakova Holovatskoho v litakh 1835–49.* Lviv, 1909. (in Ukrainian)
- Sukhyi, Oleksii. *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiïskiy chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukraïntsiu u XIX stolitti).* Lviv, 2003. (in Ukrainian)
- “Teperishnia sytuatsiia “Prosvity”.” *Pravda*, 16 (28) maia, 1873. (in Ukrainian)
- T. iz Lvova. “V spravi knyh uchebnykh ruskykh.” *Slovo*, 21 marta (2 tsvitnia), 1862. (in Ukrainian)
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 148, op. 1, spr. 15. (in Ukrainian)
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 148, op. 1, spr. 17. (in Ukrainian)
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f. 148, op. 2, spr. 7. (in Ukrainian)
- “Ustavy halitsko-ruskoho literaturnoho Obshchestva, pod nazvaniem “Halitsko-ruskaia Matitsa”; vysokim ts. k. ministerstvom s dnem 18. Avhusta 1861. zatverzhdennyi.” In *Naukovyi sbornik izdavaïemyi literaturnym obshchestvom Halitsko-ruskoï matytsy. 1865.* Vo Lvovi, 1865. (in Ukrainian, in Russian)
- “Ustavy Halytsko-Ruskoï Matytsy.” *Zoria Halytska*, 21 marta (2 tsvit.), 1851. (in Ukrainian)
- Vash α. β. “Lvov 26 Yuliia.” *Vistnyk dlia Rusynov Avstriïskoï derzhavy*, 26 yuniia (8 yuliia), 1851. (in Ukrainian)
- “V” dili “Matytsy liudu”.” *Slovo*, 2 (14) avhusta, 1873. (in Ukrainian)
- “Visti.” *Pravda*, 15 zhovtnia, 1868. (in Ukrainian)
- V. “Halytsko-ruska Matytsia.” *Otechestvennyi sbornyk*, 22, 1857, 169–174. (in Ukrainian)
- V. R. “Iz Stryiskoho.” *Slovo*, 24 yanuariia (5 fevruariia), 1862. (in Ukrainian)
- Wendland, Anna Veronika. *Rusofily Halychyny. Ukrayinski konservatory mizh Avstriïeiu ta Rosiïeiu, 1848–1915.* Lviv: Litopys, 2015. (in Ukrainian)
- “Zaproshenie uchenykh ruskykh na zizd do Lvova.” *Zoria Halytska*, 5 veresnia, 1848. (in Ukrainian)
- “Z Domamorych.” *Slovo*, 13 (25) maia, 1864. (in Ukrainian)
- Zharskyi, Ye. “Doteperishnie stanovysko Halytsko-ruskoï Matytsi.” *Meta*, 15 lyptsia, 1865, 327–332, 31 lyptsia, 1865, 361–366. (in Ukrainian)
- “Z Kolomyiskoho okruha.” *Zoria Halytskaia*, 5 lystopada, 1852. (in Ukrainian)
- “Z nad Bilky.” *Slovo*, 24 marta (8 tsvitnia), 1862. (in Ukrainian)
- “Z nad Dnistra.” *Vistnyk chasopys urïadova, politychna i literaturna*, 4 (16) serpnia, 1865. (in Ukrainian)

“Zo Lvova.” *Zoria Halytska*, 31 zhovtnia, 1848. (in Ukrainian)

“Z pod Voynylova.” *Vistnyk chasopys uriadova, politychna i literaturna*, 9 (21) chervtsia, 1865. (in Ukrainian)

“Z Pokutia.” *Slovo*, 2 (14) dekabria, 1867. (in Ukrainian)

Zoria Halytska, 29 serpnia, 1848. (in Ukrainian)

“98toe zasidaniie Holovnoi Ruskoi Rady dnia 15/27 Lyptsia 1849.” *Zoria Halytska*, 20 lyptsia (1 serpnia), 1849. (in Ukrainian)

УДК: [821.161.2-92.09 : 316.653](477) “18/19” О. Маковей DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3606>
ORCID ID: 0000-0003-0742-8272**ОСИП МАКОВЕЙ: ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ, ПУБЛІЦИСТ,
ПРОПАГАТОР УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Михайло ГНАТЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра теорії літератури та порівняльного
літературознавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: mychajlo.hnatiuk@gmail.com

Стаття присвячена аналізу громадсько-політичної, публіцистичної та літературно-критичної діяльності Осипа Маковей. Досліджується спадщина одного з організаторів культурного та літературного життя в Галичині, Буковині та на Наддніпрянщині, його взаємини із сучасниками – Іваном Франком, Лесею Українкою, Ольгою Кобилянською. Автор статті аналізує працю О. Маковей як редактора журналу “Літературно-Науковий Вістник”, газети “Буковина”, а також монографічні дослідження, присвячені Юрієві Федьковичу та Пантелеймонові Кулішеві. Актуальність опрацьованої теми обумовлена увагою сучасного читача до громадсько-політичного та культурного життя Галичини, Буковини та Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Осип Маковей – один із чільних представників громадсько-політичного та культурного життя Галичини, Буковини та Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. Своїми публіцистичними та літературно-критичними статтями про класиків української літератури він сприяв європеїзації української літератури, утвердженню демократичних принципів у громадсько-політичному та культурному житті українців того часу.

Ключові слова: Осип Маковей, громадсько-політичне життя, публіцистика, редакторська праця, літературно-критична діяльність, “Літературно-Науковий Вістник”, “Буковина”.

Культурний процес кінця ХІХ – поч. ХХ ст. позначений діяльністю літераторів різних поколінь: тих, що прийшли в літературу ще у 70-х рр. ХІХ ст. і нового покоління українських мистців – тих, що увійшли в літературу в 90-х рр. ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст.

Осип Маковей, Леся Українка, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник та Михайло Коцюбинський належали до числа подвижників в українській культурі в цілому і, зокрема, в літературі одного літературного покоління, що вийшло з-під крила Івана Франка.

Осип Маковей – громадсько-суспільний діяч, талановитий письменник, публіцист, літературний критик, видавець, педагог, редактор низки українських часописів – ось далеко не повний перелік граней діяльності письменника у кінці ХІХ – поч. ХХ ст. Йому судилося редагувати часописи “Зоря” (1893), “Буковина” (1895–1897), “Літературно-Науковий вістник” (1897–1899). Особлива заслуга О. Маковей у редагуванні чернівецької газети “Буковина”, коли вона стала авторитетним періодиком не лише для буковинців, але й для читачів всієї України.

Про свою працю редактор О. Маковей писав: “Не за все, що друкувалося в “Буковині” я можу відповідати, бо часопис був не мій, але я стягнув до нього багато різнорідних людей без уваги на їхню партійну приналежність”¹.

Свій вклад у розвиток літературних дискусій Україні кінця XIX – поч. XX ст. внесла художніми творами, як і листуванням, й Ольга Кобилянська. Старший за віком Осип Маковей ще в 1893 році в журналі “Зоря” запропонував скликати з’їзд письменників Наддніпрянщини, Галичини і Буковини, на якому пропонував обговорити питання про стан літературної та просвітницької праці в Україні, зокрема такі: “Стан літератури і просвіти за останні роки. Наша критика літературська. Наш фольклор. Видавництва для народу. Про театри і розвій драматургії. Вплив інших літератур на нашу і де шукати більшої оригінальності”².

Організувати з’їзд спробувало Наукове Товариство Шевченка у Львові. Однак через неможливість взяти участь у його роботі літераторів з підросійської України ця подія не відбулася. Про перешкоди наддніпрянцям стати учасниками форуму літераторів у листі до О. Маковея від 12. XI. 1893 Леся Українка писала так: “Я думаю, що нам не можна було б виступити публічно, хоч би й за кордоном, з тими думками про укр[аїнську] літературу, її завдання й т. и., а теж про деякі технічні справи, щодо розширення наших книжок і т. и., бо після сього можна було б вернутись не до своєї хати”³.

Роки 90-і XIX ст. – час, коли українська літературна критика почала активно втручатися в літературний процес, врешті виконувати свою основну функцію: говорити про хиби і завоювання літератури. Українські періодичні видання у підавстрійській Україні “Зоря”, “Діло”, “Буковина, нарешті “ЛНВ” (від 1898) вели професійні дискусії з приводу розвитку літератури того часу.

Кожне літературне явище аналізовано з позицій європейських вимог до літератури. Виходячи із засад І. Франка ставити будь-яке літературне явище в європейський контекст, О. Маковей тісно співпрацював як критик з німецькими, австрійськими, сербськими та іншими виданнями. У літературному діялозі Леся Українка – Осип Маковей українські письменники і критики говорили про брак серйозної критики в українському літературному житті. Про це, зокрема, Леся Українка писала у листі до О. Маковея: “... наші критики дивляться на нашу літературу теж з виключного погляду, що вона, мовляв, молода, то не слід їй так

¹ О. Маковей, “Автобіографія”, *Письменники Буковини*. Т. 1. Чернівці: Прут, 2002, 307.; За науковою редакцією професора Богдана Якимовича побачила світ перша фундаментальна історична праця про О. Маковея: Васирина Проскурняк, *Суспільно-політична та наукова діяльність Осипа Маковея. Монографія. Бібліографічний покажчик* Львів: НТШ, 2018, 334; тому не зупинятимуся на розгляді багатьох тем, які там детально опрацьовані. Розгляну дещо з його внеску в культуру, зокрема в українську літературу.

² *Зоря*, ч. 5, (1893).

³ Леся Українка, “Лист до О. Маковея від 12. XI. 1893”. *Повне академічне збір. творів: У 14 т. Т. 11.*, 238.

суворо судити, а навпаки – треба хвалити і захочувати хоч до якої-небудь праці. Коли діло стоїть справді так, то се велика шкода. Не знаю, як хто, а я б хотіла, щоб мене судили по щирости, не зважаючи ні на мою молодість, ні на молодість нашої літератури”⁴. Такі ж високі вимоги до літератури ставив і О. Маковей до інших молодих письменників, зокрема до О. Кобилянської, з якою його в’язала не лише творчість, але й особлива приязнь.

На Буковині, як відомо, германізаційні впливи були значно більші, ніж у Галичині, і це відбилосся на роботі єдиної української газети у Чернівцях – “Буковина”. З цього приводу О. Маковей писав у 1896 р.: “Німецька культура, яка здавна панує на Буковині, і політичне верховодство Волохів від кільканадцяти літ, надовго задержали розвій руської інтелігенції на Буковині [...] Ледве в останнім десятку літ поміж буковинськими русинами зазначився живіший рух, котрий чим раз далі буде рости. Таланти на різних полях, отже й на літературнім, починають звертатися в бік Русинів і працюють для Русинів, через що у тих виступає мрія на нове життя”⁵.

У згаданій статті О. Маковей звернув увагу, що О. Кобилянська, яка виховувалася в українській родині, розвивала свій розум майже винятково на німецьких книжках, проте науку здобула самоосвітою. Оцінюючи участь письменниці у феміністичному русі, критик акцентував на ролі жінок у її творчості.

Як відомо, особливий вплив на світогляд О. Кобилянської мали найвидатніші діячки жіночого руху Софія Окуневська та Наталя Кобринська: “Они обі звертали єї увагу на добрих списателів і на “справу жіночу”; они обі намовляли єї писати по-руски”⁶. В часи учнівства О. Кобилянська познайомилася з творами давньогрецьких та тогочасних німецьких і англійських авторів, які, на думку О. Маковей, відкрили для неї нові горизонти творчости. Критик також зауважив про вплив філософії Фрідріха Ніцше на творчість української письменниці: “Твори данця Якобзена зробили на неї найбільше вражіння; з руських – твори Мирного, Вовчка і Федьковича. Ніцше, котрого читала останніми роками (сліді сеї лектури находимо і в “Царівні”, і в гуморесці “Він і Она”), навчив Кобилянську брати світ філософічно, звернув її увагу на стиль і взагалі, можна сказати, мимо своїх чудацтв та брутальности супроти женщин, настроював її сильно та відважно”⁷.

На той час О. Маковей активно сприяв друкові творів О. Кобилянської. Його працю щодо видання своїх творів О. Кобилянська високо цінувала, вважаючи, що саме О. Маковей як критик найбільше спричинився до її наближення до українського світу. У листі до О. Маковей вона писала: “Я буду таким робітником, як Ви, ... доки буду жити”⁸.

⁴ Леся Українка, “Лист до О. Маковей від 9.VI.1893”. *Повне академічне зібр. творів: У 14 т. Т. II.*, 212.

⁵ О. Маковей, “Ольга Кобилянська”. *Буковина*. (1896, 7 (19) мая).

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ О. Кобилянська, *Твори: У 5 т. Т. 5*. Київ, 1963, 413.

Попередню статтю, надруковану на сторінках “Буковини”, О. Маковей значно доповнив і надрукував на сторінках “Літературно-Наукового Вістника” ґрунтовну розвідку, яка за своїми ознаками наближається до літературного портрета.

У перші роки ХХ ст. О. Кобилянську висунуто на здобуття австрійської літературної премії. Віденський славіст В. Ягіч звернувся до І. Франка, щоб той порадив правильно оцінити творчість письменниці. І. Франко в листі-відповіді професорові від 8. XI. 1905 р. писав, що О. Кобилянська “виховувалась у німецькому дусі під впливом творів Біг-Пфайфер і Марліт”⁹. Таку думку дещо раніше висловив О. Маковей, стверджуючи, що рання творчість письменниці несе на собі відбиток німецької романтично-сентиментальної літератури. Це він пояснював умовами життя в румунсько-німецькому оточенні містечка Кімполунг. Цілком інше мовно-суспільне оточення в Чернівцях сформувало український елемент в її творах. Феміністичні ідеї проявилися у творах О. Кобилянської раннього періоду: “Людина”, “Царівна”. “У “Царівні” проводиться “одна провідна гадка, що верховодить иншим” – жити свободою і працею для жінок, намагаючись «вижитись повним життям”. У повісті “Людина” Олена, яку займало передусім особисте життя, нарешті прагне стати ні від кого незалежною, проте не здобуває “щастя і паде розбита обставинами, а Наталка перемагає обставини і навіть саму себе, чи то свої части хвилі зневіри і смутку”¹⁰.

Критика захоплювало, як письменниця вміє вловлювати характерні явища життя, вдало розкривати духовний світ своїх персонажів. Наступним етапом у розвитку таланту письменниці критик бачив повість “Царівна”. О. Маковей порівнював цю повість О. Кобилянської з творами німецької авторки Габріелі Райтер “Aus guter Familie” та повістю італійської письменниці Неєри “Тереса”. Переваги у трактуванні емансипованої жінки критик віддав О. Кобилянській. На відміну від повісті Райтер, в якій за традиційним німецьким вихованням “людська недотепність робить з героїні тип старої панни на посміховисько таким самим недотепам...”, героїня “Царівни” Наталка – жінка з іншими настановами. Вона – “жінка з розумом, що думає з самого початку... Се жінка в нашій житті і літературі нова, вона не тим, що читає Ніцше або що говорить часом патріотичні фрази, тільки тим, що думає над своїм положенням і жінок..., що шукає виходу з неволі, що має вищі ідеали, задля котрих і терпить”...

Особливу вагу критик приділив позитивній настанові Наталки. Адже вона не тільки яскравий борець за своє щастя, в її діяльності втілюється боротьба за широкі культурно-освітні права українських жінок. Однак, на думку критика, однією з хиб творчості “Буковинської орлиці” є мала увага до соціальних питань, мотивації вчинків своїх персонажів. “Теоретичний програмовий бік творів О. Кобилянської з жіночого життя доволі слабкий. Коли зі становища “жіночої

⁹ І. Франко, “Лист до В. Ягіча від 8. XI. 1905”, *Франко І. Збір. творів : У 50 т. Т. 50*, 281.

¹⁰ О. Маковей, “Ольга Кобилянська”, *Буковина*, (1896, 7(19) мая).

справи” подивитися на них, то можна довго про те, про се перечитися. Авторка поклала в них більшу вагу на любов, як на потребу хліба і соціальної свободи для жінок. Тим часом саме ті соціальні відносини жінок заслужують на більшу увагу, ніж справа любови”¹¹.

У стильовій манері О. Кобилянської О. Маковей побачив основні риси літератури кінця XIX – початку XX ст. О. Кобилянська “звернула більше уваги на об’яви чуття, як на причини їх. Вона переказує ті чуття так, що ми віримо, що інакше не можна було Наталці відчувати, але подвійним романом Наталки, колізіями, в які поставила її позбавила всеї авреолі мучениці, коли мала зробити з неї мученицю героїню, взірець жінки. Руська Льорелляй наперекір німецькій може сама потонути, плаваючи попід скелею, на котрій сидить циган Орядин, другий раз хорват Мурко”¹².

У творах О. Кобилянської О. Маковей побачив наскрізь поетичну вдачу, яка особливо хвилює у змалюванні жінок. Безпомічна і самотня Жінка, але з гострим розумом і горда в доброму значенні цього слова – ось головний герой творів письменниці того часу. Критик звернув увагу на поєднання у творах письменниці романтичного та психологічного способів художнього творення. “Преписні ліричні, романтикою накрашені сцени ідуть в її творах поруч зі сценами, писаними реалістично, зовсім так, як се діється і в життю. Велике очитання, хоч правда головно в новіших творах чужих літератур, і багатство незвичайно передуманих рефлексій при великій масі ніжного чуття надає її творам, наприклад “Царівні”, характер психологічних студій”¹³.

Відзначимо, що такий підхід О. Маковей дисонував з позицією відомого критика Сергія Єфремова, який у статті “В поисках новой красоты” (1902) вважав творчість О. Кобилянської даниною моди, яка приходить і відходить.

Позиція С. Єфремова щодо модерних способів зображення у літературі (насамперед у творах О. Кобилянської та Катрі Гриневичевої) стала предметом його дискусії з І. Франком. У статті “В поисках новой красоты” С. Єфремов писав, що мистецтво повинне підтримувати у суспільстві “живое, бодрое настроение, которое является необходимым условием движения вперед”¹⁴.

Критик вважав, що українські письменники повинні передовсім студіювати вияви суспільного та громадського життя народу, насамперед селянства. С. Єфремову йшлося про те, що літературна мода – досліджувати переважно теми з життя селянства, адже патріархальне українське селянство найбільше зберігало генетичний код української нації.

С. Єфремов згадував і про нові прояви громадського життя в Україні: “И более вдумчивые писатели могут почерпать отсюда, из этого неисчерпаемого

¹¹ О. Маковей, “Ольга Кобилянська”, *Буковина*, (1896, 7 (19) мая).

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ С. Єфремов, “В поисках новой красоты”, *Киевская старина*, Кн. 12. 1902, 418.

источника, истинный свет, давая изображение *всех* сторон нашей народной жизни и *вместе с тем* человеческой природы вообще”¹⁵.

Ознакою дозрілості літератури С. Єфремов вважав звернення до питань соціального життя. На його думку, кожна молода література “обыкновенно обращает внимание более на внешнюю сторону жизни, но недостаточно углубляется внутрь ее, чтобы вскрыть общественные язвы, предложить то или иное их объяснение, натолкнуть на способы излечения. Это уже дело зрелого периода”¹⁶.

У дискусійній статті “Принципи і безпринципність” І. Франко стверджував, що вслід за новочасною психологією “пішла й новіша література і побачила одну зі своїх головних задач у психологічному аналізі соціальних явищ, у тому – сказати б – як факти громадського життя відбиваються в душі й свідомості одиниці, і навпаки, як у душі тої одиниці зароджуються й виростають нові події соціальної категорії. Се було відкриття нового, безмежно широкого світу, в якому було багато простору для найрізніших талантів, для очей і умів найрізнішої конструкції”¹⁷.

Новітні форми зображення життя, витворені талантом О. Кобилянської, стали предметом узагальнень знаного письменника та талановитого дослідника літератури, яким був І. Франко. На прикладі творчості О. Кобилянської, Катрі Гриневичевої І. Франко побачив нові риси літератури, які несло своєю творчістю покоління кінця XIX – початку XX ст. Риси стилю цієї епохи вчений побачив “власне у глибині та тонкості психологічного аналізу, в тій неохибній яснозорості в сфері найтемніших глибин людської душі лежить безсмертна вартість тих письменників, а зовсім не в їх громадських соціологічних поглядах, переважно крайнє наївних, неясних, іноді реакційних та антикультурних, наскільки їх крайність не бувала зм’ягшувана чуттям гарячої симпатії до бідних, хворих та безпомічних”¹⁸.

Нове покоління письменників, що намагалося заглибитися у психологію людини, С. Єфремов вважав даниною моді, поступкам містиці, тиранією асоціації ідей, “издевательством над здравым смыслом”, що породжувала “крайнюю неясность”. У цьому полягало несприйняття С. Єфремовим нових течій у літературі, його полеміка з поколінням О. Кобилянської, Катрі Гриневичевої, Лесі Українки, Гната Хоткевича; зрештою з критиками, які щойно входили в літературний процес (Микола Євшан, М. Сріблянський).

Пізніше ці ідеї С. Єфремов повторив у своїй фундаментальній “Історії українського письменства”: “Герої Кобилянської – це ... “аристократи духа”; вони хочуть вживати в собі ідеал надлюдини; для такої надлюдини “не можуть існувати права”, тобто ніякі певні обов’язки і повинності до громадянства; вона

¹⁵ С. Єфремов, “В поисках новой красоты”, *Киевская старина*, Кн. 12. 1902, 418.

¹⁶ Там само, 416.

¹⁷ І. Франко, “Принципи і безпринципність”, *Франко І. Збір. творів: У 50 т., Т. 34*, 363.

¹⁸ Там само, 364.

хоче ізолювати себе од громади, нехтує нею й кидає їй повний ганьби і презирства виклик”¹⁹.

Талановитий майстер психологічної прози О. Кобилянська мабуть найяскравіше репрезентувала те покоління українських письменників, яке не лише витворювало нові модерні способи зображення життя у літературі, але зі своєю настановою ініціювало модерністичний дискурс української літератури.

Праці О. Маковея як літературознавця і критика були визначальними в оцінці творів сучасної йому літератури для багатьох літературознавців наступних поколінь. Це стосується передусім Маковеєвої оцінки творів О. Кобилянської. Федір Погребенник відзначав, що “діяльність О. Маковея в галузі популяризації й оцінки творів О. Кобилянської – одна з яскравих сторінок його літературно-критичної праці. На концепцію творчості письменниці, дану в статтях О. Маковея, спиралися значною мірою не лише українські, а й чужоземні дослідники (Г. Адам, Ф. Ржегорж, Т. Турнерова та ін.)”²⁰.

З перекладацькою діяльністю О. Маковея (перекладав переважно твори німецьких авторів) пов’язана і його праця з популяризації української літератури чужими мовами, зокрема німецькою та російською. Маловідома на кінець XIX ст. українська література завдяки старанням І. Франка і, певною мірою, О. Маковея стала зноюю у Європі. У статті “Zur Wiedergeburt der kleinrussischen Literatur” критик звернув увагу німецькомовного читача на демократизм і народність української літератури, яку, “на жаль мало знають у Європі. Та прийде час, і цю літературу відкриє й оцінить європейський читач”²¹.

Чи не найбільшого резонансу в українському літературному житті зламу XIX–XX ст. зазнала студія О. Маковея “Життєпис Осипа-Юрія Федьковича” (Львів, 1911; перевидання Чернівці, 2005) та літературний портрет “Панько Омелькович Куліш” (Львів, 1900).

У розвідці про Ю. Федьковича автор детально опрацював основні факти з життя письменника: дитячі роки, побут у Молдові, жовнірські роки. Наступні розділи пов’язані з описом життя і творчості письменника у Чернівцях та Семигороді. Вперше в нашому літературознавстві критик детально проаналізував факти життя і творчості Ю. Федьковича у Львові, де письменник реалізував план видання “Просвітою” дитячих релігійних книжок, “який поклав був собі ще 1868 року. План був широкий і обнімав не лише мораль і релігію, але й реальну науку: історію, географію, економію, правництво і тому подібне, але одне те, що Федькович не до всього був підготовлений [...], друге знов те, що не мав коли і не міг усього сам зробити було причиною того, що із широкого плану він виконав лише малу частину”²².

¹⁹ С. Єфремов, *Історія українського письменства: У 2 т., Т. 1*. Київ, 1995, 554–555.

²⁰ Ф. Погребенник, *Історія української критики. Дожовтневий період*. Київ: Наукова думка, 1988, 346.

²¹ J. Makovej, “Zur Wiedergeburt der kleinrussischen Literatur”, *Die Gesellschaft*, 1898. N 20.

²² О. Маковей, *Життєпис Осипа-Юрія Федьковича*. Чернівці: Золоті литаври, 2005, 319.

Слід відзначити, що історик Б. Якимович зумів віднайти у Львові будинок, де жив Ю. Федькович у княжому місті. Вперше вчений результати своїх пошуків опублікував у молодіжній газеті ще наприкінці 80-х років минулого століття під назвою “Федькович у Львові” до 100-ліття від смерти письменника²³. Натомість скрупульозну документальну студію про замешкання Ю. Федьковича у Львові за участю доктора історичних наук Мар’яни Долинської вчений провів під час праці над монографією “Іван Франко як книгознавець і видавець. Книгознавчі та джерелознавчі аспекти” (Львів, 2006, див. с. 254–256)²⁴. На жаль, цей будинок, розміщений при теперішній вулиці П. Чайковського, число 33, замість того, як пропонував Б. Якимович, зробити Львівським музеєм Т. Шевченка та Ю. Федьковича, шляхом різних комбінацій (належав Міністерству оборони України) за потуранням такої місцевої влади перетворився в філію банку “Форум”. Шкода, бо Народний музей Т. Шевченка тулиться в підсходових приміщеннях Палацу Мистецтв, а цінну українську пам’ятку історії напівзаконно, хай навіть з огляду на мораль, займає приватна комерційна установа.

Як дослідник тогочасної літератури ці культури в цілому О. Маковей приділив також значну увагу аналізу творчості Андрія Чайковського, Тимофія Бордуляка, Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка, Павла Грабовського, визначивши місце кожного з них в історії української літератури кінця XIX – початку XX ст. Як зазначав Ф. Погребенник, заслуга О. Маковей-літературного критика полягає в тому, що своїми критичними працями він вів нещадну боротьбу “проти нігілістичного ставлення з боку “москвофілів” та інших реакційних угруповань до української літератури та народної мови, сміливо відстоював права на вільний розвиток, стверджував велику життєву силу рідного слова, виступав проти переслідувань прогресивної культури царським урядом, австрійськими реакційними елементами. Його голос на захист літератури звучав зі сторінок українських, російських та німецьких журналів”²⁵.

Україна має піднятися з руїн. Про це мріяв О. Маковей на зламі XIX – XX ст. Своїми художніми поезіями, літературно-критичними виступами, публіцистикою він сприяв утвердженню українства у Європі. Символом культурного змагу для О. Маковей був літописець Нестор, якого письменник закликав: “Встань, Несторе, встань на розмову малу!” Як і літописець Нестор, О. Маковей в умовах бездержавного українського життя кінця XIX – початку XX ст. засобами слова будив земляків із летаргічного сну.

²³ Б. Якимович, “Федькович у Львові”, *Ленінська Молодь*, (1988, 2-го лют.).

²⁴ Б. Якимович, *Україна та українці: події далекі і близькі. Вибрані праці*, (Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка та ін., 2014), 160.

²⁵ Ф. Погребенник, “Осип Маковей”, *Історія української критики. Дожовтневий період*. (Київ: Наукова думка, 1988): 346.

**OSYP MAKOVEY, A PUBLIC FIGURE, PUBLICIST, and the
PROMOTER OF UKRAINIAN CULTURE
OF THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES**

Mykhaylo HNATIUK

Ivan Franko National University of Lviv

Department of Theory of Literature and Comparative Literature Studies

1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine

e-mail: mychajlo.hnatiuk@gmail.com

The article is dedicated to the analysis of the public, political, publishing and literary critical activity of Osyp Makovey. The legacy of one of the organizers of the cultural and literary life in Galicia, Bukovyna and the Upper Dnieper Ukraine (Naddniprianshchyna), his relationships with the contemporaries – Ivan Franko, Lesia Ukrainka, Olha Kobylianska are under study. The author of the article analyses Makovey's work as the editor of *Literary and Scientific Bulletin (Literaturno-Naukovyi Visnyk)*, *Bukovyna* newspaper as well as monographic researches dedicated to Yuriy Fedkovych and Panteleimon Kulish. The relevance of the studied topic stems from the modern reader's attention to the public and political as well as cultural life of Galicia, Bukovyna and the Upper Dnieper Ukraine of the late 19th – early 20th c.

Osyp Makovey is one of the leading representatives of the public and political as well as cultural life of Galicia, Bukovyna and the Upper Dnieper Ukraine of the late 19th – early 20th centuries. With his publishing and literary critical articles about the classics of the Ukrainian literature, he contributed to the Europeanization of the Ukrainian literature, affirmation of the democratic principles in the public, political and cultural life of Ukrainians of that epoch.

Keywords: Osyp Makovey, public and political life, publicism, editorial work, literary critical activity, *Literary and Scientific Bulletin (Literaturno-Naukovyi Visnyk)*, *Bukovyna*.

REFERENCES

- Franko, I. "Lyst do V. Yagycha vid 8.XI.1905", *Franko I. Zibr. tvoriv U 50 t. T. 50*, 281. [in Ukrainian]
- Franko, I. "Pryntsy i bezpryntsy pni", *Franko I. Zibr. tvoriv U 50 t., T. 34*, 363. [in Ukrainian]
- Kobylianska, O. *Tvory: U 5 t. T. 5*. Kyiv, 1963, 413. [in Ukrainian]
- Lesia Ukrainka, "Lyst do O. Makoveia vid 12. XI. 1893". *Povne akademichne zibr. tvoriv: U 14 t. T. 11.*, 238. [in Ukrainian]
- Lesia Ukrainka, "Lyst do O. Makoveia vid 9.VI.1893". *Povne akademichne zibr. tvoriv: U 14 t. T. 11.*, 212. [in Ukrainian]
- Makovej, J. *Zur Wiedergeburt der kleinrussischen Literatur*. Die Gesellschaft, 1898. N 20. [in German]
- Makovey, O. "Avtobiohrafii", *Pysmennyky Bukovyny. T. 1*. Chernivtsi: Prut, 2002, 307. [in Ukrainian]
- Makovey, O. Olha Kobylianska. *Bukovóna*. (traven 7(19) 1896). [in Ukrainian]
- Makovey, O. *Zhyttiepys Osypa-Yuriia Fedkovycha*. Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2005, 319. [in Ukrainian]
- Pohrebennyk, F. *Istoriia ukrainskoi krytyky. Dozhovtnevyi period*. Kyiv: Naukova dumka, 1988, 346. [in Ukrainian]
- Proskurniak, Vasylyna. *Suspilno-politychna ta naukova diyalnist Osypa Makoveya. Monohrafii. Bibliohrafichnyi pokazhchyk*. Lviv: NTSh, 2018, 334. [in Ukrainian]

- Yakymovych, Bohdan. Fedkovych u Lvovi. *Leninska Molod*, (liutyy (2) 1988). [in Ukrainian]
- Yakymovych, Bohdan. Ukraina ta ukraintsi: podiyy daleki i blyzki. *Vybrani pratsi*. Lviv: Lviv. natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka ta in., 2014, 160. [in Ukrainian]
- Yefremov, S. *Istoriia ukrainskoho pysmenstva: U 2 t., T. 1*. Kyiv, 1995, 554–555. [in Ukrainian]
- Yefremov, S. “V poiskakh novoi krasoty”, *Kyevskaia starina*, Kn. 12. 1902, 418. [in Russian]
- Zoria, 1893: 5. [in Ukrainian]

УДК 94(477.83-21):002.2=161.2"185/195" DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3608>
ORCID ID: 0000-0001-5003-9016

УКРАЇНОМОВНІ ВИДАННЯ ДРУКАРНІ АРОНА ЖУПНИКА В ДРОГОБИЧІ

Леонід ТИМОШЕНКО

Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка
вул. І. Франка, 24, Дрогобич, 82100, Україна
e-mail: cliotima55@gmail.com

Першим друкарем у Дрогобичі по праву вважається Арон Герш Жупник, який у 1883 р. заснував відому газету “Drohobyczer Zeitung”. Видавець друкував і україномовні видання: газети, книги, листівки, біжучу (технічну) документацію. А. Жупник творив полікультурне середовище міста, видаючи друком продукцію усіх присутніх у краю великих національних громад.

Ключові слова: Дрогобич, видавнича справа, українці, євреї, поляки.

Інтелектуальне життя у Дрогобичі другої половини XIX – початку XX ст. вже було предметом студій кількох науковців. Однак книжкова культура Дрогобича в сенсі реалізації тих чи інших видавничих проєктів ще належно не зацікавила дослідників, за винятком кількох праць Жанни Ковби, яка прагнула висвітлити лише зусилля української громади¹. В новітньому літературознавстві варто викокремити статтю Вікторії Дуркалевич, яка аналізує дрогобицьку “семіосферу” (книжку, бібліотеку, читання) на прикладі творів про місто Івана Франка, Антонія Станіслава Мьоллера, Бруно Шульца, Анджее Хцюка та Ервіна Шенкельбаха, однак їй не йдеться про літературу, видану власне у Дрогобичі². Тим часом, проблема полягає реконструювати все етнокультурне багатоманіття дрогобицьких видань як пам’ятку друкарства. В окресленій перспективі цікавими і досить характерними та яскравими є приклади кількох дрогобицьких раритетних книжок, які презентують інтелектуальні прагнення польської і єврейської національних громад³. Дотичною до аналізованої теми є історія місцевої періодики, в тому числі й преси, яка зародилася у Дрогобичі в останній третині XIX ст.

¹ Ж. Ковба, “Книга й читання в Дрогобичі (історична ретроспектива)”, *900 років Дрогобичу: історія і сучасність. Тези доповідей міжвузівської краєзнавчої науково-практичної конференції*. Дрогобич, 18–19 грудня 1991 р.: 69–72; Ж. Ковба, “Дрогобицька періодика першої половини XX ст. як репрезентативне історичне джерело” *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. I. 1995: 85–89.

² W. Durkalewicz. “Książka, biblioteka, czytanie w semiosferze drohobyckich” *auto/bio/geo/grafii (prolegomena), Nowa Biblioteka. Usługi, Technologie Informacyjne i Media*. 2019. Nr. 4 (35). Wersja elektroniczna: 91–116.

³ Л. Тимошенко, “Книжкова культура Дрогобича першої половини XX ст.: два рідкісних видання 1913 і 1928 рр.” *Альманах бібліофілів. Книга I*. (Дрогобич: Коло, 2015), 351–359; *Відомий*

Назагал, цілком доцільним є проаналізувати публічний простір Дрогобича, який передбачає вивчення історії публічних та приватних книгозбірень, але, передовсім, – міського книговидання, репрезентованого відомими і маловідомими, часом – взагалі незнаними примірниками книжкової культури. Більшість з них є не просто невідомі в дискурсі міської культури, а й раритетні, з огляду на кількість збережених примірників.

Першим друкарем у Дрогобичі по праву вважається Арон Герш Жупник, який народився в 1848 р. в Стрию. Вважається, що до Дрогобича він переїхав у 1866 р. Того ж року він одружився на доньці дрогобицького купця Зирлі Кухмаркер, з якої походила й мати Бруно Шульца. Завдяки міжнародному генеалогічному проєктові, маємо уяву про родовід сім'ї Жупників⁴.

Початковий період видавничої, чи, власне, друкарської діяльності Арона Жупника добре відомий, однак у ньому досі виявляються ті чи інші лакуни. Як видається, Арон Жупник навчився друкарської справи у Перемишлі. Так, вдалося віднайти інформацію, що саме тут він спричинився до видання кількох книг. Ще в 1877 р. разом з іншим видавцем Кноллером (на жаль, його ім'я встановити не вдалося) він видав у Перемишлі книгу доходів і видатків місцевої єврейської школи за 1875–1876 рр., а також “Справоздання” місцевої гімназії⁵. Гімназійні звіти видавалися в Перемишлі й надалі⁶. У 1880 р. “дуєт” цих друкарів опублікував звіт доходів і видатків тієї ж школи за 1880 р.⁷ У 1881 р. А. Жупник самостійно видав у Перемишлі першу (для нього) руську книгу, транслітеровану латинкою (польськими літерами) “Вінок малоруських пісень чи думи, думки, хори, танці з додатком весільних пісень для руських лиць – любителів співів”⁸.

і невідомий Бруно Шульц (соціокультурний портрет Дрогобича), наук. ред. Л. Тимошенка. (Дрогобич: Коло, 2016), 267–289. Зокрема, в книзі про Б. Шульца було вперше подано матеріали до репертуару дрогобицької книги першої половини ХХ ст., 300–304.

⁴ Генеалогічна таблиця, доступ отримано 22 жовтня 2021 року https://www.geni.com/family-tree/canvas/6000000079317359928?fbclid=IwAR00UWeb_W00H_fTWcIr472MDp_LZpAuXLzQ3jleqPtx3ULlb1MmYLiWsdZA

⁵ *Pogląd przychodu i rozchodu Przemyskiej Szkoły Izraelickiej za rok 1875/6 utworzonej dla biednej młodzieży w roku 1865*. (Przemyśl: [b.w.], Druk. A. Żupnika i Knollera, 1877); *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1877*. (Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1877).

⁶ *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1878*. (Przemyśl: Z drukarni Żupnika i Knollera, 1878); *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1879*. Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1879; *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1880*. (Przemyśl: Z drukarni Żupnika i Knollera, 1880); *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1881*. (Przemyśl: Z drukarni Żupnika i Knollera, 1881); *Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazjum w Przemyślu za rok szkolny 1882*. (Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1882). До 1877 і після 1882 рр. звіти Перемишльської гімназії видавала в місті друкарня греко-католицької капітули.

⁷ *Sprawozdanie przychodów i rozchodów szkoły dwuklasowej izraelickiej w Przemyślu za rok 1880*. (Przemyśl: [b.w.], Druck Żupnik und Knoller, 1880.

⁸ *Winek pisnej maloruskich, iły dumy, dumki, chory, tańci s przybawieniem pisnej wesilnych dla spiwolubywych ruskich hyc*. (Przemyśl: Typom i nakładom A. Żupnika, 1881), 186. Згадане видання

Упорядник перемишльської збірки досі невідомий. На згаданому тлі пізніші інвективи на адресу А. Жупника щодо його дилетантизму у видавничій справі мають зазнати відповідних коректив.

У 1883 р. А. Жупник заснував у Дрогобичі відому газету “Drohobyczer Zeitung” (“Дрогобицька Газета”), що виходила включно до 1913 р., для потреб видання якої потрібна була друкарня. Одразу зазначу, що це була єдина міська газета, яка виходила у світ безперервно протягом тривалого історичного періоду. Навіть польські газети видавалися в підавстрійський період у значно коротших хронологічних межах, вони зазнавали цензурування, часто змінювали назви, що є ознакою чіткої нестабільності.

На час виходу перших чисел газети А. Жупник уже здобув славу плідного єврейського письменника, переклавши кілька творів (зокрема, про життя євреїв в Іспанії, біографію львівського рабина Абрагама Кохна) та ін. Він одразу зарекомендував себе як плідний публіцист⁹. У Дрогобичі А. Жупник співпрацював з відомим єврейським інтелектуалом Ашером Зелігом Лявтербахом. Удвох вони творили тут певне єврейське інтелектуальне середовище і періодично дописували в “ГаМагід” та “Іврі Анохі” на тему подій в індустрії Борислава та Дрогобича¹⁰.

Перші книжкові видання А. Жупника у Дрогобичі побачили світло денне в 1883 і 1884 рр. Так, у 1883 р. світ надруковано навчальне видання Йоахима Блюменблятта про засади Мойсеевої віри для народних шкіл, яке він видав ще в спілці з Кноллером¹¹. У 1884 р. А. Жупник опублікував у перекладі польською мовою брошуру Йозефа Вертгаймера “Єврейська наука і єврейське життя з

зберігалося в бібліотеці Івана Франка, яке він власноруч опрацював у конволюті з кількома іншими книгами. Див.: *Бібліотека Івана Франка. Науковий опис*: у чотирьох томах. Т. 1, наук. кер. проекту Галина Бурлака. (Київ, 2010), 239. Видання залишається дотепер непрокоментованим, воно лише деколи згадується в контексті мовних суперечок у Галичині в XIX ст., зокрема – перемишльських видань українських текстів латинською абеткою. “*Stępień St. Spory wokół języka i alfabetu ukraińców galicyjskich. Druki ukraińskie wydane alfabetem łacińskim w Przemyślu w XIX i XX wiekach*”. До джерел. *Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. I. (Київ–Львів, 2004), 212 (фактично, видання А. Жупника тут лише згадано).

⁹ За інформацією В. Москалець, у 1866 р. у бродівській газеті “Іврі Анохі” він опублікував серію статей “Листи з Дрогобича”, в яких описав історію Борислава, як міста нафтової промисловости, а також Трускавця з його цілющими водами.

¹⁰ В. Москалець, “Газета “Дрогобичер Цайтунг” иа переосмислення економічного потенціалу євреїв у Галичині” *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. XVII–XVIII, 2014: 209–216. Див. також розділ докторату В. Москалець у перекладі українською мовою // http://www.er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/877/Chapter3_Economic_theory.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Докторат присвячений історії євреїв Дрогобича та Борислава у XIX ст.: Vladyslava Moskalets. *Jewish industrial elites in Drohobych and Boryslav, 1860–1900. doctoral thesis Supervisor at JU: Dr. hab. Michai Galas Supervisor at UCU: Prof. dr. hab. Yaroslav Hrytsak. Krakow, 2017, 231*. Висловлюю принагідну подяку Авторці за можливість познайомитися з матеріалами її студій.

¹¹ Joachim Blumenblatt, *Sefer haberys: zasady religii dla młodzieży wyznania mojżeszowego w szkołach ludowych wszelkiej kategorii*. (Drohobycz : Nakładem autora i drukarni “Żupnika i Knollera” w Drohobyczu, 1883). Cz.1 –Cz. 2 (Wydanie trzecie).

особливим вирішенням євреїв, що мешкають в Австрії і обов'язків щодо Батьківщини і ближніх”¹². Припускаю, що, можливо, йдеться про перші книжки, видані в Дрогобичі взагалі. Відтак, крім “Drohobyczer Zeitung” видання книг єврейської проблематики стає домінуючим у діяльності друкарні того часу (до кінця XIX ст.).

Надалі дрогобицький видавець продовжував друкувати продукцію для євреїв та поляків. Однак він спричинився й до україномовних видань. Назагал, цікавий матеріал уміщено про видавця, зокрема, про його дітище “Дрогобичер Цайтунг”, в першій польсько-українській газеті Дрогобича “Gazeta Naddniestrzańska”, яку видавав у 1884–1889 рр. відомий місцевий активіст Едмунд Леон Солецький (газету друкували в Самборі)¹³. До слова, Е. Солецький мав тісні взаємини з Іваном Франком.

У 1884 р. в кількох нотатках редактор подав дуже прискіпливі і критичні інвективи на адресу Арона Жупника та його газети. Для того, щоб зрозуміти їх підоснову, зауважимо, що видання Е. Л. Солецького мало відвертий антиєврейський характер. Однак він, приміром, не щадив і польську консервативно-націоналістичну владу Дрогобича, а також місцевих римокатолицьких “ксьондзів”. Водночас, був прихильним до українців та тогочасного руху польсько-українського поєднання.

Дня 1 березня 1884 р. вже у другому числі газети в рубриці “Хроніка” з'явилася інформація про друкарню, яку заснували Жупник і Кноллер¹⁴. Повідомивши, що Кноллер досить швидко вийшов із спілки, редакція вважала Жупника “прихованим” єврейським письменником, який не мав найменшої уяви про друкарське мистецтво і навіть елементарних здібностей до цієї непростой професії. Відтак 15 березня газета повідомила про зловживання власником друкарні нормами праці і визиск своїх робітників. В іронічних тонах А. Жупник характеризувався

¹² J. Wertheimer, *Nauka żydowska i życie żydowskie ze szczególnem uwzględnieniem żydów zamieszkałych w Austrii i obowiązków wobec Ojczyzny i bliźnich*. (Drohobycz, 1884), 34.

¹³ Див. про цю газету докл.: В. Тельвак, “Gazeta Naddniestrzacska” як історичне джерело”, ДКЗ. Вип. X. 2006: 734–744; Б. Янишин, В. Тельвак, “Щоденне життя галицького містечка другої половини XIX ст. на сторінках місцевої періодики (за матеріалами «GAZETY NADDNIESTRZAŃSKOJ»)”, *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: збірник* Вип. XX. 2012: 336–348; Є. Поляков. “Польсько-українська співпраця на сторінках газети «Gazeta Naddniestrzańska»”, *Незалежний культурологічний часопис “І”*. Т. 71. 2014: 118–122. Про Е. Л. Солецького та його діяльність в Дрогобичі див. дет.: В. Галик. “До історії взаємин та співробітництва Івана Франка з редактором “Gazety Naddniestrzańskie” Едмундом Леоном Солецьким (за матеріалами епістолярної спадщини)”, *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць ДДПУ ім. І. Франка. Серія “Історія”*. Вип. 36. 2015: 59–71; Його ж. “Польськомовні переклади творів Тараса Шевченка авторства Едмунда Леона Солецького і значення міркувань Івана Франка”, *Садиба Франка: науковий збірник заповідника “Нагуєвичі”*. Кн. I. (Дрогобич, 2020), 35–42.

¹⁴ “KRONIKA. Зь Дрогобыча (W Drohobyczu istniała drukarnia Żupnika i Knollera do dni ostatnich)”, *Gazeta Naddniestrzańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote, Nr 2. (1884), 1 marca.

як “чинний оборонця семітського народу”¹⁵. А вже 1 квітня 1884 р. газета повідомила про єврейську газету та її видавця і редактора, вважаючи мовою її видання галицький єврейський жаргон¹⁶. Е. Л. Солецькому не сподобалося, що редактор А. Жупник просив у міської ради субвенцію на видання газети. У публікації від 15 квітня 1884 р. знову критикувалась діяльність А. Жупника, якого було звинувачено в нефаховості, а його газету зведено до рівня “жаргонних” видань, призначених для “таких учених талмудистів як він сам”.

Під вістря критики потрапило видання друкарні під назвою “Tableau” з публікацією фотопортретів відомих єврейських діячів Європи. Серед них А. Жупник розмістив і своє фото, на що редакція польсько-української газети зреагувала в іронічно-саркастичний спосіб. Мовляв, він власноруч підняв себе до рівня відомих єврейських учених, філантропів та дипломатів¹⁷. Цікаво, що плакат (а йдеться саме про цей жанр друку) був вивішений у залі єврейського “Leseverein”, що викликало роздратування місцевого синдика, який не удостоївся чести бути на ньому зображеним. Як би там не було, але замітка дозволяє більш-менш точно датувати видання “Tableau”, добре відомого під сучасну пору з різних ресурсів Інтернету, 1884 роком. Важливо, що саме з цього “Tableau” збереглося єдине фото Арона Жупника.

Замітка від 1 червня 1884 р. є також майже сенсаційна. Виявляється, А. Жупник отримав від товариства “Alliance Israelit” у Лондоні субвенцію на суму дві тисячі франків для захисту в пресі єврейських інтересів. А за протекцією Герша Гольдгаммера – якісь кошти від дрогобицького магістрату, чим “купили” його лояльність до влади. За сприяння повітового староства спритний видавець і друкар отримав з Міністерства внутрішніх справ у Відні фондуш у розмірі 300 золотих ринських. Якийсь Гофф з Відня оплатив йому друк двох тисяч оголошень, які мали розсилатися з газетами. Відтак, А. Жупник оголосив, що наклад його газет становитиме дві тисячі примірників. Однак насправді він видавав не більше 200 примірників, з яких розсилав не більше 150¹⁸. Так чи інакше, “Gazeta Naddniestzaska” подала інформацію про можливий наклад газет А. Жупника.

У замітці від 1 липня 1884 р. редакція викривала підримку А. Жупника місцевою “клікою Герш Гольдгаммер, Сендер Схорр, Гартенберг і Сп[іллка]”, а також запідозрила в нещирості редактора, який висвітлював втрати від повені на нафтових копальнях у Бориславі¹⁹. Відтак 1 вересня “Gazeta Naddniestzaska”²⁰ завзято “викрила” підступ у виданні А. Жупником брошури Йозефа Вертгеймера

¹⁵ “KRONIKA. Зъ Дрогобыча (Aron Żupnik)”, *Gazeta Naddniestzańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. (1884). Nr 3. 15 marca.

¹⁶ Ibid. Nr 4. (1884). 1 kwietnia.

¹⁷ Ibid. Nr 5. 1884. 15 kwietnia.

¹⁸ Ibid. Nr 8. (1884). 1 czerwca.

¹⁹ Ibid. Nr 10. (1884). 1 lipca.

²⁰ Ibid. Nr 14. (1884). 1 wrzesnia.

“Жидівська наука і жидівське життя”: нібито, не володіючи мовами, за винятком єврейського жаргону, він “зухвало” приписав собі переклад тексту польською мовою.

Дня 15 вересня 1884 р. Е. Л. Солецький востаннє згадав видавця Арона Жупника, вважаючи його тепер “знаним популізатором єврейського життя і єврейської науки”, хоч і продовжував його звинувачувати у різних гріхах. Так, у всіх замітках його названо не інакше, як “покутний” (прихований, потаємний) друкар. Він також повідомив, що начебто друкар згортає свій бізнес у Дрогобичі, позаяк так і не отримав жаданої субвенції, і прагне отримати її для заснування друкарні в Самборі. Цікавою є вказівка, що друкарня А. Жупника у Дрогобичі містилася в його кам’яниці при вулиці Стрийській (її двір виходив на Малий Ринок)²¹. Отже, маємо першу письмову згадку, яка локалізує друкарню на місці, відомому в Дрогобичі дотепер.

Зовсім несподівано, 15 травня 1884 р. Е. Л. Солецький опублікував сенсаційну інформацію про один україномовний друк, який вийшов з друкарні Арона Жупника²². Буквально “тими днями” він надрукував для купця Теодора Гаєцького в Бориславі афішу, яка рекламувала товари (гарбату, ром, коньяк, сливовицю, закордонні вина та ін. продукти). Незважаючи на помічені друкарські помилки, цінність публікації найранішого (з відомих) у Дрогобичі україномовних друкованих плакатів є величезною!

З огляду на те, що інформація про цей друк є унікальна, наведу її повністю: “Арон Жупник, потаємний індексовий письменник, який утримує у Дрогобичі друкарню, тими днями видрукував для купця Т. Гаєцького в Бориславі афішу, яку тут повторюємо дослівно руською мовою, без найменшої зміни:

“НА СВЕТА! Вѣс товары Корженныи, Гербату, Рум, коньяк и Сливовицю, Вына зъ найславнѣйшихъ псвныцъ, Угерскє, Францускє, Австрияцкє. И Шамцанъ. СОЛОНЬНА СМАЛЕЦъ Головный Складъ Дрожжей, Муки, Виктуалєвъ і много инныгъ артыкуловъ, поручає, въ найлѣпныхъ гатункахъ Гандель товаровъ корженныхъ Теодора Гаєцкогъ въ Борыславиу. Съ глубокимъ шацункомъ Т. ГАЄЦКІИЪ”.

У 39 словах рекламного оглошення радація зафіксувала аж 29 блудів. “За 100 штук такої чудової афіші каже собі Арон Жупник платити 3 зл. р. 50 ст.; а плакати для кінного цирку, написані рівно ж з блудами, коштують у нього 30 штук аж за 7 зл. р.” Отже, крім згаданої реклами, А. Жупник у 1884 р. надрукував ще й плакати кінного цирку, який гастролював у Дрогобичі (сама афіша та її текст, звісно, не збереглися). Цікаво, що в числах “Газети Наддністрянської” того часу також подавалася реклама торговельного закладу Теодора Гаєцького в Бориславі²³.

²¹ “KRONIKA. (Drukarnia w Samborze)”, *Gazeta Naddniestrzańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 15. (1884). 15 wrzesnia.

²²Ibid. 15 maja.

²³ Він рекламувався як власник гандлю мішаними товарами і навіть отримав виняткове право продажу зброї та набойів для полювання. Див., напр.: *Gazeta Naddniestrzańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 14. 1884. 1 wrzesnia.

Піддавши в 1884 р. тотальному огляду та критиці видання друкарні А. Жупника, “Gazeta Naddniestańska” опублікувала безцінні рефлексії та інформацію, які варті уваги. В жодному іншому пресовому виданні така детальна характеристика не уміщувалась!

У 1887 р. друкарня А. Жупника видала першу українську брошуру в Дрогобичі: “Статут братства Пресвятої Тройци при гр.-кат. Парохіальной Церкви в Дрогобичи”²⁴. Назагал, зміст видання малоінформативний, текст статуту цікавий хіба що з огляду на розвиток церковних братств в підавстрійській час, формально заборонених владою. Але для української культури в Дрогобичі ця брошура має виняткове значення. До слова, примірник брошури зберігся в фондах музею “Дрогобиччина”, його не відновує жодний репертуар української книги.

У 1908 р. друкарня видала цікаве руськомовне видання під назвою “Ювильейна Памятка 60-літнього правління Всемилостивійше нами правлячого Монарха Франц Йосифа I”²⁵. Видання замовили “громади і шкільні власті” Дрогобицького повіту. В цій брошурі українці краю висловили свою вірнопідданість австрійській “милій” державі (“мудрість і доброта Наймилостивішого Цісаря провадили нашу державу і замешкуючі її народи до теперерішньої могучости і розвою ві всіх напрямках поступу”). Відтак, крім парадного портрета імператора у брошурі опубліковано й панегіричні “віршики” на його честь (наприклад, привітальний до його ювілею (1848–1908), під лакейською назвою “Цісарська сльоза”).

Маємо також інформацію, що друкарня Жупника до початку Першої світової війни друкувала в Дрогобичі українську листівку. Так, ідеться про п’ять українських листівок, на яких зображено сцени двох вистав: “Чумаки” Івана Карпенка-Карого та “Ой не ходи Грицю та й на вечорниці” Михайла Старицького, не датовані і не атрибутовані. Припускаю, що на них зображено сцени з вистав театру “Руська Бесіда”. З поштових штемпелів та дат на чотирьох листах, зрозуміло, що вони були відбиті в 1910–1911 рр., усі вислані з Чернівців невідомою п. Марією (адресати: Антін Кузьмич з Коломиї і Марія Слюсарівна з Ілинців Заболотівського повіту на Станиславівщині).

У 1911–1912 рр. Арон Жупник друкував у Дрогобичі першу українську газету “Голос Підкарпаття” (редактор і видавець – Рудольф Скибінський). У 1911 та на початку 1912 р. це був суспільно-політичний тижневик (надалі – суспільно-політичний двотижневик). У 1911 р. вийшло 17 чисел, у 1912 р. – шість. Як дослідила Л. Дроздовська, часопис був органом Української Соціал-Демократичної Партії на Підкарпатті, зокрема на Дрогобиччині. У вступній статті першого числа задекларовано завдання часопису: критика зловживання службовим становищем війтів, старост і маршалків, оборона русинських учителів

²⁴ *Статут братства Пресвятої Тройци при гр.-кат. Парохіальной Церкви в Дрогобичи*. 1887. А. Г. Жупника друкарня в Дрогобичи, 8.

²⁵ *Ювильейна Памятка 60-літнього правління Всемилостивійше нами правлячого Монарха Франц Йосифа I. Видана Громадами і шкільними властями Дрогобицького повіту. Viribus inicitis! Полученими силами!*. (Дрогобич. З друкарні ц. і к. надв. дост. А. Г. Жупника, 1908).

перед шкільною владою, боротьба із москвофільством українських народних демократів та польськими націонал-демократами. Газета підтримувала у передвиборчій кампанії 1911 р. представника соціал-демократів Семена Вітика (друкувалися тексти його промов, проголошених у парламентах). “Голос Підкарпаття” розповсюджувався у повітах Дрогобич, Турка, Підбуж, Луки, Бориня, Лютовиська і Балигород, які становили єдиний виборчий округ. Після перемоги С. Вітика на сторінках газети подавалася інформація про його парламентську діяльність. Рубрика “Хлопам під розвагу” умішувала низку політично-просвітницьких статей, матеріалів про культурне життя Дрогобиччини. Декілька інших рубрик інформували про виборчу кампанію в селах Дрогобицького повіту, про діяльність соціал-демократів та про робітничі страйки. Авторів газетних публікацій як правило не зазначено. Виняток становило кілька друків: наприклад, спогади Р. Скибінського. Останню сторінку традиційно займали оголошення та реклама²⁶. Цікаво, що серед оголошень домінувала реклама підприємств та закладів адвокатів, переважно українських та єврейських, у чому можна бачити певну солідарність двох національних громад краю.

Під час короткого, але вкрай яскравого періоду Західно-Української Народної Республіки (1918–1919) у друкарні Жупника друкувалася українська газета “Дрогобицький Листок” (редактор – Іван Калинович). Газета виходила як орган Повітової Управи “Української Національної Ради” у Дрогобичі (періодичність: 1918, щотижня; 1918, ч. 7/8, 1919 – двічі на тиждень; 1918, ч. 1–12 листопада). Газета ознайомлювала читачів з державотворчою діяльністю ЗУНР (друковано тексти законів, заклики до оборони, агітаційно-роз’яснювальні статті, звернення, накази, декларації, повідомлення про бойові дії, репортажі з сесій тощо). Видання мало й просвітньо-господарське значення. У часописі були рубрики: “Вісті про Львів”, “З наддністрянської України” / “З України”, “Що чувати в світі”, “Звідомлення Укр. Ген. Штабу”, “Дописи”, “З Дрогобиччини”, “Новинки”. “Урядові вісті”, “Офіційне звідомлене”, “З Польщі”, на останній сторінці друкувалися оглошення. Трапляються вкраплення українських народних пісень та поезій, есе, нарисів, перекладів, повідомлень про культурне життя Дрогобича. Матеріали подавалися переважно без підписів²⁷.

Однак засновника друкарні вже не було серед живих: у 1917 р. він загинув у Відні. Некролог про нього 18 квітня опублікувала віденська газета “Jüdische Korrespondenz”²⁸. До слова, чимало дрогобицьких інтелектуалів єврейського походження рятувалися під час Великої війни у Відні та інших містах Австро-

²⁶ О. Дроздовська, *Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.)*. (Львів, 2001), 108–110.

²⁷ Там само, 157–159; О. Дроздовська, “Дрогобицький листок”, *Західно-Українська Народна республіка (1918–1923)*. Енциклопедія. Т. 1: А–Ж. Івано-Франківськ, 2018, 593–594.

²⁸ А. Н. Zupnik, *Jüdische Korrespondenz. Wochenblatt für jüdische Interessen. Redakteur Jonas Kreppel*. (1917). 18 april.

Угорщини. Їх перелік відомий²⁹, однак А. Жупник у ньому не віднотований, тому припускаю, що він виїхав до Відня задовго до початку війни. На Центральному цвинтарі Відня збереглася могила і надмогильний постамент³⁰.

Вдалося віднайти кілька видань друкарні А. Жупника, які належать до різних жанрів. Це календарі, рекламні афіші, вкладкові та платіжні книжечки, накази та розпорядження (оголошення) Повітової команди ЗУНР, різні бланки: свідоцтва *уродин/смерти* та прав убогих, легітимацій, запрошень на вечори танців та урочистість укладення шлюбу, листів повітового суду у Дрогобичі, рахунки, контракти купівлі-продажу. Хронологічні межі цих видань: 1884 – початок 30-х рр. ХХ ст., принаймні, в 30-х рр. їх ще використовували. Вочевидь, зібраними прикладами репертуар цієї групи видань не вичерпується, однак вони вкрай важливі, адже окремі примірники тих чи інших бланків збереглися лише у приватних колекціях.

Підсумовуючи, зауважу, що друкарня Жупника діяла у Дрогобичі хронологічно найдовше. Саме вона творила полікультурне середовище міста, видаючи друком продукцію усіх присутніх у краю великих національних громад. Важливо виокремити початок книговидання у Дрогобичі взагалі, вихід у світ перших українських друків, а також газет, що важко переоцінити. Водночас, значними слід вважати й заслуги власне Арона Жупника, який, на відміну від видавців-поляків, сміливо й успішно друкував українські видання.

Додаток

Каталог україномовних видань друкарні Жупника

Окремі видання, газети

1. Статут братства Пресвятої Тройци при гр.-кат. Парохіальної Церкви в Дрогобичі. 1887. А. Г. Жупника друкарня в Дрогобичі. 8 с. (примірник музею “Дрогобиччина”).

2. Ювілейна Памятка 60-ЛІТНОГО ПРАВЛІННЯ Всемиловитіше нами правлячого Монарха Франц Йосифа І. Видана Громадами і шкільними властями Дрогобицького повіту. *Vigibus initis! Полученими силами!* – Дрогобич. З друкарні ц. і к. надв. дост. А. Г. Жупника, 1908. 32 с. (приватна збірка Володимира Садового)

3. “Голос Підкарпаття” (1911–1912 рр., редактор і видавець – Рудольф Скибінський).

4. “Дрогобицький Листок” (1918–1919, редактор – Іван Калинович).

²⁹ *Księga pamiątkowa i adresowa wygnañców wojennych z Galicyi i Bukowiny 1914–1915 oraz Album pamiątkowe*. Cz. III: Prowincya i Bukowina. (Wiedeń, 1915): 25–40. З-понад 900 віднотованих дрогобичан переважно більшість становили євреї.

³⁰ Принагідна подяка Ярославові Лопушанському, який надав фото надмогильного пам’ятника.

Календарі, вуличні плакати (оголошення), “книжечки”, бланки

5. Рекламна афіша для Теодора Гаецького з Борислава “НА СВЕТА ! Все товары Корженныи, Гербату, Рум, коньяк и Сливовиццо, Вына зъ найславнѣйшихъ пѣвныцъ, Угерске, Француске, Австрияцъке. И Намцанъ. СОЛОНЬНА СМАЛЕЦЬ Головный Складъ Дрожжей, Муки, Виктуалѣвъ і много инныхъ артыкуловъ, поручае, въ найлѣпшихъ гатункахъ Гандель товаровъ корженныхъ Теодора Гаецкого въ Бориславиу. Съ глубокимъ шацункомъ Т. ГАСЦКІИЪ”. Орієнтовний рік видання – 1884.

6. Книжка вкладкова Товариства задаткового “Народный Дѣмъ” въ Дрогобычі (з обмеженою порукою). Друкарня А. Г. Жупніка в Дрогобичи, товариства зареєстр. зъ обмеж. поруко. Дрогобычъ 1902. Зъ Друкарни А. Г. Жупника въ Дрогобычи. Книжочка обнимає 16 сторфнъ. Примірник 1: (відкрита 24.01.1905 для церкви Св. Параскеви. Фонди Музею “Дрогобиччина”).

7. “До Всечесного Уряду парохіяльного”. Бланк листів ц. к. Суду повітового в Дрогобичі. Ц. і к. дост. А. Г. Жупник, печатня в Дрогобичи, 1912 (Приватна збірка Л. Тимошенка).

8. “Приказ”. Дрогобич, 28 грудня 1918 р. Наказ повітової Команди ЗУНР про українізацію публічних вивісок. Керівник Повітової команди Українського війська сотник Антін Грабовенський. З друкарні А.Г. Жупника в Дрогобичи.

9. “Українці!”. Дрогобич, 20 січня 1919 р. Оголошення Української національної ради в Дрогобичі про скликання Всенародного віча. З друкарні А. Г. Жупника в Дрогобичи.

Листівки

10. ЧУМАКИ (кінцева сцена). Ц. і к. надв. дост. А. Г. Жупник, печатня в Дрогобичи [дата на поштовому штемпелі – Чернівці, 15.X.10] (приватна збірка П. Сов’яка).

11. ЧУМАКИ (свати, дія II). Ц. і к. надв. дост. А. Г. Жупник, печатня в Дрогобичи [дата на поштовому штемпелі не відбита] (приватна збірка П. Сов’яка).

12. ЧУМАКИ (Хома: Як оцей брязк всіх манить. дія IV). Ц. і к. надв. дост. А. Г. Жупник, печатня в Дрогобичи [дата на поштовому штемпелі не відбита] (з приватної збірки І.В. Бугаєвича, інформація зі сайту “VIOLITY”).

13. ОЙ НЕ ХОДИ ГРИЦЮ... (кінець II. дії). Ц. і к. надв. дост. А. Г. Жупник, печатня в Дрогобичи [дата на поштовому штемпелі і в листі – Чернівці, 17.V.11] (приватна збірка П. Сов’яка).

14. ОЙ НЕ ХОДИ ГРИЦЮ... (кінцева сцена). Ц. і к. надв. дост. А. Г. Жупник, печатня в Дрогобичи [дата на поштовому штемпелі – Чернівці, 16.V.11] (приватна збірка П. Сов’яка).

UKRAINIAN PUBLICATIONS of ARON ZHUPNYK'S PRINTING HOUSE IN DROHOBYCH

Leonid TYMOSHENKO

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.
I. Franko str., 24, Drohobych, 82100, Ukraine
e-mail: cliotima55@gmail.com

In the intellectual space and public life of Drohobych private publishers created the city's book culture in their printing houses. The first printer in Drohobych is considered to be Aron Hersch Zhupnyk, who founded the newspaper "Drohobyczer Zeitung" in 1883. Later, the Drohobych publisher continued to print products for Jews and Poles.

However, he also contributed to Ukrainian-language publications. In 1887, A. Zhupnyk's printing house published the first Ukrainian-language brochure in Drohobych. Before the First World War, Zhupnyk printed a Ukrainian postcard in Drohobych. In 1911–1912 he published the first Ukrainian newspaper "Voice of Subcarpathia" (editor and publisher – Rudolf Skybinsky). During the period of the Western Ukrainian People's Republic (1918–1919), the Ukrainian newspaper Drohobych Leaf (edited by Ivan Kalynovych) was published in the Zhupnyk printing house. However, the founder of the printing house was no longer alive.

A. Zhupnyk's printing house also published calendars, advertising posters, payment books, orders, instructions (announcements) of the WUPR County Board, various forms: birth/death certificates, IDs, invitations to dance evenings and marriage ceremonies, accounts, and contracts of sale. Chronological boundaries of these publications are 1884 – early 1930s.

A. Zhupnyk's printing house operated in Drohobych chronologically for the longest time. The merits of Aron Zhupnyk who, unlike Polish publishers, boldly and successfully published Ukrainian publications, should be considered significant.

Keywords: Drohobych, publishing, Ukrainians, Jews, Poles.

REFERENCES

- Biblioteka Ivana Franka. Naukovyi opys: u chotyrok tomakh. T. 1, nauk. ker. proiektu Halyna Burlaka. (Kyiv, 2010), 239. (in Ukrainian)
- Blumenblatt, Joachim. *Sefer haberys: zasady religii dla mlodziezy wyznania mojzeszowego w szkolach ludowych wszelkiej kategorii.* (Drohobycz : Nakładem autora i drukarni "Żupnika i Knollera" w Drohobyczu, 1883). Cz. 1 – Cz. 2 (Wydanie trzecie). (in Polish)
- Do dzherel. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia. T. I.* (Kyiv–Lviv, 2004), 212. (in Ukrainian)
- Drozdovska, O. "Drohobytskyi lystok", *Zakhidno-Ukrainska Narodna respublika (1918–1923)". Entsyklopediia. T. 1: A–Zh.* Ivano-Frankivsk, 2018, 593–594. (in Ukrainian)
- Drozdovska, O. *Ukrainski chasopysy povitovykh mist Halychyny (1865–1939 rr.).* (Lviv, 2001), 108–110. (in Ukrainian)
- Durkalewicz, W. "Książka, biblioteka, czytanie w semiosferze drohobyckich" *auto/bio/geo/grafii (prolegomena), Nowa Biblioteka. Usługi, Technologie Informacyjne i Media.* 2019. Nr. 4 (35). Wersja eelektroniczna: 91–116. (in Polish)
- Halyk, V. "Do istorii vzaiemyn ta spivrobotnytstva Ivana Franka z redaktorom "Gazety Naddniestzańskiej" Edmundom Leonom Soletskym (za materialamy epistoliarnoi spadshchyny)", *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats DDPU im. I. Franka. Serii "Istoriia".* Vyp. 36. 2015: 59–71. (in Ukrainian)

- Halyk, V. "Polskomovni pereklady tvoriv Tarasa Shevchenka avtorstva Edmunda Leona Soletskeho i znachennia mirkuvan Ivana Franka", *Sadyba Franka: naukovyi zbirnyk zapovidnyka "Nahuievychi". Kn. I.* (Drohobych, 2020), 35–42. (in Ukrainian)
- Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 14. 1 wrzesnia 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. Z Drohobycha (W Drohobyczu istniała drukarnia Żupnika i Knollera do dni ostatnich)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote, Nr 2. 1 marca 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. Z Drohobycha (Aron Żupnik)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 3. 15 marca 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. Z Drohobycha (Aron Żupnik w Drohobyczu)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 4. 1 kwietnia 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. Z Drohobycha (Aron Żupnik)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 5. 15 kwietnia 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. (Aron Żupnik, znany drohobycki indeksowy pisarz pokątny)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 8. 1 czerwca 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. (Aron Żupnik)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 10. 1 lipca 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. (Aron Żupnik)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 14. 1 wrzesnia 1884. (in Polish)
- "KRONIKA. (Drukarnia w Samborze)", *Gazeta Naddniestańska*. Dwutygodnik polityczno-ekonomiczno-społeczny organ demokratyczny wychodzi co druga Sobote. Nr 15. 15 wrzesnia 1884. (in Polish)
- Kovba, Zh. "Drohobytska periodyka pershoi polovyny KhKh st. yak reprezentatyvne istorychne dzherelo" *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vyp. I. 1995: 85–89. (in Ukrainian)
- Kovba, Zh. "Knyha y chytannia v Drohobychi (istorychna retrospektyva)", 900 rokiv Drohobychu: istoriia i suchasnist. *Tezy dopovidei mizhvuzivskoi kraieznavchoi naukovopraktychnoi konferentsii. Drohobych, 18–19 hrudnia 1991 r.*: 69–72. (in Ukrainian)
- Księga pamiątkowa i adwersowa wygnańców wojennych z Galicyi i Bukowiny 1914–1915 oraz Album pamiątkowe. Cz. III: Prowincya i Bukowina.* (Wiedeń, 1915): 25–40. (in Polish)
- Moskalets, V. "Hazeta "Drohobycher Tsaitung" yak pereosmyslennia ekonomichnoho potentsiialu yevreiv u Halychyni" *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*. Vyp. XVII–XVIII, 2014: 209–216. (in Ukrainian)
- Moskalets, Vladyslava. *Jewish industrial elites in Drohobych and Boryslav, 1860–1900. doctoral thesis Supervisor at JU: Dr. hab. Michał Galas Supervisor at UCU: Prof. dr. hab. Yaroslav Hrytsak.* Krakow, 2017, 231. (in English)
- Pogląd przychodu i rozchodu Przemyskiej Szkoły Izraelickiej za rok 1875/6 utworzonej dla biednej młodzieży w roku 1865.* (Przemyśl: [b.w.], Druk. A. Żupnika i Knollera, 1877). (in Polish)

- Poliakov, Ye. "Polsko-ukrainska spivpratsia na storinkakh hazety «Gazeta Naddniestrzańska»", *Nezalezhnyi kulturolohichni chasopys* "—". T. 71. 2014: 118–122. (in Ukrainian)
- Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Przemyślu za rok szkolny 1877.* (Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1877). (in Polish)
- Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Przemyślu za rok szkolny 1878.* (Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1878). (in Polish)
- Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Przemyślu za rok szkolny 1879.* Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1879. (in Polish)
- Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Przemyślu za rok szkolny 1880.* (Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1880). (in Polish)
- Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Przemyślu za rok szkolny 1881.* (Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1881). (in Polish)
- Sprawozdanie dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Przemyślu za rok szkolny 1882.* (Przemyśl. Z drukarni Żupnika i Knollera, 1882). (in Polish)
- Sprawozdanie przychodów i rozchodów szkoły dwuklasowej izraelickiej w Przemyślu za rok 1880.* (Przemyśl: [b.w.], Druck Żupnik und Knoller, 1880). (in Polish)
- Statut bratstva Presviatoi Troitsy pry hr.-kat. Parokhialnoi Tserkvy v Drohobychy.* A. H. Zhupnyka drukarnia v Drohobychy, 1887, 8. (in Ukrainian)
- Telvak, V. "Gazeta Naddniestrzańska" yak istorychne dzherelo", *DKZ. Vyp. X.* 2006: 734–744. (in Ukrainian)
- Tymoshenko, L. "Knyzhkova kultura Drohobycha pershoi polovyny XX st.: dva ridkisnykh vydannia 1913 i 1928 rr." *Almanakh bibliofiliv. Knyha I.* (Drohobych: Kolo, 2015), 351–359. (in Ukrainian)
- Vidomyi i nevidomyi Bruno Shults (sotsiokulturnyi portret Drohobycha), nauk. red. L. Tymoshenka.* (Drohobych: Kolo, 2016), 267–289. Henealohichna tablytsia, dostup otrymano 22 zhovtnia 2021 roku <https://www.geni.com/family-tree/canvas/6000000079317359928?fbclid=IwAR0UWebW00HfTWeClr472MDpLZpAuXLzQ3jleqPtx3ULlB1MmYLiUwSdZA> (in Ukrainian)
- Wertheimer, J. *Nauka żydowska i życie żydowskie ze szczegolnem uwzględnieniem żydów zamieszkałych w Austrii i obowiązków wobec Ojczyzny i bliźnich.* (Drohobycz, 1884), 34. (in Polish)
- Winok pisnej maloruskich, ily dumy, dumki, chory, tańci s prybawleniem pisnej wesilnych dla spiwolubywych ruskich tyć.* (Przemyśl: Typom i nakładom A. Żupnika, 1881), 186. (in Polish)
- Yanyshyn, B., Telvak, V. "Shchodenne zhyttia halytskoho mistechka druhoi polovyny KhIKh st. na storinkakh mistsevoi periodyky (za materiialamy «Gazety Naddniestrzańskiej»)", *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.: zbirnyk*, Vyp. XX. 2012: 336–348. (in Ukrainian)
- Yuvyleina Pamiatka 60-litnoho pravlinnia Vsemylostyviishe namy pravliachoho Monarkha Frants Yosyfa I. Vydana Hromadamy i shkilnymy vlastiamy Drohobytskoho povitu. Viribus initis! Poluchenymy sylamy!. (Drohobych. Z drukarni ts. i k. nadv. dost. A. H. Zhupnyka, 1908). (in Ukrainian)
- Zupnik, A. H. *Jüdische Korrespondenz.* Wochenblatt für jüdische Interessen. Redakteur Jonas Kreppel. 18 april 1917. (in German)

УДК 930.2:378.4(477.83/.86)“1921/1925” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3610>
ORCID ID: 0000-0003-0018-5095

ІСТОРІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ТАЄМНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ (1921–1925 рр.)

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історії Центральної та Східної Європи
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: zaod22@ukr.net

На основі мемуарів, епістолярію, опублікованих та неопублікованих матеріалів зроблено спробу висвітлити створення, функціонування українського університету у Львові після завершення Першої світової війни та перших років перебування західноукраїнських земель у складі Польської держави з особливим наголосом на організації та навчанні історії. Головну увагу приділено особливим умовам навчання студентів в університеті, який діяв всупереч польській владі і тому отримав назву Українського таємного університету, його науковим кадрам та навчальним дисциплінам з історії.

Ключові слова: Український таємний університет, Львів, Східна Галичина, історія, історіографія.

Створення і діяльність Українського таємного університету у Львові (УТУ) в першій половині 1920-х років було драматичною і промовистою сторінкою історії консолідації українців Галичини, що прагнули до самостійного національно-державного життя. Головні моменти його виникнення та існування сьогодні вже відомі й репрезентовані в низці публікацій¹. Але чимало конкретних епізодів і справ залишаються невиясненими і потребують подальших студій.

¹ Василь Мудрий, *Український університет у Львові (1921–1925)*, (Нюрнберг: Час, 1948); Василь Мудрий, *Змагання за українські університети в Галичині*, ред. Олег Романів, (Львів, Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, Фондація Українського вільного університету в ЗСА, 1999); Василь Кислий, *Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині ХХ ст.*, (Львів: Ред.-вид. відділ при управлінні по пресі, 1991); Павло Хобзей, “Таємний університет у Львові”, *Україна. Наука і культура*, Вип. 25 (1991); Володимир Качмар, *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець ХІХ – початок ХХ ст)*, (Львів: Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка, 1999); Віктор Савенко, “Боротьба НТШ за відкриття українського університету у Львові в 20-х рр. ХХ ст.”, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, Вип. 2, (2009); Віталій Виздрик, “До питання становлення Українського таємного університету у Львові”, *Вісник Національного університету “Львівська Політехніка”*, № 652, (2009); Лілія Шологон, “Український таємний Університет у Львові (1921–1925 рр.)”, *Галичина*, число 25–26, (2014); Marian Mudryj, “Spór o ukraiński uniwersytet we Lwowie na przełomie XIX i XX stulecia i ukraiński [Tajny] Uniwersytet lat 1921–1925”, in *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Całość zredagował, wstępem i zakończeniem opatrzył Adam Redzik, (Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015); Максим Дудка, Юрій Головач, *Таємний український університет у Львові*, (Львів: Інститут фізики конденсованих систем НАН України, 2018) та ін.

У цьому нарисі прагнемо зупинитися лише на організації історичної освіти на філософському факультеті УТУ, використовуючи малознані або незнані документи, що збереглися в різних архівних сховищах або подані в незнаних мемуарах сучасників подій². Історичні знання та їх провідники – фахові історики – відіграли чи не визначальну роль у національній консолідації та мобілізації українців у період національно-визвольних змагань за самостійну державність у першій чверті ХХ ст.

На початку треба окреслити декілька контекстуальних моментів виникнення УТУ. На кінець літа 1919 р. Українська Галицька Армія була остаточно витіснена з території Галичини і окупована військом Польської республіки. Уряд Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) втратив контроль над територією Західної області Української Народної Республіки (таку назву отримала ЗУНР після Акту Злуки з УНР 22 січня 1919 р.), а його члени були змушені виїхати в різні європейські країни. Впродовж певного часу тривали зусилля українських політиків врятувати незалежність Української державности в боротьбі із сусідами і за підтримки європейських держав-переможниць у Першій світовій війни. Ці зусилля закінчились остаточною поразкою українців після ухвали Ради послів Великих держав (Антанти) 14 березня 1923 р., яка визнала східні кордони Польщі, встановлені Ризьким мирним договором між Польщею і радянськими республіками від 18 березня 1921 р., чим фактично легітимізувало суверенітет Польщі над окупованою територією Галичини і частини Волині³.

Поразка української сторони у польсько-українській війні 1918–1919 рр., опанування Львова й теренів Галичини польським військом та адміністрацією поставило українське населення, зокрема молодь, у нерівноправне становище. Ще 4 листопада 1918 р. Міністерство релігійних визнань і освіти у Варшаві ухвалило рішення взяти під свій контроль Львівський університет, а навесні 1919 р. за розпорядженням польської влади його працівники були жорстко зобов'язані скласти присягу на вірність польській державі. Українці, за одним виключенням (проф. П. Стебельський), відмовились скласти таку присягу і були негайно звільнені. Вже в 1919 р. адміністрація університету ліквідувала українські катедри і надала йому ім'я короля Яна Казимира. Ректор університету оголосив, що на навчання будуть брати лише студентів, підданих польської держави, які виконали свій військовий обов'язок, та підданих держав-союзниць Польщі. Коли до ректора з'явилась українська делегація і запитала, чи цей порядок стосується українців Східної Галичини, то одержала ствердну відповідь.

² До вивчення залучено неопубліковані документи з архіву українського історика І. Крип'якевича, що зберігається у Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, матеріали НТШ з Центрального державного історичного архіву України у Львові, а також частково опубліковані щоденники учасників тих подій, їх тогочасний епістолярій – І. Крип'якевича, М. Кордуби та ін.

³ Див.: Мар'ян Мудрий, "Галичина", *Довідник з історії України. А-Я*, за заг. ред. Ігора Підкови і Романа Шуста, (Київ: "Генеза", 2001), 149 та ін. видання.

Делегація виявила свій протест, вважаючи, що скасування катедр і полонізація університету – це нове насильство над українським народом, права якого на університет незаперечні. У відповідь на протест українців 22 березня 1919 р. опубліковано рішення Ради міністрів, яке повністю підтверджувало розпорядок ректорату.

Отже, українські студенти позбавлялися можливості навчатися у Львівському університеті як вороги Польщі, що воювали проти неї⁴. У серпні 1919 р. Сенат Львівського університету оголосив запис студентів на навчання, обмеживши прийом визнанням польського громадянства і службою в польській армії. Це було неприйнятним для української молоді, яка брала участь у війні або підтримувала ЗУНР, а у вересні т. р. влада заборонила викладання в університеті і всіх вищих школах українською мовою⁵.

Перехід до мирного життя в Галичині тривав досить довго і супроводжувався протестами, бойкотами польської влади українським населенням, пошуками шляхів виживання й співіснування в польській державі. Водночас перехід до мирного життя вимагав творити хоча б елементарні форми господарської і політичної діяльності, які б зберігали національний суспільний капітал. Створені ще в австрійські часи українські культурні, освітні та наукові організації відбудовували свою роботу. Серед них найвпливовіші позиція посідало Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), навколо якого гуртувалися найкращі інтелектуальні сили. Становище товариства, позбавленого урядової підтримки, в післявоєнних умовах було не завидне. У червні 1922 р. історик, учень М. Грушевського І. Крип'якевич, який був секретарем його Історичної секції, в листі до свого колеги історика (також учня М. Грушевського) С. Томашівського писав: “Наукове життя у нас дуже ослабло. В історичній секції у Львові працюємо в дуже невеликому складі (...) Видань спеціальних секцій не видавали, в *Записках* [НТШ], що появлялися рідко, також історичних праць небагато (...) Більше маю надію на еміграцію (...) бо з нашого провінціалізму тяжко тут на місці добутись...”⁶

Культурна деградація української людности, перед якою відкрито лише шлях асиміляції або еміграції, могла назавжди поховати здобутки попереднього націоналі державотворення, котрі на тому етапі закінчилися поразкою. Збереження

⁴ Петро Лазечко, “Український таємний університет у Львові”, *I.UA*, доступ 24.06.2021, <http://blog.i.ua/community/662/395835>.

⁵ *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Całość zredagował, wstępem i zakończeniem opatrzył Adam Redzik, (Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015), 156–161 passim. Докладніше про національний аспект політики владних кіл Республіки Польща щодо Львівського університету див.: Оксана Руда, *Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках XX століття: реалізація та реєпції*, (Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019), 802 с.

⁶ “Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 – червень 1930)”, підготувала Н. Бортняк, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві, (2001), 397.

національно-культурних традицій впало на достатньо обмежене коло української інтелігенції, яка була розпорошена по різних європейських країнах, але по закінченні війни докладала відчайдушних зусиль, щоб ці традиції зберегти і примножити. Так, невдовзі по війні в січні 1921 р. емігранти створили у Відні Український вільний університет, який невдовзі перебрався до Праги і діяв там як приватний⁷. Але тільки в західноукраїнських землях національні традиції мали реальний ґрунт, щоб виживати та спиратися на українське населення.

Особливо болючим питанням була справа “українського університету” у Львові, яка тяглася від кінця XIX ст. і була майже вирішена позитивно у переддень Першої світової війни⁸. В нових умовах складно було розраховувати на сприяння польського уряду і адміністрації регіону на підтримку українських прагнень мати національну вищу освіту. Як правильно відзначає сучасний дослідник Мар’ян Мудрий, творення “таємного українського університету” у Львові було “результатом програної українцями війни з Польщею” і впливало з логіки цієї поразки⁹.

Спроби української інтелігенції домогтися від польської влади відкриття у Львові чи Галичині українського університету через різні обставини закінчилися невдачею. У зв’язку з цим ще 19 серпня 1919 р. на засіданні секцій НТШ за пропозицією філолога Василя Щурата ухвалили рішення не чекати “милости” від польських властей, а організувати “університетські курси” в складі двох факультетів – філософського і юридичного, у зв’язку з якими був би і теологічний факультет, який творив тоді митрополит Андрей Шептицький. На цьому ж засіданні затвердили програми курсів (“викладів”), які запропонували “др. Вергановський – право, др. Щурат – філологія, др. Крип’якевич – історія”¹⁰. Згідно з ідеями засновників курсів, їхній рівень мав бути аналогічним рівню викладання в публічних університетах (аби отримана кваліфікація була визнана в академічних школах різних країн, де випускники курсів могли би завершувати

⁷ Степан Віднянський, “Український вільний університет”, *Енциклопедія історії України* : у 10 т., редкол.: Валерій Смолій (голова) та ін., Інститут історії України НАН України, (Київ: Наукова думка, 2019), т.: Україна–Українці, кн. 2, доступ 21.10.2021, http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_.

⁸ Докл. див.: Василь Мудрий, *Змагання за українські університети в Галичині*; Володимир Качмар, *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.)*.

⁹ Marian Mudryj, “Spór o ukraiński uniwersytet we Lwowie na przełomie XIX i XX stulecia i Ukraiński [Tajny] Uniwersytet lat 1921–1925”, 893. У квітні 1921 р., приймаючи українську делегацію, що порушила питання скасувати дискримінаційні обмеження при вступі до Львівського університету, відновити на посадах українських професорів та повернути їм катедри, що вони заступали за часів Австро-Угорщини станом на 1918 р., ректор К. Махек зверхньо відповів: “Аби ставити такі умови, треба виграти війну, а за поразку ви заслуговуєте покарання” (Василь Мудрий, *Змагання за українські університети в Галичині*, 88).

¹⁰ Спільні засідання секцій НТШ (1919–1938), Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), фонд 309, опис 1, справа 38, аркуш 1.

навчання). Передбачали, що відкриття курсів відбудеться не пізніше 1 жовтня 1919 р., а можливі перепони з боку польської влади вдасться подолати, бо в статутах НТШ у Львові, Товариства наукових викладів імені Петра Могили та Національного музею у Львові була прописана можливість проводити навчання¹¹.

Відтак 20 вересня 1919 р. у пресі заявлено про початок занять на курсах. Оголошена програма своїм обсягом охоплювала три відділення: філософське, юридичне і теологічне. 27 вересня НТШ повідомило польську адміністрацію міста про початок занять, на що та відповіла заборонаю. Тоді НТШ передало цю акцію “Товариству українських наукових викладів ім. П. Могили” у Львові. 19 жовтня 1919 р. це товариство повідомило про початок роботи курсів представника польської влади. Але і цього разу курси заборонено. Третій раз українські діячі звертались за дозволом відкрити курси на базі Львівського Ставропігійського Братства при греко-католицькій церкві Успіння Пресвятої Богородиці, яке ще від XVI ст. користувалося особливими привілеями на ниві культурно-освітньої праці й мало за собою історичні вікові традиції в поширенні української культури та освіти. У перший день занять всі будинки Братства оточило військо та поліція. На це насильство Братство надіслало протест до польського уряду. Відповіді не одержало.

Однак набір на 1919–1920 навчальний рік на Українські університетські курси відбувся, і всупереч забороні влади навчання розпочалось нелегально¹² (“в осени та зимою 1920 р. українське громадянство приступило до творення “sub terra” українських університетських курсів”¹³), а перший академічний рік закінчився в липні 1921 р. Навчальний процес на курсах забезпечували провідні українські вчені з необхідними науковими кваліфікаціями, що отримали статус доцентів або професорів ще в австро-угорський період¹⁴. Проте, деякі заняття розпочались лише навесні 1921 р.¹⁵ Зокрема, історик Мирон Кордуба першу лекцію курсу “Всесвітня історія в добу реформації” прочитав тільки 11 квітня 1921 р. для трьох студентів, які записались на історію¹⁶.

Українські університетські курси склалися з трьох факультетів (відділів): філософського (філософічного), юридичного (правничого) та медичного. Кожен факультет очолював директор (декан). На філософському факультеті існували

¹¹ Українські університетські курси у Львові, 1919 (копія), Музей історії ЛНУ імені Івана Франка, Арк. 1–4.

¹² Василь Мудрий, *Змагання за українські університети в Галичині*, 107.

¹³ Український університет у Львові: відповідь на питання квестіонара про Українські Високі Школи для ужитку інформаційного органу “Мінерва”, “Jahrbuch der gelehrten Welt”, 26 січня 1925 р. (копія), Музей історії ЛНУ імені Івана Франка, арк. 1.

¹⁴ Український університет у Львові: звернення комітету університету до Міністерства просвіти та віросповідань у Варшаві (копія), Музей історії ЛНУ імені Івана Франка, арк. 4.

¹⁵ Мирон Кордуба. *Щоденник 1918–1925.*/ Видавничі серія “Україна. Європа: 1921–1939”, (Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2021), 410.

¹⁶ *Ibid.*, 414.

катедра філософії, катедра педагогіки, п'ять кафедр україністики, дві – історії, катедра природничих наук, катедра класичної філології, катедра фізики, катедра хемії, катедра математики. У структурі юридичного факультету були катедра українського права, дві кафедри римського права, катедра церковного права, катедра західноєвропейського права, катедра філософії та теорії права. Медичний факультет складався з кафедр описової анатомії, гістології, біології, хемії та фізики. На початку 1921 р. на українських університетських курсах навчався 101 студент (на філософському факультеті – 27, юридичному – 61, медичному – 13)¹⁷.

Курси передбачали окрему спеціалізацію з історії і мали на меті насамперед продовжити навчання для тих студентів, які вже навчалися в університеті до війни і яка перервала їхні студії. Спеціалізація “Історія” виглядала так: др Мирон Кордуба читав курс “Всесвітньої історії” (5 год. лекцій і 2 год. семінарів щотижнево), др Василь Герасимчук – “Історія Київської держави” (2 год.) і “Україна в системі європейської рівноваги XVII–XVIII в.” (2 год.), др Іван Крип’якевич – “Історія Української держави XVII–XVIII в.” (3 год.), др Богдан Барвінський – “Вступ до історичних наук: історична метода” (1 год.) й “Латинська палеографія з вправами” (2 год.) та “Основи бібліотекарства” (1 год.)¹⁸.

Водночас, починаючи від 1920 р., польський уряд, реагуючи на обурення української та світової громадськості, розпочав переговори з представниками української академічної інтелігенції про створення державного українського університету. Втім, пропонуючи численні проєкти українського вищого навчального закладу, польська сторона відкидала саму можливість його локалізації у Львові. Своєю чергою, українська громадськість галицького краю наполягала, що університет поза Львовом не матиме необхідної науково-дидактичної бази у вигляді численних товариств, бібліотек, музеїв та архівів. Водночас, польський політикум не міг зважитися відкрити університет у Львові через масовий спротив місцевого польського населення, з настроями якого влада мусила рахуватися. На початку жовтня 1920 р. Рада міністрів ухвалила рішення створити український університет у Станиславові, але з одного правничого факультету, на що не погодився український політикум¹⁹.

Створення окремих університетських курсів для українських студентів непокоїло владні кола Республіки Польща та керівництво Університету Яна Казимира у Львові. Зокрема, його ректор Емануель Махек на початку квітня 1921 р. зустрівся з делегацією студентського товариства “Академічна Громада”, серед вимог якої були відновити у Львівському університеті всі українські кафедри і доцентури, які існували за часів Австро-Угорської імперії, та зарахувати до Університету українських студентів незалежно від того, в якій армії вони служили. Е. Махек відхилив ці вимоги, після чого від 1 травня 1921 р.

¹⁷ Василь Мудрий, *Змагання за українські університети в Галичині*, 87.

¹⁸ Університетські курси, організовані заходом Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові в зимовім півроці 1919/20. Музей історії ЛНУ ім. І. Франка, арк. 1.

¹⁹ Мирон Кордуба. *Щоденник 1918–1925*, 380.

українська громадськість оголосила бойкот Університету Яна Казимира у Львові²⁰. Стало зрозуміло, що українській патріотично налаштованій молоді не дозволять вільно навчатися в польських вишах і розвивати національну культуру.

Студенти проявляли особливу активність у прагненні домогтися зміни політики польської влади щодо українського студентства. За щоденником історика і члена УНРади Мирона Кордуби, що представляла інтереси українців в західно-українських землях, і студентські делегації неодноразово приходили на засідання з вимогами активно виступати на захист їхніх інтересів. На одному із засідань УНРади (20 лютого 1920 р.) професор М. Кордуба, відповідаючи на докори студентів, радив: “Коли молодіжці ходить про знання, а не про самі тільки патенти, можна уряджувати курси самообразование та треба старатися про дозвіл на приватний університет, коло чого знаходиться тепер Ставропігія” (як згодом і сталося з поданням заяви, яку було відхилено)²¹. На початку липня 1921 р. у Львові відбувся Крайовий студентський з’їзд, на якому львівські студентські товариства вирішили продовжити бойкот Університету Яна Казимира у Львові та створити окремий Український університет у Львові, в історіографії відомий як “Український таємний університет”. З’їзд висловив сподівання, що весь український народ зрозуміє потребу в університеті і підтримає його своїми внесками. Українська молодь, що тоді була налаштована радикально до окупаційної польської влади, трактувала справу університету як продовження національної боротьби. З метою перешкодити молоді вступати до польських університетів у 1923 р. навіть була створена спеціальна студентська організація Комітет бойкоту українських студентів (КОБУС), яка переслідувала студентів-українців, які пішли навчатися в польські університети.

У перших числах липня 1921 р. за ініціативою дійсних членів НТШ В. Щурата, І. Свенціцького, І. Крип’якевича, В. Герасимчука та інших вирішено реорганізувати курси в Український університет на зразок західноєвропейських університетів. Відділи залишалися ті ж самі, що й були на курсах: філософський, юридичний та медичний. Обрано перший Сенат “Українського університету у Львові” (офіційна назва закладу) в складі 11 осіб. Усі вони були авторитетними українськими вченими, що сформувались і діяли за часів Австро-Угорщини: В. Щурат, М. Панчишин, М. Кордуба, І. Раковський, І. Крип’якевич, В. Вергановський, М. Левицький, Р. Ковшевич, І. Куровець, М. Музика, М. Вахнянин. Першим ректором університету обрали голову НТШ професора В. Щурата, проректором – д-ра М. Панчишина, деканами: філософського відділу д-ра М. Кордубу, юридичного – д-ра В. Вергановського, медичного – д-ра І. Куровця²². Сенат Українського університету звернувся до академій наук, університетів та інших наукових установ світу про його визнання.

²⁰ Віталій Виздрик, “До питання становлення Українського таємного університету у Львові”: 117–118.

²¹ Мирон Кордуба. *Щоденник 1918–1925*, 314.

²² *Ibid.*, 417.

У складних умовах репресивної політики польської влади 15 вересня 1921 р. почався запис до Українського університету, що одразу занепокоїло польську пресу. Відкидаючи саму можливість задовільного наукового рівня українських таємних курсів, польські чиновники, водночас, наголошували на небезпеці таких “доконаних фактів” і закликали “ставати на захист Львова від творення тут руського університету в будь-якій формі”. Після замаху Степана Федака на Юзефа Пілсудського, котрий відбувся 25 вересня 1921 р., поліція заарештувала ректора ще не відкритого університету професора Василя Щурата, секретаря др. Богдана Барвінського та низку студентів і цілком безпідставно протримала їх у в’язниці протягом кількох місяців. Канцелярія Українського університету у Львові була в приміщенні “Академічної Громади”, тому польська влада ліквідувала це товариство. Відтоді канцелярії і всім викладачам та студентам довелося діяти в умовах конспірації. Попри те, 23 жовтня 1921 р. у великій залі Народного Дому відбулася урочиста інавгурація Університету, а перший навчальний рік закінчився 30 червня 1922 р.

Катедральна структура Українського (таємного) університету у Львові в 1921–1922 н. р. виглядала так. Філософський факультет: катедра філософії, катедра педагогіки, шість катедр україністики, дві катедри славистики, три катедри класичної філології, дві катедри історії, катедра географії, чотири катедри природничих наук, катедра фізики, дві катедри математики, дві катедри германістики, катедра хемії. Відповідні катедри були створені також на юридичному та медичному факультетах. У 1921–1922 н. р. у структурі Університету утворено технічний факультет (студії). Він мав загальне, механічне та мірниче, а з 1922 р. ще й лісниче відділення. Незабаром технічний факультет виокремився у самостійний навчальний заклад.

Професорсько-викладацький склад Українського університету у Львові об’єднував провідних українських науковців, зокрема, на філософському факультеті викладали відомі історики, філологи, мовознавці і етнографи Степан Балей, Богдан Барвінський, Леонід Білецький, Іван Брик, Михайло Возняк, Михайло Галущинський, Антін Генсьорський, Юліян Гірняк, Ярослав Гординський, Іван Зілінський, Спиридон Кархут, Філарет Колесса, Мирон Кордуба, Іван Крип’якевич, Володимир Кучер, Володимир Левицький, Платон Лушпинський, Остап Макарушка, Юрій Полянський, Іван Раковський, Осип Роздольський, Юрій Рудницький, Іларіон Свенціцький, Кирило Студинський, Олександр Тисовський, Петро Холодний, Роман Цегельський, Микола Чайковський, Василь Щурат.

Студентами УТУ були переважно вихідці з нижчих верств села і міста, але часто тих, хто пройшов складний період визвольних змагань, в тому числі в УГА та Армії УНР. У 1921–1922 н. р. їхня кількість була такою: філософський факультет – 228, юридичний – 841, медичний – 189, технічний – 112, а на початку 1923 р. на філософському факультеті навчалося 280 студентів, на юридичному – 556, медичному – 144. З огляду на посилення урядових репресій після 1923 р. у

1924–1925 рр. кількість студентів Українського університету у Львові істотно зменшилася²³.

На філософському факультеті, який від початків очолював історик М. Кордуба, навчання відбувалося за напрямками: філософія, педагогіка, бібліотекознавство, україністика, славістика, історія, класична філологія, германістика, західноєвропейські літератури, математика, фізика, хемія, природа й географія, історія мистецтва, а також на лекторатах французької та англійської мов.

З огляду на переслідування польською поліцією навчання в Українському університеті у Львові відбувалося в умовах суворої конспірації в різних місцях, зокрема: у будинку Академічного Дому при вул. Супінського (нині М. Коцюбинського), школі святих сестер-василіянок при вул. Длугоша, бактеріологічній лабораторії М. Музики, Товаристві наукових викладів імені Петра Могили при вул. Чарнецького (нині В. Винниченка), товаристві “Просвіта” при вул. Руській, товаристві “Медична Громада” при вул. Бляхарській (тепер І. Федорова), приватній квартирі М. Панчишина при вул. Гловінського та помешканнях інших професорів.

Щоб подолати репресивний тиск польських владних кіл на Український університет у Львові, його академічний Сенат 15 листопада 1922 р. надіслав меморіал зі скаргами до Найвищої Ради Світової Конференції в Парижі та Ліги Націй у Женеві, в якому просив “взяти в оборону перед польською владою найвищу інституцію українського народу в Східній Галичині, тобто український університет, і спричинитися до створення для нього відповідних умов явного існування та праці”²⁴. Проте ця спроба виявилася марною. Після визнання 14 березня 1923 р. Радою Послів Антанти прав Республіки Польща на Східну Галичину становище українців у краї погіршилося. Звертатися до польської влади в справі його легалізації було даремно. З другого боку, українське суспільство вже було втомлене тривалою війною і післявоєнними труднощами, прагнуло спокійної праці і зміни пріоритетів. Проте, загальний настрій українських політиків і населення залишався налаштованим творити автономне культурно-освітнє життя в рамках Польської державности. Цей напрям поступово скристалізувався в другій половині 1920-х років.

Польська влада робила все, щоб ліквідувати УТУ. Пожертви на університет конфіскували, посилювали переслідування професорів та студентів, збільшилася кількість їхніх арештів. Це призвело до того, що кількість студентів в Університеті зменшувалася. Особливо негативний вплив на настрої патріотичної молоді і громади в цілому мала згадувана вище ухвала Ради Послів

²³ Василь Кислий, *Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у першій половині ХХ ст.*, 26–31.

²⁴ Василь Мудрий, *Боротьба за огнище української культури в західних землях України*, (Львів 1923), 101–120.

Антанти від 14 березня 1923 р., за яким Галичина залишалась у складі Польщі. Надій на близьке відновлення незалежності й творення національних інститутів не залишалось, необхідно було налагоджувати життя в умовах, що склались. Учасник подій В. Мудрий (секретар УТУ) тоді писав, що першими на події зреагували студенти УТУ, які виступили з вимогою легалізувати УТУ і провести переговори з польською владою в цій справі. Проте, українські політики ще певний час продовжували наполягати на протистоянні з владою. Справа ще трохи протяглася²⁵. Але на 1925/26 навчальний рік до УТУ записалося всього 100 студентів. Усе це унеможливило далі існування Українського таємного університету. З ініціативи голови товариства “Просвіта” М. Галушинського 27 травня 1925 р. відбулися збори, на яких обговорювали питання подальшої долі навчального закладу, зокрема, можливість його закриття. В червні 1925 р. на засіданні Сенату було оголошено його розпуск.

Щодо таємного Університету, то, незважаючи на заборони влади, його діяльність досить успішно тривала майже п’ять років, а в період найбільшого розвитку на чотирьох відділах (факультетах – філософському, правничому, медичному та технічному) навчалось понад 1300 студентів, виклади провадили 55 професорів і доцентів²⁶.

На філософському факультеті Університетських курсів у 1920 р. сформувалось *відділення історії* (“Семинар для української історії”), на якому майже всі заняття проводив Іван Крип’якевич, а окремі курси викладали Мирон Кордуба та Богдан Барвінський²⁷. Спочатку на семінари з історії записався лише один студент, але вже до кінця літнього семестру 1921 р. на двох відділеннях семінару (“нижчому” і “вищому”) навчалось 30 студентів; у 1921–1922 роках їх було вже 55 (у 1922–1923 роках – 45)²⁸. Заняття “семінарів” відбувались достатньо регулярно раз на тиждень, про що свідчать записи І. Крип’якевича щодо їх проведення. Студенти обирали теми самостійних студій. Можна навести кілька прикладів тематики студентських тем з семінару 1922–1923 н. р. (за записами І. Крип’якевича): Ілля Баран “Козацькі війська за Салай[дина-?]”, Ілля Алексевиц “Довбуш”, Микола Дранчук “Кам’яні баби в Галичині”, Микола Лисогір “Про славного полковника Семена Палія”. В семінарах брали участь

²⁵ Василь Мудрий, *Під знаком “нелегальщини”*, (Львів, 1924), 4–22.

²⁶ Чимало матеріалів про таємний український університет збереглося в особистому архіві І. Крип’якевича, на які ми посилаємось: Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ВР ЛННБ НАНУ), Архів І.П. Крип’якевича, № 149 (“Український університет 1920–1922”), “Список викладачів і студентів 1921–1922 рр.”, б/к.

²⁷ Під датою 8 листопада 1920 р. М. Кордуба записав, що цього дня на засіданні історично-філософської секції НТШ “ми обидва з Крип’якевичем перебрали виклади на тутешніх університетських курсах...” (Мирон Кордуба. *Щоденник 1918–1925*, 389).

²⁸ ВР ЛННБ НАНУ, Архів І. П. Крип’якевича, № 170 (“Семинар Українського університету 1920–1923”), “Історичний вістник. Орган студентів істориків Українського Університету у Львові. Виходить неперіодично”, 1923, число 1, б/к.

такі студенти: Маріян Бах, Одарка Бриковичівна, Іван Пахолків, Маріан Смішко та ін.²⁹

Програма занять з історії в УТУ в 1920–1921 роках охоплювала лекції з курсів “Всесвітня історія”, “Огляд історії України” та семінару “Історичні вправи”. У 1921–1922 роках на історичному відділенні були проведені заняття з таких курсів: “Методологія історії” (М. Кордуба), “Історія Української держави в XVII–XVIII ст.” (І. Крип’якевич), а також два семінари – із всесвітньої історії та “для історії України”. У 1922–1923 роках студенти прослухали курси “Доба Людовика XIV” (М. Кордуба) і “Українська історіографія XIX–XX ст.” (І. Крип’якевич), а також взяли участь у семінарах із всесвітньої та української історії. Більшість занять того року проводив І. Крип’якевич³⁰. Для прикладу можна подати витяг з “Програми історичних занять на Українському Університеті”, яка збереглась в архіві І. Крип’якевича: “Зимовий семестр 1920/21: Методологія історії (2 год.). Семінар для всесвітньої історії (2 год.), Історія української держави в 17–18 в. (2 год), Семінар для історії України (2 год.) (...) Зимовий семестр 1922/23: Доба Людовика XIV (2 год.), Семінар для всесвітньої історії (2 год.), Українська історіографія 19–20 в. (2 год.), Семінар для української історії (2 год.)”³¹. Крім спеціальних історичних курсів студенти-історики повинні були прослухати лекції й інших викладачів філософського факультету.

Важливо підкреслити, що всупереч усім перешкодам підготовка істориків в УТУ провадилась на високому науковому рівні, про що свідчать спогади тодішніх студентів, а також видані на циклографі курси лекцій професорів (нині вони є бібліографічною рідкістю). Вже у першому семестрі 1921–1922 н. р. учень М. Грушевського, професор *Мирон Кордуба* (1876–1947) прочитав студентам-історикам новаторський курс “Методологія історії” (1 год. лекцій і 2 год. практичних занять), який студенти зуміли записати, а потім і видати як посібник (1922 р.)³². Цей історик був вже до війни знаний з численних публікацій про західну історіографію, досліджував і видавав праці та документи з історії Козаччини, міжнародних відносин в XVII ст. та інших історичних проблем³³. Фактично, це був перший університетський курс з теоретичної історії, що підготував і прочитав український історик. У ньому він спирався переважно на

²⁹ ВР ЛННБ НАНУ, Архів І. П. Крип’якевича, № 149 (“Український університет 1920–1922”), “Семінар 1922–1923, I семестр і II семестр”, б/к.

³⁰ Ibid., “З Українського Університету у Львові”, б/к.

³¹ ВР ЛННБ НАНУ, Архів І. П. Крип’якевича, № 170 (“Семінар Українського університету 1920–1923”), “Історичний вістник. Орган студентів істориків Українського Університету у Львові. Виходить неперіодично”, 1923, число 1, б/к.

³² Мирон Кордуба, *Методологія історії. Виклади на українському університеті*, (Львів, 1922), 234 с.

³³ Докл. див.: Wasyl Pedycz, “Myron Korduba” (1876–1947), in *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, pod redakcją J. Maternickiego przy współpracy L. Zaskilniaka, (Rzeszów: Wydawnictwo Iniwersytetu Rzeszowskiego, 2007), 453–466.

німецьких та французьких авторів і трактував методологію, як важливу галузь історичного знання. Історію він вважав “наукою про культуру”, а особливе місце відводив роботі з історичними джерелами, вибору теми і організації історичного матеріалу. З тексту посібника можна судити про позитивістські уподобання історика³⁴.

У наступному навчальному році М. Кордуба прочитав курс “Доба Людовика XIV” (2 год. лекцій і 3 год. практичних занять), який так само був виданий для послуг студентів на циклографі. Історію Франції вчений пов’язував з історією України, вважаючи, що в той самий час український народ досягнув високого розвитку завдяки козацькому рухові³⁵. Вірний своїм методологічним переконанням про потребу інтегрувати український історичний матеріал до всесвітньо-історичного контексту, педагог твердив, що доба панування французького короля “припадає на той сам час, коли і український народ дійшов до найбільшого розвитку своєї державности і своєї національної свідомости. Україна в той час, як ніколи взагалі, не була відділена якимось китайським муром від життя Європи і стремління, які бушували тоді в центральній і західній Європі, відбивались і тут, і тому пізнання тієї доби в Західній Європі допоможе нам краще зрозуміти ту нашу добу рідної історії, котру звемо Хмельниччиною”³⁶.

Заняття М. Кордуби проходили нелегально і часто переривалися втручанням поліції, яка намагалась “встановити”, що це заняття забороненого владою “таємного університету”. У своєму щоденнику за 10 грудня 1921 р. Кордуба докладно описав одне з таких втручань поліції (“погром”), коли поліціянти вдерлися у приміщення, вимагали засвідчити, що це таємний університет, але професор зберігав спокій і говорив, що це легальні лекції товариства “взаємної помочі вчителів”; було присутніх 20 студентів, їх змусили довго стояти з піднесеними руками, провели обшуки і особисту ревізію, затримали трьох студентів (одного студента і двох студенток, які під час обшуку дерли папери)³⁷. Через рік 26 грудня 1922 р. професор записав: “В п’ятницю 24-го я почав університетські виклади історичним семінаром; явилось 24 студенти, інші ще в тюрмі або не приїхали ще з провінції”³⁸.

³⁴ Уляна Великопольська, “Малознана праця Мирона Кордуби “Методологія історії”: спроба аналізу”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 39–40, (2005): 628–640.

³⁵ Мирон Кордуба, *Доба Людовика XIV. Виклади на українському університеті*, (Львів, 1923), 48 с.

³⁶ Ibid. Див. також: Роман Федоришак, “Науково-педагогічна діяльність Мирона Кордуби в Українському таємному університеті”, *Теорія та методика навчання та виховання*, вип. 34, (2013): 178–189; Тетяна Кульчицька, “Лекції Мирона Кордуби в Українському таємному університеті у Львові (1921–1925) в контексті тогочасних циклографічних видань вищої школи”, *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка*, вип. 1 (16), (2008): 167–177; Ірина Федорів, *Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.)*, (Тернопіль: Тернопіль Онлайн, 2001), 127 с.

³⁷ Мирон Кордуба. *Щоденник 1918–1925*, 451–453.

³⁸ Ibid., 523.

Не менш плідною була викладацька та організаційна діяльність в УТУ ще одного учня М. Грушевського – *Івана Крип'якевича* (1886–1967). Цей різнобічний історик у міжвоєнний період посилено працював на синтезом української історії, а також історією Козаччини та біографією Б. Хмельницького. В УТУ він прочитав курс “Історія Української Держави XVII–XVIII ст.”, який був циклографічно виданий у 1922 р., а також курс “Українська історіографія XIX–XX ст.” (так само виданий у 1923 р. на циклографі)³⁹. У першому курсі історик на підставі власних дослідів показував процес формування козацької державности, яка згодом одержала назву Гетьманщини, доводив, що козацький рух був спрямований творити окрему українську державність і сформував її підстави. Новаторський характер мав також курс української історіографії, яку історик розпочинав від Київської держави та посталих тоді літописів, провадив далі до козацьких “літописів” XVI–XVIII і XIX століть. Він наголошував на зміні форм історичного письменства, класифікував різномірну історичну літературу модерного часу. Провідною ідеєю, яка проходила через весь курс (практично всі курси вченого), була ідея спадкоємности української державности, що ставило його в один ряд з представниками “державницького” напрямку в українській історіографії.

Студент тогочасного УТУ Степан Волинець у своїх спогадах підкреслював особливу увагу І. Крип'якевича до питань методики наукової праці, високий рівень проведення ним семінарських занять, під час яких постійно відбувалися дискусії над рефератами слухачів. За сприяння І. Крип'якевича студенти почали видавати “Історичний Вістник”, в якому друкували свої реферати, підготовані в семінарах Кордуби і Крип'якевича (вийшло друком три випуски). Важливо відзначити, що перше число “Історичного Вістника” відкривалося статтею І. Крип'якевича з окресленням завдань майбутніх українських істориків. У ній він підкреслював, що кожне покоління істориків ставить перед собою головне питання, яке старається розв'язати і з його допомогою вирішити також інші проблеми – в українській історіографії 19 ст. таким було питання “народної маси, демосу” (від Костомарова і Грушевського). “Молоде покоління істориків перенесло осередок своїх інтересів на історію держави (підкреслення в тексті). Цей зворот почався вже тоді, як український народ став перетворюватися в модерну націю з ідеалом власної державности” – писав історик, характеризуючи зміни в тогочасному історіописанні⁴⁰.

У спогадах Іван Крип'якевич писав, що “це була незвичайно симпатична праця, а те, що це була організація таємна і не дозволена, ще більше

³⁹ Ця праця надрукована з рукопису в: Іван Крип'якевич, “Українська історіографія XIX–XX ст.”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 28: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві, (2016): 63–144.

⁴⁰ ВР ЛННБ НАНУ, Архів І.П. Крип'якевича, № 170 (“Семінар Українського університету 1920–1923”), “Історичний Вістник. Орган студентів істориків Українського Університету у Львові. Виходить неперіодично”, 1923, число 1, б/к.

підбадьорювало і викладачів, і студентів”. А згаданий вище Степан Волинець так описував заняття в УКУ: “Щоб увести в оману поліцію, яка слідкувала за “Академічною Громадою” (товариство українських студентів – Л.З.), ми не світили електричного світла, а робили записки з викладів професора І. Крип’якевича при світлі парафінових свічок і то відповідно прислонених. При вхідній брамі до Народного Дому дижурували (чергували – Л.З.) студенти, які не мали в тих годинах викладів. Вони при наближенні поліції давали нам про це знати й ми відповідно затирали за собою сліди, що ніби ми відбуваемо невинне засідання “Академічної Громади”, а професор зникав у котрійсь із гімназійних клас на вищих поверхах”⁴¹.

Університетські курси, які через заборону польської влади перетворилися на “Український таємний університет”, стали важливим чинником реалізації ідеї творити автономне національно-культурне життя у міжвоєнній Польщі. Впродовж 1920–1924 років цей університет підготував чимало українських студентів, в тому числі істориків, які згодом відіграли гідну роль у розвитку науки. Він також сприяв консолідації українських інтелектуальних сил, виявленню високих патріотичних мотивів науковців, готовості служити національній справі. З таким потужним чинником змушена була рахуватися польська влада, яка зрозуміла, що простою забороною справи не вирішити. І тому в 1924–1925 роках її представники вдалися до кроків з метою створити державний український університет. Справа перебувала на стадії вирішення, і навіть прем’єр польського уряду В. Грабський у вересні 1924 р. надіслав представникові української частини спільної українсько-польської університетської комісії професорові К. Студинському листа, в якому вітав його з успішним веденням справи зі створення українського університету в Польщі (зокрема, йшлося про “Організаційну комісію українського університету” – Л.З.) і висловлював надію, що “по мірі поліпшення стосунків між польським і українським суспільствами не буде таким далеким день, коли соймовий закон остаточно визначить місце осідку Українського Університету на землях, заселених у більшості українцями”⁴². Проте, внаслідок втручання в університетську справу українських політиків, які продовжували перебувати на позиціях безкомпромісного ставлення до польської держави, університетська справа закінчилася невдачею.

Про зміну настроїв серед української інтелігенції і громадянства, потребу шукати нових шляхів, щоб зберегти національне культурне життя, свідчили численні факти. Вже влітку 1922 р. у листі до С. Томашівського І. Крип’якевич скептично оцінював політику українських політичних сил в Галичині, що орієнтувалися на еміграційний уряд ЗУНР Є. Петрушевича і писав: “Цінна є органічна праця (підкреслення наше – Л.З.), яка ведеться у найтяжчих

⁴¹ “Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві”, відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упорядник Феодосій Стеблій, в *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 8, (2001), 567–568 та ін.

⁴² Лист прем’єра Владислава Грабського до Кирила Студинського в справі українського університету, 4 листопада 1924 р., ЦДІАУЛ, ф. 362, оп. 1, спр. 47, арк. 96.

відносінах, – вже знайшли ми нові методи і вміємо собі радити... Деякі позиції відзискані вже вповні. Але відносини аномальні і важкі дуже (...) А дуже важне було б фактичну органічну працю зв'язати з загальною ідеологією: є у нас клич “держава в державі”, але потребує ще розроблення і аргументації”⁴³.

Подібні думки розвивали й українські студенти таємного університету у листі-меморіалі до знаного історика і політика С. Томашівського в березні 1923 р. Вони скаржилися на невдачі українських політиків у творенні українських вищих шкіл у Польщі, використанні справи українського університету в своїх вузько політичних цілях, залишення українських студентів напризволяще і цькування тих, хто був змушений піти на навчання до польських університетів або виїхати закордон (таких було понад 1350 осіб). Відзначаючи, що “не важливо, від кого одержувати знання, головне – для чого їх застосовувати”, студенти стверджували свої патріотичні позиції і готовість працювати для України. Вони просили С. Томашівського презентувати їхню позицію в засобах масової інформації⁴⁴. Хоча інша частина студентської молоді продовжувала займати радикальні антипольські позиції і вимагала продовження конспіративної діяльності, в тому числі і в справі вищої школи.

У колах українських учених ідея “органічної праці” в тодішніх непростих умовах була єдиним шансом зберегти напрацьовані здобутки. Відповідаючи на лист С. Томашівського, який пропонував більшу увагу звернути на “культуру”, а не “політику”, І. Крип'якевич у листі наголошував: “...Аж дивно мені, як зійшлися (ваші думки – Л.З.) з думками моїми і деяких товаришів. Саме перед тижнем говорили мені про це, як вийти б з тої безвихідної вулиці, і дійшли до таких самих висновків: обмежити “політику” і взятись до глибшої праці на культурному й економічному полі”. Водночас І. Крип'якевич називав імена тих людей, які були з ним одностайними щодо необхідності зміни політики в цілому (це все були члени НТШ – Ю. Павликовський, В. Герасимович, В. Целевич, В. Бачинський, М. Кордуба)⁴⁵.

Подібні погляди висловлював і М. Кордуба. Дня 14 вересня 1924 р. він виступив на засіданні філософського факультету з констатацією незадовільного стану справ з українським університетом, який не виконує своєї ролі готувати національні кадри через постійні переслідування, брак коштів, погане урядування і, навіть, “транжирення коштів” студентами. Він підкреслював потребу розділити “політику” і “науку” в інтересах майбутнього українського народу, домовитись з польськими урядовими колами про відкриття легального українського університету, який сприятиме підготовці фахових кадрів⁴⁶.

⁴³ “Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 – червень 1930)”, лист 8 червня 1922 р., 399.

⁴⁴ Лист групи студентів-українців до С. Томашівського, 5 березня 1924 р., ЦДІАУЛ, ф. 368, оп. 1, спр. 144, арк. 25–28 зв.

⁴⁵ “Листи Івана Крип'якевича до Степана Томашівського (червень 1922 – червень 1930)”, лист 10 січня 1923 р., 406.

⁴⁶ Мирон Кордуба. *Щоденник 1918–1925*, 590.

Проте зміна поглядів і дій української громади й політиків тривала ще певний час. Значною мірою це пояснювалося недолугою політикою польської влади, яка прагнула не допустити розвитку “української стихії” в Польщі. Восени 1923 р. серед українських істориків виникла ідея утворити Українське Історичне Товариство (УІТ) за зразком чинного Польського Історичного Товариства. З цією метою було складено Статут товариства, який в основі базувався на зразках документів інших наукових і громадських організацій. Відтак 23 липня 1924 р. Статут УІТ разом з відповідними документами подано до Львівської воєводської управи з метою його реєстрації і отримання дозволу діяльності. Під поданням підписалися відомі українські історики і громадські діячі, зокрема Б. Барвінський, В. Вергановський, І. Кривецький, І. Крип’якевич, М. Кордуба, В. Охримович та інші. Проте вже наступного дня прийшов лист від Дирекції поліції у Львові, який повідомляв, що за дорученням воєводства Дирекція поліції уповноважена повідомити засновникам товариства про відмову у його реєстрації у зв’язку з тим, що поданий Статут не відповідає вимогам закону про громадські об’єднання ... від 15 листопада 1867 р. (!) і, зокрема, в ньому не окреслено обов’язків т. зв. “підпомагаючих” членів товариства, а також не з’ясовано, як повинні “вирішуватися всі спори, що виникають зі стосунків товариства”⁴⁷. З цього було зрозуміло, що влада не дасть створити ще одне вогнище українського руху. Так само зустрілася із заборонаю властей ініціатива двох знаних істориків – М. Кордуби та І. Свенціцького того ж 1924 р. заснувати при НТШ “Інститут україно-слов’янознавства та української історії”. Але тут на перешкоді стали і матеріальні труднощі товариства, і небажання деяких членів НТШ підтримати цю ідею⁴⁸.

Закінчились фіяско й спроби створити державний Український університет, переговори про який точилися у 1923–1925 рр. між представниками польської влади і українськими політиками: співпраця з польською владою тоді ще трактувалась як “національна зрада”⁴⁹. Відтак 8 вересня 1924 р. пройшли “збори учених” (члени НТШ й всі професори і доценти), на яких розглядалась пропозиція польських урядовців відкрити український університет у Кракові (з допомогою Ягеллонського університету). Серед тих, хто ратував за прийняття пропозиції, були М. Кордуба, І. Крип’якевич і деякі інші. При цьому Кордуба аргументував свою позицію тим, що українці зазнали поразки і не мають сил вимагати більшого від переможців і тому треба “брати те, що можна”, щоб зберегти національну

⁴⁷ ВР ЛННБ НАНУ, Архів І.П. Крип’якевича, № 150 (“Наукове Товариство імені Шевченка”), “Статут Українського історичного Товариства у Львові”, “Pismo Dyrekcji policji we Lwowie do założycieli Stowarzyszenia Ukraińskiego Historycznego Towarzystwa”, б/к.

⁴⁸ *Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925*, (Львів, 1926), 18.

⁴⁹ Див.: Леонід Зашкільняк, “До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду”, *Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць*, за ред. Мар’яна Мудрого, т.3, (Львів, 1999), 549–550.

культуру⁵⁰. Однак переговори не принесли результатів, зокрема через непримиренну позицію окремих галицьких політиків, що продовжували покладати надії на сприятливу зміну міжнародної ситуації. Після невдачі зі створенням державного Українського університету митрополит Андрей Шептицький 1928 р. створив приватний вищий навчальний заклад – Богословську Академію, яка повинна була стати основою майбутнього університету. З академією співпрацювало декілька відомих світських і церковних істориків, в тому числі В. Залозецький, М. Чубатий, І. Крип'якевич, Я. Пастернак, Ю. Полянський, К. Чехович та інші. На український університет ще треба було зачекати.

Попри загалом скромні результати діяльності Українського таємного університету у Львові в 1919–1925 рр. відзначимо, що зроблене зусиллями викладачів УТУ в науковій і дидактичній сферах – варте поваги. Створення підстав національної вищої школи в умовах поразки національно-державних змагань і всупереч владі держави-окупанта було яскравим проявом високої патріотичної свідомості і моральних якостей української галицької інтелігенції. Особливо заслуговує відзначення відповідальне ставлення представників української історичної науки виконувати свій громадянський і фаховий обов'язок. Вони змогли створити фахові історичні студії, через які пройшли чимало діячів національної науки і культури. Професори університету, попри численні перешкоди і труднощі, трактували свою працю надзвичайно серйозно, організовуючи до наукової праці тих студентів, що мали до неї особливе бажання. Згодом випускники філософського факультету стали активними працівниками українських культурно-просвітніх товариств, вчителями шкіл і гімназій, знаними дослідниками минулого. Історики, які зробили великий внесок у справу збереження національної свідомості і культури української людності Галичини в несприятливих умовах поразки визвольних змагань, зуміли зберегти, а згодом і примножити історичний капітал національної історії, розбудувати в Польщі мережу громадських наукових і культурно-освітніх організацій й товариств, котрі замінили державні інституції і, тим самим, забезпечили подальший розвиток української справи.

⁵⁰ Мирон Кордуба, *Щоденник 1918–1925*, 585–586.

HISTORY AT UKRAINIAN SECRET UNIVERSITY (1921–1925)

Leonid ZASHKILNYAK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Central and Eastern Europe's History
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: leoza10@gmail.com

The article considers and analyzes the origin and the activity of Ukrainian Secret University (USU) in Lviv through 1919–1925 and presents its significance for the development of Ukrainian national culture after the defeat of the Ukrainian liberation struggle in 1917–1921. Special attention focused on the reconstruction of historical studies at this university. General features of the USU history represented today in a number of essays and articles wrote by Ukrainian authors. This article offers new facts about the activities of USU teachers from unpublished materials of historians Myron Korduba and Ivan Krypiakivych, in particular about the organization and conduct the historical studies, conditions of teaching and learning.

USU was established in Lviv in 1919 after the capture of the city and Eastern Galicia by Polish troops as a result of the Polish-Ukrainian war of 1918–1919 and the Polish administration introduction there. The defeat of the Ukrainian national liberation movement led to a policy of repression and persecution by the Polish authorities. There was a threat of liquidation the Ukrainian national life due to the lack of opportunities for national professionals training. The Ukrainian intelligentsia sought to use the organizational and cultural-scientific potential accumulated in the previous period to preserve and develop national culture and education, contrary to the prohibitions of the Polish administration. In 1919, Ukrainian scientists, united in the Shevchenko Scientific Society and with the support of leading Galician politicians, created “university courses”, which in 1921 were transformed into a Ukrainian university. Under the conditions of bans and persecution by the Polish authorities, the activities of the university took place semi-legally, and the institution itself in journalism and literature was soon called a “secret university”. Despite the persecution and repression USU went down in history as a powerful factor in the consolidation and mobilization of Ukrainian society after the defeats in the struggle for national statehood. During the existence of UTU more than 1,300 students studied there, and 55 professors and associate professors taught them.

The Faculty of Philosophy of USU managed to create a “history department”, which in different years studied from 20 to 50 students, and teaching was conducted by famous Ukrainian historians Myron Korduba, Ivan Krypiakivych and some others. The article lists the subjects they taught, as well as the high level of history teaching. In particular, for the first time in Ukrainian historiography, the courses “Methodology of History” by M. Korduba, “Ukrainian Historiography” and “History of the Ukrainian State of the XVII-XVIII centuries” by I. Krypyakivych were read and later published here. The Polish authorities created constant obstacles for the work of USU and historians, used attacks, pogroms and arrests of participants, did not allow the creation of scientific societies, in particular the Ukrainian Historical Society in 1924.

Despite the generally modest results of the Ukrainian Secret University in Lviv in 1919–1925, it was noted that what was done by the efforts of USU teachers in the scientific and didactic spheres was worthy of respect. The creation of the national higher school foundations in the conditions of the defeat of the national-state building and in spite of the power of the occupying state was a bright manifestation of the high patriotic consciousness and moral qualities of the Ukrainian Galician intelligentsia. The responsible attitude of the representatives of Ukrainian historical science to the fulfillment of their civic and professional duty deserves special mention. They were able to create the professional historical studies, through which many figures of national science and culture have passed. Historians who have made a great contribution to the preservation of the national consciousness and culture of the Ukrainian population of Galicia in the unfavorable conditions of the defeat of the liberation struggle, have managed

to preserve and later increase the historical capital of national history. They continued to build a network of national public scientific, cultural, and educational organizations and societies in Poland, which replaced state institutions and thus ensured the further development of the Ukrainian cause.

Keywords: Ukrainian Secret University, Lviv, Eastern Galicia, history, historiography.

REFERENCES

- Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Całość zredagował, wstępem i zakończeniem opatrzył Adam Redzik. Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015 (in Polish).
- Arkhiv I.P. Krypiakevycha, № 149 “Ukrains’kyi universytet 1920–1922”, Viddil rukopysiv Lvivs’koi nacionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Stefanyka (in Ukrainian).
- Arkhiv I.P. Krypiakevycha, № 150 “Naukove Tovarystvo imeni Shevchenka”, Viddil rukopysiv Lvivs’koi nacionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Stefanyka (in Ukrainian).
- Arkhiv I.P. Krypiakevycha, № 170 “Seminar Ukrains’koho universytetu 1920–1923”, Viddil rukopysiv Lvivs’koi nacionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Stefanyka (in Ukrainian).
- Dudka, Maksym and Holovach, Jurii, *Tajemnyi ukrains’kyi universytet u Lvovi*. Lviv: Instytut fizyky kondensovanyh system NAN Ukrainy, 2018 (in Ukrainian).
- Fedoriv, Iryna, *Myron Korduba v istorii Ukrainy (kinec’ XIX – persha polovyna XX st.)*. Ternopil: Ternopil Online, 2001 (in Ukrainian).
- Fedoryshchak, Roman, “Naukovo-pedagogochna dijalnist’ Myrona Korduby v Ukrains’komu tajemnomu universyteti”, *Teoria ta Metodyka Navchannia ta Vychovannia*, vyp. 34, (2013) (in Ukrainian).
- Kachmar, Volodymyr, *Za ukrainskyi universytet u Lvovi. Ideia nacionalnoi vyshchoi shkoly u suspilno-politychnomu zhytti halyc’kih ukrainciv (kinec’ XIX – pochatok XX st.)*. Lviv: Lvivs’kyi derzhavnyi universytet im. I. Franka, 1999 (in Ukrainian).
- Khobzei, Pavlo, “Tajemnyi universytet u Lvovi”, *Ukraina. Nauka i Suspilstvo*, vypusk 25 (1991) (in Ukrainian).
- Khronika Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka u Lvovi za roku 1923–1925*. Lviv, 1926 (in Ukrainian).
- Korduba, Myron, *Doba Ludovika XIV. Vyklady na ukrains’komu universyteti*. Lviv, 1923 (in Ukrainian).
- Korduba, Myron, *Metodologia istorii. Vyklady na ukrains’komu universyteti*. Lviv, 1922 (in Ukrainian).
- Korduba, Myron, *Shchodennyk 1918–1925 / vydavnycha seria “Ukraina. Evropa: 1921–1939”*, Lviv: Vydavnytstvo Ukrains’koho Katolyc’koho Universytetu, 2021 (in Ukrainian).
- Krypiakevych, Ivan, “Ukrains’ka istoriografia XIX–XX st.”, *Ukraina: Kulturna Spadshchyna, Nacionalna Svidomist’, Derzhavnist’*”, vyp. 28: Ivan Krypiakevych u rodynnii tradytsii, nauci, suspilstvi, (2016) (in Ukrainian).
- Kulchyc’ka, Tetiana, “Lekcii Myrona Korduby v Ukrains’komu tajemnomu universyteti u Lvovi (1921–1925) v konteksti tohochasnyh cyklografichnyh vudan’ vyshchoi shkoly”, *Zapysky Lvivs’koi Naukovoї Biblioteki im. V. Stefanyka*, vyp. 1 (16), (2008) (in Ukrainian).
- Kyslyi, Vasyl, *Ukrains’ki vysoki shkoly u Lvovi i students’kyi ruh u Zahidnii Ukraini u pershii polovyni XX st.* Lviv: Redakcyjno-vydavnychi viddil pry upravlinni po presi, 1991 (in Ukrainian).
- Lazechko, Petro, “Ukrains’kyi tajemnyi universytet u Lvovi”, *I.UA*, accessed June 24, 2021, <http://blog.i.ua/community/662/395835> (in Ukrainian).

- Lyst premjera Vladyslava Grabskoho do Kyryla Studyns'koho v spravi ukrains'koho universytetu, 4 lystopada 1924 r., Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 362, op. 1, spr. 47 (in Ukrainian).
- “Lysty Ivana Krypiakevycha do Stepana Tomashivs'koho (cherven' 1922 – cherven' 1930)”, pidhotuvala N. Bortniak, *Ukraina: Kulturna Spadshchyna, Nacionalna Svidomist', Derzhavnist'*”, vyp. 8: Ivan Krypiakevych u rodynnii tradyicii, nauci, suspilstvi, (2001) (in Ukrainian).
- Mudryi, Vasyl, *Pid znakom “nelegalschyny”*, Lviv, 1924 (in Ukrainian).
- Mudryi, Vasyl, *Ukrainskyi universytet u Lvovi (1921–1925)*. Nürnberg: Chas, 1948 (in Ukrainian).
- Mudryi, Vasyl, *Zmahannia za ukrainski universytety v Halychyni*, red. Oleh Romaniv. Lviv, New York: Naukove Tovarystvo im. Shebchenka u Lvovi, Fundacija Ukrainskoho Vilnoho Universytetu v USA, 1999 (in Ukrainian).
- Mudryj, Marian, “Halychyna”, in *Dovidnyk z istorii Ukrainy, A-Z*, za zag. redakcijeiu Igora Pidkovy i Romana Shusta, Kyiv: “Geneza”, 2001 (in Ukrainian).
- Mudryj, Marian, “Spór o ukrainski uniwersytet we Lwowie na przełomie XIX i XX stulecia i Ukrainski [Tajny] Uniwersytet lat 1921–1925”, in *Academia militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, Całość zredagował, wstępem i zakończeniem opatrzył Adam Redzik. Kraków: Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2015 (in Polish).
- Pedycz, Wasyl, “Myron Korduba” (1876–1947), in *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, pod redakcją J. Maternickiego przy współpracy L. Zaszkiłniaka. Rzeszów: Wydawnictwo Iniwersytetu Rzeszowskiego, 2007 (in Polish).
- Ruda, Oksana, *Nacionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naseleння Halychyny v 20–30-ch rokach XX stolittia: realizacia ta recepcia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 2019 (in Ukrainian).
- Savenko, Viktor, “Borot'ba NTSh za vidkryttia ukrains'koho universytetu u Lvovi v 20-ch rr. XX st.” *Naukovi Zapysky Ternopils'koho Nacionalnoho Pedagogichnoho Universyteti imeni Volodymyra Hnatiuka. Seria: Istorija*, vyp. 2, (2009) (in Ukrainian).
- Sholohon, Lilia, “Ukrains'kyj tajemnyi Universytet u Lvovi (1921–1925)”, *Halychyna*, chyslo 25–26 (2014) (in Ukrainian).
- Spilni zasidannia sekcii NTSh (1919–1938), Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 309, op. 1, spr. 38 (in Ukrainian).
- Universytets'ki kursy, organizovani zakhodom Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi v zymovim pivroci 1919/20 (kopia), Muzei istorii Lvivs'koho nacionalnoho universytetu im I. Franka (in Ukrainian). Ukrains'ki universytets'ki kursy u Lvovi, 1919 (kopia), Muzei istorii Lvivs'koho nacionalnoho universytetu im I. Franka (in Ukrainian).
- Ukrains'kyi universytet u Lvovi: vidpovid' na pytannia kvestionara pro Ukrais'ki Vysokin Shkoly dla uzhytku informacijnoho organu “Minerva”, “Jahrbuch der gelehrten Welt”, 26 sichnia 1925 r. (kopia), Muzei istorii Lvivs'koho nacionalnoho universytetu im I. Franka (in Ukrainian).
- Velykopolska, Uliana, “Maloznana pracia Myrona Korduby “Metodologia istorii”: sprba analizu”, *Visnyk Lvivs'koho Universytetu. Seria istorychna*, vyp. 39–40, (2005) (in Ukrainian).
- Vidnians'kyi, Stepan, “Ukrains'kyi vilnyi universytet”, in *Encyklopedia istorii Ukrainy: u 10 t.*, redkolehija Valerii Smolii (holova) ta in., Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, tom: Ukraina – Ukrainci, kn. 2, accessed october 21, 2021, http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainskyj_ (in Ukrainian).

- Vyzdryk, Vitalii, “Do pytannia stanovlennia Ukrains’koho Tajemnoho Universytetu u Lvovi”, *Visnyk Nacionalnoho Universytetu “Lvivs’ka Politechnika”*, № 652, (2009) (in Ukrainian).
- Zashkilnyak, Leonid, “Do istorii ukrains’ko-polskich naukovych vzajemyn u Lvovi mizhvojennoho periodu”, in *Lviv: misto – suspilstvo – kultura*, za red. Marjana Mudroho, t. 3. Lviv, 1999 (in Ukrainian).

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛЬСЬКОГО СТРОННІЦТВА ЛЮДОВОГО “ПЯСТ” У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОВІТІ (1919–1926)

Лев КАЛИНЯК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: lev_ka@ukr.net

Пропонована розвідка розглядає діяльність наймасовішої у Львівському повіті польської партії – Польського Стронніцтва Людового Пяст¹ (далі – ПСЛ “Пяст”). Протягом 1919–1931 рр. вона відіграла провідну роль у політичній організації польських селян Західної України. Будучи консервативним за своєю суттю, ПСЛ “Пяст”, закликало дотримуватися засад християнської моралі в суспільно-політичному та державному житті міжвоєнної Польщі. Особлива увага приділялася необхідності зберегти приватну власність як головну підвалину добробуту громадян. З цього виходила його головна програмова вимога – провести зважену земельну реформу врахувавши інтереси великих землевласників шляхом грошової компенсації за розparcelьовані у них на користь селян наділи. З-поміж інших регіональних осередків партії, Львівська повітова структура вирізнялася сталою активністю, а її провідні члени були відомими політиками не тільки місцевого, але й державного рівня. Діяльність ПСЛ “Пяст” проходила у постійній політичній боротьбі. Передусім це стосувалося участі у виборах до загальнонаціональних та місцевих органів влади, що відбувалися на тлі гострого протистояння з представниками українського національного руху.

Ключові слова: ПСЛ “Пяст”, Західна Україна, польські селянські партії, земельна реформа.

Розвитку організаційної мережі польських селянських партій Західної України присвячено низку праць українських та польських істориків. Дослідження І. Васюти, С. Макаручука, В. Смолея, З. Баран, Ю. Р. Шафліка та З. Томчонек акцентують увагу на економічній складовій їхньої діяльності, зокрема ставленню до шляхів реалізації земельної реформи¹. Детальніше пропонована тематика репрезентована в розвідках О. Дудяка, який провів якісний аналіз впливу ПСЛ “Пяст” серед польських селян регіону крізь призму участі її місцевих структур

¹ Іван Васюта, *Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939)*, (Львів, 1978); Stepan Makarczuk, Wasyl Smolej, *Polskie osadnictwo rolne w dwudziestoleciu międzywojennym na terenach tzw. Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej)*, (Chłopi Naród Kultura, Rzeszów, Wyd-wo WSP, 1997, T. 5: Chłopi a państwo). 71–82; Zoja Baran, *Polityka władz polskich wobec wsi na terenie tzw. Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej) w dwudziestoleciu międzywojennym*, (Chłopi Naród Kultura, Rzeszów: Wyd-wo WSP, 1997, T. 5: Chłopi a państwo). 63–70; Jozef Ryszard Szaflik, *Polskie stronnictwo ludowe Piast 1926–1931*. (Warszawa: LSW, 1970), 384; Zofia Tomczonек, *Ruch ludowy na Kresach północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej*. (Białystok: Wzdownictwo politechniki Białostockiej, 1996), 247.

у виборах до законодавчих органів Другої Речі Посполитої². Разом з тим, зазначені дослідники залишають поза увагою питання розвитку повітових партійних осередків, які, власне, і є предметом пропонованої студії.

Становлення організаційної структури ПСЛ “Пяст” у Львівському повіті розпочалося в часі закінчення польсько-української війни 1918–1919 рр. Прихильники польського селянського руху з великим ентузіазмом сприйняли перехід Східної Галичини під контроль Польщі. Вони глибоко усвідомлювали свою причетність до творення нової держави, через розбудову політичної організації, яка б захищала її інтереси в регіоні, де відсоток етнічних поляків складав явну меншість. Львівську повітову організацію ПСЛ “Пяст” створено 15 червня 1919 р. Того ж дня у Львові відбулися установчі збори делегатів громад повіту. Присутнім на них був голова партії, депутат Уставодавчого сойму Другої Речі Посполитої Вінцентій Вітос. З-поміж численних пунктів прийнятої зборами ухвали, йшлося про необхідність об’єднати прихильників селянського руху в організації ПСЛ “Пяст”³.

Надалі активність партії зростала, а її впливи серед польських селян повіту посилювалися. Дня 22 червня 1919 р. сформовано тимчасову повітову управу ПСЛ “Пяст”, головою якої обрано Яна Васунга⁴. Управі належала виняткова роль у політичній організації селян не лише Львівського повіту. У жовтні 1919 р. її стараннями створено Центральний організаційний комітет ПСЛ для Східної Галичини. Його представники, головні члени львівської управи, протягом 1919–першої половини 1920 рр. проводили організаційну роботу в краї. У квітні 1920 р. мережа ПСЛ “Пяст” охопила понад 20 повітів Східної Галичини⁵.

Попри поступовий розвиток інших повітових мереж партії, її львівська структура продовжила залишатися найвпливовішою як чисельно, так і якісно. Це засвідчив повітовий з’їзд ПСЛ “Пяст”, що відбувся 23 березня 1920 р. у Львові. Участь у його роботі взяло 240 делегатів з 68 населених пунктів. Обрано нову, постійну повітову управу на чолі з Юзефом Срокою. Членами управи стали: Станіслав Барановський – заступник голови; Ян Маєвський – секретар; Ян Бриль, Броніслав Малік, Францішек Мендуховський, Ян Пасєрський, Анджей Рубіновський – члени управи. Почесним головою управи обрано чільного діяча ПСЛ “Пяст”, депутата Уставодавчого сойму, у тому часі заступника міністра закордонних справ, Яна Домбського – майбутнього голову польської делегації на переговорах у Ризі щодо мирного договору з радянською Росією. Попри

² Олег Дудяк, *Польська спільнота Східної Галичини під час виборів 1922 року*, (Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць, Вип. 123–124, Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини, Чернівці: Рута, 2002). 414–423. Олег Дудяк, *Українське питання у програмі та діяльності польських селянських (людових) партій Східної Галичини (1921–1926)*, (Наукові записки Національного університету “Острозька академія”, 2002, Вип. 2). 18–27.

³ “Głos ludu polskiego Galicji Wschodniej”, *Kurjer Lwowski*, 16 czerwca 1919.

⁴ “Z ruchu organizacyjnego”, *Piast*, 17 sierpnia 1919.

⁵ “Zjazd delegatów Polskiego Stronnictwa Ludowego z Wschodniej Małopolski we Lwowie”, *Kurjer Lwowski*, 14 kwietnia 1920.

зазначений статус, діяльність Яна Домбського у повітовій управі не була формальна. Будучи народженим у селі Кукезів Львівського повіту, він часто навідував край і брав безпосередню участь у партійних заходах. Делегати з'їзду обговорили низку важливих організаційних питань, зокрема, обрали 30 делегатів від повіту на Окружний з'їзд ПСЛ "Пяст" Східної Галичини⁶.

У наступні місяці 1920 р. повітова управа розпочала організаційну роботу у сільських громадах. Ініціатором і активним учасником цього процесу став член повітової управи, знаний діяч польського селянського руху, депутат Уставодавчого сойму Я. Бриль. Завдяки його діяльності, у повіті за короткий час створено розвинуту мережу первинних партійних ланок – кіл ПСЛ "Пяст". Створення первинної партійної мережі відбувалося майже у всіх громадах однаково. Місцевий організаційний комітет громади, за участі делегатів повітової управи, проводив загальні збори симпатиків, на яких зачитували програму ПСЛ "Пяст", проводили запис охочих вступити до організації, обирали місцеві управи, приймали актуальні ухвали⁷.

Позитивний вплив на розвиток ПСЛ "Пяст" мала діяльність членів львівської управи поза межами повіту. На початок 1921 р., мережа повітових організацій охопила 45 повітів Східної Галичини⁸. Стан справ дозволив провести остаточну реорганізацію партії в краї. За участі В. Вітоса, 20 березня 1921 р. у Львові проведено партійний Конгрес, результатом якого створено Окружну управу ПСЛ "Пяст" для Східної Галичини. Головою управи обрано Якуба Павловського. З-поміж її керівного складу: Вітольд Чапчинський – секретар, Ю. Срока – заступник секретаря, Б. Малік та Мар'ян Ломницький – члени управи – належали до Львівської повітової організації⁹.

Зі створенням Окружної управи структуру ПСЛ "Пяст" у Східній Галичині підведено під вимоги статуту партії. Згідно з цим первинні партійні структури – кола ПСЛ "Пяст" – підпорядковувалися повітовим управам ПСЛ "Пяст", що були підзвітні Окружній управі ПСЛ "Пяст" у Львові. Центральні органи партії – Головна Управа та Головна Рада ПСЛ, що стояли над Окружною управою – містилися у Варшаві. Найвищим органом ПСЛ "Пяст" був Конгрес¹⁰. Проведені організаційні заходи за короткий час вивели ПСЛ "Пяст" на чільну позицію з-поміж інших польських політичних угруповань повіту. Згідно із ситуаційними звітами Галицького намісництва, партія вважалася тут найчисленнішою політичною структурою¹¹. Популярності партії сприяли декларовані її керівництвом гасла захисту політичних та економічних інтересів польських селян.

⁶ "Powiatowy Zjazd delegatów PSL. we Lwowie", *Kurjer Lwowski*, 25 marca 1920.

⁷ Галицьке намісництво, місто Львів, Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 146, оп. 8 а, спр. 162, арк. 12 зв.

⁸ "Kongres P.S.L. we Lwowie", *Sprawa Ludowa*, 27 marca 1921.

⁹ Ibid.

¹⁰ "Statut organizacyjny Polskiego Stronnictwa Ludowego", *Sprawa Ludowa*, 27 lutego 1921.

¹¹ Галицьке намісництво, місто Львів, ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 8 а, спр. 139, арк. 22.

Важливим питанням політичного характеру, яке вимагало негайно вирішити польські селяни, стосувалося необхідності повної інкорпорації Східної Галичини до Другої Речі Посполитої. Тимчасовий статус краю, що намагалася протягом 1919 р. нав'язати Польщі Паризька мирна конференція, викликав сильне занепокоєння місцевих прихильників ПСЛ "Пяст". Ухвали, прийняті на всіх без винятку повітових партійних заходах, закликали вище керівництво партії, депутатів Уставодавчого сойму, делегатів мирної конференції вживати енергійних заходів, щоб позитивно вирішити цю проблему. Виступаючи на зборах у Львові 26 вересня 1919 р. Я. Бриль від імені ПСЛ "Пяст" заявив, що "Польща без Східної Галичини не зможе стати сильною державою" і закликав польську делегацію на мирній конференції "загострити курс поглядів коаліції"¹².

Протести щодо тимчасового статусу Східної Галичини у складі Другої Речі Посполитої зростали одночасно з розвитком подій у Парижі. Наприкінці листопада 1919 р., Найвища міжсоюзницька рада ухвалила віддати Східну Галичину Польщі на 25 років, а в подальшому провести тут плебісцит. Відтак організовані ПСЛ "Пяст" протести набули ще більшого розмаху. Поштовою до них стала відозва, підписана В. Вітосом, Я. Домбським та Я. Брилем. Вона закликала провести в регіоні низку протестаційних заходів. У відозві зазначено, що згідно з останніми рішеннями Паризької мирної конференції, "Східна Галичина не належить до Польщі, а становить собою окрему державку, зв'язану з Польщею лишень певними в'язями"¹³. Після цього звернення краєм прокотилася хвиля протестаційних зібрань, організованих ПСЛ "Пяст". Найбільше з них відбулося 14 грудня 1919 р. у Львові. Воно пройшло за участі одного з чільних діячів ПСЛ "Пяст" Якуба Бойка. Основний лейтмотив зборів прозвучав у виступі Я. Домбського, який пояснив неприйнятність умов мирної конференції тим, що "без Східної Галичини Польща буде зведена до рівня маленької держави, позбавленої умов природного розвитку"¹⁴. Ухвала зборів закликала сойм, уряд та делегатів мирної конференції не допустити підписання нав'язаної умови¹⁵. Протестаційні заходи, організовані повітовою управою ПСЛ "Пяст", продовжувалися до кінця 1919 р.¹⁶ З початком 1920 р. вони припинились, оскільки 22 грудня 1919 р. Найвища міжсоюзницька рада ухвалила переглянути це рішення. Проблеми територіальної приналежності краю і надалі залишалися головним пунктом повітових заходів ПСЛ "Пяст" і було зняте з порядку денного після того, як 14 березня 1923 р. Рада Послів Антанти остаточно вирішила його на користь Польщі.

¹² "Galicji Wschodniej nie damy", *Kurjer Lwowski*, 28 września 1919.

¹³ "Odezwa. Zaprotestujemy przeciw oddzialaniu Galicji wschodniej od Polski", *Kurjer Lwowski*, 11 grudnia 1919.

¹⁴ "Lud polski Galicji wschodniej odrzuca prowizorium", *Kurjer Lwowski*, 16 grudnia 1919.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ "Przeciw prowizorium. Wielki wiec ludowy w Zimnej Wodzie pow. Lwów", *Kurjer Lwowski*, 29 grudnia 1919.

Важливе питання внутрішньої політики стосувалося Конституції Другої Речі Посполитої. Реалізація роботи над Основним законом давала змогу, створюючи постійні органи влади, забезпечити політичну стабільність у державі. Відтак, ухвали заходів, проведених львівською управою в повіті, вимагали від депутатів Уставодавчого сойму пришвидшити конституційний процес, прийняти Конституцію та провести згідно з нею вибори до нових органів влади¹⁷.

Популярності ПСЛ “Пяст” у повіті сприяла актуальність, пропонованих його керівництвом економічних гасел, що виходили з потреб місцевого польського селянства. На першому місці з-поміж них стояла необхідність провести земельну реформу¹⁸. Програма ПСЛ “Пяст” обстоювала ідею реалізувати земельну реформу, що передбачала компенсацію землевласникам за розparcelьовані між селянами земельні наділи. Представники партії у соймі найактивніше долучилися до роботи над проектом земельної реформи. Дня 10 липня 1919 р. сойм ухвалив проект “Основ земельної реформи”, запропонований ПСЛ “Пяст”. Слід зазначити, що у цьому проекті законодавці максимально врахували інтереси польських поміщиків так званих “східних кресів”, для яких під час parcelьації визначалася найбільша норма землеволодіння – 400 га¹⁹. Попри те, земельну реформу в Західній Україні, як в у інших регіонах Польщі, так і не втілили в життя. Причиною цього стала сильна опозиція місцевих землевласників та національних демократів, які репрезентували їх політичні інтереси. Неможливість реалізувати земельну реформу її противники мотивували тим, що передача земельних володінь з рук польських латифундистів у руки селян, переважний відсоток яких у краї складали українці, зведе до мінімуму значення польського етнічного чинника на “кресах”²⁰.

Позицію землевласників та національних демократів представники місцевої організації ПСЛ “Пяст” вважали надуманою. Вони виступали проти такого розвитку подій вважаючи, що за бажання можна легко знайти механізми, які би унеможливили такий переділ власності. Показовим з цього приводу було висловлювання Я. Бриля, зроблене в жовтні 1919 р. Роз’яснюючи польським селянам ставлення ПСЛ “Пяст” до проведення земельної реформи, він заявив, що parcelьація у Східній Галичині повинна стояти на такій основі, щоб земля з рук польських поміщиків перейшла у власність польських селян, а українських поміщиків до українців²¹. Враховуючи тотальну перевагу в середовищі місцевих латифундистів етнічних поляків, можемо припустити, що така позиція передбачала істотно зміцнити позиції місцевих польських селян, а також посилити колонізацію краю цивільними та військовими колоністами з центральних районів Польщі, процес якої було запущено в 1920 р.

¹⁷ “Posiedzenie powiatowego Zarządu P.S.L. we Lwowie”, *Sprawa Ludowa*, 20 marca 1921.

¹⁸ “Wiec ludowy w Winnikach”, *Kurjer Lwowski*, 3 grudnia 1919.

¹⁹ Іван Васюта, *Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз’єднання (1918–1939)*, (Львів, 1978), 13–14.

²⁰ Прокурор апеляційного суду, місто Львів, ЦДІАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 450, арк. 9.

²¹ “Z ruchu ludowego”, *Kurjer Lwowski*, 8 października 1919.

Зважаючи на це, вимоги провести земельну реформу постійно стояли на порядку денному зборів ПСЛ “Пяст” у Західній Україні протягом першої половини 1919 – другої половини 1920 рр. Ухвалені резолюції закликали польський уряд негайно запровадити в дію закон від 10 липня 1919 р.²² Актуальним залишалось питання земельної реформи і після 15 липня 1920 р. Реалізувати ухваленого у той день закону “Про виконання земельної реформи” надалі стримували противники. З огляду на перешкоди з боку опозиції, резолюції зборів ПСЛ “Пяст” ставали дедалі жорсткішими.

Різне ставлення представників селянського руху та національних демократів щодо реалізації земельної реформи стало причиною гострого конфлікту згаданих політичних сил у краї. У селянському середовищі національних демократів вважали “ворогами народу і прихильниками поміщиків”²³. Міжпартійний конфлікт став швидко наростати з огляду на майбутні вибори до сойму і сенату, що, як вважали представники регіональної організації ПСЛ “Пяст”, мали відбутися під знаком їх протистояння з ендеками²⁴. Напередодні виборів 1922 р. кожна акція ПСЛ “Пяст” у повіті проводилася з метою дискредитувати головного політичного конкурента. Наймасовіші заходи організовано у червні 1922 р. Дня 5 червня у Львові відбувся маніфестаційний з’їзд ПСЛ “Пяст”, що мав яскраво виражений передвиборчо-агітаційний характер і був спрямований проти національних демократів. Ухвала з’їзду стверджувала, що вибори до нового сойму пройдуть під знаком боротьби з ендеками, які прагнуть отримати широке представництво у майбутньому уряді²⁵. В наступні місяці львівською управою проведено десятки передвиборчих зборів селян, на яких також гостро критикували діяльність головних опонентів. На них часто доходило до прямих сутичок за участі спеціально залучених провокаторів. Безкомпромісний характер у стосунках людовців та ендеків викликав занепокоєння місцевих адміністративних органів Східної Галичини²⁶.

Листопадові парламентські вибори 1922 р. підтвердили попереднє становище сил у польському політичному середовищі. У Львівському повіті ПСЛ “Пяст” переконливо випередило блок правих партій – Християнський Союз Національної Єдності, до якого входили ендеки. На виборах до сойму 5 листопада, за партійний список № 1 (під ним йшло на вибори ПСЛ “Пяст” – Л. К.) проголосувало 13101 виборців. Найактивнішою була підтримка у громадах: Сокільники – 839 голосів, Пруси (тепер село Ямпіль Львівського району) – 581, Білка Шляхетська (тепер село Верхня Білка Львівського району) (548), Дубляни (471).

²² “Powiatowy Zjazd delegatów PSL. we Lwowie”, *Kurjer Lwowski*, 25 marca 1920.

²³ “O zniesienie pańszczyzny we wschodniej Małopolsce”, *Sprawa Ludowa*, 22 maja 1921.

²⁴ “Zwycięski pochód ludowego ruchu”, *Sprawa Ludowa*, 11 czerwca 1922.

²⁵ Ibid.

²⁶ Прокурор апеляційного суду, місто Львів, ЦДАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 450, арк. 8.

Християнський Союз Національної Єдності під № 8 – набрав у повіті 7349 голосів²⁷. Депутатські мандати в новому соймі здобули Я. Бріль та Б. Малік.

Вдалому перебігові виборів у Львівському повіті сприяла висока ефективність проведених організаційних заходів. Неабияку роль відіграла регіональна партійна преса, що виходила у Львові. Підконтрольні ПСЛ “Пяст” часописи “*Sprawa Ludowa*” та “*Kurjer Lwowski*” мали накладі від 10 до 12 тисяч примірників. Вони поширювалися головно серед польських селян повіту і були засобами ефективної партійної пропаганди²⁸.

Перемога на виборах істотно активізувала діяльність львівської організації ПСЛ “Пяст”. Дня 19 листопада 1922 р. у Львові відбувся регіональний Конгрес партії, у роботі якого взяли участь усі обрані від Східної Галичини депутати та сенатори. Головним порядком денного Конгресу стояло питання захисту у парламенті представниками ПСЛ “Пяст” прав та інтересів виборців. Реалізація земельної реформи стояла першочерговим завданням парламентського клубу²⁹. Початок нової парламентської каденції позначився діяльністю депутатів від ПСЛ “Пяст” в округах. Протягом перших місяців 1923 р. у повіті проведено десятки інформаційних зборів селян, де присутніх знайомили з політичною ситуацією, що виникла після виборів³⁰.

Вибори 1922 р. спричинили тривалу парламентську кризу. Протягом шести місяців жодна з репрезентованих у законодавчому органі політичних партій та блоків не змогли утворити парламентську більшість. Пошуки компромісу призвели до зближення лідерів ПСЛ “Пяст” зі своїми політичними опонентами з блоку “Гієна” (Християнський Союз Національної Єдності – Л. К.). Керівництво ПСЛ “Пяст” поступово схилилося до створення парламентської більшості з представниками правих політичних сил в обмін на запропоновану їм посаду прем’єр-міністра для В. Вітоса. Напередодні укладення цієї угоди, 10 травня 1923 р., В. Вітос прибув до Львова, де на засіданні Окружної управи, з даного питання, заручився підтримкою регіональної організації ПСЛ “Пяст”³¹. Результат зближення з “Гієною” – підписаний 17 травня 1923 р. так званий “Лянцкоронський пакт”. Документ передбачав вагомий поступок на користь поміщиків у питанні земельної реформи, чим викликав незадоволення значної групи депутатів від ПСЛ “Пяст”. Травневі події 1923 р. спричинили розлам у парламентському клубі партії. З неї вийшла група з 14 депутатів на чолі з Я. Домбським³².

²⁷ “Statystyka Polski. Statystyka Wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 r.”, (Warszawa, 1926), 95.

²⁸ Галицьке намісництво, місто Львів, ЦДАУЛ, ф. 146, оп 8 а, спр. 139, арк 31.

²⁹ “Wielki Kongres ludowy we Lwowie”, *Kurjer Ludowy*, 22 listopada 1922.

³⁰ “Wiece i zebrania”, *Sprawa Ludowa*, 21 stycznia 1923.

³¹ “Jednolity front”, *Piast*, 20 maja 1923.

³² “Wara wam zdrajcy od chłopskiej duszy”, *Sprawa Ludowa*, 10 lutego 1924.

Відтак 14 грудня 1923 р. в парламентському клубі ПСЛ “Пяст” відбувся черговий розлам, наслідки якого відчутніше позначилися на регіональній організації партії. Його причиною став проєкт нового закону про парцеляцію й осадництво, внесений на розгляд сойму 12 грудня 1923 р. Він передбачав щорічну парцеляцію 220 тис. га державної та приватної земельної власності протягом 10 років. Вважаючи такі умови парцеляції зрадою інтересів селянства, з партії вийшла група з 14-ти депутатів, очолюваних лідерами львівської організації ПСЛ “Пяст” Я. Брилем та Я. Павловським. Другий розлам ПСЛ “Пяст” ліквідував парламентську більшість, спричинив відставку уряду В. Вітоса та істотно послабив позиції партії в середовищі польських селян³³.

Події другої половини 1923 р. негативно вплинули на організаційну структуру ПСЛ “Пяст” у Західній Україні. Особливо гострої кризи зазнала львівська організація партії. Протягом короткого часу з її складу вийшли діячі, які, перебуваючи на керівних посадах, визначали основні напрямки діяльності ПСЛ “Пяст” в регіоні. Ситуацію ускладнило посилення радикальних настроїв у польському селянському русі краю, зумовлених відходом ПСЛ “Пяст” від декларованих раніше постулатів щодо проведення земельної реформи.

Створений унаслідок розламів Польський Союз Людовий, лідером якого став Я. Бриль, у своїй діяльності почав еволюціонувати в бік радикально вирішити земельну реформу, що передбачало парцелювати великі земельні маєтки без відшкодування. Нова партія розгорнула організаційну роботу у Львівському повіті, створивши конкуренцію ПСЛ “Пяст” у боротьбі за політичні впливи на селі³⁴. Враховуючи те, що польські селяни у своїх політичних пріоритетах постійно орієнтувалися на місцевих лідерів, новоутворена селянська партія швидко здобула популярність у повіті, поповнюючи свої лави колишніми членами ПСЛ “Пяст”.

Перед членами організації ПСЛ “Пяст”, які підтримали політичний курс свого керівництва, постало складне завдання відновити втрачений авторитет серед селян. Його виконання вимагало провести посилену організаційну та пропагандистську роботу. Насамперед необхідно було реорганізувати львівську Окружну управу, а також провести роз’яснювальну роботу серед польських селян, щоб обґрунтувати політичні кроки, які зробила партія. Уже 22 грудня 1923 р. на зборах виконавчого відділу Окружної управи ПСЛ “Пяст” у Львові, Я. Павловського було усунуто від усіх партійних посад. Виконувачем обов’язків голови Окружної управи призначено Б. Маліка³⁵.

Ухвала зборів стверджувала, що ПСЛ “Пяст” налагодило співпрацю з правими політичними партіями для того, щоб спільними зусиллями стабілізувати фінансове становище в державі, покращити діяльність адміністративних органів,

³³ “Jak posłowie Bryl, Pawłowski i Pluta dokonali zbrodni na Klubie P.S.L.”, *Sprawa Ludowa*, 23 grudnia 1923.

³⁴ “O silny i zdrowy ruch ludowy, *Kurjer Lwowski*, 25 grudnia 1923.

³⁵ “Potępienie rozbijaczy”, *Piast*, 6 stycznia 1924.

а також прискорити виконання закону про земельну реформу. Далі в ухвалі йшлося, що Я. Бриль та Я. Павловський пішли на розкол парламентського клубу ПСЛ “Пяст” не з політичних чи економічних міркувань, а керуючись винятково особистими амбіціями, чим спричинили відставку уряду і зірвали прийняття в соймі закону про парцеляцію та осадництво. Виконавчий відділ Окружної управи визнав дії колишніх керівників зрадою інтересів народу та, висловивши їм вотум недовіри, закликав скласти депутатські мандати, здобуті за списком ПСЛ “Пяст”³⁶. Ухвала Виконавчого відділу Окружної управи від 22 грудня 1923 р. стала основою роз’яснювальної роботи, яку протягом січня – лютого 1924 р. проводили вірні керівництву ПСЛ “Пяст” члени серед польських селян.

У Львівському повіті відбулася низка партійних зборів, ухвали яких засудили розламницьку діяльність Я. Бриля і Я. Павловського, висловили довіру В. Вітосові та закликали селян об’єднуватися у лавах ПСЛ “Пяст”³⁷. Відтак 9 березня 1924 р. за участі Б. Маліка відбулися збори львівської повітової управи. З членів організації, які залишилися вірними політичному курсу ПСЛ “Пяст” обрано її новий п’ятнадцятиособовий керівний склад на чолі з Міхалом Ляховським з Дублян. Його заступниками стали Марцін Зелінський (Зимна Вода) та Владзімеж Провінський (Львів). Почесним головою львівської повітової управи став Б. Малік. Ухвала зборів дублювала попередню постанову Виконавчого відділу Окружної управи. Вона висловила вотум довіри депутатам парламентського клубу ПСЛ “Пяст”, його лідерів – чинному премер-міністрові В. Вітосу. Головного ініціатора партійного розламу, у минулому члена управи, звинувачено у зраді інтересів держави і народу та заликано здати депутатський мандат³⁸.

Протягом наступних двох років, створена управа вела активну роботу, щоб відновити втрачений унаслідок розламів політичний вплив. Головним конкурентом ПСЛ “Пяст” у боротьбі за прихильність польських селян був Польський Союз Людовий, реорганізований у 1926 р. у Стронніцтво Хлопське – радикальну селянську партію, лідером якої залишався Я. Бриль. Конкуренція між цими організаціями на теренах Львівського повіту залишалася сталою тенденцією середини 1920 рр.³⁹

З метою відновити втрачені позиції партія намагалася вчасно реагувати на важливі проблеми селян. На перший план поступово вийшла необхідність реалізувати низку економічних проблем. Надалі важливим залишалося питання земельної реформи. Необхідність швидкого її впровадження постійно піднімали на зборах селян, що проводили з ініціативи повітової організації. Попри зросту у

³⁶ “Poteplenie rozbijaczy”, *Piast*, 6 stycznia 1924.

³⁷ Прокурор апеляційного суду, місто Львів, ЦДІАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 435, арк. 11; Там само, спр. 431, арк. 8.

³⁸ “Lwowski Zarząd Powiatowy”, *Sprawa Ludowa*, 23 marca 1924.

³⁹ Львівське воєводське правління, Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 1, оп. 52, спр. 651, арк. 45.

суспільстві популярність радикальних гасел, щоб вирішувати ці проблеми, організація надалі відкидала можливість провадити парцеляцію великих землеволодінь без відшкодування. Виступаючи перед селянами, представники ПСЛ “Пяст” гостро критикували селянських радикалів, а особливо їхнього лідера Я. Бриля, які підтримували ідею провести земельну реформу без компенсації⁴⁰.

Захищаючи інтереси польських селян, ПСЛ “Пяст” вирішувало інші, важливі для цієї категорії населення проблем економічного характеру. Так, на середину 1920-х рр., переважна більшість селянських господарств регіону перебували у занедбаному стані. Протягом перших років існування незалежної Польської держави аграрний сектор не зміг в повному обсязі подолати труднощі, пов’язані з післявоєнною відбудовою господарства. За таких умов відновлення селянських господарств вимагало значних капіталовкладень. Місцева організація ПСЛ “Пяст” регулярно піднімала питання необхідності надавати селянам довготермінові кредити. Паралельно з вимогами вигідного кредитування, повітове керівництво ПСЛ “Пяст” наполягало на необхідності зменшити податковий тиск на селян. Партійні ухвали закликали уряд до ревізії податкової системи у напрямку запровадити для селян єдиний земельний податок⁴¹.

Зазначені заходи дозволили ПСЛ “Пяст” утримати провідну позицію у польському політичному середовищі повіту. Станом на 1926 р. львівська повітова управа налічувала 30 сільських первинних організацій, що за даними органів воєводського правління дозволяло утримувати значну перевагу над представниками радикального крила польського селянського руху та національними демократами⁴². Причина організаційних успіхів партії полягала не в зміні її політичної стратегії, а у вдало здійсненій пропагандистській роботі. Впродовж окресленого періоду керівництво партії жодного разу не змінювало зазначені раніше програмні постулати, постійно роз’яснюючи селянам, що саме вони є дієвими для вирішення їхніх проблем.

Тенденції розвитку партійної мережі вселяли оптимізм в її членів та керівництво. Особливі надії прихильники партії поклали на третій кабінет міністрів В. Вітоса, призначений 10 травня 1926 р. Однак наслідки травневого перевороту 1926 р. позбавили ПСЛ “Пяст” можливості безпосередньо впливати на внутрішню політику держави. Розпочався новий етап пов’язаний з перебуванням партії в опозиції до режиму санації, що спричинив серйозну кризу її Львівської повітової організації.

⁴⁰ Прокурор апеляційного суду, місто Львів, ЦДІАУЛ, ф. 205, оп. 1, спр. 435, арк. 9 зв.

⁴¹ Там само, арк. 14.

⁴² Львівське воєводське правління, ДАЛО, ф. 1, оп. 52, спр. 651, арк. 45 зв.

POLISH ORGANIZATION STRONNITSTVO LYUDOVE “PYAST” IN LVIV COUNTY (1919–1926)

Lev KALYNIAK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: lev_ka@ukr.net

This research deals with the activity of Polish Stronnitsvo Lyudove “Pyast” (PSL “Pyast”), the largest Polish party in Lviv county. PSL “Pyast” played the leading role among political organizations of the Polish peasants of Western Ukraine during 1919–1931. Conservative ideology this political party formed its position on the importance of Christian morality principles existing in political and social life of interwar Poland. PSL “Pyast” paid special attention to the necessity of private property as the main base of citizens’ wellness. The activity of the Party was full of permanent political struggle.

PSL “Pyast” leaders claimed to defend Polish peasants’ political interests, which became a very strong promotion for Party’ organizational network development in Lviv county. Active organizational work gave the opportunity to preserve the main position in the Polish political environment in the county. Lviv county government maintained 30 peasant primary organizations in 1926. The main reason of the Party’ organizational success wasn’t connected with changing of its political strategy. The main success was preserved due to active propaganda work.

Keywords: PSL “Pyast”, Western Ukraine, the Polish Peasant Parties, the land reform.

REFERENCES

- “Galicji Wschodniej nie damy”, *Kurjer Lwowski*, 28 września 1919. (in Polish)
- “Głos ludu polskiego Galicji Wschodniej”, *Kurjer Lwowski*, 16 czerwca 1919. (in Polish)
- Galyczke namisnycztvo, misto Lviv, Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy u Lvovi, f. 146, op. 8 a, spr. 162. (in Polish)
- Vasuta, Ivan. *Socialno-ekonomichni vidnosyny na seli Zahidnoii Ukrainy do vozjednannia (1918–1939)*, (Lviv, 1978), 192. (in Ukrainian)
- “Jak posłowie Bryl, Pawłowski i Pluta dokonali zbrodni na Klubie P.S.L.”, *Sprawa Ludowa*, 23 grudnia 1923. (in Polish)
- “Jednolity front”, *Piast*, 20 maja 1923. (in Polish)
- Szaflik, Jozef Ryszard. *Polskie stronnictwo ludowe Piast 1926–1931*. (Warszawa: LSW, 1970), 384. (in Polish)
- “Kongres P.S.L. we Lwowie”, *Sprawa Ludowa*, 27 marca 1921. (in Polish)
- “Lud polski Galicji wschodniej odrzuca prowizorium”, *Kurjer Lwowski*, 16 grudnia 1919. (in Polish)
- Lvivske voyevodske pravlinnya, Derzhavnyy arkhiv Lvivskoyi oblasti, f. 1, op. 52, spr. 651. (in Polish)
- “Lwowski Zarząd Powiatowy”, *Sprawa Ludowa*, 23 marca 1924. (in Polish)
- “O silny i zdrowy ruch ludowy”, *Kurjer Lwowski*, 25 grudnia 1923. (in Polish)
- “O zniesienie pańszczyzny we wschodniej Małopolsce”, *Sprawa Ludowa*, 22 maja 1921. (in Polish)
- “Odezwa. Zaprotestujmy przeciw oddziałaniu Galicji wschodniej od Polski”, *Kurjer Lwowski*, 11 grudnia 1919. (in Polish)

- Dudyak, Oleg. "Polska spilnota Skhidnoyi Galychyny pid chas vyboriv 1922 roku", *Naukovyy visnyk Chernivetskogo universytetu: Zbirnyk naukovykh prats*, Vyp. 123–124, Istoriiya. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny, (Chernivtsi: Ruta, 2002): 414–423. (in Ukrainian)
- "Potępienie rozbijaczy", *Piast*, 6 stycznia 1924. (in Polish)
- Dudyak, Oleg. "Ukrayinske pytannya u programi ta diyalnosti polskykh selyanskykh (lyudovykh) partiy Skhidnoyi Galychyny (1921–1926)", *Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu "Ostrozka akademiya"*, 2002, Vyp. 2: 18–27. (in Ukrainian)
- "Posiedzenie powiatowego Zarządu P.S.L. we Lwowie", *Sprawa Ludowa*, 20 marca 1921. (in Polish)
- "Powiatowy Zjazd delegatów PSL. we Lwowie", *Kurjer Lwowski*, 25 marca 1920. (in Polish)
- Prokurator apelyacyjnego sudu, misto Lviv, Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u Lvovi, f. 205, op. 1, spr. 450. (in Ukrainian)
- "Przeciw prowizorium. Wielki wiec ludowy w Zimnej Wodzie pow. Lwów", *Kurjer Lwowski*, 29 grudnia 1919. (in Polish)
- "Statut organizacyjny Polskiego Stronnictwa Ludowego", *Sprawa Ludowa*, 27 lutego 1921. (in Polish)
- "Statystyka Polski. Statystyka Wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 r.", (Warszawa, 1926). (in Polish)
- Makarczuk, Stepan, Smolej, Wasyl. *Polskie osadnictwo rolne w dwudziestoleciu międzywojennym na terenach tzw. Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej)*, (Chłopi Naród Kultura, Rzeszów, Wyd-wo WSP, 1997, T. 5: Chłopi a państwo). 71–82. (in Polish)
- "Wara wam zdrajcy od chłopskiej duszy", *Sprawa Ludowa*, 10 lutego 1924. (in Polish)
- "Wiec ludowy w Winnikach", *Kurjer Lwowski*, 3 grudnia 1919. (in Polish)
- "Wiece i zebrania", *Sprawa Ludowa*, 21 stycznia 1923. (in Polish)
- "Wielki Kongres ludowy we Lwowie", *Kurjer Ludowy*, 22 listopada 1922. (in Polish)
- "Z ruchu ludowego", *Kurjer Lwowski*, 8 października 1919. (in Polish)
- "Z ruchu organizacyjnego", *Piast*, 17 sierpnia 1919. (in Polish)
- "Zjazd delegatów Polskiego Stronnictwa Ludowego z Wschodniej Małopolski we Lwowie", *Kurjer Lwowski*, 14 kwietnia 1920. (in Polish)
- Tomczonek, Zofia. *Ruch ludowy na Kresach północno-wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej*. (Białystok: Wzdawnictwo politechniki Białostockiej, 1996), 247. (in Ukrainian)
- Baran, Zoja. *Polityka wład polskich wobec wsi na terenie tzw. Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej) w dwudziestoleciu międzywojennym*, (Chłopi Naród Kultura, Rzeszów: Wyd-wo WSP, 1997, T. 5: Chłopi a państwo). 63–70. (in Ukrainian)
- "Zwycięski pochód ludowego ruchu", *Sprawa Ludowa*, 11 czerwca 1922. (in Polish)

**БОРОТЬБА ГАЛИЧАН ЗА УКРАЇНСЬКУ МОВУ НАВЧАННЯ
УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ У 1920-х роках ХХ ст.
(НА МАТЕРІАЛАХ ГРОМАДИ СЕЛА БАБУХІВ
РОГАТИНСЬКОГО ПОВІТУ)**

Степан ГЕЛЕЙ

Львівський торговельно-економічний університет
катедра історії і філософії
вул. Туган-Барановського, 10 Львів, 79005, Україна
e-mail: popovych91@ukr.net

У студії розкриваються форми і методи боротьби мешканців галицького села Бабухова в 1920-х роках ХХ ст. за право навчати дітей у місцевій школі українською мовою, висвітлено освітню політику українських націонал-демократів, аналізується діяльність українського парламентського представництва та культурно-просвітніх організацій у сфері народного шкільництва. Автор зазначає, що після Першої світової війни та поразки Національної революції Галичина разом із іншими українськими землями опинилася у складі Польської держави. Відтак 14 березня 1923 р. Рада амбасадорів окремим міжнародним актом визнала приєднання Галичини до Польської держави. В результаті 7 млн. українців Західної України виявилися єдиною великою нацією Європи, що тоді не завойовала незалежності. Розпочалася прискорена полонізація адміністративного апарату та шкільництва. Основні її принципи в галузі освіти були закладені у так званих кресових законах – “Законі про деякі положення в організації шкільництва” та в “Законі про державну мову в адміністративних органах місцевого самоврядування, схвалених сеймом 31 липня 1924 р. “Кресові закони”, підготовані ендецькими ідеологами на чолі з міністром віросповідань і освіти Станіславом Грабським, відстоювали принципи однопольської держави і були покликані асимілювати українців, які опинилися в Польській державі. Закон про шкільну реформу передбачав, що основним типом державної школи є двомовна або так звана утраквістична. Завдяки аналізу названих законів автор доходить висновку, що головним завданням польської адміністрації вже з перших років свого правління в Галичині було обмежити мережу українських шкіл, полонізувати їх. “Писати про українське шкільництво в поверсальській Польщі, – стверджував відомий дослідник українського шкільництва Лев Ясінчук, – це писати про рафіновану мартирологію українського народу на його землях під Польщею”.

Зайнявши Галичину, польська влада застала там досить добре розвинену систему народного (початкового) шкільництва. Доведено, що до початку Першої світової війни там було 2 420 народних шкіл із українською мовою навчання. Польська шкільна адміністрація пішла шляхом повної централізації й полонізації українського шкільництва. Громадськість усунуто від впливів на шкільну адміністрацію, а обов’язкове введення польської мови в навчальний процес при рівночасному обмеженні української, заміна українських учителів польськими – все це означало не що інше, як полонізацію українського шкільництва. Шкільні ради в 20-х роках втрачали своє значення і роль під час добору вчителів. Ці функції тепер належали шкільній кураторії та інспекторам. У 1933 р. всі шкільні ради були ліквідовані. У довоєнні роки шкільна влада не вводила змін у мову навчання в українських школах, лише старалася збільшувати мережу польських шкіл, причому ігноруючи потреби української людності. Так, коли в той час у Галичині було 2 420 народних шкіл, то в 1921–1922 роках їх кількість зросла всього на сім. За той самий

період кількість польських шкіл збільшилася з 1 590 до 2 247. Це стало першою фазою розбудови польського шкільництва за рахунок українського.

Ключові слова: шкільництво, учитель, асиміляційна політика, утраквістична школа, мешканці Бабухова.

У 1920-х роках ХХ ст. українська спільнота, не знаходячи ресурсів швидко вирішити національне питання, змушена була доступними їй засобами організувати суспільно-політичне життя, шукати можливостей відстоювати національні інтереси і в освітній сфері. У меморандумі “Шкільна політика Польщі у Східній Галичині” (1924) Михайло Галущинський звинуватив польський уряд в намаганні в боротьбі з частиною українського народу, яка, згідно з рішенням Ради амбасадорів опинилася у складі Польської держави, реалізувати два ідеологічні напрями. Це колонізація української території за допомогою польських осадників та знищення українських шкіл, що повинні бути перетворені на польські¹. Дня 31 березня 1924 р. він виступив із гострою заявою щодо шовіністичної політики Польщі в галузі освіти та шкільництва².

Стан українського шкільництва в Галичині у повоєнний період проаналізуємо на прикладі початкової школи села Бабухів Рогатинського повіту. В 1923 р. у 191 будинку тут мешкало 1 139 осіб. Із них 528 чоловіків, 611 – жінок. За віросповіданням: римо-католиків – 30, греко-католиків – 1 088, юдеїв – 21; за національністю: поляків – 44, українців – 1 074, євреїв – 21³. Кількісні показники учнів місцевої школи в 1921–1922, 1923–1924 навчальних роках показано в табл. 1, 2⁴.

Станом на 1 червня 1924 р. вчителями в однокласній школі працювали: Юзеф Качмар – 1882 р. н., римо-католик, поляк, одружений, у Бабухові вчителював від 1 вересня 1908 р.; Яків Пархуць – 1892 р. н., греко-католик, українець, неодружений, працював у школі від 1 листопада 1920 р.; Гелена Стебніцька – 1894 р. н., римо-католичка, полька, незаміжня, працювала від 1 вересня 1919 р.⁵.

¹ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника (далі – ЛННБУ ім. В. Стефаника), ф. 9, арк. 1.

² А. Прокіп. “Освітня політика українських націонал-демократів у 1920–1930-х рр.о *Вісник Львівської комерційної академії*, 2014. No. 12: 138.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУ, м. Львів), ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 58.

⁴ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 1, 2, 5.

⁵ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 4.

Таблиця 1

Список дітей зобов'язаних, записаних і відвідуючих школу в 1921–1922 навчальному році

Рік навчання	Діти зобов'язані										Рік навчання	Записані										Рік навчання		
	Римо-кат.		Греко-кат.		Мой-сеєво-го		Разом		Рік навчання	Римо-кат.		Греко-кат.		Мой-сеєво-го		Разом		Прибуло	Вибуло					
	х	д	х	д	х	д	х	д		х		д	х	д	х	д	х		д	х	д			
I	4	-	40	43	-	1	44	44	I	4	-	40	43	-	1	44	44	-	-	3	7	I		
II	1	-	30	13	-	-	31	13	II	1	-	30	13	-	-	31	13	-	-	-	-	1	1	II
III	1	-	23	15	-	-	24	15	III	1	-	23	15	-	-	24	15	-	-	-	-	2	3	III
IV	1	-	12	6	-	-	13	6	IV	1	-	12	6	-	-	13	6	-	-	-	-	4	1	IV
Разом	7	-	105	77	-	1	112	78	Разом	7	-	105	77	-	1	112	78	-	-	10	12	Разом		

Створювалася видимість демократичного вибору мови навчання батьками через шкільні плебісцити, які проводилися згідно з розпорядженням міністерства віросповідань і освіти від 7 січня 1925 р. Власноручно підписані декларації подавали батьки або опікуни дітей шкільному інспекторові і на їх основі кураторія, як вищий орган управління шкільництвом краю, визначала мову навчання. Якщо у шкільному мікрорайоні 40 батьків і більше подавали декларації про навчання українською мовою, то школа залишалася українською. Якщо ж при цьому 20 батьків подавали декларацію про державну мову навчання, то школа ставала двомовною.

У 1925 р. у Східній Галичині взяли участь у плебісциті 1 814 громад. Декларації підписали 99 935 батьків за 138 284 дітей.

Аналіз тогочасної преси показав, що шкільні плебісцити проводилися в умовах шантажу, терору, погроз і підкупів, нехтування елементарними правами української людности⁶. В результаті багато українських шкіл у Галичині й на Волині стали польськими або двомовними. Як це все було на практиці, розглянемо на прикладі Бабухівської двокласної початкової школи.

Дня 12 березня 1925 р. начальник гміни Іван Кордис та його заступник Стефан Гриців повідомили повітову шкільну раду в Рогатині, що родичі та опікуни дітей шкільного віку підписали 67 декларацій на 80 дітей, в яких вимагають навчання в Бабухівській школі українською мовою⁷.

Відтак 31 травня 1925 р. гмінний уряд у Бабухові доповів повітовій шкільній раді в Рогатині, що повідомлення шкільної ради від 3-го квітня 1925 р. у справі подання заяв із бажанням запровадити недержавну мову навчання було вивішено у приміщенні гмінної управи і доведено до відома громадян, які подали заяви з бажанням запровадити в школі навчання державною мовою⁸.

Далі 28 червня 1925 р. повітова шкільна рада в Рогатині повідомила кураторію шкільного округу у Львові, що в результаті плебісциту 13 батьків для 26 дітей захотіли навчання державною (польською) мовою, а 67 батьків для 80 дітей – українською. Саме це нібито і стало основою, на якій шкільна рада рекомендувала вищій інстанції запровадити в Бабухівській початковій школі навчання двома мовами: польською й українською⁹. Таку інформацію зареєстровано в канцелярії кураторії шкільної у Львові 3-го липня 1925 р.,¹⁰ а 26 жовтня 1925 р. своїм рішенням за № 6393 кураторія шкільного округу надала законної сили постанові шкільної ради в Рогатині від 28 червня 1925 р. перетворити україномовну початкову школу в Бабухові на двомовну (утраквістичну).

⁶ Б. Ступарин. “Боротьба за українську мову на Рогатинщині у 1925–1916 рр”, *Рогатинська земля: історія та сучасність. Матеріали другої наукової конференції*. (Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001): 131.

⁷ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 10.

⁸ Там само, арк. 11.

⁹ Там само, арк. 8.

У 1924–1925 н. р. в Бабухові було 194 дитини шкільного віку (9 – римокатоликів, 183 – греко-католиків та 2 – юдеї); відвідувало школу: 9 – римокатоликів, 157 – греко-католиків та 2 – юдеї – всього 168¹¹.

Дня 10 листопада 1925 р. начальник гміни підтвердив, що оголошення повітової шкільної ради в Рогатині від 4 листопада 1925 р. № 2674 про зміну навчання у місцевій 2-класній школі на підставі пункту 3 статуту від 31 липня 1924 р. і розпорядження пана міністра В. Р. і О. П. від 7 січня 1925 р. отримав і як наказ вивісив у приміщенні гміни 10 листопада 1925 р.¹²

Події, що розгорталися навколо боротьби за мову навчання в українській школі с. Бабухова, яскраво засвідчили: шкільні плебісцити проводилися з грубим порушенням правил, що встановив самий же уряд. У листі шкільного інспектора в Рогатині до міністерства віросповідань і освіти у Варшаві зазначається, що батьки українських дітей Бабухівської гміни Рогатинського повіту Станіславівського воєводства 28 листопада 1925 р. опротестували ухвали кураторії шкільного округу від 26 жовтня 1925 р. № 6393, яка вирішила: в 2-класній державній школі навчання повинно проводитися державною й українською мовами. Підставою для цього нібито послужив той факт, що батьки написали 26 заяв із бажанням навчати дітей державною мовою і 80 заяв – українською. На думку батьків українських дітей, висновки куратора ґрунтувалися на штучно сконструйованому фактичному стані й на помилковій правовій оцінці. Насправді щодо бажання навчати дітей польською мовою писали батьки дітей української національності під тиском директора школи Ю. Качмара, який пригрозив, що покарає грошовим штрафом тих батьків, діти яких довший час не відвідували школи. Він не роз'яснив батькам, під чим вони ставлять свої підписи, і звільнив їх від кари за невідвідування дітьми школи. Заяву підписали: Теодор Маслійчук, Василь Гриб, Микола Сас, Анастасія Маслійчук, Марта Видаєвич, Галюська Сас, Устя Копцюх, Анна Романків, Марія Гриців, Прокіп Скибак, Євдокія Воробець, Галюська Пришляк, Прокіп Гой.

Підписанти просили подати їм списки батьків, які написали заяви з вимогою навчати у школі державною мовою, і всіх тих дітей, за яких написані заяви. Лише в такому випадку вони могли відчувати впевненість у тому, що насправді відбувається. А директора Ю. Качмара, на їхню думку, необхідно притягнути до відповідальності за самовільне звільнення від кари батьків, діти яких не відвідували шкільних занять¹³.

Відтак 20 січня 1926 р. повітова шкільна рада в Рогатині звернулася до кураторії шкільного округу у Львові з листом такого змісту: “Жителі гміни Бабухова внесли вимогу анулювати наказ пана куратора від 28 жовтня 1925 р.

¹⁰ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 3.

¹¹ Там само, арк. 12.

¹² Там само, арк. 16.

¹³ Там само, арк. 20

№ 6393, згідно з яким у місцевій школі має вестись двомовне навчання. У відмові тутешній керівник школи звинувачується в тому, що він заставляв родичів підписувати заяви за польську мову навчання. Прохання до кураторії про повернення і співставлення польських заяв з Бабухова з метою встановлення правдивості підписів заявників. Після проведення попереднього вивчення шкільна рада поверне актив у кураторію”¹⁴.

На основі цього протоколу повітова шкільна рада в Рогатині того ж дня (10 березня 1926 р.) надіслала звернення з села Бабухова на ухвалу куратора від 26 жовтня 1925 р. № 63 393 кураторії шкільного округу у Львові, згідно з яким замінено мову викладання в місцевій двокласній школі з руської на утравквістичну такого змісту: “Після вивчення приведених у заяві фактів стверджую наступне: неправдою є той факт, що діти, буцімто, звільнялися директором школи Юзефом Качмаром від відвідування начального закладу чи від накладеного покарання. Також вигадкою є і той факт, що вчитель Юзеф Качмар схилив їх до написання заяв за польську мову навчання (це підтверджує протокол заслуханих свідків)”.

Повідомлення про заміну мови викладання в Бабухівській 2-класній школі було доведено до відома мешканців гміни 10 листопада 1925 р. (інформація голови гміни) і це ж повідомлення надійшло в повітову шкільну раду 30 листопада 1925 р. – тому 14-денний термін минув 24 листопада. З цього приводу складається враження, що повідомлення було затримане в раді куратора 25 жовтня 1925 р.¹⁵

Аргументи куратора шкільного округу бабухівців не задовільнили, і 30 серпня 1926 р. вони, батьки учнів Бабухівської школи Рогатинського повіту Станиславівського воєводства), звернулися через кураторію Львівського начального округу до Міністра віросповідань і освіти з листом такого змісту:

“Панові

Міністру віросповідань і освіти

від кураторії Львівського шкільного округу

Нижчепідписані громадяни Речі Посполитої Польщі української національності, жителі с. Бабухова Рогатинського повіту Станиславівського воєводства, батьки і опікуни дітей зазначеної місцевості вимагають для своїх дітей української мови навчання.

У нашій гміні біля 130 дітей відвідують загальну школу. 130 дітей української національності, які фактично користуються українською мовою, і лише 4 (чотири) дитини польської та інших національностей”.

Усі батьки-українці, згідно з законом від 31 липня 1924 р., підписали заяву про навчання в школі українською мовою. Насправді ж, шкільне начальство стверджує, що написана відповідна кількість заяв щодо навчання в школі

¹⁴ ЦДДАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 21.

¹⁵ Там само, арк. 19.

польською мовою. Однак, ці заяви не є дійсні, оскільки бувший керівник школи п. Юзеф Качмар, під загрозою штрафу в розмірі 15 злотих, вимагав від батьків дітей, які не відвідували школу, написати заяви з вимогою проводити навчання польською мовою. Такі заяви під погрозою він вимагав від п. Копцюха Геня, Пришляк Юлії, Гриців Марії та ін.

На теперішній час у селі налічується більше 140 дітей української національності, українці складають переважну більшість мешканців села. Виняток складають два господарі – Францішек Мозолевський і Міхал Анджейовський, які є поляками. Тому українське населення вимагає відкрити загальну українську школу для дітей-українців. Під зверненням підписалися: Степан Скробач, Григорій Сас, Андрій Зяблюк, Ксенія Мельник, Стефан Хариш, Іван Копцюх, Теодор Воробець, Катерина Галушка, Анна Сас, Текля Нагорняк, Іван Сас... Всього 44 підписи.

Від парафіяльної установи автентичність підписів засвідчив священник Стефан Городецький, 6 вересня 1926 р.¹⁶

Польська адміністрація була стривожена масовими протестами української людності, яка активно виступала проти дискримінаційних заходів щодо запровадження польської мови викладів у народних школах. Відтак 4 жовтня 1926 р. кураторія Львівської шкільної округи в листі до Львівського воєводи зазначала, що у серпні–вересні вона отримала петиції з більше ніж 250 гмін із вимогою “відрубної школи”, а 15 вересня петиції надходили масово. У листі на ім’я міністерства віросповідань і освіти від 20 грудня 1926 року кураторія повідомляла, що видала вже 3 400 мовних розпоряджень і отримала понад 1 000 протестів проти таких розпоряджень. На цей час у Львівській окрузі було 2 296 польських шкіл, 919 – українських і 1 564 – двомовних¹⁷.

Керівник кураторії наголосив на тому, що організація шкільного плебісциту призведе до негативних наслідків у навчально-виховній роботі із дітьми, шкодитиме стосункам між вчителями різної національності, погіршить роботу інспекторів. Тому куратор звернувся до міністра віросповідань і освіти з пропозицією змінити порядок визначення мови викладів. З такою ж пропозицією виступав Львівський воєвода, турбуючись “за мирне співжиття обох народностей”¹⁸.

Після травневого 1926 р. перевороту у Польщі санаційний уряд задекларував, що у Східній Галичині та Волині він “задовольнить освітні потреби українського населення”, що “будуть засновані публічні загальні школи з українською мовою викладів”, а у всіх державних школах буде запроваджено вивчення української мови, що відкриють державні гімназії й загальноосвітні ліцеї та професійні школи з українською мовою навчання, а при університеті імені Яна Казимира у Львові –

¹⁶ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 23–24.

¹⁷ Б. Ступарин. “Боротьба за українську мову на Рогатинщині у 1925–1916 рр”...: 136.

¹⁸ Там само: 136.

два факультети з українською мовою викладів: гуманітарний (історія і мовознавство) та права і економічних наук¹⁹.

Жодна з названих обіцянок не була виконана. Зокрема, в 1926–1927 н. р. в Східній Галичині існувало 1 934 двомовних і 2 270 польських шкіл; українських залишилося всього 845²⁰. Так закінчилася багаторічна боротьба мешканців Бабухова за те, щоб їхні діти навчалися в місцевій школі рідною українською мовою.

Відтак 16 березня 1927 р. міністерство віросповідань і освіти скерувало листа кураторії Львівського шкільного округу за № 1-1031/27 такого змісту: “Розглядаючи звіт від 9 січня 1927 р. № 1.Н-1111/2, міністерство повідомляє, що залишило без розгляду звернення Івана Кордуса і товаришів щодо рішення кураторії від 26 жовтня 1925 року № 1.Н 6393/25 з причин порушення терміну розгляду. Оскаржене звернення повідомили гмінній управі Бабухова 10 листопада 1925 р. і того ж дня було особисто вручено адресатові. Це ж звернення внесено правлінню повітової шкільної ради в Рогатині 30 листопада 1925 р.”²¹.

Далі 5 квітня 1927 р. повітова шкільна рада в Рогатині, виконуючи розпорядження № 1.Н-3011/27, надіслала відповідь кураторії на звернення Івана Кордуса з Бабухова²². Дня 26 квітня 1927 р. Іван Кордис повідомив повітову шкільну раду в Рогатині, що він отримав ухвалу кураторії Львівської шкільної округи від 5 квітня 1927 р.²³ Відтак 30 травня 1928 р. Львівська кураторія в листі на ім’я Стефана Грицева ще раз підтвердила своєю ухвалою № 1-16775/28 про те, що двомовне навчання в Бабухівській школі базується на підставі закону від 31 липня 1924 р. (Dz.U.Rz.P. № 79, poz. 981, 1 § 13) та розпорядженні міністерства віросповідань і освіти від 7 січня 1925 р. (Dz.U.Rz.P. № 79, poz. 33)²⁴.

Дня 28 червня 1930 р. головний інспектор шкільної повітової ради в Рогатині Кароль Дзедушко скерував кураторії шкільної округи у Львові листа такого змісту: “30 грудня 1929 р. здобула повагу громада с. Бабухів: було подано 117 заяв для 148 дітей з вимогою запровадити у двокласній місцевій школі руської мови навчання (табл. 3)²⁵. З поданих заяв відмінені заяви на 19 дітей; залишилися дійсними 129 заяв за руську мову навчання. Проте після оголошення даних про бажання руської мови навчання решта людности внесла 20 заяв для 32 дітей, щоб запровадити в цій же школі державної мови викладів. Всі подані заяви визнані дійсними (табл. 4)²⁶. Водночас відзначаю, що дітей, народжених у період від 1 вересня 1917 р. до

¹⁹ Т. Панфілова. *Становлення громадянського суспільства у Західній Україні (XIX – перша третина XX ст.)*, (Львів, 2015), 252.

²⁰ В. Целевич. *Про нові польські шкільні закони. Зі вступом посла Сергія Козицького*, (Львів, 1925), 6–10.

²¹ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 23.

²² Там само, арк. 30.

²³ Там само, арк. 31.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 67, 68, 69.

²⁶ Там само, арк. 38.

31 серпня 1924 р. і які зобов'язані відвідувати місцеву школу, в загальній кількості складало 218 дітей. Виходячи з наведеного вище, пропоную зберегти і надалі в 2-класній місцевій школі с. Бабухова двомовне навчання, запроваджене там ухвалою кураторії Львів. шк. округи 26.X.1925 р. Л.: 6393 і схваленого пізніше ухвалою від 30.05.1928 р. № I.16775/28.

І на сам кінець відзначаю, що внесені заяви за руську мову навчання є результатом агітації, проведеної кількома особами шовіністичних поглядів, про що свідчить запропонований повітовій шкільній раді звіт шкільної управи²⁷.

Таблиця 3

Список заяв мешканців села Бабухова з вимогою запровадити в початковій двокласній школі української мови навчання

Порядковий № декларації	Прізвище та ім'я декларуючого	Ім'я дитини	Порядковий номер дитини	Чи дійсна декларація	Дата народження дитини
1	2	3	4	5	6
1	Романків Михайло	Катерина	1		14.01.1921
2	Романків Анна	Марія	2		06.03.1921
		Катерина	3		20.09.1922
3	Хом'як Павло	Марія	4		22.04.1923
4	Хабурський Іван	Паранька	5		21.04.1920
5	Чепіль Катерина	Євдокія	6		27.03.1922
6	Хабурський Іван	Катерина	7		19.02.1923
7	Ціпило Катерина	Іван	8	ні	19.09.1919
		Анна	9	ні	22.12.1922
8	Чепіль Степан	Анна	10		08.02.1919
9	Галушка Теодор	Микола	11		02.01.1920
		Іван	12		22.12.1921
10	Сас Микола	Марія	13		03.01.1920
		Євдокія	14		14.05.1922
11	Наконечний Іван	Марія	15		03.02.1922
12	Пилипів Степан	Катерина	16		04.09.1919
13	Поперека Іван	Анастасія	17		20.07.1921
		Анна	18		20.01.1923

²⁷ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 73.

14	Мельник Степан	Катерина	1		
		Марія	2		20.04.1922
15	Третяк Микола	Анна	3		23.08.1921
16	Третяк Василь	Степан	4		19.09.1919
		Анна	5		01.10.1921
17	Гриб Василь	Анастасія	6	ні	16.02.1916
18	Хабурський Андрій	Пилипів Паранька	7		06.04.1922
19	Хариш Степан	Вівсяник Іван	8		27.08.1919
20	Хабурський Андрій	Пелагея	9		03.02.1919
21	Хариш Євдокія	Іван	10	ні	16.04.1922
		Петро	11	ні	09.08.1924
22	Хом'як Микола	Іван	12		11.08.1923
23	Романків Микола	Марія	13		20.08.1921
24	Нагорняк Текля	Степан	14		10.05.1918
25	Дуда Дмитро	Кіценюк Марія	15		15.04.1919
26	Гринів Степан	Михайло	16		29.10.1921
		Параска	17		23.02.1919
27	Зорейко Катерина	Євдокія	18		14.05.1922
28	Хом'як Василь	Микола	19		01.02.1922
29	Скибак Єжи	Анна	20		24.06.1923
		Анастасія	21		25.10.1921
30	Сас Катерина	Паранька	22		10.09.1914
31	Поперак Марія	Анна	23		27.03.1921
32	Пилипів Микола	Катерина	24		06.04.1923
33	Лейбів Анна	Марія	25	ні	22.09.1922
		Петро	26	ні	11.04.1922
34	Сас Марга	Паранька	27		16.01.1919
35	Сас Григорій	Іван	28		21.02.1924
		Анна	29		09.09.1921
36	Сас Катерина	Марія	30	ні	01.09.1922
37	Кощюх Іван	Катерина	31		07.03.1919
		Анастасія	32		20.05.1921
38	Корда Іван	Паранька	33		07.09.1919

Таблиця 4

39	Копцюх Іван	Онуфрій	1		28.05.1920
		Петро	2		06.12.1922
40	Козубович Іван	Анна	3		07.08.1921
41	Васильців Дмитро	Петро	4		14.07.1921
42	Івасик Степан	Іван	5		23.06.1921
		Дмитро	6		12.08.1924
43	Івашкевич Сенько	Паранька	7		16.01.1920
44	Мазурик Григорій	Катерина	8		02.01.1921
		Микола	9		23.05.1923
45	Маслій Анна	Наталка	10	ні	01.04.1921
46	Маслійчик Дмитро	Михайло	11		19.02.1922
		Анна	12		01.03.1924
47	Скробач Анна	Степан	13	ні	01.01.1918
		Катерина	14	ні	10.04.1920
48	Снігур Іван	Анастасія	15		15.06.1920
		Дмитро	16		25.11.1923
49	Скробач Степан	Пилип	17		17.12.1920
		Тарас	18		02.12.1922
50	Скробач Єжи	Зоріка	19		14.01.1921
51	Скибак Микола	Степан	20		21.03.1922
52	Скибак Катерина	Павло	21	ні	25.06.1922
53	Снігур Степан	Марія	22		11.09.1923
54	Сас Василь	Марія	23	ні	01.09.1922
55	Сас Анна	Марія	24		11.02.1918
56	Сас Анна	Микола	25		18.02.1919
57	Сас Михайло	Микола	26		03.08.1919
58	Сас Андрій	Софія	27		27.08.1919
		Катерина	28		22.06.1924
59	Сас Іван	Марія	29		08.09.1919
60	Кодрис Іван	Текля	30		07.05.1919
61	Курець Іван	Михайло	31		31.01.1923
62	Іванців Ілько	Іван	32		21.11.1919
		Степан	33		09.02.1923
63	Іванців Степан	Петро	34		03.06.1922
64	Данилишин Степан	Анастасія	35		01.10.1922

65	Зарейко Микола	Анастасія	1		03.07.1924
66	Дзера Прокіп	Паранька	2		10.05.1919
67	Зарицький Андрій	Паранька	3		10.08.1922
68	Заборський Дмитро	Степан	4		09.08.1919
69	Зброжик Софія	Дмитро	5		01.10.1920
70	Забігач Пелагея	Андрій	6		12.02.1919
		Марія	7		24.06.1921
71	Забігач Іван	Анастасія	8		23.12.1919
72	Забігач Габріель	Степан	9		30.05.1923
73	Забігач Петро	Анастасія	10		04.06.1923
74	Дуда Павло	Марія	11		16.09.1921
75	Драган Анастасія	Анна	12		04.06.1919
76	Драган Михайло	Дмитро	13		29.10.1921
		Анастасія	14		18.10.1919
77	Дадак Микола	Софія	15		09.12.1919
78	Хабурський Дмитро	Микола	16		18.08.1919
79	Гелей Марія	Дмитро	17		11.04.1918
80	Гелемей Іван	Григорій	18		07.06.1919
81	Гой Іван	Катерина	19		27.09.1919
82	Антонів Іван	Євдокія	20		21.01.1923
83	Алембіта Іван	Степан	21		18.08.1921
		Дмитро	22		17.02.1924
84	Базів Степан	Анастасія	23		03.02.1923
85	Балацький Дмитро	Петро	24		11.03.1921
86	Балацький Іван	Марія	25		17.06.1921
87	Балацький Василь	Ксеня	26		01.01.1920
88	Балацький Генік	Петро	27		23.04.1923
89	Бажик Яків	Петро	28		14.09.1920
		Іван	29		06.08.1922
90	Балацький Іван	Дмитро	30		05.03.1919
		Катерина	31		26.12.1920
91	Балацький Петро	Дмитро	32		16.05.1924
92	Височанський Іван	Паранька	33		29.01.1922
93	Височанський	Степан	34		29.01.1922

94	Вербилоський Іван	Іван	1		01.10.1922
95	Богда Василь	Іван	2		25.07.1922
96	Вівсяник Микола	Дмитро	3		12.02.1922
		Надія	4		01.03.1922
97	Височанська Катерина	Іван	5		08.02.1922
98	Височанський Теодор	Катерина	6		10.06.1924
99	Горобець Дмитро	Іван	7		07.04.1924
100	Височанський Андрій	Марія	8		02.10.1919
101	Височанська Євдокія	Софія	9		10.12.1918
102	Височанський Дмитро	Василь	10		20.05.1921
		Степан	11		10.05.1923
103	Головка Іван	Василь	12		25.05.1919
104	Гідзяк Ілько	Іван	13		02.02.1921
105	Галушка Марія	Іван	14		05.12.1920
106	Гриців Марія	Степан	15		22.08.1919
107	Гаврилів Марія	Анастасія	16	ні	11.06.1922
108	Герасимчук Дмитро	Степан	17		08.10.1922
109	Гідзяк Микола	Марія	18		20.12.1922
110	Кордис Микола	Анна	19		27.03.1923
111	Баціца Григорій	Анна	20		28.09.1923
112	Галушка Дмитро	Петро	21	ні	
113	Гелемей Марта	Юстина	22		01.12.1921
114	Сас Анна	Анна	23	ні	
115	Поперека Василь	Іван	24	ні	10.12.1916
		Микола	25		04.11.1919
116	Сас Григорій	Петро	26	ні	06.02.1917
		Степан	27		01.04.1919
		Марія	28		08.10.1920

**Список
 заяв мешканців села Бабухова з вимогою запровадити в
 початковій двокласній школі державної (польської) мови навчання**

Порядковий № декларації	Ім'я та прізвище декларуючого	Ім'я дитини	Порядковий № дитини	Чи дійсна декларація	Дата народження дитини
1	2	3	4	5	6
1	Кушнір Куба	Йосиф	1	так	23.XI.1916
2	Анджейовський Владислав	Йоанна	2	так	13.V.1918
3	Мозоловський Євген	Казимир	3	так	14.I.1920
		Юлія	4	так	16.XII.1917
4	Вілюс Тадей	Болеслав	5	так	5.III.1919
		Катерина	6	так	4.VI.1921
5	Романків Михайло	Катерина	7	так	13.XI.1920
6	Вілюш Іван	Степан	8	так	17.VII.1918
		Ельза	9	так	14.X.1920
7	Анджейовський Михайло	Павлина	10	так	3.I.1921
8	Коглер Шміль	Ізидор	11	так	10.V.1920
		Герман	12	так	27.IV.1917
9	Гелемей Данило	Катерина	13	так	16.XII.1920
		Ганна	14	так	8.III.1917
10	Мозоловський Францішек	Власта	15	так	15.IV.1917
		Генрик	16	так	21.III.1919
		Едуард	17	так	20.XI.1916
		Данііла	18	так	5.V.1920
		Станіслав	19	так	4.VI.1922
11	Блюменрейх Гірсон	Ганна	20	так	15.X.1919
		Мортко	21	так	16.V.1920
12	Балацький Дмитро	Петро	22	так	8.VII.1919

13	Чапранський Дмитро	Ганна	1	так	27.IV.1920
		Михайло	2	так	14.X.1917
14	Брончек Рудольф	Степан	3	так	15.III.1917
15	Ольшевська Євдокія	Антоній	4	так	3.III.1920
16	Дзюба Текля	Францішек	5	так	14.VI.1917
17	Гаврилець Антоній	Анастасія	6	так	5.VI.1921
18	Липовецький Іван	Йосиф	7	так	18.IV.1921
19	Франчак Зигмунт	Марія	8	так	4.IV.1920
		Катерина	9	так	6.III.1922
20	Клісь Йосиф	Юліана	10	так	5.XI.1920

Погоджуючись із пропозицією повітової шкільної ради, кураторія Львівської шкільної округи своєю ухвалою від 31 липня 1930 р. не взяла до уваги бажання жителів села Бабухова щодо заміни двомовного навчання в двокласній Бабухівській народній школі на виклади українською мовою. При цьому основною мотивацією служили засади ст. 3 закону від 31 липня 1924 р. і § 13 розпорядження міністерства віросповідань і освіти від 7 січня 1925 р., за яким двомовне навчання могло б бути відмінене на українське лише в тому випадку, коли б дітей шкільного віку, бажаючих навчатися польською мовою, забракло.

Заяв за українську мову навчання виявилось 129, за державну мову – 20, а всього дітей шкільного віку нараховувалося 173²⁸.

Родичі й опікуни дітей шкільного віку української національності с. Бабухова з таким рішенням не погодились. Вони вважали, що під час написання заяв за державну мову викладу були допущені зловживання і фальсифікації. Підписи на заявах за українську мову навчання та їхню автентичність затвердила управа гміни. Тим часом невідомо, хто, коли і за яких дітей писав заяви з бажанням польської мови навчання. Т. зв. “урядова тасмниця” не дала можливості викрити зловживання і притягнути винних до відповідальності. Тому міністерству віросповідань і освіти пропонувалося ретельно розслідувати і вияснити, хто і за яких дітей фактично писав заяви за державну мову навчання.

Щодо названого вище звернення, кураторія не застосувала засад ст. 3 закону від 31 липня 1924 р. і § 13 розпорядження міністерства віросповідань і освіти та чинила опір їх виконанню. Тому батьки і опікуни дітей шкільного віку української національності просять відмінити прийняту ухвалу і розглянути бажання жителів

²⁸ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 56.

с. Бабухова Рогатинського повіту про заміну двомовного навчання у двокласній загальній школі в Бабухові на українську (русинську).

“12 вересня 1930 року заяву підписали:

Кордис Іван	Хабурський Андрій
Скибак Микола	Балацький Сенько
Сас Григорій	Височанський Федір
Дадак Микола	Височанський Андрій
Пилипів Микола	Третяк Микола
Гідзяк Ілько	Снігур Стефан
Галушка Дмитро	Васильців Дмитро
Зарицький Андрій	Герасимишин Дмитро
Богда Василь	Божик Яків
Височанський Іван	Ромінків Микола
Кордис Микола	Височанський Іван
Іванків Стефан	Чепіль Катерина
Гриців Стефан	Іваськевич Сенько
Скибак Юрко	Хабурський Іван” ²⁹

Відтак 11 листопада 1930 р. директор департаменту міністерства віросповідань і освіти В. Жлобицький, покликаючись на ст. 76 п. 2. Указу президента Речі Посполитої від 22 березня 1928 року, заявив, що ухвали щодо двомовного навчання в Бабухівській школі є остаточною і не може бути змінена в адміністративному порядку в найвищому адміністративному трибуналі³⁰.

Повітова шкільна рада в Рогатині отримала це рішення 9 грудня, а управа гміни у Бабухові – 27 грудня 1930 р³¹.

Тим часом польська адміністрація, попри будь-які протести мешканців Бабухова, спішила заповнити вакансії в місцевій початковій школі вчителями польської національності. Дня 25 січня 1927 р. повітова шкільна рада призначила Тадея Напюрковського тимчасовим учителем 2-го класу Бабухівської початкової школи від 1-го лютого 1927 р³².

Наприкінці 20-х років боротьба за українську школу в Галичині набувала ще гострішого характеру. Українські парламентарі розвінчували асиміляторську політику Польщі, вимагали створити рівні із поляками умови для розвитку українського шкільництва. Тільки протягом одного засідання сойму 15 травня 1928 р. українські парламентарі скерували на розгляд 17 запитів щодо закриття

²⁹ ЦДІАУ, м. Львів, ф. 179, оп. 2, спр. 27, арк. 57.

³⁰ Там само, арк. 78.

³¹ Там само, арк. 86.

³² Там само, арк. 8.

українських шкіл та гімназій, переведення українських учителів на польську територію країни³³.

Відтак 21 червня 1928 р. М. Галущинський на засіданні сенатської бюджетної комісії виголосив промову, де вказав на катастрофічний стан початкового шкільництва. За його словами, в 1927–1928 н. р. в Галичині залишилося 690 українських початкових шкіл, на Волині – 4, а на Поліссі не залишилося жодної³⁴. Парламентар висловив здивування міністрові віросповідань і освіти, який вимагав від української молоді лояльності до Польської держави, водночас навіть не пробуючи зрозуміти суті українських проблем³⁵. Найгострішою з них виявилася проблема відсутності в українських школах достатньої кількості українських учителів. Цю проблему розглянув з'їзд культурно-освітніх працівників, який відбувся 29 вересня 1928 р. З'їзд звернувся з проханням до українських культурно-освітніх організацій, особливо до товариства “Просвіта”, спрямувати свою діяльність на підвищення рівня освітньої роботи, на виховання молоді в дусі відданості власному народові. На з'їзді йшлося також зберегти відповідні форми і методи освітньої праці та створити у Львові освітній інститут³⁶.

Проблеми українського шкільництва були в центрі уваги українських політичних партій. Так, з'їзд Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), що відбувся 24–25 грудня 1928 р. у Львові, висловив рішучий протест проти дискримінаційних дій польської влади в культурно-освітніх справах і запропонував встановити патронат українського громадянства над школою, створити для цього спеціальний фонд. З'їзд також рішуче засудив переслідування українських учителів, яких за найменший протест переводили в польську частину держави³⁷.

Проте зусилля політичних партій, громадських організацій не дали бажаних результатів, насамперед у справі ліквідувати утраквістичні школи. Дня 29 листопада 1930 р. президент Польщі вніс доповнення до закону про шкільну реформу, згідно з яким зміна мови навчання могла відбутися не раніше, ніж через 7 років з часу “остаточної ухвали”, яка встановлювала мову викладів для даної школи. Оскільки в утраквістичних школах Східної Галичини мова навчання останній раз була визначена у 1930 р., то й відповідні зміни могли настати не раніше 1937 р. Насправді вони не відбулися ні в 1937-му, ні в наступних роках.

³³ *Sprawozdanie stenograficzne z 8 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 15 maja 1928 roku.* (Warszawa: Druk M.S. Wojsk, 1928), S. VIII/22.

³⁴ *Spawozfanie stenograficzne z 5 posiedzenia Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 czerwca 1928 r.* (Warszawa: Drukfrnia Panstwowa, 1928), S. V/20.

³⁵ “З парламентської арени”, *Діло*, Ч. 122. (3 червня 1928), 3.

³⁶ *Звіт з діяльності товариства “Просвіта” за час від 26 грудня 1927 р. до 31 грудня 1928 р.* (Львів: Просвіта, 1929), 8.

³⁷ “Народний з'їзд Українського національно-демократичного об'єднання в днях 24 і 25 грудня 1928 р.”, *Діло*, (1929), 130–134.

Отже, аналізуючи стан українського шкільництва в Галичині у 20-х роках ХХ ст., слід зазначити, що українська спільнота доклала максимум зусиль для захисту краю від асиміляційної політики польського уряду. Зусилля мешканців галицьких сіл, зокрема с. Бабухова, українських політиків та культурно-освітніх діячів були скеровані на захист української мови та культури у складі духовно та ментально чужої Польської держави, на проведення різноманітних протестних акцій на захист українських вчителів, за відкриття українських шкіл, гімназій, університету.

Усупереч асиміляторській політиці Польщі українські педагоги краю відкинули до історичних архівів застарілі назви *Русь, русин, руський*, вперто і наполегливо долаючи адміністративні перешкоди, шалений наступ полонізації, привчали галицьку спільноту усвідомлювати власну гідність, її імени – *Україна, українець, український*. Гасла про суспільну співпрацю для блага розвою національної освіти українська громадськість підтримала і морально, і матеріально.

**THE STRUGGLE OF GALICANS FOR UKRAINIAN AS TEACHING
LANGUAGE OF PRIMARY SCHOOLS IN 1920s
(BASED ON MATERIALS OF THE COMMUNITY
OF BABUKHIV, ROHATYN COUNTY)**

Stepan GELEY

Lviv University of Trade and Economics
Department of History and Philosophy
Tugana-Baranovsky, 10 str., Lviv, 79005, Ukraine
e-mail: popovych91@ukr.net

The article reveals the forms and methods of struggle of the inhabitants of Galician village of Babukhiv in the 1920s. for the right to teach children at local school in Ukrainian language. The author notes that after the First World War, Galicia, along with other Ukrainian lands, became part of the Polish state. On March 14, 1923, the Council of Ambassadors recognized the accession of Galicia to the Polish state as a separate international act. As a result, 7 million Ukrainians in Western Ukraine turned out to be the only large nation in Europe that did not gain independence at that time. Accelerated polonization of the administrative apparatus and schooling began. Its main principles in the field of education were laid down in the so-called Frontier laws – the “Law on Certain Provisions in the Organization of Schooling” and the “Law on the State Language in Administrative Bodies of Local Self-Government”, approved by the Sejm on July 31, 1924. The Law on School Reform provided that the main type of public school was bilingual or so-called Utraquist. Analyzing these laws, the author concludes that the main task of the Polish administration from the first years of its rule in Galicia was to limit the network of Ukrainian schools, to polonize them.

Keywords: schooling, teacher, assimilation policy, Babukhiv residents.

REFERENCES

- CDIAU, m. Lviv, f. 179, op. 2, spr. 1, 2, 5.
CDIAU, m. Lviv, f. 179, op. 2, spr. 4.
CDIAU, m. Lviv, f. 179, op. 2, spr. 27.

- Celevycz, V. *Pro novi polski shkilni zakony. Zi vstupom posla Sergia Kozyczkogo*, (Lviv, 1925), 6–10. (in Ukrainian)
- Lvivska naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka, f. 9, ark. 1. (in Ukrainian)
- “Narodnyj z’izd Ukrainського nacionalno-demokratychnogo ob’jednannia v dnyah 24 i 25 grudnia 1928 r.,” *Dilo*, (1929), 130–134. (in Ukrainian)
- Prokip, A. “Osvitnia polityka nacional-demokrativ u 1920–1930-h rokah”, *Visnyk Lvivskoi komercijnoi akademii, Seria – humanitarni nauky*, 2014, No. 12: 138. (in Ukrainian)
- Panfilova, T. *Stanovlennia gromadianskogo suspilstva u Zahidnij Ukraini (XIX – persha tretyna XX stolittia)*, (Lviv, 2015), 252. (in Ukrainian)
- Sprawozfanie stenograficzne z 8 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 15 maia 1928 roku*. (Warszawa: Druk M.S. Wojsk, 1928), S. VIII/22. (in Polish)
- Sprawozdanie stenograficzne z 5 posiedzenia Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 czerwca 1928 r.* (Warszawa: Drukarnia Panstwowa, 1928), S. V/20. (in Polish)
- Stuparyk, B., “Borotba za ukraïnsku movu na Rogatynsčyni u 1925–1926 rr.,” *Rogatynska zemlia, istoria ta sučasnist, Materialy drugoi naukovoi konferencii, Rogatyn, 26–27 bereznia 1999*, (Lviv, 2001). (in Ukrainian)
- Zvit z dijalnosti tovarystva Prosvita za čas vid 26 grudnia 1927 r. do 31 grudnia 1928 r.*, (Lviv: Prosvita, 1929), 8. (in Ukrainian)
- “Z parlamntnskoï areny”, *Dilo*, cz. 122, (3 czervnia 1928): 3. (in Ukrainian)

УДК: 930.2:[314.1:[272+271.4]](=1:477.83/.86)''1918/1939''(093.2)

ORCID ID: 0000-0002-9681-5225

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3616>

НАЦІОНАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЛЬВІВСЬКОГО ПОВІТУ (1918–1939)

Ігор МРАКА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: ihor.mraka@lnu.edu.ua

Національно-релігійні відносини у Східній Галичині міжвоєнного періоду віддавна привертають увагу дослідників. Перші праці, присвячені цій проблемі, з'явилися одразу після проведення першого офіційного перепису населення урядом Польщі в 1921 р., а їхні автори доводили/заперечували/сумнівалися у правдивості його результатів. Попри певну заполітизованість теми національно-релігійних відносин, військові структури міжвоєнної Польщі були чи не єдиними, які намагались реалістично оцінити демографічну ситуацію і політичні настрої в регіоні, позаяк це було важливою складовою, щоб забезпечувати боєздатність армії і обороноздатність країни. У статті зроблено спробу проаналізувати національний та релігійний склад населення Львівського повіту та його динаміку впродовж міжвоєнного періоду. Джерельною базою студій стали офіційно опубліковані результати польських переписів 1921 і 1931 рр., переписів Австро-Угорщини 1880–1910 рр., а також статистичні матеріали, виявлені в Архіві нових актів у Варшаві та Центральному військовому архіві (Варшава, Польща). Аналіз джерел дозволив простежити зміну чисельності населення більшості населених пунктів Львівського повіту за національною ознакою та конфесійною приналежністю, охарактеризувати підготову і проведення обох переписів, ставлення до них українців.

Ключові слова: Львівський повіт, національно-релігійний склад населення, перепис, українці, поляки, євреї, римо-католики, греко-католики.

Тема національної і релігійної структури населення міжвоєнної Польщі, особливо у Східній Галичині, здавна привертає увагу дослідників¹, а через все більшу відкритість і доступ до нових пластів архівних документів надалі зберігає свою актуальність. Мета статті – на підставі опублікованих матеріалів переписів населення та нових архівних документів проаналізувати національну та релігійну структуру людності Львівського повіту, його динаміку впродовж міжвоєнного періоду.

Перша світова, а згодом і польсько-українська війни змінили чисельність і національно-релігійний склад населення Львівського повіту. Захоплення Львова і прилеглих територій, здебільшого теренів Львівського повіту, польським військом у листопаді 1918 р., вимагали від місцевого військово-політичного керівництва розуміння міжнаціональних відносин контрольованої території заради

¹ Дет. див. О. Дудяк *Динаміка соціальної структури і зайнятості польського населення Західної України у міжвоєнний період (20-ті–30-ті рр. XX ст.)*. Авт. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н., (Львів, 2003), 4–8.

гарантій безпеки. Найімовірніше це спонукало Командування польських військ у Львові (*Naczelnej Komendy Wojsk Polskich we Lwowie*) звернутися до керівництва Львівського повіту за інформацією про національну структуру людности. Так постав документ конфіденційного характеру під промовистою назвою “Опис гмін Львівського повіту” (“*Spis gmin powiatu Lwowskiego*”), датований 29 листопада 1918 р. (тепер цей документ зберігається в Архіві нових актів у Варшаві), де, зокрема, стверджувалось, що польська людність деяких сіл “відчувала тривогу” за власну безпеку².

Отож, у документ внесено 133 населені пункти, по кожному з яких вказано чисельність польського і українського населення. Сорок п’ять з них підкреслено, на чому автори документу наголосили, що там переважало населення польської національності, в решти – українське. При цьому частина “польських” сіл розташована безпосередньо біля Львова і їх приєднали до міста в 1930 р.³ Найчисленнішими з них були Клепарів, де мешкало 4501 поляків і 1441 українців, Козельники – відповідно 939 поляків і 99 українців, Кульпарків – 1923 поляків і 753 українці, Кривчиці – 1235 поляків і 267 українців, Замарстинів – 5869 поляків і 2527 українців, Знесіння – 2232 поляків і 1669 українців, Мале Голоско – 614 поляків і 104 українці, Сигнівка – 1500 поляків і 376 українців (див. документ 1). Про чисельність інших народностей, скажімо євреїв, німців, інформація відсутня.

У 1921 р. проведено перший офіційний перепис у II Речі Посполитій, який мав показати фактичну кількість обивателів країни. Його підготовка та проведення викликали негативну реакцію в українського політикуму і в еміграції, і у Східній Галичині. Офіційна позиція уряду ЗУНР була однозначна – Польща не має жодного права проводити на українських землях перепис. В одній з перших протестних публікацій на сторінках “Українського Прапора” говорилося:

“Таким чином Польща як тимчасовий військовий окупант галицької території не має найменшого права і не сміє переводити у нас ніяких організаційно-державних уладжень, отже тим менше адміністраційної статистики і спису населення. Нема ніякого акту, з якого можнаби заключати про приналежність Східної Галичини до Польщі. Зате цілий ряд документів і актів найвисшого Ареопагу Антанти доказує, що Східна Галичина це для Польщі чужа територія”⁴.

Водночас у селах Східної Галичини поширювались різноманітні листівки та інші матеріали, в яких українців закликали бойкотувати перепис, чинити опір

² Spis gmin powiatu Lwowskiego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 45, sygn. 54, k. 27.

³ Rozporządzenie Rady Ministrów u dnia 11 kwietnia 1930 r. o rozszerzeniu granic miasta Lwowa, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr. 35 (1930), poz. 286.

⁴ Конскрипція у Східній Галичині, *Український Прапор*, 6 серпня 1921.

його проведенню (див. дод. 1, 2)⁵. Однак, попри значні зусилля українського політикуму, перепис відбувся. В окремих випадках він проходив з численними порушеннями, позаяк переписні комісари самі заповнювали аркуші, при цьому погрожували мешканцям сіл, коли ті відмовлялися їх підписувати через цілком або частково внесені неправдиві відомості. Інколи доходило до відкритих погроз. Як приклад – мешканцеві села Грибовичі Львівського повіту Василеві Зінкевичу поліцейський погрожував набитим револьвером аби в такий спосіб примусити його підписати переписний аркуш⁶. Також траплялися випадки, коли переписні комісари записували українські родини польськими, жандармерія насильно змушувала людину до перепису, арештовувала діячів, ув'язнювала їх за активну антипереписну пропаганду⁷.

Результати першого перепису офіційно були опубліковані аж у 1927 р. Однак перші офіційні відомості про національний склад населення Львівського воєводства з'явилися в 1924 р. в “*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*”⁸ Отож, у Львівському повіті станом на 1921 р. зафіксовано 149 551 осіб, з яких 3 075 жило в містах, 143 279 – в селах, 3 197 – в поміщицьких фільварках. Йдеться про осіб, які на момент перепису перебували в населеному пункті (внесені до рубрики як “*ludność obecna*”). З числа цих осіб 89 709 вказані поляками, 52 353 – русинами, 1888 – німцями, 5469 – євреями, 127 – інша національність, 5 – не відомо⁹.

⁵ З рук до рук! З хати до хати!, Державний архів Львівської області, ф.1 (Львівське воєводське управління, 1918–1939), оп. 11, спр. 122, арк. 14, 18.

⁶ Польська конскрипція, *Український Прапор*, 22 жовтня 1921; Польська конскрипція, *Український Прапор*, 5 листопада 1921; Польська конскрипція, *Український Прапор*, 26 листопада 1921.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 462 (Український горожанський комітет, м. Львів), оп.1, спр. 95, арк. 74 а, 92–93; Там само, спр. 96, арк. 19, 38, 57.

⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, Т. III, Warszawa, 1924. До Львівського повіту належало 2 міста (Новий Яричів, Щирець), 131 село і 91 поміщицький фільварок. Під час укладання “*Skorowidza*” виникли певні труднощі з розмежуванням сіл і поміщицьких фільварків, оскільки назви поміщицьких фільварків співпадали з назвами сіл. Це пояснювалося тим, що у Східній Галичині ще з часів Австро-Угорщини існували одиничні гміни, назви яких по суті ототожнювалися з назвами сіл. Окремою проблемою стало визначення кількості мешканців поміщицьких фільварків, оскільки переписні комісари у більшості випадків під час перепису не виокремлювали обивателів сіл і фільварків. Тому Головна статистична управа у Варшаві у переписці зі старостами встановила, які поміщицькі фільварки в день перепису ще існували і в підсумку подала їх у розділі III таблиць по кожному повіту. При цьому з'ясувалося, що кількість поміщицьких фільварків порівняно з переписом 1910 р. зменшилася на 31 (22 розпарцельовано, а 9 рахувалися як лісові ділянки, але безлюдні).

⁹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski...* s. 24–27. Водночас, весною 1926 р. воєводська управа державної поліції у Львові розіслала повітовим управлінням поліції статистичний матеріал про національну конфесійну структуру населення Львівського воєводства, опрацьований на підставі перепису та інших урядових джерел. Станом на 30 вересня 1921 р. у Львівському повіті мешкала 149 551 особа (поляки – 89 709, українці – 52 323, німці – 1 888, євреї – 5 469). 3 084 – мешканці міст (за конфесійною приналежністю: римо-католики – 704, греко-католики – 682, юдеї – 1638, євангелісти – 59; за національною ознакою: поляки –

У двох містах (Новий Яричів, Щирець) більшість склали поляки – 2527 осіб (82,17%), а далі йшли русини 354 (11,5%), євреї – 176 (5,7%), німці – 18 (0,58%)¹⁰. При цьому в Новому Яричеві зафіксовано 1811 осіб польської національності і 295 української, а в Щирці відповідно 716 і 59. Якщо ці цифри порівняти з даними згаданого вище “*Опису тмін Львівського повіту*”, то у обох містах чисельну перевагу здобули поляки, оскільки ще в 1918 р. в Новому Яричеві мешкало 914 українців і 730 поляків, а в Щирці – 165 українців і 113 поляків¹¹. Зовсім іншою ситуація була, якщо аналізувати населення міста за його конфесійною приналежністю. Отож, згідно з результатами перепису, в обох містах домінували особи юдейського віровизнання – 1638, далі римо-католики – 695, греко-католики – 682, євангелісти – 59, інші – 1¹². Однак, якщо дані перепису 1921 р. про віровизнання порівняти з аналогічними даними переписів часів Австро-Угорщини, то побачимо, що в Новому Яричеві та в Щирці протягом 1880–1910 рр. завжди домінували юдеї, другою за чисельністю спільнотою були греко-католики, а замикали трійку римо-католики. Винятком був 1880 р., коли в Новому Яричеві римо-католики переважали греко-католиків (див. табл. 1)¹³.

2 536, українці – 354, німці – 18, євреї – 176). Отже, дані розіслані для службового користування, фактично співпадали з пізніше опублікованими (Skorowidz miejscowości, opracowany na podstawie wyników powszechnego spisu ludności z dnia 30.09.1921. Lwów, dnia 22 marca 1926 r., Державний архів Львівської області, ф. 121, оп. 2, спр. 364, арк. 43 зв–44).

¹⁰ Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski, T: III, (Warszawa, 1924), 24.

¹¹ Spis gmin powiatu Lwowskiego, Archiwum Akt Nowych, zesp. 45, sygn. 54, k. 29, 31.

¹² Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie, (Warszawa, 1927), 56–57; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski, T: III, (Warszawa, 1924), 24.

¹³ Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Tom XXIV. Zeszyt II. Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881–1910), (Lwów, 1912), 49. Відомий український дослідник національно-релігійних відносин у Східній Галичині Володимир Кубійович стверджував, що “конфесійна статистика населення за австрійськими переписами майже цілком вірна, але цього не можна сказати про мовну статистику, по-перше тому, що вона не брала до уваги жидівської мовної групи і залічувала їх, як знаємо до поляків (бл. 600 000), по-друге, тому, що тоді вже в добу гострої національної боротьби – польські чиновники, в руках яких була адміністрація краю, не провадили перепису об’єктивно, зменшуючи число українців і збільшуючи їх коштом (і коштом жидів) число поляків” (В. Кубійович *Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (етнографічні відношення)*, (Чікаго–Нью Йорк, 1963), 14).

Таблиця 1

**Конфесійна приналежність мешканців міст Львівського повіту
 у 1880–1910 рр.**

Гміни	Рік	К-ть населення	Віровизнання				Відсоток			
			Рим.-кат.	Гр.-кат.	Юдеї	Інше	Рим.-кат.	Гр.-кат.	Юдеї	Інше
Новий Яричів	1880	2571	846	551	1170	2	32,9	21,5	45,5	0,1
	1890	2895	651	1071	1168	5	22,5	37,0	40,3	0,2
	1900	3121	696	867	1554	4	22,3	27,8	49,8	0,1
	1910	3186	679	898	1608	1	21,3	28,2	50,5	0,0
Щирець	1880	1754	114	152	1385	103	6,5	8,6	79,0	5,9
	1890	1682	135	141	1303	103	8,0	8,4	77,5	6,1
	1900	1730	138	166	1324	102	8,0	9,6	76,5	5,9
	1910	1614	113	165	1264	72	7,0	10,2	78,3	4,5

Джерело: Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych. Tom XXIV. Zeszyt II. Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881–1910), Lwów, 1912, s.49.

Відчутні зміни відбулися і у національній структурі населення сіл. Поляки переважали у 64 селах, тоді як ще у грудні 1918 р. лише у 45. Українці ж у 1921 р. переважали у 67 селах, а в грудні 1918 р. у 88. Цей перепис продемонстрував, якщо порівнювати з листопадом 1918 р., стрімке “зростання” польської людности у шістнадцяти селах, і, як наслідок, їхню відчутну чисельну перевагу. Наприклад, якщо у 1918 р. в селі Гуменець жило 36 поляків і 824 українці, то у 1921 р. ситуація змінилася кардинально – 537 поляків і 367 українців. Аналогічно в селі Малі Підліски було 78 поляків й 422 українці, а за три роки стало 386 поляків і 89 українців. Проте найбільше зміни зачепили село Зарудці, де ще у 1918 р. мешкало 492 поляки і 785 українців, а у 1921 р. вже було 1302 поляки і “залишилося” тільки 4 українці. І це не поодинокі випадки (дет. див. табл. 2).

Таблиця 2

**Зміна національного складу населення окремих сіл
 Львівського повіту за період 29 листопада 1918–30 вересня 1921 р.)¹⁴**

№	Село	1918		30.09.1921 р.		1918		30.09.1921 р.	
		Поляки	Поляки	Римо-кат.	Українці	Українці	Греко-кат.		
1.	Чарушовичі*	317	560	365	668	331	523		
2.	Фалькенштейн	52	423	187	75	0	34		
3.	Гуменець	36	537	21	824	367	876		
4.	Малехів*	405	557	413	566	450	577		
5.	Мілошовичі*	115	590	190	615	164	543		
6.	Нагоряни*	197	331	267	259	121	160		
7.	Никонковиця	89	492	205	469	65	344		
8.	Острів	284	932	482	1299	620	988		
9.	Пікуловичі*	529	1162	723	961	341	747		
10.	Підтемне*	185	263	195	201	139	207		
11.	Малі Підліски*	78	386	93	422	89	364		
12.	Рудно*	239	530	369	419	305	419		
13.	Загородки	7	67	14	72	31	57		
14.	Зарудці*	492	1302	704	785	4	582		
15.	Збоїська*	443	681	515	564	244	407		
16.	Журавники	479	555	462	483	382	467		

* вказано суму мешканців сіл і поміщицьких фільварків

З конфесійної точки зору станом на 1921 р. ситуація у Львівському повіті виглядала так: римо-католики – 70 029, греко-католики – 65084, юдеї – 11567, інше віровизнання – 2871¹⁵. У сільській місцевості мешкало 69 334 римо-католиків, 64 402 – греко-католиків, 9 929 – юдеїв, 2 814 – інші. Зі 131 села римо-католики становили більшість у 50¹⁶.

¹⁴ Spis gmin powiatu Lwowskiego, Archiwum Akt Nowych, zesp. 45, sygn. 54, k. 28–32; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, T: III, (Warszawa, 1924), 24–27.

¹⁵ *Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie*, (Warszawa, 1927), 56–57.

¹⁶ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, T: III, (Warszawa, 1924), 24–27.

Порівнюючи дані про національність і віровизнання, можна зауважити, що дані цих рубрик не співпадають. Так, кількість поляків у повіті є більшою, ніж римо-католиків на 19 680, тоді як число греко-католиків перевищує чисельність українців на 12 731. Фактично можна констатувати, що цих 12731 осіб греко-католицького віровизнання записали поляками, тоді як, за словами Володимира Кубійовича, “в дійсності така група зовсім не існує, за винятком західного пограниччя і деяких міст (кругло 32 000)”¹⁷. Такою ж була ситуація з єврейською спільнотою: кількість юдеїв (11567 осіб) перевищувала кількість євреїв (5469) на 6 098 осіб, а осіб євангелістського віросповідання (2653 осіб) є більше, аніж німців (1888 осіб) на 765 осіб, яких поза сумнівом зареєстровано в часі перепису як осіб польської національності.

Різниця показників в обох рубриках, стверджував польський дослідник Альфонс Крисінський, зумовлена тим, що велика кількість греко-католиків і православних були необґрунтовано записані поляками, а також низьким рівнем національної свідомості респондентів, які, припустив дослідник, радше ототожнювали національність з державою замешкання¹⁸. Тому можна погодитися з думкою, що дані перепису 1921 р. не є реалістичні, а лише приблизно відображають національні і релігійні відносини південно-східних воєводств, у тому числі і Львівського повіту¹⁹. З недостовірністю даних перепису погоджувалися деякі дослідники ще у міжвоєнний період²⁰.

Демографічні зміни, що відбулися за десять років, мав продемонструвати другий перепис, призначений постановою Ради Міністрів Речі Посполитої 2 вересня 1931 р. на 9 грудня того ж року. Цього разу, на відміну від перепису 1921 р., враховувано рідну мову та релігію. Це дозволяло тенденційно і неоднозначно формулювати рубрику мови. Як наслідок, у формулярах для українців східних воєводств з’явилися рубрики “українська” і “руська” мови, що у підсумку позначилося на результатах перепису²¹.

¹⁷ В. Кубійович *Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (етнографічні відношення)*, (Чикаго–Нью Йорк, 1963), 15.

¹⁸ А. Krysiński Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce, *Sprawy Narodowościowe*, № 6 (1928), 670–676. Аналогічної думки дотримувався і інший польський дослідник Єжи Томашевський, вважаючи, що національність часто плутали з громадянством (J. Tomaszewski *Stosunki narodowościowe w Drugiej Rzeczypospolitej, ó Polska Niepodległa 1918–1939*, red. J. Żarnowski, (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984), 140.

¹⁹ В. Кубійович *Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (етнографічні відношення)*, (Чикаго–Нью Йорк, 1963), 15.

²⁰ S. Szulc O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931, *Kwartalnik Statystyczny*, T. IX (1932), 32; А. Krysiński Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich, *Sprawy Narodowościowe*, R. III. № 3–4 (1929), 426.

²¹ С. Макаруч Населення Західної України за переписом 1931 року, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 32 (1997), 55.

Напередодні українські політики, громадські діячі, греко-католицьке духовенство розгорнули активну просвітницьку і агітаційну роботу. Особливо заповзяними були члени “Просвіти” та Українського Національно-Демократичного Об’єднання (УНДО). Під час зустрічей з людьми вони закликали рішуче взяти участь у переписі, роз’яснювали зміст запитальника перепису, його відмінності від 1921 р. Особливий наголос під час цих зустрічей робився на необхідності декларувати переписним комісарам рідною “українську”, а не “руську” мову і, відповідно, називати себе “українець”, а не “русин”²². Перепис відбувся 9 грудня 1931 р. і проходив декуди в доволі напруженій атмосфері. Найбільші дискусії і суперечки викликали рубрики про мову та віросповідання. Часто комісари відмовлялися фіксувати рідною мовою українську, а самовільно вписували “руська”, про що неодноразово повідомляла газета “Діло”²³.

Згідно з результатами перепису, опублікованими аж у 1938 р.²⁴, у Львівському повіті жило 142 800 осіб, з яких 9 283 у містах, а 133 517 у сільській місцевості. Головна увага і прихильників, і критиків результатів перепису безперечно була прикута до даних про рідну мову. Відтак, згідно з офіційними даними, польську мову вважали рідною 80 712 осіб, українську – 58 395 (27 613 – українську, 30 782 – руську), німецьку – 1 809, іврит – 1 548, гебрайську – 21, російську – 13, білоруську – 9, чеську – 9, іншу – 36, не подали – 248. Впадає у вічі різке зростання міської людності – з 3 075 у 1921 р. до 9 283 осіб. 6 392 мешканці міст задекларували рідною польську мову, 496 – іврит і 15 – гебрайську мови. Україномовних городян було 2 072 осіб, при цьому 1 404 з них вважали рідною українську мову, 668 – руську. Домінування польськомовної людності перепис зафіксував і у сільській місцевості. Так, польську мову задекларували рідною 74 320 осіб, українську – 56 323 (з них “українську” – 26 209, “руську” – 30 114 осіб), німецьку – 1 522, іврит – 1 052, гебрайську – 6, білоруську – 9, чеську – 8, російську – 12, іншу – 31, не подали – 234²⁵.

Конфесійна приналежність мешканців повіту, згідно з офіційно опублікованими даними перепису, була такою: до греко-католицького віросповідання належало

²² Перепис населення дня 9-го грудня ц.р. Як треба записуватись при переписі? (Про переписні аркуші і спосіб їх виповнювання), *Діло*, 29 листопада 1931; Перед конскрипцією, *Діло*, 2 грудня 1931; Перед загальним переписом. Підготовчий рух у краю, *Діло*, 3 грудня 1931.

²³ З конскрипційних практик (Звідомлення з місць), *Діло*, 3 січня 1932; З конскрипційних практик (Звідомлення з місць), *Діло*, 13 січня 1932.

²⁴ Однією з причин повільного опрацювання, систематизації і підготовки до друку результатів перепису був брак фінансування, про що 15 січня 1935 р. заявив керівник Головної статистичної управи Польщі Едвард Штрум де Штрем під час зустрічі з представниками Міністерства військових справ (Protokoł konferencji odbytej dnia 15 stycznia 1935 r. w lokalu Głównego Urzędu Statystycznego, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.3, sygn. 441, k. 110).

²⁵ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa*, (Warszawa, 1938), 43.

67 507 осіб, римо-католицького – 67 430, православного – 85, євангелістського – 2 320 (але найчисленнішою була спільнота авгсбурзького віросповідання – 1 721 особа), інших християнських конфесій – 252, юдейського – 5 087, іншого нехристиянського – 8, не окреслене – 10, не подано – 101. У двох містах, порівняно з попереднім переписом, відбулися кардинальні зміни. Чисельність представників римо-католицької віри зросла порівняно з 1921 р. майже у п'ять разів – з 695 до 3 389 осіб, греко-католиків збільшилося майже у чотири з половиною рази – з 682 до 3 151. Натомість зростання юдеїв виявилось найменшим – з 1 638 до 2 324 осіб. У сільській місцевості конфесійна структура також різнилася від мовної. Чисельність римо-католиків і греко-католиків була майже однаковою – 64 041 і 64 356. Водночас у повіті жило 2 763 осіб юдейського віровизнання, 1920 – євангелістського, 81 – православного²⁶.

Співставивши дані рубрик про мову і віросповідання легко помітити істотні відмінності як у повіті в цілому, так і в містах/селах. Наприклад, різниця між тими, хто задекларував рідною польську мову і римо-католиками загалом у повіті становить 13 282 особи. Ситуація з іншими народностями є цілком протилежною. Так, число греко-католиків (67 505) є більшим від тих, кому переписні комісари зафіксували рідною українську мову (58 395) на 9 112, а різниця між юдеями (5 087) і тими, що вважали рідною їдиш і гебрайську мови (1569) становить 3 518 осіб. Різниця між євангелістами (2 320) і носіями німецької мови (1 809) – 511 осіб. Якщо сумувати усі три різниці, то отримаємо 13 141, що практично дорівнює різниці між польськомовними і римо-католиками (13 282). Ця тенденція простежується і в містах, і в сільській місцевості. Наприклад, у містах повіту різниця між тими для кого польська мова була рідною (6 392) і римо-католиками (3 389) складала 3 003 осіб. Натомість різниця між греко-католиками (3 151) і україномовними містянами (2 072) дорівнювала 1 079 осіб, між євангелістами (400) і тими, хто вважав рідною німецьку (287) – 113 осіб, а кількість осіб юдейського віросповідання була більша за тих, для кого їдиш і гебрайська були рідними на 1813 осіб. Сума останніх трьох різниць дорівнює 3 005 осіб. Ці обрахунки підтверджують, що переписні комісари записували рідною польську мову представникам інших національностей, чим спотворювали результати перепису.

Про зловживання переписних комісарів, сумніви у правдивості перепису одразу ж після його проведення почали повідомляти українські часописи та українські послы в Соймі²⁷. Повідомлення преси, дискусії між польськими і українськими соймовими послами, розуміння політичного підтексту перепису

²⁶ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa*, (Warszawa, 1938), 38.

²⁷ Sprawozdanie Stenograficzne z 40 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 15 grudnia 1931 r., s. 128; Do Pana Wojewódzkiego Komisarza Spisowego, Urząd Wojewódzki Tarnopolski w Tarnopolu, Warszawa, dnia 2 lutego 1932 r., Державний архів Тернопільської області, ф. 231 (Тернопільське воєводське управління (1909–1939 pp.), оп. 1, спр. 1985, арк. 31.

породжували у військових сумніви в цілковитій достовірності його результатів. Від моменту запровадження обов'язкової військової повинності і зростання кількості представників національних меншин у війську справа їхньої політичної лояльності, частку в окремих військових частинах завжди вивчали відповідні військові структури. З огляду на це, Командування округу корпусу "Львів", відповідно до наказу Міністерства військових справ, зобов'язало повітові команди поповнення (ПКП)* у жовтні 1932 р. підготувати своєрідну інформаційну довідку про національну і релігійну структуру людності повітів, на які поширювалася територія їх адміністрування, описати політичну ситуацію, ставлення греко-католицького і православного духовенства до польської держави, діяльність громадських, політичних і фінансово-економічних інституцій²⁸. У результаті протягом жовтня–листопада 1932 р. керівництво ПКП "Львів" подало описи Львівського та Бібрецького повітів, що входили в територію їх адміністрування. Ці описи складені в довільній формі, а статистичні відомості про національну структуру населення у кожній з гмін повіту подано у відсотках. При тому вказано відсоток поляків і сумарний відсоток національних меншин. Інформація про конфесійну структуру повіту відсутня (дет. див. документи 2, 3).

Отож, проаналізувавши подані повітовою командою поповнення "Львів-повіт" дані про національний склад населення, можемо констатувати, що у Львівському повіті польська людність переважала у 60 населених пунктах, в решти – 68 – національні меншини. Шість сіл були цілком польськими, у шістнадцяти польська спільнота становила 90–100%, у семи – 80–90%, у дев'яти – 70–80%, у дев'яти – 60–70%, і у тринадцяти – 50–60%²⁹. Визначити чисельність або ж відсоток інших

* ПКП належали до так званої спеціальної військової адміністрації, яка не співпадала з адміністративно-територіальним поділом (воєводства, повіти). Вони відповідали за підготовку і проведення щорічного призову, мобілізації і ін. Повіти Тернопільського воєводства входили до складу шести ПКП з центрами у Тернополі (Тернопільський, Терехівський, Скалацький, Збарзький повіти), Чортків (Борщівський, Чортківський, Копичинецький, Заліщицький), Золочів (Золочівський, Зборівський, Перемишлянський), Бережани (Бережанський, Підгаєцький, Рогатинський), Кам'янка-Струмилівська (Кам'янка-Струмилівський, Бродівський, Радехівський), Бучач (Бучацький, Тлумацький) (W. Witkowski *Historia administracji w Polsce*, (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007), 337; J. Malec, D. Malec *Historia administracji i myśli administracyjnej*, (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003), 165–166; Wykaz PKU, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.1, sygn. 472.

²⁸ Opisy powiatów, wchodzących w skład P.K.U. Tarnopol pod względem narodowościowym, Tarnopol, dnia 6 listopada 1932, L.dz.414/Tj/32., Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, I.300.37, sygn. 7, k. 20, 46, 67; Opisy powiatów, wchodzących w skład P.K.U. Buczacz pod względem narodowościowym, Buczacz, dnia 5.XI.1932, L.dz.291/Tjn.32, Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, I.300.37, sygn. 8, k. 21, 32, 61.

²⁹ Szczegółowy opis powiatów: lwowskiego i bobreckiego, wchodzących w skład P.K.U. Lwów-Powiat pod względem narodowościowym, Lwów, dnia 30 listopada 1932 r. L.dz.417/tj/32., Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.37, sygn. 8.

народностей у кожному населеному пункті повіту станом на 9 грудня 1931 р. через брак архівних документів практично неможливо. Хоча цілком очевидно, що за винятком німецьких колоній, у більшості сіл повіту, коли автори документу писали про національні меншини, йшлося головно про українців.

Про недостовірність результатів перепису 1931 р. писав один з його організаторів – тодішній керівник Головної статистичної управи Польщі Едвард Штурм де Штрем. Він стверджував, що в отриманих зі східних воєводств анкетах дуже часто було виправлено “українська”/“білоруська” мова на “польська”. Масштаби фальсифікацій були настільки великі, що в один момент думали навіть не опрацьовувати ці матеріали. Лише за наполяганням політичного керівництва підрахунок завершено, а переписні аркуші знищено³⁰. Дехто з сучасників Е.Штурм де Штрема міг закинути йому, що в такий спосіб він прагнув пристосуватися до нових політичних реалій післявоєнної Польщі. Однак, варто зауважити, що сьогодні відомо достатньо документів, що підтверджують слова Е. Штрум де Штрема. Це, передусім, звіти керівників інших Повітових команд поповнення, деякі автори яких визнавали, що офіційна статистика, йдеться передусім про рубрику мова, не відповідала дійсності³¹.

Тому для визначення чисельності тої чи іншої національності у Львівському повіті, варто взяти за основу утверджену в українській науковій літературі тезу, що визначальну роль відіграє конфесійна приналежність: греко-католик або православний – це українець, римо-католик – це поляк³². Вона не є новою. Цю думку поділяли деякі польські публіцисти і науковці-демографи міжвоєнного періоду. Так, польський публіцист Леон Василевський вважав, що коли національна свідомість ще не сформована, то для визначення національності передовсім слід враховувати конфесійну приналежність³³. Такої ж думки дотримувався польський демограф Альфонс Крисінський, стверджуючи, що “поняття українця римо-католика на усіх українських землях так само нереальне і суперечить фактичному стану речей, як і поняття православного поляка”³⁴. Аналогічної думки був український учений Володимир Кубійович, стверджуючи, що, за винятком поодиноких випадків, групи греко-католиків поляків не існує³⁵.

Своєю чергою військові, особливо чиновники з повітових команд поповнення у Східній Галичині, які складала згадані вище описи повітів наприкінці 1932 р.,

³⁰ E. Szturm de Sztrem Prawdziwa statystyka, *Kwartalnik Historyczny*, № 3 (1973), 664–667.

³¹ Opisy powiatów, wchodzących w skład P.K.U. Tarnopol pod względem narodowościowym, Tarnopol, dnia 6 listopada 1932, L.dz.414/Tj/32., Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, I.300.37, sygn. 7, k. 20.

³² О. Дудяк Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини в першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1931 рр.), *Вісник Львівського університету. Серія історична*, № 35–36 (2000), 290.

³³ L. Wasilewski Istotna liczba Ukraińców w Polsce, *Sprawy Narodowościowe*, № 3 (1927), 251.

³⁴ Цит. за С. Качараба *Еміграція з Західної України (1919–1939)*, (Львів, 2003), 25–26.

³⁵ В. Кубійович *Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939*, (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), XI.

наголошували, що окреслюючи національність під час призову до армії, бралось за основу віровизнання призовника³⁶. Врешті-решт думка, що релігія є визначальна під час окреслення національності, була міцно вкорінена у свідомості галичан міжвоєнного періоду. Фраза “*to wszystko jedno, każdy przecież wie, że greko-katolik jest rusinem*”, яку машинально “випалив” комісар Кокелчак, як відповідь на докір одного з селян у Мостиському повіті, чому не вписує українську мову, вкотре підтверджувала, що релігія визначала національність³⁷.

Зрештою варто визнати, що виробити оптимальну формулу для обрахунку числа будь-якої народности у Східній Галичині, у тому числі Львівському повіті, є вкрай важко, позаяк далі тривав процес кристалізації національної свідомости в одних і денационалізація серед інших, зміна віровизнання і, як стверджували керівники ПКП, “крадіжка душ” (*kradzież dusz*) греко-католицькими священниками. І якщо керівник ПКП “Львів-повіт” констатував, що у Львівському повіті ці процеси практично непомітні, то цього не можна сказати про інші регіони. Для порівняння керівник ПКП “Дрогобич” в аналогічному звіті наприкінці 1932 р. відзначав успіхи українізації і труднощі полонізації/“*odrusczenia*” у Дрогобицькому повіті, описуючи польсько-українські взаємини так:

“Завдячуючи ще передвоєнному зживанню обидвох народів, поляків і русинів, мішаним шлюбом, що стали звичним явищем, польське населення у повіті піддалося сильній денационалізації (*wynaradawianiu*), з наслідками якої сьогодні бореться польська суспільність і ця боротьба починає приносити результати. Протягом десяти років триває робота в тому напрямку, аби врятувати цілі села або ж їх частини від повної втрати. Починає пробуджуватися і зміцнюватися почуття приналежності до польського народу, почуття власної культурної окремішности. Однак цілі польські родини по селах повсякденно користуються вдома руською мовою. Натомість у містах немає мови про будь-яке навернення до польськості (*odrusczeniu*) мішаної родини: частина її членів може бути охрещена у римо-католицькому костелі, носити польські імена, але назавжди залишиться русинами, навіть якби назовні це приховувала”³⁸.

Отже, проаналізувавши статистичні матеріали перепису населення 1921 р. і порівнявши їх з неофіційними статистичними даними, від листопада 1918 р. можемо констатувати значні розбіжності, які підтверджують масові фальсифікації з політичною метою. Перепис 1931 р. зафіксував помітну кількісну різницю між

³⁶ Opisy powiatów, wchodzących w skład P.K.U. Złoczów: powiatu Złoczów, powiatu Zborów, powiatu Przemyślany, L.dz.62/Kmdt.32., Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, I.300.37, sygn. 7, k. 68, 74, 81.

³⁷ З конскрипційних практик (Звідомлення з міст), *Діло*, 5 січня 1932.

³⁸ Opis powiatu drohobyckiego pod względem narodowościowym zestawiony w myśl rozkazu D.O.K. X L.2051/Uzup.tj. z dnia 31.X.1932 r., Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, I.371.10, sygn. 13.

рубриками мова та віровизнання, що пояснюється приписуванням польської мови не лише греко-католикам, себто українцям, але й іншим народностям – євреям, німцям. Конфесійна статистика є об'єктивнішою, хоча й не повністю правдивою. Як свідчать звіти повітових команд поповнення, у Східній Галичині, втім і у Львівському повіті, траплялися випадки, коли римо-католики розмовляли українською і вважали себе українцями*, а греко-католики переходили на римо-католицизм. Однак, вважаємо, що політика *полонізації/ревіндикації*, активізована польською владою у 1930-х рр., а також просвітницька діяльність українських інституцій не змінили кардинально національної і релігійної структури Львівського повіту. Найбільші зміни національно-релігійної структури населення зумовили Друга світова війна, післявоєнні геополітичні зміни у Східній Європі, які спричинили зміну кордонів післявоєнної Польщі і масові депортації.

* * *

У додатку до статті вміщено документи, що демонструють національну структуру населення Львівського повіту. “Опис гмін Львівського повіту” (Документ 1) підготований керівництвом Львівського повіту 29 листопада 1918 р. зберігається в Архіві Нових актів у Варшаві. Це копія, зроблена 13 вересня 1932 р. з оригіналу, який був у розпорядженні Чеслава Мончинського Документи 2, 3, створені повітовою командою поповнення “Львів-повіт” у листопаді 1932 р., містять інформацію про відсоток поляків і національних меншин у кожній гміні. Документи містяться в Центральному військовому архіві в Рембертові, що неподалік Варшави.

*Латинники – людність римо-католицького обряду, що в повсякденному житті користувалась українською мовою. У 20–30-х роках у більшості випадків ідентифікували себе з поляками (Дет. див. О. Павлишин Дилема ідентичності, або історія про те, як “латинники” (не)стали українцями/поляками (Галичина, середина ХІХ–перша половина ХХ ст.), *Україна Модерна*, 21 (2012), 179–218).

ДОКУМЕНТ 1

KOMISJA NAUKOWA
T-wa badania historii obrony Lwowa
i województw południowo-wschodnich
we LWOWIE*

Archiwum Aktów Nr.Inw.43.

Dział 1. L:dz.

ODPIS Nr. ewid. 2

Komenda miasta LWOWA. Akta różne z listopada i grudnia 1918 r.

Akt p.t.: STAROSTWO WE LWOWIE 29.XI.1918 R. PISMO DO NACZELNEJ
KOMENDY WOJSK POLSKICH WE LWOWIE

Oryginał w archiwum prywatnym, którym dysponuje płk. w st. spocz. Mączyński Czesław /zam. we Lwowie ul. Św. Marka L.16/teczka twardo oprawna, subteczka z napisem "Grudzień 1918". Akt L.p.11. Tekst napisany na maszynie na arkuszu papieru białego wraz z 1 załącznikiem objątości arkusza.

/K.M.L. 1179/1/

Ze Starostwa we Lwowie

L: 77.458 / 18

Lwów, 29 listopada 1918.

Do

Naczelnej Komendy Wojsk Polskich

we Lwowie

Polska organizacja powiatowa we Lwowie, zwróciła się do mnie z prośbą o opiekę nad zagrożeniami przez Ukraińców gminami polskimi, których mieszkańcy są w wielkiej trudności, by nie podzieliły losu Sokolnik, Biłki i Dawidowa.

Pozwalam sobie zawiadomić o tem Naczelną Komendę Wojsk Polskich, dołączając dla tamtejszego ewentualnego użytku, względnie orientacji wykaz gmin należących do lwowskiego powiatu, z wyszczególnieniem gmin o wybitnie polskiej ludności

Kierownik Urzędu:

/...../..2./

/wydane wszystkim pułkom a.a. / 3 /

/Ry...../ 4 /

/Adj/ 5 /

/Sz.szt./ 6 /

/a.a./ 7 /

* Печатка Товариства вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств

Spis gmin powiatu Lwowskiego

Lp.	Gmina:	Sąd:	Ludn. polska	Ludn. ruska	Uwaga:
1	<u>Basiówka</u>	<u>Lwów</u>	<u>482</u>	<u>172</u>	
2	Barszczowice	Winniki	1261	789	
3	<u>Biłohorszcze</u>	<u>Lwów</u>	<u>2821</u>	<u>687</u>	
4	Biłka królewska	Winniki	757	119	
5	<u>Biłka szlachecka</u>	<u>Winniki</u>	<u>1831</u>	<u>116</u>	
6	Borki dominikańskie	Lwów	121	370	
7	Borki Janowskie	Lwów	64	453	
8	Brodki	Szczerzec	73	886	
9	<u>Brzuchowice</u>	<u>Lwów</u>	<u>580</u>	<u>335</u>	
10	Chrusno nowe	Szczerzec	8	3	
11	Chrusno stare	Szczerzec	94	799	
12	Ceperów	Lwów	199	507	
13	Czaruszowice	Winniki	317	645	
14	Czerepin	Winniki	59	468	
15	Czerkasy	Szczerzec	23	417	
16	Czyszki	Winniki	2091	68	
17	Czyżyków	Winniki	144	928	
18	Dawidów	Winniki	2112	175	
19	Dmytrowice	Winniki	200	573	
20	Dmytrze	Szczerzec	15	1498	partya staror.
21	Dobrzany	Szczerzec	4	823	"--"
22	Dornfeld	Szczerzec	44	81	ludn. niem. wyzn. ewangiel.
23	<u>Dublany</u>	<u>Lwów</u>	<u>858</u>	<u>607</u>	
24	Einsiedel	Szczerzec	53	97	ludn. niem. wyzn. ewangiel.
25	Falkenstein	Szczerzec	52	75	"---"
26	Gaje	Winniki	62	1607	
27	Gańczary	Winniki	326	18	

28	<u>Glinna</u>	<u>Szczerzec</u>	<u>565</u>	<u>290</u>	
29	Głuchowiec	Winniki	81	495	
30	Głuchowice	Szczerzec	182	483	
31	Grzęda	Lwów	173	675	
32	Grzybowice	Lwów	244	1404	po części partya staroruska
33	Hermanów	Winniki	182	947	
34	<u>Hodowice</u>	<u>Lwów</u>	<u>789</u>	<u>210</u>	
35	Hołosko małe	Lwów	614	104	
36	<u>Hołosko wielkie</u>	<u>Lwów</u>	<u>542</u>	<u>364</u>	
37	Honiatyce	Szczerzec	119	458	partya staroruska
38	Horbacze	Szczerzec	67	719	
39	Humieniec	Szczerzec	36	824	
40	Jaryczów nowy	Lwów	730	914	
41	Jaryczów stary	Lwów	513	918	partya staroruska
42	Jastrzębków	Szczerzec	126	539	
43	Kahujów	Szczerzec	12	459	partya staroruska
44	<u>Kaltwasser</u>	<u>Lwów</u>	<u>307</u>	<u>48</u>	
45	Kamienopol	Lwów	367	233	
46	<u>Kleparów</u>	<u>Lwów</u>	<u>4501</u>	<u>1441</u>	
47	Kościejów	Lwów	626	18	
48	<u>Kozielniki</u>	<u>Lwów</u>	<u>939</u>	<u>99</u>	
49	Kozice	Lwów	77	514	
50	Krasów	Szczerzec	56	544	
51	Krotoszyn	Winniki	1090	24	
52	<u>Krzywczyce</u>	<u>Winniki</u>	<u>1235</u>	<u>267</u>	
53	Kuhajów	Lwów	428	227	
54	Kukizów	Lwów	293	473	partya staroruska
55	<u>Kulparków</u>	<u>Lwów</u>	<u>1923</u>	<u>753</u>	
56	Łany	Szczerzec	433	1131	
57	Laszki murowane	Lwów	111	922	
58	Lesienice	Winniki	445	910	

59	Leśniowice	Szczerzec	174	1011	
60	Lindenfeld	Szczerzec	–*	35	ludn. niem. wyzn. ewangel.
61	Lubiana	Szczerzec	42	505	
62	Malechów	Lwów	405	566	
63	<u>Maliczko wice</u>	<u>Szczerzec</u>	<u>434</u>	<u>96</u>	
64	Milatycze	Winniki	638	165	
65	Miłoszowice	Szczerzec	115	615	
66	Mikłaszów	Winniki	233	1577	partya staroruska
67	Mostki	Szczerzec	237	667	
68	Nagórzany	Szczerzec	197	259	
69	<u>Nawarya</u>	<u>Szczerzec</u>	<u>738</u>	<u>59</u>	
70	Nikonkowice	Szczerzec	89	569	
71	Nowosiółki	Szczerzec	134	141	
72	Ostrów	Szczerzec	284	1299	
73	Pasieki zubrzyckie	Lwów	399	23	
74	Piaski	Szczerzec	131	1153	partya staroruska
75	Pikułowice	Winniki	527	961	
76	Podbereże	Winniki	12	1094	
77	Podborce	Winniki	474	674	
78	Podciemne	Lwów	185	201	
79	Podsadki	Szczerzec	100	349	
80	Polana	Szczerzec	–**	–**	
81	Polanka	Szczerzec	40	570	
82	Podliski małe	Lwów	78	422	partya staroruska
83	Podliski wielkie	Lwów	36	803	
84	Popielany	Szczerzec	–***	559	
85	Porszna	Szczerzec	99	1015	partya staroruska
86	Prusy	Lwów	1415	22	

* В документі не вказано кількості поляків

** В документі не вказано кількості ані поляків, ані національних меншин

*** В документі не вказано кількості поляків.

87	<u>Pustomyty</u>	<u>Szczerzec</u>	<u>679</u>	<u>501</u>	
88	Remenów	Lwów	38	1423	
89	Rudańce	Lwów	62	1021	partya staroruska
90	Rudno	Lwów	239	419	
91	Rakowiec	Lwów	355	317	
92	Reichenbach	Szczerzec	9	64	partya staroruska
93	Rosenberg	Szczerzec	22	38	
94	<u>Rzęsna polska</u>	<u>Lwów</u>	<u>1970</u>	<u>175</u>	
95	Rzęsna ruska	Lwów	72	688	
96	Serdyca	Szczerzec	162	533	
97	Sichów	Lwów	718	196	
98	Sieciechów	Lwów	30	462	
99	Siedliśka	Winniki	100	473	
100	<u>Siemianówka</u>	<u>Szczerzec</u>	<u>1957</u>	<u>155</u>	
101	Skniłów	Lwów	164	762	
102	Skniłówek	Lwów	20	201	
103	Sokolniki	Lwów	3011	56	
104	Sołonka	Lwów	126	1140	
105	Sroki lwowskie		73	1143	
106	Sroki szczerzeckie	Szczerzec	29	381	
107	Stroniatyn	Lwów	14	580	
108	<u>Sygniówka</u>	<u>Lwów</u>	<u>1500</u>	<u>376</u>	
109	Szczerzec	Szczerzec	113	165	
110	Tołszczów	Winniki	302	517	partya staroruska
111	<u>Weinbergen</u>	<u>Winniki</u>	<u>344</u>	<u>254</u>	
112	Werbiż	Szczerzec	7	1284	partya staroruska
113	Winniki	Winniki	2136	2125	
114	<u>Winniczki</u>	<u>Winniki</u>	<u>567</u>	<u>29</u>	
115	Wisłoboki	Lwów	22	302	
116	<u>Wołków</u>	<u>Lwów</u>	<u>582</u>	<u>193</u>	
117	Wulka hamulecka	Lwów	203	187	
118	<u>Zagórze</u>	<u>Lwów</u>	<u>307</u>	<u>152</u>	

119	Zagródki	Szczerzec	7	72	
120	Zamarstynów	Lwów	5869	2527	
121	Zapytów	Lwów	30	1379	partya staroruska
122	Zarudce	Lwów	492	785	po części partya staroruska
123	Zaszków	Lwów	418	1236	
124	Zawadów	Lwów	191	209	
125	Zboiska	Lwów	443	564	
126	<u>Zimnawoda</u>	<u>Lwów</u>	<u>742</u>	<u>78</u>	
127	Zimnawódka	Lwów	650	35	
128	<u>Zniesienie</u>	<u>Lwów</u>	<u>2232</u>	<u>1669</u>	
129	Zubrza	Lwów	1344	23	
130	Zuchorzyce	Lwów	405	390	
131	Żurawniki	Winniki	479	483	partya staroruska
132	<u>Żydaticze</u>	<u>Lwów</u>	<u>628</u>	<u>320</u>	
133	Żyrawka	Lwów	32	1026	

Uwagi:
 1/ napisano czerwonym ołówkiem
 2/ podpisano atramentem nazwisko nieczytelne
 3/ napisano ołówkiem zwyczajnym
 4/ podpis Szeffa Sztabu mjr. Ryłskiego
 5/ napisano na 4-tej stronie ołówkiem niebieskim
 6/ napisano "---" ołówkiem zwyczajnym.
 7/ napisano "---" ołówkiem chemicznym.

Zgodność odpisu z oryginałem aktu sprawdził
 w.z. Kierownik Archiwum T-wa
 mgr. Giza Stanisław

Lwów, dnia 13 września 1932 r.

Джерело: Архівум Акт Новых в Варшавіе. Зесп. 45 (Коллекція opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Łotwą, Litwą, Rosją radziecką, Gdańskiem, Ukrainą 1914–1928, 1932–1938), sygn.54.

ПЕРЕКЛАД

KOMISJA NAUKOWA

T-wa badania historii obrony Lwowa
i województw południowo-wschodnich
we LWOWIE*

Archiwum Aktyw Nr.Inw.43.

Dział 1. L:dz.

Копія № евід. 2

Командування міста Львова. Документи з листопада і грудня 1918 р.
Документ під назвою “СТАРОСТВО У ЛЬВОВІ 29.XI.1918 р. ЛИСТ ДО
ГОЛОВНОГО КОМАНДУВАННЯ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬК У ЛЬВОВІ ”

Оригінал зберігається у приватному архіві, яким володіє полковник на пенсії
Чеслав Мончинський /проживає у Львові на вул. Св. Марка. L.16/ тека у твердій
обкладинці, папка з написом “Грудень 1918”. Акт L.p.11. Текст написаний на
машинці на аркуші білого паперу разом з 1 додатком на аркуші паперу.

/К.М.Л. 1179/1/

від Староства у Львові

L: 77.458 / 18

Львів, 29 листопада 1918

До

Головного Командування польських військ у Львові

Польська повітова організація у Львові звернулася до мене з проханням про
опіку над тими польськими гмінами, що опинилися під загрозою з боку українців,
мешканці яких дуже бояться аби не розділити долі Сокільник, Білки і Давидова.

Дозволю собі повідомити про це Головне Командування польських військ,
додаючи для евентуального використання, зрештою зорієнтованості список гмін,
що належать до львівського повіту, із виокремленням гмін, де переважає
польська людність.

Керівник управління:

майор Рильський

/видане усім полкам.....а.а./

* Печатка Товариства вивчення історії оборони Львова і південно-східних воєводств

Перелік гмін Львівського повіту

№ п/п	Гміна:	Суд:	Поляки	Русини	Примітка:
1	<u>Басівка</u>	<u>Львів</u>	<u>482</u>	<u>172</u>	
2	Борщовичі	Винники	1261	789	
3	<u>Білогорща</u>	<u>Львів</u>	<u>2821</u>	<u>687</u>	
4	Білка Королівська	Винники	757	119	
5	<u>Білка Шляхетська</u>	Винники	<u>1831</u>	<u>116</u>	
6	Бірки Домініканські	Львів	121	370	
7	Бірки Янівські	<u>Львів</u>	64	453	
8	Бродки	Щирець	73	886	
9	<u>Брюховичі</u>	<u>Львів</u>	<u>580</u>	<u>335</u>	
10	Хрусно Нове ³⁹	Щирець	8	3	
11	Хрусно Старе ⁴⁰	Щирець	94	799	
12	Цеперів	Львів	199	507	
13	Чарушовичі	Винники	317	645	
14	Черепин	Винники	59	468	
15	Черкаси	Щирець	23	417	
16	Чишки	Винники	2091	68	
17	Чижиків	Винники	144	928	
18	Давидів	Винники	2112	175	
19	Дмитровичі	Винники	200	573	
20	Дмитре	Щирець	15	1498	москвофіли
21	Добряни	Щирець	4	823	"--"
22	Дорнфельд ⁴¹	Щирець	44	81	німці євангелісти
23	Дубляни	Львів	858	607	
24	Айнзідель ⁴²	Щирець	53	97	німці євангелісти
25	Фалькенштайн ⁴³	Щирець	52	75	"---"
26	Гаї	Винники	62	1607	

³⁹ Сучасне село Хоросно.

⁴⁰ Сучасне село Хоросно.

⁴¹ Сучасне село Тернопілля.

⁴² Сучасне село Одиноке.

⁴³ Сучасне село Соколівка.

27	<u>Гончари</u>	Винники	<u>326</u>	<u>18</u>	
28	Ґлинна ⁴⁴	Щирець	565	290	
29	Глухівець	Винники	81	495	
30	Глухівці	Щирець	182	483	
31	Гряда	<u>Львів</u>	173	675	
32	Грибовичі	Львів	244	1404	частково москвофіли
33	Германів ⁴⁵	Винники	182	947	
34	<u>Годовиця</u>	<u>Львів</u>	<u>789</u>	<u>210</u>	
35	Мале Голоско	Львів	614	104	
36	<u>Велике Голоско</u>	<u>Львів</u>	<u>542</u>	<u>364</u>	
37	Гонятичі	Щирець	119	458	москвофіли
38	Горбачі	Щирець	67	719	
39	Гуменець	Щирець	36	824	
40	Новий Яричів	<u>Львів</u>	730	914	
41	Старий Яричів	<u>Львів</u>	513	918	москвофіли
42	Яструбків	Щирець	126	539	
43	Кугуїв	Щирець	12	459	москвофіли
44	Кальтвассер ⁴⁶	<u>Львів</u>	<u>307</u>	<u>48</u>	
45	Кам'янопіль	Львів	367	233	
46	<u>Клепарів</u>	<u>Львів</u>	<u>4501</u>	<u>1441</u>	
47	<u>Костеїв</u>	<u>Львів</u>	<u>626</u>	<u>18</u>	
48	<u>Козельники</u>	<u>Львів</u>	<u>939</u>	<u>99</u>	
49	Кижичі	Львів	77	514	
50	Красів	Щирець	56	544	
51	Кротошин	Винники	1090	24	
52	<u>Кривчиці</u>	<u>Винники</u>	<u>1235</u>	<u>267</u>	
53	Кугаїв	<u>Львів</u>	428	227	
54	Кузеків	Львів	293	473	москвофіли
55	<u>Кульпарків</u>	<u>Львів</u>	<u>1923</u>	<u>753</u>	
56	Лани	Щирець	433	1131	
57	Ляшки Муровані ⁴⁷	Львів	111	922	

⁴⁴ Село Глинна, від 1999 р. входить до складу міста Пустомити.

⁴⁵ Сучасне село Тарасівка.

⁴⁶ Сучасне село Колонія Кальтвассер.

⁴⁷ Сучасне село Муроване.

58	Лисиничі	Винники	445	910	
59	Лісновичі	Щирець	174	1011	
60	Лінденфельд ⁴⁸	Щирець	*	35	німці євангелісти
61	Луб'яна	Щирець	42	505	
62	Малехів	Львів	405	566	
63	<u>Малечковичі</u>	Щирець	<u>434</u>	<u>96</u>	
64	Милятичі	Винники	638	165	
65	Милошовичі	Щирець	115	615	
66	Миклашів	Винники	233	1577	москвофіли
67	Мостки	Щирець	237	667	
68	Нагоряни	Щирець	197	259	
69	<u>Наварія</u>	Щирець	<u>738</u>	<u>59</u>	
70	Никонківці	Щирець	89	569	
71	Новосілки	Щирець	134	141	
72	Острів	Щирець	284	1299	
73	Пасіки Зубрицькі	<u>Львів</u>	399	23	
74	Піски	Щирець	131	1153	москвофіли
75	Пікуловичі	Винники	527	961	
76	Підбережці	Винники	12	1094	
77	Підбірче	Винники	474	674	
78	Підтемне	<u>Львів</u>	185	201	
79	Підсадки	Щирець	100	349	
80	Поляна	Щирець	_**	_**	
81	Полянка	Щирець	40	570	
82	Малі Підліски	Львів	78	422	москвофіли
83	Великі Підліски	<u>Львів</u>	36	803	
84	Попеляни	Щирець	_***	559	
85	Поршна	Щирець	99	1015	москвофіли
86	Пруси ⁴⁹	<u>Львів</u>	<u>1415</u>	<u>22</u>	
87	<u>Пустомити</u>	<u>Щирець</u>	<u>679</u>	<u>501</u>	
88	Ременів	Львів	38	1423	

⁴⁸ Сучасне село Луб'яна.

* В документі не вказано кількості поляків.

** В документі не вказано ані кількості поляків, ані українців.

*** В документі не вказано кількості поляків.

⁴⁹ Сучасне село Ямпіль.

89	Руданці	<u>Львів</u>	62	1021	москвофіли
90	Рудно	Львів	239	419	
91	<u>Раковець</u>	<u>Львів</u>	<u>355</u>	<u>317</u>	
92	Райхенбах ⁵⁰	Щирець	9	64	москвофіли
93	Розенберг ⁵¹	Щирець	22	38	
94	Рясна Польська	Львів	1970	175	
95	Рясна Руська	<u>Львів</u>	72	688	
96	Сердиця	Щирець	162	533	
97	<u>Сихів</u>	<u>Львів</u>	<u>718</u>	<u>196</u>	
98	Ситихів	Львів	30	462	
99	Селисько	Винники	100	473	
100	Семенівка	Щирець	1957	155	
101	Скнилів	<u>Львів</u>	164	762	
102	Скнилівок	Львів	20	201	
103	<u>Сокільники</u>	<u>Львів</u>	<u>3011</u>	<u>56</u>	
104	Солонка	Львів	126	1140	
105	Сороки Львівські		73	1143	
106	Сороки Щиренькі	Щирець	29	381	
107	Стронятин	Львів	14	580	
108	Сигнівка	Львів	1500	376	
109	Щирець	Щирець	113	165	
110	Товщів	Винники	302	517	москвофіли
111	Вайнберген ⁵²	Винники	<u>344</u>	<u>254</u>	
112	Вербіж	Щирець	7	1284	москвофіли
113	<u>Винники</u>	Винники	<u>2136</u>	<u>2125</u>	
114	Винничкі	Винники	567	29	
115	Вислобоки	<u>Львів</u>	22	302	
116	Вовків	Львів	582	193	
117	<u>Воля-Гамулецька</u>	<u>Львів</u>	<u>203</u>	<u>187</u>	
118	Загір'я	Львів	307	152	
119	Загрудкі ⁵³	Щирець	7	72	
120	Замарстинів	Львів	5869	2527	

⁵⁰ Сучасне село Красів.

⁵¹ Сучасне село Щирець.

⁵² Німецька колонія у Винниках, закладена у 1785 р. Проіснувала до 1940 р.

⁵³ Сучасне селище Щирець.

121	Запитів	<u>Львів</u>	30	1379	москвофіли
122	Зарудці	Львів	492	785	частково москвофіли
123	Зашків	Львів	418	1236	
124	Завадів	<u>Львів</u>	191	209	
125	Збоїська	Львів	443	564	
126	<u>Зимна Вода</u>	<u>Львів</u>	<u>742</u>	<u>78</u>	
127	Холодновідка	Львів	650	35	
128	<u>Знесіння</u>	<u>Львів</u>	<u>2232</u>	<u>1669</u>	
129	Зубра	Львів	1344	23	
130	Зухоричі	<u>Львів</u>	405	390	
131	Журавники	Винники	479	483	москвофіли
132	<u>Жидатичі</u>	<u>Львів</u>	<u>628</u>	<u>320</u>	
133	Жирівка	Львів	32	1026	

Примітки:
 1/ написано червоним олівцем
 2/ підписано чорнилом, ім'я нерозбірливе
 3/ написано звичайним олівцем
 4/ підпис керівника штабу майора Рильського
 5/ написано на 4 сторінці синім олівцем
 6/написано --- ? --- ? --- звичайним олівцем
 7/написано --- ? --- ? --- хімічним олівцем?

Відповідність копії з оригіналом підтвердив

в.о. Керівник Архіву Т-ва
 магістр Гіза Станіслав

Львів, дня 13 вересня 1932 р.

Джерело: Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Zesp. 45 (Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Łotwą, Litwą, Rosją radziecką, Gdańskiem, Ukrainą 1914–1928, 1932–1938), sygn. 54.

ДОКУМЕНТ 2

Коротка характеристика національної структури Львівського та Бібрецького повітів, що входили до складу Повітової команди поповнення "Львів-повіт"⁵⁴

Powiatowa Komenda uzupełnień
LWÓW-POWIAT

ТАЈНЕ

L.417/Tj./32

Lwów, dnia 4 listopada 1932 r.

DOWÓDCA OKRĘGU KORPUSU NR VI.
Sztab

we Lwowie

Na rozkaz L.4288/Tj.Uzup.32. z dnia 27.X.32, punkt 1 przedstawiam szczegółowe opisy powiatów wchodzących w skład P.K.U. Lwów-Powiat pod względem narodowościowym:

Powiat-Lwów

Spis ludności z roku 1921

W powiecie lwowskim mieszkało 123 183 osób, czyli na 1 km² wypada 98 ludzi. Z tego:

wg narodowości		wg religii	
polaków	70 505	rzym.kat	– 56 586 – 45%
rusinów	49 363	greck.kat.	– 59 427 – 48,3%
niemców	1 742	mojższ.	– 5 095 – 4,1%
żydów	1 504	innych	– 2 075 – 1,7%
innych	69		

Polacy i rusini mieszkają w jednolitym bądź też mieszanym pod względem narodowościowym osiedlach. Ludność żydowska osiedlona jest przeważnie w miasteczkach i gminach podmiejskich, Niemcy zamieszkują kolonie, których jest w powiecie 7.

Spis ludności z roku 1931.

W powiecie lwowskim mieszkało 143 643 osób, w tej liczbie wliczeni są żołnierze. Bez wojska liczba wynosi 142 924 osób.

wg narodowości:

polaków – 81 535 to jest 57 %

mniejszości – 62 108 to jest – 43 %

⁵⁴ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.37 (Departament Uzupełnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), sygn. 8.

Starosta powiatowy oświadczył mi, że nie posiada dotąd dokładnych dat odnośnie mniejszości narodowościowych, według spisu ludności z dnia 9.XII.1931 r.

Powiat Bobrka

Spis ludności z roku 1921.

W powiecie bóbreckim 83 281 osób, a to:

polaków – 17 545 to jest 21,5%

rusinów – 58 644 to jest 70,5%

żydów – 6 917 to jest 8%

Spis ludności z roku 1931

Wedle ostatniego spisu ludności liczy powiat bóbrecki 96 837 mieszkańców a to:

polaków – 30 619 to jest 31,5%

mniejszości – 66 218 to jest 68,5%

Powiatowy Komendant Uzupel.

(*podpis*)

major. Franciszek Jarzębiński

ПЕРЕКЛАД

Повітова Команда поповнення

Львів-повіт

L.417/Tj./32

Львів, дня 4 листопада 1932 р.

Тасмно

КОМАНДУВАЧ ОКРУГУ КОРПУСУ № VI

Штаб

у Львові

Відповідно до наказу L.4288/Tj.Uzur.32. від 27.X.32 пункт 1 надаю детальний опис повітів, що входять до П.К.П*. “Львів-повіт”, щодо їх національної структури

Львівський повіт:

Перепис населення 1921 р.

У Львівському повіті мешкало 123 183 осіб⁵⁵, 98 осіб на 1 км². З них:

* Повітова Команда Поповнення

⁵⁵ Згідно з офіційно опублікованими результатами першого перепису населення у Львівському повіті жило 149 551 осіб. Серед них римо-католики склали 70 029 осіб, греко-католики – 65 084, юдеї – 11 567, інші – 2 874 осіб (*Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie*, (Warszawa, 1927), 56–57). Водночас у повіті жило 89 709 поляків, 52353 русинів, 5 469 євреїв, 1 888 німців, 132 – інші (*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, T: III, (Warszawa, 1924), 24–27).

за національністю		за релігією	
поляків	70 505	рим.-кат.	– 56 586 – 45%
русинів	49 363	греко-кат.	– 59 427 – 48,3%
німців	1 742	юдеїв	– 5 095 – 4,1%
євреїв	1 504	інших	– 2 075 – 1,7%
інших	69		

Поляки і русини живуть в однорідних або національно змішаних селах. Єврейське населення мешкає переважно в містечках і приміських гмінах, німці живуть в колоніях, яких є 7 у повіті⁵⁶.

Перепис населення 1931 року

У Львівському повіті жило 143 643 осіб, разом з військовими. Без війська кількість становить 142 924 особи.

За національністю:

поляків – 81 535 це становить 57 %

меншини – 62 108 це становить 43%

Повітовий староста мені заявив, що досі не володіє докладною інформацією про кількість національних меншин за результатами перепису від 9.XII.1931 р.

Повіт Бібрка

Перепис населення 1921 року.

У Бібрцькому повіті жило 83 281 осіб⁵⁷

поляків 17 545 – 21,5%

русинів 58 644 – 70,5%

євреїв 6 917 – 8 %

Кількість мешканців іншої національності була надто малою

Перепис населення 1931 року

Згідно з даними останнього перепису в Бібрцькому повіті мешкає 96 837 осіб:

⁵⁶ Про німецькі колонії у Львівському повіті дет. див.: М. Драк Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857), у *Німецькі колонії в Галичині. Історія – архітектура – культура*, (Львів, 1996), 57–67; О. Пасіцька Етнічний склад населення Львівського повіту у 20-х роках ХХ століття, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, № 21 (2012), 595–601.

⁵⁷ Згідно з офіційно опублікованими результатами першого перепису населення у Бібрцькому повіті жило 83 281 особа. Серед них римо-католики склали 17 545 осіб, греко-католики – 58 643, юдеї – 9 917, інші – 176 осіб (*Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie*, (Warszawa, 1927), 32–33). Водночас у повіті жило 28 521 поляків, 52 628 русинів, 2 041 євреї, 91 – інші (*Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, Т: III, (Warszawa, 1924), 3–5).

поляків	30 619	– 31,5%
меншин	66 218	– 68,5%

Повітовий Комендант поповн.
нідпис
майор Францішек Яжембінський

ДОКУМЕНТ 3

Szczegółowy opis powiatów: lwowskiego i bobrzeckiego, wchodzących w skład P.K.U. Lwów-Powiat pod względem narodowościowym⁵⁸.

Powiatowa Komenda uzupełnień
LWÓW-POWIAT

TAJNE

I-Dz.417/Tj./32

DOWÓDCA OKRĘGU KORPUSU NR VI. Sztab

we Lwowie

Na rozkaz D.O.K.VI. L.4288/Tj.Uzup.32. z dnia 27.X.32, melduje:

Ad.pkt.1/. Przedstawiłem meldunek za L:417/Tj./32 z dnia 5.XI.b.r. i L: 451/Tj/32 z dnia 18.XI.b.r.

Ad. pkt.2/.

I/. Powiat Bobrka

(...)

II/. Powiat Lwów

Ustosunkowanie się mniejszości narodowościowej do państwowości polskiej:

Z pośród 3-ch odłamów mniejszości narodowych w powiecie lwowskim t.j. Ukraińców, Żydów i Niemców, najpoprawniej zachowują się Żydzi a następnie Niemcy. Żydzi w pewnej mierze posługują się nawet językiem polskim. Oba te odłamy w czasie wyborów poparły listę rządową.

Ukraińcy w szerokich masach są elementem biernym, spokojnym i apatycznym a przeto wcale lojalnym. Pod wpływem jednak agitacji ze strony inteligencji i księży oraz młodzieży prowadzącej pracę organizacyjną w “Proswitach”, które naprzemian lub wspólnie z “Ridną Szkołą” są niemal w każdej wiosce o mieszanej ludności, oraz w dużym pocście “Sokilów” i “Łuhów” coraz bardziej przechodzą do obozu wojującego nacjonalizmu ukraińskiego. Małe wyrobienie polityczne i ogólnie prymitywny stopień oświaty sprzyja szerzeniu u nich demagogicznych twierdzeń o pokrzywdzeniu ludności ukraińskiej w Państwie Polskim na polu politycznym, oświatowym, kulturalnym, a nawet gospodarczym. /Stronnicza rzekomo polityka państwowa pod względem inwestycji, parcytacji i t.p./

⁵⁸ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.37 (Departament Uzupełnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), sygn. 8.

Agitacja o której mowa, doprowadziła niektóre gminy do takiego stanu negacji wobec Państwa, że okazała się jeszcze na jesieni roku 1930, konieczność przedsięwzięcia masowych środków represyjnych. Do najbardziej negatywnie ustosunkowanych gmin należą:

Gaje, Czyżyków, Mikłaszów, Podbereżce, Remenów, Zapytów, Grzęda, Zaszków, Rudno, Porszna, Ostrów, Mostki, Łany, Kahujów, Dobrzany i Brodki.

Bardzo ważną placówką wojującego ukrainizmu są Winniki i Szczerzec, choć są tylko w około 30% przez Ukraińców zamieszkałe.

Mniej zaognione stosunki w tym względzie aczkolwiek jednak zaznaczające się, panują w: Głuchowicach, Dmytrowicach, Podborcach, Lesienicach, Krzywczykach, Srokach Lwowskich, Laszkach Murowanych, Grzybowicach, Sieciechowie, Stroniatynie, Pikułowicach, Kozicach, Rzęśnie Ruskiej, Skniłowie, Czerepinie, Tolszczowie, Siedliskach, Polanie, Leśniowicach, Pustomytach, Miłoszowicach, Nagórzanach, Żyrawie, Humieńcu i Lublanie.

lit.a/. Procent narodowościowy w powiecie lwowskim jest uwidoczony w załączniku Nr.4. sporządzonym na podstawie przedostatniego spisu ludności oraz wyników tymczasowego spisu ludności z roku 1931.

Ogółem w powiecie lwowskim wykazał spis ludności 62,35% przyznających się do narodowości polskiej, zaś 37,65% do innych narodowości /mniejszości narodowych/

lit.b/. Skład ludności według wyznań religijnych, ilustruje załącznik Nr.5. Wykres ten został sporządzony podług wyników spisu ludności z roku 1931.

Z pośród innych wyznań, liczyć należy około 230 dusz “baptystów” skupiających się głównie w północnej części powiatu a mianowicie w: Grzybowicach, Stroniatynie, Sieciechowie i Zapytowie, a nadto w Malechowie, Zboiskach, Pikułowicach, Żydaticzach, i Winnikach, oraz “badaczy Pisma Św.” około 70 dusz, skupiających się na południu od Lwowa, głównie w: Porsznej, Zadworzu, Milatyczach, i Wołkowie a mniej w: Zubrzy, Podciemnem, Chodowicy i kilku innych wioskach – po kilka osób. Procentowo skład ten przedstawia się następująco:

rzym. kat.	–	47,8 %
gr. kat.	–	46,8 %
mojżesz.	–	3,6 %
ewang.	–	1,8 %
razem:		100,0 %

lit.c/. Jak wyżej wykazano, duchowieństwo grek.kat. jest jednym z czynników wpływających na uświadomienie „ukraińskie” wśród swych parafjan i poza wyjątkami idącymi zaledwie w jednostki /2-3 osób/ jest usposobienie do państwa negatywnie, choć nie zawsze otwarcie wrogo, a przeciwnie w 20 % pozornie lojalnie.

Tak zwanej “kradzieży dusz” zaobserwować nie zdołano, choć nie można tego wykluczyć. Sympatycznym objawem jest, że podczas gdy greko-katolicy zgłaszają w starostwie wystąpienie z tego obrządku celem przejścia na obrządek łaciński, niema wprost żadnego wypadku ruchu odwrotowego, choć niewątpliwie dzieć się to musi. Dowodzi to, że duchowieństwo grecko-kat. zmiany takie przeprowadza na własną

rękę, bez pośrednictwa władz administracyjnych. Zdarzają się też wypadki zapisania tej samej osoby w księgach urodzonych obu tych obrządków.

lit.d/. Brak danych, któreby wskazywały na porozumienie lub choćby zbliżenie między Żydami i Ukraińcami względnie między Żydami a Niemcami. Raczej znać pewien antagonizm między nimi na tle ekonomicznym, który wychodzi na niekorzyść Żydów.

Pewne formy solidarności znać natomiast między Ukraińcami a Niemcami.

lit.e/. Wpływ obcych narodowości na ludność polską ilustruje załącznik Nr. 6.

Ujemnego wpływu wywieranego na samopoczucie ludności polskiej, ze strony obcych narodowości nie zaobserwowano.

lit.f/. Wykaz szkół w powiecie lwowskim ilustruje załącznik Nr. 7. Szkolnictwa prywatnego poza 9 szkołami niemieckimi: Dornfeld, Chrusno Nowe, Reichenbach, Rozenberg, Falkenstein, Lindenfeld, Einsiedel, Kaltwasser i Weinberger – brak.

Szkolnictwo państwowe oczywiście nawet co do szkół o ruskim języku nauczania, wywiera zasadniczo wpływ w duchu państwowym.

W ostatnich dniach dała się zauważyć akcja plebiscytu za zmianą języka nauczania w szkołach utrakwistycznych – na język ruski.

lit.g/. Przedstawiony szkic jak załącznik Nr. 7. wykazuje jakie poszczególne ośrodki, podlegają zarówno wpływom polonizacji jak i ukrainizacji.

W powiecie lwowskim Polacy posiadają znaczną ilość domów oświatowych, czytelni T.S.L.⁵⁹, towarzystw, teatrów i chorów włościańskich, orkiestr polskich i towarzystw gimnastycznych “Sokół”, zaś Rusini towarzystwa oświatowe “Proświty”, orkiestry ruskie i domy ruskie, pozatem znaczna ilość stowarzyszeń “Łuh” i towarzystw gimnastycznych “Sokił”. Niemcy posiadają domy niemieckie i czytelnie.

Pod względem politycznym jest powiat lwowski terenem ekspansji* miasta Lwowa, gdzie mają siedzibę kierownictwa akcji poszczególnych stronnictw tak polskich jak ruskich i żydowskich.

Infiltracja wpływów poszczególnych stronnictw zależy od natężenia ich pracy organizacyjnej.

W obecnej chwili o ile chodzi o stronnictwo polskie, wpływy największe ma BBWR., który działa przez Zarząd Okręg. Komitetu BBWR., Koła lokalne i mężów zaufania w powiecie.

Wpływy Str. Narod. i Poł. Str. ludowego od r. 1928 zmalowały zupełnie w ostatnich czasach. To ostatnie stronnictwo usiłuje znowu dojść do wpływów.

PPS. CK.W. z chwilą odłączenia gmin podmiejskich, niema w powiecie prawie żadnego oparcia.

⁵⁹ Towarzystwo Szkoły Ludowej.

* так в оригіналі документа.

Z ruskich stronnictw prym wiedzie "Undo"⁶⁰, w małym stopniu R.A.P.⁶¹, R.S.O.⁶², U.S.R.P.⁶³, Selrob-lewica i K.P.Z.U.⁶⁴

Z żydowskich przeważają wpływy ortodoksyjne, jakkolwiek pewne wpływy wywierają także sjonisci*.

Niemcy zachowują się neutralnie, przy ostatnich wyborach opowiedzieli się za listą prorządową.

Polonizowania się poza jednostkami nie widać, zaś ośrodków, w których tendencja podobna by się przejawiała – brak. Niema też przejawów procesu przeciwnego t.j. cofania się (wynarodawiania* się) stanu ludności polskiej. Wpływ duchowieństwa, szkolnictwa, ruchu stowarzyszeniowego i t.p. idzie w kierunku petryfikacji utrwalania się stanu obecnego stosunków narodowościowych, a nie ekspansji*.

(...)

Powiatowy Komendant Uzupełn.

podpis

major Franciszek JARZĘBIŃSKI

Załącznik 4.

Powiat Lwów

			Polacy %	Mniejszość %
1.	Barszczowice	Борщовичі	78,00	22,00
2.	Basiówka	Басівка	90,00	10,00
3.	Biłka Królewska	Нижня Білка	100,00	0,00
4.	Biłka Szlachecka	Верхня Білка	98,80	1,20
5.	Biłohorszcza	Білогорща	97,20	2,80
6.	Borki Dominikańskie	Бірки Домініканські	37,40	62,60
7.	Borki Janowskie	Бірки Яновські	8,10	91,90
8.	Brodki	Бродки	34,60	65,40
9.	Brzuchowice	Брюховичі	90,60	9,40

⁶⁰ Ukraińskie Nacjonalno-Demokratyczne Objednanie (Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne).

⁶¹ Rуска Agramna Partia.

⁶² Rуска Sielańska Organizacja (Rуска Organizacja Włościańska).

⁶³ Ukraińska Partia Socjalistyczno-Radykalna.

⁶⁴ Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy.

1.	Ceperów	Цеперів	57,00	43,00
2.	Chrusno nowe	Хрусно Нове ⁶⁵	23,80	76,20
3.	Chrusno stare	Хрусно Старе ⁶⁶	50,20	49,80
4.	Czarnuszowice	Чорнушовичі	51,60	48,40
5.	Czerepin	Черепин	6,20	93,80
6.	Czerkasy	Черкаси	11,20	88,80
7.	Czyszki	Чишки	99,80	0,20
8.	Czyżyków	Чижиків	16,60	83,40
9.	Dawidów	Давидів	94,50	5,50
10.	Dmytrowice	Дмитровичі	52,80	47,20
11.	Dmytrze	Дмитре	2,70	97,30
12.	Dobrzany	Добряни	43,80	56,20
13.	Dornfeld	Дорнфельд ⁶⁷	3,20	96,80
14.	Dublany	Дябляни	75,80	24,20
15.	Einsiedel	Айнзідель ⁶⁸	33,90	66,10
16.	Falkenstein	Фалькенштайн ⁶⁹	49,10	50,90
17.	Gaje	Гаї	26,10	73,90
18.	Gańczary	Гончари	91,20	8,80
19.	Glinna	Глінна ⁷⁰	78,00	22,00
20.	Głuchowice	Глухівці	40,90	59,10
21.	Głuchowiec	Глухівець	49,10	50,10
22.	Grzęda	Гряда	37,10	62,90
23.	Grzybowice	Грибовиці	42,00	58,00
24.	Hermanów	Германів ⁷¹	32,70	67,30
25.	Hodowice	Годовиця	85,80	14,20
26.	Hołosko Wielkie	Велике Голоско	74,50	25,50
27.	Honiatycze	Гонятичі	21,80	78,20
28.	Horbacze	Горбачі	23,50	76,50

⁶⁵ Сучасне село Хоросно.

⁶⁶ Сучасне село Хоросно.

⁶⁷ Сучасне село Тернопілля.

⁶⁸ Сучасне село Одиноке.

⁶⁹ Сучасне село Соколівка.

⁷⁰ Село Глінна, з 1999 р. входить до складу міста Пустомити.

⁷¹ Сучасне село Тарасівка.

28.	Humeniec	Гуменець	41,80	58,20
29.	Jaryczów Nowy	Новий Яричів	85,00	15,00
30.	Jaryczów Stary	Старий Яричів	56,90	43,10
31.	Jastrzębków	Яструбків	18,20	81,80
32.	Kahujów	Кагуїв	11,50	88,50
33.	Kaltwasser	Кальтвассер ⁷²	80,00	20,00
34.	Kamienopol	Кам'янопіль	73,50	26,50
35.	Kościejów	Костеїв	100,00	0,00
36.	Kozice	Кожичі	17,40	82,60
37.	Kozielniki	Котельники	99,60	0,40
38.	Krasów	Красів	41,20	58,80
39.	Krotoszyn	Кротовин	98,90	0,10
40.	Krzywezyce	Кривчиці	98,80	1,20
41.	Kuhajów	Кугаїв	42,30	57,70
42.	Kukizów	Кузеків	44,90	55,10
43.	Laszki murowane	Ляшкі Муроване ⁷³	34,10	65,90
44.	Lesienice	Лисиничі	55,50	44,50
45.	Leśniowice	Лісневичі	11,10	88,90
46.	Lindenfeld	Лінденфельд ⁷⁴	0,80	99,20
47.	Lubiana	Луб'яна	17,00	83,00
48.	Łany	Лани	33,90	66,10
49.	Malechów	Малехів	57,00	43,00
50.	Maliczkowice	Малечковичі	88,10	11,90
51.	Mikłaszów	Миклашів	20,50	69,50
52.	Milatyce	Милятичі	87,50	12,50
53.	Miłoszowice	Мілошевичі	42,30	57,70
54.	Mostki	Містки	27,80	72,20
55.	Nagórzany	Нагоряни	43,70	56,30
56.	Nawarja	Наварія	94,80	5,20
57.	Nikonkowice	Никонковичі	59,10	40,90
58.	Nowosiołki	Новосілки	55,60	44,40

⁷² Сучасне село Колонія Кальтвассер.

⁷³ Сучасне село Муроване.

⁷⁴ Сучасне село Луб'яна.

59.	Ostrów	Острів	29,80	70,20
60.	Pasieki zubrzeckie*	Пасіки Зубрицькі	100,00	0,00
61.	Piaski	Піски	25,70	74,30
62.	Pikułowice	Пікуловичі	66,60	33,40
63.	Podbereżce	Підберізьці	3,40	96,60
64.	Podborce	Підбірці	57,60	42,40
65.	Podciemno	Підтемне	65,90	34,10
66.	Podliski małe	Малі Підліски	60,20	39,80
67.	Podliski wielkie	Великі Підліски	14,80	85,20
68.	Podsadki	Підсадки	20,50	79,50
69.	Polana	Поляна	63,10	36,90
70.	Popielany	Поселяни	4,40	95,60
71.	Porszna	Поршна	32,10	67,90
72.	Prusy	Пруси ⁷⁵	100,00	0,00
73.	Pustomyty	Пустомити	70,80	29,20
74.	Rakowiec	Раковець	58,60	41,40
75.	Reichenbach	Райхенбах ⁷⁶	8,20	91,80
76.	Polanka	Полянка	62,60	37,40
77.	Remenów	Ременів	3,30	96,70
78.	Rokitno	Рокитно	11,10	88,90
79.	Rosenberg	Розенберг ⁷⁷	29,10	70,80
80.	Rudańce	Руданці	12,40	87,60
81.	Rudno	Рудно	70,10	29,90
82.	Rzęsna polska	Рясна Польська	96,80	3,20
83.	Rzęsna ruska	Рясна Руська	21,80	78,20
84.	Serdyca	Сердиця	38,20	61,80
85.	Sichów	Сихів	89,90	10,10
86.	Sieciechów	Ситихів	10,10	89,90
87.	Siedliska	Селисько	10,60	89,40
88.	Siemianówka	Семенівка	96,10	3,90
89.	Skniłów	Скнилів	34,10	65,90

* Так в оригіналі документа.

⁷⁵ Сучасне село Ямпіль.

⁷⁶ Сучасне село Красів.

⁷⁷ Сучасне село Щирець.

90.	Skińówek	Скнилівок	45,65	54,35
91.	Sokolniki	Сокільники	99,92	0,07
92.	Sołonka	Солонка	15,87	84,13
93.	Sroki przy Laszkach	Сороки Львівські	22,76	77,24
94.	Sroki przy Szczercu	Сороки Щирецькі	13,78	86,22
95.	Stroniatyn	Стронятин	25,11	74,89
96.	Winniczki	Виннички	100,00	0,00
97.	Szczerczec	Щирець	65,65	34,35
98.	Tołszczów	Товщів	44,69	53,40
99.	Weinbergen	Вайнберген ⁷⁸	46,60	53,40
100.	Werbiż	Вербіж	11,70	88,30
101.	Winniki	Винники	66,36	33,64
102.	Wisłoboki	Вислобоки	18,08	81,92
103.	Wołków	Вовків	83,49	16,51
104.	Wulka hamulecka	Воля-Гамулецька	58,90	41,10
105.	Zagórze	Загір'я	67,62	32,38
106.	Zagródki	Загрудкі ⁷⁹	13,22	86,78
107.	Zapytów	Запитів	5,80	94,20
108.	Zarudce	Зарудці	44,50	55,50
109.	Zaszków	Зашків	33,50	66,50
110.	Zawadów	Завадів	45,30	54,70
111.	Zboiska	Збоїська	55,00	45,00
112.	Zimnawoda	Зимна Вода	93,50	6,50
113.	Zimnawódka	Холодновідка	95,00	5,00
114.	Zubrza	Зубра	100,00	0,00
115.	Zuchorzyce	Зухоричі	73,43	26,55
116.	Żurawniki	Журавники	60,83	39,49
117.	Żydatycze	Жидатичі	72,52	27,48
118.	Żyrawka	Жи́рівка	12,54	87,45

⁷⁸ Німецька колонія у Винниках, закладена у 1785 р. Проіснувала до 1940 р.

⁷⁹ Сучасне селище Щирець.

ПЕРЕКЛАД

Детальний опис Львівського та Бібречького повітів, що входять до складу
П.К.П. Львів-повіт крізь призму міжнаціональних відносин.

Повітова Команда поповнення

Тасмно

Львів-повіт

I-Dz.417/Tj./32

КОМАНДУВАЧ ОКРУГУ КОРПУСУ № VI

Штаб

у Львові

Згідно з наказом К.О.К. VI L.4288/Tj.Uzur.32. від 27.X.32, доповідаю:

До р.1./ Подав звіт за L:417/Tj./32 від 5.XI.ц.р. і L: 451/Tj/32 від 18.XI.ц.р.

До п.2./.

I. Бібречький повіт

(...)

II. Львівський повіт

Ставлення національної меншини до польської державности:

З-поміж 3-х груп національних меншин у Львівському повіті, тобто українців, євреїв і німців, найкраще поводять себе євреї, а за ними німці. Євреї певною мірою використовують навіть польську мову. Обидві групи під час виборів підтримали урядових кандидатів.

Українці на загал є пасивним, спокійним і апатичним елементом, а тому цілком лояльним. Однак під впливом агітації з боку інтелігенції і священників, а також молоді, що займається організаційною роботою в “Просвітах”, які по черзі або разом з “Рідною Школою” є практично у кожному селі з національно мішаним населенням, а також значною мірою під впливом “Соколів” і “Лугів”, щораз частіше переходять до табору войовничого українського націоналізму. Слабка політична обізнаність і, загалом, примітивний рівень освіти сприяють поширенню серед них демагогічних гасел про дискримінацію українців в Польській державі у політичній, освітній, культурній і, навіть, економічній сфері. (Нібито упереджена державна політика у сфері інвестицій, парцеляції земель і ін.).

Ця агітація довела деякі гміни до такого рівня бойкоту держави, що ще восени 1930 року виникла необхідність провести масові репресивні заходи. До найбільш негативно налаштованих гмін належать:

Гаї, Чижиків, Миклашів, Підбережці, Ременів, Запитів, Грядя, Зашків, Рудно, Поршна, Острів, Містки, Лани, Кугаїв, Добряни і Бродки.

Дуже важливим осередком войовничого українізму є Винники і Щирець, хоча є тільки на 30% заселені українцями.

Менш напружені стосунки в цьому аспекті, хоча й помітні, панують в: Глухівцях, Дмитровичах, Підбірцях, Лисиничах, Кривчицях, Сороках Львівських, Ляшках Мурованих, Грибовичах, Ситихові, Стронятині, Пікуловичах, Кожичах, Рясній Руській, Скнилові, Черепині, Товщові, Селиськах, Поляні, Лісневичах, Пустомитах, Мілошевичах, Нагорянах, Жирівці, Гуменці і Луб’яній.

а/ відсоток національних меншин у Львівському повіті поданий у додатку № 4, складеному на підставі передостаннього перепису населення та результатів тимчасового перепису населення 1931 року.

Загалом у Львівському повіті перепис зафіксував 62,35% осіб, що вважають себе поляками, та 37,65% – іншими народностями (національними меншинами).

б/ Склад населення з огляду на віровизнання ілюструє додаток № 5. Ця діаграма створена на підставі результатів перепису населення 1931 року.

З-поміж інших конфесій є близько 230 душ “баптистів”, сконцентрованих головню у північній частині повіту, зокрема, в: Грибовичах, Стронятині, Ситихові і Запитові, а також в Малехові, Збоїщах, Пікуловичах, Жидятичах і Винниках, та близько 70 душ “дослідників Св. Письма”, скупчених на південь від Львова, головню в Поршні, Задвір’ї, Милятичах і Вовкові, а дещо менше в Зубрі, Підтемному, Годовиці і по кілька осіб в кількох інших селах. Відсотково склад виглядає так:

Римо-католики	–	47,8 %
Греко-католики	–	46,8 %
Юдеї	–	3,6 %
Євангелісти	–	1,8 %
Разом:		100,0 %

с/ як вище сказано, греко-католицьке духовенство є одним з чинників, що впливає на “українську” самосвідомість серед своїх парафіян, і крім винятків, що є радше одиничними (2–3 людини), є негативна налаштованість щодо держави, хоча не завжди відверто ворожа, а навпаки у 20 % є показово лояльна.

Так званої “крадіжки душ” не зауважено, хоча не можна цього виключити. Позитивним симптомом є те, що коли греко-католики декларують у старостві рішення залишити конфесію аби перейти на римо-католицьке віровизнання, то немає жодного випадку зворотного руху, хоча, без сумніву, таке повинно відбуватися. Це доводить, що греко-католицьке духовенство здійснює такі зміни на власний розсуд, без участі повітової адміністрації. Трапляються також випадки записування однієї і тієї ж особи в метричних книгах обох конфесій.

д/. Немає даних, які б вказували на порозуміння чи хоча б зближення між євреями і українцями або між євреями та німцями. Між ними радше проявляється певний антагонізм в економічній сфері, що виходить не на користь євреїв.

Натомість певні прояви солідарності є між українцями та німцями.

е/. Вплив інших народностей на польську людність демонструє додаток № 6. Негативного впливу на польське населення зі сторони інших національностей не зауважено.

ф/. Перелік шкіл у львівському повіті ілюструє додаток № 7. Приватного шкільництва, крім 9 німецьких шкіл (Дорнфельд, Нове Хрусно, Райхенбах, Розенберг, Фалькенштайн, Лінденфельд, Айнзідель, Кальтвассер і Вайнбергер) немає.

Державне шкільництво, навіть на випадок шкіл з руською мовою навчання, впливає принципово в державницькому дусі.

Останніми днями відбулися акції плебісциту щодо зміни мови навчання в утравістичних школах – на руську мову.

g/ Поданий додатком № 7* ескіз показує, які окремі центри підлягають впливам і полонізації, і українізації.

У львівському повіті поляки мають значну кількість просвітницьких осередків, читалень “Товариства Школи Людової”, товариств, театрів і селянських хорів, польських оркестрів і гімнастичних товариств “Сокіл”. Натомість в русинів є просвітницькі товариства “Просвіта”, руські оркестри і руські освітні товариства, поза тим значна кількість товариств “Луг” і гімнастичних товариств “Сокіл”. Німці мають німецькі освітні товариства і читальні.

З політичної точки зору львівський повіт є тереном експансії міста Львова, де містяться штаб-квартири керівництва діяльністю окремих політичних партій, як польських, так і руських та єврейських.

Зростання впливів окремих політичних партій залежить від наполегливості їх організаційної роботи.

На даний момент, якщо йдеться про польські партії, то найбільші впливи має Безпартійний Блок Співпраці з Урядом, який діє через керівництво окружного комітету ББСУ, локальні осередки і довірених осіб у повіті.

Від 1928 р., а особливо в останніх роках, впливи Стронніцтва Народового і Польського Стронніцтва Людового істотно зменшилися. Ця остання партія знову докладає зусиль, щоб посилити впливи.

ЦВК ППС від моменту відлучення приміських гмін не має у повіті жодної підтримки.

З руських партій лідером є УНДО⁸⁰, значно меншою мірою Р.А.П.⁸¹, Р.С.О.⁸², УСРП⁸³, Сельроб-Лівичя⁸⁴ і КПЗУ⁸⁵.

* В архіві додаток № 7 не знайдено.

⁸⁰ Українське національно-демократичне об'єднання, створене у 1925 р., впродовж усього міжвоєнного періоду користувалося найбільшою підтримкою українців Східної Галичини (*Довідник з історії України*. Т. 3. (Р-Я), за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста, (Київ: Генеза, 1999), 457–458).

⁸¹ Йдеться про Руську Аграрну Партію москвофільського напрямку, створену в 1929 р. в результаті розколу Галицько-руської народної організації (*Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad, grudzień 1929 r.*, (Warszawa, 1930), 58–62).

⁸² Йдеться про москвофільську Руську Селянську Організацію, засновану у Львові в 1928 р. на з'їзді представників поміркованого крила Руської Народної Організації, створеної ще у 1921 р. Мала певний вплив у селах Східної Галичини через створювані нею кооперативи та мережу читалень товариства ім. М. Качковського (*Довідник з історії України*. Т. 3. (Р-Я), за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста, (Київ: Генеза, 1999), 99). Про діяльність Руської Селянської Організації див. також: *Istota moskalofilstwa “starorusinów” galicyjskich*, *Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany*, № 5 (92) (1935), 47–51.

⁸³ Йдеться про Українську Соціалістично-Радикальну Партію, засновану у Львові в 1926 р. в результаті злиття Української Радикальної Партії з частиною Української Партії Соціалістів-Революціонерів, що діяла на Волині. Лідером партії був Лев Бачинський, а після його смерті у

Серед єврейських переважають впливи ортодоксальних організацій, проте сіоністи також мають певний авторитет.

Німці зберігають нейтралітет, а на останніх виборах підтримали проурядових кандидатів.

Полонізації, крім поодиноких випадків, не спостерігається і немає осередків, де б проявлялася подібна тенденція. Немає також проявів зворотного процесу, тобто зменшення (денаціоналізації) кількості польського населення. Вплив духовенства, шкільництва, різних товариств і ін. спрямований на цементування і закріплення теперішнього стану міжнародних відносин, а не на експансію.

Повітовий комендант поповн.

Підпис
Майор Францішек Яжембінський

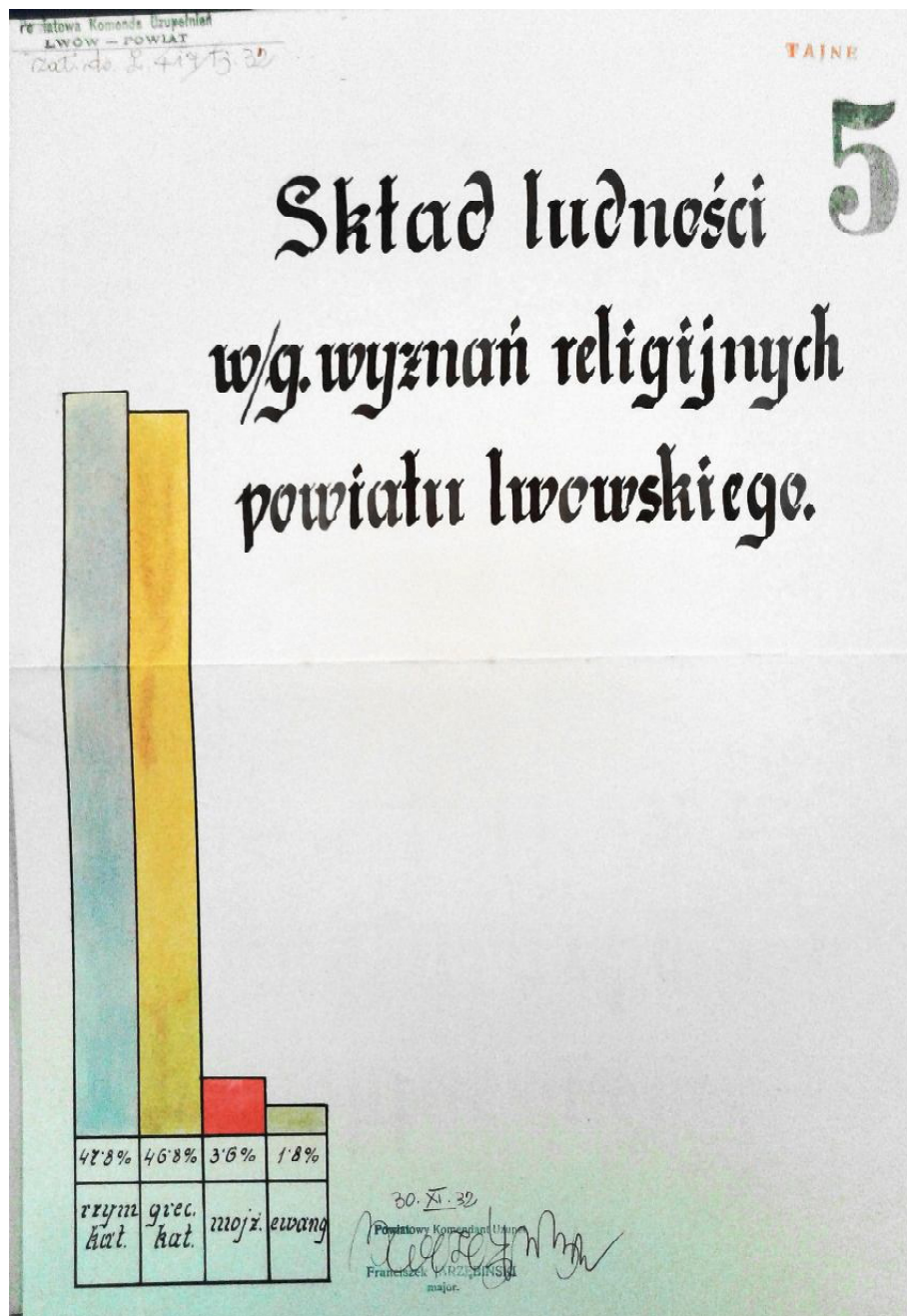
1930 р. партію очолив адвокат І. Макух. До початку Другої світової війни партія була другою після УНДО за впливами в Західній Україні (*Довідник з історії України*. Т. 3. (Р–Я), за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста, (Київ: Генеза, 1999), 448).

⁸⁴ Йдеться про групу діячів, яка восени 1927 р. вийшла з ЦК партії Сельроб і утворила Сельроб-Лівиця, яка підтримувала політичну лінію Й. Сталіна і Л. Кагановича. Водночас існувала Сельроб-Правиця, що виступала проти більшовицької національної політики в УСРР. Обидві течії брали участь в парламентських виборах 1928 р.: Сельроб-Лівиця отримала 2 мандати, а Сельроб (Сельроб-Правиця) – 4 мандати (*Довідник з історії України*. Т. 3. (Р–Я), за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста, (Київ: Генеза, 1999), 459).

⁸⁵ Комуністична партія Західної України створена у 1919 р. в Станіславові. Спершу називалась Комуністична партія Східної Галичини, а в 1923 р. перейменована на КПЗУ. Входила як автономна частина до Комуністичної Робітничої Партії Польщі, яка у 1938 р. за ухвалою Комінтерну була розпущена. Згодом майже усі члени КПЗУ, що опинились на території СРСР після 1939 р. були репресовані (*Довідник з історії України*. Т. 2. (К–П), ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста, (Київ: Генеза, 1995), 68–69).

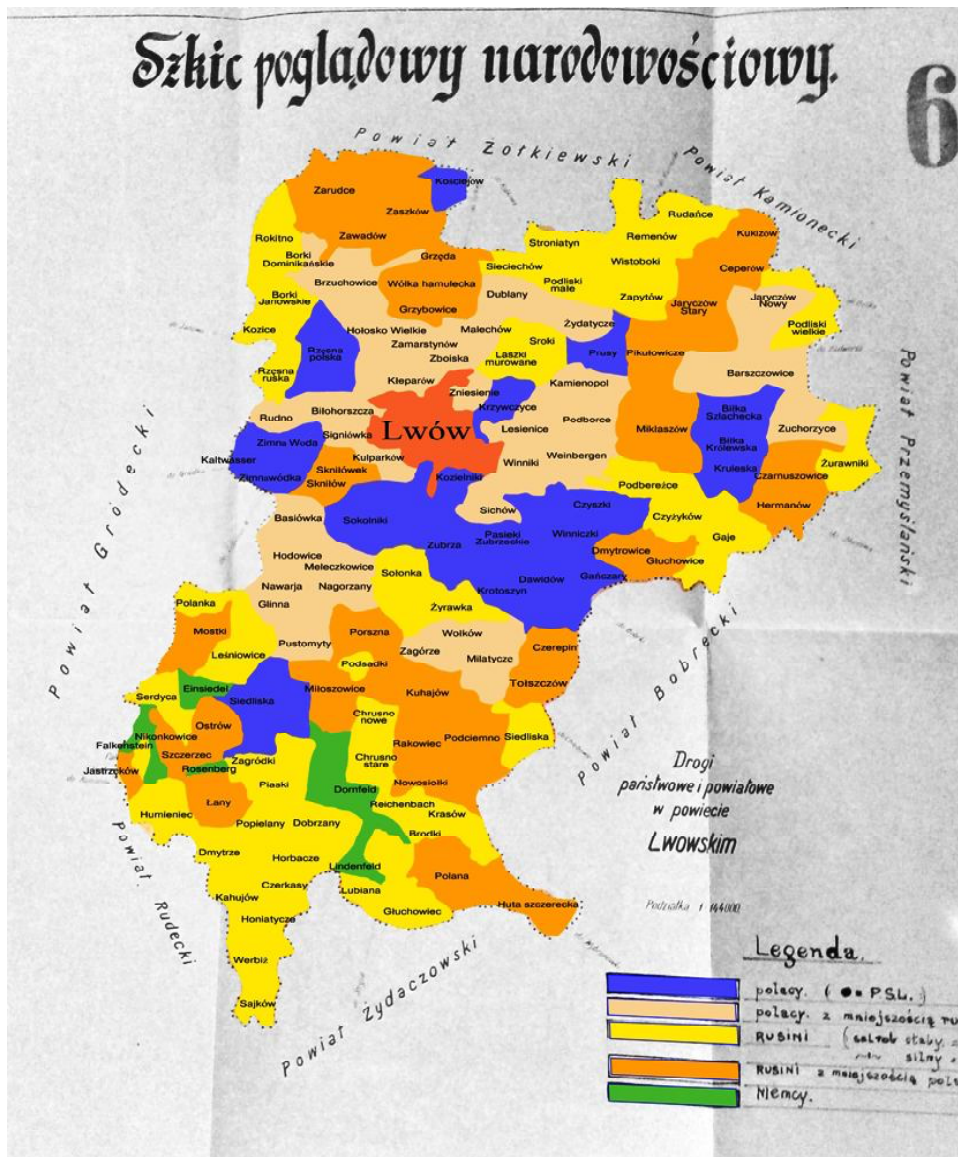
Додаток 5

Структура населення львівського повіту за релігійною ознакою

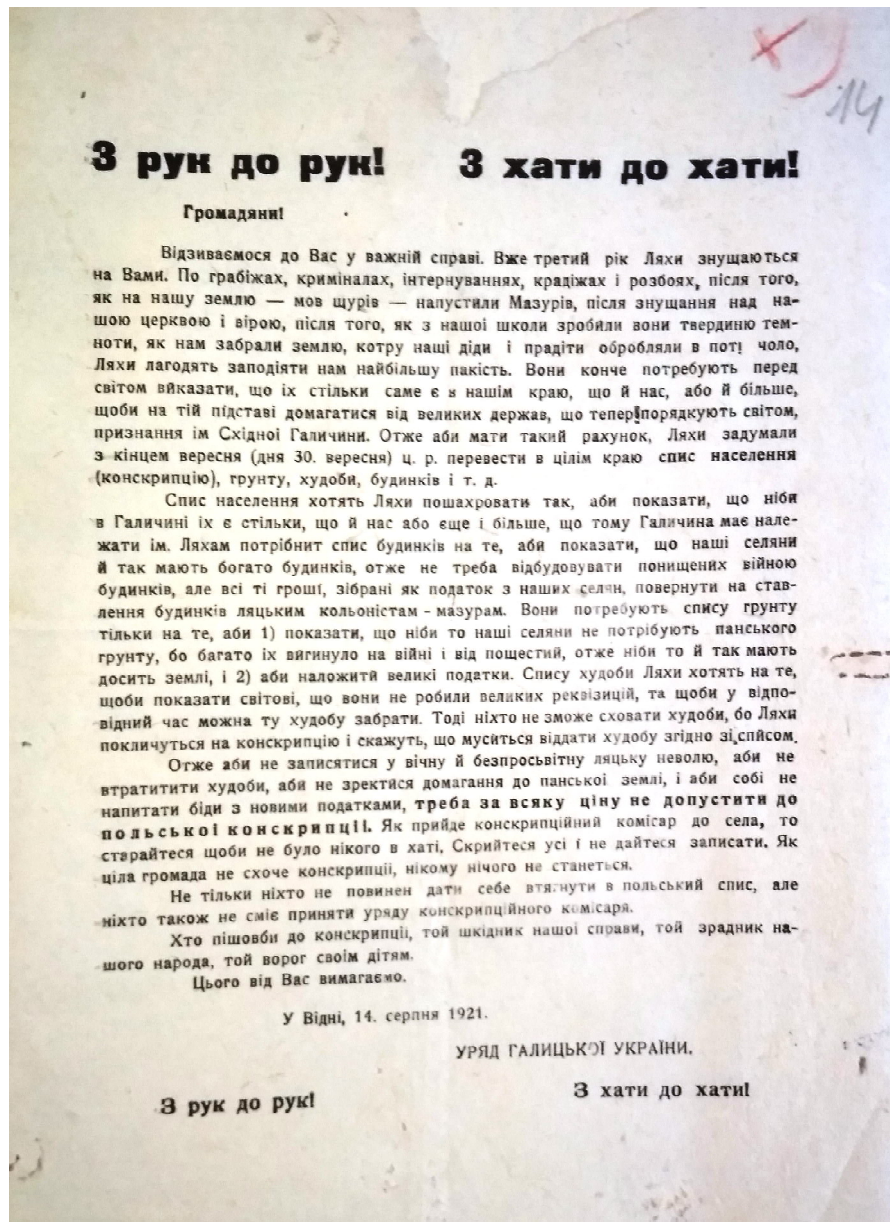

Додаток 6

Структура населення львівського повіту за національною ознакою

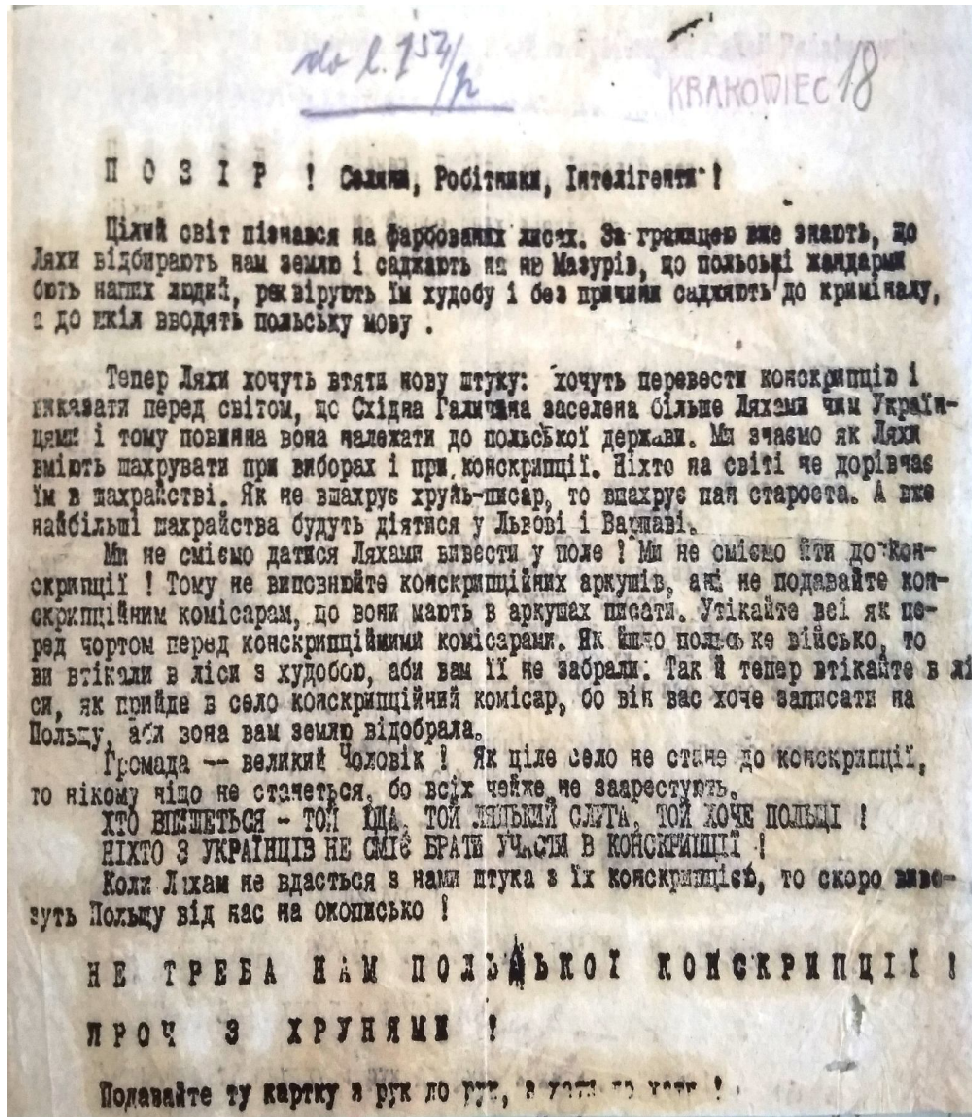

Додаток 7
Листівка поширювана напередодні проведення перепису 1921 р.⁸⁶

⁸⁶ ДАЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 122, арк. 14.

Листівка поширювана напередодні проведення перепису 1921 р.

⁸⁷ ДАЛО, ф. 1, оп. 11, спр. 122, арк. 18.

NATIONAL-RELIGIOUS COMPOSITION OF THE POPULATION IN LVIV COUNTY (1918–1939)

Ihor MRAKA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: ihor.mraka@lnu.edu.ua

National-religious relations in Eastern Galicia during the interwar period have long attracted the attention of researchers. The first works on the following problem appeared immediately after the first official census conducted by the Polish government in 1921. The authors of it questioned the veracity of its results. Despite certain politicization of national-religious relations, the military structures of interwar Poland were almost the only ones that tried to realistically assess the demographic situation and political sentiment in the region, as it was an important component of ensuring the army's combat capability and defense capabilities of the country. The article attempts to analyze the national and religious composition of the population in Lviv county and its evolution during the interwar period. The source base of the study was the officially published results of the Polish censuses of 1921 and 1931, the Austro-Hungarian censuses of 1880–1910, as well as statistical materials found in the Archive of New Acts in Warsaw and the Central Military Archive (Warsaw, Poland). The analysis of the sources allowed to trace the change of the population quantity in the majority of settlements of Lviv county by nationality and confessional affiliation, and also to characterize the preparation and conduct of both censuses, and Ukrainian attitude to them.

Keywords: Lviv county, national and religious composition of the population, census, Ukrainians, Poles, Jews, Roman Catholics, Greek Catholics.

REFERENCES

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, zesp. 45 (Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Łotwą, Litwą, Rosją radziecką, Gdańskiem, Ukrainą 1914–1928, 1932–1938), sygn. 54. (in Polish)
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.1 (Gabinet Ministra Spraw Wojskowych 1918–1939), sygn. 472. (in Polish)
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.37 (Departament Uzupełnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), sygn. 7. (in Polish)
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.300.37 (Departament Uzupełnień Ministerstwa Spraw Wojskowych), sygn. 8. (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.10 (Dowództwo Okręgu Korpusu X (Dowództwo Okręgu Generalnego Przemyśl), sygn. 13. (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.3 (Oddział I Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 441. (in Polish).
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, fond 1 (Lvivske voievodske upravlinnia, 1918–1939), opys 11, spr. 122. (in Ukrainian).

- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, fond 121 (Lvivske voievodske upravlinnia derzhavnoi politsii), op. 2, spr. 364. (in Ukrainian).
- Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti, fond 231 (Ternopilske voievodske upravlinnia (1909–1939 rr.), op. 1, spr. 1985. (in Ukrainian).
- Dovidnyk z istorii Ukrainy*. T. 2. (K–P), za red. I. Z. Pidkovy, R. M. Shusta, (Kyiv: Heneza, 1995). (in Ukrainian).
- Dovidnyk z istorii Ukrainy*. T. 3. (R–Ia), za red. I. Z. Pidkovy, R. M. Shusta, (Kyiv: Heneza, 1999). (in Ukrainian).
- Drak M. Nimetske naselennia Skhidnoi Halychyny: rozselennia ta zminy kilkisnogo skladu (1772–1857), u *Nimetski kolonii v Halychyni. Istoriia–arkhitektura–kultura*, (Lviv, 1996): 57–67. (in Ukrainian).
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie bez miasta Lwowa*, Warszawa, 1938. (in Polish)
- Dudiak O. Dynamika chyselnosti polskoho naselennia Skhidnoi Halychyny v pershii tretyni XX st. (za materialamy perepysiv 1910, 1921 i 1931 rr.), *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*, № 35–36 (2000): 286–295. (in Ukrainian).
- Dudiak O. *Dynamika sotsialnoi struktury i zainiatosti polskoho naselennia Zakhidnoi Ukrainy u mizhvoiennyi period (20-ti–30-ti rr. XX st.)*. Avt. dys. na zdobuttia nauk. stupenia k.i.n., Lviv, 2003. (in Ukrainian).
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Nr. 35 (1930), poz. 286.
- Istota moskalofilstwa “starorusinów” galicyjskich, *Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany*, № 5 (92) (1935): 47–51. (in Polish)
- Kacharaba S. *Emihratsiia z Zakhidnoi Ukrainy (1919–1939)*, Lviv, 2003. (in Ukrainian).
- Konskryptsiiia u Skhidnii Halychyni, *Ukrainskyi Prapor*, 6 serpnia 1921. (in Ukrainian)
- Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie ludności polskiej na Kresach Wschodnich // *Sprawy Narodowościowe*, R. III, № 3–4 (1929): 413–450. (in Polish).
- Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce, *Sprawy Narodowościowe*, № 6 (1928): 651–707. (in Polish)
- Kubiiiovych V. *Etnichni hrupy pivdenno-zakhidnoi Ukrainy (Halychyny) na 1.1.1939*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983. (in Ukrainian).
- Kubiiiovych V. *Zakhidni ukraiński zemli v mezhakh Polshchi 1920–1939 (etnohrafichni vidnoshennia)*, Chikago–Niu York, 1963. (in Ukrainian).
- Makarchuk S. Naselennia Zakhidnoi Ukrainy za perepysom 1931 roku, “*Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*”. Vyp. 32 (1997): 51–61. (in Ukrainian).
- Malec J., Malec D. *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. (in Polish)
- Pasitska O. Etnichniy sklad naselennia Lvivskoho povitu u 20-kh rokakh XX stolittia, *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, № 21 (2012): 595–601. (in Ukrainian).
- Pavlyshyn O. Dylema identychnosti, abo istoriia pro te, yak “latynnyky” (ne)staly ukrainsiamy/poliakamy (Halychyna, seredyna XIX – persha polovyna XX st.), *Ukraina Moderna*, № 21 (2014): 179–218. (in Ukrainian).
- Pered konskryptsiiieu, *Dilo*, 2 hrudnia 1931. (in Ukrainian).
- Pered zahalnym perepysom. Pidhotovchy rukh u kraiu, *Dilo*, 3 hrudnia 1931. (in Ukrainian).

- Perepys naselennia dnia 9-ho hrudnia ts.r. Yak treba zapysuvatys pry perepysi? (Pro perepysni arkushi i sposib yikh vypovniuvannia), *Dilo*, 29 lystopada 1931. (in Ukrainain).
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie*, Warszawa, 1927. (in Polish)
- Polska konskryptsia, *Ukrainskyi Prapor*, 22 zhovtnia 1921. (in Ukrainain).
- Polska konskryptsia, *Ukrainskyi Prapor*, 5 lystopada 1921. (in Ukrainain).
- Polska konskryptsia, *Ukrainskyi Prapor*, 26 lystopada 1921, (in Ukrainain).
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polski*, T: III, Warszawa, 1924 (in Polish)
- Sprawozdanie Stenograficzne z 40 posiedzenia Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 15 grudnia 1931 r. (in Polish)
- Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad, grudzień 1929 r.*, Warszawa, 1930. (in Polish).
- Szturm de Sztram E. Prawdziwa statystyka, *Kwartalnik Historyczny*, № 3 (1973): 664–667 (in Polish).
- Szulec Stefan O przyroście ludności w Polsce w okresie od r. 1921 do 1931, *Kwartalnik Statystyczny*, T. IX (1932): 31–40. (in Polish).
- J. Tomaszewski Stosunki narodowościowe w Drugiej Rzeczypospolitej, ó *Polska Niepodległa 1918–1939*, red. J. Żarnowski, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984.
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, fond 462 (Ukrainskyi horozhanskyi komitet, m. Lviv), op. 1, spr. 95. (in Ukrainain).
- Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, fond 462 (Ukrainskyi horozhanskyi komitet, m. Lviv), op. 1, spr. 96. (in Ukrainain).
- Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*. Tom XXIV. Zeszyt II. Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy (1881–1910), Lwów, 1912. (in Polish).
- Witkowski W. *Historia administracji w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007. (in Polish)
- Z konskryptsiiinykh praktyk (Zvidomlennia z mist), *Dilo*, 13 sichnia 1932. (in Ukrainain).
- Z konskryptsiiinykh praktyk (Zvidomlennia z mist), *Dilo*, 3 sichnia 1932. (in Ukrainain).
- Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce, *Sprawy Narodowościowe*, № 3 (1927): 227–256. (in Polish)

УДК 94(477)''1918/1939'':[061.2:622.323(477.83-25)]

ORCID ID: 0000-0003-4969-7702

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3620>

СОЮЗ ПОЛЬСЬКИХ НАФТОВИХ ПРОМИСЛОВЦІВ У ЛЬВОВІ

Роман МАСИК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua

Розглянуто діяльність Союзу Польських Нафтових Промисловців (СПНП). Проаналізовано структуру цієї інституції, яка в міжвоєнній Польщі захищала інтереси малих і середніх нафтових підприємств. Визначено місце Союзу серед інших організацій галузі. Проаналізовано позицію інституції щодо головних проблем галузі: нафтового права, чужоземної власності в промисловості міжвоєнної Польщі, взаємин видобувних і нафтопереробних підприємств, розвитку нафтовидобування тощо. Показано видавничу діяльність Союзу.

Ключові слова: нафтова промисловість, Східна Галичина, міжвоєнна Польща, підприємці, чисті виробники нафти-сирцю.

Нафтова промисловість багато важила для економіки міжвоєнної Польщі і з огляду на міжнародну торгівлю, і зважаючи на необхідність мати власні нафтопродукти на випадок нової війни¹. Всі держави Європи намагалися самостійно видобувати власну нафту-сирець. Задля того чимало інвестували в пошук ропи і будівництво нових нафтопереробних заводів (НПЗ)².

У міжвоєнній Польщі всі поклади нафти розміщувалися на півдні держави у півніжжі Карпат, від лімановського повіту у Краківському воеводстві до кордону з Румунією на сході. НПЗ Польщі здебільшого містилися недалеко від родовищ, близько до Борислава, Дрогобича тощо³.

Традиційний поділ на групи нафтової промисловости (видобування, переробка і торгівля) для міжвоєнної Польщі не був характерний. Тут доцільніше застосовувати інші виокремлення. Перше найчастіше згадують в історіографії. Підприємства нафтової промисловости поділяють на чистих виробників

¹ Крайове нафтове товариство у Львові, *Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДІАЛ), ф. 207, оп. 1, спр. 70, арк. 9; спр. 166, арк. 1; спр. 178, арк. 6; Jerzy Kozicki, *Przemysł naftowy a obrona Państwa*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 117–125.

² Filip Wachtel, *Historyczny rozwój przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 13–14.

³ Jerzy Kozicki, *Przemysł naftowy a obrona Państwa*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 117–118; Józef Gaj, *Potrzeby inwestycyjne Małopolski Wschodniej w zakresie przemysłu naftowego i gazyfikacji*. (Lwów, 1939), 3.

сировини; ті, що виробляли й переробляли нафту-сирець (виробники-рафінери); фірми, що лише переробляли сиру ропу (чисті рафінери). Чисті виробники – переважно малі підприємства, створені на польські капітали. Їх частка в нафтовій промисловості була приблизно 30%; вони володіли майже 50% усіх свердловин міжвоєнної Польщі⁴.

Також у нафтовій промисловості можна виокремлювати підприємства за походженням капіталу – польські і чужоземні. В нафтопереробній галузі доцільно виокремлювати великі й малі НПЗ. Великі, здебільшого об'єднані в картелі, ґрунтувалися головно на чужоземному капіталі. Більшість з них мали власні копальні ропи. Разом з Державним нафтовим підприємством у Дрогобичі великі НПЗ становили понад 90% цілої нафтопереробної промисловості міжвоєнної Польщі. Малі НПЗ ґрунтувалися головно на польському капіталі й мали гірші й старіші технології⁵.

Створення й етапи діяльності Союзу Польських Нафтових Промисловців

Найбільшою організацією підприємств, створених за польські капітали, в міжвоєнній Польщі був Союз Польських Нафтових Промисловців у Львові (далі – Союз; *Związek Polskich Przemysłowców Naftowych*). Організація створена з ініціативи Владислава Шайнока. Він запланував, що Союз мав репрезентувати інтереси всіх середніх і малих нафтових підприємств, які заснували громадяни Польщі. Ці фірми самостійно не могли захищати свої інтереси. Більшість з них були дуже малі й водночас польські уряди робили ставку на великі підприємства, створені за кошти світових нафтових концернів. Щоб якось впливати на нафтову політику держави, власники малих й середніх нафтових підприємств змушені були об'єднатися⁶.

Ініціативу В. Шайнока підхопили інші підприємці й 8 грудня 1919 р. розіслали відозву до всіх нафтових промисловців, що були громадянами Польщі. У ній наголосили, що необхідно захищатися перед наступом чужоземного капіталу й закликали вступати до Союзу⁷. Вже 19 грудня 1919 р. ініціативна група ухвалила статут інституції, який 18 березня 1920 р. затвердив уряд⁸.

⁴ Józef Szlemiński, *Kopalnictwo naftowe jako podstawa przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 91–92.

⁵ *Sprawozdanie z czynności Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w latach 1922, 1923 i 1924*. (Lwów, 1925), 118; Filip Wachtel, *Historyczny rozwój przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 19–20.

⁶ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No. 5–6, (1939): 123.

⁷ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), ф. 219, оп. 1, спр. 186, арк. 1.

⁸ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 183, арк. 6; спр. 299, арк. 58.

Ще до офіційного затвердження Союзу 10 лютого 1920 р. відбулися його перші Загальні Збори. Головою обрали Владислава Длугоша, а заступником Владислава Дунка де Сайо⁹. Справжня діяльність Союзу розпочалася 18 березня 1920 р. за участі 55 нафтових промисловців¹⁰. Ще 10 лютого 1920 р. за пропозицією Альфреда Когля ухвалили створити філії інституції в Бориславі й Варшаві¹¹, що й зробили 20 травня 1920 р.¹²

Спочатку Союз працював як товариство, однак 29 жовтня 1920 р. у Польщі прийняли закон про кооперативи. Інституція, між іншим, займалася комерційною діяльністю, тому мусила реорганізуватися на акціонерну спілку. Дня 28 березня 1923 р. Союз відповідно до тодішніх змін законодавства перетворили на кооператив з обмеженою відповідальністю¹³.

Діяльність Союзу можна поділити на два етапи. Перший тривав від його заснування до 1929 р. У цей час Союз діяв як кооператив. Управляла ним Наглядова Рада (Rada Nadzorcza). Союз очолювали Владислав Длугош (13 червня 1920 – 28 березня 1923), Станіслав Щепановський (28 березня 1923 – 26 лютого 1927), Мар'ян Вележинський (26 лютого 1927 – 8 червня 1929). Заступниками голови були Францішек Бруггер (13 червня 1920 – 18 лютого 1922), Мар'ян Шидловський (13 червня 1920 – 18 лютого 1922), Юліян Фабіянський (13 червня 1920 – 26 лютого 1927), Станіслав Щепановський (18 лютого 1922 – 28 березня 1923), Мар'ян Вележинський (28 березня 1923 – 26 лютого 1927), Ян Бжозовський (26 лютого 1927 – 17 вересня 1928). Директорами, що керували відділеннями кооперативу, були Владислав Шайнок (19 грудня 1919 – 29 січня 1923), Броніслав Войцеховський (20 грудня 1923 – 10 червня 1924), Ян Бжозовський (10 червня 1924 – 2 березня 1925), Юліян Віняж (21 січня 1928 – ...) ¹⁴.

Поступово чисельність Союзу зростала. Наприкінці 1920 р. організація налічувала 67 членів, 1921 р. – 185, 1922 р. – 328, 1923 р. – 360, 1924 р. – 375¹⁵, 31 березня 1927 р. – 376¹⁶.

У перше десятиліття діяльності Союз визначав перед собою дуже багато завдань. Він не лише працював як кооператив, але й був нафтовим товариством –

⁹ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 185, арк. 1.

¹⁰ “Do Czytelników”, *Nafta*, No.1, (1922): 1.

¹¹ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 185, арк. 2.

¹² Там само, спр. 183, арк. 6.

¹³ “Walne Zgromadzenie Związku Polskich Przemysłowców naftowych”, *Nafta*, No.3, (1923): 41; “Związek polskich przemysłowców naftowych. Spółdzielnia z ograniczoną odpowiedzialnością we Lwowie”, *Nafta*, No.4, (1923): 52.

¹⁴ “Kierownicze organy Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 140.

¹⁵ “Sprawozdanie z czynności w roku 1924”, *Nafta*, No.3, (1925): 34.

¹⁶ “Sprawozdanie z czynności w 1926 r.”, *Nafta*, No.3, (1927): 38.

репрезентував польські малі й середні підприємства перед органами влади, намагався впливати на нафтову політику¹⁷.

Поступово, ще як кооператив, Союз перетворювався на представницький орган чистих виробників ропи. Організаційні справи треба було відокремити від грошових (кредити і т. ін.). Вирішили, що давня організація мала б займатися лише фінансовими справами. Натомість, створити нову інституцію, яка б курувала найважливіші загальні справи чистих виробників. Формально реорганізація інституції відбулася наприкінці літа 1929 р.¹⁸

Щоб зберегти наступність нової організації від кооперативу, їй залишили назву Союз Польських Нафтових Промисловців. При цьому з такою ж назвою продовжував діяти й кооператив. У результаті поділу компетенцій створили умови, коли до Союзу (товариства) могли вступати всі чисто видобувні підприємства. Тому цій організації вдалося стати центром цієї групи нафтової промисловости, об'єднати підприємців з однаковими інтересами. Відтоді діяльність Союзу (товариства) не поєднувалася з кооперативом, який зайнявся лише грошово-кредитним справам¹⁹.

Очолювали Раду товариства Союз Польських Нафтових Промисловців Владислав Дунка де Сайо (4 листопада 1929 – 10 січня 1933), Роман Махніцький (23 березня 1933 – 2 червня 1935) і Станіслав Шептицький (від 2 червня 1935 р.). Заступниками голови були Юліян Віняж (від 23 березня 1933), Станіслав Левандовський (16 жовтня 1930 – 23 березня 1933), Мечислав Лонгшам (4 вересня 1929 – 16 жовтня 1930), Роман Махніцький (4 вересня 1929 – 23 березня 1933; від 2 червня 1935), Генрик Мікулі (від 2 червня 1935), Мар'ян Розенберг (4 вересня 1929 – 23 березня 1933), Самуель Тайхер (від 2 червня 1935), Станіслав Шептицький (23 березня 1933 – 2 червня 1935), Йоахим Шіффер (23 березня 1933 – 2 червня 1935). Секретарем Ради був Юзеф Шлемінський (4 вересня 1929 – 23 березня 1933)²⁰.

У 1932 р. замість кооперативу Союз Польських Нафтових Промисловців організували Синдикат Виробників Ропи (*Syndykat Producentów Ropy*). Він відтоді зайнявся торгівельними справами чистих виробників. Головою організації став Владислав Длугош. Заступниками голови були Владислав Дунка де Сайо, Генрик Мікулі, Станіслав Шептицький і Самуель Тайхер. Директорами Синдикату призначили Юзефа Шлемінського і Якуба Голігера²¹.

¹⁷ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 124.

¹⁸ Ibid: 126.

¹⁹ Ibid: 127; “Statut Spółdzielni Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No.2, (1930): 58–62; “Statut Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No.12, (1929): 183–192; “Zmiany organizacyjne”, *Nafta*, No.8–9, (1929): 94–96.

²⁰ “Kierownicze organy Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 141.

²¹ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 132.

У другій половині 1934 р. чисті виробники ропи знову реорганізувалися. Заговорили про об'єднання всіх справ цієї групи нафтової промисловости в одній інституції. Дня 2 червня 1935 р. у Дрогобичі відбулося засідання товариства Союз Польських Нафтових Промисловців. Відтоді знову діяла єдина інституція, яка представляла інтереси чистих виробників²². До складу Керівництва Союзу від 2 червня 1935 р. входили: Станіслав Шептицький (голова), Роман Махніцький і Генрик Мікулі (заступники голови), Юзеф Шлемінський (секретар), Герман Аксельбрад, Юліян Віняж, Якуб Голігер, Мечислав Лонгшам (до 7 березня 1939), Чеслав Залуський (від 7 березня 1939) і Владислав Зелінський²³.

Для Союзу було важливо впливати на державну нафтову політику. Інакше великі нафтопереробні фірми, які здебільшого репрезентували світові концерни, могли поглинути малі підприємства чистих виробників. Найважливішими завданнями Союзу стали: організувати всю нафтову промисловість Польщі; формувати таку ціну на сиру ропу, яка б забезпечила рентабельність її видобутку; розвивати пошук нових родовищ нафти-сирцю.

Союз поступово перетворився на солідну організацію чистих виробників ропи, став найпотужнішим репрезентантом польської власности в нафтовій промисловості. Від 1934 р. він отримав представництво в органах господарського самоврядування. Тоді до Промислово-торгової палати у Львові обрали заступника голови Союзу Романа Махніцького, а до такої ж інституції у Кракові – Владислава Длугоша (потім його змінив Мечислав Лонгшам)²⁴.

Союзу вдалося розвивати власну видавничу справу. Інституція почала видавати часопис “Нафта” (“*Nafta*”) ще у 1922 р. Часопис редагували Броніслав Войцеховський, Владислав Шайнок, Сильвестр Зайончковський та Юзеф Шлемінський. Загалом від вересня 1922 р. до липня 1939 р. видали 18 річників видання. Його поділяли на рубрики: статті, поточні і правові відомості, звіти з діяльності Союзу й інших інституцій, моторизація, огляди цін ропи й нафтопродуктів, преси, нафтової політики закордоном, статистика, відомості про нафтові і геологічно-нафтові з'їзди, оголошення²⁵. Крім того інституція видавала “Показчик польської нафтової промисловости”²⁶. Водночас видала мапи окремих державних нафтових теренів²⁷.

²² “Zasadnicze przemiany organizacyjne w naftowej grupie czysto kopalnianej”, *Nafta*, No.1, (1935): 21–23.

²³ “Kierownicze organy Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 141.

²⁴ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 134.

²⁵ *Nafta*, (1922–1939).

²⁶ *Skorowidz polskiego przemysłu naftowego*. (Lwów, 1919–1926).

²⁷ “Walne Zgromadzenie Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, No.3, (1923): 40.

Ставлення Союзу до чужоземної власності в польській нафтовій промисловості

У великій нафтовій промисловості міжвоєнної Польщі домінував чужоземний капітал. Його підтримував польський уряд²⁸. Натомість, Союз протривав збільшенню впливу чужоземців на нафтову галузь. На його думку, чужоземні фірми дбали лише про швидкі прибутки й не думали про майбутнє польської промисловості²⁹. Зокрема, діячі Союзу вважали, що чужоземці впливали на міністра фінансів, щоб продали лише їм всі державні підприємства й віддали право експлуатувати державні нафтові терени; переконували владу, що лише вони здатні врятувати польську нафтову промисловість³⁰. Союз з цим не погоджувався й зауважував, що саме поляки відкрили нафтові родовища, а тепер їх намагалися захопити чужоземці. З цієї причини польські нафтові промисловці були переконані, що уряд не мусить слухатися представників чужоземних нафтових концернів³¹. Один із лідерів Союзу Станіслав Щепановський зауважував, що політика уряду створила так багато проблем промисловцям-полякам, що чимало з них залишили працю в нафтовій галузі. Інші – емігрували. Наприклад, Владислав Дунка де Сайо поїхав до Перу шукати рентабельності нафтовидобування. За підрахунками С. Щепановського на 1927 р. $\frac{3}{4}$ нафтової промисловості Польщі віддали чужоземному капіталові³². Союз вважав це загрозою для цієї галузі. Головним завданням чужоземного капіталу було здобути польський ринок нафтопродуктів, а не розвивати нафтовидобування. Чужоземний капітал, заангажований в Польщі, належав до великих світових нафтових концернів, зацікавлених в експорті дешевшої ропи, а не у видобуванні дорогої польської сировини. На думку Союзу, це мусило спричинити занепад польської нафтової промисловості³³.

²⁸ Piotr Franaszek, “Kapitał francuski w procesie centralizacji kapitału w polskim przemyśle naftowym 1920–1939 (Koncern naftowy “Dąbrowa” i grupa “Małopolska)””, *Studia historyczne*, No.2 (113), (1986): 229–243; Wojciech Morawski, *Rola surowców energetycznych w rozwoju gospodarczym Polski*, w książce *Od regaliów po dobro narodowe. Ochrona i wykorzystanie zasobów naturalnych na ziemiach polskich – aspekt historyczny*, red. Tomasz Głowiński, Marek Zawadka, (Wrocław: GAJT, 2016), 18–19.

²⁹ “Niebezpieczny objaw”, *Nafta*, No.2–3, (1939): 52–57; “Państwo a nafta”, *Nafta*, No.1, (1924): 4.

³⁰ Władysław Szaynok, “Drohobycz – Państw. Zakłady Naftowe Spółka Akcyjna”, *Nafta*, No. 1, (1922): 7; Władysław Szaynok, “Kierownicy naszej polityki naftowej”, *Nafta*, No.3, (1922): 36–37.

³¹ Marjan Rosenberg, “Upadek polskiego kopalnictwa naftowego”, *Nafta*, No.3, (1930): 65–72; Stanisław Szczepanowski, “Zmiany stanu posiadania w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No.9, (1923): 129–131.

³² “Ogólne wytyczne polityki naftowej”, *Nafta*, No.2, (1927): 22.

³³ Władysław Dунка de Sajo, “Import ropy zagranicznej”, *Nafta*, No.7, (1930): 177–185; Oskar Loewenhertz, “Nasz przemysł naftowy nad przepaścią”, *Nafta*, No.4, (1931): 83–84; Józef Szlemiński, “Oświecenie sytuacji w naszym przemyśle naftowym i wytyczne polityki naftowej w dobie obecnej”, *Nafta*, No.1, (1930): 3–4; Józef Szlemiński, “Siły hamujące rozwój przemysłu naftowego i wytyczne polityki naftowej na bliższą i dalszą przyszłość”, *Nafta*, No.5–6, (1930): 137–145; Bronisław Wojciechowski, “Po ankiecie naftowej”, *Nafta*, No.3, (1927): 38–39.

Союз вважав, що чужоземний капітал у нафтовій промисловості був радше не промисловий, а біржово-спекуляційний. У цьому була небезпека не лише для нафтової галузі, а й для міжнародної репутації польської держави³⁴.

Водночас чисті виробники були впевнені, що посилення чужоземної власності у польській нафтовій промисловості небезпечно на випадок війни³⁵. Представники чужоземного капіталу завжди переконували військову владу, що втручання уряду в часі миру не потрібне, бо вистачить наглядати за нафтовими підприємствами з вибухом війни. Лідери Союзу, наприклад Владислав Шайнок, зауважували, що з початком війни може бути запізно забезпечити собі необхідне число нафтопродуктів. Стан їх запасів необхідно ретельно контролювати в часі миру³⁶.

Критика посилення чужоземного капіталу в нафтовій промисловості в середовищі Союзу зростала. Відродилися ідеї державної монополії на торгівлю нафтопродуктами на противагу картелям НПЗ. Ці ідеї не були нові й сягали 1918 р.³⁷ Вважаю, що це було не реально втілити, оскільки у Польщі бракувало капіталів для підтримки нафтової промисловості.

Союз непокоївся, що частка польського виробництва нафти-сирцю і нафтопродуктів у відношенні до світового постійно зменшувалася³⁸. Він вважав, що до цього спричинився визиск польської нафтової промисловості чужоземцями, які були лише зацікавлені у швидких прибутках й не здатні інвестувати в розвиток галузі³⁹.

Взаємини Союзу з картелями НПЗ

Часто Союз зауважував, що у Польщі забагато НПЗ. Спосіб виробництва ропи після Першої світової війни мало змінився, оскільки в Австро-Угорщині майже всі копальні розміщувалися в Галичині. Інакше було з нафтопереробною промисловістю. До війни в Галичині працювали лише малі НПЗ, натомість великі функціонували в інших провінціях Австро-Угорщини. Лише половину сирої ропи

³⁴ Władysław Dunka de Sajo, "Polityka naftowa na błędnych torach", *Nafta*, No.5–6, (1931): 132; Otton Wszyński, "Francuskie kapitały w polskiej naftcie w świetle własnej oceny", *Nafta*, No.10–11, (1931): 276–286.

³⁵ Władysław Dunka de Sajo, "Polityka naftowa na błędnych torach", *Nafta*, No.5–6, (1931): 135; Marjan Rosenberg, "Upadek polskiego kopalnictwa naftowego", *Nafta*, No.3, (1930): 67–69.

³⁶ Władysław Szaynok, "Ropa, jako materiał wojenny", *Nafta*, No.10, (1924): 141–143.

³⁷ Klaudjusz Angerman, "Monopol handlowy dla ropy i produktów destylacji", *Nafta*, No.1, (1929): 25–27; Władysław Szaynok, "Monopol handlu produktami naftowymi", *Nafta*, No.6, (1925): 85–88; Władysław Szaynok, "Projekt utworzenia polskiego monopolu handlu produktami naftowymi", *Nafta*, No.1, (1929): 22–25.

³⁸ Jan Brzozowski, "Cyfry godne uwagi", *Nafta*, No.2, (1930): 45; Władysław Szaynok, "Kierownicy naszej polityki naftowej", *Nafta*, No.3, (1922): 33; Władysław Szaynok, "Upadek polskiego przemysłu naftowego", *Nafta*, No.9, (1925): 133–134.

³⁹ Władysław Szaynok, "Walka o naftę", *Nafta*, No.10, (1923): 148–150; Władysław Szaynok, "Upadek polskiego przemysłu naftowego", *Nafta*, No.9, (1925): 135–136.

переробляли в Галичині. Після відродження Польщі НПЗ краю вдвічі збільшили свої виробничі потужності⁴⁰. В той самий час зменшувалося виробництво нафти-сирцю. Це стало великою проблемою для нафтової промисловости, оскільки спричинило зростання конкуренції. Великі виробники-рафінери не хотіли купувати сирової ропи чистих виробників. Вони забезпечували себе власною сировиною. Це спричинило конфлікти між двома групами польської нафтової промисловости. Одночасно було неможливо забезпечити нафтою-сирцем усі великі НПЗ. Оскільки було забагато рафінерних підприємств, то зросли виробничі витрати переробки⁴¹.

Щоб зменшити конкуренцію між НПЗ, вони почали організовуватися, засновуючи картелі. Союз був проти будь-якого лише рафінерного картелю в нафтовій промисловості й виступав за єдину організацію цілої нафтової галузі, де б вирішувалися інтереси всіх груп цієї галузі, передусім чистих виробників. У картелях, де б об'єдналися лише НПЗ, він бачив спроби чужоземців повністю захопити галузь⁴². Така загроза насправді існувала, коли б держава не впливала на діяльність картелів. Однак уряд успішно регулював справи об'єднання НПЗ на користь цілої нафтової промисловости. Тому вважаю ці побоювання польських нафтових промисловців дещо перебільшеними.

Союз гостро критикував картелі НПЗ також з тієї причини, що тоді не існувало нормальної торгівельної організації чистих виробників, які виробляли майже 30% польської ропи. Створення такої організації ініціював сам Союз ще у половині 1920-х рр. Це було необхідно, бо інакше чисті виробники ропи повністю почали б залежати від НПЗ. Одночасне існування окремих 250 малих нафтовидобувних

⁴⁰ Stanisław Ungler, "Obecny stan polskiego przemysłu naftowego", *Przegląd gospodarczy*, No.6, (1925): 333.

⁴¹ Jan Brzozowski, "Polski problem rafineryjny", *Nafta*, No.5, (1928): 73–77; No.6, (1928): 92–94; "Problem naftowo-rafineryjny w Polsce", *Nafta*, No.8–10, (1934): 109–122.

⁴² J. S., "W obliczu następstw porozumienia rafinerów", *Nafta*, No.12, (1929): 178–179; "Kartel na rozdrożu", *Nafta*, No.8–9, (1929): 96–102; "Nikczemne metody", *Nafta*, No.4, (1930): 102–107; "Nowa ofenzywa", *Nafta*, No.12, (1924): 173–175; "Porozumienie wielkich", *Nafta*, No.4–6, (1934): 54–62; "Przeciw kartelowi naftowemu", *Nafta*, No.10, (1923): 145–148; Marjan Rosenberg, "Kartel rafineryjny a kopalnictwo naftowe", *Nafta*, No.12, (1929): 171–178; Władysław Szaynok, "Kartel czy Państwo?" *Nafta*, No.5, (1926): 77–79; Władysław Szaynok, "Kartel naftowy", *Nafta*, No.1, (1925): 3–5; Władysław Szaynok, "Kartel ropny", *Nafta*, No.4, (1925): 49–50; Władysław Szaynok, "Kierownicy naszej polityki naftowej", *Nafta*, No.3, (1922): 36–37; Władysław Szaynok, "Nastroje kartelowe", *Nafta*, No.1, (1927): 5–7; Władysław Szaynok, "Program polskiego kartelu naftowego", *Nafta*, No.5, (1925): 68–69; Stanisław Szczepanowski, "Czy potrzebny kartel naftowy", *Nafta*, No.6, (1925): 83–85; Stanisław Szczepanowski, "Czem zastąpić kartel naftowy", *Nafta*, No.7, (1925): 97–101; Stanisław Szczepanowski, "Kartel... podpisany", *Nafta*, No.11–12, (1928): 125–128; Stanisław Szczepanowski, "Syndykat Naftowy", *Nafta*, No.3, (1928), 46–52; Marjan Weleżyński, "Co zrobił kartel?" *Nafta*, No.11, (1925): 168–169; Bronisław Wojciechowski, "Czy rząd ma popierać kartel naftowy?" *Nafta*, No.2, (1926): 17–23; Bronisław Wojciechowski, "Jeszcze o kartelu naftowym", *Nafta*, No.4, (1926): 49–52; Bronisław Wojciechowski, "Rozważania przeciwkartelowe", *Nafta*, No.4, (1928): 57–61; "Z historii "Krajonafty", *Nafta*, No.2, (1922), 21–24.

підприємств ускладнювало контакти з органами влади⁴³. Проте ефективно організувати всіх чистих виробників ропи почали лише в 1932 р.⁴⁴ Цю справу повністю не вирішили, бо деякі з чистих виробників продовжували самостійно продавати сировину НПЗ⁴⁵.

Після об'єднання чистих виробників ропи, на думку Союзу, мали почати організувати всю нафтову промисловість. Така організація мала ґрунтуватися на забезпеченні рентабельності нафтовидобутку. При цьому для добра цілісності нафтової промисловости Польщі уряд мусів вимагати порозуміння між картелем НПЗ і чистими виробниками ропи. Існування лише картелю НПЗ шкодило галузі, бо на такий випадок рафінери могли диктувати копальням ціни на ропу і з часом призвести до їх занепаду. Спільна ж організація мусила стати справжнім синдикатом, а не картелем⁴⁶.

Перші спроби чистих виробників порозумітися з Синдикатом Нафтової Промисловости восени 1929 р. не були успішні. В цьому Союз передовсім звинувачував рафінерів⁴⁷. Проте, не заперечував провини й чистих виробників. Вони були неорганізовані й тому не могли виступити єдиним фронтом проти НПЗ⁴⁸.

Союз дуже сподівався на таке порозуміння, коли в 1931 р. після втручання уряду відновили переговори з синдикатом НПЗ⁴⁹. При цьому чисті виробники

⁴³ “Organizacja czystych producentów ropy”, *Nafta*, No.5, (1925): 72; “Organizacja przemysłu czysto kopalnianego w świetle argumentów”, *Nafta*, No.1, (1935): 3–9; Bronisław Wojciechowski, “Związek a Syndykat”, *Nafta*, No.10–11, (1929): 125–128; “Zespół Gospodarczy Polskich Przemysłowców i Firm Naftowych”, *Nafta*, No.8–9, (1929): 102–106.

⁴⁴ “Zasadnicze przemiany organizacyjne w naftowej grupie czysto kopalnianej”, *Nafta*, No.1, (1935): 21–23.

⁴⁵ Romuald Jurkiewicz, “Konieczność stworzenia organizacji handlowo-finansowej producentów ropy”, *Nafta*, No.6–7, (1932): 148–149; Edmund Kaleta, “Konieczność stworzenia organizacji handlowo-finansowej producentów ropy”, *Nafta*, No.5, (1932): 120–124; Józef Szlemiński, “Syndykat producentów ropy”, *Nafta*, No.5, (1932): 117–120; Józef Szlemiński, “Zagadnienie organizacji czysto surowcowego przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.8–9, (1933): 141–146; “Ukonstytuowanie się Syndykatu Producentów ropy”, *Nafta*, No.6–7, (1932): 170–171.

⁴⁶ “Destruktywna robota”, *Nafta*, No.3–4, (1932): 65–66; “Ogólne wytyczne polityki naftowej”, *Nafta*, No.2, (1927): 24; “Podstawowe zasady syndykalizacji przemysłu naftowego w ujęciu Związku Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No.9, (1931): 241–255; Józef Szlemiński, “Oświetlenie sytuacji w naszym przemyśle naftowym i wytyczne polityki naftowej w dobie obecnej”, *Nafta*, No.1, (1930): 5; Bronisław Wojciechowski, “Związek a Syndykat”, *Nafta*, No.10–11, (1929): 125–128; “Zadania i prawa Państwa w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No.9, (1931): 233–237.

⁴⁷ “Refleksje”, *Nafta*, No.8–9, (1930): 213–216; Józef Szlemiński, “Siły hamujące rozwój przemysłu naftowego i wytyczne polityki naftowej na bliższą i dalszą przyszłość”, *Nafta*, No.5–6, (1930): 137–145; Józef Winiarz, “Dole i niedole producenckie”, *Nafta*, No.5–6, (1930): 145–148.

⁴⁸ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No. 5–6, (1939): 129.

⁴⁹ “Niektóre kontury przyszłej organizacji przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.10–11, (1931): 294–296; “Rozmyślenia na czasie”, *Nafta*, No.12, (1931): 317–323; “Obrady nad konsolidacją przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.10–11, (1931): 287–294; “Obrady Z. P. P. N. w sprawie nowej organizacji przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.12, (1931): 330–332; Józef Szlemiński, “Akcja konsolidacyjna w przemyśle naftowym”, No.10–11, (1931): 272–276; “Zjazd przedstawicieli przemysłu naftowego w Warszawie”, No.10–11, (1931): 297–301.

почали активно критикувати малі НПЗ. На їх думку, не всі малі рафінерні заводи були корисні для цілої нафтової промисловости. Багато з них займалися лише спекуляціями. Водночас малі НПЗ шкодили остаточній організації цілої галузі⁵⁰.

Перемовини чистих виробників з синдикатом НПЗ натикалися на багато проблем. Тому від 1932 р. чисті виробники зажадали від уряду примусово організувати галузь, бо не вірили у можливість це зробити добровільно⁵¹. Зрештою, 12 квітня 1932 р. опублікували закон у справі регулювання стосунків в нафтовій промисловості. Мали організувати нафтову галузь добровільно чи з примусу. Відтоді розпочався новий етап переговорів між рафінерами і чистими виробниками⁵².

З ініціятиви Союзу створили Синдикат Виробників Ропи. Від травня 1932 р. вже ця організація перемовлялася з НПЗ й вона підписала взаємний договір. За цим договором рафінерні підприємства зобов'язувалися купувати всю нафту-сирець, на кілька місяців наперед визначили ціну усіх її гатунків, яку в майбутньому мав нормувати спеціальний паритетний комітет й арбітраж. Цей договір мав діяти кілька років, але проіснував лише кілька місяців⁵³.

Оскільки не дійшло до остаточного порозуміння, то 12 жовтня 1932 р. створено примусову організацію – Польський Нафтовий Експорт⁵⁴. На початку Союз скептично поставився до неї. Він вважав, що ця організація діятиме подібно до колишніх картельних інституцій, тобто в інтересах великих НПЗ⁵⁵. Проте так не сталося. Польський Нафтовий Експорт під тиском уряду працював головно в інтересах польського нафтовидобування. Тому з часом змінилася риторика Союзу щодо цієї інституції й він став захисником Польського Нафтового Експорту⁵⁶.

⁵⁰ “Małe rafinerje w świecie prawdy”, *Nafta*, No.12, (1931): 333–336; “O pewne jutro przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.3, (1934): 33–41; Józef Szlemiński, “Kuratela”, *Nafta*, No.1, (1932): 5–12; Józef Szlemiński, “Małe rafinerje w świetle rzeczywistości ich wartości”, *Nafta*, No.8–9, (1932): 193–201; “To nikogo nic nie obchodzi”, *Nafta*, No.1–2, (1934): 1–7.

⁵¹ “Dobrowolna czy przymusowa organizacja”, *Nafta*, No.2, (1932): 33–38; “Memorjał Z. P. P. N. do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie nowej organizacji przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.1, (1932): 13–16; “Zmienione zasady”, *Nafta*, No.1, (1932): 1–5.

⁵² Władysław Dunka de Sajo, “Interesująca gra”, *Nafta*, No.10, (1932): 265–268; Edmund Kaleta, “Uwagi związane z organizacją przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.3–4, (1932): 72–75; “Proces organizacyjny w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No.6–7, (1932): 141–147; “Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. w sprawie regulowania stosunków w przemyśle naftowym”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No.30, poz. 306, (1932): 509–510; “Zasady normujące stosunki w przemyśle naftowym w zakresie odbioru i ceny ropy”, *Nafta*, No.6–7, (1932): 150–170.

⁵³ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No. 5–6, (1939): 132.

⁵⁴ “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 października 1932 r. w sprawie przymusowej organizacji obrotu zagranicznego olejem skalnym i produktami naftowymi”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No.89, poz. 754, (1932): 1813–1814.

⁵⁵ “Moment zwrotny”, *Nafta*, No.10, (1932): 233–238.

⁵⁶ “Sprawa eksportu parafiny”, *Nafta*, No.1, (1935): 13–15; “Sprawy naftowe w fałszywym świetle”, *Nafta*, No.5, (1936): 146–148; Józef Szlemiński, “Ocena sytuacji i widoki na bliską i odległą przyszłość”, *Nafta*, No.6–7, (1933): 109; “W obronie polskiej polityki naftowej”, *Nafta*, No.11, (1936): 301.

Ставлення Союзу до нафтової політики уряду

Союз критикував уряд, що не мав конкретної нафтової політики⁵⁷. Для чистих виробників ропи найважливішим було підтримувати виробництво сировини. Всі дії влади проти цього вони вважали ворожими⁵⁸. Коли у Міністерстві промисловости і торгівлі вже в центр нафтової політики поставили виробництво ропи, то Союз причиною всіх проблем у ставленні уряду до нафтової промисловости бачив відсутність досвіду й розуміння її важливости для держави і війська в інших міністерствах⁵⁹.

Від уряду Союз завжди домагався такої політики, яка б забезпечувала високу ціну на нафту-сирець й так саме захищав інтереси чистих виробників⁶⁰. Він наголошував, що низька ціна на сировину сприяла занепаду нафтової промисловости. Через низьку ціну сирової ропи польські виробники не мали коштів проводити дороге пошукове буріння й обмежувалися лише до експлуатації вже відомих нафтових теренів⁶¹. Встановлення ціни нафти-сирцю нижче виробничих витрат було вигідне лише НПЗ, оскільки це змушувало виробників продавати

⁵⁷ Władysław Dunka de Sajo, "Import ropy zagranicznej", *Nafta*, No.7, (1930): 182–184; "Państwo a nafta", *Nafta*, No.1, (1924): 1; Józef Szlemiński, "Oświecenie sytuacji w naszym przemyśle naftowym i wytyczne polityki naftowej w dobie obecnej", *Nafta*, No.1, (1930): 2–3.

⁵⁸ Władysław Dunka de Sajo, "Polityka naftowa na błędnych torach", *Nafta*, No.5–6, (1931): 129–131; Wit T. Sulimirski, "Ku rozwadze", *Nafta*, No.10, (1926): 161–164; Józef Szlemiński, "Siły hamujące rozwój przemysłu naftowego i wytyczne polityki naftowej na bliższą i dalszą przyszłość", *Nafta*, No.5–6, (1930): 139; Bronisław Wojciechowski, "Jeszcze o kartelu naftowym", No.4, (1926): 51–52.

⁵⁹ "Jedyna droga wyjścia", *Nafta*, No.6–7, (1937): 173–175; "Nieodzowność organizacji i niezrozumiałe stanowisko Rządu", *Nafta*, No.1–2, (1933): 9–10; "O wyraźny kierunek państwowej polityki naftowej", *Nafta*, No.4, (1933): 57–61.

⁶⁰ "Cena ropy", *Nafta*, No.5, (1938): 99–101; "Fatalne horoskopy naftowe", *Nafta*, No.8–10, (1934): 125–126; "List otwarty krajowych producentów ropy naftowej marek specjalnych", *Nafta*, No.8, (1931): 209–214; "Memorjał do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie ceny i odbioru ropy", *Nafta*, No.2–3, (1931): 44–51; "Memorjał Syndykatu Producentów Ropy przedłożony P. Ministrowi Przemysłu i Handlu w sprawie ceny ropy", *Nafta*, No.1–2, (1934): 7–9; "Memorjał w sprawie ceny ropy", *Nafta*, No.8–10, (1934): 123–125; "Memorjał w sprawie ceny ropy", *Nafta*, No.7–8, (1936): 214–216; "Memorjał w sprawie ceny ropy", *Nafta*, No.5, (1937): 138–143; "Niebezpieczeństwo grożące cenie ropy", *Nafta*, No.1–2, (1934): 9–13; "Obniżenie ceny ropy", *Nafta*, No.7, (1934): 89–100; "O utrzymanie dotychczasowej produkcji surowca naftowego", *Nafta*, No.12, (1932): 346–347; "Ponowne określenie ceny ropy naftowej", *Nafta*, No.4, (1939): 85–90; "Refleksje", *Nafta*, No.8–9, (1930): 213–216; "Sprawa ceny ropy", *Nafta*, No.2, (1935): 33–40; "Sprawa ceny ropy", *Nafta*, No.6–7, (1938): 135–139; "Stanowisko Z. P. P. N. w sprawie ceny ropy", *Nafta*, No.1, (1936): 1–4; Wit Sulimirski, "Refleksje", No.9, (1924): 125–128; Władysław Szaynok, "Ceny ropy i produktów naftowych w Polsce w latach 1921–1924", *Nafta*, No.2, (1925): 19–22; Józef Szlemiński, "Cena ropy jako postulat zasadniczej miary", *Nafta*, No.4, (1931): 78–82; Józef Szlemiński, "Zagadnienie ceny ropy", *Nafta*, No.12, (1932): 337–345; "W obliczu zamierzonej niżki ceny ropy", *Nafta*, No.11–12, (1933): 197–202; "Wpływ i znaczenie ceny ropy", *Nafta*, No.7–8, (1936): 212–214; "Znaczenie ustalania ceny ropy", *Nafta*, No.9–11, (1938): 209–211; "Zwyczaj ceny ropy", *Nafta*, No.8, (1937): 209–211; "Zwyczaj ceny ropy", *Nafta*, No.8, (1938): 179–180.

⁶¹ Stanisław Szczepanowski, "Główne zagadnienia naftowe", *Nafta*, No.2, (1924): 19.

копальні, які рафінери завжди були готові купити. Можливість придбати відкриті копальні була настільки важлива для НПЗ, що іноді вони вирішували знизити ціни на нафтопродукти й так відмовитися від своїх прибутків. Це робили, щоб спричинити падіння ціни на нафту-сирець й банкрутство видобувних підприємств. Уже після цього купували копальні й збільшували свою власність у нафтовидобуванні. Це давало НПЗ можливість працювати без конкуренції й опановувати ринки збуту нафтопродуктів⁶².

Важливою проблемою польської нафтової промисловости Союз вважав застарілість польського нафтового права⁶³. В ньому найбільшою вадою польська нафтова промисловість бачила існування інституції т. зв. “наділів бругто”. Видобування нафти регулювали норми ще австрійського права початку ХХ ст., які надавали право власникові землі користуватися всіма бітумами. Він міг їх експлуатувати самостійно чи віддавати це право третім особам за винагороду. Як частину плати за передачу цього права власник землі мав частку у виробництві, звільнену від експлуатаційних витрат, т. зв. “наділ бругто”. Така плата в бориславському родовищі сягала 25% від виробництва, інших нафтових округах Польщі – 15–20%, рідше – 10%. Закордоном, крім Румунії, більше ніде не існувало таких високих плат власникам землі за користування нею для видобутку корисних копалин. Навіть у Румунії “наділи бругто” рахували від прогресії виробництва. В інших країнах їх відсоток був істотно нижчий: США – кілька відсотків, провінції Ганновер – 8% від виробництва⁶⁴.

⁶² Władysław Szaynok, “Walka o cenę ropy”, *Nafta*, No.4, (1923): 49–52.; Marjan Weleżyński, “Cena ropy”, *Nafta*, No.6, (1923): 81–82.

⁶³ “Ankieta w sprawie nowej ustawy naftowej”, *Nafta*, No.8–9, (1930): 240; Władysław Dunka de Sajo, “Nowe prawo naftowe”, *Nafta*, No.10, (1930): 283–286; “Memorjał do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie zmiany ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No.10, (1930): 280–283; “Oświadczenie w sprawie zmian w ustawodawstwie naftowym”, *Nafta*, No.1–3, (1938): 2; “Refleksje”, *Nafta*, No.8–9, (1930): 219–220; “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Nafta*, No.1–3, (1938): 15–24; Marjan Rosenberg, “Kodyfikacja prawa naftowego a obcy kapitał”, *Nafta*, No.1, (1930): 10–20; “Sprawa ustawy naftowej”, *Nafta*, No.2–3, (1939): 48–52; “Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie projektu nowej Naftowej Ustawy Górniczej”, *Nafta*, No.8–9, (1933): 150–153; “Stanowisko Związku Przemysłowców Naftowych w sprawie nowelizacji ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No.1–3, (1938): 1; Józef Strzetelski, “Rozważania związane z kodyfikacją prawa naftowego w Polsce”, No.11–12, (1930): 306–325; Władysław Szaynok, “Zmiana polskiej ustawy naftowej”, *Nafta*, No.5, (1925): 65–67; Józef Szlemiński, “Analiza sytuacji naftowej w związku z projektowanymi zmianami ustawodawczymi”, *Nafta*, No.1–3, (1938): 2–10; Józef Szlemiński, “Prawo naftowe”, *Nafta*, No.12, (1937): 309–327; Józef Szlemiński, “W przededniu zmiany ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No.10, (1933): 173–179; “W owalu dyskusji na temat kodyfikacji prawa naftowego”, *Nafta*, No.11–12, (1930): 297–305; “Z dyskusji nad kodyfikacją prawa naftowego”, *Nafta*, No.2, (1930): 47–52.

⁶⁴ Крайове нафтове товариство у Львові, ЦДЛАЛ, ф. 207, он. 1, снр. 101, арк. 2; Filip Wachtel, *Historyczny rozwój przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 24; Julian Fabiański, *Akcesja czy regale w przyszłej ustawie naftowej?* (Lwów: “Drukarnia Lwowska”, 1926), 8–9; Józef Gaj, *Potrzeby inwestycyjne Małopolski Wschodniej w zakresie przemysłu naftowego i gazyfikacji*. (Lwów, 1939), 5; Władysław Szaynok, “Zmiana polskiej ustawy naftowej”, *Materiały do Ankiety w sprawie kodyfikacji polskiego prawa naftowego*, No.3, (1927): 3.

Нафтова промисловість Польщі домагалася зміни таких правових норм і принаймні зменшити “наділи брутто”⁶⁵. Вони мали підстави існувати, коли не було незалежної Польщі, але після Першої світової війни й істотного зменшення видобутку ропи негативно впливали на економіку держави⁶⁶. Польський уряд довго обговорював цю проблему. Міністерство промисловости і торгівлі рескриптом від 23 грудня 1920 р. надало право шукати і видобувати вугілля, залізну руду, калійні солі та озокерит лише державі. Від цього часу головно в господарському середовищі почали зауважувати, що це необхідно поширити і на нафту⁶⁷. Союз противився надмірним наділам ропи-брутто, оскільки вони перебували в руках спекулянтів, а не селян. На практиці наділи ропи-брутто призводили до зубожіння виробників нафти-сирцю⁶⁸.

З нафтової промисловости, на думку Союзу, також надмірно стягували інші податки⁶⁹. При цьому для неї встановлювали спеціальні плати на користь держави. Так, Союз виступав проти стягування плат від нафтопродуктів на користь Державного Дорожнього Фонду (Państwowy Fundusz Drogowy). Також вважав, що запровадження спиртових мішанок було платою на розвиток рільництва коштом нафтової промисловости⁷⁰.

⁶⁵ Крайове нафтове товариство у Львові, ЦДІАЛ, ф. 207, оп. 1, снр. 70, арк. 44; Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАЛ, ф. 219, оп. 1, снр. 112, арк. 13; Filip Wachtel, *Historyczny rozwój przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 24–25; Julian Fabiański, *Aksesja czy regale w przyszłej ustawie naftowej?* (Lwów: “Drukarnia Lwowska”, 1926), 5–8; Józef Szlemiński, *Kopalnictwo naftowe jako podstawa przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 99.

⁶⁶ Władysław Szaynok, “Zmiana polskiej ustawy naftowej”, *Materjały do Ankiety w sprawie kodyfikacji polskiego prawa naftowego*, No.3, (1927): 3.

⁶⁷ Крайове нафтове товариство у Львові, ЦДІАЛ, ф. 207, оп. 1, снр. 150, арк. 1–258; снр. 191, арк. 1–171, снр. 211, арк. 1–75; снр. 252, арк. 1–195; снр. 253, арк. 1–149; снр. 301, арк. 35–36; снр. 313, арк. 34–35; снр. 481, арк. 7; снр. 497, арк. 1–51, снр. 741, арк. 1–24; Julian Fabiański, *Aksesja czy regale w przyszłej ustawie naftowej?* (Lwów: “Drukarnia Lwowska”, 1926), 3. “Ankiety, konferencje, posiedzenia”, *Wiadomości gospodarcze*, No.23, (1927): 445; No.17, (1933): 259; No.22, (1937): 317 Juljusz Mokry, Marjan Rosenberg, “II. Projekt Polskiej ustawy naftowej”, *Materjały do Ankiety w sprawie kodyfikacji polskiego prawa naftowego*, No.1, (1927): 3–4; “Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie”, *Wiadomości gospodarcze*, No.23, (1927), 426–428; *Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w roku 1927*. (Lwów, 1929), 275–281; *Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie w roku 1928*. (Lwów, 1930), 95–96; “W sprawie podstaw nowej ustawy naftowej”, *Wiadomości gospodarcze*, No.24, (1927): 457–462.

⁶⁸ “W sprawie bruttów”, *Nafta*, No. 9, (1923): 132–136; Bronisław Wojciechowski, *Czyją własnością są brutta naftowe?* *Nafta*, No.2, (1923):20–23.

⁶⁹ “Kopalnictwo naftowe a nasz system podatkowy”, *Nafta*, No.2–3, (1939): 57–63; “Podatek przemysłowy od produkcji bruttowej”, *Nafta*, No.2, (1935): 40–42; Władysław Szaynok, “Opodatkowanie produktów naftowych”, *Nafta*, No.1, (1922): 19–21.

⁷⁰ Władysław Dunka de Sajo, “Kondotjerska robota”, *Nafta*, No.2–3, (1931): 51–54; “Nacisk spirytusu w asystencji opłat drogowych i perspektywy niżki cen produktów naftowych”, *Nafta*,

Ставлення Союзу до Державного НПЗ в Дрогобичі

Важливою для Союзу була праця Державного Нафтового Заводу “Полмін” (Państwowa Fabryka Olejów Mineralnych “Polmin”) в Дрогобичі⁷¹. Це підприємство відбирало майже всю ропу-брутто (призначена для виплати власникам землі за користування нею). Союз сподівався, що “Полмін” як велике державне НПЗ буде купувати більше сирої ропи в чистих виробників. На думку Союзу, цей НПЗ мав виконувати важливу функцію – переробляти нафту-сирець чистих виробників і віддавати їм нафтопродукти для наступного продажу на власний рахунок. Таким робом завод мав стати регулятором ціни на ропу⁷².

У 1920-х рр. Союз протривав вступу “Полміну” до картелю НПЗ⁷³. На його думку, за допомоги “Полміну” уряд мусив регулювати нафтові справи, а не перетворювати його на звичайне заробіткове підприємство. Цей НПЗ якраз і був створений, щоб забезпечити державне регулювання справ в нафтовій промисловості⁷⁴.

Вступ “Полміну” до картелю в 1925 р. спричинив низку негативних наслідків, оскільки під впливом домовленостей з іншими великими НПЗ державне нафтове підприємство купувало менше нафти-сирцю в чистих виробників. Що більше, під тиском картелю “Полмін” перестав купувати ропу-брутто, оскільки Синдикат Нафтової Промисловості організував власне бюро закупівлі, довіривши це фірмі Нафтовій Компанії “Вакуум” (Vacuum Oil Company)⁷⁵. В результаті виробники

No.11, (1932): 281–296; “O wyraźny kierunek państwowej polityki naftowej”, *Nafta*, No.4, (1933): 58–59; “W obliczu grożącej katastrofy”, *Nafta*, No.11, (1932): 308–310; “Wprowadzenie spirytusu do napędu i opodatkowanie benzyny na fundusz drogowy”, *Nafta*, No.8–9, (1932): 207–209.

⁷¹ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 234, арк. 22–24зв; спр. 235, арк. 32–33; “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No. 5–6, (1939): 124; Władysław Szaynok, “Drohobycz – Państw. Zakłady Naftowe Spółka Akcyjna”, *Nafta*, No.1, (1922): 5–10; Józef Szlemiński, “Zadania i rola “Polminu” w dziedzinie wiertnictwa”, *Nafta*, No.2, (1930): 37–41; “Walne Zgromadzenie Związku Polskich Przemysłowców naftowych”, *Nafta*, No.3, (1923): 40.

⁷² “Sprawozdanie z czynności w roku 1924”, *Nafta*, No.3, (1925): 34. St., “Czyści producenci ropy”, *Nafta*, No.9, (1923): 137; Wit Sulimirski, “Refleksje”, *Nafta*, No.9, (1924): 128; Władysław Szaynok, “Ceny ropy i produktów naftowych w Polsce w latach 1921–1924”, *Nafta*, No.2, (1925): 22; Józef Szlemiński, “Kwestja odbioru ropy brutowej”, *Nafta*, No.7, (1931): 169–174; Józef Szlemiński, “Rząd i Polmin”, *Nafta*, No.12, (1929): 162–171.

⁷³ “Nowa ofenzywa”, *Nafta*, No.12, (1924): 173–175.

⁷⁴ Kazimierz Brzozowski, “Rewindykacja praw do “Polminu””, *Nafta*, No.4, (1931): 89; “O wyraźny kierunek państwowej polityki naftowej”, *Nafta*, No.4, (1933): 60–61; “Przeciw kartelowi naftowemu”, *Nafta*, No.10, (1923): 146; Józef Szlemiński, “Zadania i rola “Polminu” w dziedzinie wiertnictwa”, *Nafta*, No.2, (1930): 39.

⁷⁵ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 124; “Sprawozdanie z czynności w roku 1925”, *Nafta*, No.5, (1926): 66; Władysław Szaynok, “Kartel czy Państwo?” *Nafta*, No.5, (1926): 78; Władysław Szaynok, “Kartel ropny”, *Nafta*, No.4, (1925): 49–50; Władysław Szaynok, “Program polskiego kartelu naftowego”, *Nafta*, No.5, (1925): 68–69; Władysław Szaynok, “Zakup ropy naftowej przez Polmin”, *Nafta*, No.6, (1925): 82–83.

ропи почали домагатися експорту сировини. Вони вважали, що їх дискримінують, бо нафта була єдиною сировиною, яку забороняли продавати закордон⁷⁶. Цю проблему вирішували лише за втручання уряду⁷⁷, однак й надалі “Полмін” під впливом картелю відмовлявся купувати нафту-сирець чистих виробників⁷⁸.

Союз був переконаний, що чужоземний капітал хотів зруйнувати “Полмін” за допомоги картелю. Він вважав це дуже небезпечним, бо так держава віддала б чужоземцям важливу на випадок війни галузь. “Полмін” забезпечував нафтопродуктами військо і на випадок переходу цього підприємства до чужоземних фірм держава не могла б контролювати число запасів нафтопродуктів з початком війни. Такі резерви необхідно собі забезпечувати в часі миру⁷⁹.

Союз і пошук ропи

Багато уваги Союз приділяв розвитку нафтового буріння, особливо пошукового. Від цього, на його думку залежало майбутнє польської нафтової промисловости, оскільки зростало внутрішнє споживання нафтопродуктів і з часом їх могло стати замало. Бориславське родовище вичерпувалося, треба було шукати нові нафтоносні терени⁸⁰.

У 1923 р. Союз отримав у Крайовій Позичковій Касі вексельний кредит у розмірі 23 тис. злотих, який дозволив інвестувати в нафтове буріння і газово-газолінову промисловість⁸¹. У 1924 р., маючи відповідні статутні повноваження, Союз почав старатися відкрити кооперативний вексельний кредит у Польському Банку за посередництва Банку Союзу Заробіткових Спілок (Banku Związku Spółek Zagobkowuch). З часом отримав й інші кредити. Поволі ця акція розширилася й відіграла помітну роль у видобутку нафти і газу. Проте, вона ж спричинила великі труднощі, бо окремі члени Союзу не могли сплатити свої борги⁸². Тим самим вони наразили інституцію на істотні фінансові втрати. Союз мусив звертатися

⁷⁶ Władysław Szaynok, “Wywóz ropy”, *Nafta*, No.11, (1925): 169–171; Stanisław Szczepanowski, “Kartel... podpisany”, *Nafta*, No.11–12, (1928): 127.

⁷⁷ “Sprawozdanie z czynności w 1926 r.”, *Nafta*, No.3, (1927): 34.

⁷⁸ “Sprawozdanie z czynności Z. P. P. N. za rok 1928”, *Nafta*, No.5, (1929): 78.

⁷⁹ Bronisław Wojciechowski, “Koncentracja przemysłu naftowego”, *Nafta*, No.6, (1928): 92; Bronisław Wojciechowski, “Rozważania przeciwkartelowe”, *Nafta*, No.4, (1928): 59–60.

⁸⁰ Jan Brzozowski, “Cyfry godne uwagi”, *Nafta*, No.2, (1930): 42–47; Wit Sulimirski, “O nowe wiercenia za ropą”, *Nafta*, No.7, (1926): 103–106; Wit Sulimirski, “Wiercenia poszukiwawcze”, *Nafta*, No.2–3, (1929): 36–38; Józef Szlemiński, “Kopalnictwo naftowe i jego problemy”, *Nafta*, No.2, (1936): 40–46; Józef Szlemiński, “Wymowa pietnastolecia”, *Nafta*, No.1, (1935): 9–13; Władysław Włoch, “Wykres produkcji ropy. Przemysł naftowy w 1928 r.”, *Nafta*, No.2–3, (1929): 39–42; Ignacy Wygard, “Zagadnienie poszukiwawcze w polskim przemysle naftowym”, *Nafta*, No.2, (1936): 47–52.

⁸¹ “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 124; “Sprawozdanie z działalności Związku Polskich Przemysłowców Naftowych za rok 1923”, *Nafta*, No.4, (1924): 50.

⁸² “20 lat działalności Związku”, *Nafta*, No.5–6, (1939): 124, 126.

до всіх своїх членів про додаткові плати на їх покриття. Він так як покрити свої борги перед фінансовими інституціями, але це не пройшло без наслідків. Уже в 1931 р. влада кооперативу змушена відмовитися надавати нові кредити, всю енергію зосередила на сплату своїх старих боргів⁸³.

У половині 1920-х рр. зародилися ініціативи створити спеціальний фонд на підтримку нафтовидобутку. У 1926 р. Віт Сулімівський ініціював створити Пошукове об'єднання ропи (*Zjednoczenie Poszukiwawcze Ropy*). За його проектом така спілка об'єднала б усі НПЗ й зайнялася пошуковими роботами. Кошти на це виділяли б рафінерні підприємства. З кожної цистерни ропи вони мали б платити, наприклад 100 злотих. У результаті фонд нараховував би 7 мільйонів, бо в 1925 р. НПЗ переробили 70 тисяч цистерн. На початок вистарчило б 2 млн. злотих. Купили б терени і пробурили дві свердловини⁸⁴.

На загал, уряд прислухався до таких ініціатив. У 1928 р. він створив акціонерну спілку "Піонер" ("Pionier"), яка мала шукати нові нафтові родовища. Союз скептично сприйняв її діяльність. Уряд віддав управління в "Піонері" фірмам, об'єднаним у синдикаті НПЗ. Союз вважав, що ці підприємства були не зацікавлені розвивати нафтовидобування у Польщі. Зрештою мав рацію, бо результати роботи "Піонеру" були мізерні⁸⁵.

У той самий час у Союзі обговорювали потребу створити фонд підтримки нафтового буріння, яким мали опікуватися головні чисті виробники ропи. Уряд дослухався до цих ініціатив й у березні 1936 р. заснував таку інституцію⁸⁶. Отже, Союзові таки вдалося отримати кошти від держави на розвиток нафтовидобутку.

⁸³ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 299, арк. 60–65.

⁸⁴ Wit Sulimowski, "O nowe wiercenia za ropą", *Nafta*, No.7, (1926): 105–106.

⁸⁵ Józef Szlemiński, "Oświecenie sytuacji w naszym przemyśle naftowym i wytyczne polityki naftowej w dobie obecnej", *Nafta*, No.1, (1930): 3–4; Bronisław Wojciechowski, "O fundusz wiertniczy", *Nafta*, No.4, (1930): 107–108; Bronisław Wojciechowski, "Rozważania przeciwkartelowe", *Nafta*, No.4, (1928): 58; "O fundusz wiertniczy", *Nafta*, No.6, (1928): 95–96.

⁸⁶ "Dużej wagi krok naprzód", *Nafta*, No.4, (1937): 85–87; "Działalność Funduszu Popierania Wiertnictwa Naftowego w świetle cyfr", *Nafta*, No.1, (1939): 17–19; "Fundusz Popierania Wiertnictwa Naftowego", *Nafta*, No.3, (1936): 77; "Fundusz Popierania Wiertnictwa Naftowego", *Nafta*, No.5, (1936): 144–146; "Fundusz Popierania Wiertnictwa Naftowego. ściślejszy program wierceń problemowo-poszukiwawczych", *Nafta*, No.6–7, (1938): 144–147; "Fundusz wiertniczy", *Nafta*, No.6–7, (1938): 133–135; "Konferencja w sprawie funduszu wiertniczego", *Nafta*, No.1, (1935): 15–17; "Kredyty na cele wiertnicze z funduszu wiertniczego", No.5–6, (1930): 150–153; Juliusz Mokry, "Narada Geologiczna", *Nafta*, No.4, (1937): 88; "Problem funduszu wiertniczego", *Nafta*, No.11, (1937): 277–278; "Przebieg Narady Geologicznej", *Nafta*, No.4, (1937): 89–99; "Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie funduszu wiertniczego", No.11–12, (1933): 218–219; "Sprawa funduszu wiertniczego", *Nafta*, No.4, (1935): 85–89; "Sprawa opłat wyrównawczych na fundusz wiertniczy", *Nafta*, No.8–9, (1933): 154; "Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie funduszu wiertniczego", *Nafta*, No.4, (1935): 89–93; "Stanowisko Z. P. P. N. w sprawie sposobu użycia funduszu wiertniczego", *Nafta*, No.1, (1935): 18–20; Józef Szlemiński, "Cele i zadania funduszu wiertniczego", *Nafta*, No.4, (1936): 110–114; Józef Szlemiński, "Cele zadania i rola Funduszu Popierania Wiertnictwa Naftowego",

Висновки

У нафтовій промисловості міжвоєнної Польщі домінували фірми, засновані на чужоземному капіталі й залежні від світових нафтових концернів. Більшість підприємств, створених за “польські гроші”, лише видобували ропу (чисті виробники). Для їх організації в 1919 р. створено Союз Польських Виробників Ропи. Ця інституція стала репрезентантом чистих виробників ропи у міжвоєнній Польщі.

Центральним завданням Союз Польських Нафтових Промисловців визначив захист польської власності у нафтовій промисловості, оскільки вважав, що чужоземці хотіли лише захопити польський ринок нафтопродуктів, а не розвивати галузь. Шляхами, щоб досягнути своє завдання Союз вважав: активізувати пошук ропи (за допомоги державного бюджету й впровадження для цього спеціальних плат для НПЗ), утримувати рентабельні ціни на нафту-сирець, організувати всі групи нафтової промисловости, змінити застаріле нафтове право, зменшити оподаткування нафтової промисловости.

У результаті Союз зумів організувати чистих виробників довкола своїх завдань. Це дозволило польській власності у нафтовій промисловості утриматися перед натиском потужних світових фірм. Союз домогся того, що польська влада зрозуміла важливість незалежної нафтової промисловости Польщі і для економіки, і на випадок війни. В 1930-х рр. уряд у центр своєї нафтової політики поставив нафтовидобуток, без розвитку якого галузь міг чекати швидкий занепад.

THE UNION OF THE POLISH OIL MANUFACTURERS IN LVIV

Roman MASYK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua

The main idea of the article is to observe the activities of the Union of the Polish Oil Manufacturers in Lviv in the period of 1919–1939. The Union represented the Polish property in the oil industry of Poland. It's part was nearly 30%. The expansion of the branch by foreign firms, the growth of oil refineries and the decrease of oil recovery were real conditions of the Polish oil industry during the interwar period.

The main thesis of the article is to point out two periods in the Union's activity. The first period lasted from the Union's foundation to 1929. The Union assigned a lot of tasks. It was a cooperative

Nafta, No.1, (1939): 4–12; No.5–6, (1939): 143–148; No.7, (1939): 169–179; Józef Szlemiński, “Postulat utworzenia Państw. Funduszu Wiertniczego”, *Nafta*, No.8–9, (1929): 106–114; Józef Szlemiński, “Refleksje z działalności Funduszu Popierania Wiertnictwa Naftowego”, *Nafta*, No.10, (1936): 277–282; “W przededniu urochomienia funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No.3, (1934): 42–45; Bronisław Wojciechowski, “O fundusz wiertniczy”, *Nafta*, No.4, (1930): 107–108; Bronisław Wojciechowski, “O funduszu wiertniczym”, *Nafta*, No.3–4, (1932): 76–79; “Wyniki Narady Gospodarczej”, *Nafta*, No.4, (1937): 99–115.

society and at the same time an oil community. It represented Polish small and medium firms to the authorities and it tried to influence the oil policy. Later it became clear that it was necessary to separate organizing activities from financial ones and it was decided that the old established organization should have dealt only with the finances. The new institution should have been formed to control the most important activities of the producers. Formally the reorganization of the institution took place by the end of the summer of 1929. The new organization was called the Union of the Polish Oil Manufacturers. The main tasks of the Union were to organize the oil industry of Poland, to form oil prices ensuring the profitability of its recovery and to develop the oil drilling.

The Union criticized the government because it didn't have a concrete oil policy. The support of the production of the oil raw materials was very important for the manufacturers. The government's activities against this support were hostile. The Union supposed that the obsolescence of the Polish oil rule was a very important problem of the oil industry. The greatest fault of the Polish oil industry was called "gross portion". On the Union's opinion the taxes for oil industry were too high.

The work of the State Oil Factory in Drohobych was very important for the Union. This factory took the whole oil-gross (appointed to the landowners for the use of the land). The Union supposed that the State Oil Factory would buy more oil from the producers, but it failed to be realized.

As a result of its work the Union could organize producers to cope with its tasks. Thanks to the Union the Polish authorities understood the importance of the independent Polish oil industry as well as for economy and in the case of war. In 1930s the main point of the state oil policy was the development of oil-mining, which was very important for the oil industry.

Keywords: oil industry, Eastern Galicia, interwar Poland, manufacturers, pure oil producers.

REFERENCES

- "20 lat działalności Związku", *Nafta*, No.5–6, (1939): 122–137. (In Polish).
Angerman, Klaudjusz. "Monopol handlowy dla ropy i produktów destylacji", *Nafta*, No. 1, (1929): 25–27. (In Polish).
"Ankieta w sprawie nowej ustawy naftowej", *Nafta*, No.8–9, (1930): 240. (In Polish).
"Ankiety, konferencje, posiedzenia", *Wiadomości gospodarcze*, No.23, (1927): 445–446; No. 17, (1933): 258–259; No. 22, (1937): 317–318. (In Polish).
Brzozowski, Jan. "Cyfry godne uwagi", *Nafta*, No.2, (1930): 42–47. (In Polish).
Brzozowski, Jan. "Polski problem rafineryjny", *Nafta*, No.5, (1928): 73–77; No. 6, (1928): 92–94. (In Polish).
Brzozowski, Kazimierz. "Rewindykacja praw do "Polminu", *Nafta*, No. 4, (1931): 89.
"Cena ropy", *Nafta*, No. 5, (1938): 99–101. (In Polish).
"Destruktywna robota", *Nafta*, No. 3–4, (1932): 65–71. (In Polish).
"Do Czytelników", *Nafta*, No. 1, (1922): 1. (In Polish).
"Dobrowolna czy przymusowa organizacja", *Nafta*, No. 2, (1932): 33–38. (In Polish).
Dunka de Sajo, Władysław. "Import ropy zagranicznej", *Nafta*, No. 7, (1930): 177–185. (In Polish).
Dunka de Sajo, Władysław. "Interesująca gra", *Nafta*, No. 10, (1932): 265–268. (In Polish).
Dunka de Sajo, Władysław. "Kondotjerska robota", *Nafta*, No. 2–3, (1931): 51–54. (In Polish).
Dunka de Sajo, Władysław. "Nowe prawo naftowe", *Nafta*, No. 10, (1930): 283–286. (In Polish).
Dunka de Sajo, Władysław, "Polityka naftowa na błędnych torach", *Nafta*, No. 5–6, (1931): 125–137. (In Polish).
"Dużej wagi krok naprzód", *Nafta*, No. 4, (1937): 85–87. (In Polish).
"Działalność Funduszu Popierania Wiertnictwa Naftowego w świetle cyfr", *Nafta*, No. 1, (1939): 17–19. (In Polish).

- Fabiański, Julian. *Aksesja czy regale w przyszłej ustawie naftowej?* Lwów: “Drukarnia Lwowska”, 1926. (In Polish).
- “Fatalne horoskopy naftowe”, *Nafta*, No. 8–10, (1934): 125–126. (In Polish).
- Franaszek, Piotr. “Kapitał francuski w procesie centralizacji kapitału w polskim przemyśle naftowym 1920–1939 (Koncern naftowy “Dąbrowa” i grupa “Małopolska”)”, *Studia historyczne*, No. 2 (113), (1986): 229–243. (In Polish).
- “Fundusz Popierania Wiertnictwa Naftowego. Ścisłejszy program wierceń problemowo-poszukiwawczych”, *Nafta*, No. 6–7, (1938): 144–147. (In Polish).
- “Fundusz Popierania Wiertnictwa Naftowego”, *Nafta*, No. 3, (1936): 77. (In Polish).
- “Fundusz Popierania Wiertnictwa Naftowego”, *Nafta*, No. 5, (1936): 144–146. (In Polish).
- “Fundusz wiertniczy”, *Nafta*, No. 6–7, (1938): 133–135. (In Polish).
- Gaj, Józef. *Potrzeby inwestycyjne Małopolski Wschodniej w zakresie przemysłu naftowego i gazyfikacji*. Lwów, 1939. (In Polish).
- J., S. “W obliczu następstw porozumienia rafinerów”, *Nafta*, No. 12, (1929): 178–179.
- “Jedyna droga wyjścia”, *Nafta*, No. 6–7, (1937): 173–175. (In Polish).
- Jurkiewicz, Romuald. “Konieczność stworzenia organizacji handlowo-finansowej producentów ropy”, *Nafta*, No. 6–7, (1932): 148–149. (In Polish).
- Kaleta, Edmund. “Konieczność stworzenia organizacji handlowo-finansowej producentów ropy”, *Nafta*, No. 5, (1932): 120–124. (In Polish).
- Kaleta, Edmund. “Uwagi związane z organizacją przemysłu naftowego”, *Nafta*, No. 3–4, (1932): 72–75. (In Polish).
- “Kartel na rozdrożu”, *Nafta*, No. 8–9, (1929): 96–102. (In Polish).
- “Kierownicze organy Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No. 5–6, (1939): 140–142. (In Polish).
- “Konferencja w sprawie funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No. 1, (1935): 15–17. (In Polish).
- “Kopalnictwo naftowe a nasz system podatkowy”, *Nafta*, No. 2–3, (1939): 57–63. (In Polish).
- Kozicki, Jerzy. *Przemysł naftowy a obrona Państwa*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. Lwów, 1933, 117–125. (In Polish).
- Kraiove naftove tovarystvo u Lvovi, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 207, Series 1, File 70, 101, 150, 166, 178, 191, 211, 252, 253, 301, 313, 481, 497, 741. (In Polish).
- “Kredyty na cele wiertnicze z funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No. 5–6, (1930): 150–153. (In Polish).
- “List otwarty krajowych producentów ropy naftowej marek specjalnych”, *Nafta*, No. 8, (1931): 209–214. (In Polish).
- Loewenhertz, Oskar. “Nasz przemysł naftowy nad przepaścią”, *Nafta*, No. 4, (1931): 83–84. (In Polish).
- “Małe rafinerje w świetle prawdy”, *Nafta*, No. 12, (1931): 333–336. (In Polish).
- “Memorjał do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie ceny i odbioru ropy”, *Nafta*, No. 2–3, (1931): 44–51. (In Polish).
- “Memorjał do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie zmiany ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No. 10, (1930): 280–283. (In Polish).
- “Memorjał Syndykatu Producentów Ropy przedłożony P. Ministrowi Przemysłu i Handlu w sprawie ceny ropy”, *Nafta*, No. 1–2, (1934): 7–9. (In Polish).
- “Memorjał w sprawie ceny ropy”, *Nafta*, No. 5, (1937): 138–143. (In Polish).

- “Memorjał w sprawie ceny ropy”, *Nafta*, No. 7–8, (1936): 214–216. (In Polish).
- “Memorjał w sprawie ceny ropy”, *Nafta*, No. 8–10, (1934): 123–125. (In Polish).
- “Memorjał Z. P. P. N. do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie nowej organizacji przemysłu naftowego”, *Nafta*, No. 1, (1932): 13–16. (In Polish).
- Mokry, Juliusz. “Narada Geologiczna”, *Nafta*, No. 4, (1937): 88. (In Polish).
- Mokry, Juljusz, Rosenberg, Marjan. “II. Projekt Polskiej ustawy naftowej”, *Materjały do Ankiety w sprawie kodyfikacji polskiego prawa naftowego*, No. 1, (1927). (In Polish).
- “Moment zwrotny”, *Nafta*, No. 10, (1932): 233–238. (In Polish).
- Morawski, Wojciech. *Rola surowców energetycznych w rozwoju gospodarczym Polski, w książce Od regaliów po dobro narodowe. Ochrona i wykorzystanie zasobów naturalnych na ziemiach polskich – aspekt historyczny*, red. Tomasz Głowiński, Marek Zawadka. Wrocław: GAJT, 2016, 11–28. (In Polish).
- “Nacisk spirytusu w asystencji opłat drogowych i perspektywy niżki cen produktów naftowych”, *Nafta*, No. 11, (1932): 281–296. (In Polish).
- “Niebezpieczeństwo grożące cenie ropy”, *Nafta*, No. 1–2, (1934): 9–13. (In Polish).
- “Niebezpieczny objaw”, *Nafta*, No. 2–3, (1939): 52–57. (In Polish).
- “Niektóre kontury przyszłej organizacji przemysłu naftowego”, *Nafta*, No. 10–11, (1931): 294–296. (In Polish).
- “Nieodzowność organizacji i niezrozumiałe stanowisko Rządu”, *Nafta*, No. 1–2, (1933): 4–10. (In Polish).
- “Nikczemne metody”, *Nafta*, No. 4, (1930): 102–107. (In Polish).
- “Nowa ofenzywa”, *Nafta*, No. 12, (1924): 173–175. (In Polish).
- “O fundusz wiertniczy”, *Nafta*, No. 6, (1928): 95–96. (In Polish).
- “O pewne jutro przemysłu naftowego”, *Nafta*, No. 3, (1934): 33–41. (In Polish).
- “O utrzymanie dotychczasowej produkcji surowca naftowego”, *Nafta*, No. 12, (1932): 346–347. (In Polish).
- “O wyraźny kierunek państwowej polityki naftowej”, *Nafta*, No. 4, (1933): 57–61.
- “Obniżenie ceny ropy”, *Nafta*, No. 7, (1934): 89–100. (In Polish).
- “Obrady nad konsolidacją przemysłu naftowego”, *Nafta*, No. 10–11, (1931): 287–294. (In Polish).
- “Obrady Z. P. P. N. w sprawie nowej organizacji przemysłu naftowego”, *Nafta*, No. 12, (1931): 330–332. (In Polish).
- “Ogólne wytyczne polityki naftowej”, *Nafta*, No. 2, (1927): 22–27. (In Polish).
- “Organizacja czystych producentów ropy”, *Nafta*, No. 5, (1925): 72. (In Polish).
- “Organizacja przemysłu czysto kopalnianego w świetle argumentów”, *Nafta*, No. 1, (1935): 3–9. (In Polish).
- “Oświadczenie w sprawie zmian w ustawodawstwie naftowym”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 2. (In Polish).
- “Państwo a nafta”, *Nafta*, No. 1, (1924): 1–5. (In Polish).
- “Podatek przemysłowy od produkcji brutowej”, *Nafta*, No. 2, (1935): 40–42. (In Polish).
- “Podstawowe zasady syndykalizacji przemysłu naftowego w ujęciu Związku “Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No. 9, (1931): 241–255. (In Polish).
- “Ponowne określenie ceny ropy naftowej”, *Nafta*, No. 4, (1939): 85–90. (In Polish).
- “Porozumienie wielkich”, *Nafta*, No. 4–6, (1934): 54–62. (In Polish).
- “Posiedzenie plenarne Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie”, *Wiadomości gospodarcze*, No. 23, (1927), 421–428. (In Polish).
- “Problem funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No. 11, (1937): 277–278. (In Polish).

- “Problem naftowo-rafineryjny w Polsce”, *Nafta*, No. 8–10, (1934): 109–122. (In Polish).
- “Proces organizacyjny w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No. 6–7, (1932): 141–147. (In Polish).
- “Przebieg Narady Geologicznej”, *Nafta*, No. 4, (1937): 89–99. (In Polish).
- “Przeciw kartelowi naftowemu”, *Nafta*, No. 10, (1923): 145–148. (In Polish).
- “Refleksje”, *Nafta*, No. 8–9, (1930): 213–224. (In Polish).
- “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 15–24. (In Polish).
- Rosenberg, Marjan. “Kartel rafineryjny a kopalnictwo naftowe”, *Nafta*, No. 12, (1929): 171–178. (In Polish).
- Rosenberg Marjan, “Kodyfikacja prawa naftowego a obcy kapitał”, *Nafta*, No. 1, (1930): 10–20. (In Polish).
- Rosenberg, Marjan, “Upadek polskiego kopalnictwa naftowego”, *Nafta*, No. 3, (1930): 65–72. (In Polish).
- “Rozmyślenia na czasie”, *Nafta*, No. 12, (1931): 317–323. (In Polish).
- “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 12 października 1932 r. w sprawie przymusowej organizacji obrotu zagranicznego olejem skalnym i produktami naftowymi”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 89, poz. 754, (1932): 1813–1814. (In Polish).
- Skorowidz polskiego przemysłu naftowego*. (Lwów, 1919–1926). (In Polish).
- Spilka Polskykh Naftovykh Promyslovtsiv, kooperatyv z obmezhenoiu vidpovidalnistiu, m. Lviv,, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, f219, op. 1, spr. 112, 183, 185, 186, 234, 235, 299. (In Polish).
- “Sprawa ceny ropy”, *Nafta*, No. 2, (1935): 33–40. (In Polish).
- “Sprawa ceny ropy”, *Nafta*, No. 6-7, (1938): 135–139. (In Polish).
- “Sprawa eksportu parafiny”, *Nafta*, No. 1, (1935): 13–15. (In Polish).
- “Sprawa funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No. 4, (1935): 85–89. (In Polish).
- “Sprawa intensyfikacji i usprawnienia naftowego ruchu eksploatacyjnego”, *Nafta*, No. 3, (1937): 45–49. (In Polish).
- “Sprawa opłat wyrównawczych na fundusz wiertniczy”, *Nafta*, No. 8–9, (1933): 154. (In Polish).
- “Sprawa ustawy naftowej”, *Nafta*, No. 2–3, (1939): 48–52. (In Polish).
- Sprawozdanie z czynności w roku 1924”, *Nafta*, No. 3, (1925): 34. (In Polish).
- Sprawozdanie z czynności Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w latach 1922, 1923 i 1924*. Lwów, 1925. (In Polish).
- Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie w roku 1927*. Lwów, 1929. (In Polish).
- Sprawozdanie z czynności oraz protokoły posiedzeń plenarnych Izby przemysłowo-handlowej we Lwowie w roku 1928*. Lwów, 1930. (In Polish).
- “Sprawozdanie z czynności w 1926 r.”, *Nafta*, No. 3, (1927): 34–38. (In Polish).
- “Sprawozdanie z czynności w roku 1925”, *Nafta*, No. 5, (1926): 66–68. (In Polish).
- “Sprawozdanie z czynności Z.P.P.N. za rok 1928”, *Nafta*, No. 5, (1929): 78–80. (In Polish).
- “Sprawozdanie z działalności Związku Polskich Przemysłowców Naftowych za rok 1923”, *Nafta*, No. 4, (1924): 50. (In Polish).
- “Sprawy naftowe w fałszywym świetle”, *Nafta*, No. 5, (1936): 146–148. (In Polish).
- St. “Czyści producenci ropy”, *Nafta*, No. 9, (1923): 136–137. (In Polish).
- “Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie funduszu wiertniczego”, No. 11–12, (1933): 218–219. (In Polish).
- “Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No. 4, (1935): 89–93. (In Polish).

- “Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie projektu nowej Naftowej Ustawy Górniczej”, *Nafta*, No. 8–9, (1933): 150–153. (In Polish).
- “Stanowisko Z. P. P. N. w sprawie ceny ropy”, *Nafta*, No. 1, (1936): 1–4. (In Polish).
- “Stanowisko Z. P. P. N. w sprawie sposobu użycia funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No. 1, (1935): 18–20. (In Polish).
- “Stanowisko Związku Przemysłowców Naftowych w sprawie nowelizacji ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 1. (In Polish).
- “Statut Spółdzielni Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No. 2, (1930): 58–62. (In Polish).
- “Statut Związku Polskich Przemysłowców Naftowych”, *Nafta*, No. 12, (1929): 183–192. (In Polish).
- Strzelicki Józef, “Rozważania związane z kodyfikacją prawa naftowego w Polsce”, No. 11–12, (1930): 306–325. (In Polish).
- Sulimirski W. T. “Ku rozwadze”, *Nafta*, No. 10, (1926): 161–164. (In Polish).
- Sulimirski, Wit. “O nowe wiercenia za ropą”, *Nafta*, No. 7, (1926): 103–106. (In Polish).
- Sulimirski, Wit. “Refleksje”, *Nafta*, No. 9, (1924): 125–128. (In Polish).
- Sulimirski, Wit. “Wiercenia poszukiwawcze”, *Nafta*, No. 2–3, (1929): 36–38. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Ceny ropy i produktów naftowych w Polsce w latach 1921–1924”, *Nafta*, No. 2, (1925): 19–22. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Drohobycz – Państw. Zakłady Naftowe Spółka Akcyjna”, *Nafta*, No. 1, (1922): 5–10. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Kartel czy Państwo?”, *Nafta*, No. 5, (1926): 77–79. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Kartel naftowy”, *Nafta*, No. 1, (1925): 3–5. (In Polish).
- Szaynok, Władysław, “Kartel ropny”, *Nafta*, No. 4, (1925): 49–50. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Kierownicy naszej polityki naftowej”, *Nafta*, No. 3, (1922): 33–37. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Monopol handlu produktami naftowymi”, *Nafta*, No. 6, (1925): 85–88. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Nastroje kartelowe”, *Nafta*, No. 1, (1927): 5–7. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Opodatkowanie produktów naftowych”, *Nafta*, No. 1, (1922): 19–21. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Program polskiego kartelu naftowego”, *Nafta*, No. 5, (1925): 68–69. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Projekt utworzenia polskiego monopolu handlu produktami naftowymi”, *Nafta*, No. 1, (1929): 22–25. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Ropa, jako materiał wojenny”, *Nafta*, No. 10, (1924): 141–143. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Upadek polskiego przemysłu naftowego”, *Nafta*, No. 9, (1925): 133–136. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Walka o cenę ropy”, *Nafta*, No. 4, (1923): 49–52. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Walka o naftę”, *Nafta*, No. 10, (1923): 148–150. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Wywóz ropy”, *Nafta*, No. 11, (1925): 169–171. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Zakup ropy naftowej przez Polmin”, *Nafta*, No. 6, (1925): 82–83. (In Polish).
- Szaynok, Władysław. “Zmiana polskiej ustawy naftowej”, *Materiały do Ankiety w sprawie kodyfikacji polskiego prawa naftowego*, No. 3, (1927). (In Polish).

- Szaynok, Władysław. “Zmiana polskiej ustawy naftowej”, *Nafta*, No. 5, (1925): 65–67. (In Polish).
- Szczepanowski, Stanisław. “Czem zastąpić kartel naftowy”, *Nafta*, No. 7, (1925): 97–101. (In Polish).
- Szczepanowski, Stanisław. “Czy potrzebny kartel naftowy”, *Nafta*, No. 6, (1925): 83–85. (In Polish).
- Szczepanowski, Stanisław. “Główne zagadnienia naftowe”, *Nafta*, No. 2, (1924): 19–21. (In Polish).
- Szczepanowski, Stanisław. “Kartel... podpisany”, *Nafta*, No. 11–12, (1928): 125–128. (In Polish).
- Szczepanowski, Stanisław. “Syndykat Naftowy”, *Nafta*, No. 3, (1928), 46–52. (In Polish).
- Szczepanowski, Stanisław, “Zmiany stanu posiadania w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No. 9, (1923): 129–131. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Akcja konsolidacyjna w przemyśle naftowym”, No. 10–11, (1931): 272–276. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Analiza sytuacji naftowej w związku z projektowanymi zmianami ustawodawczymi”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 2–10. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Cele i zadania funduszu wiertniczego”, *Nafta*, No. 4, (1936): 110–114. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Cele zadania i rola Funduszu Popierania Wiertnictwa Naftowego”, *Nafta*, No. 1, (1939): 4–12; No. 5–6, (1939): 143–148; No. 7, (1939): 169–179. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Cena ropy jako postulat zasadniczej miary”, *Nafta*, No. 4, (1931): 78–82. (In Polish).
- Szlemiński Józef, *Kopalnictwo naftowe jako podstawa przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 89–103. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Kopalnictwo naftowe i jego problemy”, *Nafta*, No. 2, (1936): 40–46. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Kuratela”, *Nafta*, No. 1, (1932): 5–12. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Kwestja odbioru ropy bruttowej”, *Nafta*, No. 7, (1931): 169–174. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Małe rafinerje w świetle rzeczywistej ich wartości”, *Nafta*, No. 8–9, (1932): 193–201. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Naftowy ruch eksploatacyjny w latach 1920–1936”, *Nafta*, No. 3, (1937): 53–59. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Ocena sytuacji i widoki na bliską i odległą przyszłość”, *Nafta*, No. 6–7, (1933): 109–119. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Oświetlenie sytuacji w naszym przemyśle naftowym i wytyczne polityki naftowej w dobie obecnej”, *Nafta*, No. 1, (1930): 1–9. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Postulat utworzenia Państw. Funduszu Wiertniczego”, *Nafta*, No. 8–9, (1929): 106–114. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Prawo naftowe”, *Nafta*, No. 12, (1937): 309–327. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Refleksje z działalności Funduszu Popierania Wiertnictwa Naftowego”, *Nafta*, No. 10, (1936): 277–282. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Rząd i Polmin”, *Nafta*, No. 12, (1929): 162–171. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Siły hamujące rozwój przemysłu naftowego i wytyczne polityki naftowej na bliższą i dalszą przyszłość”, *Nafta*, No. 5–6, (1930): 137–145. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. “Syndykat producentów ropy”, *Nafta*, No. 5, (1932): 117–120. (In Polish).

- Szlemiński, Józef. "W przededniu zmiany ustawodawstwa naftowego", *Nafta*, No. 10, (1933): 173–179. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. "Wymowa piętnastolecia", *Nafta*, No. 1, (1935): 9–13. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. "Zadania i rola "Polminu" w dziedzinie wiertnictwa", *Nafta*, No. 2, (1930): 37–41. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. "Zagadnienie ceny ropy", *Nafta*, No. 12, (1932): 337–345. (In Polish).
- Szlemiński, Józef. "Zagadnienie organizacji czysto surowcowego przemysłu naftowego", *Nafta*, No. 8–9, (1933): 141–146. (In Polish).
- "To nikogo nic nie obchodzi", *Nafta*, No. 1–2, (1934): 1–7. (In Polish).
- "Ukonstytuowanie się Syndykatu Producentów ropy", *Nafta*, No. 6–7, (1932): 170–171. (In Polish).
- Ungler, Stanisław. "Obecny stan polskiego przemysłu naftowego", *Przegląd gospodarczy*, No. 6, (1925): 331–336. (In Polish).
- "Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. w sprawie regulowania stosunków w przemyśle naftowym", *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 30, poz. 306, (1932): 509–510. (In Polish).
- "W obliczu grożącej katastrofy", *Nafta*, No. 11, (1932): 308–310. (In Polish).
- "W obliczu zamierzonej niżki ceny ropy", *Nafta*, No. 11–12, (1933): 197–202. (In Polish).
- "W obronie polskiej polityki naftowej", *Nafta*, No. 11, (1936): 301. (In Polish).
- "W owalu dyskusji na temat kodyfikacji prawa naftowego", *Nafta*, No. 11–12, (1930): 297–305. (In Polish).
- "W przededniu urochomienia funduszu wiertniczego", *Nafta*, No. 3, (1934): 42–45.
- "W sprawie bruttów", *Nafta*, No. 9, (1923): 132–136. (In Polish).
- "W sprawie podstaw nowej ustawy naftowej", *Wiadomości gospodarcze*, No. 24, (1927): 457–462. (In Polish).
- Wachtel F. *Historyczny rozwój przemysłu naftowego*, w książce *Ankieta naftowa odbyta dnia 25 marca 1933 roku z inicjatywy Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie*. (Lwów, 1933), 13–27. (In Polish).
- "Walne Zgromadzenie Związku Polskich Przemysłowców naftowych", *Nafta*, No. 3, (1923): 40–42. (In Polish).
- Weleżyński, Marjan. "Cena ropy", *Nafta*, No. 6, (1923): 81–82. (In Polish).
- Weleżyński, Marjan. "Co zrobił kartel?" *Nafta*, No. 11, (1925): 168–169. (In Polish).
- Winiarz, Józef. "Dole i niedole producenckie", *Nafta*, No. 5–6, (1930): 145–148. (In Polish).
- Włoch, Władysław. "Wykres produkcji ropy. Przemysł naftowy w 1928 r.", *Nafta*, No. 2–3, (1929): 39–42. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "Czy rząd ma popierać kartel naftowy?" *Nafta*, No. 2, (1926): 17–23. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "Czyją własnością są brutta naftowe?" *Nafta*, No. 2, (1923): 20–23. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "Jeszcze o kartelu naftowym", *Nafta*, No. 4, (1926): 49–52. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "Koncentracja przemysłu naftowego", *Nafta*, No. 6, (1928): 89–92. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "O fundusz wiertniczy", *Nafta*, No. 4, (1930): 107–108. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "Rozważania przeciwkartelowe", *Nafta*, No. 4, (1928): 57–61. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "O funduszu wiertniczym", *Nafta*, No. 3–4, (1932): 76–79. (In Polish).

- Wojciechowski, Bronisław. "Po ankiecie naftowej", *Nafta*, No. 3, (1927): 38–40. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. "Rozważania przeciwkartelowe", *Nafta*, No. 4, (1928): 57–61. (In Polish).
- Wojciechowski, Bronisław, "Związek a Syndykat", *Nafta*, No. 10–11, (1929): 125–128. (In Polish).
- "Wpływ i znaczenie ceny ropy", *Nafta*, No. 7–8, (1936): 212–214. (In Polish).
- "Wprowadzenie spirytusu do napędu i opodatkowanie benzyny na fundusz drogowy", *Nafta*, No. 8–9, (1932): 207–209. (In Polish).
- Wygard, Ignacy, "Zagadnienie poszukiwawcze w polskim przemyśle naftowym", *Nafta*, No. 2, (1936): 47–52. (In Polish).
- "Wyniki Narady Gospodarczej", *Nafta*, No. 4, (1937): 99–115. (In Polish).
- Wyszyński Otton, "Francuskie kapitały w polskiej naftcie w świetle własnej oceny", *Nafta*, No. 10–11, (1931): 276–286. (In Polish).
- "Z dyskusji nad kodyfikacją prawa naftowego", *Nafta*, No. 2, (1930): 47–52. (In Polish).
- „Z historii „Krajonafty”, *Nafta*, No. 2, (1922), 21–24. (In Polish).
- "Zadania i prawa Państwa w przemyśle naftowym", *Nafta*, No. 9, (1931): 233–237. (In Polish).
- "Zasadnicze przemiany organizacyjne w naftowej grupie czysto kopalnianej", *Nafta*, No. 1, (1935): 21–23. (In Polish).
- "Zasady normujące stosunki w przemyśle naftowym w zakresie odbioru i ceny ropy", *Nafta*, No. 6–7, (1932): 150–170. (In Polish).
- "Zespół Gospodarczy Polskich Przemysłowców i Firm Naftowych", *Nafta*, No. 8–9, (1929): 102–106. (In Polish).
- "Zjazd przedstawiciele przemysłu naftowego w Warszawie", No. 10–11, (1931): 297–301. (In Polish).
- "Zmiany organizacyjne", *Nafta*, No. 8–9, (1929): 94–96. (In Polish).
- "Zmienione zasady", *Nafta*, No. 1, (1932): 1–5. (In Polish).
- "Znaczenie ustalania ceny ropy", *Nafta*, No. 9–11, (1938): 209–211. (In Polish).
- "Związek polskich przemysłowców naftowych. Spółdzielnia z ograniczoną odpowiedzialnością we Lwowie", *Nafta*, No. 4, (1923): 52–53. (In Polish).
- "Zwyczaj ceny ropy", *Nafta*, No. 8, (1937): 209–211. (In Polish).
- "Zwyczaj ceny ropy", *Nafta*, No. 8, (1938): 179–180. (In Polish).

УДК 930.2:002.2]:[821.162.1-1:081](477.83/.86)”192/193”Т.Шевченко

ORCID ID: 0000-0001-6028-0153

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3622>

ORCID ID: 0000-0003-1597-1128

ГАЛИЦЬКА ШЕВЧЕНКІЯНА : ВИДАННЯ ЗБІРКИ ПОЕЗІЙ “КОБЗАР” у 20–30-х рр. ХХ ст.

Марія ПІРКО

Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника
відділ наукової бібліографії
вул. В. Стефаника, 2, Львів, 79000, Україна
e-mail: mariya.pirko@gmail.com

Богдан ЯКИМОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедри: історичного краєзнавства; бібліотекознавства та бібліографії
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: b.yakymovych@gmail.com

Студія присвячена виданню в Галичині творів національного Пророка Тараса Шевченка. Зроблено спробу дослідити репертуар галицької Шевченкіяни, дати виданням короткий об’єктивний текстологічний аналіз, з’ясувати проблеми, які мали провідні і регіональні галицькі видавці, видаючи українську книжку в умовах польської окупації Західної України, зокрема Східної Галичини (територія анексованої Західно-Української Народної Республіки, порівняти з деякими сучасними, зокрема, й текстологічними проблемами шевченкознавства.

Ключові слова: Галичина, Львів твори Т. Шевченка, Я. Оренштайн, Г. Гануляк, Ю. Романчук, М. Таранько, “Світ Дитини”, І. Ставничий.

Спадщина Тараса Шевченка невичерпна для минулих, нинішніх і прийдешніх поколінь українського народу, а кожна студія стає внеском до й так уже могутньої світової Шевченкіяни. “Галицькі дослідники літератури і громадсько-культурні діячі, – стверджує Ярослав Гординський, – докинули не одну цеглину до великої будівлі, що охоплює Шевченкову творчість”¹, відому всьому світові під назвою “Кобзар”. Поезії Т. Шевченка неодноразово перевидавали в різних частинах України, в еміграції та в чужоземних державах, і вони миттєво розходилися поміж населенням. У міжвоєнний період галичани продовжували популяризувати поезії українського Кобзаря, все більше адаптували його до кращого сприйняття і розуміння людністю краю. У студії висвітлено внесок галицьких діячів у Шевченкознавство в умовах політики Польської держави, зокрема через перевидання збірки поезій Т. Шевченка “Кобзар” у 20–30-х рр. ХХ ст. і з’ясовано їхній вплив на формування національної свідомості українців у той час.

¹ Ярослав Гординський, “Участь галичан у Шевченкознавстві”, *Діло*, 12 березня, (1939): 5.

У різний час творчу спадщину Т. Шевченка ґрунтовно вивчали авторитетні українські науковці – Омелян Огоновський, Юліян Романчук, Іван Франко, Василь Щурат, Василь Сімович, Володимир Дорошенко, Сергій Єфремов, Павло Зайцев, Степан Смаль-Стоцький та інші, популяризували його поезію на рідній землі та чужині, але, як влучно зауважив С. Смаль-Стоцький, “наука не сповнила досі свого обов'язку супроти Шевченка”, дослідники як-слід не пояснили його поетичних творів, його життя, його думок, його світогляду, його ідей та ідеалів, його значення для українського народу, культури”².

Про знайомство галичан із творами Шевченка згадує чимало сучасних дослідників (М. Шалата, Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій та інші), а одними з перших, хто читав його поезію, і були члени гуртка “Руська Трійця” – Маркіян Шашкевич, Яків Головацький, Іван Вагилевич. Інтерес до поезії Т. Шевченка невпинно зростає, особливо після його смерті, а волелюбні ідеї Кобзаря справляли дедалі могутніший вплив на громадсько-культурне і літературне життя Галичини. Формування культу українського Пророка у краю розпочалося в колі народовців, а члени культурно-просвітніх товариств доносили поезію Шевченка до селянських хат. Популяризації поетичної спадщини поета, поза сумнівом, сприяли ювілейні урочистості, літературно-мистецькі вечори, публікація матеріалів на шпальтах пресових видань чи календарях.

Починаючи від 80-х рр. XIX ст. галицька інтелігенція активно знайомила українців, передовсім молодь, з творами Шевченка: у 1883 р. “Кобзар” видав відомий архітектор Василь Нагірний (Львів, 1883); видання для дітей – накладом Руського Товариства Педагогічного (Львів, 1891); у 1893 р. з’явився двотомовик з усіма відомими на той час творами Шевченка за редакцією Омеляна Огоновського: на основі празького видання автор зредагував текст поезій (для кращого сприйняття галичанами)³, звів його із попередніми виданнями, але критичним цей текст не був – йому бракувало варіантів. “Кобзар” видання Огоновського, попри зауваги українських гуманітаріїв, дуже спопуляризував Шевченкові поезії в Галичині – “воно опинилося [набуло ролі – *Автори*], як окраса салонів, по священних домах, на ньому виховувалось покоління 90-их рр.”⁴. Книжку “Кобзар” для народу в двох частинах видало товариство “Просвіта” (Львів, Ч. 1. 1894; Ч. 2. 1895); “Кобзар” за редакцією О. Огоновського доповнили ще два томи Шевченкових творів (Львів, Ч. 3. 1895⁵; Ч. 4. 1898); Руське Товариство Педагогічне знову ж таки забезпечило галицьку молодь вибором поезій Шевченка (Львів, 1898, 1905).

² Степан Смаль-Стоцький, *Тарас Шевченко: Інтерпретації*, (Варшава: Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка, 1934), 162.

³ Юліян Романчук, “Критичні замітки до тексту поезій Шевченка”, *Записки НТШ*, Т. СХІ, (1912): 84.

⁴ Ярослав Гординський, “Участь галичан у Шевченкознавстві”, *Діло*, 12 березня (1939), 5.

⁵ Третій том “Кобзаря” заборонили ввозити на територію Російської імперії згідно з постановою Санкт-Петербурзького центрального комітету з іноземної цензури від 22 січня 1914 р.

Умови розвитку української культури на національних засадах у Галичині були сприятливіші, ніж на землях, підвладних Російській імперії. Габсбурзька монархія, принаймні, не заперечувала існування українців (русинів) як окремого народу, а цензурні обмеження були пов'язані, насамперед, зі змістом видань, а не їхньою мовою. Початок ХХ ст. доповнив шевченкознавчі студії новими “Кобзарями”, зокрема популярне видання з поясненнями і примітками політичного і громадсько-культурного діяча Юліана Романчука, яке тричі перевидавали у Львові (1902, 1907, 1912). У “Критичній замітці до тексту поезій Шевченка” редактор зазначив: його видання (Львів, 1912) “від інших найновіших видань, іменню Доманицького і д-ра Франка, вже й самим текстом поезій різниться значно”⁶, бо він не лише доповнив їх новою поезією і частинами творів, а й таки поправив текст у багатьох місцях. Ю. Романчук, особливо акцентував увагу на правильність і “гладкість” форми, на поетичність висловів і добрий зміст, тому без вагань робив поправки навіть в оригіналах. Окрім численних текстологічних хиб, наприклад у першому “Кобзарі” 1902 р., його критикували за вміщені твори, які не належали Шевченкові. Поважні застереження викликав поділ віршів на 3 відділи, в межах яких вони згруповані за хронологією, “з дуже малими виїмками”: 1) думки, пісні, присвяти; 2) описи, образи, оповідки і т. д.; 3) “більші” поезії. Головна перевага видання Ю. Романчука, – як зазначив Василь Сімович, – доступна ціна для широко кола читачів, на відміну від видання О. Огоновського⁷.

Революція 1905–1906 рр. у Російській імперії принесла можливість легального видання повного тексту Шевченкових поезій. Відчинилися двері архіву департаменту поліції у Петербурзі, і в результаті українці отримали перше повне видання творів національного Пророка за редакцією українського літературознавця і письменника, громадсько-політичного діяча Василя Доманицького (1907, 1908, 1910). Але й Доманицький, як і його попередники із кількох автографів чи редакцій того самого твору вибирав ті варіанти, які йому видавалися найкращими, і звісно, ідеологічно правильними.

Паралельно в Галичині Наукове Товариство імені Шевченка (НТШ) видало Франкову редакцію “Кобзаря” у двох томах (1908). Листування з В. Доманицьким під час редакторської роботи, його ґрунтовна стаття “Критичний розслід над текстом «Кобзаря»” (1906), звірка з текстами Шевченкових автографів, якими той користувався, дали добрі результати. За рівнем текстологічної підготовки “Кобзар” за редакцією І. Франка не мав аналогів і значно перевищив у науковому плані всі галицькі збірки творів Т. Шевченка,

⁶ Юліан Романчук, “Критичні замітки до тексту поезій Шевченка”, *Записки НТШ*, Т. СХІ, (1912): 85.

⁷ Ольга Меленчук, “Шевченкові ідеї у житті і творчості Юліана Романчука”, *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, Вип. 33, (2018): 49.

що вийшли до того часу⁸. Упорядник вперше ввів до видання пересипані українізмами поеми “Слепая” та “Тризна”, Шевченкову передмову до ненадрукованого “Кобзаря”, подав два варіанти поеми “Москалева криниця” та “Варнак”, запровадивши хронологічний принцип подачі творів. Як видавець і коментатор, І. Франко уточнює і спростовує деякі важливі деталі щодо першодруків Т. Шевченка. Наприклад, щодо одного з найкращих зразків так званої “політичної” лірики Т. Шевченка “Чигрине, Чигрине...” із рукописного альбома “Три літа”, який не має назви і присвяти. У своєму виданні І. Франко подає назву вірша “Чигирин” з присвятою М. Щепкіну, і саме таку назву зустріне читач практично в будь-якому, навіть сучасному, виданні “Кобзаря”. А також, замінені у 20-му рядку поезії “ордами” на “за-що ж ми різались з панами”, “московські ребра” на “татарські ребра”. Такої прикрої помилки допустилися практично всі видавці “Кобзарів”, зокрема В. Доманицький, який ознайомився, як він про це сам твердить, з усіма доступними автографами Т. Шевченка. У критичних поясненнях до “Кобзаря” він спростовує свою думку (під впливом цензури чи самоцензури⁹): “московські ребра, – теж вар. Львівськ. К., передніший, а в Празькому: *татарські* ребра. Цей варіант неодмінно треба взяти, як що узятє й попереду... «з панами», бо інакше про боротьбу з Татарами зовсім не буде згадано... Що ж до “московських ребер”, то їх не так-то вже й багато доводилось “скородити”, щоб спеціально на цьому спинятися. І це Ш., поправляючи згодом поезії свої, й узяв на увагу”¹⁰. Правда, постає дуже вже логічне питання до самого В. Доманицького: “А де він це вчитав у Шевченка”. Насправді, на це запитання відповідь віднайти важко.

Вшановували пам'ять і видавали творчу спадщину Т. Шевченка і у провінційних містах Галичини. Зокрема, невеликий за обсягом “Кобзар” (1910) для молоді вийшов друком у Коломиї заходами Видавничої Спілки українського вчителства.

Чимало книжок із творами українського Пророка з'явилося в ювілейний 1914 рік – століття уродин поета: НТШ видало фототипію¹¹, факсимільне відтворення першого петербурзького “Кобзаря” 1840 р., накладом 3000 примірників (Львів, 1914); з метою популяризації Шевченкового слова серед молоді Товариство українських учителів середніх і вищих шкіл “Учительська Громада” видало “Кобзар Тараса Шевченка: Вибір поезій з житєписом, ілюстраціями і поясненнями” (Львів, 1914), що його впорядкував Ю. Романчук; “Кобзар” із передмовою письменника та літературознавця Дениса Лукіяновича

⁸ Дет. про це див: Богдан Якимович, “Тарас Шевченко і Галичина: від першого знайомства до наукового зібрання поетичних творів (штрихи до галицької видавничої Шевченкіяни)”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 25, (2015): 366.

⁹ Богдан Якимович, “Тарас Шевченко і Галичина: від першого знайомства...”, 369.

¹⁰ Василь Доманицький, *Критичний розслід над текстом “Кобзаря”*. (Київ: “Просвещение”, 1907), 62.

¹¹ Цю техніку використовують для копіювання з високою точністю складних художніх оригіналів, що виходять друком невеликими накладами.

видав Союз Визволення України (Вип. 2. Львів, 1914)¹²; за редакцією Володимира Охримовича вийшов друком “Кобзар”, розрахований на тих, хто розумів українську мову, але читав лише польським алфавітом українців – українські поезії Шевченка упорядник подав у латинській транскрипції (Львів, 1914)¹³. Як правило, в основі згаданих вище книжок, окрім фототипії, було канонічне видання “Кобзаря” В. Доманицького.

У часі між двома світовими війнами культурно-просвітній розвиток української людности краю відбувався у складних суспільно-політичних умовах. Воєнні події прискорили процес усвідомлення українцями етнічної самобутности, кристалізації національної ідеї. Визвольна боротьба за самостійну Українську державу, хоч і не принесла очікуваних результатів через брак політичної єдності та досвідчених організаторів, а також вплив зовнішніх факторів, піднесла національну самосвідомість українців, і саме українське населення Галичини стало тією частиною українців Польщі, які досягли найвищого ступеня національної свідомости.

Галицька інтелігенція, відповідаючи на виклики і запити тогочасного суспільства, активно підтримувала культ Шевченка: видавала його поезію, влаштовувала урочисті щорічні святкування днів пам’яті поета, перетворювала у театральні вистави його драматичні твори. У кожній читальні “Просвіти” мала бути збірка поетичних творів “Кобзар”, як і портрет Т. Шевченка, оправлений в раму і прикрашений вишитим рушником¹⁴. З нагоди 60-ї річниці з дня смерті Т. Шевченка, в січні 1921 р., просвітяни організували всенародний збір коштів на видавничий фонд “Учітеся, брати мої”. Фонд цей існував за рахунок щорічних зборів під час Шевченківських свят та продажу видань “Просвіти”.

Патріотично налаштована українська еліта формувала національний світогляд молоді, насамперед через випуск друкованої продукції, зокрема перевидання творів Шевченка. Їх як премії за успіхи у навчанні та участь в урочистих заходах, дарували школярам. Один із примірників “Кобзаря” (1914) видання товариства “Учительська Громада” у Львові отримав Стецько Сірополко, син авторитетного шевченкознавця Степана Сірополко, тоді учень восьмого класу Тарнівської державної школи, на згадку про Шевченківський вечір 26 березня 1922 р. від Комітету підготовки свят пам’яті Т. Шевченка в м. Тарнові¹⁵.

¹² Див. дет.: Інна Морозова, “Віденські та галицькі видання творів Т. Шевченка, приурочені 100-річчю від дня народження поета: у контексті відзначення ювілею поета в Галичині”, *Записки Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника*, Вип. 6, (2014): 122–124.

¹³ Це не було новиною. Вперше цю практику запровадив М. Драгоманов, видавши в Женеві (1882) Шевченковий шедевр – поему “Марія”. Про це детальніше див: Богдан Якимович, *Іван Франко як книгознавець і видавець. Книгознавчі і джерелознавчі аспекти*, (Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006), 116–119.

¹⁴ Іван Калинович, *Що робити по читальнях “Просвіти”? : програма, поділ і календар освітньої праці*, (Львів: Накладом актора, 1926), 23.

¹⁵ Запис на форзаці примірника, який зберігає Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого (*Кобзар Тараса Шевченка: вибір поезій з життям писом, ілюстраціями і поясненнями*, (Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1914), 376).

Заслуговує на увагу внесок української діаспори та еміграційних видавництв у розвиток шевченкознавчих студій. Їхні видання творів Т. Шевченка стали зразком для галицьких “Кобзарів” і відіграли чільну роль у формуванні національної свідомості українців. Серед них: “Повне видання творів Тараса Шевченка” за редакцією Богдана Лепкого у 5-ти томах (Київ–Ляйпціг, 1918–1919), яке видала “Українська Накладня” Якова Оренштайна. На думку Володимира Дорошенка, це було “найцікавіше з усіх видань того часу” і містило майже всі твори Шевченка: окрім традиційного “Кобзаря” (українських поезій), вміщено його повісті, щоденник і листування. Б. Лепкий подає деякі варіанти поезій за різними редакціями “Кобзарів”, але життя і праця в Німеччині не дозволили йому ознайомитися з автографами Т. Шевченка, тому пропонує читачам свій “Кобзар” – Шевченко плюс Лепкий, – за словами Павла Зайцева¹⁶.

У 1921 р. в Ляйпцігу (Німеччина) “Українське Видавництво в Катеринославі” під управою Євгена Вирового випустило “Кобзар. Народне видання” Т. Шевченка з поясненнями і примітками В. Сімовича. Редактор поставив собі за мету пояснити для всіх українців Шевченкове слово, допомогти народові зрозуміти його ідеї, яких, на думку вченого, по-справжньому не розуміє навіть інтелігенція¹⁷. В роботі над текстом “Кобзаря” В. Сімович орієнтувався на видання В. Доманицького у трьох редакціях та згаданий вище “Кобзар”, що впорядкував Б. Лепкий. Найкращий варіант поезії, доповнював власними поняттями, не лише смисловими, а й географічними, історичними, етнографічними. Твори Шевченка розташовані у хронологічній послідовності, зазначено, де й коли вони написані, майже до кожного є передмова. Деякі вірші без заголовків автора В. Сімович подає за присвоєними П. Кулішем, які вже стали відомими народові. Наприклад, “Заспів” (“Думи мої, думи мої...”), “Косарь” (“Понад полем іде”), “Хатина” (“Не молилася за мене”).

Варіанти поезій, які записав Шевченко у різний час, або які він просто викреслив, редактор подає у додатку до “Кобзаря”, зокрема кінцівку поеми “Чернець”, після слів “І за Україну молитись святий Чернець пошкандибав”. У наступних виданнях Шевченкових творів ці рядки, викреслені рукою автора з “Малої книжки”, редактори також не подавали читачам, навіть у примітках¹⁸.

¹⁶ Павло Зайцев, “Наш довг перед Шевченком”, *Стара Україна*, № 3–4, (1925): 41.

¹⁷ Тарас Шевченко, *Кобзарь. Народне видання з поясненнями і примітками д-ра Василя Сімовича*, (Катеринослав; Камянець; Ляйпціг: Українське вид-во в Катеринославі заходами Є. Вирового, 1921), VI.

¹⁸ Причина викреслення (останніх 36 рядків) тексту найвірогідніше полягала в тому, що Т. Шевченко чітко усвідомлював: цей текст в Російській імперії, а тим паче – за його життя, ніколи не опублікують. Як дослідили шевченкознавці, Т. Шевченко, незадовго до виїзду з Новопетровського укріплення, 5 червня 1857 р. переписав поему “Чернець” з “Малої книжки”, надіслав Я. Г. Кухаренкові, значно переробивши її та знявши присвяту П. Кулішеві. Дуже ймовірно, що саме скорочений матеріал він подав у зв’язку з необхідністю одержати дозвіл цензури для читання поеми на величому літературному вечорі в Пасажі у Петербурзі. Саме це й було причиною, що кінцівка поеми була легенько, лише одною лінією, викреслена в “Малій книжці”.

Виняток складала хіба що так звані “Повні зібрання творів” (радянські малотиражні ПЗТ, в 10 т., 1949–1954; ПЗТ, в 6-ти т., 1963–1964), ну, й звичайно, нарешті з об’єктивними, а не фальшованими примітками в ПЗТ, виданому в незалежній Україні, 2001–2014, в 12 т., Т. 1: 2001, 784 с., портр.; Т. 2: 2001? 784 с., портр.), де цей текст подавали у примітках. Нема цього унікального творіння також в останніх київському¹⁹ та львівському²⁰. Вперше за довгий час, їх оприлюднив у популярному, так званому “воєнному” – для захисників України від московської агресії, розпочатої 2014 р. – до речі, у ювілейний рік нашого національного Пророка – в основному тексті оприлюднив заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України відомий шевченкознавець Сергій Гальченко²¹.

Свген Вировий планував доповнити видання творів Т. Шевченка двома десятками ілюстрацій авторитетного мистця Петра Холодного і знайомого художника з Катеринослава (нині м. Дніпро) Юрія Магалецького, і з кожним накладом збільшувати їх число, щоб перший народний “Кобзар” був не лише популярним виданням, а й мистецьким. Позаяк книжка вийшла друком без ілюстрацій, ймовірно, замало часу, бо звернувся Є. Вировий з цією ідеєю в лютому 1921 р., рік видання “Кобзаря”²².

Народне видання поетичної спадщини Т. Шевченка за редакцією В. Сімовича отримало низку схвальних відгуків (Б. Лепкий, Михайло Возняк, Леонід Білецький) та водночас критичних зауважень (П. Зайцев, Сергій Шелухин). Але й надалі залишалося популярною серед українців книгою і для домашнього читання, і для шкільної лектури.

На західноукраїнських землях чергове видання збірки поезій з’явилося після довгої перерви у 1920 р. – накладом станіславівського видавництва “Бистриця” вийшов друком “Малий Кобзар”. Кооперативна спілка (організатори Іван Чепига, Зенон Курилович, о. Михайло Менціцький) розпочала видавництво книжок “зі смішно малим капіталом”, але надхненна праця її членів допомагала реалізовувати актуальний для міжвоєнного часу видавничий задум: книжкові серії для дітей та молоді, навчальну і виховну літературу для дорослих. Видання “Малий Кобзар” адресували дітям (видавнича серія “Діточі Читанки”) і містив

¹⁹ Тарас Шевченко, *Кобзар* / Передне слово, упорядкування, укладання ілюстрацій, коментарі, тлумач слів Недак В.В., іл. худож. Ждахи А. А., (Київ: Емма, 2019), 580: іл. 490.

²⁰ “Кобзар” ілюстрований / Шевченко Тарас. *Кобзар. 1840–1940, (Черкаси: Брама-Україна, 2006), 448*. Репр. відтворення вид. 1941 р. (Львів: Априорі, 2020), 376: іл. Важко зрозуміти видавця Ю. Николишина, чому він, готуючи таке чудово ілюстроване подарункове видання, не порадившись з фахівцями хоча би зі Львова, подав у цій книжці явно застарілі тексти.

²¹ Тарас Шевченко, *Кобзар*, (Київ, Університет “Україна”, 2014), 310. [“Бібліотека українського воїна”]. На сьогодні, завдяки зусиллям С. Гальченка, який залучив до фінансування цього добродійного проєкту низку різних установ, громадських організацій, приватних осіб, для українських воєнків надруковано вже 9 тис. примірників.

²² Ольга Редько, “...Бажаю... дочекатися визволення України...” (огляд документів ЦДАВО України про діяльність українського громадського і культурно-освітнього діяча Є. С. Вирового)”, *Архіви України*, № 3–4, (2017), 181.

він 31 вірш – скорочені тексти ранніх поезій Т. Шевченка із довільними назвами, що було характерним для всіх дитячих видань того часу та найбільш шанованих серед галицьких читачів щорічних календарів. У передмові до “Кобзаря” редакція помістила коротку біографічну довідку про автора і його літературну спадщину. Під назвою “Золоті слова” надруковано повчального змісту цитати із віршів. На обкладинці зазначено наклад книжки – 7000 примірників, але, як стверджує В. Дорошенко, наклад того видання становив 5000 примірників²³.

Не оминуло “традиції” скорочення Шевченкових поезій у дитячих виданнях й Українське Педагогічне Товариство – у 1921 р., в 60-ті роковини від дня смерті Т. Шевченка, з’явився друком новий “Кобзар” для дітей, який був дослівним передруком видання 1914-го року (44 поезії) на основі видання Ю. Романчука, лише змінили обкладинку. До книжки увійшли короткі вірші та уривки поезій під довільними назвами, головно виховного характеру. Зміст “Кобзаря” подібний до згаданого вище і доповнений історичними творами, зокрема “Іван Підкова”, “Гамалія”, “Вибір гетьмана”. Розпочинається книжка зі “скупої” біографічної довідки про Шевченка, твори надруковано без присвят і хронології, а деякі – “зліплені” з окремих уривків та строф різних поезій. Наприклад, на початку вірша “Любіть Україну”²⁴ надруковано уривок із середини поезії “Згадайте братія моя” (1847):

*Любіть ся, брати мої,
Україну любіте,
І за неї безталанну
Господа моліте.
Ворогів [І його] забудьте, други,
І не проклиняйте...*

А в кінці – уривок із вірша “Чи ми ще зійдемося знову” (1847):

*Смиріть ся, молитесь Богу
І згадуйте один другого
Свою Україну любіть
Любіть її, бо время люте...
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть!*

На відміну від “Малого Кобзаря” видавництва “Бистриця”, у тому виданні текст поезії супроводжують історичні коментарі, пояснення рідковживаних в Галичині слів, географічних назв. Привертають увагу читача зросійщені назви творів “Мисли” (вибір повчальних, на думку редактора, цитат із Шевченкових поезій), “Завіщане” (“Заповіт”). Ймовірно, щоб оминати цензуру редакція

²³ Володимир Дорошенко, *Бібліографічний покажчик творів Т. Шевченка*, (Львів: Накладом автора, 1938), 206.

²⁴ Тарас Шевченко, *Кобзар: вибір для дітей*. Вид. 3-тє, (Львів: Накладом Українського Педагогічного Товариства, 1921), 28.

поділила важливі історичні твори Шевченка на уривки та ще й під довільними назвами, наприклад серія уривків із “Тайдамаки” (“Хочеть ся жити”, “Весна”), “І мертвим, і живим...” (“Учіть ся свого”, “Зазив до братньої любови”) та ін. Наклад “Кобзаря” видання УПТ становив 10 000 примірників, і досить швидко розійшовся серед галичан.

Знаковою особистістю в галицькому книговидаванні був Михайло Таранько, власник спеціалізованого видавництва “Світ Дитини” у Львові, яке стало першим дитячим видавничим осередком на території Західної України і найдовше протрималося на книговидавничому ринку. У 1923 р. Таранько видав “Малий Кобзар”. Вибір поезій для читання у “Малому Кобзарі” (48 творів) доступний для школярів, але немає пояснень діалектних чи рідковживаних слів, які досить часто є незрозумілими для галичан, приміток і коментарів. Тексти віршів подані з довільними назвами, без хронології, наприклад поезію “І досі сниться: під горою” надруковано під назвою “Спомин з юних літ”, “І день іде, і ніч іде” – “Чому не йде”, “Ой не пють ся пива, меди” – “Смерть чумака” (без двох останніх строф). У дитячому “Кобзарі” вміщено й уривки творів, розділені на декілька віршів. Так, поезію “І мертвим, і живим...” надрукували як чотири окремі твори під назвами: “Посланіє” (рядки 1–18)²⁵, “Зазив до братньої любови” (рядки 245–248, 257–260)²⁶, “Схаменіться!” (рядки 67–70)²⁷, “Учітеся, брати мої” (рядки 217–228)²⁸. Книжку доповнюють 32 чорно-білі ілюстрації відомих у той час ілюстраторів дитячих книг Олени Кульчицької та Осипа Куриласа, роботи письменника, етнографа, графіка, живописця з Наддніпрянщини Григорія (Грицька) Коваленка, який захоплювався творчістю Шевченка, популяризував історію українського народу на підросійській Україні (“Українська історія. Оповідання з історії України”. Київ, 1906, 1912), а на останній сторінці – графічна кінцівка: всередині орнаментальної прямокутної рамки із зображеннями Тризуба і Лева в короні – слова Т. Шевченка: “Свою Україну любіть! Любіть її, во время люте... В останню, тяжкую минуту за неї Господа моліть!”. Безумовно, М. Таранько як новатор і популярний видавець дитячих книжок, надрукував “Малий Кобзар” з навчальною і виховною метою, але в такому варіанті галицькі читачі втрачають зміст поезій Шевченка, і будь який зв’язок із внутрішнім світом поета загалом. Книжка вийшла друком у серії “Діточа Бібліотека” орієнтованій на дітей від 2 до 15 років, тому актуальним було б вступне слово про автора – національного Пророка і мотиви його творчости, коментарі до віршів, які частково замінюють вдалі ілюстрації. Зрештою, загальновідомі слова Шевченка: “В своїй хаті своя правда і сила і воля” на звороті титульного аркуша, можуть дати школяреві засади національно-політичної програми української спільноти.

²⁵ Тарас Шевченко, *Малий Кобзар: Вибір для дітей з образками*, (Львів: Накладом видавництва “Світ Дитини”, 1923), 7.

²⁶ Тарас Шевченко, *Малий Кобзар: Вибір для дітей з образками...*, 25.

²⁷ Там само, 35.

М. Таранько видав “Малий Кобзар” у складний суспільно-політичний час для галицького краю – на початку 20-х рр. ХХ ст. польський уряд відкрито проводив антиукраїнську політику: розпустив Галицький автономний сойм, поняття “український”, “Східна Галичина” офіційно замінили термінами “руський”, дивним шовіністичним новотвором “Східна Малопольща”, а 14 березня 1923 р. Рада Амбасадорів Антанти підписала рішення про анексію Польщею Східної Галичини. Проте видавець не побоявся поширити, накладом 15 000 примірників²⁹, уривки із Шевченкових творів “Гамалія”, “Іван Підкова”, а також вживати слово “Україна”.

Українську видавничу справу у міжвоєнний період регламентувала правова база Польської держави, яку формували чинні законопроекти і Австро-Угорщини, та вже нові Другої Речі Посполитої. Вони були досить лояльні до видавців і друкованого слова. Відповідно, порушення правових норм виникало через друк і розповсюдження книжкових примірників зі “шкідливим” для громадян Польщі текстом. За задумом польського уряду пресові закони мали бути на сторожі безпеки держави, а не інтересів видавців або читачів. Нечіткий зміст окремих статей нормативно-правових актів, упровадження нового кримінального кодексу (1932), активні дії органів безпеки, прагнення польської влади зменшити силу українського національного руху нівелювали відносно демократичні засади конституційних актів (1921, 1935), призводили до частих конфіскацій видань без ґрунтовних аргументів, високих штрафів чи обшуків помешкань українських діячів. Року 1929, напередодні виборів до польського сойму, було чи не найбільше конфіскацій друкованих примірників у трьох воєводствах Галичини. Не минула цензура й видань НТШ: у вересні того року поліція конфіскувала наклад першого тому “Кобзаря” Т. Шевченка з поясненнями педагога, філолога, директора української гімназії у Станиславові (1905–1919, 1923–1927) та Академічної гімназії у Львові (1927–1930) Миколи Сабата³⁰. Пізніше, радянська влада скерувала цей “Кобзар” як націоналістичне видання (“нац. изд”) до спецфонду, і таким робом вилучила його на десятиліття з наукового і культурного обігу.

Упродовж свого життя М. Сабат розвивав українську шкільну освіту, яку вважав основою національного й культурного розвитку української молоді. У передмові до “Кобзаря” упорядник наголошує на винятковому талантові Т. Шевченка: “Це автор, що вимагає від читача великої ерудиції формальної, ніжної тонкості чуття і буйної уяви, що відповідає лише мистецьким вдачам. Бо хоч Шевченко був кров із крові і кість із кости народнім поетом, був попри те також наскрізь мистцем – поет і маляр доповнялися в ньому в одній особі, був також свого роду філософом із широким світоглядом на життя і його завдання, і був людиною надзвичайно чутливою і пронизливою вдачі, що відчувала і проникала

²⁸ Тарас Шевченко, *Малий Кобзар: Вибір для дітей з образками...*, 57.

²⁹ Володимир Дорошенко, *Бібліографічний покажчик творів Т. Шевченка...*, 215.

³⁰ “Новинки: Цікава конфіскація”, *Діло*, 25 вересня, (1929): 5.

не лише злидні й болі сучасності, але також гординю й пороки бувальщини та надії й страхіття майбутності. Він оком своєї душі і живчиком свого серця обіймав минуле, сучасне й майбутнє, минулого був істориком, сучасності живим відгомонам, а майбутнього пророком”³¹.

Микола Сабат планував видати “Кобзар” у чотирьох томах, але через передчасну смерть редактора (в серпні 1930 р.) з’явився друком лише перший том у двох частинах – поезії Шевченка з 1838 до 1842 рр. (“романтична доба його творчості”) у видавничій серії Книгарні НТШ “Для школи і дому”. У вступній нотатці автор подає широкий джерельний матеріал, який використав у своїй студії; звертався до авторитетних видань творів Шевченка за редакцією Ю. Романчука (1902), В. Доманицького (1907, 1908, 1910), І. Франка (1908), П. Зайцева (1914), Б. Лепкого (1918–1921), В. Сімовича (1921), Ієремії Айзенштока та Миколи Плевака (1925, 1927), Сергія Єфремова та Миколи Новицького (1927). “Та найбільше, – зізнається М. Сабат, – користав я з львівського видання творів Шевченка під редакцією І. Франка 1908 р. і видання В. Яковенка під редакцією Д. Дорошенка (Катеринослав, 1914)”³².

До першого тому увійшло 26 творів із прижиттєвих видань поезій Т. Шевченка. Як і Франко, упорядник застосовує хронологічний принцип розподілу поезії, подає нумерацію рядків та акцентування слів (практично до кожного слова), що мало значення для правильного читання Шевченкової поезії, особливо в Галичині, де мова українців була засмічена полонізмами. Кожен твір М. Сабат доповнив коротким викладом змісту, на кшталт народного видання В. Сімовича, датою написання та інформацією про першодруки. У примітках укінці кожної частини пояснив окремі слова і подав різночитання за попередніми публікаціями Шевченкових творів П. Зайцева (1914), І. Айзенштока та М. Плевака (1925), С. Єфремова та Новицького (1927).

У “Кобзарі” М. Сабат під оригінальною назвою поезії подає її жанрову приналежність, наприклад “Причинна” і “Тополя” (балада) або посвяту (“Іван Підкова” [В. І. Штернбергу], “Тарасова ніч” [П. І. Мартосу]). Але й у ньому зустрічаємо самовільно присвоєні редактором назви Шевченкових творів: “Бездолля” (“Тече вода в синє море”), “Доля зрадженої дівчини-сироти” (“На що мені чорні брови”), “Доля безпритульного сироти” (“Тяжко, важко в світі жити”).

Перший том “Кобзаря” за редакцією М. Сабата, яке високо оцінили літературні критики й науковці через нові, ґрунтовні пояснення до Шевченкових поезій, друкарня НТШ видала накладом 6000 примірників і книжка коштувала 4 зл. 40 гр. Для міжвоєнного галицького суспільства це було недешеве видання, як

³¹ Тарас Шевченко, *Кобзар: повне видання з поясненнями і примітками др. Миколи Сабата*. Т. 1, Ч. 1 (Романтична доба творчості Тараса Шевченка [до кінця 1842 р.]), (Львів: Накладом Книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка, 1929), 3.

³² Там само, 5–6.

наприклад “Малий Кобзар” М. Таранька за 0, 60 зл.³³, тому його могли собі дозволити лише мале коло українських діячів.

У 1930 р. у Львові вийшли друком ще два видання “Малого Кобзаря”, які були перевиданням Шевченкових творів для дітей 1920-го року станиславівської кооперативи “Бистриця”. Відрізнялися вони лише установою, що їх видала: в одній зазначено видавництво “Русалка”, в іншій – “Бистриця”. Видання “Кобзарів” містили 30 поетичних творів та цитати з віршів, об’єднаних під назвою “Золоті слова”. Вступна стаття “Т. Г. Шевченко” невідомого автора містила чимало помилок: надруковано, що Шевченко народився 25 грудня за ст. ст. 1814 р. і зверху виправлено на 25 лютого; замість с. Моринці вказано с. Мокринці та інші. Видавці, як і в редакції 1920-го року, не дотримувалися хронологічного принципів подачі поезій, не вказували дати написання творів, надрукували їх під довільними назвами і без приміток. Власник видавництва “Русалка” Григорій Гануляк планував випустити “Малий Кобзар” накладом 5000 примірників та, з огляду на помилки в життєписі, поширив лише 2000 примірників, а решта книжок вилучив із продажу. В. Дорошенко у бібліографічному покажчику Шевченкових творів зазначає, що тих два “Кобзарі” випустили на спілку, але не вказує її назви. На той час, кооперативне видавництво “Бистриця” під управою І. Чепиги вже не діяло, а видавець займався, в основному, власною книгарнею та громадською діяльністю. Ймовірно, Шевченкові поезії видали з ініціативи Г. Гануляка та “Союзу українських книгарень і накладень”, який об’єднував 25 галицьких видавничих установ і як безкоштовний примірник, чи за зниженою ціною, мав розійтися серед членів спілки.

Чинні австрійські та нові пресові закони Другої Речі Посполитої зумовили ріжний вплив цензури у трьох воєводствах Галичини: у Станиславівському і Тернопільському вона була жорсткішою. В основному, конфісковували художні історичні та національно-патріотичні твори через антидержавний зміст, зневагу щодо держави і польського народу, наявність слова “український” і його похідних тощо. У 1932 р. Окружний суд в Тернополі конфіскував два видання творів Шевченка: примірник “Кобзаря” виданий в Києві–Ляйпцігу (1919) з приватної бібліотеки адвоката Григорія Олійника у с. Грималовичі та “Кобзар: народне видання” за редакцією В. Сімовича (Катеринослав, 1921) у читальні “Просвіти” в с. Глібів. Причиною заборони книжок був текст національно-патріотичної поеми “Тайдамаки”, який “породжував ненависть” українців щодо польської національності і держави³⁴. У виданні 1919 р. цензор викреслив окремі уривки та рядки на С. 96 (рядки 982–985), С. 97 (рядки 991–995), С. 102 (рядки 1149–

³³ Катальог “Діточої Бібліотеки” видавництва “Світ Дитини”, (Львів: Світ Дитини, б.р. [1939]), 1.

³⁴ Інформація повітових староств про конфіскацію і заборону поширення окремих друкованих видань на території воєводства, Державний архів Тернопільської області (далі ДАТО), ф. 231, оп. 1, спр. 1942, арк. 14.

1156), С. 103 (рядки 1156–1176), С. 108 (рядки 1306–1327), С. 110 (рядки 1372–1380), С. 120 (рядки 1670–1678), а в народному виданні “Кобзаря” за редакцією В. Сімовича ті самі рядки надруковані на сторінках 60, 61, 65, 68, 69 і 74³⁵.

Наступного року воєводська управа Тернополя, після таємного нагляду за друкарнями і складами видавництва за дозволом Міністерства внутрішніх справ у Варшаві, конфіскувала залишки примірників “Кобзаря”, виданих заходами товариства “Просвіта” у Львові ще в 1912 р.³⁶.

Нові конфіскації Шевченкових творів у Галичині відбулися року 1934, і знову ж таки в Тернополі, зокрема “Кобзар” видання Державного Видавництва України в Харкові (у судовому протоколі не вказано рік видання, а до того часу ДВУ поширило 25 різних видань Тараса Шевченка, в тому числі і з назвою “Кобзар”)³⁷. Слід зазначити, що з усіх вилучених примірників “Кобзарів”, саме народне видання В. Сімовича увійшло до списку “руських” (українських) заборонених книжок на території Другої Речі Посполитої³⁸.

Зовсім інший підхід до упорядкування збірки поезій Т. Шевченка вибрав Іван Ставничий, засновник “Універсальної Бібліотеки” у Станиславові. Першою і єдиною книжкою видавництва став “Кобзар” за редакцією І. Ставничого. У передмові редактор згадує про появу прижиттєвих видань збірок поезій Т. Шевченка (1840, 1844) й окремих творів³⁹; подає імена осіб та установ, які зберігали оригінальні Шевченкові рукописи, копії поетичних творів; перераховує видання “Кобзарів”, що появилися на українських землях та в еміграції, зокрема перше повне “але далеко ще не критичне” празьке видання Федора Вовка та Олександра Русова (1876–1877).

Всупереч традиційному варіантові поділу Шевченкових поезій, видавець розмістив твори не в часі їх написання, а за родами поезій, зі збереженою хронологією (на кшталт видань Ю. Романчука). Як і Шевченко, видавець деякі твори подає без заголовків і з присвятою, але вибірково друкує неавтентичні назви за Пантелеймоном Кулішем (“Чого ти ходиш на могилу?...”, “Неначе цвяшок в серце вбитий...” – за Кулішем “Калина”, “Марина”). Щоб Шевченкові вірші було легше читати і розуміти І. Ставничий, слідом за Б. Лепким, поділив текст поезій на відступи; розширює акцентуацію творів, що у виданнях “Кобзаря” зустрічалося вкрай рідко – започаткував цю добру справу ще П. Куліш у 60-х рр. ХІХ ст., продовжило петербурзьке видання книгаря Д. Е. Кожанчикова, що його

³⁵ Листування судових органів із повітовими староствами з питання конфіскації “Кобзарю Шевченка, ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1746, арк. 7.

³⁶ Інформація воєводського управління про конфіскацію окремих друкованих видань, ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 2018, арк. 75зв.

³⁷ Списки видань та брошур, які підлягають конфіскації, ДАТО, ф. 275, оп. 1, спр. 752, арк. 4.

³⁸ Там само, арк. 13зв.

³⁹ Появилися ще тільки “Катерина” 1840 р. і “Гайдамаки” 1841 р. в Петербурзі, “Гамалія” в 1843 р., та під спільним заголовком “Новые стихотворения Пушкина и Шевченки” в Ляйпцігу 1859 р. дві поеми “М. Гоголю” й “Кавказ”.

редагували Микола Костомаров та Григорій Вашкевич (1867), далі “Кобзар” за редакцією І. Франка, і неповне видання М. Сабата, причому виправлень вистарчало для всіх.

В основі “Кобзаря” І. Ставничого – критичний текст В. Сімовича, звірений із галицькими “Кобзарями”, та харківський – видання І. Айзенштока та М. Плевака, і доповнений, бо як влучно писав Б. Лепкий, – “ми ще не маємо «Кобзаря» з незмінним текстом, який можна би передруковувати як євангелію”⁴⁰. До першого тому увійшли 32 твори: балади й побутові поеми, віршовані оповідання (до другого тому мали увійти історичні та суспільно-політичні поеми, а до третього – ліричні твори), і серед них вірш “Титарівна біля криниці”, що не належить Т. Шевченкові. Цікаво, але таку помилку у виданнях “Кобзаря” допустили І. Франко, Б. Лепкий, Д. Дорошенко (Катеринослав, 1914), і не перевірили її згодом О. Корнійчук і М. Рильський (Київ, 1939) та інші.

І. Ставничий планував видати “Кобзар” кишенькового формату, у трьох томах, до 120-річниці від дня народження Шевченка, але, на жаль, 1934-го року світ побачив лише перший том. Видання – хоч і не надто вибагливе з мистецького і поліграфічного боку, з огляду на ціну (50 гр.), але все ж таки дбайливе і старанне, а пояснення до творів Шевченка – найновіші, на той час, студії в ділянці Шевченкознавства⁴¹.

Найдешевшим серед усіх видань “Кобзарів” для дітей був “Кобзар-метелик” видавництва “Сині Дзвіночки” в Рогатині, яке постало з ініціативи прозаїка, поета, драматурга, педагога, громадського діяча Миколи Утрина-Безгрішного та письменника, педагога і видавця Антона Лотоцького. Книжка вийшла як перша частина дешевої видавничої серії “Метелики”, коштувала всього лиш 25 гр. і на думку редакторів, мала стати окрасою кожної української хати (що було неможливо при накладі 3000 примірників). Рогатинський “Кобзар-метелик” містив 20 поезій, з них лише три уривки надруковано під довільною назвою (а для “Кобзарів” виданих у Галичині в міжвоєнний період вони стали вже традиційними): “Учітєся!” із твору “І мертвим, і живим...”, “Віра і Бога” із поезії “Кавказ” та “Над Дніпром” із твору “До Основ’яненка”. Тексти віршів упорядковані без хронології, але зазначено, коли їх написав Шевченко і кому присвятив. Деякі вірші доповнюють примітки з поясненнями застарілих та рідковживаних слів, географічних назв.

Головними осередками дослідження та видання творів Шевченка у міжвоєнній Галичині був Львів, де діяло НТШ, а також Варшава, в якій заходами екзильного уряду Української Народної Республіки в лютому 1930 р. при Міністерстві віровизнань та народної освіти, заснували Український Науковий Інститут (далі УНІ у Варшаві).

⁴⁰ Тарас Шевченко, *Кобзар: повне видання в трьох томах* / ред. з передмовою і примітками І. Ставничого. (Станіславів: Накладом “Універсальної Бібліотеки”, 1934), IX.

⁴¹ “Нове видавництво”, *Дзвони*, (1934): 576.

Директором інституції обрали професора Олександра Лотоцького, науковим секретарем – Романа Смаль-Стоцького, керівником катедри літератури – Б. Лепкого. Названі професори – люди авторитетні, з поважним науковим доробком, вони одночасно були науково-дидактичними працівниками Варшавського та Ягелонського університетів. Це була репрезентативна керівнича колегія установи, що становила гідне партнерство у стосунках Інституту з польськими та закордонними установами і науковими осередками, зокрема Праги, Берліна, Парижа.

Науковий колектив УНІ у Варшаві розумів значення популяризації творів Кобзаря на чужині, особливо для українців. Функціонування установи за межами рідних теренів, дозволяло встановити діалог з польським населенням, звернути їхню увагу на українську культуру. У 1934 р. за редакцією П. Зайцева опублікували переклад поезій Шевченка польською мовою з передмовою, коментарями, примітками та ілюстраціями. До книжки увійшли “Три літа”, твори з циклу “В казематі”, поезії часу заслання та після нього в перекладах М. Беньковського, К. Думанського, Т. Холендра, Яр. Івашкевича, Б. Лепкого, Л. Совінського, К. Вежинського, З. Войнаровського та інших⁴². Ціна книжки – 5 зол., і це було небагато за великосяжне, ілюстроване видання творів українського класика.

Того ж року УНІ в Варшаві розпочав видавати “Повне видання творів Тараса Шевченка”. Згідно з задумом О. Лотоцького, це видання мало складатися з 16 томів і супроводжуватися широкою серією студій життя і літературної діяльності поета (розвідки, коментарі, примітки до тексту). Комісію з видання цього проєкту очолював О. Лотоцький, секретарем був Р. Смаль-Стоцький, а редактором II–XII, XVI томів – П. Зайцев. Редакторами решти томів були Андрій Петренко, Р. Смаль-Стоцький. Бібліографію – покажчик видань Шевченкових творів та опис бібліографічних праць про Шевченка (том XIV) зібрав і впорядкував В. Дорошенко. На жаль, проєкт не реалізували до кінця – не вийшли друком три томи цього зібрання, хоча й були готові, “Передмова від видавництва” (том I), “Літературна біографія Т. Г. Шевченка” (том V) і “Т. Шевченко в його польських взаєминах” (том XIII), які готував П. Зайцев⁴³. Друкували “Повне видання творів Тараса Шевченка” у Львові в друкарні НТШ, і що цікаво, не за порядком, а в часі їх підготовки. Наприклад, XI том вийшов друком у 1935 р., X том – у 1936 р., XII і XVI томи – у 1937 р., і лише в 1938 р. спочатку видали XV, а після нього мав би з’явитися XIII том⁴⁴.

⁴² *Каталог видань Українського Наукового Інституту в Варшаві (1930–1938)*, (Варшава, 1939), 36.

⁴³ Студії надрукував у другому повному виданні творів Шевченка у XIV томах в 60-х рр. XX ст. Микола Денисюк в Чикаго.

⁴⁴ Листування дирекції друкарні з Українським Науковим Інститутом у Варшаві про виконання замовлень і фінансові розрахунки, ЦДІА України, м. Львів, ф. 309, оп. 1, спр. 618, арк. 27.

Попри численні конфіскації українських друкованих видань в Галичині польська влада не могла заборонити Шевченкові поезії, але вжила заходів, щоб його історичні твори, які будили патріотичний дух українців та формували національний світогляд молоді, залишилися поза офіційною, а отже, не дозволеною лектурою. Саме тому, Державне видавництво шкільної літератури, яке видавало навчальні підручники для шкіл з українською мовою викладів, у 1937 р. розпочало видавничу серію “Цікава книжка” (1937–1938, 14 назв) за редакцією педагога і публіциста, професора Львівського університету (1919–1925), а в міжвоєнний період – учителя української та німецької мов державних шкіл у Львові, Володимира Калиновича. Першою книжкою серії була збірка творів Т. Шевченка “Малий Кобзар” з ілюстраціями за оригінальними малюнками поета⁴⁵ та мистецькою обкладинкою роботи львівського художника-графіка Святослава Гординського.

У 1938 році НТШ у Львові на замовлення Державного видавництва шкільної літератури надрукувало перший ілюстрований “Кобзар” для середніх загальноосвітніх шкіл. Збірник обсягом понад 350 сторінок став офіційним виданням у системі шкільної освіти в умовах польської влади. У вступній частині підручника В. Калинович як упорядник, подає довідку про життєвий шлях Т. Шевченка на основі автобіографічних поезій, його творчу спадщину та переклади поезій на польську мову; згадує про дружні взаємини поета із польськими діячами, які також відбували заслання в Оренбурзі. Серед них, історик та художник Броніслав Залеський, якому Т. Шевченко, – пише В. Калинович, – присвятив повісті “Княгиня” і “Художник”⁴⁶, а також вірш “Ляхам” (у Франковій редакції “Кобзаря” твір називається “Полякам”), який не увійшов до шкільного підручника.

В основі видання – заборонений на той час у Другій Речі Посполитій “Кобзар. Народне видання” В. Сімовича, який із задоволенням читали галичани. Частина текстів поезій скорочена, пояснення слів – перефразовані, як і короткі виклади змісту, а місця де Т. Шевченко писав про поляків – опущено. Наприклад, у творі “Послання” бракує трьох уривків:

*Та й побачите, що ось-що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможній гетьмани!
Чого ж ви чванитеся, – ви,
Сини сердешної України?*

⁴⁵ Тарас Шевченко, *Малий Кобзар. З малюнками Т. Шевченка* / підготував до друку В. Калинович. (Львів: Państwowe Wydawnictwo książek szkolnych we Lwowie, 1937), 96. (“Цікава книжка”. Чис. 1–2).

⁴⁶ Тарас Шевченко, *Малий Кобзар. З малюнками Т. Шевченка* / підготував до друку В. Калинович..., 32.

*Що добре ходите в ярмі,
Ще краще як, як діди ходили?!
Не чваньтесь: з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили!*⁴⁷.

У двох інших – вжито слово “ляхам”. Загалом, В. Калинович із народного видання поезій Т. Шевченка за В. Сімовичем викинув ті рядки, а з ними й немалі уривки тексту, які для польського уряду становили загрозу самостійності та цілісності Другої Речі Посполитої. З іншого боку, всупереч суспільно-політичній ситуації, наступу польської влади на українську освіту й культуру, у книжці надрукували не один патріотичний вірш Т. Шевченка, які не увійшли до жодного галицького видання “Кобзаря” у міжвоєнний період, але щоб цензура дозволила його надрукувати і використовувати як шкільний підручник, така редакція поезій була вимушеною.

Доповнюють поетичні твори українського Кобзаря 50 його оригінальних малюнків, а їх матриці для друку надіслав УНІ у Варшаві. Серед них автопортрет Т. Шевченка (1860), пейзажі із альбому “Живописна Україна”, портрети українських письменників М. Костомарова, П. Куліша, І. Котляревського та інші. Як навчальна література для середніх та загально-освітніх шкіл “Кобзар” вийшов незначним накладом – 6600 примірників, що знову ж таки задовольняло інтелектуальні потреби вузького кола читачів.

Велику роль у популяризації та поширенні української друкованої продукції в Галичині, підрадянській Україні та світі відігравали локальні та міжнародні виставки, ярмарки. Так, у листопаді 1927 р. успішно відбулася виставка української книжки і преси в Станиславові за ініціативи І. Чепиги, С. Кушніра та місцевої молоді. Серед експонованих видань були цінні бібліографічні студії, збірка “Кобзарів” Т. Шевченка, що появилися накладом різних видавництв від 1848 р., повоєнна закордонна преса, на шпальтах якої друкували згадки про український визвольний рух, а також “стильово і по мистецьки прикрашені” книжки львівських, коломийських і тернопільських видавництв⁴⁸.

Безумовно, запити на українські книжки зростали, але через низьку купівельну спроможність видавнича продукція розходилися повільно, на складах видавництв і полицях книгарень залишалися великі запаси не проданої літератури, зокрема Шевченкових творів. Наприклад, уже згадані примірники “Кобзаря” видання товариства “Просвіти” (1912), які конфіскували на книжковому складі в 1932 р. у Тернополі. Видавництво “Всесвітня Бібліотека” Івана Калиновича у 1923 р. пропонувало своїм читачам “Кобзар” Т. Шевченка виданий ще в 1876 р. у Празі та народне видання “Кобзаря” за редакцією В. Сімовича⁴⁹.

⁴⁷ Цит. за: Тарас Шевченко, *Кобзарь. Народне видання з поясненнями і примітками д-ра Василя Сімовича...*, 192.

⁴⁸ І.М., “Вистава української книжки і преси в Станиславові”, *Діло*, 6 листопада, (1927): 3.

⁴⁹ Матеріали видавництва “Всесвітня Бібліотека”, 1914–1925 рр., Відділ рукописів. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, ф. 57, спр. 24, арк. 81.

Про національно-виховний вплив Шевченкового “Кобзаря” на українську молодь, свідчать криваві сторінки нашої історії, за ними – довгоочікувана незалежність, і далі криваві сторінки... Те, що в Галичині в міжвоєнний період не з’явилося жодного наукового зібрання поетичних творів Т. Шевченка, звісно ж прикро, але “Малий Кобзар”, і навіть пропольське видання поезії Т. Шевченка, знайомили мешканців краю з історичними та політичними творами поета; допомагали правильно зрозуміти роль козацтва і Запорозької Січі, ідеї народних рухів XVI–XVIII ст., дії українських лідерів того часу та суть переломових дат нашої історії, як наприклад 1654, 1709 чи 1775 роки. Отож, певною мірою, вони заповнили недостачу уроків історії України в народних школах у міжвоєнній Польській державі.

Підсумовуючи викладене, справедливо робимо висновок, що внесок галицьких діячів та видавців у розвиток Шевченкознавства, безумовно, вагомий. Рефлексії над життям і творчістю Кобзаря дозволили дослідникам й аматорам наблизити поетичний доробок поета до народу, довести населенню краю знання про Шевченкові пророцтва простою, зрозумілою мовою. А книжкова продукція того часу, зокрема збірка поезій “Кобзар”, відіграла важливу роль у формуванні політичної свідомості, розвитку національно-визвольного руху, структуруванні українського суспільства, у зростанні освіченості українського народу, була значним внеском у громадсько-політичне та суспільне життя України.

І насамкінець. На жаль, сумно констатувати сьогодні й такий факт: українці катастрофічно перестають читати і купувати книжки. На одного українця тепер припадає менше, ніж одна куплена книжка на рік (в Німеччині цей показник у понад 20 разів вищий). А ось накладі останніх видань “Кобзарів” – незначні. Наведемо лише видання за три останні роки: Харків: Фоліо, 2017, серія “Шкільна бібліотека” – 2000 прим.; Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017 – 4000 прим.; Київ: Дух і Літера, 2018, білінгва: українська-їдиш – накладу не зазначено; Львів: Панорама, 2017, іл. С. Караффи-Корбут – 500 прим.; Київ: Емма, 2019, іл. А. Ждахи – 1100 прим.; Львів: Априорі, 2020, багатоілюстр. – 3000 прим.; Львів: Наутілус (у 4-х томах, багатоілюстр.), 2020 – 1000 прим. Якщо врахувати, що з цього переліку для широкого кола осіб призначено хіба два перші видання, що мають наклад всього шість тис примірників (білінгва – видання специфічне, а останні три, сумарний наклад яких складає 5,6 тис. прим. – ілюстровані подарункові і дуже дорогі), то навіть назагал ми маємо наклад усіх “Кобзарів” трохи більше як 12 тис. прим. – по три тисячі примірників на рік! Цифра просто мізерна для української нації. Мусимо переосмислювати себе через Шевченка, бо лише тоді станемо справжніми патріотами своєї землі та держави, коли Шевченкові ідеї та пророцтва перейдуть через душу і єство кожного українця, всього українського народу.

**GALICIAN SHEVCHENKIANA:
PUBLICATIONS of “KOBZAR” COLLECTION of POEMS
in 1920s-1930s**

Mariya PIRKO

Vasyl Stefanyk National Scientific Library in Lviv
Department of Scientific Bibliography
7 Vasyl Stefanyk Str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: mariya.pirko@gmail.com

Bohdan YAKYMOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History and Department of Library Studies and Bibliography
1 Universytetska Str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: b.yakymovych@gmail.com

The present study is dedicated to the publications of works of the national Prophet Taras Shevchenko in Galicia. The authors have attempted to explore the repertoire of Galician *Shevchenkiana*, provide a short objective text analysis of these publications, establish the problems haunting the leading regional Galician publishers when publishing Ukrainian books under the Polish occupation of the Western Ukraine, particularly Eastern Galicia (the territory of the annexed Western-Ukrainian People's Republic), compare them with works of some other contemporaries and the textual problems of Shevchenko Studies.

Keywords: Halychyna, Lviv, works by T. Shevchenko, Y. Orenshtein, H. Hanuliak, Y. Romanchuk, M. Taranko, “Svit Dytyny” Magazine, I. Stavnychiy.

REFERENCES

- Hordynskyi, Yaroslav. “Uchast halychan u Shevchenkoznavstvi”, *Dilo*, 12 bereznia, (1939): 5. (in Ukrainian)
- Smal-Stotskyi, Stepan. *Taras Shevchenko: Interpretatsii*, (Varshava: Drukarnia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 1934), 162. (in Ukrainian)
- Romanchuk, Yuliiian. “Krytychni zamitky do tekstu poezii Shevchenka”, *Zapysky NTSh*, T. CXI, (1912): 84–85. (in Ukrainian)
- Melenchuk, Olha. “Shevchenkovi idei u zhytti i tvorchosti Yuliiiana Romanchuka”, *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Filolohiia*, No. 33, (2018): 49. (in Ukrainian)
- Yakymovych, Bohdan. “Taras Shevchenko i Halychyna: vid pershoho znaiomstva do naukovooho zibrannia poetychnykh tvoriv (shtrykhy do halytskoi vydavnychoi Shevchenkiiany)”, *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, No. 25, (2015): 366. (in Ukrainian)
- Domanytskyi, Vasyl. *Krytychnyi rozslid nad tekstem “Kobzaria”*. (Kyiv: “Prosveshchenye”, 1907), 62. (in Ukrainian)
- Morozova, Inna. “Videnski ta halytski vydannia tvoriv T. Shevchenka, pryurocheni 100-richchiu vid dnia narodzhennia poeta: u konteksti vidznachennia yuvileiu poeta v Halychyni”, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka*, No. 6, (2014): 122–124. (in Ukrainian)

- Yakymovych, Bohdan. *Ivan Franko yak knyhoznavets i vydavets. Knyhoznavchi i dzhereloznavchi aspekty*, (Lviv: Vyd. tsentr LNU im. Ivana Franka, 2006), 116–119. (in Ukrainian)
- Kalynovych, Ivan. *Sheho robyty po chytalniakh “Prosvity”? : prohrama, podil i kaliendar osvitnoi pratsi*, (Lviv: Nakladom avtora, 1926), 23. (in Ukrainian)
- Kobzar Tarasa Shevchenka: vybir poezii z zhyttiepysom, iliustratsiiamy i poiasnenniamy*, (Lviv: Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, 1914), 376 s. (in Ukrainian)
- Zaitsev, Pavlo. “Nash dovh pered Shevchenkom”, *Stara Ukraina*, No. 3–4, (1925): 41. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Kobzar. Narodnie vydannia z poiasnenniamy i prymitkamy d-ra Vasyliia Simovycha*, (Katerynoslav; Kamianets; Liaiptsig: Ukrainske vyd-vo v Katerynoslavi zakhodamy Ye. Vyrovoho, 1921), VI. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Kobzar / Perednie slovo, uporiadkuvannia, ukladannia iliustratsii, komentari, tlumach. sliv Nediak V.V., il. khudozh. Zhdakhy A. A.*, (Kyiv: Emma, 2019), 580 s., 490 il. (in Ukrainian)
- “*Kobzar*” *iliiustrovanyi / Shevchenko Taras. Kobzar. 1840–1940*, (Cherkasy: Brama-Ukraina, 2006), 448 s. Repr. vidtvorennia vyd. 1941 r. (Lviv: Apriori, 2020), 376 s., il. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Kobzar*, (Kyiv, Universytet “Ukraina”, 2014), 310 s. [“Biblioteka ukrainskoho voina”]. (in Ukrainian)
- Redko, Olha. “...Bazhaiu ... dochekatysia vyzvolennia Ukrainy...” (ohliad dokumentiv TsDAVO Ukrainy pro diialnist ukrainskoho hromadskoho i kulturno-osvitnoho diiacha Ye. S. Vyrovoho)”, *Arkhivy Ukrainy*, No. 3–4, (2017): 181. (in Ukrainian)
- Doroshenko, Volodymyr. *Bibliografichnyi pokazhchuk tvoriv T. Shevchenka*, (Lviv: Nakladom avtora, 1938), 206. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Kobzar: vybir dlia ditei*. Vyd. 3-tie, (Lviv: Nakladom Ukrainskoho Pedahohichnoho Tovarystva, 1921), 28. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Malii Kobzar: Vybir dlia dityi z obrazkamy*, (Lviv: Nakladom vydavnytstva “Svit Dytyny”, 1923), 7. (in Ukrainian)
- “Novynky: Tsikava konfiskata”, *Dilo*, 25 veresnia, (1929): 5. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Kobzar: povne vydannia z poiasnenniamy i prymitkamy dr. Mykoly Sabata*. T. 1, Ch. 1 (Romantychna doba tvorchosti Tarasa Shevchenka [do kintsia 1842 r.]), (Lviv: Nakladom Knyharni Nauk. Tovarystva im. Shevchenka, 1929), 3. (in Ukrainian)
- Katalog “Ditochoi Biblioteky” vydavnytstva “Svit Dytyny”, (Lviv: Svit Dytyny, b.r. [1939]), 1. (in Ukrainian)
- Informatsiia povitovykh starostv pro konfiskatsiiu i zaboronu poshyrennia okremykh drukovanykh vydan na terytorii voievodstva, Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti, Fond 231, Series 1, File 1942, Sheet 14. (in Ukrainian)
- Lystuvannia sudovykh orhaniv iz povitovymy starostvamy z pytannia konfiskatsii “Kobzar” Shevchenka, Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti, Fond 231, Series 1, File 1746, Sheet 7. (in Ukrainian)
- Informatsiia voievodskoho upravlinnia pro konfiskatsiiu okremykh drukovanykh vydan, Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti, Fond 231, Series 1, File 2018, Sheet 75. (in Ukrainian)
- Spysky vydan ta broshur, yaki pidliahaiut konfiskatsii, Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti, Fond 275, Series 1, File 752, Sheet 4. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Kobzar: povne vydannia v trokh tomakh / red. z peredmovoii i prymitkamy I. Stavnychoho*. (Stanyslaviv: Nakladom “Universalnoi Biblioteky”, 1934), IX. (in Ukrainian)
- “Nove vydavnytstvo”, *Dzvony*, (1934): 576.

- Katalog vydan Ukrainskoho Naukovoho Instytutu v Varshavi (1930–1938)*, (Varshava, 1939), 36. (in Ukrainian)
- Lystuvannia dyrektzii drukarni z Ukrainskym Naukovym Instytutom u Varshavi pro vykonannia zamovlen i finansovi rozrakhunky, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 309, Series 1, File 618, Sheet 27. (in Ukrainian)
- Shevchenko, Taras. *Malyi Kobzar. Z maliunkamy T. Shevchenka / pidhotuvav do druku V. Kalynovych*. (Lviv: Państwowe Wydawnictwo ksiązek szkolnych we Lwowie, 1937), 96 s. (“Tsikava knyzhka”. Vol. 1–2). (in Ukrainian)
- I.M., “Vystava ukrainskoi knyzhky i presy v Stanyslavovi”, *Dilo*, 6 lystopada, (1927): 3. (in Ukrainian)
- Materialy vydavnytstva “Vsesvitnia Biblioteka”, 1914–1925 rr., Lvivska natsionalna naukova biblioteka Ukrainy imeni V. Stefanyka. Viddil rukopysiv, Fond 57, File 24, 81 sheets. (in Ukrainian)

УДК 78.071(477.83/.86) М. Шашкевич DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3624>
ORCID ID: 0000-0003-2489-9463

МУЗИЧНА ШАШКЕВИЧІЯНА ГАЛИЧИНИ (до 1939 року)

Наталія КОБРИН

Львівський державний музичний ліцей ім. Соломії Крушельницької
вул. Зелена, 10, Львів, 79005, Україна
e-mail: kobryn.natalya@gmail.com

Культ творчості М. Шашкевича як рушійний чинник національного відродження й розвитку музичної культури галицьких українців сформувався впродовж XIX – першої половини XX ст. одночасно зі щорічними шануваннями Т. Шевченка. Етапні шашкевичівські ювілеї 1887, 1893, 1911, 1937 рр. були не лише маніфестаційними акціями. Вони активізували українське музичне мистецтво і виконавство, у тому числі сприяли створенню нових музичних композицій на поезії М. Шашкевича. У статті проаналізовано мистецькі аспекти шашкевичівських ювілеїв та концертів у Галичині до 1939 р. з точки зору музичного змісту концертних програм і національної композиторської творчості.

Ключові слова: Маркіян Шашкевич, шашкевичівські ювілеї, музична шашкевичіяна, українська музична творчість, концерти.

Культ творчості Т. Шевченка і М. Шашкевича – двох найвидатніших постатей українського відродження XIX – початку XX ст., до сьогодні привертає увагу не лише як вагомий, навіть стрижневий чинник національного руху. Публічні шанування пам'яті обох поетів стали дуже дієвим рушієм розвитку українського музичного мистецтва, активізуючи творення найрізноманітніших музичних організацій та їхню концертну діяльність, залучаючи до музичної культури молодих виконавців, сприяючи збагаченню музичної творчості, маніфестуючи в такий спосіб українство Галичини загалом. Музичні сторінки шевченківських та шашкевичівських ювілеїв у Галичині до 1939 р. набули значення майже окремих векторів у національному концертному житті й композиторській творчості.

У пресових публікаціях українських музикантів першої половини XX ст. знаходимо три спроби оцінити творчість М. Шашкевича з позиції ангажування його поезії в тогочасну музичну творчість. Перша з них, що належить С. Людкевичу, була написана в 1911 р. з нагоди 100-ліття від дня народження М. Шашкевича. Невелика і дещо критична стаття для “Звіту дирекції ц.-к І-ої академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1910/1911” знаменна тим, що її автор перерахував усі знані на той час друковані музичні твори на слова поета й вказав відомі йому чотири фольклоризовані “популярні мелодії”: “Кому Бог в груди дав серце м'ягеньке”, “Заспіваю, що минуло”, “Дайте руки, юні други”, “A wiesz ty, Julio?”¹. Композитор і музикознавець В. Витвицький з нагоди 100-ліття

¹ С. Людкевич, Поезії М. Шашкевича в музиці. С. Людкевич, Дослідження, статті, рецензії, виступи. У 2 т., т. 1. (Львів, 1999), 243–245.

видання альманаху “Русалка Дністровая” у 30-х рр. ХХ ст. охарактеризував найпопулярніший свого часу солоспів на слова М. Шашкевича “Веснівку” В. Матюка². Автором ще однієї публікації напередодні відзначення 100-ліття пам’яті М. Шашкевича в 1943 р. став український музикознавець і композитор Б. Кудрик. Закликаючи музикантів готуватися до урочистостей та загально осмислюючи вплив поезії мистця на розвиток української музики, дописувач стверджував: “Справа старогалицької музики – де, що правда, на скількисть мало використано Маркіянових текстів, та все ж п’ятно Маркіянового творчого духа в ній скрізь позначило себе – пройшла вже пару етапів”³.

Серед неймовірно великої кількості сучасної наукової літератури, що присвячена постаті М. Шашкевича та його впливу на національне життя галицьких українців, відзначимо декілька аспектів, важливих також для розкриття питань шашкевичіани в музичному мистецтві: а) проведення національно-маніфестаційних урочистостей та їх розростання в контексті українського відродження та крізь призму преси (В. Горинь, М. Комариця, О. Кирик, О. Кульчицький, С. Шах⁴ та ін.); б) публікації музичних творів на слова поета та їхня характеристика (Я. Розумний, Я. Шуст⁵); бібліографічні й документальні матеріали (М. Марунчак, Ф. Стеблій тощо⁶). З точки зору вивчення шашкевичіани як однієї з вагомих ліній розвитку музичного мистецтва варто виділити “Збірник музичних творів на слова Маркіяна Шашкевича” в редакції Я. Розумного (1992), в якому було надруковано усі знайдені на той час музичні композиції до поезій М. Шашкевича з їхніми варіантами, а також сучасні бібліографічні й документальні видання, де серед іншого поміщено чимало рецензій та відгуків на ранні шашкевичівські концерти.

Початковий етап культивування творчості М. Шашкевича – одного з провідних змістових напрямків української музичної культури та композицій окреслюється періодом із кінця 60-х до середини 80-х рр. ХІХ ст., і розгортається

² В. Витвицький, Шашкевича-Матюка “Цвітка дрібная”. В. Витвицький, *Музикознавчі праці. Публіцистика*. Упор. Л. Лехник. (Львів, 2003), 34; В. Витвицький, *Старогалицька сольна пісня ХІХ ст.* Упор. В. Пилипович. (Перемишль, 2004), 69–71.

³ Б. Кудрик, В обличчі великих національних роковин. *Львівські Вісті*, ч. 294. (1942): 4.

⁴ В. Горинь, *Перепоховання Маркіяна Шашкевича*. Вид. 2. (Львів, 2011), 172; М. Комариця, 100-ліття “Русалки Дністрової” у світлі галицької преси: *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*, вип. 4(30). (Львів, 2014), 370–382; О. Кирик, Участь Соломії Крушельницької в Шашкевичівських ювілейних урочистостях 1911 р. *Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів*. (Тернопіль, 2008). 190–195; С. О. Шах, *Маркіян Шашкевич та галицьке відродження. Ювілейне видання у 150-ліття поета*. (Париж, Мюнхен, 1961), 229; О. Кульчицький, Культ Маркіяна Шашкевича, як психосоціальна проблема. У перспективі монографії С. Шаха. *Наукові Записки УВУ*. (Мюнхен, 1963), 208–222.

⁵ *Збірник музичних творів на слова Маркіяна Шашкевича*. У 180-річчя від дня народження поета. Ювілейне видання 1811–1991. Муз. ред. Ю. Гнатюк, ред. Я. Розумний. (Київ, Вінніпег, Львів, 1992), 361; *Пісні на слова Маркіяна Шашкевича*. Упор. Я. Шуст. (Львів, 1961), 36.

⁶ М. Марунчак, *Маркіян Шашкевич: Біо-бібліографічний покажчик*. (Вінніпег, 1989), 206; *Русалка Дністрова: документи і матеріали*. Упор. Ф. Стеблій та ін. (Київ, 1989), 544.

паралельно до щорічного відзначення шевченківських ювілеїв у Львові. Інформацію про одні з перших концертів, приурочених до роковин пам'яті М. Шашкевича, подають львівські часописи “Правда”, “Друг”, згодом “Діло” і “Зоря”. Анонси, дописи й рецензії найчастіше є анонімними, в аспекті характеристики музичної частини шашкевичівських концертів – дуже неповними, однак за ними, загалом, легко простежити головні тенденції музичної шашкевичіани XIX ст. Передовсім, привертає увагу особистість А. Вахнянина як організатора українських хорів та диригента, що на початках стосовно музичного вшанування пам'яті М. Шашкевича відіграв настільки ж вагомий роль як і щодо святкування шевченківських роковин у Галичині. По-друге, концертні програми шашкевичівських академій та вечорів розкривають історію першовиконань і концертного життя музичних творів на вірші поета.

Дня 1(13) березня 1868 р. у Відні за ініціативи студентського товариства “Січ” та його тодішнього голови А. Вахнянина, що очолював це товариство від 9 січня до 25 березня 1868 р.⁷, відбувся літературно-мистецький вечір у 25-роковини пам'яті поета. Музична частина програми у виконанні “хору слов'янських співаків” складалася з обробок народних пісень: “Біду собі купила”, “Ой під гаєм”, “Ой на горі та женці”, “Та не жур мене моя мати”, “Ой, у полі, та у Боришполі”, “Ой у лузі та ще й при березі”, солоспіву (в рецензії назва не вказана) та двох лірницьких пісень. Точних даних про виконавців концерту немає, однак інформація про склад товариства від часів його заснування у кількості 27 членів та постать А. Вахнянина (його голови) дозволяють припустити, що це був новоорганізований хор віденської “Січи” під диригуванням саме А. Вахнянина. Цей хор згодом став основою “кругу співаків” і перетворився у сталу музичну інституцію⁸, зокрема відомо, що за звітом у часописі “Правда”, в 1873 р. хором товариства “Січ” у Відні керував п. Гапанович⁹.

Про автора опрацювань народних пісень для цього концерту рецензент “Правди” писав так: “Ту похвалити треба мотивъ народний, а величатись намъ Русинамъ талантомъ земляка нашого п. Л., котрий изъ повнимъ чуттємъ підобравъ супроводи на Ріан-і до сихъ народніхъ фантазій и посвятивъ їхъ закладамъ товариства”¹⁰. Автором опрацювань народних пісень для хору був український композитор М. Лисенко, який у той період часу навчався в Ляйпцігській консерваторії¹¹. М. Кордуба у своїй “Історії «Січи»” зазначав, що:

⁷ “Січ”. Альманах в пам'ять 30-их роковин основаня тов. “Січ” у Відни. (Львів, 1898), 233.

⁸ М. Кордуба, Історія “Січи”. “Січ”. Альманах в пам'ять 30-их роковин основаня тов. “Січ” у Відни. (Львів, 1898), 8–9, 12.

⁹ З Відня (Справозданє з діланя товариства “Січ” за рік 1872/3). *Правда*, ч. 20. (1873): 697–698.

¹⁰ И-ъ-ъ. Допись (Зъ Відня) [Закладина “Січи”. – Поминки за Маркіяна Шашкевича]. *Правда*, ч. 10/11. (1868): 132.

¹¹ У виданні “Русалка Дністрова: документи і матеріали” автор опрацювань пісень для хору п. Л. помилково розшифрований як Лаврівський. Див. *Русалка Дністрова: документи і матеріали*. Упор. Ф. Стеблій та ін. (Київ, 1989), 283.

“...Вже в два місяці по своїм заснованю, дня 13 марта, урядила величаві вечерниці в честь пробудителя галицької Руси, Маркіяна Шашкевича. Славний наш композитор д. Н. Лисенко присвятив з тої нагоди для товариства кілька своїх творів, які тут відсьпівано”¹². Замовлення із Відня підтверджує й інформація від М. Лисенка, який 29 січня (11 лютого) із Ляйпцига писав до рідних про два листи від галичан: “Один із Відня від нового, вже затвердженого муз[ичного] гуртка “Січ”, де просять мене надіслати їм мого укладу пісень декілька, бо їхнє головне завдання – знайомити всі слов.[’янські] національності з творами народних укр.[аїнських] пісень” (у другому листі йшла мова про замовлення “Заповіту” до шевченківського вечора у Львові)¹³.

Співорганізаторами шашкевичівського концерту у Львові 25 червня (7 липня) 1872 р., про який теж написала “Правда”, були товариства “Руська Бесіда”, “Просвіта” та А. Вахнянин, а музичну частину програми виконувало засноване А. Вахнянином хорове товариство “Торбан”: “У хорах брали уділ співаки нашого співочого товариства “Торбан” и хор студентів руської гімназії під управою п. Н. Вахнянина, котрий около піднесеня співу хорального и солевого неперечно великі положив у нас заслуги”¹⁴. Рецензент вказав лише три музичні твори: хор “Ой на Івана, на Купала” – фрагмент з опери “Купало” А. Вахнянина, обробку народної пісні “Біду’м собі купила” (ймовірно, йшлося про відому за віденським концертом обробку М. Лисенка) і ще один хор без назви.

Дня 25 червня (7 липня) 1873 р. з нагоди 30-х роковин пам’яті поета у Львові знову відбувся музично-декламаторський вечір, про який докладно повідомив часопис “Правда”. Доволі об’ємна, однак різнолика музична частина вечора охоплювала: “Жалібний марш” Л. Бетговена і “Полонез” Ф. Шопена для фортепіано у виконанні п. С., хори “Щасливий, хто хоч слези має”, “Ой Морозе, Морозенку”, “Темна пільма небо вкрила” (автора не вказано, але диригував А. Вахнянин), солоспів М. Лисенка на слова Т. Шевченка “Ой одна” (у виконання п. В., ймовірно, йдеться про М. Вітошинського), дивертисмент п. Ц. з опери “Лючія де Лямермур” Г. Доніцеті та опери “Русалка” для цитри¹⁵. Зі змістом ювілейних роковин були пов’язані лише декламації поезій М. Шашкевича та вступний реферат І. Верхратського.

Знаковою і дуже продуманою була музична частина шашкевичівського вечора, який організували студентські товариства “Академічний Кружок” і “Дружній Лихвар” 24 червня 1876 р. в залі товариства “Руська Бесіда”. У

¹² М. Кордуба, Історія “Січи”. “Січ”. *Альманах в пам’ять 30-их роковин основаня тов. “Січ” у Відни* (Львів, 1898), 10.

¹³ Оригінал листа написаний російською мовою. Цит. За: Т. Булат, Т. Філенко, *Світ Миколи Лисенка. Національна ідентичність, музика і політика України XIX – початку XX століття*. (Нью-Йорк, Київ, 2009), 61

¹⁴ Новинки [Вечір в честь памяти Маркіяна Шашкевича]. *Правда*, ч. 4. (1972): 196–197.

¹⁵ [Музикально-декламаторський вечер в 30-ті роковини смерти Маркіяна Шашкевича]. *Правда*, ч. 10. (1873): 374–375.

концертній частині вечора прозвучало чотири твори тогочасних українських галицьких композиторів, у тому числі одна із перших композицій на слова М. Шашкевича¹⁶: симфонія соль-мінор (№ 6) М. Вербицького¹⁷, тріо “Кому Бог в груди” (за віршем “Безрідний” М. Шашкевича) А. Вахнянина, його ж солоспів “Прощанє” (автора поезії не вказано), квіртет “Заросли шляхи тернами” С. Воробкевича на слова Т. Шевченка. Тріо “Кому Бог в груди” є одним із двох творів А. Вахнянина до поезій М. Шашкевича і, на жаль, вважається, втраченим¹⁸ (другий – хор “Не згасайте ясні зорі” або “Піснь свободи”, було опубліковано у збірці “Кобзар”). Про виконавців музичної частина програми рецензенти обох видань (“Правди” і “Друга”) не повідомляють, однак слід зазначити, що від 1875 р. при “Академічному кружку” діяв хорально-музикальний комітет із 5 членів¹⁹, а сам А. Вахнянин у той період часу ще концертував із хоровим товариством “Торбан”, а також із студенськими та гімназійними хорами.

В оголошеній програмі шашкевичівського концерту 4(16) червня 1880 р., організованого товариством “Академічний Кружок”, серед композицій А. Вахнянина (“Чи я в лузі не калина була”), М. Вербицького (хори “Весна”, “Куди пливеш ти”, “Ой зазуле, зазуленько”), значиться знаменита “Веснівка” В. Матюка на сл. М. Шашкевича у виконанні п. М.²⁰ Пан М. – це, ймовірно, О. Мишуга, перший та один із найкращих виконавців солоспіву В. Матюка²¹, а згаданий анонс концерту зафіксував одне з перших виконань цього твору перед від’їздом співака на студії до Італії.

Упродовж 80-х рр. XIX ст. шашкевичівські концерти у Львові, поряд із шевченківськими академіями, стають одним зі сталих тематичних напрямків українських музичних урочистостей та вечорів, а до їхньої організації долучаються усі провідні українські просвітні та музичні установи. Їх географія поступово розширюється, охоплюючи провінційні міста й села, а вагому роль у цьому процесі відіграли: український склад хорового товариства “Лютня” й хору української академічної гімназії під керування А. Вахнянина, хорові товариства “Боян”, Музичне товариство ім. Миколи Лисенка, хор с. Денисова, яким диригував о. Й. Вітошинський, та просвітянські хори, хор Львівської духовної семінарії, місцеві аматори.

¹⁶ [Музикально-декляматорський вечер на тридцять-треті роковини смерті Маркіяна Шашкевича]. *Правда* ч. 12. (1876): 482.

¹⁷ [Дня 24/6]. *Друг*, ч. 12. (1876): 190. При републікації рецензії часопису “Друг” вкралася описка, замість тональності g-moll (соль-мінор) написано c-moll (до-мінор). Див. *Русалка Дністрова: документи і матеріали*. (Київ, 1989). 287–288.

¹⁸ Я. Горак, *Анатоль Вахнянин і становлення музичного професіоналізму в Галичині (друга половина XIX – початок XX ст.)*. (Львів, 2009), 113.

¹⁹ Товариства руських академіків. *Правда*, ч. 23, (1975): 939–940.

²⁰ [Вечерь музикально-декляматорській вь честь памяти Маркіяна Шашкевича]. *Діло*, ч. 43. (1880): 3.

²¹ Див. С. Людкевич, Віктор Матюк. С. Людкевич, *Дослідження, статті, рецензії, виступи: у 2 т.* Т. 1. (Львів, 1999), 280.

Аналізуючи перші шашкевичівські концерти у Львові варто відзначити майже повну відсутність у концертних програмах композицій на слова ювілята М. Шашкевича (!), за винятком першовиконань “Веснівки” В. Матюка і творів А. Вахнянина, випадковий на перших порах добір музичних композицій, а згодом тенденцію до виразної переваги творчості українських композиторів Галичини. Динаміку розгортання і збагачення музично-концертної частини шашкевичівських урочистостей дозволяють простежити чотири великі ювілеї: 50-ліття видання альманаху “Русалка Дністровая” (великий концерт у Львові відбувся 2 лютого 1888 р.), 50-ліття смерті М. Шашкевича й перепоховання його останків у Львові (1 листопада 1893 р.), 100-ліття від дня народження поета (6 і 7 листопада 1911 р.), 100-ліття видання альманаху “Русалка Дністровая” (18 квітня 1937 р.).

Початок 1888 р. позначений цілою серією концертів на честь 50-ліття видання альманаху “Русалка Дністровая” – Львів, Дрогобич, Краків, Стрий, Бережани, Тернопіль тощо (формально ювілейним був минулий 1887 р.). Львівські та стрийські концерти провадило хорове товариство “Лютня” під диригуванням А. Вахнянина (найімовірніше, українська частина хору). З нагоди ювілею газета “Діло” аносувала дуже розгорнуту і доволі складну програму львівського концерту за участю хорового товариства “Лютня”, оркестру 15 п.п., солістів Є. Гушалевича і Н. Лопатинської. Концертну програму склали твори лише українських мистців²²: Симфонія *до-мінор* (№ 5) М. Вербицького, солоспів “Веснівка” і хор “Кому Бог дав в груди” В. Матюка²³, солоспів “Мені однаково” на слова Т. Шевченка М. Лисенка та II дія опери “Купало” А. Вахнянина. Центром пам’ятного вечора стала прем’єра фрагментів опери А. Вахнянина, яку реалізувало товариство “Лютня” та її солісти: диригент хорового товариства “Лютня” С. Цетвінський в ролі Степана, М. Павликівна – в ролі Одарки та Славічек в ролі Максима. Зауваження рецензента про надто слабке співвідношення з оркестром звучання мішаного хору “Лютні”, який станом на кінець 1888 р. нараховував загалом 106 чинних членів²⁴, дозволяє припустити участь неповного хору, переважно його української частини²⁵. Однак загалом концерт був оцінений

²² Комитетъ. Новинки. Програма ювілейного вечора въ 50-лѣтню память виходу “Русалки Днѣстровой”. *Діло*, ч. 12. (1888): 1.

²³ У пресових аносах є розходження: спочатку зазначено композицію самого В. Матюка. *Діло*, ч. 11. (1888:1). В наступному номері вказано твір І. Лаврівського в редакції В. Матюка. *Діло*, ч. 12. (1888): 3. Ймовірно, йдеться саме про композицію В. Матюка, адже в доступних покажчиках творів І. Лаврівського такий твір не значиться. Див. З. Лисько, *Піонери музичного мистецтва в Галичині*. (Львів, Нью-Йорк, 1994), 121–125; В. Kudryk, *Dzieje ukraińskiej muzyki w Galicji w latach 1829–1873*. (Przemyśl, 2001), 88–91. Зате одноіменний хор В. Матюка. Див. Віктор Матюк. *Бібліографічний покажчик*. Уклад. І. Л. Бермес. (Дрогобич, 1993), 21.

²⁴ Schematyzm Królestwa Calicyi i Lodomerji z Wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1890. (Lwow, 1890), 667. URL: <http://www.mtg-malopolska.org.pl/bibliotekacyfrowa.html>

²⁵ Ювілейний вечір Маркіянові. *Діло*, ч. 20. (1888): 1–2.

дуже високо, а поезію М. Шашкевича в музичній частині програми репрезентувала “Веснівка” В. Матюка у виконанні Є. Гушалевича і його ж хор “Кому Бог дав в груди”.

Шашкевичівський концерт із нагоди перепоховання поета у Львові 1893 р. проводився вже за участю новоствореного хорového товариства “Львівський Боян”. Його програма, поза знаменитим солоспівом “Веснівка” В. Матюка, що відтепер обов’язково виконувався під час більшості великих шашкевичівських концертів, мало чим відрізняється від логіки упорядкування музичної частини тогочасних щорічних шевченківських академій: Вербицький М. Симфонія *до мінор*, Лисенко М. “Жалібний марш”, Бігдай Я. “Тече вода”, українська народна пісня “Хмароньки”, Лисенко М. Кантата “Б’ють пороги”, Вахнянин А. Хор із опери “Купало”, Нижанківський О. “Слов’янські гимни”, Матюк В. “Веснівка”²⁶. Преса відзначила участь оркестру товариства “Гармонія” і знаменитого українського співака О. Мишуги, що виконав “Веснівку” В. Матюка та, в доповнення, солоспів А. Вахнянина “Помарніла наша доля” і “такъ заповонивъ серця всѣхъ, що цѣла саля лунала довго і довго заявами одушевлення”²⁷.

Шашкевичівські урочистості 1893 р. проходили в дуже багатьох містечках Галичини, однак концертно-музичну частину святкувань дописувачі нотували ще доволі рідко, як-от у вечорах і концертах товариства “Міщанська Бесіда” за участю піаністки О. Окуневської у Стрию (29.10), місцевих аматорів музики в Сокалі (2.11), товариства “Руська Бесіда” в Самборі (23.11), хорového товариства “Бережанський Боян” у Бережанах (5.12), а також у ювілейних академіях львівських шкіл – Дівочого інституту сс. Василянок, Духовної семінарія (10 грудня), Української Академічної гімназії (16 грудня). Із них варто відзначити шашкевичівський концерт “Бережанського Бояна”, який преса анонсувала як перший великий концерт цього товариства. Концертною програмою хору, яка залучала три композиції “Живем, живем” А. Вахнянина, “Слов’янські гимни” О. Нижанківського і “Quodlibet” Г. Топольницького, керував О. Нижанківський²⁸.

Для музичної шашкевичіани знаковими стали ювілеї 1911 р. (100-ліття від дня народження М. Шашкевича) й 1937 р. (100-ліття видання альманаху “Русалка Дністровая”). Упродовж 1911 р. лише тільки в самому Львові відбулися не менше семи великих концертів: в жіночій гімназії сс. Василянок та в бурсі ім. Сембратовича (4 листопада), в Народному Домі за участю учнів Львівської академічної гімназії та Музичного товариства імені Миколи Лисенка (5 листопада), у Львівській філармонії за участю усіх українських товариств та, зокрема, “Львівського Бояна” (6 і 7 листопада), у польських реальних школах та гімназіях (11 листопада), у читальні товариства “Просвіта” на Жовківському передмісті.

²⁶ В справѣ торжества Маркіянового. *Діло*, ч. 233. (1893): 1.

²⁷ Торжества Маркіянові у Львовѣ. *Діло*, ч. 238. (1893): 1–2.

²⁸ [Зъ Бережанъ пишуть намъ]. *Діло*, ч. 256. (1893): 2–3.

Шашкевичівський концерт у філії Академічної гімназії у Львові за участю Музичного товариства імені Миколи Лисенка можна назвати видатною музичною подією того року. Програма виразно ділилася на дві частини. Перша частина – вокально-хорова – є найбільше шашкевичівською у період до 1914 р.: на слова поета прозвучали три композиції із чотирьох, зокрема хори “Підлисса” і “Дайте руки, юні друзі” С. Людкевича, “Не згасайте, ясні зорі” В. Матюка, а також “Річенька” І. Лаврівського. Їх виконавці – мішаний хор філії Академічної гімназії в кількості 60 осіб під диригуванням Ф. Колесси. Пресова програма концерту традиційно анонсувала ще й “Веснівку” В. Матюка²⁹ у виконанні І. Охримовича та З. Лиська (фортепіано), однак замість неї прозвучав солоспів М. Лисенка “Реве та стогне Дніпр широкий”³⁰.

Друга частина – інструментальна – позначена одними з перших виступів на українській сцені одразу кількох музикантів і композиторів, серед них 16-річних учнів Вищого музичного інституту (ВМІ) ім. С. Лисенка: композитора і музикознавця З. Лиська, скрипаля Р. Придаткевича у складі тріо з віолочелістом О. Букшованим (згодом одним із командирів УСС і УГА), що виконали “Менует” до-мінор Й. С. Баха й “Романс” Л. Бетговена; 18-річного Н. Нижанківського в дуеті зі скрипалем Р. Придаткевичем (виконали скрипковий концерт Ш. Беріо), а також організованого напередодні в 1910 р.³¹ оркестру Музичного товариства ім. Миколи Лисенка під керуванням о. Л. Туркевича із увертюрою до опери Дж. Верді “Набуко”³². Із рецензії на концерт можемо дізнатися про склад новоствореного оркестру чи радше оркестрового гуртка: 6 скрипок, флейта, віолончель, контрабас, фортепіано і фісгармонія. Як справедливо вказує рецензент, “се склад оркестри кімнатної, який дуже добре творить підчас продукції ілюзію повної оркестри в її ширині, красках і силі”³³.

Музична частина програми двох концертів у Львівській філармонії 6 і 7 листопада була мішаною та доволі різнорідною. Пресовий анонс вказувати такі композиції: Бородін О. Симфонічна картина “У Середній Азії”, Людкевич С. “Дністрованка”, Матюк В. “Веснівка”, Гуно Ш. “Ave, Maria”, Ведель А. Хоровий концерт “Услиши, Господи, глас мой”, В’єтан А. Скрипковий концерт ре-мінор, Вахнянин А. “Живем, живем своїм життєм”, Вагнер Р. Хор паломників з опери “Тангойзер”, Лисенко М. “Удосвіта встав я”, Нижанківський О. “Ой у полю садок”, Лисенко М. Кантата “Радуйся, ниво”³⁴. Хоча в анонсованій програмі було вказано чотири твори у виконанні С. Крушельницької (“Веснівка”

²⁹ [В пам’ять 100-літніх уродин Маркіяна Шашкевича]. *Діло*, ч. 244. (1911): 6.

³⁰ О. Нижанківський, Маркіянове свято у Львові. *Діло*, ч. 247. (1911): 3.

³¹ Записи Протоколів Музичного товариства ім. Миколи Лисенка вид 17 і 30 листопада 1910 р. Див. *Книга протоколів Музичного товариства імені Миколи Лисенка*. Упор. Я. Горак. (Львів, 2014), 142, 145.

³² О. Нижанківський, Маркіянове свято у Львові. *Діло*, ч. 247. (1911): 3.

³³ Там само, 3.

³⁴ Маркіянове свято у Львові. *Діло*, ч. 243. (1911): 7.

В. Матюка, “Удосвіта встав я” М. Лисенка, “Ой, у полю садок” О. Нижанківського й “Ave, Maria” Ш. Гуно), саме її соло чи радше окрема сольна частина стала осердям концерту. Узагальнюючи за матеріялами тогочасної преси програму С. Крушельницької, можна нарахувати понад 10 виконаних співачкою композицій, у тому числі додатково “Мала я рожу” Я. Ярославенка, “В неділеньку вранці” Я. Лопатинського, “Amore! Storiellina” Л. Денца й низку українських народних пісень³⁵. Рецензент концерту О. Нижанківський виокремив виконання “Веснівки” В. Матюка: “Як і Маркіян ужив тої пісні, щоб дібратись до душі народу, так і Крушельницька, добувши ту пісню з душі свого народу, вказала їй належне місце на концертній естраді, – показала шлях нашій музикальній суспільности, мистцям і адептам музичної штуки, що одиноке тільки вшануване і плекане народної пісні забезпечить нам достойне місце у сім’ї культурних народів”³⁶.

Творчими новинками шашкевичівських урочистостей 1911 р. стали композиції С. Людкевича. Загалом для того ювілею митець написав чотири нові твори (три хори і солоспів), із них немає інформації лише про виконання того ж року солоспіву “Розпука”, який прозвучав аж 1937 р. в Станіславові на концерті до 100-ліття видання альманаху “Русалка Дністровая” у виконанні М. Голинського³⁷. Рецензент концертів О. Нижанківський звернув уваги на два твори С. Людкевича: “Підлисса” та “Дністрованку”. “Підлисса” дописувач характеризує як безпретензійну композицію, що “зложена так легко, що певно буде з вдячністю принята всіма нашими хоральними організаціями у їх програми продукційні”³⁸. І справді, вже того ж року хор “Підлисса” С. Людкевича зафіксовано у виконанні “Стрийського Бояна”³⁹ та під час шашкевичівських урочистостей винниківівської філії товариства “Просвіта”⁴⁰. Виконання “Дністрованки” теж стисло описав О. Нижанківський: “На естраду виступив повний хор “Львівського Бояна” (80 осіб) і запродукував нам нову композицію д-ра С. Людкевича, зложену до слів Шашкевича “Дністрованка”. Ту дрібню поезійку розробив компоніст музикою ширше, створив з неї три, хоч з собою стилем нерозривно зв’язані частини, а продумані вони так щиро, так спокійно і так просто, як беспретенсіональною є і сама поезійка”⁴¹.

³⁵ О. Кирик, Участь Соломії Крушельницької в Шашкевичівських ювілейних урочистостях 1911 р. *Соломія Крушельницька: Шляхами тріумфів*. (Тернопіль, 2008): 192.

³⁶ О. Нижанківський, Два концерти в пам’ять 100-літніх уродин Маркіяна Шашкевича 6 і 7 листопада 1911 р. у Львові. *Діло*, ч. 249. (1911): 1–4.

³⁷ С. Штундер, *Станіслав Людкевич. Життя і творчість*. У 2 т. Т. 1. (1879–1939). (Львів, 2005), 386.

³⁸ О. Нижанківський, Маркіянове свято у Львові. *Діло*, ч. 247. (1911): 3.

³⁹ [Заходом сполучених стрийських українських товариств]. *Діло*, ч. 268. (1911): 6.

⁴⁰ Близький. Маркіянове свято в Винниках. *Діло*, ч. 282. (1911): 4.

⁴¹ О. Нижанківський, Два концерти в пам’ять столітніх роковин народження Маркіяна Шашкевича 6 і 7 падолиста 1911 р. у Львові. *Діло*, ч. 249. (1911): 1–4.

Програма львівського концерту до 100-ліття видання альманаху “Русалка Дністровая” в 1937 р., який став однією із найбільших шашкевичівських імпрез до 1939 р., охоплювала лише твори українських композиторів, неначе ілюструючи здобутки української музичної творчості Галичини впродовж понад століття: солоспів “Чого мені тяжко” О. Бобикевича; симфонію *Re-majор* М. Вербицького; хор “Побратимові” (“Як мило згадати”) М. Колесси; хор “Весна”, хорова казка “Рій і трутень”, мотет “Псалми Русланові” Б. Кудрика; хори “Річенька” й “Осінь” І. Лаврівського; хори “Дайте руки, юні друзі”, “Дністрованка”, “Підлисса” С. Людкевича; солоспів “Веснівка” В. Матюка. Варто підкреслити, що відсоток композицій, що написані безпосередньо до поезій М. Шашкевича, у цьому концертів був чи не вперше дуже істотним: половина програми. Із них найбільшу увагу привернув мотет Б. Кудрика на текст першої частини “Псалмів Русланових”, який дуже високо оцінив один із рецензентів концерту В. Барвінський: “На закінчення програми хор “Бояна”, підпертий хором богословів, відспівав більший і складніший контрапунктичною фактурою твір Б. Кудрика “Великий єсть Бог” (із псалмів Русланових). У цьому творі композитор (зادивлений, а радше заслуханий у Бортнянського) станув уповні на висоті свого завдання [...]. Виконання цього твору було добре, інколи з сильними навіть моментами”⁴².

Розширення географічних меж шашкевичівських концертів, які поступово охоплюють значну кількість міст і сіл Галичини, відбувалося за участю провідних українських музичних організацій та аматорів. Провінційні концерти на честь поета, як і систематичні шкільні й гімназійні пам’ятні академії, в музичній частині були типовою для того часу добіркою найрізноманітніших нескладних вокальних та інструментальних композицій української галицької (М. Вербицький, І. Лаврівський, В. Матюк, А. Вахнянин, О. Нижанківський й ін.) і західноєвропейської музики. Тим не менше, саме дописи про провінційні й шкільні шашкевичівські вечори часом містять цікаві факти про забуті або втрачені сьогодні музичні композиції на вірші поета. Наприклад, в анонсі шашкевичівського концерту учнів бережанської гімназії 1893 р.⁴³ знаходимо інформацію про хор “Не згасайте, ясні зорі” на сл. М. Шашкевича авторства чи в музичній редакції Вітошинського (без імені, однак може йти мова про священика й диригента Йосипа Вітошинського⁴⁴) у виконанні мішаного хору під керуванням учня 7-го класу В. Гривнака.

⁴² В. Барвінський, Святочний концерт в 100-ліття появи “Русалки Дністрової”. *Новий Час*, ч. 87. (1937): 8.

⁴³ *Діло*, ч. 111. (1893): 3.

⁴⁴ Варто підкреслити, що П. Медведик у своїх матеріалах не подає жодної інформації про те чи мав Й. Вітошинський власні композиції. Див. П. Медведик, Діячі української музичної культури (матеріали до біо-бібліографічного словника). *Записки НТШ. Праці музикознавчої комісії*. Т. 232. (Львів, 1996): 387–389.

У різні роки розповсюдження культу М. Шашкевича відбувалося за участю практично усіх провідних українських музичних організацій та місцевих аматорів, для яких просвітницько-концертні поїздки в українську галицьку провінцію стали вагомим та обов'язковою сферою діяльності. Зокрема, протягом другої половини 80-х рр. XIX ст. шашкевичівські концерти Денисівського хору під керівництвом о. Й. Вітошинського охопили низку міст і сіл Тернопільщини: Конопківка (27.09.1885), Копичинці (28.09.1885), Бережани (28.12.1887), врешті – Тернопіль (20.05.1888) тощо (концерти 1887–1888 років були приурочені до ювілею видання альманаху “Русалки Дністрової”). Їх програми доволі розмаїті, однак слід відзначити типову для репертуару Денисівського хору значну кількість хорових композицій о. М. Вербицького, зокрема на слова В. Шашкевича, а також о. І. Лаврівського, С. Воробкевича, А. Вахнянина, рідше – М. Лисенка. Творів безпосередньо на поезію М. Шашкевича не було, але привертає увагу присвячена поетові композиція С. Воробкевича на сл. І. Грабовича “На могилі Маркіяна” (на жаль, твір вказано лише в анонсі програми)⁴⁵.

Ювілейного 1911 р. шашкевичівські концерти за участю хорових товариств “Боян” та “Бандурист” охопили значну частину Галичини. Філії хорового товариства “Боян” провадили шашкевичівські ювілеї не лише у Львові (два великі концерти у Львівській філармонії 6 і 7 листопада), але у Дрогобичі (диригентом “Дрогобицького Бояна” сказано о. Рудницького, 12 листопада), у Перемишлі (14 листопада), Стрию (3 грудня), Станиславові (4 грудня), ймовірно, Коломії. Хорове товариство “Бандурист”, крім великих львівських концертів, брало участь в ювілейних святкуваннях у Бродах (1 листопада), Кракові, Скалаті, Тереховлі (10–11 грудня), Грималові (10 грудня)⁴⁶. Географія шашкевичівських концертів 1911 р. сягнула навіть США: в газеті “Свобода” анонсовано одразу два ювілейні концерти до 100-ліття від дня народження поета за участю українських товариств – 31 грудня 1911 р. та 9 січня 1912 р. У концертних програмах привертають увагу хорові й камерно-відомі вокальні твори на слова поета, як-от “Веснівка” (муз. В. Матюка), “Не згасайте ясні зорі” (автора не вказано)⁴⁷.

Упродовж 30-х рр. XX ст. в аспекті вшанування М. Шашкевича варто відзначити концертно-просвітницьку діяльність хору Львівської Богословської Академії. Анонсуєчи одну із шашкевичівських акцій богословів у Коломії, дописувач “Діла” писав: “Поширювати та заціплювати Маркіянові ідеї – то велике діло, а сам концерт в своєю формою і змістом то наглядний доказ, що церковні круги відчувають живчик національного життя та співпрацюють над його піднесенням”⁴⁸. 1933 р. хор Львівської Богословської Академії під

⁴⁵ Новинки. [Концертъ даный в Бережанахъ]. *Діло*, ч. 145. (1887): 3. У нотному виданні хорів С. Воробкевича не значиться. Див. С. Воробкевич, *Хорові твори*. (Київ, 1996), 144.

⁴⁶ Повідомлення із дуже багатьох міст і сіл ішли без вказання музичної програми.

⁴⁷ [Концерт]. *Свобода*, ч. 52, (1911): 8.

⁴⁸ Р. Ш. Коломия. Гостина хору студентів Богословської Академії у Львові. *Діло*, ч. 234. (1935): 7.

диригуванням В. Жолкевича дуже активно концертував у львівській окрузі: Грядя, Замарстинів, Винники, Личаків, Миклашів, Клепарів, Підберізці, Підбірці, Яворів, Стрий й самому Львові⁴⁹. 1935 р. географія шашкевичівських концертів у виконанні цього ж хору була ще ширшою та охопила Винники, Городок, Яворів, Перемишль, Ярослав, Любачів, Раву-Руську, Белз, Сокаль, Радехів, Броди, Чортків, Заліщики, Городенку, Коломию, Станиславів⁵⁰. Поїздки часом супроводжувались перешкодами поліції, наприклад, у 1933 р. в “Ділі” знаходимо повідомлення такого змісту: “Хор львівських богословів, який приїхав 29 серпня ц. р. до Яворова, щоби уладити Шашкевичівський концерт, переняла поліція”⁵¹. Музичну частину дописувачі детально не висвітлювали, однак окремі деталі концертної програми цих турне відомі за анонсом шашкевичівського вечора у Винниках та Коломиї 1935 р. Відомо, що в концертах звучали: хоровий концерт А. Веделя “На ріках Вавилонських”, “Лемківські пісні” М. Колесси⁵², “Золоті зорі” О. Нижанківського, “В горах грім гуде” та “Що то за грім” М. Колесси, “Пою коні” С. Людкевича, “Огні горять” і “Баркарола” С. Воробкевича⁵³.

Показником інформативності пресових публікацій шашкевичівської тематики в контексті музичної творчості є перелік композицій на слова поета, про які відомо лише за анонсами та рецензіями на концертні програми в українських виданнях до 1939 р.:

· Бобикевич О. Солоспів “Над Бугом” для тенора із фортепіано – звучав на шашкевичівському концерті “Станиславівського Бояна” 4 грудня 1911 р.;⁵⁴

· Вітошинський. “Хор Не згасайте, ясні зорі” – виконувався на концерті в Бережанській гімназії 1893 р.;⁵⁵

· Гайворонський М. Хор “Ой, вилітав орел” (“Слава Богу”) – одна із перших композицій молодого мистця, яка прозвучала 1911 р. у виконанні заліщицького хору (на жаль, вважається втраченою);⁵⁶

· Кудрик Б. Хор “Підлисса” – композиція для дитячого хору в супроводі фортепіано звучала на концерті “Рідної Школи” 30 листопада 1937 р. у виконанні хору вселюдної школи ім. Грінченка під керуванням проф. Терлецького⁵⁷;

⁴⁹ Турне української пісні. Поїздка хору богословів. *Діло* ч. 212. (1933): 4; [Хор українських студентів богословів]. *Діло*, ч. 224. (1933): 5.

⁵⁰ Шашкевичівські концерти богословського хору. *Діло*, ч. 214. (1935): 4; Дальша поїздка хору львівських богословів. *Діло*, ч. 222. (1935): 6.

⁵¹ Ревізії й арештування в Яворівщині. *Діло*, ч. 235. (1933): 5.

⁵² Винники. Концерт у честь М. Шашкевича. *Діло*, ч. 210. (1935): 8.

⁵³ Р. Ш. Коломия. Гостина хору студентів Богословської Академії у Львові. *Діло*, ч. 234. (1935): 7.

⁵⁴ [Заходом тов. “Станиславівський Боян”]. *Діло*, ч. 267. (1911): 7.

⁵⁵ *Діло*, ч. 111. (1893): 3.

⁵⁶ В. Витвицький, Михайло Гайворонський. *Життя і творчість*. (Львів, 2001), 13.

⁵⁷ Один з батьків. З концертної салі. Поклін рідношкільної молоді Маркіянові Шашкевичеві. *Діло*, ч. 266. (1937): 9.

· Кудрик Б. Солоспів “Нісся місяць ясним небом” – звучав у виконанні Р. Гумінілович та М. Витвицької (фортепіано) на концерті 12 грудня 1937 р. в Коломиї⁵⁸;

· Кудрик Б. Хор “Нісся місяць ясним небом” – звучав у виконанні хору Львівської Богословської Академії 30 липня 1937 р. в Золочеві⁵⁹;

· Омелянович І. Хор “Дайте руки, юні друзі” – композиція для дитячого хору в супроводі фортепіано звучала на концерті “Рідної Школи” 30 листопада 1937 р. у виконанні хору вселюдної школи ім. Грінченка під керуванням проф. Терлецького⁶⁰.

Цей перелік варто доповнити музичними присвятами й іншими не відомими в сучасній літературі прем’єрами, як-от: хор “Пам’яті руської Трійці” С. Воробкевича, що звучав на концерті у Чернівцях 1890 р.⁶¹, кантата на честь Маркіяна Шашкевича на сл. і муз. Б. Т. Садовського, яка звучала на концерті в с. Підкамінь на Брідщині у виконанні просвітянських хорів під керуванням автора⁶², “На могилі М. Шашкевича” Вербицького (ім’я не вказано) на сл. І. Грабовича, що згаданий у репертуарі Денисівського хору 20 травня 1888 р. в Тернополі⁶³, “Пісня без слів” для скрипки з фортепіано Н. Нижанківського, що звучала у виконанні Р. Придаткевича на шашкевичівському концерті “Стрийського Бояна” 3 грудня⁶⁴.

Серед вказаних творів та їхніх авторів привертає увагу постать українського композитора і музикознавця Б. Кудрика, творчість якого на честь 100-літнього ювілею видання альманаху “Русалка Дністровая” презентує низку новин на поезії М. Шашкевича у 30-х рр. ХХ ст. Музична шашкевичіана Б. Кудрика – це, принаймні, шість композицій, написаних упродовж 1936–1937 рр.: “Псалми Русланові” (єдиний добре відомий і друкований твір із шашкевичівської серії митця⁶⁵), дитячий хор у супроводі фортепіано “Підлисса”, солоспів “Нісся місяць над горою” та дитячий хор на цей самий текст (усі три композиції відомі лише з тогочасних концертних програм), два чоловічі хори “До Старого Галича” (“Не згасайте ясні зорі”) і “Як мило згадати” (в обох випадках збереглися автографи, однак у пресі їхнє виконання не зафіксоване⁶⁶).

⁵⁸ В. М. Коломия. В 100-ліття “Русалки Дністрової”. *Діло*, ч. 284. (1937): 7. В сучасних покажчиках творів Б. Кудрика цей солоспів не згадується.

⁵⁹ Золочівська хроніка. Ювілейний концерт хору Богословської академії. *Новий Час*, ч. 177. (1937): 6.

⁶⁰ Один з батьків. З концертної зали. Поклін рідношкільної молоді Маркіянові Шашкевичеві. *Діло*, ч. 266. (1937): 9.

⁶¹ Новинки. *Діло*, ч. 49. (1890): 1.

⁶² Брідщина. Академія в честь М. Шашкевича в Підкамені. *Діло*, ч. 173. (1937): 11.

⁶³ Новинки. [Концертъ даный в Бережанахъ]. *Діло*, ч. 145. (1887): 3.

⁶⁴ [Заходом сполучених стрийських українських товариств]. *Діло*, ч. 268. (1911): 6.

⁶⁵ *Збірник музичних творів на слова Маркіяна Шашкевича..* (Вінніпег, 1991), 250–267.

⁶⁶ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів. Ф 163, 62/12,4; Ф 163, 62/25, 2.

В історії шашкевичівських урочистостей в Галичині як вагомого явища національного музично-концертного життя можна простежити, принаймні, три етапи. Ранній період (70-ті – початок 80-х рр. XIX ст.), що характеризується строкатим репертуаром і практично повною відсутністю творів на поезії ювілята. На другому (від середини 80-х рр. XIX ст. до першого десятиліття XX ст.) і третьому (20–30-ті рр. XX ст.) етапі музичні програми шашкевичівських концертів є дуже подібними на шевченківські святкування, концертна частина поступово стає обов'язковим елементом ювілейних святкувань, формується репертуар музичних композицій на слова М. Шашкевича. Великий львівський концерт з нагоди 100-ліття видання альманаху “Русалка Дністровая” підсумував здобутки музичної шашкевичіани до 1939 р., в якій центральне місце посіла творчість А. Вахнянина, В. Матюка, С. Людкевича й Б. Кудрика.

У музичній частині шашкевичівських урочистостей варто виділити три обов'язкові лінії: музична творчість композиторів середини XIX ст. (доби М. Шашкевича), зокрема твори о. М. Вербицького та о. І. Лаврівського, композиції М. Лисенка, що є об'єднувачим фактором шевченківських та шашкевичівських святкувань, та, власне, твори на слова М. Шашкевича. Популярність і резонанс шашкевичівських концертів, які впродовж першої половини XX ст. систематично проводили дуже багато українських товариств й установ, були сприятливим ґрунтом збагачення шашкевичіани в українській музиці.

MUSICAL SHASHKEVYCHIANA IN GALICIA (until 1939)

Nataliia KOBRYN

Solomiia Krushelnytska State Musical Liceum of Lviv
Zelena str., 79005, Lviv, Ukraine
e-mail: kobryn.natalya@gmail.com

Shashkevych's virtuosity was one of the most important part of national celebration, as well as the separate trend of Ukrainian concert life in Galicia from the second part of 19th until 1939. The cult of Shashkevych's work as a driving factor of the national revival and development of the musical culture of Galician Ukrainians was formed during the XIX – first half of the XX century simultaneously with the annual honors of Taras Shevchenko. The milestones of Shashkevych's 1887, 1893, 1911, and 1937 anniversaries were not only demonstrations. They intensified the Ukrainian musical art and performance, including the creation of new musical compositions on the poetry of Shashkevych. The article analyzes the artistic aspects of Shashkevych's anniversaries and concerts in Galicia until 1939 in terms of the musical content of concert programs and national composition.

Keywords: Markian Shashkevych, Markian Shashkevych's anniversaries, musical shashkevychiana, Ukrainian musical works, concerts

REFERENCES

Barvinskyi, Vasyl. Sviatochnyi kontsert v 100-littia poiavy “Rusalky Dnistrovoi”. *Novyi chas*, No. 87. (1937): 8 (in Ukrainian)

- Blyzkyi, Markiiianove sviato v Vynnykakh. *Dilo*, No. 282. (1911): 4 (in Ukrainian)
- Bridshchyna. Akademiia v chest M. Shashkevycha v Pidkameni. *Dilo*, No. 173. (1937): 11 (in Ukrainian)
- Bulat, Tamara, Filenko, Taras. *Svit Mykoly Lysenka. Natsionalna identychnist, muzyka i polityka Ukrainy XIX–pochatku XX stolittia*. (New York, Kyiv, 2009), 408 (in Ukrainian)
- Dilo*, No. 111. (1893): 3 (in Ukrainian)
- [Dnia 24/6]. *Druh*, No. 12: 190 (in Ukrainian)
- Horak, Jakym. *Anatol Vakhnianyn i stanovlennia muzychnoho profesionalizmu v Halychyni (druha polovyna XIX–pochatok XX st.)*. (Lviv, 2009), 232 (in Ukrainian)
- Horyn, Vasyl. *Perepokhovannia Markiiiana Shashkevycha*. Vyd. 2. (Lviv, 2011), 172 (in Ukrainian)
- [*Khor ukrainskykh studentiv bohosloviv*]. *Dilo*, No. 224. (1933): 5 (in Ukrainian)
- Knyha protokoliv Muzychnoho tovarystva imeni Mykoly Lysenka*. Upor. Ya. Horak. (Lviv, 2014): 956+64 (in Ukrainian)
- Komarytsia, Mariana. 100-littia “Rusalky Dnistrovoy” u svitli halytskoi presy. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidzhnogo instytutu presoznavstva*, 4(30). (Lviv, 2014), 370–382 (in Ukrainian)
- Komytet. Novynky. Prohrama yuvyleinoho vechera v 50-litnu pamiat vykhodu “Rusalky Dnistrovoy”. *Dilo*, No. 12. (1888): 1 (in Ukrainian)
- [Kontsert]. *Svoboda*, No. 52, (1911): 8 (in Ukrainian)
- Kudryk, Borys. V oblychchi velykykh natsionalnykh rokovyn. *Lvivski visti*, No. 294. (1942): 4 (in Ukrainian)
- Kudryk, Borys *Dzieje ukraińskiej muzyki w Galicji w latach 1829–1873*. (Przemyśl, 2001), 136 (in Polish)
- Kulchytskyi, O. Kult Markiiiana Shashkevycha, yak psykhosotsialna problema. U perspektyvi monohrafii S. Shakha. *Naukovi zapysky UVU*. (Munich, 1963), 208–222 (in Ukrainian)
- Kyryk, O. Uchast Solomii Krushelnytskoi v Shashkevychivskykh yuvileinykh urochystostiakh 1911 r. *Solomiia Krushelnytska: Shliakhamy triumfiv*. (Ternopil, 2008): 190–195 (in Ukrainian)
- Ludkevych, Stanislav. *Doslidzhennia, stattia. Retsenzii, vystupy: u 2 t. T. 1*. (Lviv, 1999), 496 (in Ukrainian)
- Lvivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, viddil rukopysiv. F. 163, spr. 62/12, 4; F. 163, spr. 62/25, 2 (in Ukrainian)
- Lysko, Zynoviy. *Pionery muzychnoho mystetstva v Halychyni*. (Lviv, New York, 1994), 144 (in Ukrainian)
- Markiiianove sviato u Lvovi. *Dilo*, No. 243, (1911): 7 (in Ukrainian)
- Marunchak, M. *Markiiian Shashkevych: Bio-bibliohrafichni pokazhchky*. (Winnipeg, 1989). 206.
- Medvedyk, P. Diiachi ukrainskoi muzychnoi kultury (materialy do bio-bibliohrafichnogo slovnyka). *Zapysky NTSh. Pratsi muzykoznavchoi komisii*. №. 232. (Lviv, 1996): 370–455 (in Ukrainian)
- [Muzykalno-deklamatorskyi vecher v 30-ti rokovyny smerty Markiiiana Shashkevycha]. *Pravda*, No. 10, (1873): 374–375 (in Ukrainian)
- [Muzykalno-deklamatorskyi vecher na trydtsiat-treti rokovyny smerti Markiiiana Shashkevycha]. *Pravda*, No. 12, (1876): 482 (in Ukrainian)
- Novynky. Dalsha poizdka khoru lvivvskykh bohosloviv. *Dilo*, No. 222. (1935): 6 (in Ukrainian)
- Novynky. *Dilo*, No. 49. (1890): 1 (in Ukrainian)

- Novynky. [Kontsert danyi v Berezhnakh]. *Dilo*, No. 145. (1887): 3 (in Ukrainian)
- Novynky. [Vechir v chest pamiaty Markiiiana Shashkevycha]. *Pravda*, No. 4, (1972): 196–197 (in Ukrainian)
- Nyzhankivskiy, Ostap. Dva kontserty v pamiat 100-litnikh urodyn Markiiiana Shashkevycha 6 i 7 lystopada 1911 r. u Lvovi. *Dilo*, No. 249. (1911): 1–4 (in Ukrainian)
- Nyzhankivskiy, Ostap. Markiiianove sviato u Lvovi. *Dilo*, No. 247. (1911): 3 (in Ukrainian)
- Odyn z batkiv. Z kontsertovoi sali. Poklin ridnoshkilnoi molodi Markiiianovi Shashkevychevi. *Dilo*, No. 266. (1937): 9 (in Ukrainian)
- Revizii y areshtuvannia v Yavorivshchyni. *Dilo*, No. 235. (1933): 5 (in Ukrainian)
- Rusalka Dnistrova: dokumenty i materialy*. Upor. F. Steblii ta in. (Kyiv, 1989). 544 (in Ukrainian)
- R. Sh. Kolomyia. Hostyna khoru studentiv Bohoslovskoi Akademii u Lvovi. *Dilo*, No. 234. (1935): 7 (in Ukrainian)
- Scematyzm Królestwa Calicyi i Lodomeryi z Wielkiem księstwem krakowskiem na rok 1890*. (Lwow, 1890). 667. Data dostupu 15.03.2021. URL: <http://www.mtg-malopolska.org.pl/bibliotekacyfrowa.html> (in Polish)
- Shakh, S. O. *Markiiian Shashkevych ta halyske vidrodzhennia*. Yuvileine vydannia u 150-littia poeta. (Paris, Munich, 1961), 229 (in Ukrainian)
- Shashkevychivski kontserty bohoslovskoho khoru. *Dilo*, No. 214. (1935): 4 (in Ukrainian)
- “Sich”. *Almanakh v pamiat 30-ykh rokovyn osnovania tov. “Sich” u Vidny*. (Lviv, 1898), 242 (in Ukrainian)
- Shtunder, Z. *Stanislav Liudkevych. Zhyttia i tvorchist*. u 2 t. T. 1. (1879–1939). (Lviv, 2005), 636 (in Ukrainian)
- Tovarystva ruskykh akademikiv. *Pravda*, No. 23. (1975): 939–940 (in Ukrainian)
- Torzhestva Markiiianovi u Lvovi. *Dilo*, No. 238. (1893): 1–2 (in Ukrainian)
- Turne ukrainskoi pisni. Poizdka khoru bohosloviv. *Dilo*, No. 212. (1933): 4 (in Ukrainian)
- [Vecher muzykalno-deklamatorskyi v chest pamiaty Markiiiana Shashkevycha]. *Dilo*, No. 43. (1880): 3 (in Ukrainian)
- Viktor Matiuk. Biobibliografichni pokazhchyk*. Uklad. I. L. Bermes. (Drohobych, 1993), 118 (in Ukrainian)
- V. M. Kolomyia. V 100-littia “Rusalky Dnistrovoi”. *Dilo*, No. 284. (1937): 9 (in Ukrainian)
- Vorobkevych, Sydir. *Khorovi tvory*. (Kyiv, 1996). 144 (in Ukrainian)
- [V pamiat 100-litnikh urodyn Markiiiana Shashkevycha]. *Dilo*, No. 244. (1911): 6 (in Ukrainian)
- V spravi torzhestva Markiiianovoho. *Dilo*, No. 233. (1893): 1 (in Ukrainian)
- Vynnyky. Kontsert u chest M. Shashkevycha. *Dilo*, No. 210. (1935): 8 (in Ukrainian)
- Vytvytskyi, Vasyl. *Muzykoznavchi pratsi. Publitsystyka*. Upor. L. Lekhnyk. (Lviv, 2003). 400 (in Ukrainian)
- Vytvytskyi, Vasyl. *Mykhailo Haivoronskyi. Zhyttia i tvorchist*. (Lviv, 2001), 13 (in Ukrainian)
- Vytvytskyi, Vasyl. *Starohalyska pisna XIX st*. Upor. V. Pylypovych. (Peremyshl, 2004), 158 (in Ukrainian)
- Yuvyleiny vechir Markiiianovi. *Dilo*, No. 20. (1888): 1–2 (in Ukrainian)
- Y-ú-ú. Dopys (Z Vidnia) [Zakladyny “Sichy”. – Pomynky za Markiiiana Shashkevycha]. *Pravda*, No. 10/11. (1868): 132 (in Ukrainian)
- [Zakhodom spoluchenykh stryiskykh ukrainskykh tovarystv]. *Dilo*, No. 268. (1911): 6 (in Ukrainian)
- [Zakhodom tov. “Stanyslavivskiy Boian”]. *Dilo*, No. 267. (1911): 7 (in Ukrainian)
- Z Berezhn pyshut nam]. *Dilo*, No. 256. (1893): 2–3 (in Ukrainian)

- Zbirnyk muzychnykh tvoriv na slova Markiiiana Shashkevycha.* (Vinnipeg, 1991): 361 (in Ukrainian)
- Zolochivska khronika. Yuvileinyi kontsert khoru Bohoslovskoi akademii. *Novyi Chas*, No. 177. (1937): 6 (in Ukrainian)
- Z Vidnia (Spravozdanie z dilania tovarystva “Sich” za rik 1872/3). *Pravda*, No. 20. (1873): 697–698 (in Ukrainian)

УДК 39:[001.89-057.875:378.4(477.83-25)“190/194”] DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3626>
ORCID ID: 0000-0002-7817-6730

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА СТУДЕНТІВ-НАРОДОЗНАВЦІВ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.: ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ЗАСАД ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра етнології

вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: roman.tarnavskiy@lnu.edu.ua

Характеризуються особливості організаційних засад наукової роботи студентів-народознавців Львівського університету на різних етапах його історії – як Цісарсько-королівського університету імені цесаря Франца І у Львові (до 1918 р.), як Університету Яна Казимира у Львові (1919–1939) та як Львівського державного університету імені Івана Франка. Особливу увагу приділено формам діяльності студентських наукових товариств. Порівняно Коло антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові та синхронне йому Коло етнологів-студентів Університету Стефана Баторія у Вільні.

Ключові слова: Львівський університет, студентські наукові товариства, етнологія, антропологія, фольклористика.

Від початку ХХ ст. Львівський університет перетворився на один із провідних народознавчих центрів Європи. Це стало можливим зокрема завдяки діяльності у ньому спеціалізованих підрозділів – катедри антропології та етнології та Антропологічно-етнологічного інституту під керівництвом професора Яна Чекановського (1913–1939), катедри етнології та Етнологічного інституту, які очолював професор Адам Фішер (1924–1939), катедри фольклору й етнографії, керував якою академік Філарет Колесса (1939–1941, 1944–1947). Діяльність цих підрозділів досить добре висвітлена в історіографії. Натомість один із важливих аспектів розвитку народознавства у Львівському університеті – студентська наукова робота – залишається ще мало дослідженим. Тож метою пропонованої статті є висвітлення діяльності наукових товариств студентів-народознавців до ліквідації радянською владою в 1947 р. у Львівському університеті цього наукового напрямку.

На кінець ХІХ ст. у Львівському університеті (офіційна назва – Цісарсько-королівський університет імені цесаря Франца І у Львові) існувала чимала кількість студентських товариств різноманітного спрямування: суспільно-політичного, освітньо-наукового тощо¹. Українські студентські товариства брали активну участь у боротьбі за Український університет у Львові. Серед них виокремимо діяльність “Академічної Громади”, заснованої на загальних зборах українських студентів Львівського університету 26 січня 1896 р. за присутності

професорів Олександра Колесси, Михайла Грушевського та Петра Стебельського. Одним зі співзасновників та керівників товариства був студент філософського факультету, майбутній видатний антрополог Іван Раковський. “Академічна Громада” існувала (з перервами) до 1921 р., коли польська поліція під приводом, що товариство організує записи на навчання в Українському університеті у Львові, заборонила її роботу².

Освітньо-просвітницька діяльність багатьох товариств, зокрема й “Академічної Громади”, охоплювала популяризацію народної творчості серед студентів та широкого загалу. Проте існували й спеціалізовані студентські організації, спрямовані на розвиток народознавчих студій. Зокрема, у “Хроніці Львівського університету” за 1898–1910 рр. згадано про діяльність так званих наукових кіл, заснованих студентами при Географічному інституті під керівництвом професора Антонія Реманна: географічного, краєзнавчого, етнографічного кіл та кола, організованого українськими студентами з метою комплексно опрацьовувати та видавати загальну й описову географію українських земель³. У працях, присвячених історії Львівського університету, польські терміни “kółko”, “koło” на означення студентських товариств часто перекладають як “гурток”. У цьому контексті згадаємо Етнографічно-статистичний кружок, організований у 1883 р. за участю Івана Франка⁴. Саме “кружок” є дослівним відповідником “kółka”, проте вважаємо за можливе для окреслення відповідних студентських товариств уживати назву “коло” як науковий термін. Докладніші відомості про діяльність Етнографічного кола студентів Львівського університету на початку ХХ ст. та інших схожих товариств народознавчого спрямування, на жаль, відшукати не вдалося. Опрацьовані джерела фіксують лише появу 1928 р. Кола антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові (офіційна назва Львівського університету впродовж 1919–1939 рр.).

Мережа академічних товариств в Університеті Яна Казимира у Львові впродовж 1920-х–1930-х років була доволі розгалужена. Норми їхньої діяльності обумовлювали університетські статuti. Наприклад, у розділах “Академічні товариства та корпорації” статутів 1926 та 1929 рр. та “Академічні товариства” проекту статуту 1934 р. ішлося, що студентські організації Львівського університету повинні мати куратора, призначеного академічним сенатом з професорів чи доцентів на річний термін: після закінчення цього терміну викладача могли

¹ Микола Крикун, “Львівський університет австрійського періоду”, *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Том I: А–К* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка), 48–53.

² Володимир Качмар, “Академічна громада”, *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка. Том I: А–К* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), 124–125.

³ *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. II. (1898/9–1909/10)*, zestawił Dr. Wiktor Hahn (Lwow: I Związkowa drukarnia, 1912), 488.

⁴ Іван Франко, “[Засідання етнографічно-статистичного кружка]”, Іван Франко, *Додаткові томи до зібрання творів у п'ятдесяти томах. Том 53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці (1876–1895)* (Київ: Наук. Думка, 2008), 122, 123.

призначати куратором повторно. Куратори виконували функції посередників між керівництвом факультетів та університету і відповідними студентськими організаціями (нагляд за їхньою діяльністю вело також Міністерство віросповідань та народної освіти Польської Республіки). На початку академічного року товариства та корпорації мали повідомити ректора про свою адресу та подати список членів керівництва (якщо ставалися зміни, то про них необхідно було поставити до відома ректора), а наприкінці року – звіт про діяльність організації. До керівництва академічних товариств та корпорацій могли належати лише студенти та вільні слухачі Університету Яна Казимира у Львові, натомість статуту 1920-х років, на відміну від проєкту статуту 1934 р., передбачали, що їхніми членами могли бути й колишні студенти. Статуту обумовлювали й існування у Львівському університеті організацій, які охоплювали представників інших навчальних закладів: опіку та нагляд за їхньою діяльністю також забезпечував академічний сенат Університету Яна Казимира у Львові, проте питання підзвітності керівництва визначало Міністерство віросповідань та народної освіти. Академічний сенат мав право розпустити товариство чи корпорацію або заборонити їхню діяльність. На відміну від університетських статутів 1926 та 1929 рр., у проєкті статуту 1934 р. особливу увагу звернено на політичний аспект, пов'язаний з діяльністю студентських товариств: їм було заборонено займатися політичною діяльністю, а щодо різноманітних питань, зокрема, стосовно назви та характеру організацій зроблено відсилки до розпоряджень Міністерства віросповідань та народної освіти (окремі норми ставали перешкодою вживати у назвах товариств термін “український”)⁵.

Кола серед студентських товариств і корпорацій становили окрему групу. Крім студентів-етнологів, антропологів та археологів-праісториків, товариства такого типу заснували, зокрема, філологи, а також окремо полоністи, германісти, романісти, орієталісти, історики літератури, історики, а ще студенти, які спеціалізувалися з політичної історії, соціальної та економічної історії, історії мистецтва, педагогіки, історики права, музикологи, філософи, економісти, математики й фізики, природничники й окремо хіміки та географи⁶.

⁵ *Statut Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie* (Warszawa, 1926), 24; *Statut Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie* (Warszawa, 1929), 26, 27; *Projekt Statutu Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie* (Lwów, 1934), 38, 39.

⁶ *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1931–1932 i skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32* (Lwów: Drukarnia naukowa, 1931), 175–177; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów oraz skład Uniwersytetu w roku akad. 1932/33* (Lwów: Drukarnia naukowa, 1932), 161–162; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w latach akad. 1933/34 i 1934/35* (Lwów: Drukarnia naukowa, 1934), 84–89; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36* (Lwów: Drukarnia naukowa, 1935), 82–87; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1936/37 i 1937/38* (Lwów: I Związkowa drukarnia, 1937), 89–94; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39* (Lwów: I Związkowa drukarnia, 1938), 80–84.

Перші загальні збори Кола антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові відбулися о 19 годині 6 лютого 1928 р. в залі Етнологічного інституту. Їх відкрив член комітету засновників товариства Едвард Олексін (народився 1904 р. в Ряшеві⁷). На зборах були присутні студенти, професори Я. Чекановський, А. Фішер та Л. Козловський, доктори Гіза Френкель, Тадеуш Сулімірський та інші гості. У доповіді Е. Олексін наголосив, що нове студентське коло засноване за підтримки зазначених професорів як майданчик для розвитку антропологічних наук – антропології, етнології, праісторії, а також споріднених з ними галузей наукового знання – не лише серед членів товариства, а й суспільного загалу. Наступним після вступної доповіді питанням порядку денного загальних зборів було ухвалення статуту Кола антропологічних наук. В обговоренні його проекту взяли участь Я. Чекановський, А. Фішер, Л. Козловський, Г. Френкель, Т. Сулімірський (після внесення запропонованих ним правок статут одностайно затвердили). Далі комітет засновників подав на розгляд зборів список кандидатів до керівництва кола, який також схвалили. До першого складу керівництва Кола антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові ввійшли: Е. Олексін (президент), Ян Фальковський і Тадеуш Генцель (заступники президента), Б. Нагель (секретар) та Саломон Чортковер (скарбник), а також як члени Марта Григляшевська, А. Нешель, Маркіян Смішко та Юзеф Гаек. До ревізійної комісії ввійшли доктор Т. Сулімірський, Ірина Гургула та С. Ленкавський. Зрештою ухвалено розмір вступних та щомісячних внесків для звичайних і так званих допоміжних членів, визначено дні для наукових зібрань⁸.

Другі загальні збори Кола антропологічних наук відбулися 10 грудня 1928 р. На них обрано нове керівництво – президент Т. Генцель, перший віце-президент Ю. Гаек, другий віце-президент М. Смішко, секретар Генрик (Генах) Перльс, скарбник С. Чортковер, а також Гелена Цегак, що спеціалізувалася з археології (23 травня 1928 р. на науковому засіданні товариства виголосила реферат на тему “Троянська проблема”⁹). Наступним президентом товариства став Я. Фальковський¹⁰. На жаль, про подальше керівництво кола інформацією не володіємо. Перші три його президенти засвідчують, що очільниками товариства обирали по черзі представників секцій: преісторичної (Е. Олексін), антропологічної (Т. Генцель), етнологічної (Я. Фальковський). Вони ж мали бути репрезентовані в кожному керівництві, відповідно, як президент і два віце-президенти: його перший склад – Е. Олексін (преісторія), Я. Фальковський

⁷ ДАЛО, ф. 26, оп. 15, спр. 800: Книга протоколів складання докторських іспитів і відгуків на докторські роботи, гуманітарний факультет, 1932–1933, арк. 47 зв.

⁸ Edward Oleksin, “Koło Nauk Antropologicznych Studentów U. J. K. we Lwowie”, *Lud* 26 (1927): 130.

⁹ Józef Gajek, “Sprawozdanie z czynności ‘Koła Nauk Antropologicznych’ studentów U. J. K. za rok 1928/1929”, *Lud* 27 (1928): 191–192.

¹⁰ *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1931–1932 i skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32*, 176; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów oraz skład Uniwersytetu w roku akad. 1932/33*, 161.

(етнологія), Т. Генцель (антропологія); другий склад – Т. Генцель (антропологія), Ю. Гаєк (етнологія), М. Смішко (преісторія).

Для поповнення бюджету кола його керівництво зверталось з проханням про дотації до академічного сенату університету, магістрату Львова, Міністерства віросповідань та народної освіти. У перший рік діяльності бюджет товариства становив 1 365 злотих (1 000 злотих отримано від міністерства, решту – завдяки членським внескам), за які придбали прилади для антропологічних обмірів (158 злотих) та фотоапарат (517 злотих), потрібний для комплексних польових досліджень. Упродовж 1928 р. коло розпочало формувати й власну бібліотеку (її поповнили 30 томами, більшість з яких подарували Я. Чекановський, А. Фішер та Л. Козловський)¹¹.

Кураторами Кола антропологічних наук були викладачі-народознавці, зокрема, упродовж 1930–1933 та 1936–1939 рр. – Я. Чекановський, у 1933–1936 рр. – Болеслав Росінський. Адреса товариства залишалася незмінною – вул. Маршалковська 1 (нині – Університетська 1)¹², тобто вочевидь приміщення інституту під керівництвом Л. Козловського.

Діяльність Кола антропологічних наук Університету Яна Казимира у Львові мала декілька напрямів: організація польових експедицій – археологічних, етнологічних, антропологічних (з використанням коштів з бюджету товариства) – та наукових засідань, на яких заслуховували й обговорювали наукові реферати звичайних членів товариства, а також допоміжних членів, якими найчастіше були доктори філософії (початок наукових засідань – зазвичай 19-та година – засвідчує, що вони відбувалися після занять і збирали ентузіастів, готових жертвувати задля розвитку науки своїм вільним часом). На наукових засіданнях кола завжди були присутні професори Я. Чекановський, А. Фішер, Л. Козловський, які брали участь в обговоренні рефератів, засвідчуючи вагомість студентських ініціатив. А щоб послухати реферат Станіслава Клімека на тему “Дослідження антропології американських індіанців”, виголошений у 1928/1929 навчальному році, наукове засідання кола відвідав навіть ректор Юзеф Семірадський, який свого часу був учасником експедицій на теренах Америки (зазначив, що результати дослідження доповідача підтвердили результати його наочних спостережень). Тематика рефератів, заслуханих на наукових засіданнях товариства, доводить реалізацію задекларованого на Перших загальних зборах

¹¹ Gajek, “Sprawozdanie z czynności “Koła Nauk Antropologicznych” studentów U. J. K.”, 191–192.

¹² *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1931–1932 i skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32*, 176; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów oraz skład Uniwersytetu w roku akad. 1932/33*, 161; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w latach akad. 1933/34 i 1934/35*, 85; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36*, 83; *UL S, Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1936/37 i 1937/38*, 90; *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39*, 82.

завдання – розвивати близькі до антропології, етнології та праісторії галузі наукових знань. Наприклад, на першому науковому зібранні кола, що відбулося 17 лютого 1928 р., з дискусійним рефератом виступив допоміжний член товариства доктор Кароль Кораний. Тема доповіді “Заклинання та спокуси перед церковними судами у Польщі в XV та першій половині XVI століття” була на помежах і етнології та історії права. Вочевидь, проблематика зацікавила членів товариства, позаяк К. Кораний виголосив реферат і на науковому засіданні 1-го лютого 1929 р.: доповідь на тему “Диявол у процесі” спиралася на матеріали судових процесів епохи середньовіччя з теренів Польського Королівства та Західної Європи¹³. Натомість тематика реферату, який виголосив 20 листопада 1928 р. Владислав Капроцький, була з ділянки соціології: “Про методи розпізнавання соціологічних явищ”¹⁴.

Відмінність Кола антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові від схожих студентських товариств інших університетів Польської Республіки полягала в тому, що одним з його завдань було згуртувати студентів трьох споріднених галузей – антропології, етнології та праісторії (Ю. Гаєк зазначає, що це “перше такого роду наукове вогнище в Польщі”¹⁵).

Для порівняння зазначимо: ще в березні 1925 р. засновано Коло етнологів-студентів Університету Стефана Баторія у Вільні (нині – м. Вільнюс), яке репрезентувало лише одну галузь (проіснувало, вочевидь, до кінця 1930-х років, бо в 1938/1939 навчальному році серед наукових товариств університету не згадане). Організаційні засади Кола етнологів-студентів Університету Стефана Баторія у Вільні були дуже схожими на принципи діяльності Кола антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові. Воно мало керівництво, що очолював президент. Першим цю посаду обіймав засновник товариства Міхал Дзядович, що вже працював заступником молодшого асистента семінару етнології та етнографії. Після трагічної смерті молодого вченого в 1928 р. коло очолила Марія Знамеровська-Прюффер. Як і Коло антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові, Коло етнологів-студентів Університету Стефана Баторія у Вільні мало куратора: у середині 1920-х – першій половині 1930-х років ним була заступник професора, доцент Цезарія Бодуен де Куртене-Еренкройц, у 1935/1936 навчальному році –

¹³ Докладніше про дослідника див.: Роман Тарнавський, “Кабінетні вчені» Етнологічного інституту Університету Яна Казимира у Львові: Іван (Ян) Кухта та Кароль Кораний”, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту* 4 (2018): 8–14.

¹⁴ Oleksin, “Koło Nauk Antropologicznych Studentów U. J. K. we Lwowie”, 130–131; Gajek, “Sprawozdanie z czynności “Koła Nauk Antropologicznych” studentów U. J. K.”, 192.

¹⁵ Gajek, “Sprawozdanie z czynności “Koła Nauk Antropologicznych” studentów U. J. K.”, 191–192.

¹⁶ *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1924/25, 1925/26 i 1926/27* (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1927), 20, 40; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1927/28 i 1928/29* (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1929), 18, 88; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1933/34 oraz zmiany zasły w latach 1929/30, 1930/31, 1931/32, 1932/33* (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego,

професор Едвін Кошмедер, а далі два роки поспіль – професор Казімеж Мошинський¹⁶.

Важливим для розуміння особливостей Кола антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові є характеристика умов та напрямів діяльності віленського Кола етнологів. Бюджет цього товариства був невеликим: наприклад, у 1926/1927 навчальному році він становив 115 злотих. У 1930 р. магістрат Вільна за посередництвом ректора Університету Стефана Баторія надав колу дотацію в розмірі 1 000 злотих. Для поповнення бюджету керівництво товариства також вдавалося до організації лотерей. Коло заснувало власну бібліотеку, домовилося про лекції рисунку для етнографів. Напрями діяльності товариства полягали у виголошенні рефератів та лекцій, організації експедицій і поповненні за їхніми результатами Етнографічного музею, укладанні на основі праць університетської бібліотеки етнографічної бібліографії. У 1925 р., зважаючи на організаційну роботу, був виголошений лише реферат М. Дзядовича “Про прислів’я”; з наступного навчального року розпочалося запрошення професорів для читання лекцій, після яких відбувалися дискусії (у грудні 1930 р. на наукове засідання коло запросило А. Фішера), а від 1927/1928 навчального року наголос почали робити на рефератах членів товариства (“самоосвіті”). В останній третині 1920-х років Коло етнологів-студентів Університету Стефана Баторія у Вільні оголосило конкурс на найліпший опис експоната з університетського Етнографічного музею, розповсюдило (зокрема, завдяки публікації в часописі “Lud”) анкету про вироби з кінського волосу (“копитки”), запланувало зробити комплексне (“монографічне”) дослідження одного із сіл Віленщини¹⁷.

1934), 48; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36* (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1936), 28, 50; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1936/37* (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1937), 28, 50; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1937/38* (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1938), 28, 51; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39* (Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1939), 150; M. Z. P. [Maria Znamierowska-Prüfferowa], “Koło Etnologów studentów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie”, *Lud* 30 (1931): 269–272.

¹⁷ *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1924/25, 1925/26 i 1926/27*, 20, 40; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1927/28 i 1928/29* 18, 88; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1933/34 oraz zmiany zasile w latach 1929/30, 1930/31, 1931/32, 1932/33*, 48; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36*, 28, 50; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1936/37*, 28, 50; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1937/38*, 28, 51; *Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39*, 150; M. Z. P. [Maria Znamierowska-Prüfferowa], “Koło Etnologów studentów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie”, 269–272; “Ankieta Koła Etnologicznego Stud. Uniw. Stefana Batorego”, *Lud* 26 (1927): 139.

¹⁸ Наприклад, за 1940 р. джерела фіксують існування “Наукового гуртка студентів історії стародавнього світу Л.Д.У.” або гурток під керівництвом завідувача катедри географії Ю. Полянського (ДАЛО, ф. Р-119, оп. 3, спр. 195: Звіти про роботу кафедр історії стародавнього світу, середніх віків, нової історії, археології та історії мистецтва за 1939/40 н. р., 1940, арк. 23–24; Спр. 175: Навчальні плани для I–III курсів природничого факультету, 1940, арк. 19).

Студентські наукові товариства діяли у Львівському університеті й у 1939–1941 рр.¹⁸ Проте відомостей про студентські наукові гуртки при тодішніх кафедрі фольклору й етнографії та кафедрі антропології на початку 1940-х років відшукати не вдалося. У 1944/1945 навчальному році в університеті діяло 22 студентські наукові гуртки, членами яких було приблизно 200 осіб (переважно виголошували доповіді, зачитували реферати і виготовляли стінгазети), проте гуртків, які б спеціалізувалися на народознавчій проблематиці, не зафіксовано: лише зазначено, що значна кількість членів різних гуртків відвідувала семінар з української літератури, яким керував академік Михайло Возняк, присвячений темі “Слово о полку Ігоревім”¹⁹. Натомість у звіті про роботу філологічного факультету за 1946/1947 навчальному році в рубриці “Студентські наукові гуртки” записано: “Найбільш систематично працювали 2 гуртки: лінгвістичний, під керівництвом доц. Кротевича і фольклорно-етнографічний, під керівництвом доц. Скорика. Але тематика і цикл гуртків обмежувалась більше питаннями навчальної програми. Можливості крайознавчої лінії в роботі гуртків шкодила відсутність потрібної матеріальної бази (потрібний фонограф та ін.). Цим і пояснюється недостатний науковий рівень більшості розроблених на гуртках тем: “Походження мови”, “Способи вираження синтаксичних відношень”, “Форма слова” та ін. (лінгвістичний гурток), “Сторіччя з дня народження Миклухо-Маклая”, “Про радянську етнографію”, “Народні казки” (фольклорно-етнографічний гурток)”²⁰.

Згідно зі спогадами відомого мовознавця та мистецтвознавця Лідії Коць-Григорчук, яка в 1945–1949 рр. навчалася на філологічному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка, саме вона була засновницею та першим керівником Гуртка фольклору й етнографії. Після того як Л. Коць-Григорчук заснувала інше студентське товариство – Гурток української мови при відповідній кафедрі, керівництво Гуртком фольклору й етнографії вона передала своїй заступниці Марії Вальо²¹. Отже, доцент кафедри фольклору й етнографії Михайло Скорик, вочевидь, був керівником гуртка у статусі куратора. Натомість товариство мало керівників, обраних зі складу його членів-студентів.

Унікальну інформацію про діяльність Фольклорно-етнографічного гуртка на підставі архівних джерел та інтерв’ю з Андрієм Пашуком, що був членом цього студентського товариства, зібрав Ігор Гілевич. Наприклад, до гуртка належали студенти переважно молодших курсів, і не лише філологічного факультету, а й

¹⁸ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 7, спр. 1: Звіти про навчальну і наукову роботу університету за 1944/45 н. р., 1945, арк. 11 зв., 12.

²⁰ ДАЛО, Р-119, оп. 20, спр. 18: Звіт про роботу філологічного факультету за 1946/47 н. р., 1946–1947, арк. 10.

²¹ “Спогади Лідії Коць-Григорчук про Львівський університет у 1940-их рр.”, інтерв’юєр Юлія Цимбала. *Архів Львівського університету*. 25.02.2016, доступ отримано 20.08.2020, <https://archive.lnu.edu.ua/spohady-lidiji-kots-hryhorchuk-pro-lvivskyj-universytet-u-1940-yh-rr>.

історики. Одним з головних завдань його членів було збирати фольклорно-етнографічні матеріали (студенти записували відомості переважно у своїх рідних селах), які здавали на кафедру фольклору й етнографії²². Перед виходом у “поле” студентів інструктували щодо методики польового дослідження, а також стосовно тем, на які варто звернути увагу. Члени гуртка мали спеціальні посвідчення. Загальний нагляд за діяльністю гуртка вів ректорат університету²³. До речі, питання студентських наукових товариств постійно обговорювали на нарадах із членами їхніх бюро, проводили для них доповіді про організаційні форми, методи та завдання гурткової роботи тощо²⁴.

На підставі викладеного матеріалу можна зробити такі висновки.

Однією з важливих складових організації народознавчих студій у Львівському університеті були студентські наукові товариства, організовані безпосередньо з ініціативи студентів, зацікавлених різними галузями народознавства. Одне з перших таких товариств – Етнографічне коло – виникло при Географічному інституті Цісарсько-королівського університету імені цесаря Франца І у Львові. Активну діяльність від кінця 1920-х років розвинуло Коло антропологічних наук студентів Університету Яна Казимира у Львові, що відрізнялося від схожих студентських товариств інших університетів намаганням розвивати зв'язки антропології, етнології та праісторії, а також цих наук зі спорідненими галузями наукових знань – історією права, соціологією тощо. Таке спрямування сприяло пошукові нових методологічних підходів, щоб вирішувати народознавчі проблеми. Діяльність Кола антропологічних наук, підтримана (зокрема, матеріально) на рівні Міністерства віросповідань та народної освіти, керівництва Львівського університету та його професорів Я. Чекановського, А. Фішера, Л. Козловського, доцентів і докторів, сприяла вдосконаленню фахової підготовки майбутніх науковців, а на той час – студентів.

Наукова робота, організована в межах студентських наукових товариств, розвивалася й у Львівському державному університеті імені Івана Франка. Зокрема, у перші повоєнні роки організовано гурток фольклору й етнографії, яким опікувався М. Скорик. Однією з важливих складових діяльності цього

²² В Архівних наукових фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України в Києві І. Гілевич виявив фольклорні записи, зроблені у липні 1946 р. студентами А. Пашуком у його рідному с. Скорики та сусідньому с. Медин сучасного Підволочиського р-ну Тернопільської обл. і Вірою Столярчук у с. Боратин неподалік Луцька.

²³ Ігор Гілевич, “Наукова та педагогічна діяльність Михайла Скорика у 1944–1947 роках”, *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)*, ред. Леонід Зашкільняк, Павел Серженга (Львів: ПАІС, 2015), 307.

²⁴ ДАЛО, ф. Р-119, оп. 20, спр. 17: План роботи філологічного факультету на другий семестр 1946/47 н. р., 1947, арк. 2.

товариства була організація польових виїздів студентів з метою зафіксувати фольклорно-етнографічні матеріали.

**SCIENTIFIC SOCIETIES OF STUDENTS
SPECIALIZED IN FOLK STUDIES AT LVIV UNIVERSITY
IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY:
FEATURES OF ORGANIZATIONAL PRINCIPLES AND ACTIVITIES**

Roman TARNAVSKYI
Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ethnology
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: roman.tarnavskiy@lnu.edu.ua

The peculiarities of organizational bases of scientific work of students specialized in folk studies at Lviv University at different stages of its history (as the Emperor Franz I Imperial-Royal University of Lviv (before 1918), as Jan Casimir University of Lviv (1919–1939) and as Ivan Franko State University of Lviv) are characterized. Particular attention is paid to the forms of activity of student scientific societies.

As a result of the study, it was stated that one of the important components of the organization of folk studies at Lviv University were student scientific societies, organized directly on the initiative of students interested in various fields of folk studies. One of the first such societies – the Ethnographic Circle – emerged at the Geographical Institute of the Emperor Franz I Imperial-Royal University of Lviv.

The Circle of Students of Anthropological Sciences of the Jan Casimir University of Lviv have been active since the late 1920s. It differed from similar student societies in other universities in its efforts to develop links between anthropology, ethnology, and prehistory. The society also taxed the connections of these sciences with related branches of scientific knowledge – the history of law, sociology, etc. This direction contributed to the search for new methodological approaches to solving c problems of folk studies.

The activities of the Circle of Anthropological Sciences were supported (in particular, financially) at the level of the Ministry of Education of the Republic of Poland, the leadership of Lviv University and its professors Jan Czekanowski, Adam Fischer, Leon Kozłowski, associate professors and doctors. This activity contributed to the improvement of professional training of future scientists, and at that time – students.

Scientific work, organized within the framework of student scientific societies, was also developed at Ivan Franko State University of Lviv. In particular, in the first postwar years a Circle of Folklore and Ethnography was organized, Mykhailo Skoryk took care of this society. One of the important components of the society's activity was the organization of field trips of students in order to record folklore and ethnographic materials.

Keywords: Lviv University, student scientific societies, ethnology, anthropology, folklore.

REFERENCES

- “Ankieta Koła Etnologicznego Stud. Uniw. Stefana Batorego”. *Lud* 26 (1927): 139. (in Polish).
Derzhavnyj arkhiv L'vivs'koi oblasti. F. 26, op. 15, spr. 800: Knyha protokoliv skladannia doktors'kykh ispytiv i vidhukiv na doktors'ki roboty, humanitarnyj fakul'tet. 1932–1933. (in Ukrainian and Russian).
Derzhavnyj arkhiv L'vivs'koi oblasti. F. R-119, op. 20, spr. 17: Plan roboty filolohichnoho fakul'tetu na druhyj semestr 1946/47 n. r. 1947. (in Ukrainian and Russian).

- Derzhavnyj arkhiv L'vivs'koi oblasti. F. R-119, op. 20, spr. 18: Zvit pro robotu filolohichnoho fakul'tetu za 1946/47 n. r. 1946–1947. (in Ukrainian and Russian).
- Derzhavnyj arkhiv L'vivs'koi oblasti. F. R-119, op. 3, spr. 175: Navchal'ni plany dlia I–III kursiv pryrodnychoho fakul'tetu. 1940. (in Ukrainian and Russian).
- Derzhavnyj arkhiv L'vivs'koi oblasti. F. R-119, op. 3, spr. 195: Zvity pro robotu kafedr istorii starodavn'oho svitu, serednikh vikiv, novoi istorii, arkheolohii ta istorii mystetstva za 1939/40 n. r. 1940. (in Ukrainian).
- Derzhavnyj arkhiv L'vivs'koi oblasti. F. R-119, op. 7, spr. 1: Zvity pro navchal'nu i naukovu robotu universytetu za 1944/45 n. r. 1945. (in Ukrainian and Russian).
- Franko, Ivan. “[Zasidannia etnografichno-statystychnoho kruzhka]”. Ivan Franko. *Dodatkovy tomy do zibrannia tvoriv u p'iatdesiaty tomakh. Tom 53: Literaturoznavchi, fol'klorystychni, etnografichni ta publitsystychni pratsi (1876–1895)*. Kyiv: Nauk. dumka, 2008. 122–123. (in Ukrainian).
- Gajek, Józef. “Sprawozdanie z czynności “Koła Nauk Antropologicznych” studentów U. J. K. za rok 1928/1929”. *Lud* 27 (1928): 191–192. (in Polish).
- Hilevych, Ihor. “Naukova ta pedahohichna diial'nist' Mykhajla Skoryka u 1944–1947 rokakh”. *Istoriia ta istoryky u L'vivs'komu universyteti: tradytsii ta suchasnist' (do 75-littia stvorennia istorychnoho fakul'tetu)*. Red. Leonid Zashkil'niak, Pavel Sierzhenga. L'viv: PAIS, 2015. 302–310. (in Ukrainian).
- Kachmar, Volodymyr. “Akademichna hromada”. *Encyclopedia. L'vivs'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Franka. Tom I: A–K*. L'viv: LNU imeni Ivana Franka, 2011. 124–125. (in Ukrainian).
- Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. II. (1898/9–1909/10)*. Zestawił Dr. Wiktor Hahn. Lwow: I Związkowa drukarnia, 1912. 711 s. (in Polish).
- Krykun, Mykola. “L'vivs'kyj universytet avstrijs'koho periodu”. *Encyclopedia. L'vivs'kyj natsional'nyj universytet imeni Ivana Franka. Tom I: A–K*. L'viv: LNU imeni Ivana Franka. 38–53. (in Ukrainian).
- M. Z. P. [Maria Znamierowska-Prüfferowa]. “Koło Etnologów studentów Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie”. *Lud* 30 (1931): 269–272. (in Polish).
- Oleksin, Edward. “Koło Nauk Antropologicznych Studentów U. J. K. we Lwowie”. *Lud* 26 (1927): 130–132. (in Polish).
- Projekt Statutu Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*. Lwów, 1934. (in Polish).
- “Spohady Lidii Kots'-Hryhorchuk pro L'vivs'kyj universytet u 1940-ykh rr.”, interv'iuer Yuliia Tsymbala. *Arkhiv L'vivs'koho universytetu*. 25.02.2016, dostup otrymano 20.08.2020, <https://archive.lnu.edu.ua/spohady-lidii-kots-hryhorchuk-pro-lvivskyj-universytet-u-1940-yh-rr>. (in Ukrainian).
- Statut Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*. Warszawa, 1926. (in Polish).
- Statut Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*. Warszawa, 1929. (in Polish).
- Tarnavs'kyj, Roman. “«Kabinetni vcheni» Etnolohichnoho instytutu Uniwersytetu Yana Kazymyra u L'vovi: Ivan (Yan) Kukhta ta Karol' Koranyj”. *Naukovyj zbirnyk Zakarpats'koho muzeiu narodnoi arkhitektury ta pobutu* 4 (2018): 8–14. (in Ukrainian).
- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów na rok akademicki 1931–1932 i skład Uniwersytetu w latach akademickich 1930/31 i 1931/32*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1931. (in Polish).
- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Program wykładów oraz skład Uniwersytetu w roku akad. 1932/33*. Lwów: Drukarnia naukowa, 1932. (in Polish).

- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w latach akad. 1933/34 i 1934/35.* Lwów: Drukarnia naukowa, 1934. (in Polish).
- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1936/37³ 1937/38.* Lwów: I Związkowa drukarnia, 1937. (in Polish).
- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36.* Lwów: Drukarnia naukowa, 1935. (in Polish).
- Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39.* Lwów: I Związkowa drukarnia, 1938. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1924/25, 1925/26 i 1926/27.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1927. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w latach akademickich 1927/28 i 1928/29.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1929. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1933/34 oraz zmiany zasle w latach 1929/30, 1930/31, 1931/32, 1932/33.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1934. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1934/35.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1935. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1935/36.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1936. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1936/37.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1937. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1937/38.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1938. (in Polish).
- Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie. Skład Uniwersytetu w roku akademickim 1938/39.* Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego, 1939. (in Polish).

УДК [[94:001.891-057.4]:[001.32:3]](477)“1952/1960” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3628>
ORCID ID: 0000-0003-0439-6957**ОЛЕКСАНДР КАРПЕНКО В ІНСТИТУТІ СУСПІЛЬНИХ НАУК¹:
ФОРМУВАННЯ НАУКОВЦЯ (1952–1960)**

Ігор СОЛЯР

Директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
вул. Козельницька, 4, м. Львів, 79026, Україна
e-mail: isoliar@ukr.net

У статті проаналізовано наукову і науково-організаційну діяльність Олександра Юхимовича Карпенка (1921–2013) – відомого українського історика, педагога, краєзнавця. Вісім років праці в Інституті суспільних наук АН УРСР (1952–1960) – це період формування і становлення Олександра Карпенка як історика-дослідника, науковця. Працю відомого історика в Інституті поділено хронологічно на два етапи: 1) 1952–1956; 2) 1956–1960. Перший період характеризувався передусім багатогранною науковою діяльністю: а) у лютому 1953 р. захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему: “Селянські повстання у Львівському воєводстві в 1932–1933 рр.” в Інституті історії АН УРСР; б) на основі матеріалів зазначеної дисертації підготовлено монографію “Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр.” (1955); в) надруковано сім статей у наукових журналах і підготовано до друку п'ять статей та ін. Позитивними були відгуки директорів Інституту – О. Нестеренка та І. Крип'якевича про наукову і науково-організаційну діяльність молодого дослідника на посадах ученого секретаря Інституту суспільних наук АН УРСР, старшого наукового співробітника відділу нової історії, члена Наукової ради Інституту та ін. Другий період (1956–1960) був набагато складнішим для О. Карпенка, адже він вперше відчув тиск тоталітарної системи на гуманітарну науку в УРСР. Його виступ на науковій конференції 1956 р., статті, присвячені утворенню ЗУНР, викликали особливе занепокоєння в ідеологів гуманітарної науки, нищівну критику з боку партійної номенклатури. Зрештою ці обставини змусили покинути працю в Інституті суспільних наук у 1960 р. Стаття написана, в основному, на матеріалах особової справи О. Карпенка, що зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Ключові слова: Олександр Карпенко, наукова діяльність, Інститут суспільних наук АН УРСР, революційний рух в Західній Україні (1918–1939).

Постать Олександра Карпенка (1921–2013) притягує увагу нинішніх дослідників української науки другої половини ХХ ст. своє неординарністю, а радше – сміливістю. Наукова діяльність Олександра Карпенка в українській історіографії є ще недостатньо дослідженою, незважаючи на чималу кількість праць, які було присвячено передусім вісімдесяти- та дев'яносторічному ювілеям знаного історика².

¹ У 1993 р. Постановою Президії НАН України Інститут суспільних наук АН УРСР перейменовано в Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

² В. Кононенко, “Історик, педагог, громадянин (слово про Олександра Карпенка)”, *Галичина*. 2001. № 5/6: 9–10; Ю. Сливка, “Львівський період науково-педагогічної діяльності Олександра Карпенка (1949–1978 рр.)”, *Галичина*. 2001. № 5/6: 11–20; С. Кобута, К. Мицан, “Життя, присвячене служінню науці: до 80-ліття професора О. Ю. Карпенка”, *Галичина*. 2001. № 5/6:

Метою цієї студії є аналіз наукової та науково-організаційної діяльності Олександра Карпенка в Інституті суспільних наук в 1952–1960 роках³. Джерельною основою дослідження є, в основному, 1) матеріали особової справи О. Карпенка, що зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; 2) праці О. Карпенка досліджуваного періоду.

Слід визнати, що в українській історіографії окремі періоди життєвого шляху О. Карпенка висвітлено фрагментарно. Передусім лише частково досліджено участь відомого історика в Другій світовій війні. У даному випадку поки що обмежуємося наступною інформацією, якою поділився Микола Кугутяк: “У жовтні 1940 р. Олександра Карпенка призвали на службу в армію. З перших днів Другої світової війни він брав участь у боях на західному кордоні України в районі Самбір – Стрий, а вже через тиждень після початку війни його 7-й зенітно-кулеметний полк був перекинутий на оборону Києва, відтак Харкова, Куп’янська, Воронежа і, нарешті, під Сталінград, де в бою у грудні 1942 р. Олександр Карпенко був важко поранений осколком у груди, контужений, обморожений і в такому стані потрапив до шпиталю. Після тривалого лікування закінчив Сталінградське артилерійське училище, а потім на посаді командира артилерійської батареї потрапив до бойового резерву Верховного головнокомандування. Як військовий був нагороджений бойовими орденами і медалями”⁴. Не відзначається детальним дослідженням наступний період біографії О. Карпенка – 1946–1949 роки.

Стверджуючи неперебірливу критику на адресу О. Карпенка, зокрема його перших праць у другій половині 1950-х років, її партійно замовний характер, присвячених революційним подіям в Західній Україні, сучасним науковцям не вдається завжди повністю зрозуміти суть звинувачень опонентів тоді молодого дослідника.

Як відомо, у березні 1949 р. О. Карпенка відряджено у Львів, де від квітня 1949 р. до квітня 1952 р. працював завідувачем відділу бібліотеки АН УРСР.

21–34; В. Великочий, О. Жерноклеєв, Л. Волосянко, “Олександр Юхимович Карпенко: івано-франківський період життя і творчості”, *Галичина*. 2001. № 5/6: 35–42; В. Бадяк, “Олександр Карпенко очима студента і науковця”, *Галичина*. 2001. № 5/6: 43–50; С. Кобута, “Науковець і партійно-ідеологічна система: документи і матеріали”, *Галичина*. 2001. № 5/6: 51–72; О. Жерноклеєв, “80-річчя доктора історичних наук, професора О. Карпенка”. *Український Історичний Журнал*, 2002. № 1: 154–156.; В. С. Великочий, М. В. Кугутяк, І. Я. Райківський, “До 90-річчя доктора історичних наук, професора О. Ю. Карпенка”, *Український Історичний Журнал*, 2011. № 3. С. 221–223; І. В. Пендзей, “О. Ю. Карпенко та радянська історіографія ЗУНР”. *Український Історичний Журнал*, 2015. №3:137–153; Г. Сіромська, Р. Сіромський, “Це прояви ідеологічної боротьби, а ми інколи недооцінюємо їх”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2014. Вип. 50: 518–546 та ін.

³ Детальний аналіз наукових праць О. Карпенка та їх критику планується висвітлити в окремій статті.

⁴ М. Кугутяк, “Він повертав українській історії її справжнє обличчя”, *Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали. Т. 5, кн. 3. Передмова*. Івано-Франківськ, 2013, 6.

Від 1 вересня 1949 р. до 10 серпня 1950 р. працював за сумісництвом на півставки (275 годин) у дворічній партійній школі при Львівському обкомі КПУ на посаді старшого викладача історії СРСР. Тоді педагогічна робота в партійних школах прирівнювалась до роботи у вишах.

На підставі наказу Голови Львівського філіялу АН УРСР його переведено з названої вище посади на наукову роботу – на посаду вченого секретаря Інституту суспільних наук АН УРСР. Відповідний наказ по Інституту суспільних наук підписав 22 квітня 1952 р. директор Інституту – доктор економічних наук О. О. Нестеренко⁵.

Дня 10 лютого 1953 р. наказом т. в. о. директора Інституту М. Ю. Смішка тимчасово, до затвердження Президією АН УРСР ученого секретаря Інституту суспільних наук АН УРСР О. Ю. Карпенка, переведено на посаду в. о. старшого наукового співробітника відділу історії України. Підставою цього рішення стало усне доручення голови Львівського філіялу АН УРСР дійсного члена АН УРСР Й. З. Штокала і погодження керівника відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР, доктора історичних наук І. П. Крип'якевича. А через сімнадцять днів – 27 лютого 1953 р., – відповідним наказом зроблено уточнення: О. Ю. Карпенка переведено на посаду старшого наукового співробітника від 18 лютого 1953 р. (у попередньому наказі йшлося про переведення на посаду в. о. старшого наукового співробітника відділу історії України).

Через три тижні – 10 березня 1953 р. – наказом № 29 по Львівському філіялу АН УРСР призначено “тимчасово, до підшукування постійної кандидатури, вченим секретарем Львівського філіялу АН УРСР О. Ю. Карпенка, залишивши його на час виконання обов’язків вченого секретаря на половинній ставці старшого наукового співробітника відділу історії Інституту суспільних наук АН УРСР”⁶. Наказ підписав Голова Львівського філіялу АН УРСР дійсний член АН УРСР Й. З. Штокало.

Ще до того 18 лютого 1953 р. О. Карпенко успішно захистив дисертацію в Інституті історії АН УРСР на тему “Селянські повстання у Львівському воєводстві в 1932–1933 рр.” Диплом підписав голова Вченої ради Інституту історії АН УРСР М. Н. Лещенко і т. в. о. ученого секретаря І. С. Слабеев.

Характеристику О. Карпенку 5 квітня 1955 р. підписав директор Інституту І. Крип'якевич та М. Герасименко (секретар партбюро Інституту суспільних наук АН УРСР) для подання у райвійськомат. Попри характеристику етапів життєвого шляху відзначено, що О. Карпенко “проявив себе здібним, настирливим та енергійним науковим працівником. Приймаючи активну участь у громадсько-політичному житті, він систематично працював над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня і наукової кваліфікації. Має друковані праці на актуальні науково-політичні теми)”⁷.

⁵ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1 Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, оп. 3-ос, спр. 98, арк. 87.

⁶ Там само, арк. 71.

⁷ Там само.

Відтак 16 травня 1955 р. Іван Крип'якевич у відгуку про роботу старшого наукового співробітника констатував: “В 1953 р. О. Ю. Карпенко захистив дисертацію на науковий ступінь кандидата історичних наук на тему “Селянські повстання у Львівському воєводстві в 1932–1933 рр.”. У роботі, на основі широкого архівного матеріалу, О. Ю. Карпенко дослідив великі селянські повстання в роки світової економічної кризи, причому відзначив вплив ВЖСР та соціалістичного будівництва в СРСР на революційний рух в Західній Україні та відмітив вплив комуністів на хід боротьби і закріплення дружби українських і польських селян. Це одне з найкращих досліджень по даному періоду”⁸. Далі І. Крип'якевич виділив основні здобутки молодого вченого: 1) на основі матеріалів дисертації підготовано монографію “Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр.” (10 друк. арк.), яка друкувалась у видавництві АН УРСР; 2) “революційній боротьбі трудящих західних областей УРСР” присвячено також інші опубліковані роботи О. Ю. Карпенка: “20 років Ліського повстання”, “Селянське повстання в Галичині”, “Героїчна сторінка революційно-визвольної боротьби західноукраїнських селян”, “Славна сторінка героїчної боротьби (до 25-річчя страйку в Батятичах”, “Із історії революційної боротьби трудящих Західної України за Радянську владу”, “В боротьбі за возз'єднання українських земель”. До друку приготована брошура “Повстання дрогобицького пролетаріату в світлі 1919 р. за встановлення Радянської влади”, наукова стаття “Селянський страйк в Кам'яно-Бузькому повіті в 1928–1929 рр.”; 3) з 1954 р. О. Ю. Карпенко працював над монографією “Селянський революційний рух в Західній Україні в 1917–1939 рр.”, на матеріалах якої мала бути написана докторська дисертація. Для першої частини роботи автор згромадив велику кількість унікальних архівних матеріалів, які дають нове висвітлення проблеми впливу “ВЖСР на революційний рух в Західній Україні”; 4) декілька робіт О. Ю. Карпенка присвячено бібліотекознавству та бібліографії: “Короткий довідник про Львівську бібліотеку АН УРСР”, “Видання і розповсюдження робіт Й. В. Сталіна на Україні”, “Видання і розповсюдження творів М. В. Гоголя в Західній Україні”⁹.

І. Крип'якевич вважав О. Карпенка “одним з кращих досвідних спеціалістів по історії революційного руху в західноукраїнських землях, якого роботи написані з позицій марксистсько-ленінської методології, характерні багатими архівними матеріалами, новими, оригінальними науковими думками”¹⁰.

Другий період діяльності О. Карпенка не був таким спокійним, як перший. У 1956 р. на історичній конференції у Львові О. Карпенко у виступі підкреслив: “В результаті героїчної боротьби трудящих мас Західної України, як і всієї Австро-Угорщини, була повалена монархічна влада Габсбургів, в Західній Україні ліквідовано іноземне поневолення, завершена в основному народна, національно-

⁸ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ф. 1 Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, оп. 3-ос, спр. 98, арк. 71.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

демократична революція”¹¹. Дану позицію щодо листопадових подій 1918 р. в Галичині, попри те, що сформульовано її в контексті “всеперемагаючого впливу Великого Жовтня”, засуджено як “буржуазно-націоналістичну”¹². У статті, яку надруковано в 1957 р., молодий дослідник зробив спробу детальніше аргументувати свої погляди: з’ясувати історичні передумови, схарактеризувати характер, рушійні сили й хід революції, дати аргументовану відповідь, чому перебрання українцями влади у Львові 1 листопада 1918 р. і в наступні дні по всій Східній Галичині в умовах уже практично неіснуючої Австро-Угорської імперії – це не “путч контрреволюції”, а “народна революція”¹³.

У результаті – дослідження О. Карпенка очікувано розцінили як “рецидив українського буржуазного націоналізму”. Погляди О. Карпенка нищівно розкритикували І. І. Компанієць і В. А. Судаков. Зокрема, перший підкреслював: “Немає ніяких підстав вважати, як це останнім часом намагалися довести окремі дослідники (О. Ю. Карпенко – І. С.), що в Галичині у листопаді 1918 р. відбулася якась “національно-демократична революція” (недоречно навіть вживати цей термін щодо Галичини)”¹⁴. В. А. Судаков схарактеризував погляди О. Ю. Карпенка як “переспів викритої у свій час трактовки”, що її, мовляв, проповідують “буржуазно-націоналістичні історики”¹⁵. До критики поглядів О. Карпенка приєдналися й інші науковці¹⁶.

Очевидно, що критика наукових поглядів О. Карпенка, яка наростала кожного наступного року, вплинула на зміну ставлення до молодого науковця в Інституті. Прискіпливіше (напевне не без настанов “зверху”) почали ставитися до виконання планових тематичних завдань старшого наукового співробітника.

Дня 23 серпня 1960 р. академік АН УРСР І. Крип’якевич разом із секретарем партбюро Інституту М. К. Івасютою написали характеристику на старшого

¹¹ О. Ю. Карпенко, “Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні в 1918–1923 рр.”, *Наукова конференція істориків: Тези доповідей і співдоповідей*. Львів, 1956: 3–4.

¹² О. Ю. Карпенко, “Утворення Західно-Української Народної Республіки – вікопомний чин українського народу”, *Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки, 1–3 листопада 1993 р.: Матеріали*. Івано-Франківськ, 1993: 7.; О. Ю. Карпенко, “Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях”, *Український Історичний Журнал*. 1993. №1: 26.

¹³ О. Ю. Карпенко, “До питання про характер революційного руху у Східній Галичині в 1918 р.”, *З історії західноукраїнських земель*. Вип. 1. Київ, 1957: 59–90.

¹⁴ І. І. Компанієць, “Вплив ідей Великого Жовтня на розвиток визвольного руху в Галичині, Буковині і Закарпатській Україні (1917–1918 рр.)”, *З історії боротьби за встановлення радянської влади на Україні*. Київ, 1957: 241; І. Компанієць, “Правдиво висвітлювати історію революційного руху на західноукраїнських землях”, *Радянська Україна*, 10 вересня 1958.

¹⁵ В. А. Судаков, “Борьба за советскую власть на Западной Украине (1918–1919 гг.)”, *Доповіді та повідомлення Львівського державного університету*. Вип. 7. Ч. 2. Львів, 1957: 20.

¹⁶ М. П. Герасименко, М. М. Кравець, Г. І. Ковальчак, “До питання про характер подій у Східній Галичині на початку листопада 1918 р.”, *Український Історичний Журнал*. 1959. № 3: 88–89, 93–94.

наукового співробітника відділу історії України О. Карпенка для подання конкурсній комісії. Вони зауважили у вступі, що за час роботи в Інституті суспільних наук АН УРСР О. Карпенком написав понад 40 наукових робіт (у т. ч. монографія, статті, рецензії). Серед них найважливішими – вважали монографію “Селянські повстання у Польщі в 1932–1933 рр.” (1955), збірник документів “Під прапором Жовтня (1917–1920)”, підготований спільно з Державним архівом Львівської області (1957). Підкреслено, що праці О. Карпенка “в основному присвячені історії революційного руху на західноукраїнських землях в післяжовтневий період (після більшовицького перевороту 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. – *I. С.*)”¹⁷.

Водночас директор і секретар партбюро Інституту зауважили, що “протягом 1954–1958 рр. працював над тематичною роботою “Революційний рух на західноукраїнських землях в роки післявоєнного революційного піднесення (1917–1923 рр.)”, яку в запланованому хронологічному періоді не виконав, а лише частину цієї теми: “Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях (1917–1919)” обсягом 16 друк. арк. З січня 1959 р. працює над статтею, присвяченою історії КПЗУ”¹⁸.

Проте, за словами директора Інституту і секретаря партбюро, окремі розділи його тематичної роботи про революційний рух на західноукраїнських землях були гостро критиковані на відділі за низький рівень їх виконання (1956, 1957). В 1958 р. була суворо засуджена науковою громадськістю і партійною (*sic!*) інтелігенцією Інституту за антинаукові концепції в висвітленні подій у Східній Галичині початку листопада 1918 р. Його стаття “До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р.” написана на основі тематичної роботи. Помилки методологічного характеру допущені і в статті “До питання про виникнення і організаційне оформлення КПСГ (1919–1923 рр.)”¹⁹.

І. Крип’якевич і М. К. Івасюта ствердили, що у виступах на партійних зборах, Науковій раді в 1958–1959 рр. О. Карпенко визнав свої помилки, обіцяв їх виправити. Враховуючи це, партійні збори Інституту обмежилися лише попередженням.

У липні 1959 р. подав новий варіант тематичної роботи “Жовтнева революція і революційний рух на західноукраїнських землях (1917–1920 рр.)”. У процесі обговорення цієї роботи у відділі історії Інституту 15 липня 1959 р., за словами авторів характеристики, “було виявлено, що автор продовжує стояти на антинаукових позиціях. Комісіями по перевірці роботи тов. Карпенка О. Ю. встановлено, що він за рахунок недовиконання планових робіт неодноразово подавав до видання позапланові роботи”²⁰.

¹⁷ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. ф. 1 Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, оп. 3-ос, спр. 98, арк. 86.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

Висновок директора і секретаря партбюро за цих умов був прогнозований: “Вказані факти свідчать про те, що тов. Карпенко недостатньо працює над підвищенням ідейно-політичного рівня, не критично відноситься до своїх помилок та несерйозно ставиться до виконання тематичного плану”²¹.

Наукова рада Інституту суспільних наук АН УРСР 30 вересня 1959 р. розглянула питання про заміщення штатних посад старших наукових співробітників відділу історії України. Голова конкурсної комісії Ю. М. Захарук інформував, що на заміщення штатних посад старших наукових співробітників відділу історії України подали заяви Є. А. Яцкевич і О. Ю. Карпенко.

На засіданні зачитано характеристику конкурсної комісії про наукову діяльність О. Карпенка: “О. Ю. Карпенко, 1921 р. народження, кандидат історичних наук, в Інституті суспільних наук працює з 1952 р. (на посаді старшого наукового співробітника з 1953 р.). Має 26 друкованих праць, серед них монографія. До виконання тематичного плану відноситься несерйозно, нехтуючи ним ради видання позапланових робіт. В своїх друкованих роботах і ще недрукованій тематичній роботі допустив серйозні помилки методологічного характеру, які гостро критикувалися в пресі і науковою громадськістю. До своїх помилок відноситься некритично. В останньому варіанті тематичної роботи, які обговорювалися в липні ц. р. (1960 р. – *I. С.*), незважаючи на визнання своїх помилок раніше, він знову висвітлює події в Східній Галичині початку листопада 1918 р. з антинаукових позицій”²². Конкурсна комісія не рекомендувала Науковій раді кандидатуру О. Ю. Карпенка для залишення на посаді старшого наукового співробітника відділу історії України. Лічильна комісія у складі О. І. Дея, О. П. Черниша, В. Л. Карпової провела таємне голосування. З 20 членів Наукової ради на засіданні були присутні 16 членів. “За кандидатуру О. Карпенка подано 5 голосів, проти – 11”²³ – зазначено у витязі з протоколу № 8 засідання Наукової ради Інституту суспільних наук АН УРСР.

Відтак 14 жовтня 1960 р. Бюро Президії АН УРСР постановило: “14. Вважати звільненим з 1 жовтня 1960 р. кандидата історичних наук Карпенка Олександра Юхимовича з посади старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук АН УРСР за власним бажанням у зв’язку з переходом до Львівського держуніверситету”²⁴. Цю постанову підписали Президент АН УРСР академік О. Палладін і в. о. головного вченого секретаря Президії АН УРСР К. Ситник. Звертаю увагу, що попри нищівність критики поглядів, О. Карпенкові дали можливість сформулювати заяву про звільнення “за власним бажанням” і перейти на роботу до Львівського державного університету. На нашу думку така “м’якість” зумовлена двома обставинами: 1) О. Карпенко був таки учасником

²¹ Архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. ф. 1 Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, оп. 3-ос, спр. 98, арк. 86.

²² Там само, арк. 85.

²³ Там само.

²⁴ Там само, арк. 77.

війни, офіцером Червоної армії; 2) за походженням він – наддніпрянець. Народженому в Галичині такі ідеї так легко не простили б.

Отже, восьмирічна наукова і науково-організаційна діяльність в Інституті суспільних наук АН УРСР (1952–1960) відомого українського історика, педагога, краєзнавця Олександра Карпенка – це період формування і становлення як історика-дослідника, науковця. Підкреслимо працю відомого історика в Інституті варто поділити хронологічно на два етапи: 1) 1952–1956; 2) 1956–1960. Перший період характеризувався передусім багатогранною науковою діяльністю: а) у лютому 1953 р. захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему: “Селянські повстання у Львівському воєводстві в 1932–1933 рр.” в Інституті історії АН УРСР; б) на основі матеріалів зазначеної дисертації підготовано монографію “Селянські повстання в Польщі в 1932–1933 рр.” (1955); в) надруковано сім статей у наукових журналах і підготовано до друку п’ять статей та ін. Позитивними були відгуки директорів Інституту – О. Нестеренка та І. Крип’якевича про наукову і науково-організаційну діяльність молодого дослідника на посадах ученого секретаря Інституту суспільних наук АН УРСР, старшого наукового співробітника відділу нової історії, члена Наукової ради Інституту та ін. Натомість у 1956–1960 рр. О. Карпенко вперше відчув тиск тоталітарної системи на гуманітарну науку в УРСР. Його виступ на науковій конференції 1956 р., статті, присвячені утворенню ЗУНР, викликали особливе занепокоєння в ідеологів (“кураторів”) гуманітарної науки, нищівну критику з боку партійної номенклатури та звинувачення в “українському буржуазному націоналізмі”. Зрештою, ці обставини й змусили покинути працю в Інституті суспільних наук у 1960 р.

OLEXANDER KARPENKO IN THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES: THE FORMATION OF A SCIENTIST (1952–1960)

Ihor SOLIAR

Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, National Academy of Sciences of Ukraine
Kozelnytska str., 4, Lviv, 79026, Ukraine
e-mail: isoliar@ukr.net

The article analyzes the scientific and organizational activities of Oleksandr Yukhymovych Karpenko (1921–2013) – a famous Ukrainian historian, teacher, local historian. Eight years of work at the Institute of Social Sciences of the USSR Academy of Sciences (1952–1960) is a period of formation of Alexander Karpenko as a historian-researcher and scientist. The work of the famous historian at the Institute is divided into two stages: 1) 1952–1956; 2) 1956–1960. The first period was characterized primarily by multifaceted scientific activity. In February 1953 he defended his dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences on the topic: “Peasant uprisings in the Lviv region in 1932–1933.” at the Institute of History of the USSR in the Academy of Sciences. On the basis of the materials of the mentioned dissertation he prepared the monograph “Peasant uprisings in Poland in 1932–1933” was. (1955); Additionally, seven articles were published in scientific journals and five articles were prepared for publication. The second period (1956–1960) was much more difficult for Karpenko, as he was the first to feel the pressure of the totalitarian system on the humanities in the USSR. His speech at a

scientific conference in 1956 as well as his articles on the formation of the Western Ukrainian People's Republic aroused devastating criticism from the party nomenklatura. In the end, these circumstances forced him to leave the Institute of Social Sciences in 1960. The article is written mainly on the materials of the personal file of Karpenko, which is stored in the Ivan Kryp'yakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Keywords: Oleksandr Karpenko, scientific activity, Institute of Social Sciences of the USSR Academy of Sciences, revolutionary movement in Western Ukraine (1918–1939).

REFERENCES

- Arkhiv Instytutu ukrainoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy, fond 1 Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrainy, op. 3-os, spr. 98, ark. 47–103. (in Ukrainian)
- Badiak, V. "Oleksandr Karpenko ochyma studenta i naukovtsia". *Halychyna*. 2001. № 5/6: 43–50. (in Ukrainian)
- Velykochyi, V., Zhernoklieiev, O., Volosianko, L. "Oleksandr Yukhymovych Karpenko: ivano-frankivskiyi period zhyttia i tvorchosti". *Halychyna*. 2001. № 5/6.: 35–42. (in Ukrainian)
- Velykochyi, V. S., Kuhutiak, M. V., Raikivskiyi, I. Ya. "Do 90-richchia doktora istorychnykh nauk, profesora O. Yu. Karpenka". *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 2011. № 3: 221–223. (in Ukrainian)
- Herasymenko, M. P., Kravets, M. M., Kovalchak, H. I. "Do pytannia pro kharakter podii u Skhidnii Halychyni na pochatku lystopada 1918 r.". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1959. № 3: 88–94. (in Ukrainian)
- Karpenko, O. Yu. "Vplyv Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii na pidnesennia revoliutsiinoho rukhu v Zakhidnii Ukraini v 1918–1923 rr.". *Naukova konferentsiia istorykiv: Tezy dopovidei i spivdopovidei*. Lviv, 1956: 3–4. (in Ukrainian)
- Karpenko, O. Yu. "Do pytannia pro kharakter revoliutsiinoho rukhu u Skhidnii Halychyni v 1918 r.". *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*. Vyp. 1. Kyiv, 1957: 59–90. (in Ukrainian)
- Karpenko, O. Yu. "Lystopadova 1918 r. natsionalno-demokratychna revoliutsiia na zakhidnoukrainskykh zemliakh". *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*. 1993. № 1: 23–31. (in Ukrainian)
- Karpenko, O. Yu. "Utvorennia Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky – vikopomnyi chyn ukrainskoho narodu". *Mizhnarodna naukova konferentsiia, prysviachena 75-richchiiu Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky, 1–3 lystopada 1993 r.: Materialy*. Ivano-Frankivsk, 1993: 6–8. (in Ukrainian)
- Kobuta, S. "Naukovets i partiino-ideolohichna systema: dokumenty i materialy". *Halychyna*. 2001. № 5/6: 51–72. (in Ukrainian)
- Kobuta, S., Mytsan, K. "Zhyttia, prysviachene sluzhinniu nautsi: do 80-littia profesora O. Yu. Karpenka". *Halychyna*. 2001. № 5/6: 21–34. (in Ukrainian)
- Kompaniyets, I. I. "Vplyv idei Velykoho Zhovtnia na rozvytok vyzvolnoho rukhu v Halychyni, Bukovyni i Zakarpatskii Ukraini (1917–1918 rr.)". *Z istorii borotby za vstanovlennia radianskoi vlady na Ukraini*. Kyiv, 1957: 241. (in Ukrainian)
- Kompaniyets, I. "Pravdyvo vysvitliuvaty istoriiu revoliutsiinoho rukhu na zakhidnoukrainskykh zemliakh". *Radianska Ukraina*. 10 veresnia 1958. (in Ukrainian)
- Kononenko, V. "Istoryk, pedahoh, hromadianyn (slovo pro Oleksandra Karpenka)". *Halychyna*. 2001. № 5/6: 9–10. (in Ukrainian)
- Pendzei, I. V. "O. Yu. Karpenko ta radyanska istoriografii ZUNR". *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*. 2015. № 3: 137–153. (in Ukrainian)

- Siromska, H., Siromskyi, R. “Tse proiavy ideolohichnoi borotby, a my inkoly nedootsiniuiemo yikh”. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*. 2014. Vyp. 50: 518–546. (in Ukrainian)
- Slyvka, Yu. “Lvivskyi period naukovo-pedahohichnoi diyalnosti Oleksandra Karpenka (1949–1978 rr.)”. *Halychyna*. 2001. № 5/6: 11–20. (in Ukrainian)
- Sudakov, V. A. “Borba za sovetskuyu vlast na Zapadnoi Ukraine (1918–1919 hh.)”. *Dopovidi ta povidomlennya Lvivskoho derzhavnoho universytetu*. Vyp. 7. Ch. 2. Lviv, 1957, 20. (in Russian)
- Zhernokleiev, O. “80-richchia doktora istorychnykh nauk, profesora O. Karpenka”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2002. № 1: 154–156. (in Ukrainian)

ВІЙСЬКОВА ТА ВОЄННА
ІСТОРІЯ

MILITARY AND WAR HISTORY

УДК 94:[351:355.3.073.53](477:18)''1850/1914'' DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3630>
ORCID ID: 0000-0002-9191-6537

ПІДГОТОВА ОБОРОНИ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ФОРТЕЦЯ МИКОЛАЇВ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історії середніх віків і візантиністики
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: lev67420@ukr.net

Розглянуто проблеми підготовки оборони Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на прикладі розгортання будівництва і використання фортеці Миколаїв над Дністром. Розкриті ідеї побудови оборони, принципові зміни фортифікації в означений період (стрільба із закритих позицій та використання фугасних стрілен) і розташування, типи й особливості укріплень фортеці Миколаїв на різних етапах будівництва. Показано як розгорталася будівництво, дискусії навколо принципів оборони Галичини, створення нової інфраструктури з мережею залізниць, доріг з твердим покриттям, залізничних і шосейних мостів, зміни політичної кон'юктури (передовсім австро-російських відносин), діяльності російської розвідки ("справа Редля") і галицьких москвофілів. Особлива увага приділена подіям навколо фортеці в ході Галицької битви 1914 р. та польсько-української війни 1918–1919 рр., зокрема участь у цих подіях відомих полководців Конрада фон Гетцендорфа, Бема-Ермолі, Брусілова, Корнілова, Денікіна, Курмановича і Грекова. Висвітлено епізоди здобуття фортеці російським військом і боїв навколо неї. Миколаївська фортеця одна з найкраще збережених пам'яток фортифікації Першої світової війни та території України. Але в наші дні є спроби знищити залишки фортеці та розгорнути на її території кар'єри для добування піску.

Ключові слова: оборона Галичини, фортеця Миколаїв, Конрад фон Гетцендорф, Брусілов, Денікін, Корнілов, Курманович, Греков.

Від того часу, як після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р. Галичина ввійшла до складу імперії Габсбургів як Королівство Галиції і Лодомерії, з'явилася проблема оборони цієї території від непростого сусіда – Російської імперії. До середини ХІХ ст. європейські політики нарешті зрозуміли, що постійні російсько-турецькі конфлікти диктуються не бажанням полегшити долю єдиновірних православних християн, які потерпають під мусульманським гнітом, а стремлінням Російської імперії опанувати Боспор і Дарданелли і вийти до Середземного моря. Цісар Франц Йосиф І, якому імператор Микола І допоміг придушити угорську революцію 1848–1849 рр., вагався. Кращий з австрійських полководців ХІХ ст. фельдмаршал Йозеф Радецький (2.11.1766–5.01.1858), під чийми знаменами галицькі і буковинські хлопці здобували перемоги в Італії, звернув увагу на російську небезпеку ще під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр., коли росіяни легко опанували гирло Дунаю, який був головною артерією імперії Габсбургів. Розглядаючи можливість війни з Росією, Йозеф Радецький,

якому пізніше в 1849 р. цар Микола I присвоїв чин генерал-фельдмаршала російської армії і призначив шефом Білоруського гусарського генерал-фельдмаршала графа Радецького полку, дійшов висновку, що обороняти територію Королівства Галіції і Лодомерії та її столицю Львів немає сенсу. Він пропонував зосередити військо на південних схилах Карпат перед виходами з гірських долин, прикриваючи басейн Дунаю і спираючись на довгочасні фортифікації, які би дозволили спинити противника і зосередити переважальні сили на потрібних напрямках¹. Авторитет Радецького в армії був беззаперечний². Його не змогли підважити навіть такі відомі військовики як генерал-фельдмаршал ерцгерцог Йоган фон Габсбург (20.01.1782–11.05.1859), який пропонував збудувати фортецю у Перемишлі³, та провідний австрійський фортифікатор генерал-майор ерцгерцог Максиміліян фон Габсбург-д'Есте (14.07.1782–1.06.1869)⁴, який пропонував звести укріплення у Львові та Стрию⁵. Гостра дискусія між австрійськими військовими авторитетами з приводу оборони Королівства Галіції і Лодомерії тривала до 1850 р., коли Центральна фортифікаційна комісія під головуванням фельдцейхмайстра Генріха Германа фон Гесса (17.03.1788–13.04.1870)⁶ дійшла висновку про передовий рубіж на Дністрі і необхідність побудови флангових фортець у Кракові, Перемишлі та Заліщиках і проміжного тот-де-пону (передмостового укріплення) в Розвадові під Миколаєвом. Львів через своє розташування у 3–4 денних переходах від кордону розглядався як допоміжний пункт між укріпленнями над Сяном і Дністром. Тому окрім цитаделі, будівництво якої розпочалося у 1849 р., нових укріплень тут не передбачалося⁷.

¹ Joseph Radetzky. "Militärische Betrachtung der Lage Österreich". [w:] *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlas des k. k. Österreichischen Feldmarschalls Grafen Radetzky*. (Stuttgart–Augsburg, 1858), 423–451.

² Constantin von Wurzbach. "Radetzky Joseph Graf". [w:] *Biographisches Lexikon des kaiserthums Österreich*. 24 Theil. (Wien, 1872), 177–193; Alan Skid. *Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius*. (London, 2011), 296 p.

³ Anton Schlosser. "Johann Erzherzog von Österreich". [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. (Leipzig, 1981), 281–305.

⁴ Maximilian Jozeph von Österreich-Este. *Versuch eines Kriegs – Systemes des österreichischen Kaiserthumes*. (Wien, 1850), 47 s.

⁵ Erich Hilbrand. "Maximilian Jozeph Erzgerzog von Österreich-Este". [w:] *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bd. 5. (Wien, 1975), 168.

⁶ Колишній начальник штабу в Італійській армії фельдмаршала Радецького, авторитетний генерал, пізніше фельдмаршал (Constantin von Wurzbach. "Hes, die Freiherr von". [w:] *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 8 Theil. (Wien, 1862), 415–423).

⁷ Олександр Дедик. "Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації та фортифікації". [w:] *Цитаделя*. (Львів, 2013), ч. 1 (9), 20–30.

Чергова російсько-турецька (Кримська) війна розпочалася в 1853 р. У 1854 р. розпочалося і будівництво фортеці Заліщики, тот-де-пону у Розвадові під Миколаєвом та додаткових укріплень в Галичі–Мартиніві і у Львові⁸.

Міст через Дністер в районі Розвадова поблизу Миколаєва мав прикрити тот-де-пон (Grückerkopf) у складі 7 редутив⁹ і 1 люнета¹⁰, розташованих на висотах довкола Розвадова, над Миколаєвом з південної сторони та Дроговижем. Місто не було охоплено до системи укріплень і містилося перед фронтом в зоні дії артилерії укріплень. Три редути були розташовані на схилах горба між Дроговижем і Миколаєвом, два – на схилах гори *Луна* над містом з південного боку, по одному на флангах біля Дністра – при дорозі з північного заходу в с. Розвадів та з південного сходу з Верина до Розвадова. Люнет містився із західного боку гори *Луна*, котролюючи відтинок Львівського тракту на дільниці з Миколаєва до Розвадова. Редути були розраховані на 3–4 гармати та 1–3 гавбиці і піхотну півсотною прикриття. Проміжки між ними були в межах 700–1000 м, що дозволяло ефективно обстрілювати їх не лише з гармат, але і з кулеметів та гвинтівок¹¹. Будівництво розпочалося 7 листопада 1854 р. Загальне керівництво роботами зі зведення укріплень провадив піонерний (саперний) лейтенант Гуттер, будівництво кожного об'єкту – піонерний унтер-офіцер, у розпорядженні якого було 6–7 піонерів та до 200 піхотинців¹². Будівництво припинили на початку квітня 1856 р. після підписання Паризького миру.

Редути залишилися незакінченими – без палісадів та блокгаузів у горжах. Їх просто покинули і ніхто ними не опікувався. Фельдцейхмайстер Франц фон Куненфельд (15.07.1817–25.05.1896), новий військовий міністр (1868–1874), теж вихованець Радецького, дотримувався однакових з ним поглядів¹³ і мав вплив на спадкоємця престолу ерцгерцога Рудольфа, а крім того вважав за потрібне вступити в наступальний союз з Росією та Францією проти Пруссії, яка рвалася до європейської гегемонії, готовий відмовитися від активної балканської

⁸ Модест Богданович. *Восточная война 1853–56 гг.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1876), 272–275; Eduard von Steinitz, Teodor Brosch. *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzendorf.* [Klasyka architektura militaris. Т. 5]. (Pultusk, 2007), 9; Тарас Піняжко. *Львівська Цитадель.* (Львів, 2008), 25–27.

⁹ Редут – замкнені укріплення кругової, прямокутної, квадратної чи правильної багатокутної форми з ровом, валом із земляною ступінню для розміщення стрільців та гармат, внутрішнім ровом для укриття залоги та горжовим фасом з проходом, за яким облаштовувався насип для стрільців (Леонтій Войтович. “Еволюція системи фортифікації. Бастіонна система”. [w:] *Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва.* Т. 2. (Харків, 2018), 95–96).

¹⁰ Люнет (франц. *lunettes – окуляри*) – польові або фортечні укріпленням, повністю відкриті з горжі (тильної сторони) із одним або двома *фасами* і двома *фланками*. (Ibidem, 96).

¹¹ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення 1854–1914 рр. (Grückerkopf Mikolajow–Rozwadow)”. [w:] *Збірник матеріалів: Археологія і фортифікація України.* (Кам’янець-Подільський, 2019), 165–166.

¹² Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, Ч. 1 (9), 26–27.

¹³ Franz Kuhr. *Der Gebirgskrieg.* (Wien, 1870), 129–141.

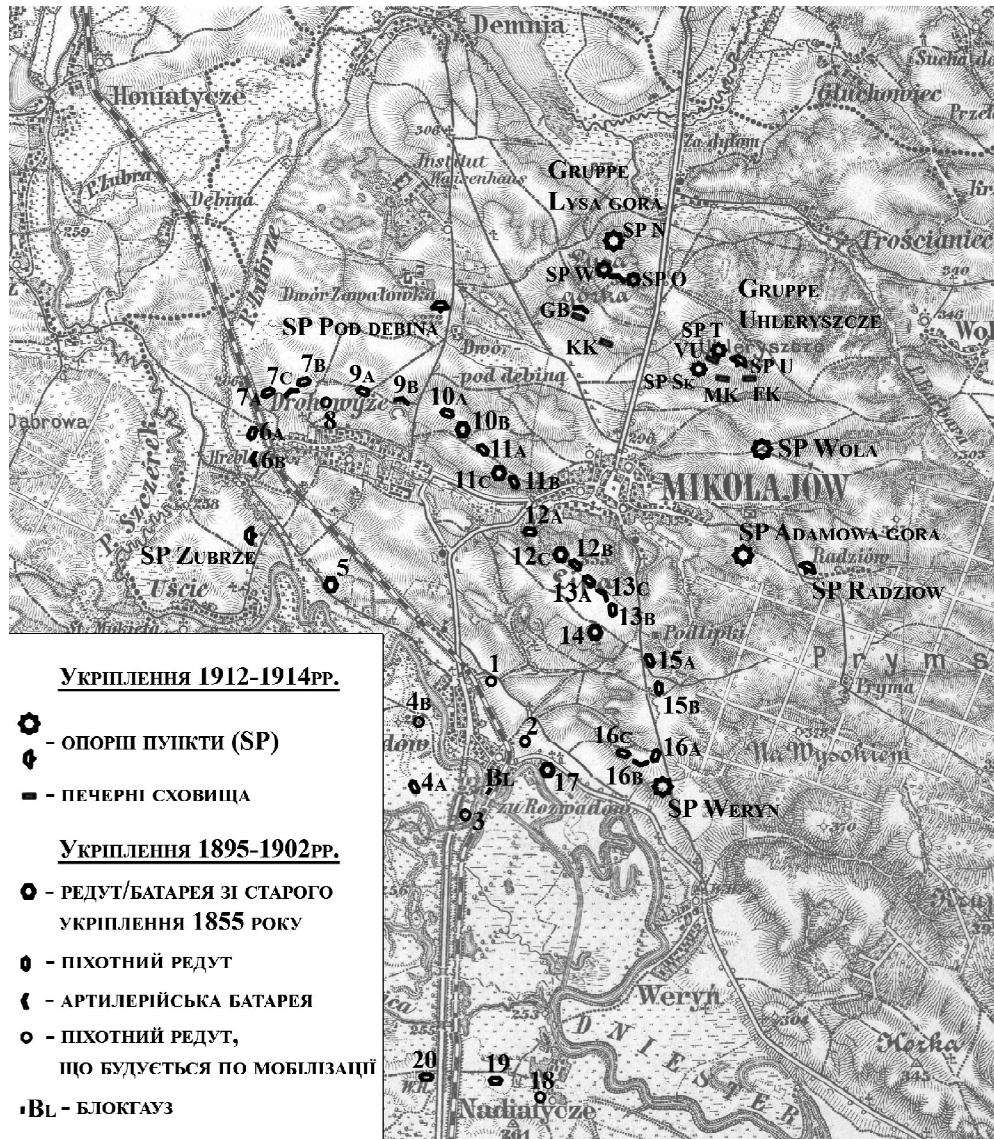

Схема укріплень фортеці Миколаїв над Дністром (початок XX ст.)

політики¹⁴. Його попередник на уряді військового міністра (1867–1868), а потім начальник Генерального штабу фельдцейхмайстер Франц фон Йон (20.11.1815–25.05.1876) у 1874 р. взагалі відкинув варіант оборони за Карпати, пропонуючи використати цю територію як плацдарм для наступу. Цю ідею підтримав наступний начальник Генерального штабу фельдмаршал-лейтенант Антон фон Шенфельд, який восени 1877 р. у запропонованому плані війни проти Росії передбачав успіх такого наступу за рахунок швидшого розгортання мобілізації, що дозволяла збудована мережа залізниць¹⁵.

У 1879 р. Австро-Угорська імперія уклала союз з новоутвореною Німецькою імперією, до якого невдовзі приєдналася Італія. В 1880 р. старі закинені укріплення оглянула спеціальна комісія. Значення Розвадова, через який пройшла залізниця з мостом, ще більше зросло. Будівництво цієї вітки через Карпати інтенсивно продовжувалося. Комісія вирішила відновити і добудувати старі укріплення, посиливши їх ще кількома об'єктами. Окрему оборону мали отримати залізнична станція та залізничний міст¹⁶. Два укріплення, об'єднані стрілецьким окопом з бруствером, мали прикривати безпосередньо залізничну станцію з боку Миколаєва. Ще два укріплення мали бути зведені на правому березі Дністра біля мосту, а ще два – на віддалі трьох кілометрів по обидва боки від колії та львівського тракту. Поблизу Прийми у лісі мав бути зведений блокгавз¹⁷. Австрійське командування побоювалося рейдів численної російської кінноти, від яких мала захистити кругова оборона залізничних мостів та станцій. Був врахований досвід англійців захисту залізничних станцій в ході Англо-бурської війни 1898–1902 рр. Були розроблені спеціальні проекти типових оборонних споруд для захисту залізничних станцій та тунелів з товщиною стін до 50 см, розрахованих на захист від вогню карабінів та кулеметів, які були на озброєнні російської кавалерії¹⁸.

¹⁴ Franz Ilwof. “Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnfeldo. [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 51. (Leipzig, 1906), 422–428; Brigitte Hamann. *Kronprinz Rudolf. Ein Leben*. (München, 2007), 351–354.

¹⁵ Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, Ч. 1 (9), 27–28.

¹⁶ Waldemar Brzoskwinia, Piotr Bujas. “Ufortyfikowanie strażnice kolejowe w Galicje na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony. [w:] *Forteca*. 1997, nr. 2 (2), 21–34; Michał Baczkowski. „Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135.

¹⁷ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піяжко. “Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення”, 166.

¹⁸ Janusz Bogdanowski. “Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914”. [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 12. (Warszawa, 1966), cz. 1, 72–96; Michał Baczkowski. “Austro-Węgierska inwestycje militarne w Galicje w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötzendorfa”. [w:] *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi*. Ed I. Poczyńska. (Kraków, 2002), 111–122; Idem. “Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. [w:] *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135; Filip Suchoń. “Brytyjskie strażnice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902”. [w:] *Infort*. (2009), nr. 22, 51–59; Filip Suchoń, Olesiak Justyna. *Zespół ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej*. [w:] *Malopolska*. T. XXI. (Kraków, 2019), 89–107.

Наприкінці XIX ст. в Австро-Угорщині почалося певне економічне піднесення. Введення в експлуатацію нових залізничних ліній привело до росту збуту сільськогосподарських товарів. Була потреба в сировині, поширення отримали технічні культури (цукровий буряк, льон, конопля), переробка яких стала глибшою¹⁹. Навіть у Галичині почало розвиватися розведення тутового шовкопряда. Політики говорили про розброєння, відкриття кордонів та демократичні перетворення. А поряд з тим, непомітно для стороннього ока, головні європейські держави готувалися до війни²⁰.

Новий етап будівництва миколаївської фортеці припав на 1895–1902 рр. Були враховані зміни в інженерному мистецтві. З восьми старих укріплень шість перебудували, одне реконструювали без перебудови, а одне, напівзруйноване, залишили. На станції збудовано кам'яний двоповерховий блокгавз²¹. У перебудованих укріпленнях піднімали бруствери і ставили дерев'яні дашки для захисту від шрапнелі. В той час також почали споруджувати чотири нові опорні пункти (форти): Зубра, Дубина, Адамів форт та Верин²². Всього було збудовано 21 піхотний редут та 9 артилерійських батарей²³.

Росія не шкодувала фінансів, щоб поширювати свій вплив на слов'янське населення Австро-Угорщини, підтримуючи різні слов'янофільські течії, що в середовищі галицьких українців, котрі називали себе *русинами*, з русофільських поступово трансформувалися у відверте москвофільство. Лідерами москвофілів виступали священики, які мали значний вплив на сільську і міщанську еліту, тому російська розвідка легко знаходила серед них конфідентів і отримувала достатньо детальну інформацію про будівництво і стан укріплень на території

¹⁹ Кирилл Виноградов. “Некоторые особенности экономического развития Австро-Венгрии накануне Первой мировой войны”. [w:] *Ученые записки Ленинградского гос. ун-та*. Вып. 23. (Ленинград, 1955), 67–91.

²⁰ Андрей Зайончковский. *Подготовка России к мировой войне в международном отношении*. (Москва, 1926), 440.; Эмиль Людвиг. *Последний Гогенцоллерн*. (Ленинград, 1929), 316.; Eduard von Steinitz. Edmund Glaise von Horstenau. *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hutzendorf*. (Wien, 1937), 140.; Александр Могилевич, Михаил Айрапетян. *На путях к мировой войне 1914–1918 гг.* (Москва, 1940), 294.; Валерий Бовыкин. *Из истории возникновения Первой мировой войны: Отношения между Россией и Францией в 1912–1914 гг.* (Москва, 1961), 208.; Анатолий Игнатьев. *Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908–1914 гг.)*. (Москва, 1962), 400.; Игорь Бестужев. “Борьба в России по вопросам внешней политики накануне первой мировой войны”. [w:] “*Исторические записки*”. Т. 75. (Москва, 1965), 44–85; Кирилл Виноградов, Юрий Писарев. “Главные направления внешней политики Австро-Венгрии”. [w:] “*Вопросы истории*”. (Москва, 1966), № 6, 84–101; Fritz Fischer. *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914*. (Düsseldorf, 1969), 805 s.

²¹ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення”, 166.

²² Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, Ч. 1 (9), 29–30.

²³ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення”, 167.

Східної Галичини²⁴. Тому підполковник Генштабу Росії Сергій Потоцький (1877–1954), спираючись на інформацію військової розвідки, написав, що подвійний тот-де-пон Миколаїв має по восьмикілометровій дузі 27 укріплень (“при цьому укріплення правого флангу вразливіші, бо огляду і обстрілу перешкоджає ліс”)²⁵.

Коли стало зрозумілим, що партнери по коаліції Німеччина та Австро-Угорщина все більше розходяться у планах майбутньої війни, почався складний етап узгодження. Німецький план Шліффена передбачав стрімким ударом швидко вивести з війни Францію (своєрідне повторення успіху франко-пруської війни 1870–1871 рр.)²⁶. За цей час Австро-Угорщина повинна була вистояти проти Росії, відволікати її сили допоміжним ударом на Варшаву. Сама ж Австро-Угорщина бачила свій інтерес у завоюванні Балкан, тим більше, що очікувалося: сателіти Росії – Сербія та Чорногорія – виступлять на її боці. Небезпека для коаліції з боку величезної російської армії була очевидна, тим більше, що володіючи Варшавою і більшою частиною Польщі, Росія могла відрізати Східну Прусію і, навіть, повести наступ на Берлін по прямій лінії. Тому німці насичували свою оборону фортифікаційними спорудами. Плани Росії щодо Галичини були відомі. Сил для війни на два фронти Австро-Угорщина, яка економила на військовому бюджеті, не мала. Наступати на варшавському напрямку, щоб відволікти росіян від Галичини, можна було лише за умов зустрічного удару німців зі Східної Прусії. Але німці хотіли спочатку вивести з війни Францію і намагалися всі сили зосередити саме на Західному фронті. Тому начальник Генерального штабу генерал від інфантерії Франц Ксавер Йосиф барон Конрад фон Гетцендорф (11.11.1852–25.08.1925), спираючись на розробки попередників, бачив єдино можливий напрямок для удару по Росії, який би відволік її сили – неочікуваний наступ з Галицького плацдарму, де залізнична мережа дозволяла швидше від противника розгорнути потрібні сили²⁷. Розгортання сил мало відбуватися за Сяном, Верещицею та Дністром, тому на цій дузі планувалося додатково укріпити, крім Перемишля, ще й Галич та Миколаїв, а також Львів, як передовий пункт розгортання.

²⁴ Олексій Сухий. *Від русофільства до москвофільства (російський чинник в громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті*. (Львів, 2003), 498 с.; Віталій Гайсенюк. *Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918)*. (Чернівці, 2017), 90–149.

²⁵ Сергей Потоцкий. “Австро-Венгрия. Военно-географический очерк и вооруженные силы”. [w:] *Военная энциклопедия*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1911), 75.

²⁶ Gerhard Ritter. *Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen*. (München, 1956), 201 s.; Annika Mombauer. “Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlieffen Plan”. [w:] *Journal of Strategic Studies*. Vol. 28. 2005, 857–885; *Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente*. Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. (Paderborn: Schoeningh, 2006), 496 s.

²⁷ Rudolf Kiszling. “Franz Graf Conrad von Hötzendorf”. [w:] *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. (Wien, 1974), 39–46.

Нове загострення викликала *Балканська криза 1912–1913 рр.* та блискучий успіх російської розвідки. Російський військовий агент (так тоді називали військових аташе) при австрійському дворі полковник Митрофан Марченко (3.09.1866–7.07.1932) зумів змусити працювати на російську розвідку самого начальника контррозвідки австрійського генштабу полковника Альфреда Редля (14.03.1864–25.05.1913), скориставшись, що той захоплювався вродливими юнаками. У австрійському війську офіцерів-гомосексуалістів проганяли з ганьбою. У Редля не було вибору. Він сфотографував і видав російській розвідці мобілізаційний план Австро-Угорської армії (план “R”), в числі переданих документів були також і плани фортеці Миколаїв²⁸.

Російське командування було здивоване і захоплене сміливістю австрійського плану²⁹. Складніше було Конрадові фон Гетцендорфу. Він мусив відмовитися від ідеї несподіваного удару з Галичини. Спираючись на Карпати і Перемишль та Краків, генерал Конрад сподівався утриматися, прикрившись заболоченою місцевістю між Сяном, Верещицею до Дністра, а далі Дністром, а всі можливі сили (вільні від операції в Сербії) кинути для атаки лінії Томашів-Холм-Люблін у фланг польського виступу. В такій спосіб він сподівався відтягнути російські армії від Дністра. Ця ідея сподобалася німцям, які побоювалися російського наступу в Сілезії, і вони пообіцяли виділити сили для зустрічного удару на Седліц. Львів мав бути залишений. Мабуть, щоб збити з пантелику російську розвідку, відновилися інтенсивні фортифікаційні роботи на його околицях, розпочаті ще 1887 р.³⁰. За цих умов обидва тот-де-пони у Галичі та Миколаєві отримували ключове значення і саме туди були кинені основні ресурси у 1913–1914 рр.³¹

На цей раз швидкими темпами споруджувалася нова лінія оборони північніше Миколаєва з використанням кам’яно-бетонних споруд, підземних ходів та бліндажів з чотирма опорними пунктами (фортами): Лиса гора, висота 363, Воля та Радів³². Тепер тот-де-пон (передмостова фортеця) Миколаїв двома дугами

²⁸ Михаил Мильштейн. “Дело полковника Редля”. [w:] “Военно-исторический журнал”. (Москва, 1966), № 1, 47–56; Georg Markus. *Der Fall Redl*. (Wien–München, 1984), 286 s.; Manfred Rauchensteiner. “Redl Alfred”. [w:] *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. (Berlin, 2003), 244–245; Verena Moritz, Hannes Leidinger. *Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten*. (Wien, 2012), 320 p.; Леонтій Войтович. “Зрада полковника Редля і обговорення Миколаївської фортеці у російській військовій пресі напередодні Першої світової війни”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 56–59.

²⁹ Юрий Данилов. *Россия в Мировой войне 1914–1915 гг.* (Берлин, 1924), 75–101; Андрей Зайончковский. *Подготовка России к мировой войне в международном отношении*. (Москва, 1926), 417–418.

³⁰ Tadeusz Pawlik. *Bitwa pod Lwowem*. (Warszawa, 1932), XI+341+XVII s.; Олександр Волков. “Австрійські укріплення кінця XIX – початку XX ст. на околицях Львова”. [w:] *Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація*. (Львів, 2009), № 19, 154–156.

³¹ Michał Baczkowski. “Awstro-Węgierskie inwestycje militarne w Galicji w planach strategicznych Franza Konrada von Hötzendorfa (1908–1914)”, 111–112.

³² Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”, 27–39.

прикривав мости через Дністер, займаючи величезну територію від р. Колодниці біля Дуброви до р. Щирки біля Устя. На крайніх флангах вже під час війни були облаштовані кулеметні гнізда і піхотні окопи. Сам генерал Конрад добре знав цю територію, ще будучи начальником штабу 11-ї піхотної дивізії у Львові (29.10.1883–1.11.1887)³³.

Генералітет вирішив звести нову північну лінію оборони з фортами *Лиса гірка*, *Углярище*, *Адамів форт*, де в одних з перших у Європі мала бути використана стрільба із закритих артилерійських позицій³⁴.

У новому вигляді фортеця Миколаїв була розрахована на дивізію. Мінімальна залага передбачалась у 10 тис. осіб. Фактично ж на початку війни тут було розташовано 2 батальйони 19-го полку ландштурму, 3 роти охорони мостів, 4-у роту 14-го піонерного (саперного) батальйону, 12-у роту 3-го полку фортечної артилерії, 4-у роту 9-го батальйону фортечної артилерії і артилерійський підрозділ

³³ August Urbański von Ostryniec. *Conrad von Hötendorf. Soldat und Mensch*. (Graz–Leipzig–Wien, 1938), 212; Oskar Regele. *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. (Wien–München, 1955), 122.

³⁴ У 1882 р. російський артилерист полковник Карл Гук видав працю “Закрита стрільба польовою артилерією”, де пропонував використовувати геометрію кутів до точок прицілювання, які могли бути у будь-якому напрямі відносно цілі. Це дозволило би розташувати артилерію за схилами горбів, ховаючи її від спостереження противника. Але проблема полягала у відсутності азимутального інструменту, який дозволив би це зробити. Цю проблему вирішили німецькі конструктори вже у 1890 р., сконструювавши *Richtfläche* (гарматний відкритий приціл, закріплений і вирівняний відносно ствола, який обертався і був здатний вимірювати великі кути). Першою стрільбу зі закритих позицій застосувала англійська польова артилерія 26 жовтня 1899 р. під час Англо-бурської війни. І вже в ході російсько-японської війни 1904–1905 рр. обидві сторони застосували артилерійську стрільбу із закритих позицій з використанням дальномірів і панорам та телефонного зв’язку. Від 1908 р. російська артилерія почала застосовувати новий німецький панорамний приціл Герца, який мав градування з п’ятихвилинним інтервалом, дециградах та мілсах (4320, 4000 або 6000/6300/6400 до кола). На маневрах у 1908–1909 рр. російська, німецька, австрійська та французька армії перевірили ефективність стрільби із закритих артилерійських позицій з використанням передових спостережних пунктів, зв’язаних з батареями польовими телефонами. Ці перевірки показали потребу не тільки маскування, але й швидкої зміни позицій артилерійських батарей, оскільки противник, засікши розташування батареї противника, отримав можливість накрити її шрапнеліним вогнем.

Стрільба з закритих артилерійських позицій висувала нові вимоги і до фортифікації. Тепер батареї можна було розміщати не на вершинах висот, а на їх протилежних схилах. При цьому каземати для розміщення особового складу та амуніції розгорталися у потернах, облаштованих в схилах цих висот. Укріплені кам’яною чи цегляною кладкою такі потерни зверху прикривалися ще й землею, що гасило ефективність при попаданні фугасних гарматнів. Такі батареї з’єднувалися з передовими командно-спостережними пунктами (КСП) підземним телефонним кабелем, що значно збільшувало його надійність. Самі КСП можна було розміщати у бетонних або броньованих постах, добре замаскованих. Для прикриття таких батарей на фронтальних схилах розгорталися піхотні позиції з кулеметними гніздами (Павло Ткачук. “Закриті артилерійські позиції у практиці фортифікації на початку Першої світової війни”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 46–48).

ландштурму. Всього на позиціях встановили 52 9-см гармати М75/96 та 6 фортечних 12-см гармат М61/95³⁵. Всього бл. 3,5 тис. осіб.

Найкраще збереглися укріплення форту Лиса гора (Тарандов), потерни-печери яких були здатні витримувати обстріли важкої артилерії³⁶. Потерни шириною 230–240 см, висотою 220–230 см із заокругленим склепінням та довжиною 20–25 м, з'єднані між собою переходами, призначалися не лише для захисту особового складу та збереження амуніції. Використання прив'язаних аеростатів та аеропланів дозволяло легко засікати батареї, тому їх потрібно було маскувати. Для фортечної артилерії, яка займала стаціонарні позиції на *барбетах* (відкритих майданчиках) потрібно було забезпечити можливість вести вогонь без втрат особового складу за умов протидії противника, який, отримавши необхідні параметри, міг обстріляти барбети шрапнеллю. За таких умов найкраще підходили потерни, куди можна було закотити гармати при загрозі обстрілу (ширина колії 1610-мм) і вхід до якої можна було закрити дерев'яним щитом, який оберігав від шрапнелі. Саме такий захист для фортечних батарей вважався перспективніший³⁷. І однією з перших, де це реалізували, була фортеця Миколаїв.

Одна з батарей фортечних 12-см гармат М61/95 з дальністю стрільби до 8 км містилася перед потернами (*печерами*) на барбетах, облаштованих на обвалованім майданчику на правому крилі форту *Лиса гора* (Тарандов), і тримала під обстрілом підходи до дефіле, через яке проходив львівський тракт до Миколаєва. Батарея була з'єднана телефонним зв'язком з командно-спостережним пунктом (КСП)³⁸. З боку поля ці батареї прикривала трирядна лінія польових укріплень, у системі яких були три батареї 8-см (фактично 76,5-мм) гармат М.17, розроблених теж на фірмі Шкода, з дальністю стрільби 6,7-кілограмовими гранатами до 7 км, кулеметні гнізда, спостережні пункти та бліндажі, з'єднані підземними галереями та ходами сполучення. Більшість цих об'єктів були муровані з каменю або мали залізобетонні перекриття, розраховані на захист від російської важкої артилерії 122- і 152-мм. Ці укріплення підсилювали звичайні окопи³⁹.

³⁵ Олександр Дедик. “Галичина у планах віденських стратегів”. [w:] *Цитаделя*. (Львів, 2014), ч. 11, 22–32.

³⁶ Krzysztof Matkowski, Zygmunt Dzielewski. “Druga bitwa pod Lwowem”. [w:] *Bellona*. Т. 92. (Warszawa, 1933), 89.

³⁷ Piarron de Mondésir. *La fortification cuirassée*. (Paris, 1909), 370 p.; Moritz von Brunner. *Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben*. (Wien, 1909), 149 s.; Константин Величко. “Новые форты Антверпена”. [w:] *Инженерный журнал*. (Санкт-Петербург, 1910), № 3, 46–47; Willibald Staveshagen. *Grundriss der befestigungslehre, sowie des verkehrs und nachrichtenwesens*. 4 aufl. (Berlin, 1910), 338 s.; Алексей Олейников. “Огонь по невидимой цели”. [w:] *Военно-промышленный курьер*. Вып. 9 (673). (Москва, 2017), 8.03.

³⁸ Цю споруду, яка збереглася, у Миколаєві неправильно називають дзотом (ДЗОТ – *деревянно-земляная огневая точка*).

³⁹ Максим Ющенко, Василь Петрик, Тарас Піняжко. “Миколаїв-Розвадівське передмістове укріплення (Brückenkopf Mikolajow am Dniester)”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 7–45.

За спорудження нової північної лінії оборони фортеці Миколаїв відповідав 10-й піонерний батальйон 24-ї дивізії інфантерії X (Перемишльського) корпусу. Графіті, яке залишили піонери (сапери) у потернах, можна бачити і нині. До роботи залучали вояків піхотних підрозділів, які допомагали саперам. Щоб зберегти таємницю, з місцевого населення до роботи безпосередньо на укріпленнях залучали лише мулярів, переважно поляків за національністю, яким довіряли більше. Українці своїм тягловим транспортом завозили на майданчики камінь з каменеломень у Демні та на Поляні і роздольську цеглу, вивозили пісок. З майданчиків матеріали забирали вже солдати. Працювали по найму і отримували високу платню⁴⁰. Сам район розташування будівництва фортів був огорожений і попереджувальні написи німецькою, українською і польською мовами попереджували про штрафи і можливе ув'язнення за перетин без дозволу. Ці заходи дали позитивні результати, бо росіяни довідалися про наявність довгочасних укріплень на новій північній лінії оборони лише під час безпосереднього контакту в ході бойових дій.

Війна розпочалася за несприятливих для австро-угорської армії умов. Але новий план генерала Конрада мав сенс і послабив наслідки зради Редля. Люблін-Холмська операція справді відволікла значні сили російського фронту. 8-а армія генерала від кавалерії Олексія Олексійовича Брусілова (31.08.1853–17.03.1926), найвидатнішого з російських полководців Першої світової війни, спочатку вдарила в порожнє місце, а пізніше, залишивши XXIV-й корпус для блокади фортеці Галич, почала активно наступати на захід. Командувач 2-ю австрійською армією генерал кавалерії Едуард Бем-Ермолі (12.02.1856–9.11.1941) відступав лівим берегом Дністра до ріки Гнилої Липи, на берегах якої розгорнулася грандіозна битва. Щоб прикрити дністерську лінію оборони поспіхом зі Сербії перекидалася група фельдмаршал-лейтенанта Германа Фрейгера Кевеша фон Кевешгаза (30.03.1854–22.08.1924). Цей угорський барон також був одним з кращих австрійських полководців. Війну він закінчив фельдмаршалом і був останнім австрійським верховним головнокомандувачем у 1918 р. Але сили були надто нерівні. Проти трьох корпусів Брусілова він міг протиставити лише один 12-й корпус⁴¹.

⁴⁰ В середньому 1 корона 20 галерів за день роботи (фунт яловичини коштував 56 галерів, коза – 20 крон), річна плата жандарма виносила 800 крон, тобто в середньому 3 крони 60 галерів за 1 день на службі) (Степан Качараба. “Участь населення Галичини у будівництві Дністровської лінії укріплень у 1911–1914 рр.” [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 60–62).

⁴¹ *Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.* Ч. 1. (Москва, 1922), 146–148; Franz Conrad von Hötzendorf. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918.* Bd. 4. (Wien, 1923), 52, 593–596, 603–610; Александр Белой. *Галицийская битва.* (Москва, 1929), 353; Андрей Зайончковский. *Мировая война 1914–1918 гг.* Т. 1. Кампании 1914–1915. (Москва, 1938), 68–70, 189–194, 200–202; Алексей Брусілов. *Мои воспоминания.* (Москва, 1963), 97–110, 124–127; Иван Ростунов. “Галицийская битва”. [w:] *История Первой мировой войны 1914–1918.* Т. 1. (Москва, 1975), 333–346; Norman Stone. *The Eastern Front, 1914–1917.* (London, 1998), 90–91; Джон Киган. *Первая мировая война.* (Москва, 2002), 199–200; Анатолий Уткин. *Первая мировая война.* (Москва, 2002), 147–148.

Спочатку залога Миколаєва була посилена 68-ю бригадою генерал-майора Людвіга Едлера фон Росслера із складу 34-ї піхотної дивізії, якою командував фельдмаршал-лейтенант Йосиф Ріттер Краутвальд фон Аннау (1856–1925). Дивізія прибула в липні із Трансильванії і особовий склад її полків складала переважно етнічні угорці. Поступово майже всі підрозділи залоги, окрім артилеристів і саперів, використали у битві на р. Гнила Липа і вони були розгромлені разом із 34-ю піхотною дивізією. У цілій фортеці Миколаїв залишився всього один 29-й угорський піхотний полк, яким командував полковник Троян Бачіла (23.12.1867–10.06.1931). За штатним розписом у полку мало бути 4411 осіб, в т. ч. 84 офіцери і 16 фенріхів. Але окремі підрозділи полку теж частково брали участь у битві на Гнилій Липі. Тому на початок російського наступу в залозі разом з артилеристами було не більше 4 тис. осіб⁴².

Після переможних операцій на Золотій Липі (26–28.08.1914) та Гнилій Липі (29–30.08.1914)⁴³ 8-а російська армія намагалася по фронті Ходорів–Галич перешкодити противникові відійти за Дністер. Австрійці відступали, залишивши Львів, куди 3-го вересня 1914 р. вступило російське військо. Одночасно 4 вересня 1914 р. австрійці залишили Галич. Кинувши 2-у зведену козацьку дивізію з Галича на Станиславів–Стрий, Брусілов спішно перекинув два корпуси ближче до Львова. За його наказом від 4 вересня 1914 р. VIII-й армійський корпус генерал-лейтенанта Радка Радко-Дмитрієва (6.10.1859–18.10.1918) і XXIV-й – генерала від інфантерії Афанасія Цурікова (13.06.1858–23.05.1922) мали оволодіти фортецею Миколаїв, розпочавши наступ після 15 години 5 вересня, коли мали підійти основні частини XXIV-го корпусу, рухаючись від Галича форсованим маршем. Тоді 10-а кінна дивізія генерал-лейтенанта графа Федора Келлера (24.10.1857–21.12.1918) висувалася на Янів (нині Івано-Франкове) із завданням провадити розвідку в напрямку Вербяни – Судова Вишня та з'ясувати, чи зайнята Городоцька позиція. В цей час 12-а кінна дивізія генерал-лейтенанта Олексія Каледіна (24.10.1861–11.02.1918) зосередилася поблизу Щирця із завданням розвідки цієї позиції на лінії р. Верещиці⁴⁴.

Протягом 4–5 вересня 1914 р. розвідка VIII-го корпусу встановила, що противник займає висоти фронтом на північ по обидві сторони від с. Луб'яни і далі на схід до Волі Великої, звідки фронт передової позиції повертав на південь до висоти “385”, східніше Розвадова. Проаналізувавши дані розвідки, генерал-лейтенант Радко-Дмитрієв, не підозрюючи про наявність тут потужних фортів

⁴² *Österreich-ungarns letzter Krieg 1914–1918*. Bd. 1. (Wien, 1931), 56–84; Евгений Румянцев. *Справочник по организации и составу австро-венгерской армии после проведения мобилизации в августе 1914 года*. (доступ отримано 20 вересня 2021): www.grwar.ru/library/Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/RM_AHA1914_4.html

⁴³ Дати за новим стилем.

⁴⁴ Валерій Грицюк, Андрій Науменко. “Здобуття російськими військами фортеці Миколаїв під час Галицької битви”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 49–52.

Лиса гірка і Углярище, вирішив, що з цього боку австрійці займають польові укріплення силами не більше дивізії з 3–4 батареями, що не могло створити значних перешкод його корпусові. Але військо було втомлене і він відклав наступ до ранку.

Тим часом в авангарді XXIV корпусу підійшла 48-а піхотна дивізія генерал-майора Лавра Георгійовича Корнілова (18.08.1870–31.03.1918), майбутнього організатора білого руху і першого вождя Добровольчої армії⁴⁵. Корнілов з ходу зайняв висоти на правому березі р. Колодниці перед Дубровою поблизу Стільська, де було кілька кулеметних гнізд. Важкий мортирний дивізіон 152-мм мортир з дальністю стрільби 14 км, захопивши позиції напроти Радева (пригорода Миколаєва), відкрив вогонь по Адамовому форту, укріплення якого ще не були добудовані. Для пристрілки артилеристи використали міську Ратушу з високим верхом, яка від цього згоріла.

У ніч на 6 вересня 1914 р. висунена з резерву 4-а окрема стрілецька бригада підійшла до Роздола. Тут її чекав новий командир сумнозвісний для українців пізніше генерал Антон Денікін (16.12.1872–8.08.1947). Бригаду від Нижнева привів генерал-майор Владислав Бауфал (25.07.1853–20.11.1914), здійснюючи переходи по 45–50 км за добу. Здавши бригаду Денікінові, він поїхав приймати 3-ю гренадерську дивізію. Денікін відразу ж атакував веринські укріплення і до світанку роздільською дорогою бригада зайшла в місто. Першим вступив до Миколаєва 14-й стрілецький полк полковника Сильвестра Станкевича (31.12.1866–11.03.1919).

Полковник Троян Бачіла, якому не вистачало артилеристів, оцінивши, що йому з неповним полком не втримати позиції проти двох російських корпусів, не став чинити опору і до світанку вивів рештки 29-го угорського піхотного полку в напрямку на Городок, покинувши артилерію і припаси. Вже коли зійшло сонце, до міста вступили по радівській дорозі полки 48-ї дивізії Корнілова. А вже біля полудня частини VIII корпусу ввійшли у порожні укріплення північної смуги. Місцеві жителі довго пам'ятали, як полки Денікіна і Корнілова розмістилися на полі за Чорним потоком і церквою св. Михайла поблизу Притулку графа Скарбка, де тепер розташований стадіон. Тут розгорнули польові кухні, де годували також охочих міщан і дітей, а також спали втомлені маршами солдати. Від великої кількості коней поле і прилеглі вулиці були заповнені кінським послідом і сморід стояв ще добрий місяць⁴⁶.

⁴⁵ Війну Лавр Корнілов закінчив верховним головнокомандувачем в ранзі генерала від кавалерії. Випускник Михайлівського артилерійського училища (1882), Миколаївської академії генштабу (1898), учасник російсько-японської війни, експедицій в Афганістан та Персію, сміливий, впертий, самовідданий, прозваний “генерал вперед”, він не боявся ризикувати, запалюючи підлеглих особистим прикладом (Вячеслав Бондаренко. *Лавр Корнілов*. (Москва, 2016), 220 с.).

⁴⁶ Алексей Брусиллов. *Мои воспоминания*. (Москва, 1963), 100–104; Антон Деникин. *Путь русского офицера*. (Москва, 1991), 258–260; Георгий Ипполитов. *Деникин*. (Киев, 2006), 665 с.; Леонід Кривизюк. “Бої на підступах до фортеці Миколаїв наприкінці літа – на початку осені 1914 р.” [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової

Тим часом, північніше Львова, австрійці відчайдушно атакували в напрямку Холма. До Городка і Комарна спішно підтягувалися нові сили. Доля Галицької кампанії все ще не була вирішена. Тому Брусілов поставив завдання перед XXIV-м корпусом зайняти миколаївські укріплення та висоти північніше Миколаєва, забезпечуючи прикриття флангу армії, яка розверталася перед Городоцькою позицією. В подальшому Брусілов планував обійти цим корпусом Городоцьку позицію. Начальником штабу корпусу був генерал-майор Євген Трегубов (29.10.1862–1919), пізніше начальник штабу Західного фронту Колчака, розстріляний чекістами. Під Миколаєвом Трегубов допустив великої помилки, яка мало не поставила на грань краху всю кампанію. Він дав себе вмовити Корнілову і дозволив тому наступати далі в напрямку на Комарно. Коли про це довідався Брусілов, він негайно зняв з посади Трегубова і пообіцяв віддати під військово-польовий суд. Під суд Трегубов не пішов, бо все скінчилося більш-менш добре. Його скерували в 6-й Сибірський корпус на таку ж посаду, пізніше він успішно командував 6-ю піхотною дивізією.

Тим часом Конрад фон Гетцендорф запланував контрудар через Миколаїв силами 2-ї армії у фланг Львова з одночасним ударом від Белза на Львів з півночі силами 4-ї армії. 3-я армія генерала кавалерії Рудольфа Ріттера фон Брудермана мала сковувати сили противника на городоцькій позиції. Фельдмаршал-лейтенант Кевеш отримав допомогу (дві з половиною дивізії, стягнені з інших місць). Його удар прийшовся по дивізії Корнілова 12.09.1914 р. на р. Щирка. Австрійці охопили дивізію з півдня. Кинувши 26 гармат, 48-а піхотна дивізія почала безладно відступати в напрямку Миколаєва. Генерал Цуриков так і не простив Корнілову цього кроку. У 1917 р. він виступив проти свого колишнього підлеглого, а пізніше зайняв у Червоній армії пост інспектора кінноти.

Закрити “дірку” на лівому фланзі не було чим. Контрнаступ австрійців грозив втратою Львова і зривом всіх попередніх успіхів кампанії. Водночас жителі невеликого Миколаєва також не дрімали. Менше ніж за день вони встигли перетягнути на свої подвір’я величезні запаси амуніції та харчів, залишені австрійцями. Окремі господарі брали польові кузні та інше військово-майно. Дехто взяв навіть стрільні.

Брусілов кинув до Миколаєва свої останні резерви. 12-а кавалерійська дивізія генерал-лейтенанта Каледіна була повністю укомплектована українцями зі Слобожанщини. Основу її склали знамениті 12-й Охтирський гусарський полк та Белгородський уланський полк. Каледін залишив в укріпленнях на Тарандові частину охтирських гусар, а сам повів у кінну атаку решту ескадронів при підтримці артдивізіону. Ця атака на полі між Демнею і Лінденфельдом (Липівкою) 13 вересня 1914 р. врятувала становище. Австрійці зупинилися на Щирці і не

конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 53–55; Ігор Соляр. “Перша світова війна в історичній пам’яті українського населення Галичини у міжвоєнний період 1920–1939 рр”. [w:] *Ibidem*, 70–72.

пішли далі⁴⁷. Зі Стрия тим часом підходила 2-а зведена козака дивізія, якою командував генерал-майор Олександр Павлов (31.07.1867–7.12.1935), котрий за ці бої отримав підвищення в чині і золоту георгіївську зброю⁴⁸. Пізніше він командував Астраханською армією білих і 4-м Донським корпусом у Денікіна. Дивізія Павлова зайняла укріплення на городищі давнього Дроговижа і прикрила мости. Цікаво, що всі майбутні вожді російської білої гвардії зібралися в Миколаєві у вересні 1914 р.

Успіхи російських військ північніше Львова, загроза оточення 4-ї армії та невдача під Миколаєвом змусили Конрада фон Гетцендорфа відмовитися від подальших контратак. Він почав відводити своє військо до Сяну, що успішно

⁴⁷ Про цей бій його учасники та їх нащадки-білоемігранти, згадували до кінця минулого століття як один з найславніших епізодів в історії кавалерії, а для знаменитого Охтирського гусарського полку – як день найбільшої його слави. А ще однією особливістю цього бою було те, що з обох сторін гинули переважно українці, хоча слава дісталася російській та австрійській арміям. 12-й гусарський Охтирський генерала Дениса Давидова її імператорської високости великої княгині Ольги Олександрівни полк, сформований у 1765 р. на базі Охтирського слобідського козачого полку (виник у 1651 р.) і укомплектований українцями зі Слобожанщини, був елітною частиною, якою від 1911 р. командував полковник Микола Трингам (1860–1914), котрому після Гнилої Липи присвоїли звання генерал-майора, але він так і не встиг одягти генеральський мундир. Охтирські гусари носили коричневі доломани, такого ж кольору накидки-ментики і ташки, чакчири та кінські черпаки були темносинього кольору, ковнір, обшлага і обкламки черпаків – жовтого кольору. Цим вони відрізнялися від усіх інших полків. Полк складався з шести ескадронів, кожен з яких мав по 4 взводи (сотні) і 128 гусар. Генерал Каледін спішив свої три кінні полки і разом з артилерією зайняв ними форти Миколаєва. Австрійці наступали трьома лініями піхоти між Демнею та Лінденфельдом силами бригади, у складі якої був 89-й Городоцький піхотний полк на 60 відсотків укомплектований місцевими українцями. У Каледіна не було вибору і він кинув на піхоту, яку підтримували кулемети, 12-й Охтирський гусарський полк, з яким сам пішов в кінну атаку. Йшли по дві чоти в одну лаву труськом на 100 кроків дистанції. Бій відбувся між Демнею та ліском західніше Лінденфельду (нині Липівка) після обіду 11 вересня (29 серпня ст. ст.) 1914 р. Ця вбивча атака під вогнем кулеметів противника завершилася успіхом. Перші два ланцюги були відкинені, а третій, притиснений до Щирки, почав кидати зброю. У бою загинули 4 офіцери (в т. ч. командир полку) і 44 гусари (ще 14 пропали безвісті). 5 офіцерів і 72 гусари були поранені. Австрійці втратили 6 офіцерів, 34 солдати вбитими, 60 пропалими без вісті і 90 пораненими. З обох боків це були переважно українці. Бій між Демнею та Лінденфельдом зіграв і свою психологічну роль: кінна атака на піхоту, підсилена кулеметами і фантастичний героїзм охтирських гусар став останньою славною сторінкою історії кінноти. Але від подібної практики після цього відмовилися. Один з героїв цієї атаки ротмістр Георгій Іванович Єльчанінов (1871–1924), який командував 3-м ескадроном, за цей бій був нагороджений золотою зброєю, невдовзі отримав чин полковника і від 17 вересня 1915 р. і до кінця війни командував 12-м Охтирським гусарським полком. У 1917 р. йому присвоїли звання генерал-майора. Під час Громадянської війни він викладав у військовій школі УНР і був командиром 2-ї бригади 4-ї кінної дивізії української армії. Після падіння гетьмана П. Скоропадського він залишився у Одесі, потім був у Добровольчій армії в генерала Денікіна, був комендантом Маріюполя (1919) та Севастополя (1920). З частинами генерала Бердова перейшов у Польщу, де і помер в еміграції. Його нащадок український композитор Володимир Єльчанінов (1947–2008) жив і творив у місті Миколаєві (Леонтій Войтович. “Забутий епізод Галиційської битви: бій між Демнею і Лінденфельдом”. [w:] *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*. (Львів, 2014), 160–163).

завершив до 16 вересня 1914 р. Росіяни не сподівалися на такий розвиток подій і спізнилися з переслідуванням противника⁴⁹.

Отже, можна константувати, що через різні причини фортеця Миколаїв, збудована за останім словом тогочасної європейської фортифікації, не виправдала всіх покладених на неї надій⁵⁰.

Зрозуміло, що задумана як прикриття дністерських переправ, орієнтована на північ, фортеця Миколаїв не зіграла ніякої ролі під час відступу росіян з Галичини в 1915 р. У квітні 1919 р. начальник штабу Галицької Армії генерал-четар Віктор Курманович (26.11.1876–18.10.1945) та в ході Чортківської офензиви в червні 1919 р. головнокомандувач Галицької Армії генерал-четар Олександр Греков (3.12.1875–2.12.1959) пропонували відвести армію за лінію Дністра, організувавши оборону з центром в Миколаєві і дружньою Чехо-Словаччиною в запіллі, звідки в обмін на нафту можна було б отримувати боєприпаси, що дозволило би зіткнути армію Галлера з більшовиками і, певною мірою, впливати на ухвали Паризької мирної конференції. Але вище керівництво УНР ці пропозиції не підтримало⁵¹. Після 1920 р. фортеця втратила своє значення і далі не використовувалася.

Фортеця Миколаїв, залишки якої найкраще збереглися з північної частини міста, з відходом покоління, яке брало участь в її будівництві і пам'ятало події 1914 р. та їх безпосередніх нащадків, особливої уваги не привертала. На території форту Лиса гірка облаштовано стрільбище, в інших частинах відбувалися військово-спортивні змагання. І вже в часи відродження незалежної України з'явилися бізнесмени, які вирішили зруйнувати залишки фортеці і розгорнути тут кар'єри піску. Враховуючи, що північна лінія оборони Миколаївської фортеці на сьогодні – це найкраще збережені укріплення часів Першої світової війни на території України, за збереження цих укріплень виступили фахівці та місцеві активісти. Знесення горбів, які оточують місто, безперечно загрожує також екології і умовам життя для мешканців. В той же час, як збережені залишки фортеці, розташовані при міжнародній автотрасі Київ–Чоп, виглядають перспективними туристичними об'єктами⁵².

⁴⁸ Генералові Павлову пощастило і йому не пригадали, що дивізія затрималася у Стрию та Пісочній, спустошуючи єврейські корчми. Правда, далі в боях на Городоцьких позиціях дивізія та її командир проявили себе дуже добре.

⁴⁹ Віктор Голубко. “Миколаївська фортеця у Галицькій битві у серпні–вересні 1914 р.” [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 63–66.

⁵⁰ Леонтій Войтович. “Фортеця Миколаїв”. [w:] Войтович Л., Ощипок Н. *Миколаїв над Дністром: місто і люди*. (Львів, 2020), 389–409.

⁵¹ Михайло Галушак. “Миколаївська фортеця у планах головнокомандувача Галицької Армії Олександра Грекова під час Чортківської офензиви”. [w:] *Миколаїв – фортеця на Дністрі*. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). (Львів, 2021), 77–80.

⁵² Леонід Озірковський. “Перспективи збереження і використання історичних пам'яток Миколаївщини”. [w:] *Ibidem*, 96–99.

Артилерійські потерни під Лисою горою (сучасний стан)

Залишки оборонних укріплень фортеці Миколаїв (сучасний стан)

THE PREPARATION TO THE DEFENSE OF GALICIA IN THE SECOND HALF OF 19TH – AT BEGINNING OF 20TH CENTURY: THE FORTRESS OF MYKOLAIV

Leontiy VOITOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies
Universytetska str., 1, Lviv 79000, Ukraine
e-mail: lev67420@ukr.net

The article covers the problems of preparation of defense in Galicia in the second half of 19th – at the beginning 20th century by the example of the fortress of Mykolaiv near the Dnister river. The ideas of defensive construction, fundamental changes of fortifications in the specified period (shooting from closed positions and use of high-explosive fires) and location, types and features of strengthening the fortress of Mykolaiv at different stages of construction are revealed in the article. It shows the discussions concerning the principles of defense, the creation of new infrastructure with a network of railways, paved roads, railways and highways, the changes in political conditions (especially in Austro-Russian relations), and Russian intelligence activity. Particular attention is paid to the events around the fortress during the Battle of Galicia in 1914 and the Polish-Ukrainian War of 1918–1919, in particular to the activities of generals Konrad von Getzendorf, Bema-Ermoli, Brusilov, Kornilov, Denikin, Kurmanovich and Grekov. Episodes of the capture of the fortress by Russian army and the battles around it are covered by author. Mykolaiv Fortress is one of the best preserved fortifications monuments of the First World War and the territory of Ukraine. But nowadays, there are attempts to destroy the remains of the fortress and deploy quarries on its territory to extract sand.

Keywords: the defense of Galicia, Mykolaiv fortress, Konrad von Getzendorf, Brusilov, Denikin, Kornilov, Kurmanovich, Grekov.

REFERENCES

- Arkheolohiia i fortyfikatsiia Ukrainy.* (Kamianets-Podilskyi, 2019), 165–166. (in Ukrainian)
- Baczkowski, Michał. “Awstro-Węgierska inwestycje militarne w Galicje w planach strategicznych Franza Conrada fon Hötzendofra”. *Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane prof. Andrzejowi Pilchowi.* Ed I. Poczyńska. (Kraków, 2002), 111–122. (in Polish)
- Baczkowski, Michał. “Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne.* Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135. (in Polish)
- Beloi, Aleksandr. *Halitsyiskaia bitva.* (Moskva, 1929), 353. (in Russian)
- Bestuzhev, Igor. “Borba v Rossii po voprosam vneshney politiki nakanune pervoy mirovoy voyny”. *Istoricheskiye zapiski.* T. 75. (Moskva, 1965). 44–85. (in Russian)
- Bogdanovich, Modest. *Vostochnaya voyna 1853–1856 gg.* T. 1. (Sankt-Peterburg, 1876). 272–275.
- Bogdanowski, Janusz. “Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914”. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* T. 12. (Warszawa, 1966), cz. 1, 72–96. (in Polish)
- Bondarenko, Vjacheslav. *Lavr Kornilov.* (Moskva, 2016), 220. (in Russian)

- Bovykin, Valeriy. *Iz istorii vozniknoveniya pervoy mirovoy voyny: Otnosheniya mezhdru Rossiyei i Frantsiyei v 1912–1914 gg.* (Moskva, 1961), 208. (in Russian)
- Brunner, Moritz von. *Die beständige Befestigung: für die k. u. k. Militärbildungsanstalten und zum Selbstunterrichte für Offiziere alter Waffen herausgegeben.* (Wien, 1909), 149. (in German)
- Brusilov, Aleksey. *Moi vospominaniya.* (Moskva, 1963), 97–110, 124–127. (in Russian)
- Brzoskwinia, Waldemar, Bujas, Piotr. “Ufortyfikowanie strażnicy kolejowe w Galicje na początku XX wieku. Zarys problemu. Stan badań. Problemy ochrony”. *Forteca*. 1997, nr. 2 (2), 21–34. (in Polish)
- Danilov, Yuriy. *Rossia v Mirovoy voyne 1914–1915 gg.* (Berlin, 1924), 75–101. (in Russian)
- Denikin, Anton. *Put' russkogo oficera.* (Moskva, 1991), 258–260. (in Russian)
- Der Schlieffenplan. Analysen und Dokumente.* Hrsg. Hans Ehlert, Michael Epkenhans, Gerhard P. Gros. (Paderborn: Schoeningh, 2006), 496. (in German)
- Diedyk, Oleksandr. “Halychyna u planakh videnskykh stratehiv: kontseptsii, komunikatsii ta fortyfikatsii”. *Tsyntadeliya*. (Lviv, 2013), ch. 1 (9), 20–30. (in Ukrainian)
- Fischer, Fritz. *Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914.* (Düsseldorf, 1969), 805. (in German)
- Haiseniuk, Vitalii. *Pochatok kintsia. Moskvofily u Velykii viini (1914–1918).* (Chernivtsi, 2017), 90–149. (in Ukrainian)
- Halushchak, Mykhailo. “Mykolaivska fortetsia u planakh holovnokomanduvacha Halytskoi Armii Oleksandra Hrekova pid chas Chortkivskoi ofenzyvy”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 77–80. (in Ukrainian)
- Holubko, Viktor. “Mykolaivska fortetsia u Halytskii bytvi u serpni–veresni 1914 r.” *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 63–66. (in Ukrainian)
- Hrytsiuk, Valerii, Naumenko, Andrii. “Zdobuttia rosiiskymy viiskamy fortetsi Mykolaiv pid chas Halytskoi bytvy”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 49–52. (in Ukrainian)
- Hilbrand, Erich. “Maximian Jozeph Erzgerzog von Österreich-Este”. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Bd. 5. (Wien, 1975), 168. (in German)
- Hamann, Brigitte. *Kronprinz Rudolf. Ein Leben.* (München, 2007), 351–354. (in German)
- Hötzendorf, Franz Nonrad von. *Aus meiner Dienstzeit. 1906–1918*. Bd. 4. (Wien, 1923), 52, 593–596, 603–610. (in German)
- Ignat'ev, Anatoliiy. *Russko-angliyskie otnosheniya nakanune pervoj mirovoj vojny (1908–1914 gg.)*. (Moskva, 1962), 400. (in Russian)
- Ilwof, Franz. “Kuhn, Franz Freiherr von Kuhnfeldi”. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 51. (Leipzig, 1906), 422–428. (in German)
- Ippolitov, Georgiy. Denikin. (Kiev, 2006), 665. (in Russian)
- Kacharaba, Stepan. “Uchast naselennia Halychyny u budivnytstvi Dnistrovskoi linii ukriplen u 1911–1914 rr.” *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 60–62. (in Ukrainian)
- Kigan, Dzhon. *Pervaya mirovaya vojna.* (Moskva, 2002), 199–200. (in Russian)
- Kiszling, Rudolf. “Franz Graf Conrad von Hötzendorf”. *Tausend Jahre Österreich. Eine Biographische Chronik*. Hrsg. W. Pollak. Bd. 3. (Wien, 1974), 39–46. (in German)

- Kryvyziuk, Leonid. "Boi na pidstupakh do fortetsi Mykolaiv naprykints'i lita – na pochatku oseni 1914 r." *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 53–55. (in Ukrainian)
- Kuhr, Franz. *Der Gebirgskrieg*. (Wien, 1870), 129–141. (in German)
- Markus, Georg. *Der Fall Redl*. (Wien–München, 1984), 286. (in German)
- Matkowski, Krzysztof, Dzielewski, Zygmunt. "Druga bitwa pod Lwowem". [w:] *Bellona*. T. 92. (Warszawa, 1933), 89. (in Polish)
- Mil'shteyn, Mihail. "Delo polkovnika Redlya". *Voенно-istoricheskij zhurnal*. (Moskva, 1966), № 1, 47–56. (in Russian)
- Mogilevich, Aleksandr, Ayrapetian, Mihail. Na putiah k mirovoy voyne 1914–1918 gg. (Moskva, 1940), 294. (in Russian)
- Mombauer, Annika. "Of War Plans and War Guilt. The Debate Surrounding the Schlieffen Plan". *Journal of Strategic Studies*. Vol. 28. 2005, 857–885. (in English)
- Mondésir, Piarron de. *La fortification cuirassée*. (Paris, 1909), 370. (in French)
- Moritz, Verena, Leidinger, Hannes. *Oberst Redl. Der Spionagefall, der Skandal, die Fakten*. (Wien, 2012), 320. (in German)
- Oleynikov, Aleksey. "Ogon po nevidimoy celi". *Voенно-promyshlennyi kurier*. Vyp. 9 (673). (Moskva, 2017). (in Russian)
- Ozirkovskiy, Leonid. "Perspektyvy zberezhennia i vykorystannia istorychnykh pamiatok Mykolaivshchyny". *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 96–99. (in Ukrainian)
- Österreich-ungarns letzter krieg 1914–1918. Bd. 1. (Wien, 1931), 56–84. (in German)
- Österreich-Este, Maximian Jozeph von. *Versuch eines kriegs – systemes des österreichischen kaiserthumes*. (Wien, 1850), 47. (in German)
- Pawlik, Tadeusz. *Bitwa pod Lwowem*. (Warszawa, 1932), XI+341+XVII s. (in Polish)
- Piniashko, Taras. *Lvivska Tsyttadel*. (Lviv, 2008), 25–27. (in Ukrainian)
- Potockiy, Sergey. "Avstro-Vengriya. Voенно-geograficheskij ocherk i vooruzhennye sily". *Voennaya encyklopediya*. T. 1. (Sankt-Peterburg, 1911), 75. (in Russian)
- Radetzky, Jozeph. "Militärische Betrachtung der Lage Österreich". *Denkschriften militärisch-politischen Inhalts aus dem handschriftlichen Nachlas des k. k. Österreichischen Feldmarschalls Grafen Rädetzky*. (Stuttgart–Ausbürg, 1858), 423–451. (in German)
- Rauchensteiner, Manfred. "Redl Alfred". *Neue Deutsche Biographie*. Bd. 21. (Berlin, 2003), 244–245. (in German)
- Regele, Oskar. *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. (Wien–München, 1955), 122. (in German)
- Ritter, Gerhard. *Der Schlieffenplan Kritik einer Mythos. Mit erstmaliger Veröffentlichung der Texte und 6 Kartenskizzen*. (München, 1956), 201.
- Rostunov, Ivan. "Galiciyskaya bitva". *Istoriya Pervoy mirovoy voyny 1914–1918*. T. 1. (Moskva, 1975), 333–346. (in Russian)
- Rumyantsev, Evgeniy. *Spravochnik po organizatsii i sostavu avstro-vengerskoj armii posle provedeniya mobilizatsii v avguste 1914 goda*. (dostup otrimano 20 veresnja 2021): www.grwar.ru/library/Rumyantsev-Austro-HungarianArmy1914/RM_AHA1914_4.html (in Russian)
- Schlosser, Rnton. "Johann Erzherzog von Österreich". *Allgemeine Deutsche Biographie*. Bd. 14. (Leipzig, 1981), 281–305. (in German)

- Skid, Alan. *Field Marshal Radetzky, Imperial victor and military genius*. (London, 2011), 296. (in English)
- Soliar, Ihor. “Persha svitova viina v istorychnii pamiaty ukrainskoho naseleння Halychyny u mizhvoiennoi period 1920–1939 rr”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 70–72. (in Ukrainian)
- Staveshagen, Willibald. *Grundriss der befestigungslehre, sowie des verkehrs und nachrichtenwesens*. 4 aufl. (Berlin, 1910), 338. (in German)
- Steinitz, Eduard von. Brosch, Teodor. *Fortyfikacje Austro-Węgier w czasach Conrada von Hotzendorf*. [Klasyka architectura militaris. T. 5]. (Pultusk, 2007), 9. (in German)
- Steinitz, Eduard von, Horstenau, Edmund Glaise von. *Die Reichsbefestigung Österreich-Ungarns zur Zeit Conrads von Hötzendorf*. (Wien, 1937), 140. (in German)
- Stone, Norman. *The Eastern Front, 1914–1917*. (London, 1998), 90–91. (in English)
- Strategicheskii ocherk voyny 1914–1918 gg*. Ch. 1. (Moskva, 1922), 146–148. (in Russian)
- Suchoń, Filip. “Brytyjskie straznice kolejowe w Południowej Afryce 1900–1902”. *Infort*. (2009), nr. 22, 51–59. (in Polish)
- Suchoń, Filip, Olesiak, Justyna. Zespol ufortyfikowanych strażnic kolejowych w Kamionce Wielkiej. *Malopolska*. T. XXI. (Kraków, 2019), 89–107. (in Polish)
- Sukhyi, Oleksii. *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk v hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukrainsiv u XIX stolitti*. (Lviv, 2003), 498. (in Ukrainian)
- Tkachuk, Pavlo. “Zakryti artyleriiskii pozytsii u praktytsi fortyfikatsii na pochatku Pershoi svitovoi viiny”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 46–48. (in Ukrainian)
- Urbacski von Ostryniec, August. *Conrad von Hötzendorf. Soldan und Mensch*. (Graz–Leipzig–Wien, 1938), 212. (in German)
- Utkin, Anatolii. *Pervaya Mirovaya vojna*. (Moskva, 2002), 147–148. 98. (in Russian)
- Velichko, Konstantin. “Novye forty Antverpena”. *Inzhenernyy zhurnal*. (Sankt-Peterburg, 1910), 1 3, 46–47. (in Russian)
- Vinogradov, Kirill. “Nekotorye osobennosti ekonomicheskogo razvitiya Avstro-Vengrii nakanune pervoy mirovoy voyny”. *Uchenye zapiski Leningradskogo gos. un-ta*. Vyp. 23. (Leningrad, 1955), 67–91. (in Russian)
- Vinogradov, Kirill, Pisarev, Yuriy. “Glavnye napravleniya vneshney politiki Avstro-Vengrii”. *Voprosy istorii*. (Moskva, 1966), № 6, 84–101. (in Russian)
- Voitovych, Leontii, Holubko, Viktor. *Istoriia viin i viiskovoho mystetstva*. T. 2. (Kharkiv, 2018), 95–96. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. “Zabutii epizod Halitsiiskoi bytvy: bii mizh Demneiu i Lindenfeldom”. *Persha svitova viina u viiskovo-istorychnomu vymiri (do 100-richchia podii)*. (Lviv, 2014), 160–163. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. “Zrada polkovnyka Redlia i obhovorennia Mykolaivskoi fortetsi u rosiiskii viiskovii presi naperedodni Pershoi svitovoi viiny”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 56–59. (in Ukrainian)
- Voitovych, Leontii. “Fortetsia Mykolaiv”. *Mykolaiv nad Dnistrom: misto i liudy*. (Lviv, 2020), 389–409. (in Ukrainian)

- Volkov, Oleksandr. “Avstriiski ukriplennia kintsia XIX – pochatku XX st. na okolytsiakh Lvova”.
Visnyk instytutu Ukrzakhidproektrestavratsiia. (Lviv, 2009), № 19, 154–156. (in Russian)
- “Wartownie kolejowe w systemie obronnym Galicji”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonńskiego. Prace Historyczne*. Z. 131. (Kraków, 2004), 127–135. (in German)
- Wurzbach, Constantin von. “Hes, die Freiherr von”. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. 8 Theil. (Wien, 1862), 415–423. (in German)
- Wurzbach, Constantin von. “Radetzky Joseph Graf”. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*. 24 Theil. (Wien, 1872), 177–193. (in German)
- Yushchenko, Maksym, Petryk, Vasyl, Piniashko, Taras. “Mykolaiv-Rozvadivske peredmostove ukriplennia (Bruckenkopf Mikolajow am Dniester)”. *Mykolaiv – fortetsia na Dnistri*. Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (3–4 veresnia 2021 r. m. Mykolaiv). (Lviv, 2021), 7–45. (in Ukrainian)
- Zayonchkovskiy, Andrey. *Mirovaya voyna 1914–1918 gg. T. 1. Kampanii 1914–1915*. (Moskva, 1938), 68–70, 189–194, 200–202. (in Russian)
- Zayonchkovskiy, Andrey. *Podgotovka Rossii k mirovoy voyne v mezhdunarodnom otnoshenii*. (Moskva, 1926), 440. (in Russian)

УДК 930.2:[323.272(470):[355.45:329.17](477)]"1917/1920" DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3632>
ORCID ID: 000-0001-9040-4516

ВІЙСЬКОВІ АСПЕКТИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА СТОРІНКАХ “АРХИВА РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ” ЙОСИФА ГЕССЕНА

Віктор ГОЛУБКО

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: vholubko@yahoo.com

На основі матеріалів білоемігрантського видання “Архив русской революции” у статті проаналізовано ставлення російської білоемігрантської мемуаристики до військових аспектів українського державотворення 1917–1920 рр. З’ясовано, що практично всі автори збірника стояли на імперських позиціях і не визнавали права України на існування як незалежної держави, доводили її неспроможність у сфері військового будівництва. Для цього вони підтасовували факти або ж їх перекручували задля дискредитації української визвольної боротьби. Судження російської білої еміграції викладені у матеріалах “Архива русской революции”, фактично пережили її саму оскільки стали на службу імперської політики сучасної Росії щодо України.

Ключові слова: Україна, Армія УНР, Росія, Білий рух, війна.

Встановлення більшовицького режиму на переважній частині колишньої Російської імперії, а також остаточна поразка Білого руху наприкінці 1920 р. штовхнуло на еміграцію активних його учасників, симпатиків чи просто заляканих червоним терором обивателів. Більшість з них походила із європейської частини імперії, зокрема чимало з України. То були колишні аристократи, військові, бюрократія, діячі антирадянських урядів та політичних партій, землевласники і промисловці. Мета статті – висвітлити відображення у матеріалах білоемігрантського видання “Архив русской революции” українських державотворчих процесів періоду національної революції 1917–1920 рр., оцінку ними місця та ролі військового фактору як чинника, що активно впливав на відродження Української держави в контексті розвалу колишньої імперії та її армії.

Як зазвичай буває, еміграція, насамперед політично заангажована її частина, після своєї поразки намагається дошукатись її причин, трактує ті чи інші вчинки своїх лідерів, пробує з’ясувати політичну відповідальність кожного зокрема. На сторінках численних емігрантських видань публікувалась маса матеріалів про революційні події 1917–1920 рр. Проте серед їх масиву найфундаментальнішим і до певної міри узагальнювальним став “Архив русской революции”. Це багатотомне видання налічує 22 томи (в 11 книгах) виходило у Берліні в 1921–1937 рр. Через 70 років у репринтному форматі його перевидало в Москві видавництво “Тerra”. Видавцем “Архива” був Йосиф Володимирович Гессен

(1865–1943), активний діяч російської Конституційно-демократичної партії, родом з Одеси, юрист за фахом. Після захоплення більшовиками влади у Росії, він одразу ж став у відкриту конфронтацію з ними, примкнувши до Політичного центру при штабі генерала Миколи Юденича, потім емігрував до Фінляндії, а звідтам до Німеччини¹. Очевидно, що його політичні симпатії мали певний вплив і на підбір матеріалів до “Архива”, які загалом не виходили поза русло кадетських програмних настанов. На його сторінках публікувались матеріали не лише чільних діячів кадетської партії чи її прихильників, але й тих, що формально не належали до неї, але за своїми поглядами були близькими до неї, зокрема, коли йдеться про оцінки українського державотворення 1917–1920 рр.

У центрі уваги авторів, що публікували свої мемуари на сторінках цього корпусу, порушувались питання російсько-українського збройного протистояння, у тому числі ставлення до бойових дій на фронтах і з білогвардійськими, так і з червоними військами. Уважне прочитання матеріалів, поміщених у ньому попри свою шовіністичну налаштованість усе ж дає можливість поглянути на українське державотворення, у тому числі на його військові аспекти з боку ворога, котрий дуже пильно та прискіпливо, і переважно гіперболізовано, ставився до найменших прорахунків українського керівництва, що стосувалися національного військового будівництва, яких воно, на жаль, не помічало, чи не хотіло помічати. Останнє залишається вельми актуальним і для сьогодення, коли Російська Федерація намагається повернути колесо історії до подій столітньої давнини і діяти за звичним для неї сценарієм.

Основною джерельною базою для статті послужили матеріали залучені в “Архив русской революции”. Переважно це мемуари, щоденники, записки, фрагменти окремих документів. Особливу цінність репрезентують ті, що належать перу безпосередніх учасників та очевидців подій, котрі у період 1917–1920 рр. перебували на території України. Серед військових мемуаристів треба назвати генерала Петра Краснова, в 1918–1919 рр. отамана Війська Донського, що мабуть серед чільних діячів Білого руху найтісніше контактував з українськими політичними діячами, особливо гетьманом Павлом Скоропадським, який йому істотно сприяв в озброєнні його війська. Мабуть з огляду на те, оцінки українського військового будівництва і загалом розвитку подій в Україні того періоду у нього відзначаються порівняно з іншими білогвардійськими мемуаристами більшою толерантністю². Про українську армію доби Гетьманату П. Скоропадського писали у своїх спогадах і російські аристократи. Зокрема це барон, генерал Микола Лейхтенбергський³. За

¹ Гессен Иосиф Владимирович (1865–1943). *Энциклопедический словарь*. Отримано доступ 06.03.2021 року: http://www.antibr.ru/dictionary/ae_gess_k.html.

² П. Н., Краснов, “Все великое Войско Донское”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 191–321.

³ Г. Лейхтенбергский, “Как началась “Южная Армия”, *Архив русской революции*, т. 8, (Москва: Терра, 1991), 166–182.

політичними поглядами він монархіст, особистий представник П. Краснова у Берліні, добре орієнтувався у подіях в Україні, оскільки був лідером їх київського осередку і брав участь у реалізації проекту так званої “Південної армії”, що мала створюватись влітку 1918 р. при підтримці гетьманського уряду на південному сході України й мислилась як осередок боротьби проти більшовиків.

Свої роздуми про останні тижні існування гетьманського режиму і про військово-політичну ситуації осені 1918 р. в Україні зафіксував у подорожніх записках князь Євгеній Трубецькой, якому пощастило вирватись від більшовиків і переїхати з Москви до Києва⁴. Попри те, що на деякий час, знайшовши тут притулок, він вкрай негативно оцінює діяльність гетьманського уряду і як інші російські монархісти заперечує право українців створити власну державу з таким важливим атрибутом як власні збройні сили. Аналогічними за спрямуванням є спогади російських білогвардійських офіцерів нижчої ранги, які дають можливість з’ясувати нюанси їхнього ставлення до українського війська, командного складу, військового вишколу, ставлення до військовополонених та оцінки їх боєздатності під час бойових дій проти російських білогвардійських та більшовицьких військ.

Не менш інформативними щодо досліджуваної проблеми є мемуари російських інтелігентів – професорів, адвокатів, суддів, котрі або були народженими в Україні, або ж втекли сюди з Росії після більшовицького перевороту. Попри декларацію своїх ліберальних поглядів, усвідомлення нереальності надалі дотримуватися централізаторської політики у національному питанні, вони у своїй більшості продовжували хто відверто, хто більш приховано займати антиукраїнські позиції, а вчинки російського Тимчасового уряду у питаннях українізації армії чи пізніше виникнення Української держави оцінювали як вимушене тимчасове зло, яке має допомогти подолати більшовицьку владу в Росії після чого мало бути ліквідоване.

Як уже зазначалось, білоемігрантська мемуаристика антиукраїнська за своїм спрямуванням акумулювала в собі переважно фактаж односторонній, що мав дискредитувати державне національне будівництво в Україні періоду Визвольних змагань 1917–1920 рр. Однак це не значить, що вона геть не містила раціонального зерна, коли йдеться про оцінку помилок допущених українським державним і військовим проводом. Для цього варто співставити наведені в них вислови з міркуваннями їхніх сучасників – українських державних, громадських та військових діячів: Д. Дорошенка⁵, І. Мазепи⁶, М. Галагана⁷, В. Петріва⁸,

⁴ Евгений Николаевич Трубецкой, “Из путевых заметок беженца”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 18 (Москва: Терра, 1993), 137–207.

⁵ Дмитро Дорошенко, *Мої спогади про недавнє минуле*. (Київ: Темпора, 2007).

⁶ Ісаак Мазепа, *Україна в огні й бурі революції 1917–1921*. (Київ: Темпора, 2003).

⁷ Микола Галаган, *З моїх споминів*. (Київ: Темпора, 2005).

⁸ Всеволод Петрів. *Військово-історичні праці. Спомини*. (Київ: Поліграфкнига, 2002).

М. Омеляновича-Павленка⁹, П. Скоропадського¹⁰ та інших, котрі також стали емігрантами.

Висвітлення білоемігрантською мемуаристикою військових аспектів української революції 1917–1920 рр. не було об'єктом спеціальних студій і лише принагідно порушувалося в контексті українсько-російських відносин цього періоду, а також діяльності емігрантських осередків¹¹. Треба зазначити, що сучасна російська історіографія фактично реанімувала колишні імперські підходи, властиві для білоемігрантських авторів щодо оцінок подій, пов'язаних із крахом імперії Романових й виступає з позицій великодержавного шовінізму й вдається до перекручування фактів або ж їх тенденційного підбору¹².

На основі матеріалів видання “Архив русской революции” у статті поставлено *завдання*: висвітлити сприйняття тогочасним російським політикумом правомірності українців створити власні збройні сили; перспективи порозуміння та можливої співпраці з українськими державними і військовими структурами на основі спільної боротьби з більшовиками; оцінку російським середовищем українського військового будівництва його фахової і організаторської складової; сформулювати узагальнений образ української армії 1917–1920 рр. та її проводу.

Лютнева 1917 р. революція, що призвела до падіння самодержавства в Росії, спричинилась до стрімкого розпаду старих імперських державних структур, серед яких чільне місце належало армії. Наказ № 1 Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів від 1 (14) березня 1917 р. не тільки узаконив самочинно створені армійські виборні органи – солдатські комітети і ради, але й впровадження виборності армійського командного складу¹³. Власне, цей наказ під гаслом демократизації розпочав незворотні руйнівні процеси в колишній царській армії, разом створивши сприятливі умови для виникнення в її складі українських військових організацій спочатку в запллі, потім на фронті, а відтак і руху за формування окремих українських підрозділів¹⁴. У матеріалах “Архива русской революции” початки українського військового руху і створення українізованих частин загалом оцінюються негативно, як руйнівний процес, що завдає непоправної шкоди Росії. Красномовно про це свідчать спогади Миколи

⁹ Михайло Омелянович-Павленко, *Спогади українського командарма* (Київ: Планета людей, 2002).

¹⁰ Павло Скоропадський, *Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918*. (Київ, Філадельфія, 1995).

¹¹ Леонид Константинович Шкаренков, *Агония белой эмиграции*. (Москва: Мысль, 1986); Владимир Дмитриевич Козлитин, *Российская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.)*. (Харьков: Харк. гос. пед. ун-т им. Г. С. Сковороды, 1996). А.В. Окорочков, *Русская эмиграция: политическая, военно-политическая и воинская организации*. (Москва, 2003).

¹² Владимир Павлович Федюк, *История русской эмиграции. 1917–1939 гг.: учеб. пособие*. (Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2006), 21.

¹³ *Революционное движение в России после свержения самодержавия*, ред. Л. С. Гапоненко. (Москва: Академия наук СССР, 1957), 189–190.

¹⁴ Віктор Голубко, *Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*. (Львів: Кальварія, 1997), 23–56.

Могилянського (1871–1933), народженого на Чернігівщині, діяча кадетської партії, який за урядування гетьмана П. Скоропадського обіймав посаду заступника державного секретаря, а в передреволюційні часи навіть мав марку українофіла. Однак своє справжнє ество він виявив в еміграції, обізвавши провідників української національно-визвольної боротьби “зрадниками Росії, ненависниками усього російського, які надовго засмітили шлях спокійно, мудро вирішувати українське питання”. Він уособлює найпритаманнішу рису “російських демократів”: під прикриттям ліберальних фраз – цілковите заперечення права українців на власну державність. Про це він пише так: “Багато із тих російських прогресивних діячів, які зі симпатією ставились до прагнень культурного українства, до розвитку української мови, літератури і національної творчости в усіх галузях життя, тепер із жахом відсахнулись від своїх колишніх симпатій, побачивши безодню людського страждання, принесеного як жертву на вівтар національної відособлености та ворожнечі”¹⁵. Отже, автор стає на російські шовіністичні позиції, присвоївши собі повноваження відмовити українцям у праві на боротьбу за незалежність, бо, мовляв, співжиття з Росією у спільній державі є для них найбільшим благом. Цікаво, що українські військові діячі (на відміну від більшости цивільних), котрі стояли при витоках українізації російської армії, одразу ж зрозуміли їх закамфльовану імперську сутність. Тут вартує звернутися до спогадів Миколи Галагана (1882–1955?) – відомого громадсько-політичного та військового діяча періоду УНР. Найперше і найістотніше, що він як очевидець зазначив – це деморалізаторський вплив російської “ліберальної” думки на формування в українців національного світогляду. “Нам ніхто не допомагав нормально розвиватись й усвідомлювати себе національно; навпаки, нас калічили в школах різні “патріоти”, вбиваючи в голови “русскость”, – писав він¹⁶. Ще яскравіше сутність російської “демократії”, або ж так званої “мыслящей России” у ставленні до українських домагань він проілюстрував на прикладі розгортання українізації в Чернігівському полку весною 1917 р. Про це він пише так: “Спочатку “русская революционная демократия”, що об’явилась у нашому полку, ставилась до нашої чинности з певного роду добродушною поблажливістю: приблизно так як дорослі люди ставляться до невинних фантазій молоді. Однак згодом це відношення змінилось на скептичне, далі на недобррозичливе, а пізніше явно вороже... Поки мова йшла про право на свою школу, мову, книжку, доти нас так-сяк толерували. Але коли ми стали порушувати питання про дотеперішні і можливі у майбутньому відносини українців і москалів, себто коли мова стала йти про характер відносин між ними як двома окремими народами, то вони відразу побачили загрозу “єдиній, неподільній”, що, по їхній думці, було рівнозначне з загрозою революції”¹⁷.

¹⁵ Николай Могилянский “Трагедия Украины. (Из пережитого в Киеве в 1918 году)”, в *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 11, (Москва: Терра, 1991), 105.

¹⁶ Микола Галаган, *3 моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)*. (Київ: Темпора, 2005), 87.

¹⁷ Там само, 203.

Тим часом все більша анархія, що охоплювала колишню царську армію, втрата нею боєздатности змушувала і військове командування, і цивільних політиків бодай про людське око толерувати створення українізованих частин, у яких зберігався лад, і на які можна було ще розраховувати для підтримки порядку на фронті. Тому й не дивно, що білоемігрантські мемуаристи поставились до їх виникнення як до “конечного зла”, але котре можна протиставити більшовикам, які взяли курс зруйнувати стару армію і захопити владу в країні. Наприклад, коли у грудні 1917 р. російський більшовицький уряд оголосив ультиматум Центральній Раді, а відтак розпочав відкриту збройну агресію проти УНР, серед частини колишніх царських офіцерів можна було почути симпатії до українізованих частин. Командувач 21 корпусу під Двінськом генерал-лейтенант барон Олексій Будберг (1869–1945) у своєму щоденнику під датою 6 (20) грудня 1917 р. зловтішно занотував: “Отримав листа із корпусу; демократизація і розвал летять там скаженим темпом... Комісари оголосили війну Україні; можливо на цьому вони розквасять свої морди; українці, і в 70-тій дивізії, і в частинах 21-го корпусу (майже цілком українізованого) різко виділяються серед інших товаришів (тобто більшовизованих солдатів – В.Г.) своєю мудрістю і зваженістю і трималися осібно, не піддавались більшовизму; один час я навіть думав на їх основі закріпити порядок у 70 дивізії, але через революційну недосвідченість чекав дозволу і спізнився”¹⁸. Однак подальші свідчення генерала вказують на те, що до солдатів-українців він ставився інструментально суто з позицій єдиноділимця й оцінював їх не як представників української нації, а населення, лояльного імперії. “Гадаю, що ніякого народного сепаратизму у хохлів нема; це вчення міське або зарубіжне і для інтересів Росії безпечне”, – занотовано у його “Щоденнику”¹⁹. Він був переконаний, що Україна, об’єднавшись з козаками Каледіна, відіграє вирішальну роль у порятунку Росії. Аналогічним було ставлення білогвардійських авторів і до розгортання українізації на Чорноморському флоті, який, до речі, на 65% складався з матросів української національності²⁰. Один з армійських офіцерів, який служив у Криму, також визнавав, що лише страх перед більшовизмом й анархією змушував змиритися із розгортанням українського національного руху на флоті. “У пошуках, де знайти порятунок, де знайти елемент на який можна покластися, звернулись до українізації, спочатку несміливої, а пізніше все ширшої і незабаром низка кораблів оголосили себе українцями, і маса матросів та офіцерів стали ходити із жовто-блакитними стрічками на грудях. З’явилися українські знамена, “спілки” і здавалося, що

¹⁸ Алексей Будберг, “Дневник”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 12, (Москва: Терра, 1991), 259.

¹⁹ Там само.

²⁰ Дмитрий Гаркавенко, “Социальный состав матросов русского флота в эпоху империализма”, *История СССР*, No.5, (1968): 55.

українізація підіймає дух, згуртовує як земляцтво і відсуває щось далеке, але грізне, що вже стало відчуватись у повітрі...” – визнавав він²¹.

Утворення української армії, її чисельність та боєздатність також часто ставали об’єктом уваги дописувачів “Архива русской революции”. Одразу ж потрібно зазначити, що усі вони написані у негативному напрямку і тенденційно, хоча, на наш погляд, окремі з них не позбавлені певної фактографічної інформації. Зокрема таким є матеріал німецького журналіста Коліна Росса, який служив у військовому відділі Міністерства закордонних справ Німеччини і на весну 1918 р. прибув до Києва разом з німецьким військом. У доповіді начальника оперативного відділу німецького східного фронту про становище в Україні у березні 1918 р. він, між іншим, подає й характеристику Армії УНР періоду Центральної Ради²². Найперше, з чим можна погодитися – це ствердження факту, що під час наступу російських більшовиків на Україну взимку 1917–1918 рр. чимало українських військ проголосили нейтралітет, чим спричинились до поразки Центральної Ради. Автор доповіді також слушно зауважив, що російські більшовики мали прихильників і в самій Україні, які допомогли їм захопити владу. Натомість Росс занижує чисельність українського війська. На березень 1918 р., за його даними, воно налічувало усього дві тис. чоловік²³, що не відповідає дійсності, оскільки навіть у найскладніший час одразу ж після відступу військ Києва у реорганізованих у Гнатівці українських частинах – Запорізькому загоні під командуванням генерала Костянтина Прісовського налічувалось три тис. багнетів і шабель²⁴. Про збільшення чисельності військ Центральної Ради у березні 1918 р. писав у своїх спогадах “Трагедія України” відомий кадет Микола Могилянський (1871–1933)²⁵. Малочисленність війська Центральної Ради і їх слабка боєздатність, як твердив К. Росс потрібна хіба що в “як політична декорація”²⁶. Власне російські білоемігранти залюбки у своїх працях використовували це кліше, аби принизити українську армію, навіть коли вона налічувала десятки тисяч військовиків. Разом з тим у мемуарній літературі окремі автори справедливо наголошували на радикальний вплив українських військовиків на прийняття доленосних для України ухвал. До прикладу

²¹ Николай Кришевский, “В Крыму (1916–1918 г.)”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 13, (Берлин, 1922), 94. Отримано доступ 11 березня 2021, <https://archive.org/details/B-001-027-105-IMAGES/page/n5/mode/2up>

²² Колин Росс, “Доклад начальнику операционного отделеия германского восточного фронта о положении дсл на Украине в марте 1918 года”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 1, (Москва: Терра, 1991), 288–294.

²³ Там само, 290.

²⁴ Ярослав Тинченко, *Українські збройні сили березень 1917 – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)*. (Київ: Темпора, 2009), 184.

²⁵ Николай Михайлович Могилянский, “Трагедія України”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 11, (Москва: Терра, 1993), 82.

²⁶ Колин Росс, “Доклад начальнику операционного отделеия германского восточного фронта о положении дсл на Украине в марте 1918 года”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 1, 290.

проголошення Четвертим універсалом незалежності УНР за спогадами єврейського громадсько-політичного діяча, члена Центральної Ради Олексія Гольденвейзера (1890–1979) зроблено під тиском солдатів. На його гадку, кинувши в солдатське середовище “гасло “самостійности”, українські політики нічим уже не могли змусити ці маси терпляче дочекатися відповідного моменту для її проголошення”²⁷.

Мабуть, найбільше біла еміграція написала про українську армію часів гетьманату П. Скоропадського. Вочевидь це можна пояснити тим, що чимало колишньої імперської цивільної і військової бюрократії, рятуючись від більшовицьких репресій залила Україну, мало того, посіла керівні посади у її цивільній та військовій адміністрації. Найперше дісталось самому гетьманові, якого російські генерали звинувачували у дворушництві, не могли сприйняти його навернення до українства, що з їхнього погляду було підступним вчинком щодо Росії. При цьому вони навіть не брали до уваги його грамоту від 14 листопада 1918 р. про федерацію України з небільшовицькою Росією. Цікаві враження про П. Скоропадського і його військові плани залишив генерал Олександр Лукомський (1868–1939), народжений у Полтавській губернії, один із чільних діячів Білого руху. Перебуваючи в Києві, він мав авдієнцію у гетьмана. Однак генерал відкинув його пропозицію перейти на українську службу під претекстом, що “за жодних умов не погодиться працювати з німцями”, котрі до того ж не дозволять гетьманові створити боекватру українську армію. Саму ж армію він характеризує так: “Були створені тільки штаби, призначені начальницькі особи, а солдатів виявилось мало...”²⁸. Оцінка О. Лукомського відповідала тогочасним реаліям хіба лише із тою поправкою, що й сам гетьман не поспішав із масовим призовом до армії побоюючись, що до неї потрапить деморалізований революційним хаосом контингент, про що він зазначає у своїх “Спогадах”²⁹. Цю думку поділяв і вже згадуваний князь Є. Трубецькой, який також побував в Україні за правління П. Скоропадського. Він звертає увагу на те, що за панівних тоді в народних масах настроях усяке зібране військо було б приречене на більшовизацію³⁰. Усе ж слід відзначити, що О. Лукомський, на відміну від багатьох діячів Білого руху, загалом дотримувався коректних висловів та оцінок і щодо самого П. Скоропадського, і його армії. Ще “примирливіше” про військове будівництво П. Скоропадського у своїх мемуарах писав отаман Війська Донського генерал Петро Краснов. Це пояснюється тим, що Дон мав офіційні дипломатичні відносини з Україною, а найважливіше гетьман допомагав

²⁷ Алексей Александрович Гольденвейзер, “Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.)”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 6, (Москва:Терра, 1991), 203.

²⁸ Александр Лукомский, “Из воспоминаний”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 180, 181.

²⁹ Павло Скоропадський, *Спогади*, 176, 180, 186, 268.

³⁰ Евгений Николаевич Трубецкой, “Из путевых заметок беженца”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 18, 148.

отаманові поставою озброєння. За визнанням отамана на початках артилерія, інженерне обладнання та інтендантська безпека надходили винятково з України³¹. “Міцна база на Україні, можливість, завдяки німецьким залогам, швидко налагодити транспорт і примусити працювати залізниці допомогло... довести повстання козаків... і спрямувати їх проти червоної гвардії”, – писав П. Краснов³². Далеко не останню роль у налагодженні добрих відносин Дону з Україною мали давні дружні відносини обох генералів від часів спільної служби у 1-й гвардійській кавалерійській дивізії. П. Краснов оцінював боєздатність української армії як низьку. При цьому він вказував, що німці не зацікавлені в її створенні, а “українські верхи... боялись оголосити мобілізацію і зібрати армію: більшовизм був надто сильним у низах, і така армія могла легко підпасти під пропаганду більшовизму, або ж потягтись за авантюристами, котрих багато вешталось по Україні”³³.

У той час як П. Краснов досить толерантно відгукувався про надати армії П. Скоропадського українського національного колориту, що проявилось у новій уніформі, створенні україномовних статутів, запровадженні української мови у командних структурах, то переважна більшість авторів “Архива” відверто глузувала з цього, що свідчило про їх шовінізм і ненависть до усього українського. “Принизливий український маскарад Скоропадського...”, – так оцінював діяльність гетьмана і його уряду у військовій сфері князь Є. Трубецької³⁴. Автор вдався до відвертої фальсифікації фактів, коли стверджував, що “заради маскараду, Скоропадський і його міністри підбирали в це військо офіцерів з українською орієнтацією”, а на догоду німцям офіцери “з російською орієнтацією на службу не приймалися”³⁵. Насправді ж П. Скоропадський взяв на українську службу 300 генералів³⁶ і кілька сотень старших офіцерів, котрі у своїй масі вважали Українську державу тимчасовим явищем або ж ставились до неї відверто вороже. Наприклад герцог Георгій Лейхтенберзький (1872–1929), який в часи гетьманату також осів у Києві і очолив монархічну організацію “Наша Родина”, що формувала білогвардійську “Южну армію” переконував російських офіцерів, що “служачи гетьманові, вони безсумнівно служать і Росії”³⁷. При тому, коли у травні 1918 р. одразу ж після встановлення гетьманського режиму за критерій прийому до української армії висувалася участь у боротьбі з

³¹ Петр Николаевич Краснов, “Все великое Войско Донское”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 230.

³² Там само, 233.

³³ Там само, 236.

³⁴ Евгений Николаевич Трубецкой, “Из путевых заметок беженца”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 18, 146.

³⁵ Там само, 146.

³⁶ Ярослав Тинченко, *Армія Української Народної Республіки (1917–1921)*, кн.2, (Київ: Темпора, 2011), 110.

³⁷ Георгий Лейхтенбергский, “Как начиналась «Южная Армия»”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 8, (Москва: Терра, 1991), 167.

більшовицькими військами, то від червня питання відданості українській справі вже не ставилось і до армії приходили люди відверто з антиукраїнськими настроями³⁸. Власне, це дуже обурило національно-налаштованих українських офіцерів. Так корпусний лікар 4-го Київського корпусу Мартирій Галин писав, коли навесні 1918 р. “почав зустрічати на київських вулицях і в штабах генералів, полковників штаб і обер-офіцерів IX і XXI корпусів, яких я добре знав ще до війни, а пізніше на фронті за довгий час нашого бойового співжиття, як ворогів ідеї українства, а тепер тут у Києві, не тільки прихильників, а навіть гарячих захисників, як тієї ідеї, так і “неньки України”. Той хвалився, що він командує таким то українським полком, той командує українською артилерійською бригадою, той українською дивізією, а навіть знайшлися командири українських корпусів і начальники штабів”³⁹. Водночас можна погодитись із твердженнями мемуаристів про малочисленність армії П. Скоропадського та її ненадійність щодо підтримки його режиму. Автори мемуарів, хоча кожен по-своєму намагався пояснити падіння влади П. Скоропадського, в основному вказують на її вузьку соціальну базу в українському суспільстві, як і самій армії, з чим очевидно можна погодитись. Окрім того, як наголошували вони, у створенні боєздатних українських військ не були зацікавлені німці. Микола Могілянський у своїх спогадах один із небагатьох звертає увагу на відсутність у гетьмана монолітного офіцерського корпусу у сенсі наявності скристалізованих політичних поглядів щодо підтримки ідеї державної самостійності України, і звичайно, відсутності надійних солдатів, яких не було звідки взяти⁴⁰. Проте лейтмотивом “Архива” є абсолютне несприйняття росіянами законного права українців на власну армію, її висміювання і подача усього військового будівництва від самого початку як недолугого і безперспективного.

Разом з тим у мемуарах відчувається й неприховано-їдка заздрість до бодай тимчасової стабільності, яка встановилась в Україні за часів влади П. Скоропадського, що так контрастувала на тлі охопленої розрухою Росії. Колоритні спогади про ті часи залишив російський філософ професор Микола Алексєєв (1879–1964), який також після більшовицького перевороту опинився в Києві, а потім брав участь у Білому русі у Криму. Він писав: “Повинен наголосити, що із усіх бачених мною “білогвардійських” політичних утворень гетьманщина була найблискучішою і найпроцвітаючою...”⁴¹. Проте він, як усі російські мемуаристи, не обійшовся без їдкої інвективи на адресу Української держави, котру обізвав “феєричною спорудою”, легко налагодженою державною

³⁸ Ярослав Тинченко, *Українські збройні сили...*, 201.

³⁹ Мартирій Галин, “Спостереження й враження військового лікаря з часів великої війни й революції (1914–1918)”, *За державність*, № 6, (Каліш, 1936): 177.

⁴⁰ Николай Михайлович Могілянський, “Трагедія України”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 11, (Москва: Терра, 1993), 102–103.

⁴¹ Николай Николаевич Алексєєв, “Из воспоминаний”, *Архив русской революции*, ред. И. Гессен, т. 17, (Москва: Терра, 1993), 180.

опереткою, із власною мовою, власним бутафорським військом, одягнутим під Тараса Бульбу, з колишньою імперською бюрократією наверху, що заговорила українською для того, щоб повалити більшовиків⁴². Треба наголосити, що М. Алексеев у цьому випадку є типовим репрезентантом так званої “російської демократії”, що у своєму ставленні до України нічим не відрізнялась від колишнього царського уряду, хіба лише тим, що робила це камуфлюючись ліберальною фразеологією. Коли ж потреба в цьому відпала, то одразу ж скинула із себе показову поблажливість. Так, українських селян, яких більшовики силою мобілізували до Червоної армії, професор називає “натовпами баранів, які масами здавались нам у полон для того, щоб знову здатися більшовикам при найменшому їхньому успіху”⁴³. Автор зовсім не замислюється над питанням, у чому інтерес тих же українців підтримувати “білу”, чи “червону” Росію. Зрештою, це не дивно, адже для російських політиків українська нація була вигадкою ворогів Росії, у ліпшому випадку етнографічною масою, позбавленою державницьких аспірацій.

Досить значне місце у матеріялах “Архива” приділено останнім дням існування гетьманського режиму. Наскрізною їх ідеєю є твердження неспроможності збудувати П. Скоропадським держави та її захистити. При чому антигетьманське повстання під проводом Директорії ототожнюється з більшовиками і навіть безідейним асоціальним виступом. Так отаман М. Каледін у своїх мемуарах стверджує, що “ідейно це повстання не користувалось жодним успіхом. На Петлюру і його спільників дивилися просто як на розбійників, але придушити це повстання, знищити цих розбійників було нікому”⁴⁴. Інший сучасник, що заховався під криптонімом “А. В” у своєму щоденнику 16 грудня 1918 р. занотував: “Сьогоднішні газети принесли звістку, що до Одеси увійшли петлюрівці, і там розпочалось знову щось подібне більшовизму”⁴⁵. Цілком очевидно, що автор пересмикує факти. Антигетьманське повстання листопада–грудня 1918 р., проходило під національно-демократичними гаслами, а також гаслами встановлення в УНР справедливого соціального устрою. Інша справа, що соціальна програма Директорії дійсно була надто лівою і нагадувала більшовицькі програмні настанови, як ліквідація великої земельної власності і безкоштовна передача її селянству, націоналізація підприємств, банків, позбавлення політичних прав заможних верств людности. Однак її критики не хотіли чи не могли помітити іншого – державна модель УНР будувалася на цілком інших засадах і зовсім іншими методами на відміну від тоталітарного більшовицького суспільства в Росії. Заради справедливості треба зазначити, що й широкі українські народні верстви також не збагнули цього, а тому не

⁴² Николай Николаевич Алексеев, “Из воспоминаний”, 181.

⁴³ Там само, 204–205.

⁴⁴ Петр Николаевич Краснов, “Все великое Войско Донское”, *Архив Русской Революции*, т. 5, 266.

⁴⁵ А. В., “Дневник обывателя”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 4, (Москва: Терра, 1991), 263.

могли вловити цієї різниці, що фатально відбилось на усьому ході українського державного будівництва.

Найскладнішим для української державности був 1919 р. Фактично на теренах України, окрім української армії, оперувало щонайменше ще п'ять армій – дві російські (більшовицька і білогвардійська), десант Антанти, польська, румунська і маса іррегулярних формувань, серед яких найпотужнішою була анархістська Народно-Революційна армія під проводом Нестора Махна. На сторінках “Архива” чимало уваги присвячено Армії УНР та її командувачеві С. Петлюрі. Загалом вони переповнені ненавистю, висміюванням і зневагою. При тому з одного боку її намагаються зобразити як “банди Петлюри”, з іншого як серйозну силу, якою не можна легковажити, коли вона перемагала у боях. У спогадах відомого російського публіциста Романа Гуля (1896–1986), який у той час вступив до офіцерських дружин, котрі мали воювати з повстанцями, описано враження офіцерів після розгромного для них бою під Мотовилівкою 14 листопада 1918 р.: “Пішли ми без розвідки, нам казали, що петлюрівців тут небагато, якісь банди..., а ми налетіли на їх головні сили, на січовиків... майже в кільце потрапили... втрат зазнали страшних, поранених покидали... сердюки з нами були – розбіглись”⁴⁶. Називаючи війська Директорії “бандою”, той же автор, все ж не міг уникнути кричущих фактів, котрі кидали тінь на офіцерські добровольчі загони. Йдеться про розкрадання ними інтендантського майна в Києві. Про це він пише: “З інтендантських складів привозять обмундирування, білизну валянки, полушубки – усе це безконтрольно розтягують дружинники. Привозять нове – знову розтягують”⁴⁷.

Відновлення УНР і вступ республіканських військ до Києва подано в матеріалах “Архива” також у негативному висвітленні. Цікаво, що у деяких мемуарах простежується думка: більшовики, попри те, що є ворогами, продовжуватимуть російську імперську політику. Так, спогади учасника Білого руху полковника Микола Плешка, який втік із більшовицького Петрограда до Києва якнайкраще характеризують імперські настрої його мешканців-росіян до української влади на початку 1919 р. Її абсолютне несприйняття, пише він, “змушувало багатьох мріяти про більшовиків – ті у всякому разі свої, росіяни”⁴⁸.

Оскільки 1919 р. був періодом постійних бойових дій, які вела Армія УНР з російськими червоними і білими військами, то став об'єктом прискіпливої уваги дописувачів “Архива”. Будучи у своїй масі переконаними єдинонеділимцями, автори кожен по-своєму намагався подати Армію УНР у невідгідному для неї світлі, при чому заперечуючи один одного і навіть самих себе. Улюбленою

⁴⁶ Роман Гуть, “Кіевская эпопея” (ноябрь – декабрь 1918 г.), *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 5, (Москва: Терра, 1991), 62–63.

⁴⁷ Там само, 69.

⁴⁸ Николай Плешко, “Изъ прошлаго провинціального интеллигента”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 9, (Москва: Терра, 1991), 218.

“родзинкою” більшості з них є твердження про бутафорність українського війська, кпини над його одностроями. Це притаманне спогадам російських білогвардійських офіцерів та співчуваючої їм російської інтелігенції. У “Катеринославських спогадах”, що написав професор Катеринославського університету Г. Ігренев, можна знайти такий опис: “Петлюрівці були добродушні молодці. Одягнуті в опереткові сіряки, вони співали національні пісні, красиво гарцювали на своїх конях, стріляли у повітря, проявляли велику схильність до спиртних напоїв, проте нікого не чіпали...”⁴⁹. У той же час Р. Гуль, описуючи вступ до Києва війська Директорії у грудні 1918 р. і арешт російських офіцерів, скаржився на приниження з боку українських солдатів полонених офіцерів, хоча також нічого не говорив про самосуди з їхнього боку. Стримано він загадує і про полковника Євгена Коновальця, який у грудні 1918–січні 1919 р. був комендантом столиці⁵⁰. Очевидно, це відповідає дійсності, оскільки залога Києва складалась тоді із найкращої частини Армії УНР – Січових Стрільців. Це ж стосується частин Галицької Армії, які вступили до Києва 30 серпня 1919 р. Очевидець подій О. Гольденвейзер писав: “Ми застали на міській думі жовто-блакитний прапор і побачили на Думській площі добре одягнутих європейських на вигляд галицьких солдатів”⁵¹.

Натомість іррегулярні частини були недисципліновані і вдавалися до ексцесів, які справді шкодили їм авторитетові. Через те часто мемуаристи вказують, що своїми діями вони майже нічим не відрізняються від більшовиків і в котрих “злочинний елемент діє не соромлячись”⁵². У пробільшовицьких настроях українських частин мемуаристи звинувачують В. Винниченка та С. Петлюру, котрі прагнули, на їх думку, у такий спосіб забезпечити собі серед них авторитет⁵³. Очевидно, що це поверхнєве судження, хоча й має під собою певні підстави, та не відображає суті проблеми, з якою зіштовхнулось українське командування в нейтралізації впливу більшовицької агітації у військах УНР.

На сторінках “Архива русской революции” порушувалося й питання щодо можливої координації бойових дій Армії УНР та Збройних Сил Півдня Росії генерала А. Денікіна. Проте А. Денікін категорично це відкидав, бо усіх, хто служив в українському війську, вважав “зрадниками” Росії. Окремі російські політики визнавали це помилкою, що йде на шкоду Білому рухові. Один з

⁴⁹ Г. Игренев, “Екатеринославскія воспоминанія. (август 1918 г. – июнь 1919 г.)”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 3, (Москва: Терра, 1991), 235.

⁵⁰ Роман Гуль, “Кіевская эпопея (ноябрь – декабрь 1918 г.)”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 2, 75–83.

⁵¹ Алексей Александрович Гольденвейзер, “Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.)”, *Архив Русской Революции*, т. 6, 259.

⁵² Владимир Майборода, “С французами”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 16, (Берлин, 1925), 118.

⁵³ Василий Гурко, “Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу”, *Архив Русской Революции*, ред. И. Гессен, т. 15, (Москва: Терра, 1993), 28–29.

анонімних мемуаристів у своєму щоденнику так оцінив чутки (зрештою не підтвержені) про нібито якісь контакти між українським і білогвардійським командуванням: “Сьогодні поширюються чутки, що петлюрівці увійшли в контакт з Добровольчою армією і вирішили разом воювати проти більшовиків. Дай-то Боже!”⁵⁴. Як відомо, того не сталося, бо А. Денікін пропозицію української сторони координувати військові дії, висловлену наприкінці літа 1919 р. відкинув, адже сподівався відродити “велику і неподільну Росію”. Тому цілком слушним є зауваження О. Гольденвейзера, що “такою політикою цей природній союзник у боротьбі з більшовиками був перетворений на ворога. І у той час, коли Добровольча Армія рухалась на Москву, Україна залишалася незамирена і зв’язку із портами Чорного моря не було... Невмілими і нерішучими переговорами добровольці відштовхнули від себе й іншого союзника – Польщу”⁵⁵.

Підсумовуючи, можна ствердити, що у висвітленні “Архива русской революции” воєнні аспекти українського державотворення 1917–1920 рр. подаються крізь призму російського імперського шовінізму. Ідея російського імперіалізму залишалась визначальною у ставленні практично всіх російських політиків щодо України, попри їхні політичні відтінки, у тому числі й більшовизм. Тому цілком слушною є заувага С. Петлюри, що “між царською Росією і ... комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіалізму”⁵⁶.

Отже, абсолютна більшість авторів “Архива русской революции” дотримувалась думки (і пропагувала її), що українці не спроможні створити ні держави, ні армії. Саму ж армію, яка формувалась в Україні, вони вважали “бутафорією” або ж асоціальною за складом.

У той же час, білоемігрантські автори вказували й на недоліки українського військового будівництва, які дійсно мали місце – нестача кваліфікованих військових фахівців, неопрацьована військова термінологія, брак досвіду. Однак вони не звертали уваги на причини цього явища, зумовлені тривалим перебуванням України під чужинецькою імперською владою, її російщенням, і зовсім не інтелектуальними спроможностями українців, як це вони намагались довести.

Судження російської білої еміграції, викладені у матеріялах “Архива русской революции”, фактично пережили її саму, оскільки стали на службу імперської політики сучасної Росії щодо України.

⁵⁴ А. В., “Дневник обывателя”, *Архив Русской Революции*, т. 4, 264.

⁵⁵ Алексей Александрович Гольденвейзер, “Из Киевских воспоминаний (1917–1921 гг.)”, *Архив Русской Революции*, т. 6, 271.

⁵⁶ Симон Петлюра, “Розпочинаючи видання”, *Симон Петлюра. Статті*. (Київ: Дніпро, 1993), 311.

**MILITARY ASPECTS OF THE UKRAINIAN STATE FORMATION ON
THE PAGES OF “THE RUSSIAN REVOLUTION’S ARCHIVES”
BY JOSEF HESSEN**

Viktor HOLUBKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: vholubko@yahoo.com

In this article the explanation of the military aspects of the Ukrainian state formation of 1917–1920-s by the memoiristics of the White Russian emigration is analyzed using the materials of “The Russian Revolution’s Archives”. It was found out that practically all the authors were on chauvinistic imperial positions, they didn’t admit Ukraine as an independent state, they proved its incapability in the sphere of the military building. To discredit the Ukrainian liberating struggle they manipulated or confused the facts.

The largest number of materials concerning the military building of Ukraine belong to the period of Hetman Pavlo Skoropadsky (May – December, 1918). It was the time when ex-imperial bureaucracy and the old tsar army’s officers had saved themselves from the repressions of the Russian bolsheviks and they settled down on the territory of Ukraine. In spite of the sympathy of the Ukrainian government towards them, they considered the Ukrainian state being really temporary. Russian White emigrants’ authors gave very negative marks to the military activity of the Ukrainian People’s Republic during the period of Directory (December 1918–1920). Later, following the policy of the reestablishment of the “only and indivisible Russia” they denied the possibility of the forming of anti-bolshevik front together with followed tactical and not strategical opinion.

The author proved that in the explanation of “The Russian Revolution’s Archives” the military aspects of the Ukrainian state formation are described through the prism of the Russian imperial chauvinism. The idea of the Russian imperialism dominated in the attitude of nearly all the Russian politics towards Ukraine. They principally denied the existence of the Ukrainian independent state with own military forces. The majority of the authors of “The Russian Revolution’s Archives” propagandized the thesis: Ukrainians could create neither state nor army. The army which had been created in Ukraine they treated as antisocial due to the depot formation.

At the same time the White emigrants’ authors pointed out the faults of the Ukrainian military building: real lack of qualified military specialists, non-adapted military terminology, lack of practical experience in the military building. But they ignored the reasons of these faults which were conditioned by the Ukraine’s existence under the foreign empire authorities, the russification process, and not by the Ukrainians’ intellectual abilities.

In fact, the judgment of the Russian White emigration stated in the materials of “The Russian Revolution’s Archives” outlived this emigration because of the empire policy of modern Russia towards Ukraine.

Keywords: Ukraine, Army of the UPR, Russia, White Movement, war.

REFERENCES

- A. V. “Dnevnik obyvatela”, in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 4. Moskva: Terra, 1991, 252–288. (in Russian)
Aleksiev, Nikolaj Nikolaevich. “Iz vospominanij”, in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen t. 17. Moskva: Terra, 1993, 170–255. (in Russian)
Budberg, Aleksej. “Dneinnik”, in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 12, Moskva: Terra, 1991. (in Russian)

- Doroshenko, Dmytro. *Moi spohady pro nedavnie mynule*. Kyiv: Tempora, 2007. (in Ukrainian)
- Fedyuk, Vladimir Pavlovich. *Istoriya russkoj emigracii. 1917–1939 gg.: ucheb. posobie. Yaroslain'*: Yarosl. un-t, 2006. (in Russian)
- Garkainenko, Dmitrij. "Social'nyj sostav matrosov russkogo flota v ehpokhu imperializma", *Istoriya SSSR*, No.5, (1968): 36–56. (in Russian)
- "Gessen Iosif Vladimirovich (1865–1943)", *Ehnciklopedicheskij slovar'*, Otrymano dostup 6.03.2021 r.: http://www.antibr.ru/dictionary/ae_gess_k.html. (in Russian)
- Gol'denvejzer, Aleksej Aleksandrovich, "Iz Kievskikh vospominan³j (1917–1921 gg.)", *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 6, 161–303. (in Russian)
- Gul', Roman. "Kievskaya ehpojeja" (noyabr' – dekabr' 1918 g.), in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen t. 2. Moskva: Terra, 1991, 59–86. (in Russian)
- Gurko, Vasilij, "Iz Petrograda cherez Moskvu, Parizh i London v Odessu", *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 15. Moskva: Terra, 1993, 5–84. (in Russian)
- Halahan, Mykola. *Zmoikh spomyniv*. Kyiv: Tempora, 2005. (in Ukrainian)
- Halyn, Martyrui. "Spostrezhennia i vrazhinnia vijskovoho likaria z chasiv velykoi vijny I revoliutsii (1914–1918)", *Za derzhavnist*, No 6, (Kalish, 1936): 181–212. (in Russian)
- Holubko, Viktor. *Armiia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki 1917–1918. Utvorennia ta borotba za derzhavu*. Lviv: Kalvaria 1997. (in Ukrainian)
- Igrinev, G. "Ekaterinoslavskiya vospominaniya. (Avgust 1918 g. – iyun' 1919 g.)", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, t. 3. Moskva: Terra, 1991, 234–246. (in Russian)
- Kozlitiin, Vladimir Dmitrievich. *Rossiyskaya i ukraineskaya emigraciya v Yugoslavii (1919–1945 gg.)*. Khar'koin: Khark. gos.ped. un-t im. G.S.Skovorody, 1996. (in Russian)
- Krasnov, Petr Nikolaevich. "Vsevelikoe Vojsko Donskoje", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. Iosif Gessen, t. 5. Moskva: Terra, 1991, 191–321. (in Russian)
- Krisheinskij, Nikolaj. "V Krymu (1916–1918 g.)", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t.13. Berlin, 1922, Otrymano dostup 11 bereznya 2021 r.: <https://archiine.org/details/B-001-027-105-IMAGES/page/n5/mode/2up> (in Russian)
- Lejkhtenbergskij, Georgij. "Kak nachalas' "Yuzhnaya Armija", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, izd. Iosif Gessen, t. 8. Moskva: Terra, 1991, 166–182. (in Russian)
- Lukomskoj, Aleksandr. "Iz vospominanij", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t. 5. Moskva: Terra, 1991, 101–190. (in Russian)
- Majborodin, Vladimir, "S francuzami", in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen t. 16. Berlin, 1925, 100–161. (in Russian)
- Mazepa, Isaak. *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917–1921*. Kyiv: Tempora, 2003. (in Ukrainian)
- Mogilyanskij, Nikolaj. "Tragediya Ukrainy. (Iz perezhitogo v Kieve v 1918 godu), in *Arkhiv russkoj revolyucii*, red. I. Gessen, t.11. Moskva: Terra, 1991, 74–105. (in Russian)
- Okorokoin, Aleksandr. *Russkaya emigraciya: politicheskaya, vojenno-politicheskaya i voinskaya organizacii*. Moskva: Ainuar Kolsalting, 2003. (in Russian)
- Omelianovych-Pavlenko, Mykhailo. *Spohady ukrainiskoho komandarma*. Kyiv: Planeta liudei, 2002. (in Ukrainian)
- Petliura, Symon. "Rozpochynaiuchy vydannia", in *Symon Petliura. Statti*. Kyiv: Dnipro, 1993, 309–312. (in Ukrainian)
- Petriv, Vsevolod. *Viiskovo-istorychni pratsi. Spomyny*. Kyiv: Polihrafknypha, 2002. (in Ukrainian)

- Pleshko, Nikolaj. “Iz proshlago provincial’nago intelligenta”, in *Arkhiv russskoj revoliucii*, red. I. Gessen, t. 9. Moskva: Terra, 1991, 195–241. (in Russian)
- Revolucionnoe dvizhenie v Rossii posle sverzheniya samodержaviya*, red. L.S Gaponenko. Moskva: Akademiya nauk SSSR, 1957. (in Russian)
- Ross, Kollin. “Doklad nachal’niku operacionnago otdeleniya germanskogo vostochnago fronta o polozhenii del na Ukraine v marte 1918 goda”, in *Arkhiv russskoj revoliucii*, red. I. Gessen, t. 1. Moskva: Terra, 1991, 288–294. (in Russian)
- Shkarenkov, Leonid Konstantinovich. *Agoniya beloј eh migracii*. Moskva: Mysl’, 1986. (in Russian)
- Skoropadskyi, Pavlo. *Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918*. Kyiv, Filadelfiia, 1995. (in Ukrainian)
- Trubeckoj, Evgenij Nikolaevich. “Iz putevykh zametok bezhenca”, in *Arkhiv russskoj revoliucii*, izd. Iosif Gessen, t. 18. Moskva: Terra, 1993, 137–207. (in Russian)
- Tynchenko, Yaroslav. *Ukrainski zbroini syly berezen 1917 – lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii)*. Kyiv: Tempora, 2009. (in Ukrainian)

УДК 94(477.63):[323.22:355.425.4]”1918” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3634>
ORCID ID: 0000-0003-2277-9345

АНТИУРЯДОВИЙ РУХ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (ТРАВЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1918 р.)

Сергій ЗАЙЦЕВ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: sergiystepovik@ukr.net

Розглянуто історію перебігу антиурядової повстансько-партизанської боротьби на теренах Катеринославщини в період перебування при владі гетьмана Павла Скоропадського у травні–грудні 1918 р. Визначено, що у ній брали участь прихильники анархізму, більшовизму та проукраїнські формування, а також представники аполітичних селянського, робітничого та бандитського рухів. Названо форми їхньої бойової діяльності, вказано головні здобутки.

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Катеринославщина, більшовизм, проукраїнські сили, анархізм, селянство, робітництво, бандитизм.

Унаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р. влада в Україні перейшла до рук гетьмана Павла Скоропадського. Його реставраційна політика викликала невдоволення значної кількості населення і врешті-решт призвела до сплеску повстансько-партизанського антиурядового руху на українських землях, в тому числі й на теренах Катеринославщини.

Одними із перших антиурядовий рух розпочали місцеві більшовики. Їх головною метою було повернути під свій контроль землі, захоплені у першій половині квітня 1918 р. об'єднаними українськими та австро-німецькими військами. Основною формою їхнього опору новому режимові була партизанська боротьба. Головним же центром більшовицького партизанства стало лівобережжя регіону, чому сприяла і його близькість до кордонів Росії, звідки відбувалося керівництво підпільним рухом, і наявність тут значних лісових масивів, що дозволяло маскувати свої сили від каральних урядових загонів.

Одним із перших більшовицьких партизанських підрозділів на Катеринославщині став загін чисельністю 100–150 вояків, який сформував Микита Макаров-Нікітін у травні 1918 р. в районі села Підгородного на Новомосковщині. Того ж місяця він провів низку нападів на урядове військо, але вже в червні більшість бійців була змушена розійтися по домівках, позаяк їх місця дислокації встановили державні сили. Після того М. Макаров-Нікітін та його прибічники взяли курс на агітаційно-вербувальну роботу, що дозволило їм протягом літа сформувати партизанські загоны в низці населених пунктів Новомосковського і Павлоградського повітів загальною чисельністю приблизно

дві тисячі бійців¹. Також у цей час на території Новомосковщини діяв загін Івана Турченка². У вересні всі названі формування були об'єднані під керівництвом Катеринославського губревкому, який очолював Золотов³.

Окрім вказаних підрозділів у цій частині краю існували й більшовицькі підпільні організації, що розташовувалися в Катеринославі та його робітничих передмістях: засновані у квітні 1918 р. ревкоми в Амур-Нижньодніпровську на чолі з І. Макаровим (Іванченком), А. Клочком, В. Серповим (Савельсьвим) та ін., й у Кайдаках на чолі із Золотовим і Серіковим, а також створений наприкінці серпня 1918 р. ревком при заводі Гантке⁴. Важливе місце в їхній підривній підпільній діяльності займало розповсюдження антиурядових прокламацій. Загалом, антиурядова агітація була характерним явищем більшовицького підпільного руху й у інших районах лівобережжя краю⁵.

Масштабна збройна антиурядова боротьба у цій частині Катеринославщини, яку організували більшовики, розпочалася наприкінці осені 1918 р. Протягом листопада вони сформували Підгородянський та Новомосковський революційні полки на чолі з Коваленком і Молибогом відповідно, а також низку загонів при населених пунктах, загальною чисельністю 15 тисяч бійців. Їх було перекинуто до Самарського лісу, і звідти 2 грудня 1918 р. розпочато повномасштабні бойові дії⁶. Відтак, 3-го грудня 1918 р. більшовики захопили Новомосковськ⁷, а 5 грудня загопи З. Лантуха зайняли Верхньодніпровськ і Кам'янське⁸. Прикметно, що поряд із більшовицькими бойовими формуваннями, тут почали виникати й підрозділи т. зв. червоного козацтва, котрі також відзначалися прихильністю до радянської влади. Станом на 8 грудня пробільшовицькі партизани контролювали залізничну гілку Нижньодніпровськ–Синельникове, а на 12 грудня – Павлоград

¹ Воспоминания Макарова-Никитина Н. М. об его участии в гражданской войне 1918–1919 г., Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф. Р 4533, оп. 1, спр. 1, арк. 10–14.

² Воспоминания Савельева-Сучкова В. В. бывшего секретаря подпольного АНД райкома о революционных событиях в период гражданской войны 1918–1919 г., ДАДО, ф. Р-3493, оп. 1, спр. 29, арк. 3, 9.

³ Воспоминания Макарова-Никитина Н. М. об его участии в гражданской войне 1918–1919 г., ДАДО, ф. Р 4533, оп. 1, спр. 1, арк. 14.

⁴ Воспоминания Савельева-Сучкова В. В., бывшего секретаря подпольного АНД райкома о революционных событиях в период гражданской войны 1918–1919 г., ДАДО, ф. Р-3493, оп. 1, спр. 29, арк. 4–4зв.; Кузнецов, “Воспоминания о 1918 годе” в книге *Пятая годовщина Октябрьской революции, 1917–октябрь–1922*, (Екатеринослав: 1-я советская типография, 1922), 175–177.

⁵ *Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): документы и материалы*, ред. А. Я. Пашенко, (Днепропетровск: Проминь, 1968), 50, 53–55.

⁶ Воспоминания Макарова-Никитина Н. М. об его участии в гражданской войне 1918–1919 г., ДАДО, ф. Р 4533, оп. 1, спр. 1, арк. 29–30.

⁷ *Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): документы и материалы*, 63.

⁸ Воспоминания Макарова-Никитина Н. М. об его участии в гражданской войне 1918–1919 г., ДАДО, ф. Р 4533, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

та більшу частину Новомосковського повіту⁹. У перших числах грудня більшовики-підпільники з околиць Катеринослава встановлено також контроль над Амур-Нижньодніпровськом, Кайдаками та станцією Горяйнове¹⁰.

Окрім лівобережної частини регіону, пробільшовицький партизанський антиурядовий рух був поширений на Криворіжжі та Нікопольщині. Так, навесні 1918 р. у селі Жовтому на Криворіжжі виник партизанський загін на чолі з Г. Потаповим, який протягом літа того ж року поширив свою діяльність на територію жовтянської, ганнівської, софіївської, комісарівської, божедарівської й саксаганської волостей та налічував до 300 піхотинців і 50 вершників¹¹. Відомо, що підпільний більшовицький ревком існував у селі Кам'янці. Його члени певний час навіть контролювали цей населений пункт до приходу сюди на початку липня 1918 р. карального урядового загону. Окрема партизанська група діяла в околицях Апостолова¹². На північну частину Криворіжжя поширював свою діяльність новопраський партизанський загін¹³.

Кілька підпільних більшовицьких організацій функціонували й у самому Кривому Розі та його робітничих передмістях і копальнях. Першою з них стала група підпільників під керівництвом Івана Калініченка й Василя Чередниченка. Однак, наприкінці травня її розкрили німці¹⁴. Ще одну пробільшовицьку підпільну групу створив на Ростовській копальні Олександр Фесенко, проте у липні її теж викрила гетьманська контррозвідка. Найактивнішим тамтешнім підпільним більшовицьким формуванням стала організація, що діяла під прикриттям профспілки "Горнотруд"¹⁵. Під її керівництвом утворено робітничу дружину із 300 бійців, яка 15 листопада 1918 р. роззброїла гетьманські сили у Кривому Розі та прилеглих до нього робітничих поселеннях¹⁶.

У червні 1918 р. підпільний комітет із місцевих партійців на чолі з Яковом Терещенком створено у Нікополі. Члени комітету займалися зривом вивозу до

⁹ *Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн.* (Киев: Наукова думка, 1967), отв. ред. С. М. Короливский, Т. 1, кн. 1, 480, 500.

¹⁰ Григорий Колос, *Заметки о подпольи и вооруженной борьбе 1918–1919 г.* (Днепропетровск: 1927), 17.

¹¹ Воспоминания Потапова Г. В. о его участии в борьбе за установление советской власти на Екатеринославщине 1917–1919 гг., ДАДО, ф. Р-3493, оп. 1, спр. 74, арк. 2.

¹² Письма с воспоминаниями о революционных событиях на Екатеринославщине жителей Апостоловского района, ДАДО, ф. Р-3493, оп. 1, спр. 105, арк. 12 зв.–13.

¹³ Авторская рукопись романа Крячко Д. Г. "Битва за Советскую власть". Книга 1-ая, ДАДО, ф. Р-4438, оп. 1, спр. 2, арк. 102–103.

¹⁴ Калиниченко Ф. Л. Дни, которых не забудут трудящиеся Криворожья – 2 июня 1918 г. (воспоминания), ДАДО, ф. П-24, оп. 2, спр. 28, арк. 1–3.

¹⁵ Петро Варгатюк, *Криворіжжя: путівник*. (Дніпропетровськ: Промінь, 1969), 14–15.

¹⁶ Письма с воспоминаниями о революционных событиях на Екатеринославщине жителей Апостоловского района, ДАДО, ф. Р-3493, оп. 1, спр. 105, арк. 13; *Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн.* Т. 1, кн. 1, 447; Петро Варгатюк *Криворіжжя: путівник*, 15, 32.

Німеччини реквізованого майна, а також пропагандистською роботою¹⁷. У серпні 1918 р. для оперативнішого керівництва більшовиками-підпільниками підпільний комітет перетворено на військово-революційний комітет¹⁸. Можливо, саме його члени вбили сотника Миколу Никорака, який стояв на чолі місцевого гарнізону із бійців легіону Українських Січових Стрільців (далі – УСС), які були у складі австро-угорського експедиційного корпусу¹⁹. У листопаді 1918 р. бійці загону роззброїли місцеві сили Державної варти та встановили у місті радянську владу²⁰. Вочевидь, на Нікопольщині існували й інші іррегулярні більшовицькі збройні формування. Так, є відомості, що на початку червня 1918 р. австрійський загін провів облаву на групу більшовицьких вояків, які перебували між селами Капулівкою та Покровським²¹.

Не менш розвинутим на Катеринославщині був і антигетьманський рух представлений проукраїнськими, головню вільнокозацькими іррегулярними формуваннями. Патріотично налаштоване селянство, яке складало основу місцевого Вільного козацтва, передовсім було невдоволене відновленням фактично безмежної поміщицької влади. Перші їхні виступи відбулися вже у другій половині травня 1918 р., коли вільні козаки Катеринославського повіту почали виявляти ознаки непокори чинній владі та погрожувати повстанням проти неї. На початку червня між ними та урядовими каральними загонами відбулося кілька сутичок²².

Аналогічно поводитися й представники Вільного козацтва на Верхньодніпровщині. Так, 21 травня 1918 р. у селі Лозоватці місцеві вільні козаки напали на підрозділ австрійського 24-го Єгерського батальйону, а 1 і 2 червня того ж року мали короточасні сутички із висланим проти них каральними загonom біля сіл Олександрівки та Покровського, внаслідок яких зазнали поразки²³. Відтак, 30 та 31 травня козаки Гуляйпільської волости вчинили напад на ескадрон

¹⁷ Воспоминания об установлении советской власти в Никополе, Нікопольський краєзнавчий музей (далі – НКМ), кн. 8248, арх. 1972, арк. 2; *Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): документы и материалы*, 53.

¹⁸ Матеріали з історії революційних подій у Нікополі, підготовлені працівниками музею, НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 24.

¹⁹ Никифор Гіряк, “40 років тому...”, *Свобода*, № 174, (1954, 10 вересня): 3.

²⁰ Воспоминания об установлении советской власти в Никополе, НКМ, кн. 8248, арх. 1972, арк. 2; Матеріали з історії революційних подій у Нікополі, підготовлені працівниками музею, НКМ, кн. 7517, арх. 1686, арк. 24.

²¹ Донесения губернских старост о настроении населения, партизанском движении и происшествиях в Екатеринославской губернии, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 6.

²² *Ibidem*, арк. 1, 5; Иван Амосов, “Под сапогом немецкой оккупации”, в книге *Борьба за Советы на Екатеринославщине: сборник воспоминаний и статей*, (Днепропетровск: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927), 238.

²³ Телеграммы, рапорта, сводки, донесения о настроении рабочих и крестьян в Екатеринославской губернии, о борьбе трудящихся губернии против помещиков, о взаимоотношениях с австро-немецкими оккупантами, ЦДАВО, ф. 1076, оп. 1, спр. 17, арк. 28–28 зв.

8-го гусарського угорського полку, вбивши при цьому 95 його вояків²⁴. До того ж, у перших числах червня колишніми українськими старшинами у низці населених пунктів Верхньодніпровського повіту організовано нові загони Вільного козацтва, котрі проводили арешти місцевої Державної варти та антиурядову пропаганду²⁵.

Утім, якщо вірити тогочасним джерелам, до сфери діяльності місцевого Вільного козацтва, окрім боротьби з гетьманським режимом, було й грабіжництво, яке нерідко супроводжувалося погромами та навіть убивствами. Так, протягом кінця травня – початку червня 1918 р. випадки вчинення розбою особами, яких офіційна влада зараховувала до Вільного козацтва, фіксуються у багатьох районах краю²⁶. Однак важко визначити, чи дійсно до названих акцій було залучено учасників вільнокозацьких формувань чи під їхнім іменем виступали представники бандитського руху. Наприклад, у правдивості інформації щодо злочинної діяльності Вільного козацтва сумнівався сам губерніяльний комендант і виконувач обов'язків губерніяльного старости полковник Осипенко, вважаючи, що: “Ця чутка не є справжня і Вільне козацтво до цього часу не було озброєною бандою”²⁷.

Придушити перші прояви вільнокозацького руху на Катеринославщині владі вдалося до кінця червня 1918 р. завдяки тому, що вжито репресивні методи проти його учасників та прихильної до них місцевої людності. Не останню роль при цьому відіграв арешт безумовних лідерів Вільного козацтва у регіоні: братів Гаврила та Миколи Горобців²⁸.

Невдоволеними політикою П. Скоропадського були й розташовані на теренах краю бійці легіону УСС. Їх очільник архикнязь Вільгельм Габсбург згадував: “Від того перевороту почалася для нас доба інтриг, брехні й усяких труднощів. Всюди змінилися органи влади; багато українців уступило, а на їх місце посаджено москалів, чорносотенців, які давили всякий український національний рух”²⁹. Окрім того, гетьманська влада планувала використовувати УСС для придушення селянських виступів. Проте вони всіляко ухилялися виконувати такі накази, за що в середині травня були переведені на Херсонщину в околиці

²⁴ Діло про напад селян Гуляйпольської волості Верхньодніпровського повіту на ескадрон Гусарського угорського полку і вбивство 95 чоловік того ескадрону, ЦДАВО, ф. 2207, оп. 1, спр. 1007, арк. 1–4.

²⁵ Донесення губернских старост о настроении населения, партизанском движении и происшествиях в Екатеринославской губернии, ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 14 зв.

²⁶ *Ibidem.*, арк. 10.

²⁷ Сведения о зверствах и убытках, принесённых жителям села Китайгородки карательным отрядом австро-венгских оккупационных войск и списки жителей села Китайгородка. Переписка Китайгородской сельуправы с Томаковским волземуправой о выделении земли в аренду жителям села и обеспечении продовольствием австро-венгерских войск, ДАДО, ф. Р 2712, оп. 1, спр. 3, арк. 83.

²⁸ Ісак Мазепа, *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*. (Київ: Темпора, 2003), 62.

²⁹ Никифор Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*. (Вінніпег, 1956), 50.

Слисаветграда³⁰. Про подальші непрості стосунки з гетьманською владою особового складу легіону УСС під час їхнього перебування в районі Слисаветграда від кінця весни до осені 1918 р. подає у своїй монографії проф. Б. Якимович³¹.

Новий сплеск боротьби іррегулярних проукраїнських формувань проти гетьманської влади відбувся восени 1918 р. Певною мірою цьому посприяло видання 16 жовтня П. Скоропадським універсалу про відновлення козацтва в Україні, за яким козацькі громади кожної губернії мали об'єднуватися у кіш³². Кошовим отаманом Катеринославщини затверджено Михайла Омеляновича-Павленка³³. За короткий проміжок часу він завербував до коша дві тисячі добровольців на чолі з Іваном Бондаренком, а також домігся звільнити з ув'язнення братів Горобців³⁴.

У середині листопада М. Омеляновича-Павленка відкликали до Києва³⁵. Місце лідера місцевого вільнокозацького руху посів М. Горобець, який розпочав формувати Катеринославський Республіканський Кіш³⁶. Виступивши на боці Директорії, котра, як відомо, 14 листопада розпочала антигетьманське повстання, М. Горобець 20 листопада опублікував відозву до населення Катерингославщини, в якій закликав людей відновлювати організації Вільного козацтва та скеровувати сформовані загони до Катеринослава для боротьби з гетьманським військом³⁷.

Вочевидь, відозву прихильно зустріла проукраїнська частина населення регіону, оскільки відомо, що в цей період відбувається організація вільнокозацьких бойових одиниць й у інших частинах краю. Так, підрозділи Вільного козацтва утворили на Криворіжжі робітники тамтешніх копалень³⁸. На Нікопольщині вільні козаки розпочали формувати спеціальні терористичні групи для боротьби з урядовими силами³⁹. А на Павлоградщині зорганізовано власний кіш Вільного козацтва, підпорядкований штабові Директорії в Катеринославі⁴⁰. Також

³⁰ Никифор Гірняк, *Полк. Василь Вишиваний*, 17, 51.

³¹ Богдан Якимович, *Збройні Сили України: нарис історії*. (Львів: І-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996), 100–101.

³² *Державний вісник*, № 59, (1918, 16 жовтня): 1.

³³ *Державний вісник*, № 70, (1918, 14 листопада): 1.

³⁴ Ісак Мазепа, *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*, 62–63.

³⁵ Михайло Омелянович-Павленко, *Спогади командарма (1917–1920): документально-художнє видання*. (Київ: Темпора, 2007), 104.

³⁶ Ісак Мазепа, *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*, 65.

³⁷ *Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів*, уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева, (Дніпро: ЛІРА, 2016), 185–186.

³⁸ *Наша справа*, № 47, (1919, 23 січня): 4.

³⁹ Андрій Рибалка-Зірка, “Повстанчеський рух у Нікопольському районі – Катеринославщині”, у книзі *Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)*, авт. Олександр Доценко, (Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001), 341.

⁴⁰ *Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів*, 187.

організація прихильних до Директорії повстанців відбувалася на Верхньодніпровщині⁴¹.

Ще одним проукраїнським іррегулярним бойовим формуванням у регіоні стала заснована у Катеринославі Запорізька Січ. Вона була побудована за взірцем устрою запорозького козацтва та мала на меті відновити його традиції. Її організаторами стали начальник Запорізької залізниці Юхим Божко та його помічник Павло Василюк⁴².

Отже, за короткий проміжок часу відбулася активізація проукраїнських парамілітарних сил, і вже на кінець листопада значна частина Катеринославщини була охоплена повстанським рухом. Один із перших збройних виступів, спрямований на повалення гетьманського режиму, був організований на Нікопольщині. Тоді вільні козаки Олексіївки обеззброїли Державну варту в своєму та сусідніх селах і, об'єднавшись із повстанцями з Новопавлівки, Красногригорівки та інших тамтешніх сіл, розпочали відкриту збройну боротьбу з 8-м гетьманським корпусом. Вони роззброїли три сотні цього корпусу, але на станції Мировій зіткнулись із основними гетьманськими силами і були змушені відступити⁴³.

Та вирішальні бої іррегулярних проукраїнських формувань із урядовими військами, спрямовані на встановлення влади Директорії в регіоні, відбулися у Катеринославі. Антигетьманське повстання в місті розпочалося ввечері 27 листопада 1918 р., коли бійці залізничної охорони, які паралельно були членами згадуваної Запорізької Січі Ю. Божко, влаштували напад на підрозділ Державної варти⁴⁴. В результаті у руках повстанців опинився міський вокзал з прилеглою до нього територією, міст через Дніпро та Амур-Нижньодніпровськ⁴⁵. Однак через брак власних сил та проблеми з озброєнням, вони не змогли розвинути подальший наступ на урядові сили.

Ситуація змінилася на початку грудня, коли на допомогу повсталим до Катеринослава прибули кілька сотень вільних козаків із Верхньодніпровського повіту та Олександрівська. Об'єднавши зусилля, 6 грудня вони захопили міський телеграф, а вранці наступного дня оголосили ультиматум бійцям 8-го корпусу. Керівництво корпусу відкинуло ультиматум, що стало початком нових бойових дій⁴⁶. Перші сутички розпочалися того ж дня і були вдало відбиті прогетьманськими військами. Невдача спіткала представників Вільного

⁴¹ Григорій Колос, *Заметки о подпольи и вооруженной борьбе 1918–1919 г.*, 16.

⁴² Дмитро Гонта “Отаманщина: (Отаман Божко)”, *Київ*, №. 2–3 (41–42), (1957): 107–108; Ісаак Мазепа, *Україна в огні і бурі революції 1917–1921*, 65.

⁴³ Андрій Рибалка-Зірка, “Повстанчеський рух у Нікопольському районі – Катеринославщині”, 341–342.

⁴⁴ Дмитро Гонта “Отаманщина: (Отаман Божко)”, *Київ*, №. 2–3 (41–42), (1957): 108.

⁴⁵ Донесения губернских старост о настроении населения, партизанском движении и происшествиях в Екатеринославской губернии, ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 246.

⁴⁶ *Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів*, 193, 274–275.

козацтва й у наступні дні. Але, опинившись у стані облоги, 8-й гетьманський корпус, після наради його командування, проти ночі 12 (за іншими даними 8 або 10) грудня покинув місто і вирушив до Криму на з'єднання з білогвардійською Добровольчою армією. Дня 23 грудня біля села Мар'янського загонами місцевого Вільного козацтва на чолі з Никифором Григор'євим блокували переміщення військ корпусу на південь. Однак відступаючим вдалося відбити їх наступи, знищивши при цьому два ешелони козацького війська, та продертися на територію Херсонщини⁴⁷.

Ще однією політико-ідеологічною течією, прихильники якої взяли участь у повстансько-партизанському русі доби Гетьманату П. Скоропадського на теренах Катеринославщини, був анархізм. Його прихильники прагнули побудувати суспільство, яке складалося б із самоврядних комун та громад, а тому не визнавали нову владу та її австро-німецьких союзників, які не мали такої мети й, відповідно, виступали ворогами. Основною формою боротьби місцевих анархістів було партизанство. Найбільшого впливу вони змогли досягнути на півдні лівобережної частини досліджуваної території.

Одним із перших анархістських формувань став партизанський загін, який сформував Феодосій Щусь у червні 1918 р. і діяв у районі Дібрівського лісу на Васильківщині⁴⁸. Утворення, що нараховувало до 60 добре озброєних та екіпованих бійців, нападало на поміщиків, котрі поверталися до своїх маєтків та знищувало австрійські загоны⁴⁹. У жовтні того ж року у Покровському виник значний загін під керівництвом Кірьякова. Повідомлялося, що загін володів значною кількістю зброї та набоїв⁵⁰. Окремий анархістський загін існував і в Катеринославі. Його очолював Рудинський⁵¹.

Однак найвизначніше місце серед тогочасних повстанців-анархістів безумовно займав Нестор Махно. В червні 1918 р. за постановою таганрозької конференції гуляйпільських анархістів-революціонерів він прибув на Гуляйпільщину щоб організувати селянські повстання проти чинної влади. Він

⁴⁷ Георгий Сакович, «Екатеринославский поход», в книге *1918 год на Украине*, ред. Сергей Волков, (Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2001), 286–294; Гуреев, «Екатеринославский поход», в книге *1918 год на Украине*, ред. Сергей Волков, (Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2001), 269–286; Игорь Лабинский, «О Екатеринославском походе», в книге *1918 год на Украине*, ред. Сергей Волков, (Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2001), 294–300.

⁴⁸ Александр Белаш и Виктор Белаш, *Дороги Нестора Махно: историческое повествование*. (Київ, 1993), 40.

⁴⁹ Нестор Махно, *Воспоминания. Книга III Украинская революция (июль–декабрь 1918 года)*. (Париж: Издание комитета Н. Махно, 1937), 72–73.

⁵⁰ Нестор Махно, *Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: документы и материалы*, ред. Виктор Данилов и Теодор Шанин, (Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006), 50.

⁵¹ Александр Гринберг, «Киевская организация РСДРП(б) в эпоху войны (1914–1916 гг.)», *Літопис революції*, № 1 (28), (1928): 155.

одразу ж налагодив агентурну мережу, розповсюджував антиурядові прокламації та розпочав організовувати бойові селянські загони. У вересні 1918 р. Н. Махно сам очолив одне із таких загонів і, щоб збільшити повстанські сили, вирішив об'єднатися із загоном Ф. Щуся. Від середини жовтня об'єднаний загін на чолі з Н. Махном розпочав активну бойову діяльність, провівши низку нападів на австрійські загони на півдні лівобережжя Катеринославщини⁵². На кінець листопада сили Н. Махна налічували не менше 600 бійців і контролювали низку сіл південної частини Павлоградського повіту: Олексіївку, Василівку, Мар'івку та Славгород, а окремі загони навіть рейдували на територію Новомосковського та Катеринославського повітів⁵³. Дня 10 грудня вони захопили залізничну станцію Чаплине. Після цього спробували взяти Павлоград, але ця спроба завершилася невдачею через наявність у місті значних сил об'єднаного німецько-українського війська⁵⁴.

Окрім повстанського руху, очолюваного певними політичними силами, тоді на Катеринославщині поширилися й аполітичні селянські й робітничі рухи.

Повсталі селяни не прагнули захопити владу в державі до своїх рук, а в основному виступали проти реставрації поміщицького землеволодіння. Одним із головних епіцентрів селянського невдоволення новими порядками в регіоні стала Новомосковщина. Так, на зламі травня–червня 1918 р. тамтешні селяни передали місцевим поміщикам анонімні листи з погрозами пограбувати та знищити їхнє майно⁵⁵. Відтак, 10 червня вони спалили економію князя Урусова та його хутір. За кілька днів підпали селянами поміщицьких економій та вирубка їхніх лісів набули у повіті планомірного характеру. Крім того вказувалося, що збори у Знаменці у кількості 480 домогосподарств заявили, що вони не визнають гетьманську владу та відмовилися їй підкорюватись⁵⁶.

Широких масштабів селянський рух набув і в правобережній частині краю. Так, вночі 12 червня 1918 р. повстанці напали на Микільську повітову управу⁵⁷. В 10-х числах того ж місяця селяни Лозоватки грабували тамтешніх поміщиків⁵⁸.

⁵² Александр Белаш и Виктор Белаш, *Дороги Нестора Махно: историческое повествование*, 40, 47.

⁵³ Донесения губернских старост о настроении населения, партизанском движении и происшествиях в Екатеринославской губернии, ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 298.

⁵⁴ Александр Белаш и Виктор Белаш, *Дороги Нестора Махно: историческое повествование*, 47–48.

⁵⁵ Телеграммы, рапорта, сводки, донесения о настроении рабочих и крестьян в Екатеринославской губернии, о борьбе трудящихся губернии против помещиков, о взаимоотношениях с австро-немецкими оккупантами, ЦДАВО, ф. 1076, оп. 1, спр. 17, арк. 21.

⁵⁶ Донесения губернских старост о настроении населения, партизанском движении и происшествиях в Екатеринославской губернии, ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 5 зв., 15.

⁵⁷ *Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): документы и материалы*, 38.

⁵⁸ *Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн.* Т. 1, кн. 1, 198.

Тоді ж, у селі Солоному, внаслідок сутички місцевих жителів із бійцями карального загону, загинуло майже 500 німців та 300 селян. У той самий період у селі Кринички відбувся бій між місцевим населенням та німцями, внаслідок якого загинуло більше двох тисяч осіб. А селяни Володимирівки, що на Верхньодніпровщині, знищили австрійський загін⁵⁹.

Селянські протести могли носити й беззбройний характер. Наприклад, у середині червня в Томаківці невідомі селяни розірвали виставлену на видному місці грамоту з повідомленням про перехід влади до гетьмана П. Скоропадського⁶⁰.

Черговий сплеск селянського антиурядового руху відбувся на тлі повалення гетьманського режиму. Так, 12 листопада 1918 р. повстанці пограбували поміщицькі околиці Софіївки⁶¹. Дня 18 листопада відбулася сутичка між представниками Державної варти та повстанцями у селі Петриківка. В той же час повідомлялося про наявність озброєних загонів у Паньківці⁶².

Поряд із селянським рухом на досліджуваній території активно розвивався й робітничий. Він, як і селянський рух, не мав на меті змінити існуючий державний лад, а був спрямований задовольнити свої соціальні та побутові вимоги. Головною формою виявити своє невдоволення чинним режимом були страйки. Так, наприкінці травня 1918 р. масові страйки відбулися серед робітників Катеринослава. На початку червня заклики до страйків поширювалися на Колачевській копальні Криворіжжя. У другій половині липня страйки охопили Катерининську залізницю. А в серпні застрайкували друкарі, шевці та шкірники Катеринослава⁶³.

У період перебування при владі П. Скоропадського, небувалих до цього масштабів набув і бандитський рух. Головно він був представлений звичайними грабунками, які нерідко супроводжувалися вбивствами. Судячи із наявних джерел, найкримінальнішою частиною краю стала Верхньодніпровщина. Відтак, 28 травня 1918 р. тут на території власного лісу вбили поміщика П. Гусєва. Дня, 29 травня вчинено напад і тяжко поранено поміщика В. Білокриса та його прислугу на під'їзді до їхнього хутора. В ніч на 1 червня відбувся замах на життя великого землевласника М. Доленго-Грабовського, внаслідок якого

⁵⁹ *Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): документы и материалы*, 40, 42.

⁶⁰ Дело с разной перепиской, ДАДО, ф. Р-3826, оп. 1, спр. 7, арк. 54.

⁶¹ *Гражданская война на Украине (1918–1920). Сборник документов и материалов в 3-х т., 4-х кн.* Т. 1, кн. 1, 415–416.

⁶² *Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918–1920 гг.): документы и материалы*, 55.

⁶³ *Ibidem*, 37, 45–47; Донесения губернских старост о настроении населения, партизанском движении и происшествиях в Екатеринославской губернии, ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 1, 15; Ефимов, “Как наш союз боролся с гетманщиной”, в книге *Пятая годовщина Октябрьской революции, 1917–октябрь–1922*, (Екатеринослав: 1-я советская типография, 1922), 155–156.

постраждали мирні жителі. В ніч на 4 червня пограбовано оселю поміщика Гридїна, при цьому вбито його дружину і дочку. Надалі рівень бандитизму тут продовжив зростати і до середини місяця набув масового характеру. Бандитизм значно розповсюдився також у Катеринославі та лівобережній частині краю, де також здійснено низку вбивств і пограбувань⁶⁴. Відомими були й випадки нападів бандитів на пасажирів залізничного та водного транспортів⁶⁵. Проте, як і селянський та робітничий рух, бандитизм не мав на меті повалити чинний державний лад, а був спрямований задовольнити свої матеріальні потреби.

Отже, можна переконатися, що в часи перебування при владі в Україні гетьмана П. Скоропадського Катеринославщина стала регіоном із активно розвиненим повстансько-партизанським рухом. У ньому брали участь і прихильники певних політико-ідеологічних течій, і аполітичні бойові формування. До перших належали прихильники більшовизму, анархізму та проукраїнського уряду в особі Центральної Ради, а пізніше Директорії. Внаслідок ведення активних бойових дій на середину грудня 1918 р. територія Катеринославщини опинилася під їх контролем. У північній частині лівобережжя регіону, промислово розвинутих районах Криворіжжя та Нікопольщини утвердилася більшовицька влада, правобережжя та Катеринослав визнали Директорію УНР, а південні райони лівобережжя перейшли до рук анархістів.

У той же час переважна частина краю була охоплена аполітичними селянським, робітничим та бандитським рухами. Але їх учасники не виступали проти повалення чинної влади. Так, селянський рух був спрямований проти відновлення поміщицького землеволодіння. Робітництво прагнуло задовольнити свої соціальні та побутові потреби. А головною метою бандитського руху було легке збагачення через звичайні грабунки.

⁶⁴ Донесения губернских старост о настроении населения, партизанском движении и происшествиях в Екатеринославской губернии, ЦДАВО, ф. 1216, оп. 1, спр. 96, арк. 5–6 зв., 14 зв.–15, 17–17 зв.

⁶⁵ Телеграммы, рапорта, сводки, донесения о настроении рабочих и крестьян в Екатеринославской губернии, о борьбе трудящихся губернии против помещиков, о взаимоотношениях с австро-немецкими оккупантами, ЦДАВО, ф. 1076, оп. 1, спр. 17, арк. 24 зв.

THE ANTI-GOVERNMENTAL MOVEMENT IN THE KATERYNOSLAV REGION DURING THE HETMANAT OF PAVLO SKOROPADSKYI (MAY–DECEMBER 1918)

Sergiy ZAITSEV

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: sergiystepovik@ukr.net

The problems of history of the Ukrainian revolution of 1917–1921 and the first post-revolutionary years are actual today and occupy one of the leading places in modern domestic historiography. Despite this, there is a considerable number of insufficiently deeply studied episodes on this topic. The anti-government activities of members of the irregular combat formations of Katerynoslav region during the period of Hetmanate Pavel Skoropadskyi (spring–winter 1918) refers to such episodes.

The article considers the course of the rebel-partisan movement in the Katerynoslav region in May–December 1918. The source base of the study consists of archival and published materials, in particular, memoirs, articles of periodicals, regulatory legal acts. The methodology of the research is based on the principles of historicism, objectivity and social approach. Also, have been used the analytical, comparative-historical, periodization, problem-chronological and typological methods. The main driving forces of the rebel-partisan movement in the territory of Katerynoslav region in the mentioned period are defined in this article. These were supporters of anarchism, Bolshevism and the pro-Ukrainian government represented by the Central Rada and later the Directory, as well as representatives of apolitical peasant, workers' and gangster movements.

The activities of the Bolshevik, pro-Ukrainian, and anarchist combat formations were aimed at overthrowing the existing government and seizing power in the region into their hands. The main form of their combat activity was partisan struggle. Local Bolsheviks were among the first to start an armed struggle against the existing regime. The main areas of their influence were the left bank of the region as well as industrially developed Kryvyi Rih region and Nikopol. Representatives of the pro-Ukrainian movement were members of the Free Cossacks and the Zaporozhian Sich. Their zone of influence was Katerynoslav and the central part of the region. The anarchist partisan anti-government movement covered the southern part of the left bank of the Katerynoslav region.

As a result of active military activity in mid-December 1918, the Katerynoslav region came under the control of these three politico-ideological forces. At the same time, most of the region was covered by apolitical peasant, workers and bandit movements. But, their participants did not oppose the overthrow of the existing government. Thus, the peasant rebellions were directed against the restoration of landlordism.

Keywords: rebel-partisan movement, Katerynoslav region, Bolshevism, pro-Ukrainian forces, anarchism, peasantry, working class, banditry.

REFERENCES

- Amosov, Ivan. "Pod sapogom nemeckoj okkupacii", v *Bor'ba za Sovety na Ekaterinoslavshhine: sbornik vospominaniy i statey*. Dnepropetrovsk: Izdanie Dnepropetrovskogo Istparta i Okruzhnoy komissii po provedeniyu 10-letiya Oktyabr'skoy revolyucii, 1927, 229–263. (in Russian)
- Avtorskaya rukopis' romana Kryachko D. G. "Bitva za Sovetskuyu vlast'". Kniga 1-aya, Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koy oblasti, f. R4438, op. 1, spr. 2, ark. 414. (in Russian)
- Belash, Aleksandr i Belash, Viktor. *Dorogi Nestora Mahno: istoricheskoe povestvovanie*. Kyiv, 1993. (in Russian)

- Delo s raznoy perepiskoy, Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, f. R 3826, op. 1, spr. 7, ark. 54. (in Russian)
- Derzhavnyy visnyk*, № 59, (1918, 16 zhovtnya). (in Ukrainian)
- Derzhavnyy visnyk*, № 70, (1918, 14 lystopada). (in Ukrainian)
- Dilo pro napad selian Huliajpol's'koi volosti Verkh'n'odniprovs'koho povitu na eskadron Husars'koho uhors'koho polku i vbyvstvo 95 cholovik toho eskadronu, Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 2207, op. 1, spr. 1007, ark. 4. (in Russian)
- Doneseniya gubernskikh starost o nastroenii naseleniya, partizanskom dvizhenii i proisshestviyakh v Ekaterynoslavskoy gubernii, Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 1216, op. 1, spr. 96, ark. 303. (in Russian)
- Efimov, "Kak nash soyuz borolsya s getmanshhiroy", v *Pyataya godovshhina Oktyabr'skoy revolyucii, 1917-oktyabr'-1922*. Ekaterynoslav: 1-ya sovetskaya tipografiya, 1922, 154–157.
- Gonta, Dmytro. "Otamanshyna: (Otaman Bozhko)", *Kyiv*, № 2–3 (41–42), (1957): 106–115. (in Ukrainian)
- Grazhdanskaya voyna na Ekaterynoslavshhine (fevral' 1918–1920 gg.): dokumenty i materialy*, red. A. Ya. Pashhenko. Dnepropetrovsk: Promin', 1968. (in Russian)
- Grazhdanskaya voyna na Ukraine (1918–1920). Sbornik dokumentov i materialov v 3-x t., 4-x kn.*, otv. red. S. M. Korolivskiy. Kiev: Naukova dumka, 1967, T. 1, kn. 1. (in Russian)
- Grinberg, Aleksandr. "Kievskaya organizatsiya RSDRP(b) v e'pokhu voyny (1914–1916 gg.)", *Litopys revoliutsii*, № 1 (28), (1928): 138–155. (in Russian)
- Gureev, "Ekaterynoslavskiy pokhod" v *1918 god na Ukraine*, red. Sergey Volkov. Moskva: ZAO Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2001, 269–286. (in Russian)
- Hirnyak, Nykyfor. "40 rokov tomu...", *Svoboda*, № 174, (1954, 10 veresnya): 3. (in Ukrainian)
- Hirnyak, Nykyfor. *Polk. Vasyl' Vyshevanyy*. Vinnipeg, 1956. (in Ukrainian)
- Kalinichenko F. L. Dni, kotorykh ne zabudut trudyashhiesya Krivorozh'ya – 2 iyunya 1918 g. (vospominaniya), Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, f. P 24, op. 2, spr. 28, ark. 4. (in Russian)
- Kolos, Grigoriy. *Zametki o podpol'i i vooruzhennoy bor'be 1918–1919 g.* Dnepropetrovsk, 1927. (in Russian)
- Kuznecov, "Vospominaniya o 1918 gode", v *Pyataya godovshhina Oktyabr'skoy revolyucii, 1917-oktyabr'-1922*. Ekaterynoslav: 1-ya sovetskaya tipografiya, 1922, 175–181. (in Russian)
- Labinskiy, Igor'. "O Ekaterynoslavskom pokhode", v *1918 god na Ukraine*, red. Sergey Volkov, Moskva: ZAO Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2001, 294–300. (in Russian)
- Materialy z istorii revoliutsiynykh podiy u Nikopoli, pidhotovleni pratsivnykamy muzeiu, Nikopol's'kyy kraieznavchyy muzey, kn. 7517, arkh. 1686, ark. 100. (in Ukrainian)
- Makhno, Nestor. *Vospominaniya. Kniga III Ukrain'skaya revolyuciya (iyul'-dekabr' 1918 goda)*. Parizh: Izdanie komiteta N. Makhno, 1937. (in Russian)
- Mazepa, Isak. *Ukraina v ohni i buri revoliutsii 1917–1921*. Kyiv: Tempora, 2003. (in Ukrainian)
- Nasha sprava*, № 47, (1919, 23 sichnya). (in Ukrainian)
- Nestor Makhno. Krest'yanskoe dvizhenie na Ukraine. 1918–1921: dokumenty i materialy*, red. Viktor Danilov, Teodor Shanin. Moskva: "Rossiyskaya politicheskaya e'nciklopediya" (ROSSPE'N), 2006. (in Russian)

- Omelianovych-Pavlenko, Mykhajlo. *Spohady komandarma (1917–1920): dokumental'no-khudozhnie vydannia*. Kyiv: Tempora, 2007. (in Ukrainian)
- Pis'ma s vospominaniyami o revolyucionnykh sobyttyakh na Ekaterynoslavshhine zhiteley Apostolovskogo rayona, Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, f. R 3493, op. 1, spr. 105, ark. 27. (in Russian)
- Rybalka-Zirka, Andriy. "Povstanches'kyi rukh u Nykopol's'komu rayonovi – Katerynoslavschyni", v *Zymovyy pokhid (6.XII.1919 – 6.V.1920)*, avt. Oleksander Dotsenko. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, 2001, 341–343. (in Ukrainian)
- Sakovich, Georgiy. "Ekaterynoslavskiy pokhod", v *1918 god na Ukraine*, red. Sergey Volkov. Moskva: ZAO Izdatel'stvo Centrpoligraf, 2001, 286–294. (in Russian)
- Svideniya o zverstvakh i ubytках, prinesyonnykh zhitelyam sela Kitaygorodki karatel'nym otryadom avstro-vengrskikh okkupacionnykh voysk i spiski zhiteley sela Kitaygorodka. Perepiska Kitaygorodskoy sel'upravy s Tomakovskoy volzemupravoy o vydelenii zemli v arendu zhitelyam sela i obespechenii prodovol'stviam avstro-vengrskikh voysk, Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, f. R 2712, op. 1, spr. 3, ark. 375. (in Russian)
- Telegrammy, raporta, svodki, doneseniya o nastroenii rabochix i krest'yan v Ekaterynoslavskoy gubernii, o bor'be trudyashhixsya gubernii protiv pomeshhikov, o vzaimootnosheniyyakh s avstro-nemeckimi okkupantami, Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyschykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, f. 1076, op. 1, spr. 17, ark. 107. (in Ukrainian)
- Ukrains'ka revoliutsiia 1917–1921 rr. na Prydniprov'i: zbirnyk dokumentiv i materialiv*, uklad. Yuriy Pakhomenkov, Nona Yuzbasheva. Dnipro: LIRA, 2016. (in Ukrainian)
- Varhatiuk, Petro. *Kryvorizhzhia: putivnyk*. Dnipropetrovs'k: Promin', 1969. (in Ukrainian)
- Vospominaniya Makarova-Nikitina N.M. ob ego uchastii v grazhdanskoy voyne 1918–1919 g., Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, f. R 4533, op. 1, spr. 1, ark. 43. (in Russian)
- Vospominaniya ob ustanovlenii sovetskoj vlasti v Nikopole, Nikopol's'kyi kraieznavchyy muzey, kn. 8248, arx. 1972, ark. 5. (in Russian)
- Vospominaniya Potapova G. V. o ego uchastii v bor'be za ustanovlenie sovetskoj vlasti na Ekaterynoslavshhine 1917–1919 gg., Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, f. R-3493, op. 1, spr. 74, ark. 5. (in Russian)
- Vospominaniya Savel'eva-Suchkova V. V. byvshego sekretarya podpol'nogo AND raykoma o revolyucionnykh sobyttyakh v period grazhdanskoy voyny 1918–1919 gg., Derzhavnyy arkhiv Dnipropetrovs'koi oblasti, f. R-3493, op. 1, spr. 29, ark. 14. (in Russian)
- Yakymovych, Bohdan. *Zbroyni Syly Ukrainy: narys istoriyi*. Lviv: Instytut Ukrayinoznavstva im. I. Kryp'yakevycha NAN Ukrayiny, 1996. (in Ukrainian)

УДК: 930.25:355.083(438:477=162.1)“1918/1939” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3636>
ORCID ID: 0000-0002-4458-6272

ОРГАНІЗАЦІЯ МЕДИКО-САНІТАРНОЇ СЛУЖБИ ВІЙСЬКА ПОЛЬСЬКОГО У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (листопад 1918 – лютий 1919 рр.)

Володимир РУТАР

к.і.н., абсолювент Варшавського університету,
стипендіят Вишеградського фонду
e-mail: rutar.volodymyr@gmail.com

Проаналізовано становлення медичної служби Війська Польського на перших етапах польсько-української війни у Східній Галичині, встановлено і доповнено відомості про медико-санітарний персонал, побут хворих у лікарнях, а також окреслено низку проблем, які доводилося вирішувати командуванню, щоб покращити надання допомоги хворим воякам.

Ключові слова: Військо Польське, медико-санітарна служба, Східна Галичина.

В умовах початку польсько-українського протистояння у Східній Галичині виникла нагальна потреба в організації військово-медичної служби. Дня 1 листопада 1918 р. Начальне Командування Війська Польського (НК ВП), перебуваючи у край скругному становищі, призначило Леслава Венгриновського на посаду Санітарного шефа польських сил у Львові, а Леґа Глузінського його ад'ютантом¹. Цього ж дня, командування встановило розмір заробітної платні медиків. Лікарі з офіцерським званням отримували платню бойових офіцерів, лікарі котрі не мали ранги поручника, медики – хорунжого, санітарки – 10 кор., помічники – 6 кор., а санітари – 8 кор. денно².

У місті швидко організовано мережу перев'язувальних пунктів. Уже 1 листопада такі пункти з'явилися при вулицях Малецького, 3 (санітарки Станіслава Келбінська, Іза Щесцікевічовна і Марія Здобницька) і Словацького, 18 (Юзефа Здиньчук-Закревська, Марія Гамерська-Віткевічова і Ірена Пьотровська-Ромерова). Відтак 4 листопада відкрито ще два нових перев'язувальних пункти. Один з них, № 8, в районі Високого Замку при вул. Театинській, 4 де несли службу Яніна Ручайовна, Станіслава Лянґнеровна, Марія Якубік-Прохніцька, Марія Квятковська і ін. Наступний в будинку сестер Феліціянок при вул. Немцевіча, 1. Зміна лінії фронту в наступні дні змусила

¹ Volodymyr Rutar, “Organizacja polskich sił zbrojnych podczas walk z Ukraińcami we Lwowie (1–21 listopada 1918 r.) według materiałów archiwalnych Wojskowego Biura Historycznego i Archiwum Akt Nowych”, *Przegląd Środkowo-Wschodni*, Nr 5, (Warszawa, 2020): 208.

² Koncept norm uposażenia za służbę w Wojsku Polskim, Wojskowe Biuro Historyczne (далі – WBH), zesp. I.341.1, sygn. 71, k. 153–154.

командування закрити усі перелічені вище пункти, адже ті опинилися на підконтрольній українцям стороні³.

Від 6 листопада допомогу надавали в Домі Техніків з філіями у Кадетській школі і при вул. Вулецькій, у школі ім. Сенкевича, у жіночій в'язниці, в інтернаті Пірамовича, у школі Конарського, в будинку братів Альбертинів, у школі ім. Марії Магдалени, при вул. Кордецького, Свентокшиській, 11 і на Замарстинові. Дня 8 листопада з'явилися пункти при вул. Потоцького на розі Набеляка, в школі Марії Магдалени і в Рясне Польському. До складу перев'язувального пункту біля будинку братів Альбертинів входили комендант лікар Горнунг, лікарі Станіслав Чельни і Едвард Крайовський, санітарки Анна Змуркевічова, Ольга Наринаківна, Гелла Брутловна, Стефанія Коморовська, Анастасія Вуйціновна, Яніна Петрусівна, Кристина Тулігловеціна, Бояновська, Гелена Воліньська, Софія Ковай, Станіслава Залуська і Альбіна Дзедзінська, санітари – Леопольд Холова і Ромуальд Бояновський. У школі ім. Сенкевича працювало чотири лікарі і 48 осіб допоміжного персоналу. Вже 13 листопада 1918 р. тут перебувало 322 хворих і поранених. Усі санітарні патрулі вважалися нейтральними, а їх члени зобов'язувалися носити на рукаві пов'язки з червоним хрестом і мати відповідну посвідку. До 21 листопада у Львові організовано понад 20 перев'язувальних пунктів, частина з яких працювала цілодобово, інші надавали допомогу лише вдень⁴. Медичний персонал протягом усієї польсько-української війни також активно залучався до мобілізаційних комісій, на яких визначали рівень придатності рекрутів до військової служби⁵.

На ранок 4 листопада в школі Конарського з'явилися перші польські лікарі Тишка, Домашевіч, Адамчевський, Каліна, Косковський і медик Патрина. Наступного дня вони отримали приділ до різних відтинків фронту: перший очолив Каліна, другий – Хорновський, третій – Адамчевський, якого згодом замінив Валега, четвертий – Заячковський і п'ятий – Горнунг. До їх обов'язків належало проводити медичний огляд кожного дня о 7 год ранку. На Підзамчі лікаріві Войцеховському вдалося організувати медпункт. При вул. Крашевського, Сикстуській і Коперніка працювала санітарна колона ппор. Адама Солтисіка,

³ Ewa Maleczyńska “Harcerki lwowskie w listopadowej obronie Lwowa”, *Rocznik towarzystwa badania historii obrony Lwowa i województw południowo-wschodnich*, (Lwów, 1937): 100–101.

⁴ Volodymyr Rutar, “Organizacja polskich sił zbrojnych podczas walk z Ukraińcami we Lwowie (1–21 listopada 1918 r.) według materiałów archiwalnych Wojskowego Biura Historycznego i Archiwum Akt Nowych”, *Przegląd Środkowo-Wschodni*, Nr 5, (Warszawa, 2020): 209–210.; Rozkaz dzienny nr. 5, z dnia 8 listopada 1918 r., WBH, zesp. I.341.1, sygn. 76, k. 2.; Marjan Jakubowski i Stefania Pazandy'owa: *Z walk o Lwów 1918*, Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, рук. 5867/II, k. 3.

⁵ Володимир Рутар, “Мобілізація до Війська Польського у Східній Галичині під час польсько-української війни (листопад 1918 – липень 1919 рр.)”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, Вип. 21, (Львів, 2020): 235–256.

до складу якої входили Анатолія Бегановна і Ванда Черкавська⁶. Від 10 листопада 1918 р. лікарями відтинків залишалися Каліна, Хорновський, Адамчевський, Горнунг і Войцеховський⁷.

НК ВП вирішило сформувати головний осередок надання медичної допомоги у Львові навколо місцевого шпиталю на Техніці. Дня 5 листопада 1918 р. його комендантом став лікар Адам Чижевич, якого 11 листопада замінив Александр Домашевич. Адміністративні справи провадив Казимир Круль, провіантові – ппор. Юліюш Шульц, склади – Ян Красвський, військову адміністрацію – ппор. Вацлав Несвятковський, кухню – Артур Белохлавський, склади провіанту – Станіслав Ордон, допоміжний персонал – Роман Балохлавек і Юзеф Серетні. Лікарями працювали Генрік Гілгенрейнер, Алексеевич, Еміль Вессчі, Адольф Ваторек, Леон Чаплінські, Ігнацій Мазанек, Тадеуш Шанявський, Юліюш Драк і Арматос; медиками – Казимир Ольшевські, Станіслав Шиманович, Владислав Потецкі, Єжи Шеффнер, Генрік Бек, Казимир Завадські, Юліюш Сігал, Леслав Слuziнські, Верхрадська, Густав Новацак, Єлена Катзувна, Роберт Регер і Станіслав Вінценз. Надання медичної допомоги у шпиталі № 1 забезпечував допоміжний персонал у кількості 50 осіб і трьох ординансів. Уже 15 листопада у штаті лікарні на Техніці перебувало 42 лікарі і медики, 163 осіб чоловічого персоналу і 210 жіночого. В місті працювали мобільні санітарні патрулі під проводом Миколая Скіби, Тимуса Новака, Діонізія Германовського, Людвіка Краєвського, Мар'яна Ягларжа, Грегоржа Пйотровського і Емануеля Рошка⁸. Наказом Технічного відділу від 11 листопада 1918 р. оголошено про відкриття парку санітарних автомобілів при шпиталі на Техніці⁹. За твердженням Я. Гелли, таких патрулів було 12 з трьома санітарними автомобілями¹⁰.

Наказом № 7 від 7 листопада 1918 р. поруч з Будинком Інвалідів відкрито шпиталь № 2. Він був розрахований на 300 пацієнтів, а допомогу надавали в хірургічному, епідемічному і венеричному відділеннях. Комендантом шпиталю став пполк. Генрік Глясер, лікарями тут були Казимир Фріц, Людвік Ридигер, Здіслав Горецкі, Міхал Парілле і Леон Козьолковські. Начальником адміністративно-господарчої служби призначено ппор. Болеслава Домбровського, провіантової – Юліяна Лахціка і релігійної – Альфреда Добецького. При шпиталі працювала примітивна лазня на три ванни. Наприкінці

⁶ Rozkaz dzienny nr. 5, z dnia 8 listopada 1918 r., WBH, zesp. I.341.1, sygn. 76, k. 2.; Jan Gella, *Ruski miesiąc 1.XI – 22.XI 1918*, (Lwów, 1919): 198–201, 204.

⁷ Rozkaz dzienny № 7, Komenda Naczelną W.P. we Lwowie, Lwów 10/XI 1918, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 67, k. 14.

⁸ Volodymyr Rutar, “Organizacja polskich sił zbrojnych podczas walk z Ukraińcami we Lwowie (1–21 listopada 1918 r.) według materiałów archiwalnych Wojskowego Biura Historycznego i Archiwum Akt Nowych”, *Przegląd Środkowo-Wschodni*, Nr 5, (Warszawa, 2020): 208, 230.

⁹ Zdzisław Krzemiński-Nagody, “Wspomnienia o wojskach samochodowych w czasie listopadowej obrony Lwowa”, *Rocznik towarzystwa badania historii obrony Lwowa i województw południowo-wschodnich*, (Lwów, 1937): 91.

¹⁰ Jan Gella, *Ruski miesiąc 1.XI – 22.XI 1918*, (Lwów, 1919): 201.

січня 1919 р. відбулася зміна керівництва і його очолив майор Францішек Чеховіч. Цим самим наказом заборонено використовувати автомобілі Червоного Хреста не за призначенням або розміщувати на них кулемети¹¹. Вже 19 листопада в шпиталі № 1 вдалося збільшити кількість відділів. Відтак працювали хірургічний, венеричних захворювань, офтальмологічний, стоматологічний і неврологічний відділи. У шпиталі № 2 з'явився ще відділ шкірних захворювань. Відомо, що у гарнізонному шпиталі № 3 працювали медики Євгеній Каплан, Юліюш Вишинський і Александр Закревські, фармацевти – Едмунд Смалець, Альфред Кржановські і Владислав Двожанський¹².

З метою уніфікувати роботу медзакладів 7 листопада 1918 р. НК ВП встановила години прийому пацієнтів від 13.00 до 15.00. На дверях Політехніки вирішено щоденно вивішувати список поранених і загиблих під час львівських боїв¹³. Додатково тут розміщували оголошення про набір необхідних працівників. Один з таких шпиталів на Техніці шукав 20–30 жінок для прибирання у своїх палатах¹⁴.

Організаційні роботи тривали надалі, так що під керівництвом С. Бадзинського 11 листопада 1918 р. відкрито „Відділ здоров'я”. До його складу обрано лікарів Миколаєвського, Шрама, Чижевіча, Мазанека, Ваторека і Щурковського. Відділ оголосив звернення до лікарів, аби ті повідомляли про усі випадки епідемічних захворювань, обстежували трупи і видавали сертифікати смерті за встановлену винагороду в 10 кор. Керівники шпиталів зобов'язувалися складати звіти про кількість померлих у шпиталях. При цьому померлих у військових шпиталях вимагалось ховати поруч з Політехнікою, померлих у власних помешканнях – на Городоцькому цвинтарі, а євреїв – на єврейському¹⁵.

З огляду на значну кількість хворих і поранених, для НК ВП важливим залишалось опанувати й інші лікарні на терені Східної Галичини. Вигідне стратегічне положення Перемишля давало можливість розвантажити переповнені лікарні Львова, використовуючи для цього залізницю. В самому

¹¹ Historia powstania szpitala epidemicznego W.P. we Lwowie, WBH, zesp. I.400, sygn. 3251, k. 1.; Volodymyr Rutar, “Organizacja polskich sił zbrojnych podczas walk z Ukraińcami we Lwowie (1–21 listopada 1918 r.) według materiałów archiwalnych Wojskowego Biura Historycznego i Archiwum Akt Nowych”, *Przegląd Środkowo-Wschodni*, Nr 5, (Warszawa, 2020): 208–209.; Krzysztof Kopociński, Zbigniew Kopociński, Czesław Jeśman, “Mjr dr Kazimierz Rudolf Fritz (1896–1979) – obrońca Lwowa, powstaniec warszawski, człowiek wielkiego serca i ducha”, *Lekarz Wojskowy*, Nr 3, (2017): 318.; Krzysztof Kopociński, Zbigniew Kopociński, Czesław Jeśman, “Szpital nr 2 i jego naczelną chirurg podczas Obrony Lwowa 1 – 22 listopada 1918 roku”, *Lekarz Wojskowy*, Nr 1, (2018): 89–90.

¹² Volodymyr Rutar, “Organizacja polskich sił zbrojnych podczas walk z Ukraińcami we Lwowie (1–21 listopada 1918 r.) według materiałów archiwalnych Wojskowego Biura Historycznego i Archiwum Akt Nowych”, *Przegląd Środkowo-Wschodni*, Nr 5, (Warszawa, 2020): 209.

¹³ *Pobudka*, nr. 2, Lwów, 7 listopada 1918 r., k. 4.

¹⁴ *Pobudka*, nr. 4, Lwów, 9 listopada 1918 r., k. 4.

¹⁵ *Pobudka*, nr. 6, Lwów, 11 listopada 1918 r., k. 4.

Перемишльська ситуація на початку листопада 1918 р. була складною, адже місто майже одразу потрапило до рук українців. Згодом активні бойові дії змінили становище на користь поляків. Перший медичний заклад, шпиталь № 10, захопив майор Стахевіч. До 5 листопада в ньому працювали майори-лікарі Юзеф Кржановські і Міхал Грабшейд та українець Степан Дмоховський. Уже 5 листопада С. Дмоховський став комендантом цього шпиталю, 13 – його змінив М. Грабшейд, від 19 листопада до 5 грудня очолював полк. Роман Гізінські. Дня 13 листопада шпиталь № 10 змінив назву на “Головний шпиталь Округу Перемишль”¹⁶.

У місті працював також “Військовий запасний шпиталь в Перемишлі на Засянні”. Першим його комендантом від 1 до 20 листопада 1918 р. був лікар Ян Оссадник, а далі полк. Станіслав Гілевич. Шпиталь складався з відділів для важко хворих, легко хворих, визначення придатності до військової служби і легеневих захворювань. Загальна кількість ліжок – 580. Вже від середини 1919 р. в ньому функціонували відділи венеричних захворювань, хірургічний, малярії і туберкульозу. З чотирьох лікарень у Перемишлі в листопаді 1918 р. функціонувало лише дві – запасний шпиталь № 2 і шпиталь залоги. При шпиталі працювала лазня і дезінфекційний пункт, якими завідував пор. Тадеуш Паньковський¹⁷.

Дня 15 листопада 1918 р. санітарним референтом Перемишльського військового округу призначено полк. лікаря Якуба Артза, а його заступником майора Крисаковського¹⁸. В Ярославі санітарним шефом повіту був Кароль Каровський, комендантом шпиталю № 1 лікар Бліндер, помічником ппор. Доб’єцький і № 2 лікар Кочвар¹⁹. Відтак 20 листопада 1918 р. з Кракова на допомогу Львову окрім так званої “Відсічі” вирушила санітарна експедиція. До її персоналу належали лікарі Заклінський, Ласковницький, Стронський і пор. Шуберт, медики – Скуржевська, Калленбахова, Солецька, Пахольська, Крафт і серж. Капіш. Завдання санпотягу № 20 полягало патрулювати на лінії Перемишль–Львів. Персонал складався: кап. Вілка-Вірвінський, кап. Заячківський, пор. Артвінський, ппор. Іржендовський і ін.²⁰. Відомо про ще один санпоїзд, який 22 листопада 1918 р. сформували на Головному дворці у

¹⁶ Historia Okręgowego Szpitalu cz. 10 w Przemyślu, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 239, k. 1.

¹⁷ L. dz. 1286/20 adj. Historia szpitala L. 2, Przemyśl, dnia 31 maja 1920, WBH, zesp. I.400, sygn. 3363, k. 1–4.

¹⁸ Rozkaz № 3, Polskie dowództwo okręgu wojskowego w Przemyślu, Przemyśl, dnia 15 listopada 1918, WBH, zesp. I.400, sygn. 1516, k. 2.

¹⁹ Rozkaz L. 1, Polska powiatowa komenda w Jarosławie, 4 listopada 1918, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 57, k. 1.

²⁰ Organizacja pociągu sanitarnego 20.I. Sztab Gen. Rozwadowskiego, 7/III 1919 r., WBH, zesp. I.341.1, sygn. 127, k. 44–45.

Львові. В його 6-ти вагонах вдалося розмістити 64 ліжко-місце і 480 місць для сидячих. Залога потяга складалася з 2 медиків і 2 медсестр²¹.

Наприкінці листопада 1918 р. у Львові працювали лікарня на Техніці, запасний епідемічний шпиталь № 2 і шпиталь братів Альбертинів при вул. Клепарівській коменданта пор. Чельного, єврейський шпиталь, санаторій Червоного Хреста на Личаківській, 107, хірургічна клініка, шпиталь „Фундація хворих”, шпиталь залоги, перев’язувальний пункт і перев’язувальний пункт польської санітарної служби. Впродовж листопадових боїв у Львові міські лікарні надали допомогу 453 цивільним особам, з яких померло 108²². Упродовж 22 – 24 листопада прибуло ще 42 поранених, з яких 7 померло²³. За іншими даними польські лікарі надали допомогу 1090 хірургічним хворим, з яких 790 поляків і 300 українців. При цьому 269 осіб не вдалося врятувати. Втрати серед медичного персоналу не менш вражали – загинуло 439, з яких 8 лікарі²⁴.

На українському боці під час листопадових боїв існувало 12 медичних пунктів. У них надано допомогу 112 пораненим, з яких 10 померло. Серед поранених було 87 поляків, 6 українців, угорець, 7 євреїв і 2 осіб невстановленої національності. Серед поранених – 19 жінок і 93 чоловіки. До статистики не враховувалися пацієнти, що отримали допомогу в хірургічній клініці при університеті, санаторію Червоного Хреста, загальному шпиталю і перев’язувальному пункті при Ветеринарній академії. Одним з найкращих був перев’язувальний пункт № 16 в школі св. Софії, поблизу Стрийського парку, під керівництвом Станіслава Бродецького, а також пункт № 1 при вул. Зелений, 5а проф. Цешинського, № 6 на площі Академічній медика Павловського і № 19 при вул. Варненчика Гаслоровського. Не працювали пункти № 7 при вул. Зелений, 22 і № 12 при вул. Фредра, 7. Як твердить В. Сулімирський, в польській санітарній службі працювало 13 лікарів, 10 слухачів медицини, три слухачки, 53 санітарок, помічниці і кур’єрок, чотири санітари і п’ять хлопців для різних доручень. Відзначилися лікарі Цешинський, Вічинський, Панек і Похорецький, слухачі медицини Лазаревич, Павловський, Томашевський, Кауфман, Святкевіч, Селзер, Бродецькі, Яворські, Гасьоровський, Мачевський і Схустеровна. Ліга Жінок опікувалася кількома перев’язувальними пунктами: при вулицях Потоцького, 27; Городоцькій, 16; Турецькій, 3 і на площі Академічній²⁵.

²¹ Oddział sanitarny. Odcinek IV. Raport, Lwów, 22.XI.1918 r., WBH, zesp. I.341.1, sygn. 118, k. 2.

²² Wykaz statystyczny ranionych mieszkańców miasta Lwowa opatrzonych przez szpitali i zakłady Czerwonego Krzyża przed dniem 22 go listopada 1918, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 68, k. 1.

²³ Wykaz statystyczny cywilnych mieszkańców m. Lwowa ranionych 22, 23 i 24 listopada 1918 a opatrzonych przez szpitali i zakłady Czerwonego Krzyża 1918, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 68, k. 1.

²⁴ Krzysztof Kopociński, Zbigniew Kopociński, Czesław Jeśman, “Szpital nr 2 i jego naczelný chirurg podczas Obrony Lwowa 1–22 listopada 1918 roku”, *Lekarz Wojskowy*, Nr 1, (2018): 91.

²⁵ Wit Sulimirski, “Grupa Sokół-Macierz”, *Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918, Relacje uczestników*, t. II, (Lwów, 1936): 592–594.

Уже після зайняття Львова поляки продовжили пристосовувати свою медичну службу відповідно до нових умов. Відтак 23 листопада 1918 р. санітарним шефом польських сил призначено Болеслава Королкевіча²⁶. Наказом № 23 від 26 листопада полковим лікарем I полку стр. львів. призначено пор. Станіслава Войцеховського, батальйонними лікарями пор. Островського, ппор. Касевського і ппор. Адамчицького. Полковим лікарем II полку стрільців призначено пор. Каміну, батальйонів – ппор. Бенедикта Земельського, ппор. Заячківського і ппор. Артура Катуга²⁷. 28 листопада саншефом групи полк. Токаржевського призначено пполк. Коллатая²⁸.

Дня 25 листопада 1918 р. НК ВП закрило усі перев'язувальні пункти у Львові. Поранених і хворих перевели до гарнізонного шпиталю або лікарні № 1. При медпунктах відтинків залишалися лише легко хворі, венеричних скеровували до гарнізонного шпиталю. На Головному дворі відкрито санітарну станцію відсилки, а її комендантом призначено лікаря Дим'яновського²⁹.

Відтак 7 грудня 1918 р. гарнізонним лікарем Львова призначено полк. Леопольда Шийковського, саншефом команди міста і повіту лікаря майора Чеховіча³⁰, звільняючи з цієї посади майора Венгриновського³¹. Для швидшого транспортування хворих вояків з фронту вирішено організувати санітарні патрулі на залізниці. Один з перших створено 7 грудня при санпотязі № 20. Патруль складався з двох вагонів і локомотиви. Місцем дислокації обрано залізничний вокзал у Львові³². Вже 17 грудня комендантом того санпотягу призначено майора лікаря Людвіка Баумбаха-Мілковського³³. Через місяць, 6 січня, створено деташований залізничний санітарний патруль № 2, що складався з двох вагонів для хворих і поранених, по одному вагону для перев'язки і для персоналу, який також виділили з санітарного потяга № 20. Місцем дислокації обрано Перемишль. Згодом патруль мав повернутися до складу цього потягу³⁴.

²⁶ Michał Klimecki, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, (Warszawa, 2000): 146.

²⁷ Rozkaz dzienny № 23 z dnia 26 listopada 1918 r., Komendy miasta Lwowa, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 68, k. 44.

²⁸ Szef sanitarny dodatek do rozkazu 28/XI 1918 r., WBH, zesp. I.341.1, sygn. 92, k. 113.

²⁹ Rozkaz dzienny № 22 z dnia 25.XI.1918 r., Komendy miasta Lwowa, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 68, k. 41.

³⁰ L. prez. 83. – Mianowanie, L. prez. 84. – Mianowanie, Rozkaz Nr 15 Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 7 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 1.

³¹ Rozkaz dzienny № 35 z dnia 8 grudnia 1918 r., Komendy miasta Lwowa i powiatu, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 68, k. 73.

³² O.W. 53/VI. – Patrol sanitarny, Rozkaz Nr 15 Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 7 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

³³ L. prez. 230. – Przydział, Rozkaz Nr 22, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 17 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 2.

³⁴ O.W. 53/VI. Sanitarna patrol kolejowa, Rozkaz Nr 8, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 9 stycznia 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.

Одночасно прийнято санітарне розпорядження навести порядок в казармах і викупати вояків. Вимагалось побілити стіни, обробити підлогу гарячим лугом і продезінфікувати туалети, щоб очистити їх від черв'яків і вошей. Вояки зобов'язувалися кожного тижня змінювати білизну, двічі на місяць купатися і стригти коротко волосся. Команда плацу отримала завдання розробити програму відвідин підрозділами лазні при вул. Жовківській. Тут проводили і профілактику боротьби з педикульозом. Ще один подібний купальний заклад планувалося відкрити при вул. Янівській³⁵.

Лікували стоматологічні захворювання вояків у стоматологічній амбулаторії гарнізонного шпиталю і в стоматологічному інституті Львівського університету. Прийомні години від 9 до 12 і від 17 до 18. Обстеження і лікування для вояків відбувалося безкоштовно, а офіцери оплачували ціну закупівлі матеріалів зі 100% націнкою. В Університеті лікували лише стоматологічні захворювання, а кульові поранення і лицеві травми – у військових шпиталях Львова³⁶. В наступному наказі години праці змінено від 8 до 12. Інститут містився при вул. Зелений, 5а³⁷.

Дня 10 грудня 1918 р. полк. лікаря Павла Кучеру призначено комендантом бактеріологічної лабораторії. До її складу ввійшли кап. лікар Наполеон Гасляровський, хімік Станіслав Немчинський, медик Станіслав Легожинський і слухачка Ванда Лянґ³⁸. Лабораторія містилася при вул. Пекарській 52 у „Закладі гігієни”. Шпиталі, за винятком епідемічного, і інші військові формації зобов'язувалися надсилати сюди взяті аналізи у пацієнтів³⁹.

Наказ № 1 Санітарного департаменту від 9 грудня 1918 р. мав ключове значення для організації медичного персоналу ВП. У цьому документі лікарів, що служили в армії, визнано офіцерами і надано їм відповідні ранги. Це зумовило утворення окремого офіцерського корпусу і впровадило медичну службу в рамки військової організації. Додатково медична служба отримала окремі військові знаки розрізнення на одностроях⁴⁰.

Наступного дня проведено нову організацію санітарної служби в бойових відділах, яку очолив полковий лікар, з правами командира батальйону, а при батальйоні – батальйонний лікар, з правами командира компанії (сотні). Військові лікарі підпорядковувалися комендантам свого підрозділу і санітарному шефові.

³⁵ O.W. 52/VI. – Zarządzenie sanitarne, Rozkaz Nr 15 Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 7 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

³⁶ O.W. 49/VI. – Leczenie chorób zębowych, Rozkaz Nr 15 Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 7 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

³⁷ O.W. 105/VI. – Leczenie chorób zębowych, Rozkaz Nr 19, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 13 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 2.

³⁸ I. prez. 131. – Przydział, Rozkaz Nr 17, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 10 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 2.

³⁹ O.W. 86/VI. – Zarządzenia sanitarne, Rozkaz Nr 17, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 10 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 4.

⁴⁰ Mateusz Paluch, “Organizacja służby zdrowia w Wojsku Polskim w latach 1918–1925”, *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*, nr 46, (Stalowa Wola, 2019): 246.

Вони носили однострій, як у піхоти і забезпечувалися лікарською сумкою з хірургічним обладнанням, перев'язувальним матеріалом, ліками, шприцом і кліщами до видалення зубів.

На допомогу полковому або батальйонному лікарю приділено одного медика, санітарний патруль, двоє вояків-вантажників, пару коней з возом (приспосований транспортувати двох поранених) і шість ковдр. При кожній компанії функціонував санітарний патруль, у складі чотирьох вантажників і коменданта-медика. Під час наступу ці чотири патрулі залишалися в тилу батальйону і під наглядом лікаря займалися організацією перев'язувального пункту. В перервах між перестрілками, знаходячи необхідне укриття, вони вирушали за пораненими на поле бою. Не рекомендувалося скеровувати патрулі з передовими відділами, адже ті, потрапляючи під ворожий вогонь, зазнавали поранень і не могли виконувати свої безпосередні обов'язки. Кожен патруль отримував дві пари ношей і шин, ліхтар, дві польові пляшки, санітарну сумку з пов'язками і дві хлібниці, в одній з яких зберігали пов'язки. Також кожен комендант забезпечувався пов'язкою Есмарка. До патрулів входили фізично сильні вояки, при цьому жінки могли виконувати цю службу до моменту їх заміни на чоловіків. Вояки зобов'язувалися носити зашитий перев'язувальний пакет у правій кишені блузи. Відділи самостійно призначали зі свого числа необхідних людей на санітарів.

Одночасно оголошено про створення резервної транспортної колони при шпиталі № 1 на Техніці. Проте відділи продовжували транспортувати хворих і поранених з поля бою власними або реквізованими возами. Залучати саму колону могли лише старші лікарі санітарно-операційних груп. Кожен її віз чи автомобіль пристосовувався перевезити двох поранених і двоє санітарів, двоє нош, шість ковдр, по одному термосу для чаю та кави і пов'язки Есмарка. Кожен транспорт з пораненими, що прибував до шпиталю з поля бою, отримував від лікаря на перев'язувальній станції подальші вказівки, чи потрібно знову повертатися на фронт⁴¹.

Того ж дня встановлено норми харчування для хворих і поранених у військових шпиталях. Передбачалося, що лікарні будуть отримувати продовольство в інтендантурі НК ВП або закуповувати його самостійно. Встановлені норми залежали від спеціалізації лікарні. Передбачалися сніданки, обіди, вечері і, в разі необхідності, ще два додаткові прийоми їжі. Сформовано три форми дієти: для важко хворих, для хворих, яким необхідне краще харчування і для тих, хто проходив реабілітацію, легко хворих і допоміжного лікарського персоналу. Перша дієта на сніданок передбачала чай або білу каву чи какао з додатком 50 г сухарів; другий сніданок чай або молоко, або два яйця, або каша, до всього додавали 50 г сухарів; на обід давали бульйон або борщ, або кашу, або омлет і компот; на

⁴¹ O.W. 90/VI. – Ustrój służby sanitarnej w formacjach bojowych, Rozkaz Nr 17, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 10 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 5–6.

підвечірок – як на перший сніданок; вечеря – каша або омлет і компот. Друга форма включала сніданок такий як у першій, але до раціону міг входити ще хліб; другий сніданок такий, як і в першій формі; на обід міг бути бульйон, суп, борщ, каші або омлет і компот; підвечірок такий, як перший сніданок; вечеря з каші і компоту. Третя дієта складалася з сніданку, як у першій формі або суп; на обід давали бульйон або суп, варене або печене м'ясо із овочами і компот; на вечерю овочі або каша і компот, що другий день м'ясо. До першої дієти в окремих випадках передбачалося давати вино, чорну каву, винну поливку, шинку і 1–2 булки. До другої дієти всі додатки з першої, окрім того на другу вечерю можна давати хворому м'ясу підливу, смажену або печену курку, шніцель, або кашу з грису, борошна або рису, а також хрін чи картопляний салат. До першої дієти видавати сухарі або булки, до другої – сухарі, булки або хліб і до третьої лише хліб. Загалом на кожного хворого передбачалося денно 400 г муки, 20 г жиру, 25 г солі і 40 г цукру⁴².

НК ВП 13 грудня 1918 р. знову вимагала провести дезінфекцію в казармах. Для цього при санітарній резерві гарнізонного шпиталю вирішено створити робітничо-санітарний відділ з 30 осіб. Його комендантом міг стати підпоручник або хорунжий. Перед початком роботи відділ зобов'язувався пройти санітарне навчання, на гарнізонний шпиталь покладалося завдання забезпечити його необхідним реманентом, щоб проводити дезінфекції⁴³.

Того ж дня оголошено про відкриття в школі св. Антонія при вул. Личаківській лікарні Червоного Хреста на 60 ліжок. За тиждень планувалося збільшити їх кількість до 100. Командування вирішило, що шпиталь отримуватиме харчі із складів Інтендатури за відповідну оплату, а лікування вояків у ньому буде платним і дорівнюватиме розміру їх щоденної зарплатні⁴⁴. При цьому відвідувати пацієнтів у шпиталях дозволялося лише у визначені години, в інших випадках НК ВП або бюро Червоного Хреста могло призначити додатковий час⁴⁵.

Спроба впорядкувати санітарний персонал в бойових формаціях наприкінці 1918 р. не принесла бажаного результату, адже надходили численні скарги на брак вантажників і санітарів. Для виходу з ситуації НК ВП оголосила про відкриття двотижневих курсів при шпиталях залоги у Львові і Перемишлі. Перший курс розпочинався 15 січня, наступний після його завершення. Кожен

⁴² О.В. 83/І.30. – Odżywienie chorych w szpitalach i personalu pomocniczego, Rozkaz Nr 17, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią, Lwów, dnia 10 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 4.

⁴³ О.В. 113/VI. – Zarządzenie sanitarne, Rozkaz Nr 19, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią, Lwów, dnia 13 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

⁴⁴ О.В. 108/VI. – Otwarcie szpitala Czerwonego Krzyża, Rozkaz Nr 19, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią, Lwów, dnia 13 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 2.

⁴⁵ О.В. 110/VI. – Odwiedzenie chorych w szpitalach wojskowych i Czerwonego Krzyża, Rozkaz Nr 19, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią, Lwów, dnia 13 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 2.

полк, як і кожна етапна формація в розмірі батальйону скеровувала на цей курс по два вояки. З кожної сотні по чотири особи, з кожного батальйону – дві, з кожного полку – дві, з кожного батальйону і полку по чотири особи для санітарних патрулів. Отже, після завершення курсу при кожному батальйоні були б сформовані чотири патрулі, а це 16 вантажників, один патруль з чотирьох вантажників для лікаря і ще два вантажники у санітарному патрулі. Всього 22 вантажники. При полку – 22 вантажники на кожен батальйон, чотири вояки в санітарному патрулі і два при полковому лікаря. Для санітарів курс тривав три тижні при гарнізонному шпиталі у Львові. В годинах поза навчанням їх рекомендували використовувати в залах біля хворих. Після завершення курсу санітарів передавали до комісії ген. Альбіновського, який розподіляв їх до транспортної колони або до санітарної колони при Дивізії. При цьому їх забороняли використовувати при бойових формаціях⁴⁶.

Наприкінці місяця командування встановило нові умови набору медиків на військову службу. Придатних до фронтової служби планувалося використовувати в бойових відділах, а непридатних – в шпиталях і формаціях поза фронтом. Кандидатами ставали лише ті, хто закінчив хоча б два роки медицини. Медикам, які навчалися понад два роки дозволялося призначати звання хорунжих після двомісячної служби, а після чотирьох – підпоручників. При цьому кандидати залишали за собою військові ранги отримані ще у австрійській армії. Остаточне право підвищувати медиків належало до компетенції НК ВП. Наказом № 21/40 від 13 грудня 1918 р. врегульовано виплату зарплатні⁴⁷.

Упродовж 21–22 грудня 1918 р. відбулися нові призначення на керівні посади у медичних структурах ВП у Східній Галичині. Так, санітарним інспектором при НК призначено пполк. Галбана⁴⁸. На посаду референтів аптекарського відділу затверджено Мар'яна Крижановського і Яна Піпеса-Поратинського. До їх завдань належала організація аптекарської служби, встановлення кількості санітарного майна у підрозділах і у військових аптеках, на складах перев'язувального матеріалу, а також відкриття нових організаційних структур. Після погодження з Саншефом замовляли і закуповували необхідні матеріали, встановлювали контроль за рахунками, підтверджуючи всі асигнації від лікарень, аптек, складів та військових підрозділів⁴⁹.

НК ВП продовжила розбудову і оптимізацію мережі медичних закладів у Львові. Дня 22 грудня 1918 р. на баланс армії передано шпиталь Червоного Хреста на 50–70 ліжок при вул. Личаківській. В ньому лікували лише офіцерів за

⁴⁶ L.p. 260, Do rozkazu. Szkoła tragarzy rannych i sanitaryuszow, 4/1 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 28, k. 1–2.

⁴⁷ O. W. 165/VI. – Nominacje medyków., Rozkaz Nr 25, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 21 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

⁴⁸ O. W. 167/VI. L. prez. 287. – Inspektorat sanitarny, Rozkaz Nr 25, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 21 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

⁴⁹ O. W. 185/VI. L. prez. 312. – Wydział aptekarski, Rozkaz Nr 26, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 22 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

визначену платню в розмірі денного утримання і ще додатково 50% від цієї суми. За оплату санаторій отримували харчі, засоби обігріву і пашу для коней від господарського уряду Інтендантури НК ВП. Сюди перевели всіх офіцерів, окрім психічно хворих⁵⁰. Від 24 грудня переставав існувати офтальмологічний відділ в гарнізонному шпиталі. Хворих перевели до запасного шпиталю № 1 на Техніці⁵¹.

Дня 1 січня 1919 р. у Львові відкрито ортопедичний заклад при вул. Сенаторській, 6. Його очолював пор. Юзеф Алексєєвіч. Персонал складався з підлікаря, двох масажистів і трьох фахових санітарок. При закладі працювала майстерня виготовлення протезів і ортопедичних апаратів. Її персонал – спеціаліст перев'язування і його помічник, ортопедичний механік з двома помічниками⁵².

Зіссуття міського водоканалу вплинуло на роботу лікарень. Для готування їжі топили сніг, який проціджували через кілька шарів марлі, а для пиття таку воду кип'ятили. Шпитальними туалетами могли користуватися лише пацієнти, де для зливу також топився сніг. Для решти вояків викопували вигрібні ями поблизу казарм⁵³.

Відтак 4 січня 1919 р. підписано наказ, яким встановлено чисельний склад львівських шпиталів. До їх штату входили комендант, два офіцери провіантури, офіцер начальник будинку, офіцер персоналу, офіцер економіст і депозитарій, офіцер рахунковий і офіцер каси. До гарнізонного шпиталю міг входити ще офіцер як комендант персоналу резерви. Усі офіцери належали до групи В і С (непридатні до фронтової служби). НК ВП вимагало скерувати надлишок офіцерів до офіцерської резерви при Команді міста і плацу, а далі, по можливості, офіцерів замінити аптекарями і санітарами офіцерами⁵⁴.

Уже 6 січня вирішено організувати санітарні колони при дивізіях ген. Лесневського у Львові і ген. Зелінського у Перемишлі. В окремих випадках санітарна дивізійна колона могла приділятися і до самостійної діючої бригади. Колона розраховувалася на 100 осіб. До її складу входили два–три лікарі, військовий капелан, по одному офіцерові таборовому, провіантури, рахунковому і касовому, аптекар, чотири медики підпоручники, 10 санітарок, 30 вантажників, п'ять офіцерів з груп В і С, дезінфектор, два кухарі, швець, кравець, коваль, муляр, столяр або тесля, три писарі, 25 візників, 20 возів, польова кухня, дезінфекційний апарат, віз для особистого користування, 46 тяглових і три верхові

⁵⁰ O. W. 179/VI. – Sanatorium Czerwonego Krzyża, Rozkaz Nr 26, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 22 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

⁵¹ O. W. 195. – Leczenie chorych na oczy, Rozkaz Nr 27, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 24 grudnia 1918 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 3.

⁵² O.W./kwat. 17. – Zakład ortopedyczny W.P., Rozkaz Nr. 37, Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 12 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.

⁵³ O.W. 231/VI. Zarządzenie sanitarne, Rozkaz Nr. 29, Lwów, dnia 29 grudnia 1918, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1, k. 5.

⁵⁴ O. W. 15. – Etat oficerów szpitali lwowskich, Rozkaz Nr. 3, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 4 stycznia 1919 r., WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.

коні. До завдань колони належало організувати збірні пункти для хворих і поранених з дивізійних відділів під час маршу, стоянки або обозування. На випадок тривалої зупинки вимагалось створити будинок для легких пацієнтів, а важких скеровувати до найближчого шпиталю. Головне завдання колони під час бою – організація двох відділів: транспортабельних і нетранспортабельних (легеневі поранення або в живіт) поранених. З першого відділу скеровували до найближчих шпиталів, а з другого лікували на місці до часу поки не з'являлася можливість їх перевезти або не наступала смерть. Транспортували возами і залізницею, однак при цьому заборонялося використовувати санітарні вози дивізії. Дивізійні вози могли використовуватися лише для перевезення з пунктів збору і до головної станції⁵⁵.

Дня 11 січня 1919 р. на залізничній лінії Львів–Перемишль розташовувалися такі медичні заклади: у Львові – збірна станція для поранених і хворих разом з будинком для хворих, лікарем і санітарним персоналом на Головному двірці; Зимній Воді – перев'язувальний пункт з будинком для хворих, санітарний патруль на перехресті доріг в селі і санітарна автоколона; Мшані – перев'язувальний пункт на станції, будинок для хворих на п'ять осіб і санітарний патруль; Кам'яноброді – перев'язувальний пункт, санітарний патруль і будинок для хворих; станція Городок – перев'язувальний пункт, будинок для хворих на шість ліжок і санітарний патруль; Городок місто – пункт перев'язувальний і шпиталь на 60 ліжок; Судовій Вишні – перев'язувальний пункт на станції, будинок для хворих на шість ліжок і санітарний патруль; Хоросниці – перев'язувальний пункт, будинок для хворих і санітарний патруль; Мостиськах – перев'язувальний пункт, будинок для хворих на п'ять ліжок і санітарний патруль; Медиці – медичну службу провадив лікар Дмитрієвич. Транспортування відбувалося санітарним вагоном, який щоденно курсував зі Львова о 7.45 і наступного дня назад з Перемишля⁵⁶. Інспекційну медичну службу на залізничній лінії Львів–Перемишль виконував пор. лікар Адам Електровіч з Команди Етапу⁵⁷.

З приходом холодів серед військовиків почали ширитися різноманітні епідемічні захворювання. Тому, Міністерство Військових Справ видало наказ № 6 від 21 січня 1919 р.: персонал, який буде контактувати з такими хворими, мав уже перехворіти на них. Одночасно вимагалось, щоб відділи які отримували медичні інструменти, повертали їх до Головного санітарного складу. Наголошувалося на бережливому використанні запасів вати і перев'язувальних

⁵⁵ L.p. 358. Do rozkazu. Organizacya kolumny sanitarnej dywizyjnej, 6/1 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 28, k. 1–3.

⁵⁶ O.W. 70/VI. Urządzenia sanitarne i transport chorych i rannych na linji kolejowej Lwów-Przemyśl, Rozkaz Nr 10, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 11 stycznia 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 2–3.

⁵⁷ O. W. 143/IV. L. prez. 477. Służba inspekcyjna sanitarna, Rozkaz Nr 19, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 21 stycznia 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.

матеріалів. Перев'язувальний матеріал заборонялося викидати, а навпаки – їх слід передавати до пральні⁵⁸.

Відтак 28 січня НК ВП вирішила, щоб лікарі кожні два тижні проводили медогляд і виявляли венеричних хворих у своїх відділах. У разі підтвердження хвороби вояка скеровували до шпиталю залоги у Львові або в Перемишлі. При цьому амбулаторне лікування здебільшого заборонялося, це не стосувалося випадків негонорейного ураження сечівника чи герпесу. Якщо не було можливості негайно вислати хворого до лікарні, то протягом цього часу його лікували йодом, ртутною маззю і ляпісом. Командування вимагало встановити джерело зараження і не допускати повторних випадків⁵⁹. Упродовж лютого 1919 р. у Львові і Перемишлі виявлено 452 випадки венеричних захворювань. Така кількість хворих змусила НК ВП відкрити у Будинку інвалідів венеричний відділ на 250 ліжок. Наголошувалося також на тому, щоб надавати можливість воякам купувати презервативи⁶⁰.

На початку лютого 1919 р. хворих на вушні, офтальмологічні захворювання і нервові розлади вирішено скерувати до шпиталю “Техніка”, зубні – до шпиталю залоги, а внутрішні – до амбулаторії в Гімназії Руській біля Техніки⁶¹ (тепер Академічна гімназія у Львові). Від 15 лютого почала працювати рухома епідемічна колона № 4 коменданта Юзефа Байсаровича⁶². Дня 22 лютого створено польову стоматологічну амбулаторію в Городку. В її штаті працювали лікар, санітарний підофіцер і дві санітарки⁶³.

У лютому командування далі наголошувало на потребі проводити дезінфекції і купелі для усіх вояків у лазнях, а також вимагало прибирати на позиціях і в казармах. На фронті виникла проблема нестачі облаштованих місць під туалети, що загрожувало появі інфекційних захворювань. Тому вимагалось якомога швидше вирішити цю проблему, а вояків змусити справляти природні потреби лише у відведених для цього місцях. Окрім того, з'явилася заборона брати до

⁵⁸ O. W.253. Ministerstwo Spraw Wojsk. Dep. sanit. Rozkaz Nr. 6, Rozkaz Nr 31, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 5 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.

⁵⁹ O.W. 233/VI. Peryodyczne badanie żołnierzy po oddziałach i postępowanie w razie wypadku choroby wenerycznej, Rozkaz Nr 27, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 28 stycznia 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.; L.p. 1811, Peryodyczne badanie żołnierzy po oddziałach i postępowanie w razie wypadku choroby wenerycznej, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 29, k. 1.

⁶⁰ L. 177, Raport w sprawie działalności i agend prowadzonych przez Komisję zdrowotności “Wschód”, 3.III.1919, WBH, zesp. I.301.17, sygn. 1, k. 3.

⁶¹ O. W.248. Odsyłanie chorych, Rozkaz Nr 30, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 4 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.

⁶² L. kwat. 480. Kolumna epidemiczna Nr. 4, Rozkaz Nr. 55, Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 5 marca 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 4.

⁶³ L.kwat. 284. Polowe ambulatorium dentystryczne Nr 1, Rozkaz Nr 46, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 22 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 4.

фронтових відділів санітарок без дозволу санітарного референта групи⁶⁴, з огляду на різні випадки, що підривали дисципліну у відділах.

Проблема нестачі медичних кадрів дошкуляла НК ВП. Тому 1 лютого 1919 р. оголошено мобілізацію лікарів віком до 35 років⁶⁵. Додатково в хірургічній клініці лікаря Ридгера відкрито хірургічні курси. Для цього саншефи відділів зобов'язувалися виділити по три медики з санітарної резерви до лікарні залози у Львові⁶⁶. Вдалося врегулювати службу санітарок, прийнятих до ВП. Згідно з розпорядженням, вони перебували на частковому забезпеченні і отримували визначену платню. Утримання складалося з норми покращеної дієти для хворих. Мешкання при лікарні надавали безкоштовно, на випадок відсутності місця санітарки винаймали його за свій кошт. Їм не передбачалось державного одягу. На першому році служби санітарка отримувала 4 марки денно; на 2 – 4,5; на 3–5; 4–6 марок. Вислуга років у інших арміях зараховувалася. Санітаркам, які працювали в польових шпиталях ВП або у епідемічних чи психіатричних відділах служба, зараховувалася подвійно. Кожній санітарці надавалася чотиритижнева відпустка раз на рік. Звільнення входило до компетенції військового командування, при цьому санітарка отримувала відпускні у розмірі двотижневої платні при піврічній службі і місячну – за тривалішу службу⁶⁷.

Дня 16 лютого 1919 р. вирішено, що на випадок захворювання санітарок або допоміжного персоналу на службі вони отримуватимуть повну платню до повного одужання або до звільнення їх зі служби. В інших випадках в перші тижні нараховувалася повна платня, далі – лише половина. Перебуваючи в лікарнях, санітаркам не виплачували харчового додатку. Це право не стосувалося цивільних працівників, які отримували виплату в касі хворих. У разі, коли хвороба тривала понад три місяці, санітарок звільняли зі служби⁶⁸.

Відтак 20 лютого 1919 р. оголошено про утворення “Комісії здоров'я армії Схід”, яку очолив майор Леслав Венгриновський. До неї увійшли референт легеневих захворювань кап. Леон Кжеміцкі, референт до справ лабораторій і одночасно начальник гігієнічно-бактеріологічної лабораторії № 1 кап. Наполеон Гасіровскі, його заступник кап. Здіслав Стеусінг, референт гігієни фронту епідемічних колон і дезінфекторів пор. Адам Електровіч, референт асанації місцевостей Роман Слушкевіч і референт до справ продовольчих, одягу і розкватерування хімік Немчицкі. Штат в основному складався з лікарів гігієни,

⁶⁴ Rozkaz № 33, Miejsce postoju. Dnia 26 lutego 1919 r., WBH, zesp. I.341.1, sygn. 87, k. 23–24.

⁶⁵ Dekret o powołaniu do służby czynnej wojskowych lekarzy w wieku do 35 lat, Robotnik, nr. 37, 24 stycznia 1919, WBH, zesp. I.300.1, sygn. 1060, k. 1.

⁶⁶ O.W./ op. 7. Kursa chirurgii polowej, Rozkaz Nr 36, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią, Lwów, dnia 11 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 2.

⁶⁷ I. 80. Pobory sanitaryuszek, Rozkaz Nr. 38, Dowództwo Wojsk Polskich na Galicyę Wschodnią, Lwów, dnia 13 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 3.

⁶⁸ I.94/43. Pobory sanitaryuszek i sił pomocniczych w czasie choroby i przebywania w szpitalu, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 30, k. 1.

а їх чисельність залежала від потреб. До обов'язків комісії входила боротьба з епідемічними захворюваннями, нагляд за гігієною в армії, а також збір статистичних і наукових матеріалів. Для цього вона проводила санітарні інспекції у всіх відділах, що підпорядковувалися НК ВП з метою поліпшити умови життя і боротьби з пошестями. Комісії підпорядковувалися бактеріологічні, хімічні і лабораторії харчового контролю, дезінфекційні і купальні колони⁶⁹. Дня 22 лютого НК ВП створила три гігієнічні округи – Львів, очолив пор. Влодзімеж Косковські, Городок – пор. Влодзімеж Добія і Перемишль – Владислав Фухс⁷⁰.

У лютому 1919 р. медична мережа складалася у Львові зі шпиталю залоги, запасних шпиталів № 1 і № 2, збірної станції хворих і поранених, Центрального санітарного складу у Львові і з філією у Перемишлі, шпитального потягу № 2; в Городку – запасного шпиталю; у Перемишлі – шпиталю залоги, запасного шпиталю і збірної станція; шпиталів в Сяноці, Сухій, Ярославі, Ланцуті і Ніску. Станом на 13 лютого на залізницях працювало три санітарних патрулі. Рухома санітарна колона перебувала в Перемишлі, загалом їх було чотири. При польових формаціях працювали три санітарних пункти⁷¹. У Львові будувалися потяги-дезінфектори. Таких потягів було чотири. Перший “Полтва” збудовано 20 лютого 1919 р. Також проводилися ремонти санітарних потягів⁷². У районі Белза, що належав до оперативного простору групи “Буг”, у лютому 1919 р. функціонував перев'язувальний пункт під керівництвом Александра Завадського. На залізничній лінії їздив санітарний потяг ім. Єлени Падеревської⁷³. Відтак 25-го лютого командування утворило ще й санітарну автоколону під керівництвом Станіслава Запаловіча⁷⁴.

Отже, організація медичної служби Війська Польського у Східній Галичині впродовж листопада 1918 – лютого 1919 рр. перебувала на етапі свого становлення. Водночас, слід підкреслити, її організація мала добру логістику. Центри надання допомоги формувалися навколо Львова і Перемишля, де поляки вміло використали потужності військових шпиталів колишньої австро-угорської армії. Важливим із стратегічного погляду було залучення можливостей залізниці

⁶⁹ O.W/op. 30. Komisya zdrowotności armii „Wschód”, Rozkaz Nr 47, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 23 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 2–3.

⁷⁰ O.W/kwat. 62. Okręgi higieniczne Lwów, Gródek Jagieł., Przemyśl, Rozkaz Nr 46, Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 22 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 5.

⁷¹ Objaśnienie. Zmiany od dnia 13 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 46, k. 1–2.

⁷² Dane o budowie pociągów pancernych w warsztatach gł. I kl. PKP we Lwowie, WBH, zesp. I.400, sygn. 2105, k. 3.

⁷³ Stefan Jellenta. Obrona Belza 18 – 22 lutego 1919 r., WBH, zesp. I.341.1, sygn. 57, k. 3.

⁷⁴ O.W/op. 31. – Kolumna sanitarna automobilowa, Rozkaz Nr. 48, Dowództwo Wojsk Polskich na Galicję Wschodnią, Lwów, dnia 25 lutego 1919, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3, k. 1; L. 177, Raport w sprawie działalności i agend prowadzonych przez Komisję zdrowotności „Wschód”, 3.III.1919, WBH, zesp. I.301.17, sygn. 1, k. 1–3.

для швидкого транспортування хворих і поранених. Позитивними чинниками, що вплинули на становлення військової медицини ВП виявилось надання лікарям і медикам військових ранг, впровадження заробітної платні, надання соціальних пільг і гарантій. Як на умови війни, медична служба ВП функціонувала цілком задовільно.

THE ORGANIZATION OF MEDICAL AND SANITARY SERVICE OF THE POLISH ARMY IN EASTERN GALICIA (November 1918 – February 1919)

Volodymyr RUTAR

PhD, absolvent of the University of Warsaw
Visegrad Foundation scholar
e-mail: rutar.volodymyr@gmail.com

The organization of the military medical service of the Polish Army in Eastern Galicia began in the first days of November 1918. It was managed to create a network of medical and dressing stations in Lviv. Compelling assistance was provided by women who cared for the sick and wounded soldiers.

The local hospital on Tehnika was the main center of medical care of the Polish Army. All hospitals had a clear organizational structure, setting the time of admission of patients, as well as areas of responsibility. In addition to medical institutions in Lviv, doctors and hospitals in Przemyśl provided significant assistance in the treatment of patients, where patients were transported by ambulance trains.

The patients were dominated by soldiers with bullet wounds, typhus and sexually transmitted diseases. The command constantly stressed to the soldiers to follow the rules of personal hygiene and maintain cleanliness in the barracks. Medical examinations were performed for this purpose. There were some baths, dental and bacteriological laboratories in the city. Additionally, the command developed special nutrition and diet for patients.

To train medical staff, the NK organized sanitary courses and courses for loaders. They tried to solve the shortage of medical staff by mobilizing and attracting medical students. In general, the positive factors that influenced the formation of military medicine of the Armed Forces were the provision of military ranks to doctors and physicians, the introduction of wages, the provision of social benefits and guarantees.

Keywords: military, Lviv, Polish, armed forces, medical service

REFERENCES

- Gella Jan, *Ruski miesiąc 1.XI – 22.XI 1918*, (Lwów, 1919). (in Polish)
- Klimecki Michał, *Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*, (Warszawa, 2000). (in Polish)
- Kopociński Krzysztof, Kopociński Zbigniew, Jeśman Czesław, “Mjr dr Kazimierz Rudolf Fritz (1896–1979) – obrońca Lwowa, powstaniec warszawski, człowiek wielkiego serca i ducha”, *Lekarz Wojskowy*, Nr 3, (2017). (in Polish)
- Kopociński Krzysztof, Kopociński Zbigniew, Jeśman Czesław, “Szpital nr 2 i jego naczelny chirurg podczas Obrony Lwowa 1–22 listopada 1918 roku”, *Lekarz Wojskowy*, Nr 1, (2018). (in Polish)
- Krzemiński-Nagody Zdisław, “Wspomnienia o wojskach samochodowych w czasie listopadowej obrony Lwowa”, *Rocznik towarzystwa badania historii obrony Lwowa i województw południowo-wschodnich*, (Lwów, 1937). (in Polish)

- Maleczyńska Ewa, "Harcerki lwowskie w listopadowej obronie Lwowa", *Rocznik towarzystwa badania historii obrony Lwowa i województw południowo-wschodnich*, (Lwów, 1937). (in Polish)
- Marjan Jakubowski, Stefania Pazandyowa: Z walk o Lwów 1918, Lwivska natsionalna naukova biblioteka im. V. Stefanyka, rukopys. 5867/II.
- Paluch Mateusz, "Organizacja służby zdrowia w Wojsku Polskim w latach 1918–1925", *Przegląd Prawno-Ekonomiczny*, nr 46, (Stalowa Wola, 2019). (in Polish)
- Pobudka*, (1918, 7 listopada, 9 listopada, 11 listopada) (in Polish)
- Rutar Volodymyr, "Mobilizatsiya do Viyska Polskoho u Skhidniy Halychyni pid chas polsko-ukrayinskoyi viyny (lystopad 1918–lypen 1919 rr.)", *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, Vyp. 21, (Lviv, 2020).
- Rutar Volodymyr, "Organizacja polskich sił zbrojnych podczas walk z Ukraińcami we Lwowie (1–21 listopada 1918 r.) według materiałów archiwalnych Wojskowego Biura Historycznego i Archiwum Akt Nowych", *Przegląd Środkowo-Wschodni*, Nr 5, (Warszawa, 2020). (in Polish)
- Sulimirski Wit, "Grupa Sokół-Macierz", *Obrona Lwowa 1–22 listopada 1918, Relacje uczestników*, t. II, (Lwów, 1936). (in Polish)
- Ankiety W.B.H. w sprawie budowy pociągów pancernych z r. 1933 i 1934, WBH, zesp. I.400, sygn. 2105. (in Polish)
- Historia powstania Szpitala epidemicznego W. P. we Lwowie, WBH, zesp. I.400, sygn. 3251. (in Polish)
- Instrukcja materialna dla komisarzy cywilnych, sprawa transportów kolejowych i obsady dworców oraz pomoc dla polskiej ludności Lwowa i Kresów; obsada personalna 14 pułku piechoty, dowództwa dworca w Jarosławcu; etat dworca Jarosław i Rawa Ruska; raporty broni i amunicji; schematy ubezpieczenia linii kolejowych, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 57. (in Polish)
- Materiały do rozkazów personalnych, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 28. (in Polish)
- Materiały do rozkazów w sprawach organizacyjnych i personalnych, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 29. (in Polish)
- Materiały do rozkazów w sprawach personalnych i organizacyjnych, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 30. (in Polish)
- Obrona Lwowa. Odpisy dokumentów do dziejów walk listopadowych we Lwowie. – 1918, WBH, zesp. I.400, sygn. 1516. (in Polish)
- Odpisy akt Komendy Grupy Operacyjnej gen. Leśniewskiego z 1918–1919 r. – rozkazy dzienne i oficerskie, zarządzenia operacyjne, karty służbowe, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 87. (in Polish)
- Odpisy akt Komendy Grupy Operacyjnej gen. Roji z 1919 r. – rozkazy, meldunki, karty służbowe, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 92. (in Polish)
- Odpisy akt Komendy Wojskowej Austriackiej i Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie z 1918 r. – rozkazy dzienne, organizacyjne, alarmowe, poufne i oficerskie, meldunki wywiadowcze, korespondencja w sprawie układów z Ukraińcami i Żydami, wykazy imienne oficerów, podoficerów i szeregowców, szkic sieci telefonicznej, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 76. (in Polish)
- Odpisy akt Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie i Komendy Miasta Lwowa z 1918 r. – rozkazy dzienne, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 67. (in Polish)

- Odpisy akt Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie i Komendy Miasta Lwowa z 1918 r. – rozkazy dzienne, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 68. (in Polish)
- Odpisy akt Naczelnej Komendy Wojska Polskiego we Lwowie z 1918 r. – rozkazy, raporty i meldunki sytuacyjne, karty służbowe, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 71. (in Polish)
- Odpisy akt Odcinków I–IV we Lwowie z 1918 r. – rozkazy, raporty i meldunki sytuacyjne, wykazy imienne oficerów i ochotników, karty służbowe, raporty sanitarne, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 118. (in Polish)
- Odpisy akt Oddziału Korespondentów Wojennych przy Dowództwie Wojska Polskiego na Galicję Wschodnią z 1919 r. – tymczasowy projekt organizacji, raporty bojowe, korespondencja, materiały do historii oddziałów, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 127. (in Polish)
- Przyczynki historyczne; recenzje; korespondencja w sprawie badań naukowych, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 57. (in Polish)
- Rozkazy nr 1–97, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 3. (in Polish)
- Rozkazy nr 8–31, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 1. (in Polish)
- Sprawozdanie dotyczące stosunków sanitarnych w czasie inwazji na Śląsku; raporty z inspekcji sanitarnej. Raport – Komisji Zdrowotności Wschód; tymczasowa instrukcja dla Stacji Zbornych i rannych; sprawozdanie z organizacji sanitarnej Dywizji Litewsko-Białoruskiej, WBH, zesp. I.301.17, sygn. 1. (in Polish)
- Wycinki z prasy polskiej dotyczące spraw wojskowych, WBH, zesp. I.300.1, sygn. 1060. (in Polish)
- Wykazy imienne zabitych i rannych w 1918 r. we Lwowie, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 68. (in Polish)
- Wykazy stanu i organizacja podległych oddziałów w tym Orde de Bataille Kwatermistrzostwa Komendy Miasta, Referatu Bezpieczeństwa; organizacja Oddziału II; plany sytuacyjne okręgu etapów Lwów, Przemyśl, Sanok; rejestracja szkód powstałych w wyniku wojny polsko-rosyjskiej, WBH, zesp. I.304.1, sygn. 46. (in Polish)
- Zarys organizacji szpitala chirurgiczno-ortopedycznego i fabryki protez S.O.M.S. Wojsk. Domu inwalidów we Lwowie, WBH, zesp. I.400, sygn. 3363. (in Polish)
- Zestawienia historii organizacji wojsk technicznych, lotniczych, łączności, kolejowych, samochodowych oraz i służby zdrowia 1918–1921, WBH, zesp. I.341.1, sygn. 239. (in Polish)

THE FEATURES OF HYBRID WARFARE IN GERMAN ACTIONS TOWARDS POLAND IN 1930s

Ivan FEDYK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ivan.fedyk@lnu.edu.ua

Hybrid warfare as part of one country's policy of expansive aggression against another one is not an invention of the 21st century. Over the last hundred years, the features of such hostilities have been used in many interethnic conflicts. Numerous wars and confrontations bore some signs of hybrid warfare, but the integrated use of all its parts and methods is quite rare and requires a separate study. Very often, the use of measures called hybrid warfare is associated with the actions of major dictatorial regimes aimed at expansion and conquest.

The wars of the XX–XXI centuries gave the newest aggressors the opportunity to use the previous experience of this type of hostile action, to form an integrated approach and to ensure the comprehensive application of the system of actions against other countries, called hybrid warfare. In general, a detailed study of previous methods and ways of waging such a war will provide an opportunity to assess and understand its use now and in the future.

Keywords: war, Poland, Germany, Ukraine, border.

More and more analysts are trying to draw analogies between modern Russian politics and German activities in the second half of the 1930s. Moreover, many scholars point to the inadmissibility of repeating the mistakes made by the international community in relation to Hitler and his actions in the internal and external spheres. However, almost no one is trying to find common ground between modern Ukraine and pre-war Poland, although both countries have fallen victims to their neighbor's military aggression in circumstances that allow historians, politicians, political scientists and journalists from around the world to draw many parallels. However, in Poland in the pre-war period you can find things that resemble the events taking place in Ukraine, because the Poles experienced a real *mixta belli* (or as it is called today – a hybrid war, or a mixed strategy). Moreover, the understanding of the policies of the Polish governments at that time could not only provide a useful example of preparation for a possible large-scale defense, but also suggest what mistakes should be avoided in such a situation.

Information war

It is known that in the 1930s the Second Polish Republic became the target of two unprecedented information wars organized against it by neighboring countries – the

Soviet Union and Germany. If Germany launched this campaign first covertly after the signing of the non-aggression treaty in 1934, and then openly after the denunciation of the treaty on April 28, 1939, the Soviet Union waged this war openly since the mid-1920s, using terms, which are familiar to modern Ukrainian governments such as “fascism”, “imperialism”, and “bourgeois nationalism”¹. The ideological aggression of the USSR against Poland was significantly expanded after the creation of pro-Soviet (or, as it was customary to write at those times, Soviet-ophile) political organizations in Polish society. This is especially true of the communist parties, which, in modern terminology, played the role of the fifth information column, constantly accusing the Polish government and politicians of fascism, committing election *démarches*, sabotage and information falsifications². Such pro-Soviet and pro-Russian parties were headed by the Communist Party of Poland and the Communist Party of Western Ukraine³. Other features of the anti-Polish campaign were international “exposing speeches by Soviet diplomats, open accusations against Polish governments of fascist treatment of national minorities (in the absence of Russian-speaking population) and the spread of the idea of protecting and saving Western Ukraine and Western Belarus by separating them from Poland and joining to the USSR⁴.

In the spring and summer of 1939, Germany openly demanded that Poland grant Danzig extraterritorial status in order to ensure the rights of the German-speaking population, and in diplomatic circles, representatives of the 3rd Reich openly declared that Danzig would sooner or later be German. Germany has launched a campaign of disinformation, diplomatic pressure and harsh propaganda, both in Europe and in Poland, to convince the international community and, above all, Britain of the need to resolve the Danzig issue⁵. These events were called the War of the Nerves, which is certainly analogous to the current information war.

Warsaw’s response to these challenges was twofold: on the one hand, throughout the interwar twentieth century, Polish security forces fought fiercely against pro-Soviet parties and organizations, accusing them of anti-government activities, banning and even sending their members to concentration camps⁶. Polish diplomacy has launched a very active and successful work to protect the interests of their country and find allies, the first of which was England. On the other hand, the Polish government had such high hopes for a peaceful and diplomatic solution to the Gdańsk issue that the state’s defense plan was delayed and the technical support of the army, which by

¹ “Wojna obronna Polski w 1939,” *Sciaga*, отримано доступ 25 червня 2021, https://sciaga.pl/tekst/19018-20-wojna_obronna_polski_w_1939

² “Перед виборами,” *Сель-Роб*, № 201, (7 вересня 1930).

³ “40-річчя створення КПП і КПЗУ,” *Наша культура*, № 7, (1958).

⁴ М. Вальтер, “Західно-Українські справи в світлі загальнопольської ситуації,” *Наша правда*, № 1–3, (1929): 22-31.

⁵ Peter Chen, “The Danzig Crisis,” *World War II Database*, травень 2007, отримано доступ 26 червня 2021, https://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=162

⁶ Степан Макарчук, *Этносоциальное развитие и национальные отношения на Западно-Украинских землях в период империализма*. (Львов, 1983), 208–244.

the way, amounted to more than a quarter of a million well-trained soldiers and officers, was slow and inefficient⁷.

Provocations and Sabotages

Using Moscow-controlled political parties, the Soviet Union constantly confronted Polish intelligence with a possible armed uprising and indirectly accused the Polish government of fascism and preparing aggression against the USSR, provoking Polish diplomats into constant disputes⁸. However, the most aggressive information provocation of Moscow against Poland was the statement of Vladimir Potemkin, Molotov's deputy, dated September 17, 1939, which stated that Poland, as a state, did fail and went bankrupt, so the inhabitants of Western Ukraine and Western Belarus need protection from the side of the Red Army⁹. Poland's response to this was again twofold: a strong position on the diplomatic front and fierce pressure from security forces on the internal enemy and a serious underestimation of the Soviet Union's aggression.

But it was Hitler's Germany that used a series of sabotages and provocations against Poland in order to discredit the Polish government and create an excuse for the next step in the *mixta belli* – invasion. Initially, the provocations were informative including statements by some German politicians about the importance of Gdańsk's return to Germany, backstage shouts, as well as provocative publications and the organization of street clashes.

Poland's response was not proportionate, but its government wanted to openly show both Germany and its people that the country would defend itself and defend itself stubbornly: a special state defense plan had been created. However, its implementation was postponed and began only after the occupation of the Sudetenland¹⁰. Again, delays with an adequate response did not allow Poland to properly repel a future attack.

The second phase of the provocative campaign included actions aimed at starting armed clashes. They were mainly conducted on the Silesian border and around Gdańsk; here were used such types of sabotage as terrorist attacks, arson, the creation of DRG, which under the guise of Polish militants attacked the German population, and chaotic shooting¹¹. On July 22, 1939, blood was already shed on the Polish-German

⁷ S. Sikorsky. "Wojsko Polskie w przededniu wybuchu wojny niemiecko-polskiej 1939 roku. Zarys sytuacji politycznej i wojskowej," *Konflikty*, 28 серпня 2008, отримано доступ 25 червня 2021, <https://www.konflikty.pl/historia/1918-1939/wojsko-polskie-w-przededniu-wybuchu-wojny-niemiecko-polskiej-1939-roku-zarys-sytuacji-politycznej-i-wojskowej/>

⁸ М. Вальтер, "Західно-Українські справи в світлі загальнопольської ситуації," *Наша правда*, № 1–3, (1929): 21–38

⁹ "Sowiecka agresja na Polskę," *Dzieje*, 29 березня 2010, отримано доступ 26 червня 2021, <https://dzieje.pl/aktualnosci/sowiecka-agresja-na-polske>

¹⁰ Marek Gałeczowski, "Polski Wrzesien," *Instytut Pamięci Narodowej*, отримано доступ 26 червня 2021, <https://1wrzesnia39.pl/39p/wstep/8788,Polski-Wrzesien.html>

¹¹ John Radzilowski, "Invasion of Poland," *World War II Database*, отримано доступ 27 червня 2021, https://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=28

border, and in August 1939, in connection with the fighting, Poland began a secret mobilization¹². And, of course, the most significant provocation against Poland is the well-known arson of the radio station in Gliwice.

Despite the fact that Poland's response, both military and diplomatic, was decisive, the matter of updating the technical support and proper structuring of the army did not go beyond the first phase, and excessive hope for a diplomatic solution remained¹³. The international community has constantly urged the Polish government to resolve the problems peacefully and called on it not to provoke Hitler.

Intrusion

September 1, 1939 at 4:45 all parts of the mixed strategy are combined and the final phase is launched. The Polish people met the aggressor with dignity. Not only did active mobilization begin (which provided 2.5 million soldiers in the first days of the war), but the formation of territorial defense battalions (50,000 riflemen), new army groups, guerrilla units, underground structures, and so on¹⁴. By the way, the weakness of the Polish army was a very mythologized German propaganda, already aimed at the domestic consumer, because we know that creating the right image of the enemy among its own population is also an active part of a mixed strategy. On the other hand, the Polish headquarters underestimated the aggressiveness of the USSR, and this underestimation took place even after the Red Army's invasion of Poland. To a large extent, the result is the Katyn tragedy. In addition, experts stress on inadequate cooperation between the headquarters and units of the Polish army, and the imperfection of the Polish defense structure¹⁵. However, many things were rapidly changed right after the beginning of the invasion.

Thus, pre-war Poland in many cases adequately responded to the challenges of a mixed strategy. In particular, the structures of the internal front worked properly, diplomacy was very active, patriotic education and personal training of the army were at a high level. However, the Polish governments overestimated the support of the Western Allies and underestimated the aggression of the USSR, which prevented the proper structuring of the Polish army and the completion of the renewal of its technical equipment.

¹² John Radzilowski, "Invasion of Poland," *World War II Database*, отримано доступ 27 червня 2021, https://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=28

¹³ "Найближчі дні вирішать: мир чи війна," *Діло*, 23 серпня, (1939).

¹⁴ S. Sikorsky. "Wojsko Polskie w przededniu wybuchu wojny niemiecko-polskiej 1939 roku. Zarys sytuacji politycznej i wojskowej," *Konflikty*, 28 серпня 2008, отримано доступ 25 червня 2021, <https://www.konflikty.pl/historia/1918-1939/wojsko-polskie-w-przededniu-wybuchu-wojny-niemiecko-polskiej-1939-roku-zarys-sytuacji-politycznej-i-wojskowej/>

¹⁵ P. Sierechan, "Agresja ZSRR na Polskę 17 września 1939 roku," *Polskie Dzeje*, 17 листопада 2010, отримано доступ 28 червня 2021, <https://polskiedzieje.pl/ii-wojna-swiatowa/agresja-zsrr-na-polske-17-wrzesnia-1939-roku.html>

РИСИ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ У ДІЯХ НІМЕЧЧИНИ, СПРЯМОВАНИХ ПРОТИ ПОЛЬЩІ У 30-х роках ХХ століття

Іван ФЕДИК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Университетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: ivan.fedyk@lnu.edu.ua

Гібридна війна як частина політики експансивної агресії однієї країни проти іншої не є винаходом ХХІ століття. Протягом останньої сотні років риси таких воєнних дій були використані у багатьох міжнаціональних конфліктах.

Численні війни та протистояння несли у собі деякі ознаки гібридної війни, однак комплексне використання усіх її частин і методів є достатньо рідкісним і потребує окремого дослідження. Дуже часто використання заходів, що отримали назву гібридна війна, пов'язані із діями великих диктаторських режимів, спрямованими на експансію та завоювання.

Війни ХХ–ХХІ століть дали можливість новітнім агресорам використати попередній досвід такого типу ворожих дій, сформувавши комплексний підхід та забезпечити усестороннє застосування системи акцій проти інших країн, що отримала назву гібридна війна.

Загалом, детальне вивчення попередніх методів та способів ведення такої війни дасть можливість оцінити та зрозуміти її використання тепер та у майбутньому.

Ключові слова: Війна, Польща, Україна, Німеччина, кордони.

REFERENCES

- “The 40th Anniversary of the Establishment of the Communist Party of Poland and the Communist Party of Western Ukraine”, *Nasha Kultura*, № 7, (1958). (in Ukrainian)
- Walter, M. “Western Ukrainian Affairs in the Light of the All-Polish Situation,” *Nasha Pravda*, № 1–3, (1929): 22–31. (in Ukrainian)
- Makarchuk, Stepan. *Ethnosocial development and national relations in the Western Ukrainian lands during imperialism*. Lviv, 1983. (in Ukrainian)
- Sikorsky, S. “Polish Army before the Outbreak of the German-Polish war in 1939. The Description of Military and Political Situation,” *Konflikty*, August, 28 2008, accessed 25 June 2021, <https://www.konflikty.pl/historia/1918-1939/wojsko-polskie-w-przededniu-wybuchu-wojny-niemiecko-pols-1939-rok-zarys-sytuacji-politycznej-i-wojskowej/>
- Gałęzowski, Marek. “Polish September,” *Instytut Pamięci Narodowej*, accessed 26 June 2021, <https://1wrzesnia39.pl/39p/wstep/8788,Polski-Wrzesien.html> (in Polish)
- Radzilowski, John. “The Invasion of Poland,” *World War II Database*, accessed June 27, 2021, https://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=28
- Chen, Peter, “The Danzig Crisis,” *World War II Database*, May 2007, accessed June 26, 2021, https://ww2db.com/battle_spec.php?battle_id=162
- “Before the Election,” *Sel-Rob*, № 201, (September 7, 1930). (in Ukrainian)
- “Soviet aggression on Poland,” *Dzieje*, March 29, 2010, accessed June 26, 2021, <https://dzieje.pl/aktualnosci/sowiecka-agresja-na-polske> (in Polish)
- “Poland’s Defensive War in 1939.” *Sciaga*, accessed June 25, 2021, accessed June 25, 2021, https://sciaga.pl/tekst/19018-20-wojna_obronna_polski_w_1939
- “The coming days will decide: peace or war”. *Dilo*, August 23, (1939). (in Ukrainian)
- Sierechan, P. “Aggression of the USSR in Poland on September 17, 1939,” *Polskie Dzeje*, November 17, 2010, accessed June 28, 2021, <https://polskiedzieje.pl/ii-wojna-swiatowa/agresja-zsrr-na-polske-17-wrzesnia-1939-roku.html> (in Polish)

УДК [930.2:355.48](477.82-21)“1944” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3640>
ORCID ID: 0000-0002-0677-4408

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ ПІД КОВЕЛЕМ ЗА СВІДЧЕННЯМИ ДЖЕРЕЛ УПА (січень–березень 1944 р.)

Володимир ЛАГОДИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра середніх віків та візантиністики
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
м.н.с. КЗ ЛОР “Львівський історичний музей”
пл. Ринок, 6, 79008, Львів, Україна
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com

Збройне протистояння початку 1944 р. в районі Ковеля в контексті радянсько-німецької війни відоме локальною перемогою двох неповних німецьких дивізій над армійським корпусом 1-го Білоруського фронту. В масштабах всього протистояння, локальні перемоги німецьких підрозділів не могли вплинути на загальний хід подій на фронті (попри те, що ті події допомогли пропаганді Третього Райху у підтримці бойового духу серед солдат). Водночас, на північно-західній Волині активно розгорталась діяльність підпілля – відділів УПА-“Північ”, підрозділів Армії Крайової та радянських партизан. Їх звіти та повідомлення дозволяють пролити світло на підготовку та хід Ковельської битви 1944 р.

Ключові слова: 1944, Битва за Ковель, УПА-“Північ”, Армія Крайова, Вермахт.

У ході Поліської наступальної операції¹ березня–квітня 1944 р., 47-а радянська армія оточила місто Ковель – важливий залізничний вузол на Волині, який, зважаючи на наявність поліційної залоги та значення для інфраструктури, був переведений у статус “міста-фортеці”². Німці, бажаючи відбити стратегічний пункт, були вимушені нашвидкоруч формувати кругову лінію фронту та сили щоб деблокувати обложених, як і було до цього в Дем’янську³, Холмі, та пізніше, під час боїв за Тернопіль⁴. Наслідком такої ухвали стало формування сил для прориву із 131-ї піхотної дивізії Вермахту та бойової групи 5-ї танкової дивізії СС “Вікінг” під загальною командою XLII армійського корпусу⁵. Структурно, корпус підпорядковувався спочатку 4-й танковій армії при Групі армій (ГА) “Південь”.

¹ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. Том 8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. (Москва: Воениздат, 1977): 536; 66–82.

² Про визначення та завдання такого роду укріпрайонів можна прочитати в наказах Головного командувача Вермахту кінцевого періоду війни, наприклад від 8 березня 1944 р.: *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945*. (Bernard & Graefe Verlag für Wehrwissen, Frankfurt am Main 1962): 243–250.

³ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. Том 5. Провал агрессивных планов фашистского блока. (Москва: Воениздат, 1975) 512; 111–122.

⁴ Семенів О., “Наступальні операції Червоної армії в Тернопільській області”, *Сторінки історії: збірник наукових праць*. (Київ, 2010. Вип. 31); 125–134.

⁵ Мюллер-Гиллебрандт Б., *Сухопутная армия Германии*. (Москва: Изографус, 2002): 855; 367–370.

Щодо ударної групи, то основні надії початково покладались на недавно сформований та укомплектований танками Pz. V Ausf. A “Panther” 2-й батальйон 5-го танкового полку СС⁶ – він повинен був зіграти роль вістря спису, який проб’є радянську оборону навколо міста. Попри чільну (однак не вирішальну) роль у цих діях танків “Вікінга”, ядром корпусу стала піхотна дивізія Вермахту, посилена штурмовими гарматами із 131-го окремого батальйону, і головною причиною цьому стала реорганізація дивізії СС після погрому під Корсунь-Шевченківським⁷ (у підрозділі станом на 4 березня 1944 р. було лише 9,2 тис. осіб)⁸.

Паралельно, поетапне перекидання підкріплень на Ковельський напрям фронту проходило з боку Червоної армії. Так, 143-а стрілецька дивізія (сд) полковника М. Заїкіна (1-й Білоруський фронт) зайняла залізницю Холм–Ковель⁹, та найшвидше з усіх радянських частин вступила в бій із залогою міста (ним командував групенфюрер СС Герберт Гілле). Новоприбулі до 47-ї армії підкріплення поступово вирівнювали цілісну оборону на захід від фестунгу. Вони використовувались для контрударів по крилах XLII корпусу. Тим часом Ковель штурмували 60-а, 175-а та 260-а сд 125-го стрілецького корпусу 47-ї армії разом із 18-ю інженерно-штурмовою бригадою¹⁰.

Що ж до становища підпілля на території північно-західної Волині на початку 1944 р., його репрезентували три сторони – українська, польська та радянська. Серед них, найбільш розгалужену та законспіровану мережу сформувала УПА – про це свідчить те, що вже наприкінці року, коли працівники НКВС збирали дані про структуру повстанського руху в його учасників шляхом допитів, підпільники (від рядових до керівника відділу постачання округи та мобілізаційного референта) не володіли інформацією про справжні імена та точну чисельність куренів Повстанської армії¹¹.

Якості підготовки структур українських повстанців сприяв відведений для цього час. Принагідно зазначимо, що фактична його організація та посилення відбулися у травні минулого, 1943 р. Влітку того ж року були сформовані штаби, з’єднання (курени), низка окремих відділів, школа для підстаршин, налагоджено зв’язок тощо. Також, принаймні, станом на кінець 1944 р., у групі “Богун” було немале число технічних засобів засобів (автомобілі, телефони, друкарні тощо), що вказує на серйозні заходи з розбудови армії, проведені командуванням у доволі стислі терміни¹².

⁶ Мюллер-Гиллебрандт Б., *Сухопутная армия Германии*, 372.

⁷ Фогель Г., *Потерпевшие победу. Немцы в Корсунском “котле”*. (Пер. с нем. Лотарев С. Москва: Яуза, 2010): 446.

⁸ Хоффман Т., *Дивизия СС “Викинг”*. (Москва: Яуза, 2009): 448; 221–227.

⁹ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*. (Москва: Вече, 2014): 288; 19–23.

¹⁰ Там само, 21–22.

¹¹ Патриляк І, “Південно-західна Волинь весною–влітку 1943 р.: становлення структур УПА (за матеріалами слідчих справ радянських органів держбезпеки)”. *Військово-історичний альманах. Число 2/23* (Київ, 2011): 48–57.

¹² Там само, 51–53.

В організаційному плані УПА на південно-західній Волині репрезентували відділи Головного Військового Штабу УПА, Крайового проводу ОУН на Північно-Західних землях (ПЗУЗ), до якого входили чотири військові округи: “Заграва”, “Богун/Січ”, “Турів”, “Тютюнник”. Загальне число вояків УПА в реїгоні складало приблизно 20 тис. осіб¹³. До цієї цифри, окрім членів та кандидатів в ОУН (5–7 тис.), входили загони місцевої самооборони, які почали виникати ще від весни 1943 р. В районі Ковеля, діяли насамперед дві групи – “Заграва” (командир – Іван Литвинчук, псевдо “Дубовий”¹⁴; в складі цього підрозділу перебував Корсунський загін, який очолював Микита Скуба, “Лайдака”¹⁵), та “Турів” (командир – Юрій Стельмащук, псевдо “Кайдаш”¹⁶). Наближення фронту посприяло активізації повстанців – вишколом кадрів для пропаганди у середовищі Червоної армії, децентралізацію кріівок; підготовки місцевого населення через організацію зборів та роз’яснювальну роботу¹⁷.

Польське підпілля у регіоні репрезентувала 27-а дивізія Армії Крайової, сформована в районі Пшебража (суч. Село Гайове Ківерцівського району) та “Батальйонами Хлопськими”¹⁸. Ця дивізія формувалась із метою чинити спротив і німецьким військам у регіоні, і українським підпільникам. В підпорядкуванні її були чотири повіти колишнього Волинського воєводства за винятком міст – зокрема, Ковельський повіт.

Мобілізаційному потенціалові поляків тоді сприяло дезертирство бійців 201-го та 202-го батальйонів Шуцманшафта (охоронної поліції), дислокованих на Волині, які були етнічними поляками. Про масовість того явища у середовищі польських шуцманів вказує факт, що протягом листопада 1943 р. – січня 1944 р. із одного 202-го батальйону втекла понад половина особового складу (це посприяло ліквідації цих підрозділів у травні 1944 р.)¹⁹. Зазначимо при тому, що німецька окупаційна адміністрація розпалювала національну ворожнечу на Волині – розміщенню польських батальйонів Шуцманшафта сприяло таке ж масове дезертирство й українських шуцманів (зокрема, 103-го батальйона) роком раніше.

¹³ Вовк О. “Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр.”. *Український визвольний рух* (Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 2006): 164–224.

¹⁴ Марчук І. *Командир УПА-Північ Д. Клячківський* (Рівне, 2009): 68.

¹⁵ Денишук О., *Боротьба УПА проти німецьких окупантів, Т.1 “Волинь”*, (Рівне, 2008): 338–344.

¹⁶ Філяр В., *Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939–1944 рр. Утворення УПА*. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20130122080247/http://www.ukrhistory.narod.ru/filar-1.htm>

¹⁷ Вовк О. “Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943–1946 рр.”. *Український визвольний рух* (Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Львів, 2006): 164–224.

¹⁸ Ілюшин І. “Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни”. *Україна–Польща: важкі питання* (Варшава, 1998): 154–172.

¹⁹ Трофимович В., “Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр.”. *Україна–Польща: важкі питання Том 5*. (Варшава, 2000): 185–189.

Союзником поляків на певний час виступив Центр партизанського руху в Москві (принаймні від весни 1943 р.). Про характер такої “допомоги” свідчить звернення Волинського окружного делегата Другої Речі від 28 липня 1943 р.: “Більшовики приходять у польські села і пропонують допомогу в самообороні, взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення... і тікають до лісу, де їх можна побачити вже на чолі банд, які теж налітають на польське населення”²⁰. Сам факт того, що Москва мала інтереси до польських підпільників, підтверджує наказ “Дати поляка, якщо немає, то володіючого польською мовою – назвати поляком”²¹. Спільним фронтом виступали поляки з більшовиками і під час боїв за вже згадану польську колонію Пшебраже, яка знаходилась від Ковеля на відстані у 85 км., у липні 1943 – січні 1944 рр.

Як бачимо, зі зсувом німецько-радянського фронту в регіоні, Москва не могла оминати увагою питання партизанського руху на південно-західній Волині. Більшовицьке підпілля на ПЗУЗ оцінюється дослідниками числом близько 10 тис. осіб²². Підкреслимо: умови, щоб створити життєздатні осередки (управління з центру; можливість поставляти боєприпаси авіацією; досвід боротьби як з антипартизанськими підрозділами Вермахту та СС, так і з УПА), у радянської Першої партизанської дивізії були, попри те, що в районі Ковеля, німецька сторона фактично не згадує діяльності “бандитських банд більшовиків”. Це створює доволі специфічну картину, особливо якщо її співставити з рейдами червоних партизан червня–жовтня 1943 р. під проводом С. Ковпака (т. зв. “Стоденний рейд”).

Те ж можна сказати і про Львівсько-Варшавський рейд підрозділів партизанської дивізії під командою П. Вершигори²³ січня-лютого 1944 р., коли на боротьбу з більшовицькими партизанами, німці були змушені сформувати окрему бойову групу із галицьких поліцейних підрозділів СС, які навіть не завершили вишколу²⁴.

Виходячи з цього, можемо гадати, що Центральний штаб партизанського руху при Ставці був зацікавленим у діях передусім у дальньому тилу німців (Генерал-губернаторстві), а не у фактичній прифронтовій смузі, яка охоплювала регіон Ковеля.

²⁰ Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. (Київ, 2009): 44–45.

²¹ Там само, 46.

²² Сергійчук В., “Скільки було радянських партизанів?” *Український журнал. Інформаційний культурно-політичний місячник для українців у Чехії, Польщі та Словаччині* (№ 5 (46), 2009): 28–29.

²³ Кентій А., Лозицький В., *Радянські партизани 1941–1944: світло й тіні* (Київ, 2010): 80.

²⁴ Пономаренко Р. *Бойова група “Баєрсдорф”* (Тернопіль, 2016): 11–16.

Говорячи про діяльність “терористичних банд”²⁵, німецька сторона в проміжку між січнем–лютим згадує про діяльність передусім УПА та АК. У звіті штабу XIII армійського корпусу Вермахту від 21 січня 1944 р. вказується, що “...зрив діяльності добре налагодженої мережі інформаторів та кількох поліцейських баз... [сприяла] діяльність українських націоналістичних банд, які не так давно, були погано організованими...”²⁶. Центрами активності українського підпілля, в документі називають міста Камінь-Каширський та Радивилів (тодішня назва – Червоноармійськ). Очевидно, наявність структуризованої мережі немало сприяла УПА в боротьбі із АК оскільки, продовжується у звіті, “...українські банди продовжують боротьбу проти поляків... Польські ж банди малі числом та погано організовані...”.

Активність боротьби поміж українськими та польськими повстанцями випливала з того, що Волинь тривалий час населяли етнічні українці та поляки в пропорціях: українці – 73%; поляки – 16%; інші – приблизно 1,5–2%. Розпалення ворожнечі між українською та польською людністю на час війни інспірувалось з боку і німецької, і радянської сторін. Бої на Волині між повстанцями відбувались паралельно і з німецько-радянським протиборством під Ковелем. Зокрема, 29 лютого, відбулася низка боїв між УПА та АК. Так, “Польський загін Корда знищив базу УПА в селі Пшекурка. З польського боку загинула одна особа і дві – поранено. Втрати української сторони – п’ять загинуло і один поранений”; “Під час збройної сутички партизанського загону “Лєха” з відділом УПА біда села Гайки 2 поляки загинуло і 3 було поранено”; “До 15.03. від рук поляків у Вербському районі впало понад 800 осіб”²⁷.

Архіви УПА інформують про те, що останній бій між українським та польським підпіллям на Волині відбувся 19 квітня 1944 р. – коли Вермахт, своєю чергою, провів ще одну успішну контратаку по силах 47-ї радянської армії на передмістях Ковеля.

Про діяльність радянських партизан на Ковельщині німецька сторона не згадує. Це можна пояснити тим, що на межі 1943–1944 рр., більшовики виступали ситуаційним союзником Армії Крайової, а німці, натомість, не допитували за цей час радянських резидентів. При цьому маємо низку повідомлень в інформаційних листках УПА “Вісті з Ковельщини”, які стосуються червоних партизанив. Так, у документі, датованому 1–15 лютого 1944 р.: “[На село

²⁵ Ця назва використовувалась у німецькій документації стосовно всіх нерегулярних військових об’єднань, які вели боротьбу проти окупаційної адміністрації Райхскомісаріятів та у Зонах підпорядкування Вермахту – Л.В.

²⁶ Літопис Української повстанської армії. Том 6. *УПА в світлі німецьких документів. Книга перша: 1942 – червень 1944* (Упор. Гунчак Т., Торонто: Літопис УПА, 1983): 110–111.

²⁷ Сергійчук В. *Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни*. (Київ, 2009): 162–165.

Маневичі напали] Фйодоровці, забрали із собою 30 селян і розстріляли їх”²⁸. Схожі повідомлення присутні у “Вістях...” від 16–29 лютого “Червоні в с. Заречення убили одного чоловіка за те, що не хотів віддати костюма...”; “В с. Торгон... червоні зрізали хреста з могили, з написом “Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї””.

Причина для таких каральних дій у радянської сторони була – острах перед українським підпіллям. У тому ж документі більшовики в місцевого населення “...випитували, чи хто в УПА...”. Це потягло закономірну реакцію – “...маси ненавидять червоних, і хоча бояться зближення фронту, вірять в розвал більшовизму...”. В наступному звіті по Ковельщині, датованого 18 лютого того ж року, також згадується радянське підпілля: “...помітився рух червоних із заходу на схід та півночі на південь... Полонені партизани говорять, що їх завданням [є] рухатись перед фронтом і далі йти за Буг...”.

Отже, радянське підпілля виконувало функції авангарду перед 1-м Білоруським фронтом Червоної армії на Ковельському напрямі – здійснювало розвідку боєм, повідомляло про ворожі (і німецькі, і націоналістичне підпілля) підрозділи на Ковельському напрямі. Попри те, належного вишколу більшовицькі партизани не мали – в тому ж звіті вказується: “Приходять свіжі “отряди” червоних, котрі не мають добре поставленої розвідки, і їх розвідчики часто попадають до рук УПА... Кращі [їх] групи...відходять з тих теренів...”. Проблеми радянські партизани мали і з бойовим духом – доходило до трагікомічних випадків, які не оминає увагою канцелярія ПЗУЗ: “Між червоними можна почути: «за що воюєм – за колгосп»”. Перебуваючи в такому становищі, партизани не могли представляти серйозну загрозу ні для УПА, і тим паче, для регулярних підрозділів Вермахту.

Що ж до зіткнень у цей час на німецько-радянському фронті, документи УПА повідомляють про обширні втрати залоги Ковеля: “...німці [з Ковеля] вивозять сотні ранених...”²⁹ (перші числа лютого); паралельно, з переведенням міста на військовий стан, до складу залоги “фестунгу” додали допоміжні підрозділи в регіоні – “...взяли всіх, окрім залізнодорожньої поліції...”, а місцевих залучили до спорудження барикад. Це впливало як із становища оборонців міста, так і стратегічного значення залізниці Холм–Ковель. Остаточне оточення міста Червоною армією, документи ПЗУЗ датують 15 березня 1944 р.

Зважаючи на те, оборонцями на підходах до “фестунгу” була використана тактика випаленої землі – часте явище для обох сторін на німецько-радянському

²⁸ Звіт про становище у Камень-Коширському, Любомльському, Садлещанському, Датівському, Головенському, Мацівському, Голобському, Турівському та Ковельському районах, ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 75.

²⁹ Звіт про становище на Ковельщині на початку 1944 р.; Звіт про становище у районі Кобринь на початку 1944 р., ГДА СБУ, ф. 13, спр. 377, т. 75.

фронті³⁰. Так, “Вістки з Ковельщини” від 22 березня 1944 р. вказують, що “...німці провели доволі обширну акцію на місцеве українське населення по довколишніх селах Ковеля, з метою очистити терен, щоб був вигідний до воєнних дій. На віддалі кількох [кілометрів] від Ковеля все спалене і знищене”³¹. Поза тим, частими в звітах ПЗУЗ є згадки про угорські підрозділи, які застосовувались для каральних акцій щодо місцевого населення, і за необхідності – прикривали залізничне сполучення дорогою Холм–Ковель. Найімовірніше, це були підрозділи VII або VIII корпусів 2-ї угорської армії, що несли службу як окупаційне військо до літа того ж року³².

Станом на 16 березня припадають перші зіткнення українських підпільників із регулярними підрозділами Червоної армії – загоном групи “Турів” (командир Олексій Шум – “Вовчак”), в селі Смідені, Маціївського району. Зважаючи на часті прориви німецької оборони бронетехнікою, та вихід підрозділів 143-ї сд на залізницю (околиці Ковеля), частинам УПА з тактичних міркувань доводилось відступати. Це позначилось і на наявності свідчень щодо проведення бойових дій на Ковельському напрямі – так, коли за 17–19 березня, гарнізон “фестунгу” відбив низку атак Червоної армії (УПА, логічно, не могли встановити приналежність червоноармійців до тактичних підрозділів – припускаємо, що вони, залежно від напрямку атаки, на міських вулицях, могли належати 60-й, 175-й або 260-й сд). Одна із атак у ті числа, припадала на “...передмістя Ковеля, ...на Володимирську вулицю...”, із застосуванням бронетехніки. Про характер боїв вказує рядок “...вкінці німці їх [червоноармійців] відперли...”.

Водночас, на лінії німецько-радянських зіткнень, активна фаза боїв, щоб деблокувати фестунг, тривала від 20 березня. Німці залучили для прориву в Ковель LVI танковий корпус генерала Фрідріха Госсбаха (4-а, 5-а танкові дивізії, 5-а егерська дивізія), а командування XLII корпусу замінили на штаб VIII армійського корпусу Вермахту. Чергове пожвавлення бойових дій на лінії німецько-радянського зіткнення почалось 29 березня. Того дня рота “Пантер” зі складу “Вікінга” (16 машин) отримала оперативне завдання підтримати атаку 434-го гренадерського полку (гп) 131-ї дивізії³³. Метою атаки для XLII корпусу вздовж залізниці було село Черкаси – населений пункт перед Ковелем.

На напрямку удару німців, позиції займали частини 143-ї сд: радянський 487-й стрілецький полк (сп) на півночі, 635-й сп на півдні та 800-й сп – як оперативний резерв. Станом ще на 25 березня дивізія понесла істотні втрати, та нараховувала близько 4,8 тис. бійців. У наданому дивізії 223-у танковому полку (тп)

³⁰ Демидов А., “Тактика Выжженной земли начального периода Великой Отечественной войны”. *Власть*, № 5, (Москва, 2009): 113-116.

³¹ Звіт про становище на Ковельщині на початку 1944 р.; Звіт про становище у районі Кобринь на початку 1944 р., ГДА СБУ, ф. 13, спр. 379, т. 75.

³² Филоненко Н., История боевых действий советских войск против вооруженных сил Хортистской Венгрии в 1941–1944 р. Автореф. дис. на к.и.н. (Воронеж, 2017): 40.

³³ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*. (Москва: Вече, 2014): 288; 53–56.

нараховувалось шість машин – два М4А2 “Sherman” та чотири “Valentine” Mk.III³⁴.

Німецький наступ 29 березня почався об 11:20–13:30 із серії ударів авіації. Станом на 16:15 шість танків, ідентифіковані штабом дивізії як “Тигри”³⁵, прорвали оборону 487-го сп. У звіті 143-ї сд вказувалось, що “німці, роздавивши три дивізійних 76-мм гармати, станом на 17:15 дістались висоти 190,3, вибивши звідти радянську піхоту”³⁶. Радянський полк відійшов на північ, в село Мошена. Приблизно в той же час К. Ніколуссі-Лек доповів по радіо щодо зайняття Черкас та повідомив про поточний склад його групи: “8 машин у ладі, стільки ж пошкоджено”³⁷. На ранок наступного дня, 30 березня, 223-й тп повідомив про втрати від авіаналетів – по одному “Валентайну” та “Шерману”³⁸.

К. Ніколуссі-Лек вирішив продовжити прорив за особистою ініціативою, не попередивши командира 5-го тп СС оберштурмбаннфюрер Йоганнеса Мюленкампа³⁹, вибравши дорогу до Ковеля вздовж залізниці. Надалі, такі дії змусили німецьку сторону вводити в Черкаси, повторно зайняті 143-ю сд, свіжі підкріплення. К. Ніколуссі-Лек не був проінформований про малопрохідність обраного шляху наступу – практично до самих передмість Ковеля були суцільні болота, а прорив уздовж насипу залізниці не забезпечував би стійкого коридору постачання, оскільки не був прикритий жодними природними перешкодами.

Як наслідок, зранку, 1 квітня 1350-й сп відбив Черкаси, що підтверджує радіограма XLII корпусу за 8:00 того ж дня. Ситуацію для німців врятувала 7-а танкова рота 5-го танкового полку СС, яку станом на 9:00 залучили до контраки біля села Перевіси проти 185-ї сд, а опісля – перекинули в бік Черкас⁴⁰, які німці зайняли повторно.

Підводячи початкові підсумки, необхідно сказати, що на першому етапі боїв за деблокування міста, обидві протиборчі сторони готувались продовжувати бої на напрямі, в швидкому часі перекинувши підкріплення на територію Волині. Підпільники при цьому, і українські, і польські, не мали можливості вести активну розвідку за діями Вермахту та Червоної армії. Початкові спроби деблокувати Ковель, для німців були невдалими – цьому сприяла низка факторів: відсутність розвідки на рівні роти-батальйону, ініціативність командира танкової роти К. Ніколуссі-Лека, яка обернулась для корпусу кількома днями простою і штурму раніше зайнятих позицій, а також невиправданими втратами. Варто додати, що

³⁴ Барятинский М., *Танки ленд-лиза в бою*. (Москва: Эксмо, 2009): 288; 160–192; 82–109.

³⁵ Очевидно, мова йде про Pz.V Ausf.A – Л.В.

³⁶ Там само, 69–71.

³⁷ Хоффман Т., *Дивизия СС “Викинг”*. (Москва: Яуза, 2009): 230–232

³⁸ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*. (Москва: Вече, 2014): 65.

³⁹ Хоффман Т., *Дивизия СС “Викинг”*. (Москва: Яуза, 2009): 240.

⁴⁰ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*. (Москва: Вече, 2014): 83–90.

війська СС не гребували нічим, щоб досягнути оперативної мети, а приклад боїв березня 1944 р. – далеко не єдиний за час конфлікту⁴¹.

Дотичні свідчення, які проливають на зміну становища на лінії фронту, зустрічаємо у звіті “Інформації. Ковельщина” лише від 10 квітня – передусім вони стосуються активізації радянських партизанів. Згідно з даними, отриманими від “...більшовицької розвідниці, Теодозії Кокалович...”⁴², з Вербського до Матіївського району, перейшов “...відділ імені Щорса...”, числом приблизно однієї тисячі осіб. Паралельно, партизани вислали в місцеві ліси кількох розвідників (затримана – з їх числа), які мали метою встановити чисельність бійців Армії Крайової.

Припускаємо, що полонена намірено не вказувала завдання виявляти осередки УПА – в іншому випадку, оминати увагою українське підпілля з боку більшовиків, було дуже безпечним. За результатами допиту Т. Кокалович, виявлено, що основна частина партизанів, зокрема “відділ імені Щорса” перебравась за Буг. Становище на лінії німецько-радянського протистояння згадане одним рядком – “Німці обсаджують села понад шасою Брест–Ковель”. Ця звістка має окреме значення в контексті нашої студії – очевидно, там мова йде про вихід танків з 5-го танкового полку СС вздовж залізниці Брест–Ковель. Згадуються в документі також каральні заходи німецьких союзників-гонведів, які діяли у ближньому тилу фронту: “Граблять і палять...вбивають людей”.

Водночас, зазнавши невдачі в ході атаки 29–30 березня, генерал В. Госсбах вирішив змінити напрямок удару та наступати на Ковель паралельно з ХЛП та VIII армійськими корпусами. Наступну атаку очолила 4-ї танкова дивізія⁴³ генерал-лейтенанта Дітріха фон Заукена⁴⁴. У підготові до наступу, штаб 4-ї тд вставновив: “Попередня геологічна розвідка показує північніше Мощеної вихід колчеданових порід в районі висоти 192,7, який хребтом тягнеться на декілька кілометрів, від північного заходу на південний схід, і дозволяє дістатись на північний захід від Ковеля. Згідно з даними, інших можливостей для руху в напрямку міста, крім доріг з твердим покриттям, практично не існує...”. Також ідею атаки саме на цій ділянці фронту підтверджував 4-й розвідбатальйон дивізії, оскільки “...позиції ворога в Нових Кошарах не були добре обладнані й утримувались невеликими силами”⁴⁵.

⁴¹ Зокрема, маються на увазі втрати III-го танкового корпусу СС за 1943 р. – в ході Третьої битви за Харків, операції “Цитадель”, боїв в районі Житомира восени 1943 р. Детальніше про співвідношення втрат СС та Вермахту – Пономаренко Р., Залесский К., Семенов К. *Войска СС без грифа секретности*. (Москва: Вече, 2010): 288; 94–99.

⁴²Звіт про становище на Ковельщині у березні 1944 р., ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 75.

⁴³ Zurowski R., *4th Panzer Division 1943–1944*. (Wydawnictwo Militaria, № 112): 76.

⁴⁴ Митчем С, Мюллер Д. *Командиры Третьего рейха*. (Смоленск: Русич, 1995): 445; 178–180.

⁴⁵ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*. (Москва: Вече, 2014): 85–86.

Підхід командування LVI танкового корпусу диктувався і числом бронетехніки – в армійських частинах її було істотно менше. Так, в 4-й тд станом на 1 квітня було: 30 Pz.IV Ausf.H, 16 машин, зазначених як “артилерія на гусеничному ході”, тобто швидше всього, це Marder II із самохідного протитанкового дивізіону; в 5-й тд – 8 (!) Pz.IV Ausf.H та 6 Marder II/III⁴⁶.

Звернемо при цьому увагу на співвідношення машин в дивізії СС – 39 танків в одному батальйоні, при 30 у всьому полку армійської танкової дивізії, а також про якісну різницю між Pz.V Ausf.A та Pz.IV Ausf.H⁴⁷.

Поки німці готувались до нової атаки, 2 квітня штаб 2-го Білоруського фронту наказав 47-й армії перейти до оборони. Комдив М. Заїкін не перевів 143-у сд, яка до цього часу істотно зменшилась в числі. Більше того, з огляду на план наступу з двох напрямків, радянське командування розсосередило протитанкові частини дивізії – 1215-й винищувально-протитанковий полк 3-ї артилерійської бригади перевели в ніч на 4 квітня на фронт 185-ї сд.

Німецька операція з пробиття коридору в Ковель почалась 4 квітня з артпідготовки близько 3:00 ночі. Через пів години почав атаку батальйон 12-го панцергренадерського полку (пгп) 4-ї тд. До обіду 4 квітня дивізія зайняла без бою свою першу ціль – Мощену. Червоноармійці відступили, покинувши залізницю Холм–Ковель. Після перших успіхів, для подальшого розвитку наступу та об’єднання із залогою фестунгу, Д. фон Заукен вимагав для своєї дивізії “Пантери”, однак не отримав їх – 5, 6, 7 й 8 роти були сковані боями на південь від залізниці з метою вибити червоноармійців зі сторони шосе – цей факт перегукується зі свідченнями, які надала Т. Кокалович українським підпільникам.

Наступного дня, 5 квітня, настали заморозки, які істотно покращили прохідність ґрунтових доріг. Це дозволило німцям підготуватись до фінального удару. Першою ціллю 4-ї тд стало Дубове, яке взяли з метою прикрити крило перед ударом власне до фестунгу. Пантери 6-ї роти 5-го танкового полку СС разом із 33-м пгп рухались в напрямку Ковеля⁴⁸, вийшовши в запілля 1283-у сп 60-ї сд, яка займала позицію на передмістях. Обійшовши 1283-й сп з флангів, частини 4-ї тд прорвались до фестунгу. 5 квітня, о 14:00 за берлінським часом⁴⁹ із LVI танкового корпусу в штаб 2-ї армії прийшла радіограма: “4-а танкова дивізія вздовж шосе прорвалась до Ковеля. Контакт встановлено”⁵⁰.

За полишену на шляху деблоківного угруповання ослаблену дивізію, радянське командування було закономірно покаране. Сам прорив до фестунгу, безумовно, є заслугою командування LVI танкового корпусу та командування 4-ї тд

⁴⁶ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*, 79–80.

⁴⁷ Кривизюк Л., Юрчук О. *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра*. (Львів: Ліга Нова, 2014): 362.

⁴⁸ Фей В., *Танковые сражения войск СС* (Москва: Яуза, 2009): 366; 76–80.

⁴⁹ Різниця між Київським та Берлінським часом – в одну годину, Московським – у дві (Відповідно, в дві й три за Грінвічем) – Л. В.

⁵⁰ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*, 165–179.

Вермахту, які послідовно виконали продуманий план операції – навідміну від більш хаотичних спроб деблокувати з боку бойової групи 5-ї дивізії СС. Німці, посунувши лінію фронту на Волині, розбили сили одного армійського корпусу Червоної армії протягом місяця й зупинили просування всієї 47-ї радянської армії – не втративши при цьому жодного танка чи самохідної гармати безповоротно.

Втрати бойової групи 131-ї пд, інфантерійного ядра корпусу, протягом квітня 1944 р., оцінюються приблизно в три тис. осіб. Конкретно 431-й гп втратив протягом фази активних бойових дій вбитими та пораненими до 1 тис. осіб. Конкретно ж протягом наступу 27 квітня, втрати німців у піхоті загалом навряд могли скласти більше сотні офіцерів та рядових. Втрати ж усіх трьох дивізій 125-го стрілецького корпусу (76-а, 165-а, 328-а сд), оцінюються в 4,8 тис. офіцерів, підстаршин та рядових. Про характер цих втрат, а також про підготовку Червоної армії до німецької атаки на Ковельському фронті, вказує принаймні те, що з цього числа пропалими без вісті було 2,8 тис солдат та офіцерів⁵¹.

Сам же прецедент перемоги двох неповних німецьких дивізій над армійським корпусом 1-го Білоруського фронту, який рівно через рік штурмуватиме столицю Німецького Райху, є показовим. Однак, як і вказувалось вище, переможцем стає звично армія, яка робить найменше помилок. У квітні 1944 р. під Ковелем найменше помилок зробили Вермахт та СС. Однак, у масштабах усього німецько-радянського фронту, локальні перемоги під Ковелем були незначною подією, та ніяк не могли вплинути на загальну картину⁵². Вже через два місяці, Червона армія перейшла в рішучий наступ по фронті ГА “Центр”⁵³.

Отже, локальні бої на Ковельському відтику німецько-радянського фронту січня–квітня 1944 р. завершилися перемогою підрозділів Вермахту та СС – передмістя Ковеля були відбиті, місто перебувало під німецьким контролем до червня того ж року. Водночас, паралельно з німецько-радянським протистоянням, Волинь стала полем бою для низки підпільних організацій – передовсім українських та польських. Це було викликано поліетнічністю колишніх “Східних кресів” Другої Речі Посполитої, специфікою адміністративного управління українських територій Третім Райхом, акціями з “умиротворення” місцевого населення німцями.

Це вилилось у низку збройних акцій з боку відділів Української Повстанської Армії та Армії Крайової, спрямованих відповідно супроти польського та українського мирного населення у 1943 р. Активна фаза цієї боротьби не припинилась і на початку наступного року. Станом на цей час, в регіоні діяли відділи УПА-“Північ”; з польського боку, 27-а дивізія Армії Крайової та “Батальйони Хлопські”. Діяли в регіоні й проводи радянських партизан.

⁵¹ Пономаренко Р., *Битва за Ковель*, 141–143.

⁵² Типпельскирх К. *История Второй мировой войны*. (Санкт-Петербург: Полигон: 1999): 678; 429.

⁵³ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. *Том 8*. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. (Москва: Воениздат, 1977): 88–90.

Серед них, активну публіцистичну та розвідувальну діяльність розвинула саме УПА, звіти та повідомлення проведів якої дозволяють пролити світло на підготовку, хід та результати Ковельської битви 1944 р.

MILITARY OPERATIONS NEAR THE CITY OF KOVEL ACCORDING TO THE TESTIMONY OF UPA SOURCES (JANUARY-MARCH 1944)

Volodymyr LAGODYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Middle Ages and Byzantine Studies
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
M.Sc. KZ ENT “Lviv Historical Museum”
Rynok sq., 10, 79008, Lviv, Ukraine
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com

The armed confrontation in early 1944 in the proximity of Kovel within the context of the Soviet-German war is primarily known for the local victory of three incomplete German divisions over the army corps of the first Belarusian Front of the Red Army. Main role in this episode of the World War II was played by the coordinated actions of Wehrmacht and SS units – in particular, attempts to break through of the SS panzer company under the commander of Carl Nicollusi-Lek in the surrounded Kovel, and attack of the 4thWehrmacht panzer division by Dietrich von Sauken in the city, blocked by the Red Army. The actions, which took place in January-March 1944 didn't change the balance of power at the Eastern front. But for some time they shifted the frontline in northwestern Volyn in the advantage of the German side. Also, to some extent, this victory helped German propaganda to maintain the fighting spirit of the army (which melted uncontrollably), just like a bit later, near Warsaw in August 1944.

At the same time, since the formation of the German occupation, Volhynia has become a battlefield for a number of underground organization – primarily Ukrainian and Polish. This was caused by the polyethnic nature of the former Eastern Lands of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, the specifics of the administrative management of Ukrainian territories by the Third Reich, German actions to “pacify” the local population. German side was actively promoting the incitement of ethnic hatred between Poles and Ukrainians.

The latter resulted in a series of armed actions by units of the Ukrainian Insurgent Army and the Home Army (Armia Krajowa), directed against Polish and Ukrainian civil populace, respectively, in 1943. Active phase of this fight hadn't stopped at the beginning of the following year. At that time, there were departments of UPA-North working in this region, reorganized after the Conference of military officers in 1942: from the Polish side in confrontation were involved 27th division of the Home Army and “Khlopsky's batallions”. With the shifts of Soviet-German front line, Soviet partisans had begun to come to Volhynia, and they had an experience in confrontation both with German troops, UPA and AK.

Keywords: 1944, Battle of Kovel, UPA- “North”, Armia Krajowa, Wehrmacht.

REFERENCES

- Bariatynskiy, M. *Tanky lend-lyza v boiu* (Moskva: Eksmo, 2009), 288. (in Russian)
Vovk, O. “Korotkyi narys diialnosti UPA ta yii zapillia na PZUZ i v prylehlykh rehionakh u 1943–1946 pp.”. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh* (Tsentri doslidzhen vyzvolnoho rukhu, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, Lviv, 2006): 164–224. (in Ukrainian)

- Demidov, A. “Taktika Vyzhzenoy zemli nachalnogo perioda Velikoj Otechestvennoj vojny”. *Vlast*, № 5, (Moskva, 2009): 113–116. (in Russian)
- Denyshchuk, O. *Borotba UPA proty nimetskykh okupantiv*, T.1 “Volyn”, (Rivne, 2008): 338–344. (in Ukrainian)
- De Yonh, L. *Nemetskaia piataia kolonna vo Vtoroi myrovoi voine*. (Moskva: Izdatelstvo ynostrannoi literatury, 1958), 448. (in Russian)
- Iliushyn, I. “Polske pidpillia na terytorii Zakhidnoi Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viiny”. *Ukraina–Polshcha: vazhki pytannia* (Varshava, 1998): 154–172. (in Ukrainian)
- Isaev, A. *Stalingrad. Za Volgoi dlia nas zemli net*. (Moskva: Eksmo, 2008): 316; 37–41. (in Russian)
- Istoria Vtoroi mirovoy vojny 1939–1945 hh. v 12 tomakh. Tom 5. *Proval agressivnykh planov fashystskoho bloka*. (Moskva: Voenizdat, 1975), 512. (in Russian)
- Istoriya Vtoroi myrovoi vojny 1939–1945 hh. v 12 tomakh. Tom 8. *Krushenie oboronitelnoy strategii fashystskoho bloka*. (Moskva: Voenizdat, 1977), 536. (in Russian)
- Kentii, A., Lozytskyi, V. *Radianski partyzany 1941–1944: svitlo i tini* (Kyiv, 2010), 80. (in Ukrainian)
- Kryvyziuk, L., Yurchuk, O. *Tanky i tankovi viiska: vchora, sohodni, zavtra*. (Lviv: Liha Nova, 2014), 362. (in Ukrainian)
- Litopys Ukrainskoi povstanskoï armii. Tom 6. *UPA v svitli nimetskykh dokumentiv. Knyha persha: 1942 – cherven 1944*, (Upor. Hunchak T., Toronto: Litopys UPA, 1983), 110–111. (in Ukrainian)
- Marchuk, I. *Komandyr UPA-Pivnich D. Kliachkivskiyi* (Rivne, 2009), 68. (in Ukrainian)
- Mitchem, S. Miuller, D. *Komandiry Tretego reikha*. (Smolensk: Rusych, 1995), 445. (in Russian)
- Mikhalev, S. “Nastuplenie 2-ho Belorusskoho fronta v Polese”. *Voенно-istoricheskyy zhurnal*. (Moskva, 1988, № 3): 41–48. (in Russian)
- Miuller-Hyllebrandt, B. *Sukhoputnaia armia Hermanii*. (Moskva: Izohrafus, 2002), 855. (in Russian)
- Patryliak, I. “Pivdenno-zakhidna Volyn vesnoiu-vlitku 1943 r.: stanovlennia struktur UPA (za materialamy slidchykh sprav radianskykh orhaniv derzhbezpeky)”. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*. Chyslo 2/23 (Kyiv, 2011): 48–57. (in Ukrainian)
- Ponomarenko, R. *Bitva za Kovel*. (Moskva: Veche, 2014), 288. (in Russian)
- Ponomarenko, R. *Boiova hrupa “Baierdorf”* (Ternopil, 2016): 11–16. (in Ukrainian)
- Ponomarenko, R., Zalesskyi, K., Semenov K. *Voiska SS bez gryfa sekretnosti*. (Moskva: Veche, 2010): 288. (in Russian)
- Serhiichuk, V. “Skilky bulo radianskykh partyzaniv?” *Ukrainskyi zhurnal. Informatsiinyi kulturno-politychnyi misiachnyk dlia ukraintsev u Chekhii, Polshchi ta Slovachchyni*, (№ 5 (46), 2009): 28–29. (in Ukrainian)
- Serhiichuk, V. *Trahediia Volyni. Prychyny y perebih polsko-ukrainskoho konfliktu v roky Druhoi svitovoi viiny*. (Kyiv, 2009), 200. (in Ukrainian)
- Semeniv, O. “Nastupalni operatsii Chervonoï armii v Ternopilskii oblasti”, *Storinky istorii: zbirnyk naukovykh prats*. (Kyiv, 2010. Vyp. 31): 125–134. (in Ukrainian)
- Semenov, K. *Voiska SS. Soldaty kak vse*. (Moskva: Iauza-Eksmo, 2004), 384. (in Russian)
- Sokolov, B. *Zhyzn zamechatelnykh liudei: Rokossovskiyi*. (Moskva: Molodaia hvardiia, 2010), 536. (in Russian)
- Typpelskirkh K., *Istoriia Vtoroi mirovoi vojny*. (Sankt-Peterburg: Polyhon: 1999), 678. (in Russian)

- Trofymovych V. "Rol Nimechchyny i SRSR V Ukrainsko-Polskomu Konflikti 1939–1945 rr." *Ukraina "Polshcha Vazhki Pytannia* Tom 5. (Varshava 2000): 185–189. (in Ukrainian)
- Fei, V. Tankovye srazheniia voisk SS (Moskva: Iauza, 2009), 366. (in Russian)
- Filiar, V. *Rozvytok ukrainskoho samostiinytskoho rukhu na Volyni u 1939–1944 rr. Utvorennia UPA.* (in Ukrainian)
- Fylonenko, N. *Istoriia boevykh deistvii sovetskikh voisk protiv vooruzhennykh sil Khortistskoi Venhrii v 1941–1944 rr.* Avtoref. dys. na k.i.n. (Voronezh, 2017), 40. (in Russian)
- Fohel, H. *Poterpevshye pobedu. Nemtsy v Korsunskom "kotle".* (Per. s nem. Lotarev S. Moskva: Iauza, 2010), 446. (in Russian)
- Khoffman, T. *Diviziia SS "Viking"* (Moskva: Iauza, 2009), 448. (in Russian)
- Tsapaev, D., Vvedenskiy, B. Holotiuk V. *Velikaia Otechestvennaia: Komdivy. Voennii biograficheskii slovar.* Tom pervii (Moskva: Kuchkovo pole, 2011): 49–50. (in Russian)
- Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945.* (Bernard & Graefe Verlag für Wehrwissen, Frankfurt am Main 1962): 243–250. (in German)
- Zurowski, R., *4th Panzer Division 1943–1944.* (Wydawnictwo Militaria, № 112): 76. (in Polish)
- Zvit pro stanovyshe na Kovelshchyni na pochatku 1944 r.; Zvit pro stanovyshe u rajon³ Kobrin na pochatku 1944 r., HDA SBU., f. 13, spr. 377, t. 75. (in Ukrainian)
- Zvit pro stanovyshe na Kovelshchyni na pochatku 1944 r.; Zvit pro stanovyshe u rajoni Kobrin na pochatku 1944 r., HDA SBU., f. 13, spr. 379, t. 75. (in Ukrainian)
- Zvit pro stanovyshe u Kamen-Koshyrskom, Liubomylskomu, Sadleshchanskomu, Datiivskom, Golovenskomu, Matsiivskom, Golobskom, Turivskom ta Kovelskomu raionah, HDA SBU, f. 13, spr. 376, t. 75. (in Ukrainian)
- Wenklar, M. "Polacy w niemieckiej policji pomocniczej. Schutzmannschaftbataillon 202 w świetle zeznań jego członków". *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem,* (Wrocław 2012). (in Polish)

УДК 930.2:[378.096:355.23](477.83-25)“1944/1991” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3642>
ORCID ID: 0000-0001-8673-3931

ВИШКІЛ ОФЦЕРІВ ЗАПАСУ У ЛЬВІВСЬКОМУ МЕДИЧНОМУ ІНСТИТУТІ (1944–1991)

Лариса ШЕЛЕСТАК

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
e-mail: larysa.shelestak@lnu.edu.ua

На основі, передовсім, архівних матеріалів досліджено та проаналізовано основні моменти процесу вишколу офіцерів запасу Львівського медичного інституту. Військовий вишкіл студентів-медиків був важливим етапом готування фахових спеціалістів, а також військово-медичного резерву Збройних сил. У студії основну увагу зосереджено на навчальній діяльності військової кафедри: предмети та цикли підготовки за профілями, розглянуто особливості теоретичного навчання та практичного вишколу в табірних зборах.

Ключові слова: військова кафедра, військово-медичний вишкіл, Львівський медичний інститут, офіцери запасу, військові збори, військово-облікова спеціальність, профілі підготовки, Прикарпатський військовий округ.

В умовах сучасного збройного протистояння на сході України із державою-агресором, актуальною постає проблема вишколу студентів медичних закладів освіти. Адже специфіка цього фаху в тому, що майбутні медики повинні вміти виконувати свою роботу і в бойових умовах, і в нестабільний час надзвичайних ситуацій тощо. У радянський період, не зважаючи на часті реформи та зміни в системі військової освіти, до військового вишколу студентів медичних інститутів ставились максимально серйозно. Саме тому, мета студії – дослідити процес як упродовж усього радянського періоду готували офіцерів запасу на військовій кафедрі Львівського державного медичного інституту*. У дослідженні основну увагу приділяємо процесу теоретичного навчання та практичного вишколу студентів-медиків в таборах.

Відновлювати виші Львова радянська влада розпочала після свого повернення влітку 1944 р. До початку жовтня 1944 р. свою роботу відновили сім вищих навчальних закладів, з-поміж яких був і Медичний інститут¹. У перші повоєнні роки інститут проводив навчання на двох факультетах: лікувальному

* Тепер – Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького.

¹ *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи та матеріали. Т. 1. 1939–1953.* Київ: Наукова думка, 1995, 219.

та фармацевтичному². Термін навчання в інституті становив п'ять років, а від 1952 року студенти лікувального факультету навчалися шість років³.

Військова кафедра Медичного інституту діяла від вересня 1944 р.⁴, на якій навчалися усі студенти, не залежно від статі. Від початку навчання майбутні офіцери запасу слухали курси санітарного захисту, патології і терапії, організацію і тактику санітарної служби⁵. На молодших курсах велике значення надавалось загальновійськовому навчанням: детально вивчали Статут залогової і вартової служби та Статут внутрішньої служби, а отримані знання застосовували у процесі практичної діяльності. Це було пов'язано з тим, що відповідно до наказу директора інституту, на кафедрі були покладені обов'язки організації постійної варти для охорони території інституту. Крім того, студенти, закінчивши навчання, прикликалися на дійсну військову службу⁶.

Починаючи від 1948 р. на кафедрі проводили комплексні заняття з курсу військово-польової хірургії з розгортання і організації роботи етапів медичної евакуації. Студенти вивчали роботу батальйонного і полкового медичних пунктів⁷. Тоді ж уперше на кафедрі почали проводити польові заняття, де студенти отримували досвід, який допомагав їм на іспитах⁸. За результатами державних екзаменів з військових дисциплін на 1948–1949 н. р. Медичний інститут посів сьому сходинку з-поміж 15 вишів, що входили до території Прикарпатського військового округу (далі – ПрикВО). Середній бал 375 студентів-медиків сягав 4,3⁹.

Період 1950-х рр., характерний появою та розвитком ядерної зброї, що вплинуло на програму військової підготовки студентів-медиків. На кафедрі почали вивчати фізичні основи ядерної зброї, фактори ураження ядерним вибухом, комбіновані радіаційні ураження, знайомились з особливостями надання медичної

² Прикази по медінституту Т. II (последний). (1944 г.), Архів Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (далі – ЛНМУ ім. Данила Галицького), ф. Р-203, оп. 1, спр. 13, арк. не вказ.

³ Роман Генегга, *Львів: нові міщани, студенти та режим 1944–1953 рр.* Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015, 107.

⁴ Віктор Чаплик, Валентин Крижанівський. “До 75-річчя кафедри медицини катастроф та військової медицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького”, *Збірник наукових праць “Актуальні проблеми та перспективи розвитку медичної науки та освіти”*. Львів, 2019: 7.

⁵ Прикази по медінституту Т. II (последний). (1944 г.), Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 13, арк. 279.

⁶ “Кафедра екстремальної і військової медицини Львівського державного медичного університету (історична довідка)”. *Матеріали надав професор П. В. Олійник*, Львів, 2021.

⁷ Там само.

⁸ Итоговый доклад о результатах командирской Марксистско-Ленинской подготовки, научно-исследовательской работы генералов и офицеров военных кафедр и военной подготовки студентов ВУЗов Прикарпатского Военного Округа за 1948–1949 уч. г., Державний архів Львівської області (далі – ДАЛЮ), ф. П-4, оп. 1, спр. 315, арк. 39.

⁹ Там само, арк. 42.

допомоги та етапного лікування поранених через застосування ядерної зброї. Від 1953 р. на кафедрі ввели заняття з організації медичної безпеки військ в умовах застосування ядерної зброї. На курсі військової токсикології вивчали нову дозиметричну апаратуру і нові засоби протихемічного захисту. Однак, зауважимо, що за результатами перевірок недоліком військової підготовки медиків було те, що офіцери часто проводили заняття не в групах-взводах, а читали лекції відразу для цілого потоку, що призводило в майбутньому до низького рівня знань студентів¹⁰.

Від початку 1950-х рр. військові збори проводили влітку тривалістю 30 днів для студентів 5-го курсу лікувального, педіатричного, санітарно-гігієнічного факультетів¹¹. Упродовж вересня на 6-ому курсі вони складали випускні екзамени, на яких були питання також із загальновійськового циклу, організації і тактики медичної служби і санітарно-хімічного захисту¹². В комісії засідали викладачі військової кафедри, а голову призначали із ПрикВО¹³. Екзамени здавали і чоловіки, і жінки¹⁴, тоді як на табірні збори скеровували лише чоловіків. Кожного року графік проведення таборів та випускних екзаменів коливався. Спостерігаємо, що студенти фармацевтичного факультету складали випускний екзамен після четвертого курсу із організації тактики медичної служби, організації постачання, хемії та індикації отруйних речовин (ОВ) влітку, а це свідчить, що на табірні збори їх не призивали¹⁵.

У період реформи військової освіти, що передбачала скорочення резерву Збройних сил, від 1 березня 1961 р. у низці львівських вишів ліквідували військове навчання¹⁶, що почасти зачепило військово-медичний польовий вишкіл у Львівському медичному інституті, де від кінця березня 1961 р. скасували загальновійськові дисципліни і тактику для студенток усіх факультетів всіх

¹⁰ Директивные указания МВО СССР и переписка с отделами ПрикВО по вопросам учебно-методической работы, ДАЛО, ф. Р-120, оп. 12, спр. 276, арк. 21.

¹¹ Приказы за 1-ую половину 1961 года Том № 1., Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 344, арк. 189.

¹² Книга протоколов экзаменационной комиссии по приему выпускного экзамена по общевоинской подготовке, организации и тактике медицинской службы и санитарно-химической защите от студентов Львовского государственного медицинского института, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 224, арк. 1 зв.–12 зв.

¹³ Там само, арк. 30.

¹⁴ Там само, арк. 37–40.

¹⁵ Приказы за 1-ую половину 1961 года Том № 1, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 344, арк. 213.

¹⁶ (Відповідно до Листа Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР від 25 лютого 1961 р. № 35/245 директорам/ректорам вищих навчальних закладів МВССО УРСР, який містив інформацію, про ліквідацію військових кафедр у низці ВНЗ від 1 березня 1961 р.): Довідки, доповідні записки і листування з МВССО УРСР, облвиконком про стан і заходи по поліпшенню підготовки спеціалістів в інституті та підвищенню рівня комуністичного студентської молоді та ін. (1961 р.), ДАЛО, ф. Р-2052, оп. 1, спр. 73, арк. 23–25.

курсів. Це вплинуло на скорочення штату військової катедри¹⁷. Тоді ж організували спеціальні академічні групи зі студентів-чоловіків по 25–30 осіб, для занять із військового вишколу та склали окремий розклад¹⁸. Зазначимо, що студентки не були повністю звільнені від військової підготовки, а всього лише не відвідували дисципліни загальновійськового циклу. Заняття із організації і тактики медичної служби були обов'язковими для всіх, незалежно від статі¹⁹. Як і в інших вишах, від 1961 р. на базі курсу Місцевої протиповітряної оборони (МППО) організували цикл Цивільної оборони (ЦО)²⁰, однак це не вплинуло на роботу військової катедри, яка продовжила готувати офіцерів медичної служби та офіцерів-провізорів.

Починаючи від 1960-х рр. при Медичному інституті практикували обмін студентів із військово-медичними вишами. Студенти, які проявляли високі знання із військових дисциплін та ініціативу подальшої військово-медичної служби, мали шанс після 4-го курсу вступити до військово-медичних інститутів. Для цього вони подавали заяву на катедру, де, за наказом ректора, формували комісію, що відбирали кандидатури²¹. У комісії засідали представники із військкомату, Військово-медичного відділу ПрикВО, відділу кадрів ПрикВО, декани факультетів, секретарі партбюро факультетів, секретарі комітету комсомолу, секретарі комсомольських бюро факультетів тощо²². Зазначимо, що в основному брались до уваги успішність та дисципліна заявника²³. Зокрема, в 1965 р. студентами Військово-медичного факультету Саратовського інституту стало вісім студентів педіатричного і 13 студентів лікувального факультетів²⁴.

Від середини 1960-х рр. на військовій кафедрі медичного інституту навчались студенти і студентки лікувального, педіатричного, стоматологічного та фармацевтичного факультетів²⁵. Студенти-чоловіки стоматологічного факультету навчались на кафедрі від 2-го до 4-го курсу, а студенти і чоловіки, і жінки лікувального та педіатричного факультетів – від 3-го до 5-го курсів²⁶.

¹⁷ Приказы по институту за 1-ую половину 1961 г. Том. № 1, Архив ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 344, арк. 163.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Приказы по мединституту за 1962 год. Том I, Архив ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 372, арк. 41.

²⁰ “Кафедра екстремальної і військової медицини Львівського державного медичного університету (історична довідка)”. *Матеріали надав професор П. В. Олійник*, Львів, 2021.

²¹ Приказы по Мединституту за 1965 год, Архив ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 535, арк. 213.

²² Там само, арк. 467.

²³ Протоколы заседаний партбюро военной кафедры ЛГМИ, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 245, арк. 5.

²⁴ Приказы по Мединституту за 1965 год. Т. II, Архив ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 536, арк. 277.

²⁵ Протоколы партийных собраний, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 229, арк. 46.

²⁶ Приказы по Мединституту за 1967 год, Архив ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 1877, арк. 173.

Вишкіл студентів лікувального і педіатричного факультетів був суворіший. Їх часто залучали на польові заняття при навчальному центрі ПрикВО²⁷, оскільки готували до майбутніх табірних зборів, тоді як студенти стоматологічного та фармацевтичного факультетів, як і студентки лікувального і педіатричного факультетів, зборів не проходили²⁸.

Час проведення державних іспитів був ненормований, передусім через те, що не всі студенти проходили навчальні збори. Державні іспити із військового вишколу складали студенти 4-го курсу стоматологічного та фармацевтичного факультетів упродовж травня, студентки 5-го курсу лікувального і педіатричного факультетів – впродовж червня, а студенти 5-го курсу лікувального та педіатричного факультетів, які призивались на табірні збори на місяць, – в останні дні липня на початку серпня, після приїзду із військових частин²⁹. Уже від 1965 року після 4-го курсу упродовж травня–червня разом зі студентами-фармацевтами випускні іспити складали студенти стоматологічного факультету, які також не проходили збори³⁰.

Від кінця 1960-х рр. кафедра проводила навчання на циклах: організації і тактики медичної служби (ОТМС), зброї масового ураження (ОМП), курсу медичного постачання (МС) і курсу Цивільної оборони (ЦО)³¹. У цей період рівень військових знань у студентів був достатньо посередній. Наприклад, в 1969 р. військову кафедру закінчило 272 студенти та 237 студенток³², з яких половина студентів-чоловіків стоматологічного і третина студентів лікувального факультетів отримали середню оцінку – три³³. Це сильно бентежило викладачів кафедри, які побоювалися низького рівня знань студентів, що після навчання в інституті могли стати офіцерами діючої дворічної служби³⁴ відтак, у наступні роки для студентів все частіше проводили семінарські заняття та польові тренування³⁵. Офіцери кафедри вимагали розвивати практичні навички із загальновійськових дисциплін і тактики медичної служби³⁶. Від самого початку

²⁷ Приказы по Мединституту за 1965 год, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 535, арк. 426.

²⁸ Там само, арк. 405–406.

²⁹ Приказы по институту том № 1, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 434, арк. 238.

³⁰ Приказы по Мединституту за 1965 год, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 535, арк. 405–406.

³¹ Протоколы партийных собраний, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 229, арк. 57.

³² Там само, арк. 46.

³³ Там само.

³⁴ Там само, арк. 46–47.

³⁵ Там само, арк. 75.

³⁶ Віктор Чаплик, Валентин Крижанівський. “До 75-річчя кафедри медицини катастроф та військової медицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького”. *Збірник наукових праць “Актуальні проблеми та перспективи розвитку медичної науки та освіти”*. Львів, 2019: 9.

1970-х рр. для студентів 3-го курсу вводилась самостійна робота та 4-год. заняття³⁷, однак, зважаючи на специфіку вишу, військового дня до кінця 1980-х рр. не практикували³⁸.

Важливим етапом формування навичок студентів, що в майбутньому проходили табірні збори, була практика при військовому шпиталі 1120, зокрема, його хірургічному і терапевтичному відділах. Офіцери кафедри неодноразово відзначали дієвість такого тренування³⁹. Крім того, частину занять проводили на базі: аптеки шпиталю, окружного медичного складу, санітарно-епідеміологічного загону (СЕО)⁴⁰, а практичні заняття на кафедрі проходили в розгорнутому навчальному медичному пункті полку (МПП)⁴¹.

Навчання проводили на циклах ОТМС, ЦО та ВМС⁴². Якість навчання на кафедрі, як відзначали офіцери, залежало від матеріальної бази, тому на заняттях використовували електрифіковані стенди, схеми та методичні посібники (ОТМС, ОВП, ВМС), водили студентів на стрільби в тир⁴³, використовували елементи програмного навчання і контролю⁴⁴.

Однак основним етапом навчання залишались збори у війську, до яких на кафедрі готувались заздалегідь. Викладачі військової кафедри розробляли та комплектували спеціальні навчальні набори та поповняли навчальні комплекси військово-медичної служби⁴⁵, попередньо складали списки студентів, розбивали на взводи (чоти) і відділення (рої), призначали заступників командирів взводів (чот), командирів відділень (роїв), виписували та вручали повістки, проводили інструктаж зі студентами, комплектували матеріальне оснащення, формували план-графік роботи та навчання⁴⁶. До військових зборів залучали більш ніж третину офіцерів кафедри⁴⁷, з відповідного профілю навчання⁴⁸, які упродовж усього практичного вишколу не лише навчали студентів, але й наглядали за

³⁷ Протоколи партійних зборів військової кафедри ЛГМИ, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 246, арк. 24.

³⁸ “Бесіда із професором кафедри медицини катастроф та військової медицини ЛНМУ ім. Данила Галицького П. В. Олійником”, *Записала Л. Шелестак*. 31 березня 2021 р.

³⁹ Протоколи партійних зборів військової кафедри ЛГМИ, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 246, арк. 39.

⁴⁰ Там само, арк. 64.

⁴¹ Віктор Чаплик, Валентин Крижанівський. “До 75-річчя кафедри медицини катастроф та військової медицини Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького”. *Збірник наукових праць “Актуальні проблеми та перспективи розвитку медичної науки та освіти”*. Львів, 2019: 10.

⁴² Протоколи партійних зборів первичної партійної організації військової кафедри ЛГМИ за 1972 г., ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 277, арк. 125.

⁴³ Там само, арк. 126.

⁴⁴ Там само, арк. 125.

⁴⁵ Там само, арк. 126.

⁴⁶ Там само, арк. 50.

⁴⁷ Там само, арк. 43–44.

⁴⁸ Протоколи партійних зборів, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 229, арк. 22.

ними та забезпечували дисципліну⁴⁹. Окремих офіцерів катедри призначали начальником та начальником навчальної частини зборів⁵⁰. На проведення зборів у військах виділялось 160 годин, які розбивали на 24 робочі дні⁵¹. Зазвичай, збори проводили для студентів п'ятого курсу лікувального та педіатричного факультетів при військовій частині в Івано-Франківську⁵².

Перед таборами студентів готували до проходження марш-кидка на 15 км. Викладачі катедри приділяли велику увагу організації та дисципліні у війську, а також пильнували, щоб студенти не брали із собою цивільного одягу та самовільно не відлучались із військової частини⁵³.

У таборах студенти вивчали медслужбу захисту від зброї масового ураження (ОМП), організацію евакуаційних заходів в умовах санітарних втрат, медичну розвідку тощо⁵⁴. Основну увагу надавали польовій виучці студентів та розвитку необхідних навичок з організації медичної безпеки в умовах сучасного бою⁵⁵.

Із циклу ОТМС студенти практикувались надавати медичну допомогу пораненим і хворим на полі бою, БМП і ПМП з використанням табельних і підручних засобів⁵⁶. Тактико-спеціальні заняття відпрацьовували у групах на облаштованому тактичному полі або на медичному полігоні в умовах важкої тактично-тилової ситуації⁵⁷. На заняттях студенти ділились на дві групи: одна, робила прийом, медичне сортування і надавала медичну допомогу, а інша виконувала роль умовно поранених. Особливу увагу приділяли психологічному гарту, можливості сформувати командирські і методичні навички⁵⁸. Студенти, як офіцери запасу медичної служби, вчилися швидко пристосуватись до ситуації, приймати рішення, використовувати медичну безпеку і організовувати медичну допомогу в складних умовах бою⁵⁹. Упродовж усього періоду зборів студентів залучали дописувати в тиражну газету табірних зборів та раз на тиждень випускати бойовий листок⁶⁰.

⁴⁹ Протоколи партийных собраний, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 229, арк. 25.

⁵⁰ Протоколи заседаний партийного бюро, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 230, арк. 13

⁵¹ Протоколи партийных собраний, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 229, арк. 26.

⁵² Протоколи партийных собраний военной кафедры Львовского медицинститута с № 4–10, 1 по № 2, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 262, арк. 50.

⁵³ Протоколи партийных собраний первичной партийной организации военной кафедры ЛГМИ за 1972 г., ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 277, арк. 43–44.

⁵⁴ Протоколы № 3–9, № 1-3. партийных собраний военной кафедры, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 293, арк. 88.

⁵⁵ Там само, арк. 87.

⁵⁶ Протоколы партийных собраний военной кафедры № 3–9 и с 1 по 3, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 428, арк. 44.

⁵⁷ Там само, арк. 45.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Протоколы партийных собраний, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 229, арк. 82.

⁶⁰ Протоколы партийных собраний военной кафедры ЛГМИ, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 246, арк. 34.

Випускні іспити складали студенти чоловіки і жінки усіх факультетів. При тому, що табірні збори проходили лише студенти-чоловіки лікувального, санітарно-гігієнічного та педіатричного факультетів⁶¹. На іспит відводили питання з циклу ОТМС, з військової токсикології для студентів лікувального, педіатричного та стоматологічного факультетів та з військово-медичної безпеки для студентів та студенток фармацевтичного факультету⁶². Оцінки за випускні іспити демонстрували, що попри кількарічне навчання, студенти-медики не надто добре володіли матеріалом⁶³. Кращі результати показували студенти фармацевтичного, лікувального та санітарно-гігієнічного факультетів⁶⁴.

У 1976–1977 н. р. військова кафедра поетапно упродовж двох років⁶⁵ переходила на нові навчальні програми, зокрема з курсів ОТМС та ОВП⁶⁶, що супроводжувалось збільшенням кількості практичних занять. Студенти тепер навчалися на циклах: загальновійськової підготовки, організації і тактики медичної служби (ОТМС), військово-медичного постачання (ВМС), військової токсикології (ОВТ), військово-польової хірургії (ВПХ), військово-польової терапії (ВПТ), військово-польової стоматології (ВПС), військово-польової епідеміології (ВПЕ)⁶⁷.

Наприкінці 1970-х рр. через відмінність в навчальних програмах, а також відсутність зборів для студентів окремих факультетів, студенти-фармацевти (ВОС-6451), які завершили курс військового навчання в 1977 році здавали іспити впродовж січня 1978 року з ОТМС і ОВМС⁶⁸. Однак, студенти стоматологічного факультету та студентки-лікарі (ВОС-6441 та ВОС-6446) складали випускний іспит в червні на кафедрі, а студенти, що проходили табірні збори (ВОС-6441 і ВОС-6432) – в серпні на базі військових частин⁶⁹.

До початку 1980-х рр. якість навчання студентів на військовій кафедрі відчутно покращилась, про що свідчать результати перевірки комісії МО СРСР за 1978 р., в довідці якої взято до уваги насиченість навчального процесу технічними засобами навчання і добру організацію військово-медичного вишколу студентів, а також відзнака кафедри Львівського медичного інституту на нараді

⁶¹ Протоколи партійних зборів військової кафедри Львівського медичного інституту с № 4–10, 1 по № 2, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 262, арк. 83.

⁶² Протоколи партійних зборів військової кафедри ЛГМИ, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 246, арк. 42.

⁶³ Там само, арк. 41.

⁶⁴ Протоколи № 3–9, № 1–3. партійних зборів військової кафедри, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 293, арк. 103.

⁶⁵ Протоколи № 4–9, № 1–2 партійних зборів військової кафедри, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 346, арк. 34.

⁶⁶ Там само, 6.

⁶⁷ “Бесіда із професором кафедри медицини катастроф та військової медицини ЛНМУ ім. Данила Галицького П. В. Олійником”, *Записала Л. Шелестак*. 31 березня 2021 р.

⁶⁸ Протоколи № 4–12, № 1–2. партійних зборів військової кафедри, ДАЛО, ф. П-112, оп. 1, спр. 307, арк. 30.

⁶⁹ Приказы командующего войсками Прикарпатского военного округа (подлинные). С. №106 по № 157, ЛТАВГДАМОУ, ф. 899, оп. 35032, спр. 2, арк. 140–142.

начальників військових кафедр медичних інститутів СРСР, яка відбулась у квітні 1980 р. Тоді ж її назвали одною із кращих кафедр медичних інститутів країни та дали високу оцінку роботи у статті Військово-медичного журналу № 7 за 1980 рік⁷⁰.

Відповідно до нової програми навчання студентів-медиків, що вводилась від 1983 р., змінювались назви спеціальностей – тепер кафедра готувала офіцерів: ВОС-901000 “Лікарська справа в наземних військах (загальна практика)”, ВОС-902901 “Стоматологія загальна”⁷¹, ВОС-905001 “Епідеміологія загальна”, ВОС-9056001 “Гігієна загальна”, ВОС-909000 “Фармація”⁷². Окрім того, збільшувалась кількість годин на польові заняття. Студентів 5-го курсу лікувального, педіатричного, санітарно-гігієнічного, 4-го курсу стоматологічного та 3-го курсу фармацевтичного факультетів, на практиці відпрацьовували теми розгортання і організації роботи МПП, організацію роботи аптеки МПП в польових умовах, із ВПХ та ВПТ – польовий вихід, а із військової стоматології – організацію надання стоматологічної допомоги в польових умовах⁷³. Такі практичні тренування вводили, щоб підготувати студентів до майбутніх зборів, які від 1983 р. проходили студенти-чоловіки усіх факультетів. Студентів стоматологічного та фармацевтичного факультетів скеровували в табори після четвертого курсу також терміном 30 днів. Відтак, особи, які не проходили табірні збори, складали випускні экзамени в червні, всі решта – після приїзду з таборів наприкінці серпня⁷⁴.

Від 1989 р., як і в інших навчальних закладах, через зміну програми військового вишколу для студентів Медичного інституту, передусім зменшили тривалість військового навчання на два семестри⁷⁵ та змінили кількість годин на предмети⁷⁶. Надалі проводили заняття із партійно-політичної роботи, вивчали загальновійськові дисципліни, тактику, організацію і тактику медичної служби, військову токсикологію та медичний захист від ядерної та хемічної зброї, організацію безпеки медичним майном РА та ВМФ⁷⁷, а також предмети, які викладали на цивільних кафедрах курсами: військо-польової хірургії, військово-

⁷⁰ “Кафедра екстремальної і військової медицини Львівського державного медичного університету (історична довідка)”. *Матеріали надав професор П. В. Олійник*, Львів, 2021.

⁷¹ Прикази по медінституту за 1985 г. Т. 5, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 4133, арк. 202–203.

⁷² Там само.

⁷³ Там само, арк. 62.

⁷⁴ Там само, арк. 202–203.

⁷⁵ Накази по інституту, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр., арк. 50–51.

⁷⁶ *Программа подготовки офицеров запаса из числа студентов медицинских, стоматологических и фармацевтических институтов (факультетов) (ВУС-901000, 905001, 905601, 902901, 909000)*. Москва: Министерство Обороны СССР. Центральное военно-медицинское управление. 1989, 160.

⁷⁷ Там само, 11.

польової терапії, військової гігієни, військової епідеміології, військової стоматології тощо⁷⁸.

Військові збори до 1989 р. проводили у в/ч в Івано-Франківську разом зі студентами Івано-Франківського медичного інституту⁷⁹. Однак, спостерігаємо, що в 1990 р. табори студентів четвертого курсу лікувального, педіатричного, санітарно-гігієнічного, стоматологічного і фармацевтичного факультетів проводили на базі в/ч 73836 міста Ізяслава Хмельницької області⁸⁰.

На навчальні збори відводилось 144 години⁸¹, які розділяли на 24 робочі дні бойового навчання, окремо залишаючи день на приїзд у військову частину і день на обслуговування і здачу техніки та зброї⁸². Типовий день на зборах тривав 6 год. тренувань і 2 год. самостійної роботи. Офіцери катедри проводили заняття із тактики (14 год.), муштру та вогневі тренування (16 год.), організацію і тактику медичної служби (64 год. для лікарів і 26 год. для фармацевтів), військову токсикологію (32 год. для лікарів і 20 год. для фармацевтів), організацію безпеки медичними засобами РА і ВМФ у військовий час (56 год. для фармацевтів), основи організації медичної безпеки частини в умовах навчально-бойової діяльності (12 год. для лікарів і 6 год. для фармацевтів), а офіцери частини – з партійно-політичної роботи та Статутів РА (6 год.)⁸³, тренували студентів на заняттях із тактики і стрільби⁸⁴. Зі спеціальних дисциплін студентів-фармацевтів навчали організувати роботу аптеки МПП, складу медичного майна в польових умовах, організувати роботу мобільної стерилізаційно-дистиляційної установи СДП і аквадистилятора ПУВІ, щоб отримати дистильовану і демінералізовану воду в польових умовах⁸⁵. Студенти-лікарі на практиці засвоювали комплекс лікувально-евакуаційних заходів в бойових умовах, навчались організувати пошук, надавати першу медичну допомогу пораненим і хворим, їх вивіз чи виніс з поля бою або вогнища масових втрат, розгортати МПП і організувати його роботу з прийому, медичного сортування та надавати

⁷⁸ *Программа подготовки офицеров запаса из числа студентов медицинских, стоматологических и фармацевтических институтов (факультетов) (ВУС-901000, 905001, 905601, 902901, 909000)*. Москва: Министерство обороны СССР. Центральное военно-медицинское управление. 1989, 11.

⁷⁹ Прикази по медінституту за 1985 г. Т. 5, Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр. 4133, арк. 202–203.

⁸⁰ Накази по інституту № 448а–685 (30 квітня–13 липня 1990 р.), Архів ЛНМУ ім. Данила Галицького, ф. Р-203, оп. 1, спр., арк. 50–51.

⁸¹ *Программа подготовки офицеров запаса из числа студентов медицинских, стоматологических и фармацевтических институтов (факультетов) (ВУС-901000, 905001, 905601, 902901, 909000)*. Москва: Министерство обороны СССР. Центральное военно-медицинское управление. 1989, 128.

⁸² Там само, 126.

⁸³ Там само, 129.

⁸⁴ Там само, 127.

⁸⁵ Там само, 148.

медичну допомогу⁸⁶. Завершальним тренуванням на зборах було навчання “Вогнище”, куди студентів скеровували зі штатною зброєю, індивідуальними засобами захисту⁸⁷ та відпрацьовували усі отримані навички.

Отже, військова кафедра Львівського медичного інституту безперервно працювала упродовж всього радянського періоду. На відміну від більшості військових кафедр львівських вишів та медичних інститутів Округу, військова кафедра Медичного інституту найменше постраждала від скорочень та з певними видозмінами продовжила свою діяльність в незалежній Україні. У перші повоєнні роки кафедра передусім готувала військових лікарів та провізорів. Упродовж 1970–1980-х рр. студентів готували за спеціальностями офіцерів лікувальної справи, військових епідеміологів, фармацевтів, стоматологів. Увесь період для студентів-медиків відводили 30-денні табірні збори у війську. До кінця 1970-х рр. в табори призивали лише студентів лікувального, педіатричного та пізніше санітарного-гігієнічного факультетів, тоді як військове навчання проводили і для студентів фармацевтичного та стоматологічного факультетів. Однак, від 1983 р. на збори призивали студентів-чоловіків усіх факультетів. Загалом, стверджуємо, що студенти Медичного інституту отримували достатньо вмінь і знань, щоб стати офіцерами запасу медичної служби. Їх навчали надавати медичну допомогу на полі бою та в МПП, основних методів організації військово-медичного постачання тощо. Відповідно до результатів перевірок, кафедра була флагманом навчання офіцерів-медиків з-поміж вишів, що підпорядковувались ПрикВО та однією із найкращих в УРСР.

RESERVE OFFICERS TRAINING IN LVIV MEDICAL INSTITUTE (1944–1991)

Larysa SHELESTAK
Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: larysa.shelestak@lnu.edu.ua

Ukraine has been at war with Russia since 2014. Right now, in 2022 an estimated 100,000 Russian troops have been deployed near Ukraine. It is important that even medical units have been sent to the Ukrainian border. In these conditions military training of the students of higher medical educational institutions is clearly actual. After all, the specific of this profession is that future doctors must be able to perform their work in combat conditions, and in unstable times of emergencies and so on. During the Soviet period, despite frequent reforms and changes in the military education system, military training

⁸⁶ *Программа подготовки офицеров запаса из числа студентов медицинских, стоматологических и фармацевтических институтов (факультетов) (ВУС-901000, 905001, 905601, 902901, 909000)*. Москва: Министерство обороны СССР. Центральное военно-медицинское управление. 1989, 143.

⁸⁷ Там само, 127.

of medical students was taken as seriously as possible. That is why the aim of the study is to investigate the process of how reserve officers were trained at the military department of the Lviv State Medical Institute throughout the Soviet period. The study focuses on the process of theoretical and practical training of medical students.

The military department of the Medical Institute worked continuously throughout the Soviet period (1944–1991). From 1944–1945 academic year students of the medical and pharmaceutical faculties, regardless of gender, studied here for 5 and 4 years respectively. Besides some general military courses: general military training, tactic and fire training, students took more specific disciplines: sanitary protection, pathology and therapy, organization and tactics of the sanitary service, military field surgery, organization of the stages of medical evacuation, organization of the medical points.

From the mid-1960s, students of the medical, pediatric, dental, and pharmaceutical faculties studied at the military department. The training of male students of medical and pediatric faculties was stricter and stronger as they were preparing for the camp training, while students of the dental and pharmaceutical faculties, as well as female students of the medical and pediatric faculties did not pass camps. Military department had such cycles of training: organization and tactics of the medical service, weapons of mass destruction, medical supplies, and the course of Civil Defense.

It is important to note, that according to the results of inspections in 1970–1980, military department of the Lviv Medical Institute was the flagship of the training of medical officers among the universities of Carpathian Military District and one of the best in the Ukrainian SSR.

Keywords: military department, military medical training, Lviv Medical Institute, reserve officers, training profiles, Carpathian Military District.

REFERENCES

- “Besida iz profesorom kafedry medytsyny katastrof ta viiskovoi medytsyny LNMU im. Danyla Halytskoho P. V. Oliinykom”, *Zapysala L. Shelestak*. Lviv, 31 bereznia 2021 r. (in Ukrainian)
- Chaplyk, Viktor, Kryzhanivskiy, Valentyn. “Do 75-richchia kafedry medytsyny katastrof ta viiskovoi medytsyny Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho”, *Zbirnyk naukovykh prats “Aktualni problemy ta perspektyvy rozvytku medychnoi nauky ta osvity”*. Lviv, 2019: 7–14. (in Ukrainian)
- Direktivnyye ukazaniya MVO SSSR i perepiska s otdelami PrikVO po voprosam uchebno-metodicheskoy raboty, Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti (dali – DALO), f. R-120, op. 12, spr. 276, 71 ark. (in Russian)
- Dovidky, dopovidni zapysky i lystuvannya z MVSSO URSR, oblyvkonkom pro stan i zakhody po polipshenniu pidhotovky spetsialistiv v instytuti ta pidvyshchenniu rivnia komunistychnoho studentskoi molodi ta in. (1961 r.), DALO, f. R-2052, op. 1, spr. 73, 92 ark. (in Ukrainian)
- Itogovyy doklad o rezultatakh Komandirskoy marksistsko-leninskoy podgotovki, nauchno-issledovatelskoy raboty generalov i ofitserov voyennykh kafedr i voyennoy podgotovki studentov VUZov Prikarpatskogo Voyennogo Okruga za 1948–1949 uch. g., DALO, f. P-4, op. 1, spr. 315, 94 ark. (in Russian)
- Heneha, Roman. *Lviv: novi mishchany, studenty ta rezhym 1944–1953 rr.* Lviv: LNU im. Ivana Franka, 2015, 320. (in Ukrainian)
- “Kafedra ekstremalnoi i viiskovoi medytsyny Lvivskoho derzhavnoho medychnoho universytetu (istorychna dovidka)”. *Materiialy nadav profesor P. V. Oliinyk*, Lviv, 2021. (in Ukrainian)
- Kniga protokolov ekzamenatsionnoy komissii popriyemu vypusknogo ekzamena po obshchevoyskovoy podgotovke, organizatsii i taktike meditsinskoy sluzhby i sanitarno-

- khimicheskoy zashchite studentov L'vovskogo gosudarstvennogo meditsinskogo instituta, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 224, 44 ark. (in Russian)
- Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli. Dokumenty ta materialy. T. 1. 1939–1953.* Kyiv: Naukova dumka, 1995, 750. (in Ukrainian)
- Nakazy po instytutu № 448a–685 (30 kvitnia – 13 lypnia 1990 r.), Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho medychnoho universytetu imeni Danyla Halytskoho (dali – Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho), f. R-203, op. 1, spr., 327 ark. (in Ukrainian)
- Prikazy komanduyushchego voyskami Prikarpat'skogo voyennogo okruga (podlinnyye), s № 106 po № 157 (22 sentyabrya 1977–29 dekabrya 1977), Lvivskiy terytorialnyi viddil Haluzevoho derzhavnogo arkhivu Ministerstva oborony Ukrainy (dali – LTAVHDAMOU), f. 899, op. 35032, spr. 2, 171 ark. (in Russian)
- Prikazy po institutu tom № 1, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 434, 484 ark. (in Russian)
- Prikazy po medinstitutu T. II (posledniy). (1944 g.), Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho), f. R-203, op. 1, spr. 13, 496 ark. (in Russian)
- Prikazy po Medinstitutu za 1962 god. Tom I, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 372, 416 ark. (in Russian)
- Prikazy po Medinstitutu za 1965 god, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 535, 467 ark. (in Russian)
- Prikazy po Medinstitutu za 1965 god. T. II, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 536, 436 ark. (in Russian)
- Prikazy po Medinstitutu za 1967 god, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 1877, 212 ark. (in Russian)
- Prikazy po Medinstitutu za 1965 god, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 535, 467 ark. (in Russian)
- Prikazy po Medinstitutu za 1985 g. T. 5, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 4133, 269 ark. (in Russian)
- Prikazy za 1-uyu polovinu 1961 goda Tom № 1, Arkhiv LNMU im. Danyla Halytskoho, f. R-203, op. 1, spr. 344, 391 ark. (in Russian)
- Programma podgotovki ofitserov zapasa iz chisla studentov meditsinskikh, stomatologicheskikh i farmatsevticheskikh institutov (fakul'tetov) (VUS-901000, 905001, 905601, 902901, 909000).* Moskva: Ministerstvo Oborony SSSR. Tsentral'noye voyenno-meditsinskoye upravleniye. 1989, 160. (in Russian)
- Protokoly partiynykh sobraniy, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 229, 97 ark. (in Russian)
- Protokoly partiynykh sobraniy pervichnoy partiynoy organizatsii voyennoy kafedry LGMI za 1972 g., DALO, f. P-112, op. 1, spr. 277, 150 ark. (in Russian)
- Protokoly partiynykh sobraniy voyennoy kafedry l'vovskogo medinstituta s №4–10, 1 po № 2, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 262, 126 ark. (in Russian)
- Protokoly partiynykh sobraniy voyennoy kafedry LGMI, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 246, 113 ark. (in Russian)
- Protokoly № 3–9, № 1–3. partiynykh sobraniy voyennoy kafedry, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 293, 117 ark. (in Russian)
- Protokoly № 4–12, № 1–2. partiynykh sobraniy voyennoy kafedry, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 307, 132 ark. (in Russian)
- Protokoly № 4–9, № 1–2 partiynykh sobraniy voyennoy kafedry, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 346, 119 ark. (in Russian)

Protokoly partiynykh sobraniy voyennoy kafedry № 3–9 і s 1 по 3, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 428, 135 ark. (in Russian)

Protokoly zasedaniy partiynogo byuro, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 230, 25 ark. (in Russian)

Protokoly zasedaniy partbyuro voyennoy kafedry LGMI, DALO, f. P-112, op. 1, spr. 245, 29 ark. (in Russian)

ЕТНОЛОГІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ
ГАЛУЗІ ІСТОРІЇ

ETHNOLOGY AND SPECIAL
HISTORICAL STUDIES

УДК 394.86:398.4](477.82):902.2 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3644>
ORCID ID: 0000-0002-1437-5908

ЛІС У НАРОДНИХ ДЕМОНОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ

Роман СІЛЕЦЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра етнології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: r.sileckyj@gmail.com

Народна демонологія є важливою складовою традиційного світогляду українського народу. Демонологічні вірування зберігають цінну інформацію про культурні реалії віддалених від сьогодення історичних епох. Різні демонологічні явища, персонажі та їх локуси є важливим матеріалом для реконструкції давнього побуту українців та їх предків – ранньослов'янських племен I-го тисячоліття н.е. *Об'єктом* цієї студії є ліс як один з традиційних локусів низки демонологічних персонажів та явищ, а *предметом* – давні поховальні звичаї, обряди, вірування про різні категорії безпірних небіжчиків та їх вплив на формування образу лісу в народному світогляді українського народу. Українські дослідники обминали своєю увагою саме цей аспект демонологічних вірувань, обмежуючись щонайбільше розглядом повір'їв про дерева. Основу джерельної бази публікації становлять нові польові етнографічні матеріали, виявлені в останні десятиліття в ході етнографічних експедицій на Полісся, Волинь, в Карпати і на Покуття, а також опубліковані (в різний час і в різних наукових виданнях) відомості про предмет нашого зацікавлення. Пропонована публікація є своєрідним вступом до студій на ширшу тему, яка віддавна привертає увагу етнологів, фольклористів, археологів – етнічної дендрології.

Ключові слова: ліс як демонологічний локус, поховальні звичаї та обряди, вірування про різні категорії безпірних небіжчиків, демонологічні явища блуд і страх, ліс як місце поховання, культ предків.

У мітології багатьох народів світу помітне місце займає ліс. Як зазначено у фундаментальному енциклопедичному виданні “Міти народів світу” “ліс – одне з основних місць перебування ворожих людині сил [...]; через ліс проходить шлях до країни мертвих. [...]. Образ незайманих лісових нетрів, які оточують входи в Аїд – підземне царство мертвих, характерний також для грецької і римської традицій”¹. Згідно з іншими уявленнями, ліс власне і є цією країною мертвих, потойбіччям². У цьому контексті не є винятком й мітологія слов'янських народів як складова індоевропейської. У слов'янській мітологічній традиції (в тому числі й українській) ліс є “локусом, наділеним ознаками віддаленості, непрохідності, неосяжності, наближенням до “того світу”, який сприймається як місцеперебування володаря лісу та інших мітологічних істот (русалок і т. п.)”³.

¹ Соколов Н. М., “Лес”, *Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т.* Гл. ред. С. А. Токарев, (Москва: Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 2000), т. 2: К–Я: 49.

² Криничная Н. А., *Крестьянин и природная среда в свете мифологии. Билички, бывальщины и поверья Русского Севера: Исследования. Тексты. Комментарии.* (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2011): 55.

³ Агапкина Т. А., “Лес”, *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти т.* Под общ. ред. Н. И. Толстого. (Москва: “Международные отношения” 2004), т. 3: К (Круг)– П (Перепелка): 97.

На мітологічний контекст лісу, й зокрема, його тісний зв'язок з демонологічними віруваннями українського народу, звернули увагу вітчизняні дослідники ще в XIX ст., зокрема Микола Костомаров⁴ та Іван Нечуй-Левицький⁵. Відомий знавець українських старожитностей Іван Огієнко також не міг не заторкнутися цього у своїй праці “Дохристиянські вірування українського народу”. Вчений, спираючись на відомі скупі рядки Початкового Літопису та деякі інші пам'ятки давньої писемности, в яких згадуються жертвоприношення давніх слов'ян “рощенням” і “древесам”, вважав, що “древопоклонство, цебто поклонення “ращенням” було в нас загальне; гаї та дерева вважалися священними, але про наш культ деревопоклонства знаємо мало”⁶. Тодішній незадовільний стан джерельної бази і формат згаданої праці не дозволили вченому дослідити це питання глибше.

З'ясувати місце лісу у віруваннях слов'янських народів зацікавило ще одного відомого ученого-славіста – польського етнологу Казимира Мошинського. Дослідник дійшов несподіваного й діаметрально протилежного зазначеному вище висновку: “для мене цілком ясно, що дерева як такі в слов'ян і загалом в європейських народів користувалися набагато меншим пошануванням і взагалі мали значно скромніший культ, ніж це зазвичай припускають”. Більше того, спираючись на свідчення народознавців XIX–XX ст. з різних куточків Слов'янщини, вчений був змушений констатувати, що слов'янин – незалежно від того, чи він росіянин чи українець, білорус чи поляк, болгарин чи серб або хорват – є запеклим ворогом лісу, оскільки по-варварськи й бездумно його нищить. У той час як в германських і фінських народів до дерев існував певний пошанівок, у слов'ян пошанівком користуються лише ті “дерева, які оточують святині, ростуть над могилами, біля каплиць, фігур [...] і взагалі біля сакральних місць”⁷. До суголосного висновку дійшли сучасні російські дослідники Тетяна Агапкина і Андрій Топорков, аналізуючи писемні згадки про культ дерева в давньоруські часи: “[...] давньоруські матеріали не дають підстав говорити про те, що дерева вважали тотемами або що існував окремий культ дерев. Усупереч існуючій точці зору, в джерелах XI – XIV ст. відсутні прямі свідчення про поклоніння деревам; пізніші дані такого роду ненадійні [...]”⁸.

⁴ Костомаров М., “Слав'янська міфологія”. (Київ: Видавництво “ФОРМ-Стебеляк”, 2014): 81, 82, 87, 93.

⁵ Нечуй-Левицький І., *Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. 2-е вид.* Післямова О. Мишанича. (Київ: Обереги, 2003): 83.

⁶ Іларіон, митрополит [Огієнко Іван], *Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія.* (Київ: АТ “Обереги”, 1992): 18–19, 52.

⁷ Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian.* (Kraków, 1934), cz. 2: *Kultura duchowa:* 525.

⁸ Агапкина Т. А., Топорков А. Л., “Материалы по славянскому язычеству (древнерусские свидетельства о почитании деревьев)”, *Литература Древней Руси. Источниковедение. Сборник научных трудов.* Ответств. ред. Д. С. Лихачев. (Ленинград: Изд-во “Наука”. Ленинградское отделение, 1988): 234.

Що стосується народної традиції українців у контексті нашої студії, то фольклор, світоглядні уявлення та обрядово-звичаєва культура мають чималий джерельний потенціал. Про демонічне походження лісу, його зв'язок з потойбічним світом, уяву про ліс як місцеперебування демонічних істот, а отже й про ворожість його людині йдеться в одній з народних легенд Поділля, яку опублікував Михайло Драгоманов: “Колись, кажуть, не було лісу, а росла їдна трава; та ото вже Господь як прокляв змія, то він як пішов по під землю, то кудою він пішов, тудою всюде і заросла земля лісом”⁹. В одному з найархаїчніших видів українського фольклору – замовляннях, ліс належить до “негативно маркованого простору”, “де перебувають хвороби та різного роду інші шкідливі для людини мітологічні істоти-персонажі”. Мовою замовлянь ліс це територія, “де люди не ходять, сокирами не рубають; де чоловічі ноги не ступають; де скот не заганяють; де собаки не брешуть; де півні не співають; де пташки не літають; де сонце не сходить; де води не збігають; де злий дух ходить”¹⁰; “де вітер не віє; де ніхто не ходить; де кури не запівають; де люди не зачувають; де дзвони не задзвонюють; де голос не заносять”¹¹. Відтак ліс у замовляннях змальований лаконічно і в похмурих тонах: “сухі ліси”, “ліси дрімучі”, “ліс чорний дрімучий”¹²; “темні ліси”, “ліс з гнилими колодами”, “сухий ліс”, “пущі, нетрі”, “густі ліси”¹³.

Ліс нерідко згадується в прокльонах під час сварок: “Най ті Бог наверне на ліси на дебрі!”¹⁴. За цією ж адресою відсилали всяку напасть чи нечисть: “[Домовик?!] Хай на сухий лес іде!” (с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл.)¹⁵.

Як бачимо, ліс має виразний стосунок до народної демонології. Чи мали місце якісь культурні реалії, які зумовили саме таку візію лісу у світогляді українського народу? Українські народознавці досі спеціально не торкалися цієї теми. Однією з поодиноких публікацій, дотичних до зазначеної тематики, є стаття автора цих рядків про особливу, демонологічно обумовлену поведінку під час рубання лісу¹⁶.

⁹ Драгоманов М., *“Малорусскія народныя преданія и рассказы”*. (Київ, 1876): 387.

¹⁰ Гунчик І., *Український магично-сакральний фольклор: структура тексту та особливості функціонування: монографія*. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011): 185.

¹¹ *Українські замовляння*, упоряд. М. Н. Москаленко, авт. передм. М. О. Новикова. (Київ: Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1993): 114, 129.

¹² *Ibid*: 93, 95, 146.

¹³ Мойсієнко В., “Поліські замовляння”, *Древляни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю*. (Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996), вип. 1: 136, 141, 145, 149.

¹⁴ Франко І., *Галицько-руські народні приповідки. У 3-х т. 2-е вид.* (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006), т. II: *Діти – П'ять*: 479.

¹⁵ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАН України), ф. 1, оп. 2, спр. 423б, арк. 226.

¹⁶ Див.: Сілецький Р., “Традиційні ритуальні вимоги до рубання лісу в українців”, *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, вип. 14 (2013): 110 – 121.

Тепер спробуємо з'ясувати причини демонізації лісу в традиційних світоглядних (зокрема демонологічних) уявленнях українців. Основою джерельної бази публікації стали польові етнографічні матеріали, виявлені впродовж останнього десятиліття¹⁷, а також фактичний матеріал, накопичений в науковій народознавчій літературі.

Щоб розв'язати поставлену проблему про причини демонізації лісу у традиційному світогляді українців слід звернутися до давніх поховальних звичаїв та традицій українського народу. Адже, як відомо, нижча мітологія (народна демонологія) якнайтісніше пов'язана з уявленнями про різні категорії померлих, способи їх поховання тощо. Тут маємо на увазі передовсім архаїчний звичай вбивства старих німецьких людей – відправлення їх на “той” світ. Свого часу корифей української етнології Федір Вовк скептично поставився до відомостей, що в давнину цей звичай був і в українців, припустивши його запозиченим в монгольських народів або з Кавказу. Важливим аргументом ученого на користь висловленого припущення був брак “історичних свідоцтв” та “подібних звичаїв і переказів про них у інших слов'янських народів”¹⁸. Російська дослідниця Наталія Велецкая своєю книгою “Язичницька символіка слов'янських архаїчних ритуалів” (Москва, 1978) розсіяла сумніви, що цей звичай побутував також в українців та інших слов'янських народів. Достовірні відомості, що він таки існував у минулому в українців (як архаїзм, пережиток), походять зі Східного Полісся, Слобожанщини та Бойківщини. Суть згаданого звичаю полягала в тому, що старих німецьких чи хворих людей, які вже “вижили” свій вік, відправляли на “той світ”: взимку близькі родичі вивозили їх (на лубі, санях) кудись далеко за межі оселі (в яр, ліс) і залишали там напризволяще на поталу диким звірям, лютим морозам, голоду. На окреслення цього звичаю відомі вирази “пора на лубок”, “садити на лубок”, “посадовити на санки”, “вести на хотарь”, які стали фразеологізмами і в наші дні вже мало кому зрозумілі¹⁹. Аналогічний звичай також добре відомий південнослов'янським народам, зокрема сербам, під назвою “ланот”²⁰. (У цьому контексті заслуговує на увагу гіпотеза про зв'язок відомого фразеологізму Володимира Мономаха “сѣдя на санех” з архаїчним, переосмисленим і трансформованим обрядом відправлення на “той світ”. Її спробував обґрунтувати російський дослідник В. Квашнін²¹).

¹⁷ Крім власних польових етнографічних матеріалів використані й відомості, виявлені в ході етнографічних експедицій етнологами Володимиром Галайчуком та Богданом Солопом. Висловлюємо їм вдячність за надану можливість ними скористатися, готуючи пропоновану статтю.

¹⁸ Вовк Ф., “Етнографічні особливості українського народу”, *Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології*. (Київ: Мистецтво, 1995): 212.

¹⁹ Велецкая Н. Н., *Языческая символика славянских архаических ритуалов. Изд. 2-е, испр. и дополн.* (Москва: “София”, 2003): 56.; Тиводар М., *Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис*. (Ужгород: Гражда, 2011): 298.

²⁰ Баряктаровић М., “О народним обичајима у северноисточној Србији”, *Рад конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину 1958* (Београд, 1960): 22.

²¹ Квашнін В. А., “Геродот, “скифский обычай” и славянский архаический ритуал “отправления на тот свет”, *ПЕНТХОНТАЕТИА: исследования по античной истории и культуре. Сборник, посвященный юбилею И. Е. Сурикова*. (Москва – Санкт-Петербург: Издательство РХГА, 2018): 324.

Одним з місць, де в давнину залишали старих німечних людей помирати, був ліс. Про це, зокрема, йдеться в повідомленні, що зафіксував свого часу на Слобожанщині (с. Слобода Тарасівка Куп'янського повіту) відомий етнограф Петро Іванов: “Кажуть що в старину старих людей, неспособних к работе, убивали, заводили в лес, и там покидали, только то дуже давно було”²². В сербів винесення перестарілих в ліс і залишення в хащах під деревом було домінантною формою їх убивства²³. (За інформацією дослідника Веселіна Чайкановича їх під ялинкою вбивали дерев'яною довбнею)²⁴.

Н. Велецкая, досліджуючи цю культурно-історичну проблему, дійшла обґрунтованого висновку, що “в процесі трансформації язичницької поховальної обрядовості форми ритуалу, характерного для убивання в старості, були перенесені на небіжчиків, померлих насильницькою смертю, викликаного ними чи іншими раптовими причинами, тобто померлих неприродною смертю”. Дослідниця вважає, що “перенесення форм і способів ритуалу відправлення на “той світ” на померлих неприродною (тобто передчасною) смертю – закономірний процес, який перебуває у відповідності із загальним ходом переосмислення явищ культури в народній традиції впродовж її історії”²⁵.

Однією з таких форм, ще порівняно донедавна поширених в українців, є традиція хоронити “безпірних” небіжчиків (передовсім самовбивць-вішалників) десь осторонь кладовища. Наприклад, на Поліссі (де різні архаїчні елементи народної культури збереглися краще ніж деінде) на кладовищі не ховали мертворождених та нехрещених дітей, померлих насильницькою смертю та самогубців. Ближче до наших днів ці заборони ослабли і їх вже не так суворо дотримувалися. Однак це не стосувалося самогубців-вішалників. Згідно з віруванням, якщо цю заборону порушити і осквернити кладовище, то мешканцям села слід чекати лиха – мору, посухи, бурі²⁶. На Слобожанщині самогубців також ховали за межами кладовища²⁷. В Карпатах українці дотримувалися цієї традиції приблизно до початку ХХ ст.²⁸. Ще на початку ХХІ ст. мешканці східної Волині згадували: “Повішеника, потопельника хоронили десь в стороні... але зараз хоронять [на кладовищі]. Хреста не ставили. Там є [поховані в стороні від кладовища] два чоловіки [самовбивці], то я не знаю навіть де вони

²² П. И., “Выбрасывание стариков и старух”, *Этнографическое обозрение*, годъ 12-й, кн. XLVII, no. 4 (1900): 145.

²³ Велецкая Н. Н., *Языческая символика славянских архаических ритуалов*, 56–57.

²⁴ Чайкановић В., “Обичаји и веровања српског народа”, *Чайкановић В. Из српске религије, митологије и фолклора. Избране студије*. ([Београд]: EVRO GIUNTI, [2014]): 147–148.

²⁵ Велецкая Н. Н., *Языческая символика славянских архаических ритуалов*, 158–160.

²⁶ Конобродська В., *Поліський поховальний і поминальні обряди*. (Житомир: Полісся, 2007), т. 1: *Етнолінгвістичні студії*: 208.

²⁷ Сушко В., *Життя незкінченне. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ–ХХ ст.* (Харків: СПДФО Бровін О. В., 2012): 138–139.

²⁸ Гузій Р., *З народної танатології: карпатознавчі розсліди*. (Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007): 106–107.

[лежать поховані]. Не відмічали [поховання]” (с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.)²⁹.

У недалекому минулому звичним місцем поховання самовбивць-вішальників був ліс. Особливо це було характерним для лісових місцевостей – Полісся, Волині, Карпат. У поліській традиції ліс у контексті розглядуваної тематики був переважно місцем, де ховали вішальників³⁰. Аналогічне явище також побутувало на Волині. Зокрема, в одному із сіл на Млинівщині (Рівненської обл.) є навіть урочище з характерною назвою: на краю лісу місце, де зазвичай ховали самогубців, назвали Вішальником (кажуть: “Коло Вішальника треба йти”)³¹. Волиняни із с. Юськівці (Лановецького р-ну Тернопільської обл.) в минулому ховали самогубців в місцевості Рідкодуб – за хутором на лузі, порослому дубами³². Українці Карпат також хоронили вішальників у лісових хащах³³. У працях народознавців другої половини XIX – початку XX ст. нерідко трапляються звітки про поховання самогубців (передовсім вішальників) саме в лісі. Для ілюстрації наведемо деякі з них. На Лемківщині вважали, що “тіло вішальника треба поховати в лісі, бо інакше будуть нещастя”³⁴. Опис такого похорону повішальника в лісі на горі зафіксував на Бойківщині наприкінці XIX ст. Михайло Зубрицький: “Як Гула повісився [...]. Тіло положили без труни на віз і везли в Магуру, би го там поховати. [...] Гусак показав, де брати яму, у неї вергли трупа, засипали глиною, віз і драбинки жінка лишила. А яму приметали ріщом. І хто тамтуди й пізніше переходив, метав галуззя, ріща; се називаєть ся: “намет”³⁵. Згадки про похорон повішальника дослідники фіксують в цьому етнографічному районі і в сучасну пору: “Де в хаті є повішеник, то він три роки буде в тій хаті сидіти. Прив’язували го за ноги, везли на фірі там в ліс і на границі ховали”³⁶. Подібні перекази побутують й досі в закарпатському бойківському селі Латірка: “Самогубців у нас на кладовищі не хоронять. [...] А повішеників [...] то возили на тоту [Козакову] гору (безсумнівно, що порослу лісом. – Р. С.) конями чи волами і там їх хоронили на тій горі, повішеників тих. [...] Возили на гору на

²⁹ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ ім. Івана Франка), ф. Р-119, оп. 17, спр. 525-Е, арк. 5.

³⁰ Конобродська В., *Поліський поховальний і поминальні обряди*, 209.

³¹ Галайчук В., Солоп Б., “Традиційні уявлення про самогубців на теренах історико-етнографічної Волині”, *Вісник Львівського університету. Серія історична* (Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019), спеціальний випуск: *Читати. Писати. Говорити. На пошану професора Романа Шуста*: 937 – 938.

³² *Ibid.*: 937.

³³ Гузій Р., *З народної танатології: карпатознавчі розсліду*, 352.

³⁴ Kolberg O., “Sanockie – Krośnieńskie. Cz. 3”, *Kolberg O. Dzieła wszystkie*. (Wrocław – Poznań, [1973]), t. 51: 64.

³⁵ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанці і по сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта]”, *Етнографічний збірник* (далі – ЕЗ) (Львів, 1912), т. XXXI – XXXII: 224.

³⁶ Левкович Н., “Народна демонологія Бойківщини (Турківський район Львівської області)”, *Міфологія і фольклор*, no. 1(5) (2010): 78.

санях не всіх померлих, а лише повішеників, то кажуть так. [...] А чого на санях возили? Бо тому що сани то дешевше зробити. Та й то треба було лишати ту упряжку, там йому всьо приданое, щоб не везти в село, щоби не повторялося то саме, руки на себе щоб не накладали. Його не ховали, а тіко яму так закладали камінням. То так тих повішальників, хвойов накрили та й так³⁷. На Гуцульщині, за повідомленням Антона Онищука, в лісі ховали також “стратчат”: “Стратчята нисе [мати] на Маковиці (гору – Р. С.), на цвинтарь не ховле, бо не вілно. Принесе у Маковицю и завісит у смиреку або кладе у коріне під смиреке”³⁸. В цьому контексті стає зрозумілою заборона, зафіксована на Гуцульщині: “*В лісі опівночі... не можна іти в ліс, бо злі душі переходять людей*” (с. Шешори Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)³⁹. Відомості про такі поховання маємо також з українсько-польського пограниччя та Західної Волині (Холмщини й Підляшшя – повіти Замостя і Грубешів): “Пройжджаючи **борами і лісами**, в деяких околицях можемо спостерігати купи гілок і віхтів соломи й сіна, які ніби навмисно накидані одна на одну або на дві окремі купи; це могили небіжчиків. Там – убитий розбійниками, тут – на перехресних дорогах похований вішальник або самовбивця, там – полегли в бою вояки. Подорожній задалегідь хапає будь-яку гілку, везе до могили і кидає на неї, а якщо забув або ж не знав і лише під’їхавши, побачив могилу, злазить з воза, виламує з найближчого дерева гілку, хреститься і промовляє: “вічний спочинок” за душі померлих й, не оглядаючись позад себе, швидко від’їжджає. За браком гілки метає віхоть сіна або соломи, взятий з воза. Є забобон, що якщо хтось цього не виконає, то злий дух небіжчика гнівається на подорожнього і може покарати в той спосіб, що він заблудиться або його в дорозі спіткає якесь нещастя”⁴⁰. Про побутування цієї традиції на Підляшші згадує також і Адам Фішер у своїй відомій праці про поховальні звичаї: “На Підляшші в Більському повіті на могили убитих й похованих в **лісі** або при дорозі перехожі кидають кії або гілки”⁴¹.

На Поліссі ще й досі можна почути від респондентів літнього віку згадки про зазначену поховальну традицію: самогубців “*ранче не хоронили на могилах, тільки – без могилок [...]. Ну, їх забирали, везли чи в такий ліс, що там нікого не хоронять, чи що темно, да що він повесився, хай він і туди іде... їх ховали як субаки*”⁴². “[Самогубців-вішальників хоронити]

³⁷ Конопка В., “З народної духовної культури українців закарпатської Бойківщини (за експедиційними матеріалами із села Латірка Воловецького району)”, *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*. (Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2019), вип. 6: 349.

³⁸ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зелениці, Надвірнянського повіта (Зап. 1910 р.)]”, *ЕЗ* (Львів, 1912), т. XXXI–XXXII: 248.

³⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 681-Е, арк. 20.

⁴⁰ Gluziński J., *Włościanie polscy uważani pod względem charakteru, zwyczajów, obyczajów i przesądów z dodatkiem przysłowiów powszechnie używanych*. (Wilno, [1847]): 499–500.

⁴¹ Fischer A., *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*. (Lwów, 1921): 362.

⁴² Записав В. Галайчук 27. 07. 2015 р. в с. Великому Курені Любешівського району Волинської області від Галини Никонівни Шмаль, 1942 року народження.

треба, щоб за могилкамидесь або в лєсі”⁴³. “Вішалників хоронили [...] де попало. От, пад хвойнікам, пад йолкаю, отам, отам...”⁴⁴. “[Самогубців-вішалників] колись-то на границі [хоронили], тепер то вже ніхто їх на границі не закопує. Колись – на границі... [...] Кажут, якийсь Терещук повесивса, да й тамо в лєси в нас закопали його на границі, та все йдуть люди, хто-небудь ішли – кидають ломачче на його”⁴⁵. “[Самогубців] і на границі хавали, і де хоч хавали. А тепер [ховають] там, де і всіх. Колись як де його схавають, то таку кучу накидають голлек... Каже: “На тобі лома на свого дома!” [...] Колись, казали, шо возили геть і на границі хавали їх, бо ходили по ягоди да й бачили люди, шо там куча... Отам, вже каже, всшалник”⁴⁶. Натяк, що в минулому існував звичай ховати самогубців у лісі містить така інформація з Центрального Полісся (с. Снитище Народицького р-ну Житомирської обл.), яку записала дослідниця Ірина Несен: “Колись на роздоріжжях вішалників ховали. Казали: “Хай воно іде на сухий ліс”⁴⁷.

Часто за звичаєм вішалника ховали на місці, де вчинено суїцид: “Одного разу повѣсився въ лѣсѣ якийсь незнакомый. [...] Люде [...] глядали, глядали и найшли въ лѣсѣ повѣшленика...”. Як тільки повѣшленика найдуть, выкопують подь ним яму. Перерсжуть мотузъ и спускають его въ нес (“прячуть”), “чтобы бѣды не мавъ часу наробити...”⁴⁸. Подібні оповідки можна записати подекуди (зокрема на Волині) навіть в сучасну пору: “[...] Там, де повісився, там і ховали. Є в нас такі... Там в нас крайня хата, він повісився на дубі і там його поховали (під дубом. – Р. С.)” (с. Новопіль Черняхівського р-ну Житомирської обл.)⁴⁹. “[Самогубця-вішалника] на границі хоронили. В ліси. Хто йде – і голяку ще й кине. Це така смерть... сама хужа смерть. Там мало хто й ходив”⁵⁰.

⁴³ Записав. В. Галайчук 30. 08. 2014 р. в с. Нових Мартиновичах Прилуцького р-ну Полтавської обл. від Анастасії Миколаївни Мельниченко, 1930 р. народж. (переселенки із с. Мартиновичів Поліського р-ну Київської обл.)

⁴⁴ Записав В. Галайчук 23. 07. 2018 р. в с. Лемешівцях Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Лідії Афанасіївни Крукенич, 1930 р. народж. і Михайла Григоровича Крукенича, 1930 р. народж.

⁴⁵ Запис. В. Галайчук 25. 08. 2016 р. в с. Матейках Маневицького р-ну Волинської обл. від Галини Мефодіївни Демчук, 1941 р. народж.

⁴⁶ Запис. В. Галайчук 31. 08. 2016 р. в с. Карасику Маневицького р-ну Волинської обл. від Євфросинії Артемівни Неродик, 1938 р. народж.

⁴⁷ Несен І., “Поліські кладовища: традиції та сучасність”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження в 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура шанування небіжчиків*: 290.

⁴⁸ Потушняк Ф., “Самоубійцѣ въ народномъ вѣрованю”, *Литературна недѣля Подкарпатского общества наукъ.* (Унгварь, 1941), ч. 3: 21–22.

⁴⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 525-Е, арк. 19.

⁵⁰ Запис. В. Галайчук 28. 08. 2016 р. в с. Серхові Маневицького р-ну Волинської обл. від Домни Андріївни Шкапко, 1938 р. народж.

Чимало відомостей про особливі місця поховання нечистих небіжчиків навіть Дмитро Зеленин у відомій праці “Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки”. Серед наведених ілюстрацій помітне місце займає український матеріал. До таких особливих місць поховання вчений зараховує, поряд з границями полів, перехрестями доріг, болотами, горами також ліс⁵¹. Згідно з даними дослідника українці, а також росіяни і білоруси, в лісі хоронили не лише винятково самовбивць-вішалників, але й інші категорії “безпірних” небіжчиків: п’яниць, потопельників, убитих, нехрещених⁵². Аналогічна традиція відома й полякам: “В околицях Піньчово (Краківського воєводства. – Р. С.) самовбивць ховають на віддалі від села, по лісах і неужитках”⁵³.

Отже ліс у народній демонологічній традиції українців та інших слов’янських народів пов’язаний з областю уявлень про смерть. Це простежується, зокрема, й в українських віщих повір’ях-прикметах, зокрема в тлумаченні сновидінь: “Як сі снит, що хтос рубає ліс, то уже шос близькьки умре” (Гуцульщина)⁵⁴; “Як сі снит ліс дубовий, то на сконане чоловіка” (Поділля)⁵⁵. “Як сниться, що рубають у лісі дрова, то значить буде мор на людей і на скотину”⁵⁶. Якщо сниться “ліс – це люди (чи ти заболієш і куча людей буде коло тебе, може бути і на вмируше – коли ти ходиш по лісу)”⁵⁷. “Як буря ломи старі ліси, то буде мир на старі люде, а ек молодник, то буде мир на молоді люде” (Гуцульщина)⁵⁸. “Якщо гілки лісових дерев ламаються під вагою снігу, то помиратимуть люди, а саме коли ламаються гілки молодих дерев, то вмиратимуть молоді, а якщо старих дерев, то – старі” (Надсяння)⁵⁹. Аналогічна прикмета-повір’я побутувала на українсько-польському пограниччі: “Якщо в лісі буревій ламає молоді дерева, то будуть умирати молоді люди”⁶⁰.

⁵¹ Зеленин Д. К., “Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки”, Зеленин Д. К. *Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки.* (Москва: Издательство “Индрик”, 1995), [т. 2]: 90.

⁵² *Ibid.*: 90–91.

⁵³ Fischer A., “*Zwyczaże pogrzebowe ludu polskiego*”, 355.

⁵⁴ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зелениці, Надвірнянського повіта]”, 249.

⁵⁵ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Деркач В. Похоронні звичаї й обряди в селі Вербівці Теробовельського повіта]”, *ЕЗ, т. XXXI–XXXII*: 371.

⁵⁶ Чубинський П., *Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. У 2 кн.* (Київ: “Мистецтво”, 1995), кн. 2: 190.

⁵⁷ Красиков М., “Віщування смерті (до розуміння української народної танатології)”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура вишанування небіжчиків*: 175.

⁵⁸ Гнатюк В., “Похоронні звичаї й обряди. [Шекерик Деник П. Похоронні звичаї й обряди в селі Головах Косівського повіта]”, *ЕЗ, т. XXXI–XXXII*: 254.

⁵⁹ Nisek M., “*Materyjały etnograficzne z miasteczka Żołyni w powiecie Przemyskim*”, *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej* (далі – ZWAK). (Kraków, 1889), т. XIII: 74.

⁶⁰ Wierzbicki O., “*Meteorologia ludowa czyli zdania i przysłowia ludu naszego, służące do przepowiadania stanu pogody*”, ZWAK (Kraków, 1882), т. VI: 193.

Як бачимо, в народних демонологічних уявленнях ліс фігурує не випадково. На думку російського дослідника В. Квашніна саме ліс є пограниччям між двома світами – світом живих і світом мертвих⁶¹. Подібні уявлення, ймовірно, відображені в одному із замовлянь: “Місяцю, місяцю, де ти гуляв? – За гурами, за **лісами**, де мертві ліжать. [...]”⁶². Згідно з віруванням різні категорії “безпірних” небіжчиків, похованих у лісових хащах, є причиною виникнення небезпечних демонологічних явищ (*блуду, страху*), які чигають на людину. Вірування про особливу небезпечність душ людей, які загинули насильною або передчасною смертю (покараних на горло злочинців, самовбивців, потопельників, вішалників, малолітніх дітей, дівчат, полеглих вояків) характерне для різних європейських народів⁶³. На Покутті й досі можна почути забобонну пересторогу, що “*є в лісі місяця, де блудять люди; в лісі – лякає, вихор зривається, є недобрі місця*” (с. Тростянець Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.)⁶⁴. Подібно й бойки вважали, що одним з таких місць, де блуд “чіпається” людини, охоплює її страх, є ліс⁶⁵. Українська народна демонологічна традиція часто пов’язує блуд і страх з “безпірними” мерцями: “Як ся блуд їмат, то нефайне місце: де хтось когось забив”⁶⁶. З цього огляду цікавий матеріал з Поділля наводить А. Фішер: “Біля Ушиці на Поділлі самовбивць ховають без звичних обрядів в полі або **лісі** віддалено від перехресних доріг, щоб вони *не випітали* проїжджим *злісних фіглів* і не *страшили* перехожих”⁶⁷. Відтак “негативні риси їхньої вдачі за гробом зростають до велетенських розмірів; і добре, коли такий мрець тільки *плутає* людей в **лісі**: він може накоїти лиха більше. Земля їх не приймає й плаче на 30 сажнів, коли покласти на неї такого мерця”. Мешканці Середнього Полісся блуд пов’язували передовсім з самовбивцею-вішалником: “Коли буваєш у **лісі**, чи на полі і часто приходиться блудить, кинеш на могилу [...]”⁶⁸.

Відома ціла низка оповідок, в яких блуд (й зокрема в **лісі**) народна усна традиція пов’язує з безпірними небіжчиками, а саме – з самогубцями-вішалниками. Подекуди (зокрема на бойківському Підгір’ї), такі місця називають “блудниками”: “Блудники – то такі місця, де багато людей вмерло, а їх не поховали по звичаю, то скільки раз на тому місці будеш, стільки раз

⁶¹ Квашнин В. А., “Геродот, “скифский обычай” и славянский архаический ритуал “отправления на тот свет”, 322.

⁶² Аркушин Г., “Всього на свнти хватбе...” (Фольклор, звичаї та обряди Західного Полісся у діалектологічних записах). (Луцьк: Вежа – Друк, 2015): 208.

⁶³ Колесса Ф., “Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядовості”, *Записки Наукового товариства імени Шевченка* (Львів, 2001), т. ССХІІ: *Праці Секції етнографії і фольклористики*: 26.

⁶⁴ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 596-Е, арк. 27.

⁶⁵ Strzetelska-Grynbergowa Z., *Staromiejskie. Ziemia i ludność*. (Lwów, 1899): 463.

⁶⁶ Левкович Н., “Народна демонологія Бойківщини (Турківський район Львівської області)”, 85.

⁶⁷ Fischer A., *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, 358.

⁶⁸ Білий В., “До звичаю кидати гілки на могили ”заложних” мерців”, *Етнографічний вісник* (Київ, 1926), кн. 3: 83 – 88.

заблудишся”⁶⁹. На зв’язок блуду зі шкідливою діяльністю безпірних небіжчиків вказує таке середньополіське повір’я із с. Яжберень (Народицького р-ну Житомирської обл.): “Якщо загубитса худоба, то треба вийти після заходу сонця і тричі змовити “Отче наш” за утопленика, вешальника і мертвеца. Тоді худоба вернетса”⁷⁰. Від поліщуків ще й в наші дні можна почути розповіді про блуд в лісі як наслідок шкідливої дії похованих тут в давнину (а то й зовсім недавно) самогубців. “У селі Деревок місцем, де береться блуд, є могила так званої Красної пані. [...] таке є в одному місці в лісі. Такий грудок, він вже трохи розкиданий. [...] Якась була Красна пані [...] І вона їхала, і, мол, десь викопали ямку кренку, і вона впала з кіньми і загинула там. І те місце все, кажуть, погане, шо й зара можна заблудити”⁷¹. “[...] То вступив в те місце, чи крутило, чи вешалник де сидів (бо ж то ліс), чи шо пройшло... Сто, будеш близько від хати і закрутишся, ходитимеш...”⁷².

Подібні місця загибелі людей, вчинення суїциду чи поховання самовбивць та інших “безпірних” небіжчиків зазвичай відзначали. “То там, казали, де вешальник, то може лякати. Як де в лісі повесився, то там ставили хреста. І вешали ленти, і вєночка – шо-нібудь, шоб знали”⁷³. В оповідці, що опублікував Володимир Гнатюк “В блуді показуються хрест і ліс”, ймовірно, йдеться про саме таку небезпечну місцину: “Був такий Іван Вінтольяк і йшов він з Олеші у недільу у вечір. Перевіссьи чириз воду (Дністер), прийшов до Горигльідь, виходит за сило, смеркло сьи добри, вже сьи зробила ньч. Аж виходит, коли, дивит сьи, йє хрест і льіс. Али шчо сьи значит, шчо так сьи довго кигни льіс? І мислив, шчо він дорогов ходит, а він полим, Аж зійшов на довгі Лани і фурт сьи напамйтав, де він йє, тай все видит хрест і льіс [...]”⁷⁴. (Прикладом живучости традиції відзначати такі місця є урочище Старець поблизу с. Луко (Володимирецького р-ну Рівненської обл.): в лісі обабіч ґрунтової дороги є група хрестів, вкритих тканинами-пожертвами. За переказом на цьому місці в довоєнні часи взимку загинула – замерзла на морозі – сім’я старців. Тепер сюди приїжджають численні паломники за зціленням⁷⁵. За повідомленням дослідника Олексія Нагорнюка на Поліссі відомо декілька місцевостей з назвою Старець.

⁶⁹ Галайчук В., *Українська міфологія* (Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016): 30.

⁷⁰ Архів ІН НАН України, ф. 1, оп. 2, спр. 423 б, арк. 327.

⁷¹ Запис. В. Галайчук 05. 08. 2015 р. в с. Деревках Любешівського р-ну Волинської обл. від Софії Макарівни Якимчик, 1934 р. народж. і Павла Степановича Якимчика, 1935 р. народж.

⁷² Запис. В. Галайчук 27. 07. 2015 р. в с. Великому Курені Любешівського р-ну Волинської обл. від Галини Никонівни Шмаль, 1942 р. народж.

⁷³ Запис. В. Галайчук 22. 08. 2016 р. в с. Черевасі Маневицького р-ну Волинської обл. від Юлії Василівни Слупачик, 1946 р. народж.

⁷⁴ Гнатюк В., “Знадоби до галицько-руської демонології”, *ЕЗ* (Львів, 1904), т. XV: 111.

⁷⁵ Нагорнюк О., “Урочище Старець поблизу с. Луко як приклад трансформації уявлень, пов’язаних із померлими раптовою смертю”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура вишанування небіжчиків*: 323–324.

Могили старців (справжні або символічні) містяться переважно в **лісах** поблизу доріг. Зокрема, біля смт. Рокитне на Рівненщині ще донедавна перехожі кидали “кийок” на могилу померлого старця, через що утворилася велика “копица” гілок. Аналогічне місце є біля с. Ольмяни Столінського р-ну Брестської обл. (Республіки Білорусь)⁷⁶.

Блуд також міг бути наслідком поховання в лісі вже в новітні часи загиблих у роки Другої світової війни. “[...]Знаєте, я сама заблудилася того року. Ходила по ягоди... То я ж в лісі робила, я всі урочища знала... А то – я вступила чи в таке місце де – заблудилася. [...] Ага, десь в недобре місце, знаєте, вступила, чи, може перед виворотом... Там окопи дуже великі, там колись... чи во врем'я війни партизани, чи бульбаші, чи голь відає шо там – страшніє окопи. Отакеє”⁷⁷. “В нас тут в лісі багато людей з війни побитих... І лісник йшов ввечір пізно, то його як завело в такі тернини, а йому ся здало, шо він зайшов до хати [...]”⁷⁸. “Колис був такий случай. Тут був сусід – молодий парубок. Їхав в ліс і рубав дерево. А то сказало: “Тікай геть звідси! Не рубай се дерево!” І він си напудив і втік... Шось відповіло. Кажут, шо є таке, шо відповіло. Але чи там є якас примова?... Бандери брали людей, вели в ліс, вбивали, прикопували, закидали ломом... Всеке було” (с. Уторопи Косівського р-ну Івано-Франківської обл.)⁷⁹.

Згідно з матеріалами О. Нагорнюка, біля с. Костюшівки на Волині була могила замерзлого “старця”. За переказом, якщо подорожній, минаючи його могилу, за звичаєм щось на неї не кинув (жменю сіна, соломи, прутик), то з ним ставалося щось недобре, зокрема міг упродовж всієї ночі блудити⁸⁰.

Ще одним демонологічним явищем, пов'язаним з традицією поховання в лісі різних категорій “безпірних” небіжчиків є **страх**. Дослідники народної демонології пов'язують це явище – психічний стан людини – з місцями їх захоронень⁸¹. А позаяк ліс був одним зі звичних місць поховання “безпірних” небіжчиків, й передовсім самогубців, то з ним і пов'язані оповідки про різні *ляки, лякайла, лякоші, пужайла, страхи*. Зазвичай вони мали акустичний прояв. Згідно з віруваннями слов'янських народів страх найчастіше спричиняють поховання нечистих мерців і він не завдає людині жодної особливої шкоди, окрім того, що викликає почуття небезпеки, переляк⁸². Таке місце, де “лякає”,

⁷⁶ Нагорнюк О., “Урочище Старець поблизу с. Луко...: 329–330.

⁷⁷ Запис. В. Галайчук 31. 07. 2015 р. в с. Бихові Любешівського р-ну Волинської обл. від Євфросинії Фадеївни Романюк, 1936 р. народж.

⁷⁸ Галайчук В., “З духовної культури Богородчанщини: звичаї, вірування та повір'я, пов'язані зі світоглядними уявленнями про смерть і померлих”, *Міфологія і фольклор*, no. 3–4 (10) (2010): 35.

⁷⁹ Архів ЛНУ ім. Івана Франка, ф. Р-119, оп. 17, спр. 681-Е, арк. 8.

⁸⁰ Нагорнюк О., “Урочище Старець поблизу с. Луко як приклад трансформації уявлень, пов'язаних із померлими раптовою смертю”, 331.

⁸¹ Галайчук В., “Демонологія Березнівщини”, *Народознавчі Зошити*, no. 2 (2019): 464.

⁸² Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian, cz. 2: Kultura duchowa*: 650.

згадували зокрема етнографи В. Мошков і Л. Фельдман в експедиційному звіті з Волині за 1899 р. В с. Великі Цепцевичі Володимирецького р-ну Рівненської обл. “[...] в урочище Скочища, там “плескають в долоні”, а прежде, говорят, там водились разбойники. Теперь в этом месте – **лес**, много **курганов** и ямы по берегу р. Горыни” [50, с. 186]⁸³. Чимало подібних оповідок, в яких “страх” в лісі народна традиція пов’язує з безпірними небіжчиками, побутує й досі на Поліссі. “[...] В нас же був Товстиий ліс. Там леси непроходиміє [...] були ягоди [...] і розказувала колись баба Палажка: каже, посідали (люди, які пішли по ягоди і заночували в лісі біля багаття. – Р. С.) і цей огонь [горить] і чують, в **лісі** як начало свистить, як начало... наче **ліс** всей піднімається, як начало їхать наче на конях – таке творилося, шо ужас! Да, каже, шо це ці недобрі душі”⁸⁴. “[...] на углу біля **лісу**, отут поховані [вішалники]. [...] там де вешальник, там просили батюшку, освячували те місце. Бо коли підходила ніч, там шось грукало, стукало, ревло – отаке о”⁸⁵. Аналогічні уявлення відомі й бойкам: “[...] Таких повішених, втоплених ховали в **лісі** на поляні. В’но буде бігати по смерті і пуджати: то страчене”⁸⁶.

У новітні часи такі місця в лісі, де “щось лякає”, часто пов’язують (подібно як і блюд) з трагічними сторінками загибелі людей у роки Другої світової війни. “[...] *друге місце було в **лесу**... Там тоже коло села. Партизанов багато вельмі в ямі похороняно, наших людей. І там відавалос людям. Нашім людям, которіє шлі, от, ноччу особенно. То трецить, то шось там ще робіт... Там братска могила була загороджана. [...] І це там на том месті тоже видавалосє людям. [...] Лекає. До кажут – мертвії там. Мертвії, кажут, лекає. Не своєю порою, не з пори вон помер. Значіт убіли. Да. І вон ходит там, кажут, душа його ходит*”⁸⁷.

*“То, знаєте, як у **ліс** піду... Як у **ліс** піду, там... де колись повстанці... Їх там вбили, да. І так воно, знаєте, тріцить, шумить, якщо хто йде! Таке воно вдаєцца. [...]”*⁸⁸. “[...] Де вбивали людей (в нас оде жидів побили –

⁸³ [Мошков В. А., Фельдман Л. М.], “Село Большие Цэпцэвичи. Матерьялы этнографические, собранные В. А. Мошковым и Л. М. Фельдманом во вторую экскурсию”, *Західне Полісся: історія та культура*. (Рівне, 2012), вип. IV: *Володимирецький р-н Рівненської області*: 186.

⁸⁴ Запис. В. Галайчук 30. 08. 2014 р. в с. Нових Мартиновичах Прилуцького р-ну Полтавської обл. від Надії Семенівни Савенюк, 1928 р. народж. (переселенки із с. Мартиновичів Поліського р-ну Київської обл.).

⁸⁵ Запис. В. Галайчук 2. 09. 2014 р. в с. Сомковій Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Валентини Минівни Ладченко, 1936 р. народж. і Олександра Івановича Ладченка, 1935 р. народж. (переселенців із смт Поліське Київської обл.).

⁸⁶ Левкович Н., “Народна демонологія Бойківщини (Турківський район Львівської області)”, 85.

⁸⁷ Запис. В. Галайчук 19. 09. 2014 р. в с. Глинишеві Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. від Анатолія Григоровича Вознюка, 1935 р. народж. і Кароліни Станіславівни Вознюк, 1937 р. народж. (переселенців із с. Кливинів Поліського р-ну Київської обл.).

⁸⁸ Запис. В. Галайчук 27. 08. 2016 р. в с. Красноволі Маневицького р-ну Волинської обл. від Соні Іванівни Мокійчук, 1958 р. народж.

то недалеко в лісі, там за селом) і там здається. [...] Кажуть, видається... я знаю? То в лісі часто є, що здається”⁸⁹.

Викладений вище матеріал переконливо засвідчує, що у традиційних світоглядних уявленнях українців ліс набув демонічних властивостей завдяки архаїчній традиції поховання в ньому різних категорій “безпірних” небіжчиків й передовсім самовбивць-вішалників. По-суті він виконував функцію кладовища для небезпечної категорії мерців. На користь висловленої думки свідчать дані діалектології. На Поліссі України, де зафіксовано найбільше згадок про поховання в лісі, нерідко й саме кладовище ототожнювали з лісом, закріплюючи в його назві переважальну породу деревини. Вище ми згадували, що на Чернігівщині в одному із сіл місцем поховання вішалників був “**хвойнік**” (тобто – хвойний ліс), в якому самовбивцю закопували “*над йолкаю*”.

Про невідповідність такого ототожнення свідчать матеріали, які виявив у ході польових пошуків відомий сучасний дослідником народної демонології Володимир Галайчук. З огляду на рідкісність цих знахідок наведемо їх повністю. “[...] У **рощу** ж ходять послі Паскі через неділю... Радовниця називається. [...] Ну, **роща** ж – могилки. [...] І тепер же – **роща**. [Кажуть:] на могилку у **рощу** [йти]”⁹⁰. “[...] **Роща** – казали, хто – кладбище... Дак і цпер так кажуть. Хто каже: “Була в **роще**”, а хто – в кладбище. [В. Г.: Роща – то ж лес наче?] Ну, да, а як... Там же ж тес... і дзерев’я, там же – дзерев’я ого какіє!...”⁹¹. В поліському селі Костобобрах на кладовищі за звичаєм садили біля могил берези. Тому одна респондентка образно окреслила свій похилий вік та сумну перспективу такими словами: “Я вже стара, міне уже пара у **березнік**”. (За її словами в селі “**березнікам**” називають кладовище)⁹². На подібні матеріали зрідка можна натрапити і в публікаціях інших дослідників Полісся. Зокрема відома російська етнолінгвістка Єлена Левкієвская подає відомості про поховання в осиковому лісі (осичнику): “[Самовбивць] за кладбищем харанили, в **синник** [осинник] вазили” (с. Малі Автюки Калинковицького р-ну Гомельської обл., Республіка Білорусь)⁹³. Також самовбивць ховали, за даними згаданої дослідниці “в **буковому лісі** без труни”⁹⁴. Про сосновий ліс, як місце перебування русалок (які також належать до

⁸⁹ Запис. В. Галайчук 2. 08. 2016 р. в с. Майдані-Липненському Маневицького р-ну Волинської обл. від Олени Гордіївни Наменюк, 1931 р. народж.

⁹⁰ Запис. В. Галайчук 30. 07. 2018 р. в с. Пекурівці Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Марії Іванівни Міненко, 1941 р. народж.

⁹¹ Запис В. Галайчук 30. 07. 2018 р. в с. Пекурівці Городнянського р-ну Чернігівської обл. від Ганни Василівни Левченко, 1944 р. народж.

⁹² Запис. В. Галайчук 25. 07. 2018 р. в с. Костобобрах Семенівського р-ну Чернігівської обл. від Ніни Михайлівни Кулак, 1941 р. народж.

⁹³ Левкієвская Е. Е., “Самоубийца”, *Народная демонология Полесья: публикация текстов в записях 80–90-х гг. XX в.* (Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012), т. 2: *Демонологизация умерших людей*: 441.

⁹⁴ *Ibid.*: 441.

“безпірних” небіжчиків⁹⁵), мовиться в русальних піснях поліщуків: “Проведу я русалочки до **бору**...”; “Ідїть, русалочки, в **зелений бор**...”; “Проведу русалку аж в **бор**...”⁹⁶.

Аналогічне явище мало місце й на Волині. В одному із сіл за традицією на кладовищі біля могил жінок садили калину або березу, а біля чоловіків – сосну. Як хтось важко захворіє, то мовили: “В **березняк** скоро піду” (Значить – скоро умре)⁹⁷. “Це в нас хто заслабне, то каже: “Туди – в **беризину** піду”. А чого беризина називали?! Бо там дуже берези росли. [...] Ну, то зараз... Вони вже старі дуже берези були – падали. То батюшка з бригадою повірізали трохи ті берези – вони вже трухляві були такі, старі. І їх повірізали дуже багато. Ну, майже всі зняли. Ну, там і клени були... Кожен, хто там там помре, то бувало в головах садили берези – через те називали беризина в нас могилки (кладбище – як то зараз називають). Із-за того беризина називали в нас. Мабуть це не кругом так називають”⁹⁸.

Подібне ототожнення кладовища і лісу відоме і в російській традиції. Зокрема, за даними дослідниці поховальної обрядовості слов’ян Ольги Седакової, росіяни подекуди номінували кладовище лексемами “**борок**” і “**рощеніє**”⁹⁹. Також заслуговує на увагу в цьому контексті російська діалектна лексема “**райнік**” у значенні “ліс” (від *рай* – країна померлих)¹⁰⁰.

Дослідник Микола Гальковський виявив у середньовічних писемних пам’ятках цілу низку свідчень про ліс як місце, де наші предки проводили різні релігійні ритуали. Незважаючи на прийняття християнства й переслідування язичників, вони продовжували вважати “тварь божию” (зокрема “**сади**” і “**древа**”) “святиною”, молитися в “**рощеніях**”, приносили їм жертви¹⁰¹.

У контексті викладеного вище неабиякий інтерес становлять й відомості, зібрані в праці Олександра Котляревського про поховальні звичаї слов’ян. Автор, спираючись на значний фактографічний матеріал, почерпнутий в середньовічних писемних джерелах, стверджував, що балтійські слов’яни і чехи в добу язичництва ховали своїх померлих по **лісах** і полях. Зокрема, він наводить свідчення бамберзького єпископа Оттона (1125), який заборонив новонавер-

⁹⁵ Галайчук В., *Українська міфологія*, Харків: Клуб сімейного дозвілля, 123–124.

⁹⁶ Галайчук В., “Демонологічні уявлення населення Середнього Полісся про русалок”, *Вісник Львівського університету. Серія історична*, вип. 43 (2008). 360 – 361, 380.

⁹⁷ Запис. Б. Солоп 27.06. 2019 р. в с. Дубрівці Баранівського р-ну Житомирської обл. від Ольги Макарівни Осіпчук, 1931 р. народж.

⁹⁸ Запис. Б. Солоп 27. 06. 2019 р. в с. Дубрівці Баранівського р-ну Житомирської обл. від Ганни Михайлівни Марчук, 1944 р. народж.

⁹⁹ Седакова О. А., *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. (Москва: Индрик, 2004): 209.

¹⁰⁰ Криничная Н. А., *Крестьянин и природная среда в свете мифологии. Билички, бывальщины и поверья Русского Севера: Исследования. Тексты. Комментарии*, 57.

¹⁰¹ Гальковский Н. М., *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. Тома первый и второй*. Репринт. изд. (Москва, 2000), т. I: 46 – 50.

неним лютичам ховати небіжчиків в лісах і по полях. На слушну думку вченого ця заборона була зумовлена тим, що “релігійне пошанування предків, прах яких спочивав у лісах, приваблювало язичників у ці місця, які й були їх святилищами; а отже, звичай ховати в лісах підтримував язичництво”¹⁰².

Проведена студія дозволяє трактувати поклоніння русичів “рощеніям” і “древесам” як елемент культу предків, яких в давнину ховали в аналогічний спосіб – в лісі. Отже, українці в “рощеніях” вшановували не самі власне “древеса”, а могили своїх предків, похованих в лісі поміж дерев або під деревами. (Зрештою, в нові та новітні часи пошанування померлих родичів і відвідання їхніх могил на кладовищах, догляд за ними, періодичне поминання їх, насадження дерев біля могил займало і займає й досі помітне місце в обрядово-релігійному житті українців. А поліщуки і в наші дні ретельно дотримуються багатьох давніх поминальних традицій¹⁰³. На думку дослідників давня слов’янська традиція пошанування священних гаїв і дерев простежується в українців до новітніх часів, але вже у трансформованому вигляді народної релігійності, зокрема, в розповідях про з’яви ікон на деревах, у лісах¹⁰⁴). З утвердженням християнства і трансформацією поховальної обрядовості ліс став місцем, де ховали лише “безпірних” небіжчиків, які є основою формування уявлень про різних шкідливих для людини демонологічних персонажів¹⁰⁵.

FOREST IN UKRAINIAN TRADITIONAL FOLK BELIEFS

Roman Siletskyi

Lviv Ivan Franko National University
Department of Ethnology
1 University str, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: r.sileckyj@gmail.com

Folk demonology is an important component of the traditional outlook of the Ukrainian people. Demonologic beliefs retain valuable information about cultural realities of far removed from present-day historical eras. Different demonological phenomena, characters and their loci are important material for the reconstruction of the ancient life of Ukrainians and their ancestors – early Slavic tribes of the 1st millennium AD. The *object* of the presented research is The Forest as one of the traditional loci of a number of demonological characters and phenomena. The *subjects* are ancient burial customs, ceremo-

¹⁰² Котляревский А., *О погребальных обычаях славян*. (Москва, 1868): 227.

¹⁰³ Борисенко В., “Трансформація культу пращурів в українців у ХІХ–ХХІ ст.”, *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.* (Київ: Дуліби, 2015), т. 5: *Старість. Смерть. Культура вшанування небіжчиків*: 333–349.

¹⁰⁴ Дяків В., *Народно-релігійний рух в етнокультурі українців (20–30-ті роки ХХ ст.)* (Київ: Наукова думка, 2019): 72–73.

¹⁰⁵ Левкиевская Е. Е., “Демонология народная”, *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. Под общ. ред. Н. И. Толстого* (Москва: Международные отношения, 1999), т. 2: *Д–К (Крошки)*: 51–54.

nies, beliefs about different categories of endless dead and their influence on the formation of the image of The Forest in the national outlook of the Ukrainian people.

Ukrainian researchers have overlooked this aspect of demonological beliefs, usually limiting their researches to the beliefs about trees as much as possible.

The sources of the publication are based on new field ethnographic materials discovered in recent decades during ethnographic expeditions to Polissya, Volyn, Ukrainian Carpathians and Pokuttya, as well as published (at different times and in various scientific publications) information about the subject of authors scientific interests.

The proposed publication is a kind of introduction to the study of a broader topic that attracted the attention of ethnologists, folklorists, archaeologists for a long time – Ethnic Dendrology.

Key words: forest as demonological locus, burial customs and rituals, beliefs about different categories of endless dead, demonological phenomena of fornication and fear, forest as burial place, cult of ancestors.

REFERENCES

- Sokolov, N. M. Forest. (2000). *Myths of the peoples of the world. Encyclopedia: in 2 vol.* Ch. ed. S. A. Tokarev. Moscow: Scientific publishing house “Big Russian Encyclopedia”. V. 2. pp. 49–50 [in Russian].
- Krinichnaya, N. A. (2011). *The peasant and the natural environment in the light of mythology. Bilichki, ex-estschina and beliefs of the Russian North: Research. Texts. Comments.* Moscow: Russian Foundation for the Promotion of Education and Science [in Russian].
- Agapkina, T. A. (2004). Wood. In *Slavic antiquities* (Vol. 3, pp. 97 – 100). Moscow: Mezhdunarodnyye otnosheniya [in Russian].
- Kostomarov, M. (2014). *Slavic mythology.* Kyiv.: Publishing House “FOP Stebelak” [in Ukrainian].
- Nechui-Levytsky, I. (2003). *Worldview of the Ukrainian people. Sketch of Ukrainian mythology.* Kyiv: Oberig [in Ukrainian].
- Ilariyon, mytropolyt. [Ogienko I.] (1992). *The pre-Christian beliefs of the Ukrainian people: historical and religions monograph.* Kyiv [in Ukrainian].
- Moszynski, K. (1934). *Folk culture of Slavs. Vol. 2.* Krakov [in Polish].
- Agapkina, T. A., Toporkov A. L. (1988). Materials on Slavic paganism (Old Russian certificates of veneration of trees). *Literature of Ancient Russia. Source study. Collection of scientific papers.* The answer. ed. D.S. Likhachev. Leningrad: Publishing House “Science”. Leningrad Branch. Pp. 224–235 [in Russian].
- Drahomanov, M. (1876). *Malorussk³ya folk tradition and stories.* Kyiv [in Russian].
- Hunchyk, I. (2011). *Ukrainian Magical-Sacral Folklore: Text Structure and Functioning Features: Monograph.* Lviv: Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Ukrainian orders.* (1993). In order. M. N. Moskalenko. Ed. pre. M. A. Novikov. Kyiv: Dnipro Literary Publishing House [in Ukrainian].
- Moisienko, V. (1996). Poliski orders. *Drevlyany. Collection of articles and materials on the history and culture of Polissya region.* Lviv: Institute of Ethnology, NAS of Ukraine (Vol. 1, pp. 121–165) [in Ukrainian].
- Franko, I. (2006). *Galician-Russian folk tales.* In 3 vols. Lviv: Ivan Franko Publishing Center (Vol. II: Children – Five) [in Ukrainian].
- Archive of the Institute of Ethnology of the NAS of Ukraine (hereinafter - the Archive of the NASU), f. 1, op. 2, cf. 423b, fol. 159–328.

- Vovk, F. (1995). Ethnographic features of the Ukrainian people. *Vovk F. Studios in Ukrainian Ethnography and Anthropology*. Kyiv: Art, Pp. 39–218 [in Ukrainian].
- Veletskaia, N. N. (2003). *Pagan symbols of archaic rituals*. Moscow: “Sofya” [in Russian].
- Siletsky, R. (2012–2013). Ukrainian traditional ritual requirements for felling trees. *Proceedings of History of Lviv University*, issue 13–14: 116–127 [in Ukrainian].
- Tivodar, M. (2011). *Ethnography of Transcarpathia: Historical and Ethnographic Essay*. Uzhgorod: Grazhda [in Ukrainian].
- Barjaktarović, M. (1960) Folk customs in Northeastern Serbia. *Work of the Congress of the Folklorists of Yugoslavia in Zajecar and Negotin 1958*. Belgrade, Pp. 21–28 [in Serbian].
- Kvashnin, V. A. (2018). Herodotus, “Scythian custom” and the Slavic archaic ritual of “departure to the other world”. *PENTHKONTAETIA: studies on ancient history and culture. Collection dedicated to the anniversary of I.E. Surikov*. Moscow–St. Petersburg: Publishing House of the Russian Academy of Arts. Pp. 316–325 [in Russian].
- P. I. (1900). Throwing away the old and old. *Ethnographic review. Year 12th, Prince XLVII*, No. 4. Pp. 145–146 [in Russian].
- Chaikanovich, V. (2014). Customs and beliefs of the Serbian people. *Chaikanovich V. From Serbian religion, mythology and folklore. Selected studies*. [Belgrade]: EURO GIUNTI. Pp. 134–150 [in Serbian].
- Konobrodskia, V. (2007). *Polissian funeral and memorial ceremonies. Vol. 1: Etnolingvistik studios*. Zhytomyr: Polissia [in Ukrainian].
- Sushko, V. (2012). *Life is infinite. Funeral rites of Ukrainians of Slobozhanshchyna of XIX–XX centuries*. Kharkiv: SPDFO Brovin OV [in Ukrainian].
- Guzii, R. (2007). *From People’s thanatology: Carpatian Investigations*. Lviv: IN NANU [in Ukrainian].
- Halaichuk, V., Solop, B. (2019). Traditional attitudes toward suicide on the territory historical and ethnographic Volyn. *Visnyk of the Lviv University. Series History. Special Issue: In honor of the Professor Roman Shust. Edited by I. Pidkova, R. Tarnavskyy, Ruslan Siromskyy*. Lviv: The Ivan Franko National University of Lviv. Pp. 927–951 [in Ukrainian].
- Kolberg, O. (1973). Sanockie–Krosno. Vol. 3. *Kolberg, O. All works*. Wrocław–Poznań, Vol. 51 [in Polish].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Zubrytsky M. Funeral customs and ceremonies in Msantsi and in neighboring villages of Starosambir and Turchany counties]. *Ethnographic collection (hereinafter – EU)*. Lviv, Vol. XXXI–XXXII. Pp. 201–226 [in Ukrainian].
- Levkovych, N. (2010). Folk demonology of Boykivshchyna (Turkiv district of Lviv region). *Mythology and folklore*. Lviv, № 1(5). Pp. 71–87 [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Onishchuk A. Funeral customs and ceremonies in Zelenytsi village, Nadvirna district]. *EU*. Lviv, Vol. XXXI–XXXII. Pp. 231–252 [in Ukrainian].
- Archive of Ivan Franko Lviv National University (hereinafter - Ivan Franko National University Archive), f. R-119, op. 17, cf. 681-E, 24 sheets. [in Ukrainian].
- Gluzinski, J. (1847). *Polish peasants considered to be of character, customs, customs and superstitions with the addition of commonly used proverbs*. Vilnius. Pp. 499–576. (Home Archive) [in Polish].
- Fischer A. (1921). Funeral customs of the Polish people. Lviv [in Polish].

- Nessen, I. (2015). Polissye Cemeteries: Traditions and Modernity. *Folk culture of Ukrainians: the life cycle of man: a historical and ethnological study in 5 vols.* Kyiv. Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead.* Pp. 288–297 [in Ukrainian].
- Potushnyak, F. (1941). Suicide in the Popular Nation. *Literary Week of the Subcarpathian Society of Science.* Ungwara. Part 3, pp. 21–22; Part 4, pp. 31–32 [in Ukrainian].
Archive of LNU them. I. Franko, f. R-119, op. 17, cf. 525-E, 26 sheets.
- Zelenin, D. K. (1995). Essays on Russian mythology: Those who died by unnatural death and mermaids. Zelenin, D. K. *Selected Works. Essays on Russian mythology: Those who died by unnatural death and mermaids.* Moscow: Indrik Publishing House, Vol. 2. (Traditional spiritual culture of the Slavs. From the history of study) [in Russian].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Derkach V. Funeral customs and ceremonies in the village of Verbivtsi, Terebovel county]. *EU.* Lviv. Vol. XXXI–XXXII. Pp. 369–378 [in Ukrainian].
- Chubinsky, P. (1995). *Wisdom of the Ages: Ukrainian Ethnic Studies in the Creative Legacy of Pavel Chubinsky. In 2 books.* Kyiv: “Art”, Vol. 2 [in Ukrainian].
- Krasikov, M. (2015). Divination of Death (to the understanding of Ukrainian folk tonatology). *Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study in 5 vols.* Kyiv: Duliby, Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead.* Pp. 173–207 [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. [Shakerik Donik P. Funeral customs and rituals in the village of the heads of the Kosiv district]. *EU.* Vol. XXXI–XXXII. Pp. 252–288 [in Ukrainian].
- Cisek, M. (1889). Ethnographic materials from the town of Zolyni in the Przemysl district.. *Collection of messages for national anthropology.* Cracow. Vol. XIII. Pp. 54–83 [in Polish].
- Wierzbicki, O. (1882). Folk meteorology, i.e. sentences and proverbs of our people, used to predict the state of weather. *Collection of messages for national anthropology.* Krakow. Vol. VI. Pp. 145–251 [in Polish].
- Arkushin, G. (2015). “All the world has enough ...” (*Folklore, customs and rituals of Western Polesie in dialectical records*). Lutsk: Tower – Print [in Ukrainian].
- Strzetelska-Grynbergowa, Z. (1899). *Staromiejskie. Land and population.* Lviv [in Polish].
- Bilyj, V. (1926). To the custom of throwing branches at the graves of “mortgage” dead. *Ethnographic Bulletin.* Kyiv. Book. 3. Pp. 82–94 [in Ukrainian].
- Hnatyuk, V. (1904). Knowledge of Galician-Russian demonology. *EU.* Lviv, Vol. XV [in Ukrainian].
- Nagornyuk, O. (2015). The tract of the Elder near the village. Luko as an example of the transformation of ideas related to the death of a sudden death. *Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study in 5 vols.* Kyiv: Duliby, Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead.* Pp. 323–332 [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2010). From the spiritual culture of Bohorodchany region: customs, beliefs and beliefs associated with ideological perceptions of death and deceased. *Mythology and folklore*, № 3–4, pp. 27–49 [in Ukrainian].
- Halaichuk, V. (2019) Demonology of Berezne district. *The Ethnology Notebooks.* Lviv, № 2 (146). P. 437–471 [in Ukrainian].
- [Moshkov, V. A., Feldman, L. M.] (2012). The village of Chakva, Lutsk district. Ethnographic materials. *Western Polesie: History and Culture.* Rivne. Iss. IV. *Vladimir district of Rivne region.* Pp. 182–188 [in Ukrainian].

- Vinogradova, L. N. & Levkieskaya, E. E. (Eds.) (2012). *Folk demonology of Polesie: publication of texts in the records of the 80 – 90-ies XX century* (Vol. 3). Moscow: Languages of Slavic cultures [in Russian].
- Galaychuk, V. (2008). Demonological beliefs about mermaids in the Middle Polissia. *Visnyk of the Lviv University of Lviv*. Lviv. Issue 43. Edited by M. Hlushko. Pp. 320–381 [in Ukrainian].
- Sedakova, O. A. (2004). *Poetics of the rite. Funeral rites of the eastern and southern Slavs*. Moscow: Indrik. (Traditional spiritual culture of the Slavs. Modern research) [in Russian].
- Galkovsky, N. M. (2000). *The Struggle of Christianity with the Remains of Paganism in Ancient Russia. Volumes One and Two*. Reprint ed. Moscow, Vol. I [in Russian].
- Kotlyarevsky, A. (1868). *On the funeral customs of the Slavs*. Moscow [in Russian].
- Borisenko, V. (2015). Transformation of the cult of ancestors in Ukrainians in the 19th–21st centuries. *Folk Culture of Ukrainians: Human Life Cycle: A Historical and Ethnological Study in 5 vols*. Kyiv: Duliby. Vol. 5: *Old age. Death. A culture of honoring the dead*. Pp. 333–349 [in Ukrainian].
- Konopka, V. (2019). From the folk spiritual culture of the Ukrainians of the Transcarpathian Boykivschyna (according to expedition materials from the village of Latirka, Volovets district). *Collection of Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life*. Uzhgorod: Oleksandra Garkushi Publishing House. Vol. 6. Pp. 337–352 [in Ukrainian].
- Archive of LNU them. I. Franko, f. R-119, op. 17, cf. 596-E, p.41.
- Halaichuk, V. (2016). *Ukrainian mythology*. Kharkiv: Klub Simeynoho Dozvilla [in Ukrainian].
- Dyakiv, V. (2019). *Folk religious movement in the Ukrainian ethnic culture (1920–1930s)*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (2001). Beliefs about the soul and the afterlife in the Ukrainian funeral and commemoration ceremony. *Notes of the Shevchenko Scientific Society*. Lviv. T. CCXLII: *Proceedings of the Ethnography and Folklore Research Section*. Pp. 7–86 [in Ukrainian].
- Levkieskaya, E. E. (1999.). Demonology of the people. *Slavic antiquities: ethnolinguistic dictionary in 5 volumes*. Under the total. ed. N. I. Tolstoy. Moscow: International Relations, Vol. 2: *D–K (Crumbs)*. Pp. 51–56 [in Russian].

УДК [94:39:911.374.2](477.83-22-17)-047.86“195” DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3646>
ORCID ID: 0000-0003-3116-6268

ЛІКВІДАЦІЯ ХУТОРІВ У ПІВНІЧНИХ РАЙОНАХ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ ст.

Григорій РАЧКОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра етнології
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: hryhorij.ra@gmail.com

Розглянуто процес ліквідації хуторів у другій половині ХХ ст. Аналіз архівних матеріалів джерел та нормативних документів свідчить, що з курсом на суцільну колективізацію західних областей УРСР хутори вважалися осередками підтримки підпільного руху та головною перешкодою для утворення колгоспів. На прикладі північних районів Львівської області висвітлено зміни у поселенській структурі, що стали результатом державної політики УРСР спрямованої на знищення дисперсних форм сільських поселень. Зроблено спробу з'ясувати мотиви, механізм реалізації, а також основні наслідки партійно-державної політики стосовно сільських поселень.

Ключові слова: структура поселень, хутір, одноосібне господарство, Львівська область.

Здійснивши у другій половині ХХ ст. в західних областях УРСР масову колективізацію сільського господарства, радянський режим шляхом примусу зупинив трансформацію селянства у фермерський прошарок. Розвиток господарства саме фермерського типу спонукав поширенню дисперсних форм сільського розселення. Ліквідація хуторів істотно вплинула на сільське розселення на теренах, де поряд з селами існувала значна кількість присілків та хуторів. Розглядаючи перебіг ліквідації невеликих сільських поселень у середині ХХ ст. варто відзначити, що саме її реалізація мала визначальний вплив на формування сучасної поселенської структури. Саме в цей час у мережі сільських поселень відбулися кардинальні зміни, які визначили теперішню мережу сільських поселень.

Упродовж другої половини 1940–1960-х рр. районна ланка адміністративного устрою Львівської області зазнавала постійних змін: укрупнення, розукрупнення, утворення нових районів, перенесення районних центрів, перейменування, вилучення населених пунктів зі складу одного району і перепідпорядкування до іншого тощо¹. Тому, за основу візьмемо адміністративно-територіальний поділ Львівської області станом на 1946 р., що дозволить виразніше охарактеризувати зміни в сільській поселенській структурі. У цей час до складу Львівської області

¹ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. ХХ ст.),” *Український Історичний Збірник*, No. 6, (2004): 274.

входив 31 район². Говорячи про північні адміністративно-територіальні одиниці області маємо на увазі Бродівський, Великомоствський, Лопатинський, Заболотцівський (до 1 листопада 1946 р. – Пониковецький), Радехівський та Сокальський райони, територія яких за етнографічним районуванням належить до південно-західної Волині³.

Найбільшого впливу адміністративно-територіальних реформ радянського періоду зазнала саме поселенська структура сільської місцевості. Підставою для початку процесу ліквідації хуторів стала постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання” від 27 травня 1939 р., проєкт якої був затверджений на травневому пленумі ЦК ВКП(б). З усіх прийнятих на пленумі директив вищого партійного керівництва СРСР це був єдиний оприлюднений документ. Правовий акт передовсім був спрямований на прогидію повернути “громадські землі колгоспів” колишнім їхнім власникам – селянським господарствам. Саме з цією ж метою документ зобов’язував органи місцевої влади ліквідувати хутірські присадибні ділянки колгоспників і зселити їхні садиби до центральних осередків колгоспів⁴. Таку ухвалу деталізовано в Додатку до Протоколу рішень політбюро ЦК ВКП(б) і оформлене тією ж датою як спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про зселення дворів колгоспників, що живуть на колишніх ділянках хутірського землекористування, в колгоспні поселення”⁵. За вимогами цієї директиви уряду УРСР “дозволялося в обов’язковому порядку” зселити індивідуальні госпо-

² Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року. Відп. ред. М. Ф. Попівський. (Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1947), 1064.

³ Михайло Глушко, “Етнографічне районування України: стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ століття),” *Вісник Львівського університету. Серія історична*, No. 44, (2009): 211; Михайло Глушко, “Історико-етнографічне районування України: сучасний стан та перспективи,” *Народна творчість та етнологія*, No. 3, (2018): 17; Михайло Глушко, “Історико-етнографічна Волинь: локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини ХХ – початку ХХІ ст.),” в *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р. (Луцьк: РВВ “Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007), т. 1, 115–116.

⁴ Постановление ЦК ВКП (б) и Совнаркома СССР 27 мая 1939 г. “О мерах охраны общественных земель колхозов от разбазаривания,” в *Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам 1917–1957 годы: Сборник документов*, сост. В. Малин и А. Коробов. (Москва: Госполитиздат, 1957), т. 2: 1929–1945 годы, 589–594.

⁵ Постановление ЦК ВКП (б) и СНК СССР “О сселении дворов колхозников, проживающих на бывших участках хуторского землепользования, в колхозные селения,” в *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы*, под ред. В. Данилова. (Москва: РОССПЭН, 2006), т. 5. 1937–1939. кн. 2. 1938–1939, 426–427; Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У №1307-87 от 20 июня 1947 года “Об улушении политической и хозяйственной работы во Львовской, Тернопольской, Станиславской, Ровенской, Волинской и других западных областях”, Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р-1833, оп. 5, спр. 59, арк. 49.

дарства з хуторів. Після приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР цей акт став підставою для початку реалізації заходів з ліквідації хуторів на території новоутворених західних областей УРСР⁶.

Дисперсна форма розселення суперечила принципам організації роботи колгоспів, головним з яких був загальний контроль за трудовою діяльністю людності. Навіть після суцільної колективізації наявність невеликих населених місць істотно ускладнювала контроль над селянами. Живучи на відчепі, мешканці хуторів не перебували під повсякденним контролем як інші колгоспники. Це послужило чи не головною причиною партійної ухвали ліквідувати хутори як окремі поселення.

Партійні пропагандисти цю акцію подавали як прояв турботи про місцеве населення, мотивуючи тим, що переселившись до сіл, колишні мешканці хуторів відразу ж прилучаться до гараздів радянської цивілізації⁷. Ідеологічним обґрунтуванням примусової ліквідації хуторів стало агітаційно-пропагандистське твердження, що наявність невеликих поселень і хуторів зберігає невластиву радянським громадянам одноосібницьку, приватновласницьку психологію, перешкоджає залучати мешканців хуторів формувати нові відносини та гальмує соціалістичну перебудову на селі. Хутори, які стали взірцем втілення індивідуальної господарки і підприємницької ініціативи у сільській місцевості оголошувалися головною перешкодою для колективізації.

На території УРСР із облікованих 195,4 тис хуторських дворів до кінця 1939 р. зселено 105 тис одиниць⁸. Проте повністю виконати завдання з розселення хуторів, яке планувалося завершити до вересня 1940 р. так і не вдалося. Реакцією на невиконання цих планів була чергова постанова ЦК КП(б)У від 6 червня 1941 р. “Про план зселення хуторських дворів і дрібних населених пунктів в колгоспні села по Житомирській, Сумській, Харківській і Чернігівській областях УРСР”.

Приєднані до УРСР у 1939 р. західноукраїнські землі були інтегровані в радянську політичну систему. На території новостворених західних областей України об’єктом реалізації постанови від 27 травня 1939 р. були, насамперед, ті населені місця, де були зорганізовані колгоспи. Для селянських господарств західних областей УРСР, що не входили до колгоспів, постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 березня 1941 р. були встановлені граничні норми ділянок землі, які могли бути у користуванні одного селянського двору. Зокрема, для Львівської, Дрогобицької та Станіславської областей їх площа складала 7 га, у

⁶ Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У № 1307-87 от 20 июня 1947 года “Об улучшении политической и хозяйственной работы во Львовской, Тернопольской, Станиславской, Ровенской, Волынской и других западных областях”, арк. 49.

⁷ Там само, арк. 42, 46.

⁸ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український історичний збірник*. No. 6, (2004): 289.

Волинській та Рівненській – 10 га, як виняток для окремих районів – від 10 до 15 га⁹.

Починаючи від 1944 р., у ході повторної радянзації разом із соціально-економічними, політичними та адміністративно-територіальними перетвореннями відбувалася і уніфікація типології поселень. У міжвоєнний період для позначення різних типів поселень у тогочасних довідниках і матеріалах переписів використовували такі терміни: “село”, “присілок”, “колонія”, “фільварок”, “осада”, “передмістя”¹⁰. Дуже довільним було зарахування малодвірних поселень до того чи іншого типу. Основним типом малодвірного поселення, що належало до однієї сільської громади, був присілок. Присілками вважали ті поселення, що виділились із села, але розташовувались у межах його земельного масиву¹¹. Термін “хутір” для визначення малодвірних поселень на вказаній території побутовав нечасто. Усталена традиція зараховувати до присілоків поселення, підпорядковані одній сільській управі, проявлялася і в офіційних документах середини 1940-х рр.¹² Наприклад, довідки з переліком поселень Великомоствівського району подані під назвами “Список присілоків сільських рад” та “Про перейменування присілоків деяких сільських рад району”¹³.

Правовий статус сільських населених пунктів у радянський період був невизначений. Спроби уніфікувати типи поселень зроблені в ході підготовки до видання довідника адміністративно-територіального поділу УРСР. Президія Верховної Ради УРСР у травні 1944 р. зобов’язала місцеві органи влади укласти список сільських, селищних і міських рад разом з переліком усіх населених пунктів, що входили до їхнього складу¹⁴. Окремим пунктом зазначалося, що разом з укладенням реєстру населених пунктів також потрібно було надати

⁹ Постановление Совета Министров УССР и ЦК КП(б)У №1307-87 от 20 июня 1947 года “Об улучшении политической и хозяйственной работы во Львовской, Тернопольской, Станиславской, Ровенской, Волынской и других западных областях”, арк. 17.

¹⁰ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. Т. 13, “Województwo Lwowskie” (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1924), VI; *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*. Т. 15, “Województwo Tarnopolskie” (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1923), VI.

¹¹ Роман Сілецький, *Сільське поселення та садиба в українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст.* (Київ: Наукова думка, 1994), 34.

¹² Список сільрад та населених пунктів, Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-221, оп. 2, спр. 1832, арк. 39, 59, 60 зв, 71, 142; Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1767, арк. 83, 86, 166; Список адміністративно-територіального поділу Львівської області і штатні розписи райвиконкомів та їх відділів, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1769, арк. 32.

¹³ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 103, 105, 109.

¹⁴ Список сільрад та населених пунктів, арк. 147.

пропозиції щодо перейменування поселень¹⁵. Це стало початком наймасштабнішої кампанії перейменування місцевих топонімів, яка тривала впродовж 1944–1945 рр. і завершилася виданням указу Президії Верховної Ради УРСР “Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільських рад і населених пунктів Львівської області” від 18 липня 1946 р.¹⁶ Як додаток долучалася таблиця із зразками її заповнення – так звана “Форма № 2”, у якій зазначалися такі типи поселень як село, хутір, селище радгоспу та заводу, виселок, дача¹⁷.

У листі від 2 листопада 1945 р. Президія Верховної Ради УРСР місцевим органам влади поставила завдання виготовити карти районів у масштабі 1:50 000 із зазначенням найменування населених пунктів та обов’язковим позначенням їхнього типу (в оригіналі – *категорії*). Для зразка вказувалася узагальнена номенклатура поселень: місто, селище міського типу, селище, село, хутір, залізнична станція¹⁸.

У січні 1946 р. райони Львівської області отримали типовий бланк “Відомості про наявність дворів на хуторах і в населених пунктах”, який мали заповнити на місцях. За цим документом поселення у сільській місцевості поділялися на дві категорії – поселення хутірського типу, тобто ті у яких нараховувалося до 20 обійсть, і поселення сільського типу, у яких було більше 20 садиб¹⁹. Дані про поселення, розміщені у прикордонній смугі, повідомлялися окремим списком і до загальної статистики не вносились.

Відсутність чітких критеріїв стосовно типології поселень стало причиною неоднорідності укладених списків. У перелік поселень окремих районів були записані лише більші населені пункти, тоді як в списках інших районів були внесені і окремі забудови без власної назви, і частини поселень – передмістя, кути, сторони або вулиці²⁰. Наприклад, у вже згаданих відомостях про населені пункти Великомоствіського району зазначено такі типи поселень як “село” (24 одиниці), “хутір” (79 одиниць) та 7 одиниць “малих населених пунктів” (в оригіналі – *мелкий населенный пункт*)²¹.

¹⁵ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 31, 32, 35, 41, 70, 55, 59, 91, 102, 103, 105, 108, 144, 151.

¹⁶ Указ Президії Верховної Ради УРСР “Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв сільських рад і населених пунктів Львівської області,” *Вісник Верховної Ради УРСР*. No. 9–10, (1947): 8–21.

¹⁷ Список сільрад та населених пунктів, арк. 149.

¹⁸ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 30.

¹⁹ Документи про переселення (відомості, довідка про кількість хуторів і сіл та кількість дворів, про влаштування переселенців з Польщі), ДАЛЮ, ф. Р-221, оп. 2, спр. 26, арк. 1, 2.

²⁰ Списки міських, селищних і сільських Рад та населених пунктів області в розрізі районів з додатком пояснюючої записки. Том 1, ДАЛЮ, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1771, арк. 70 зв, 73; Матеріали райрад про кількість населених пунктів 1949 р., ДАЛЮ, ф. Р-221, оп. 2, спр. 409, арк. 121.

²¹ Матеріали про найменування населених пунктів районів Львівської області, арк. 109–111.

Саме тоді постало питання визначити статус сільських поселень та їх уніфікувати. Завідувач львівського відділу Інституту економіки АН УРСР Володимир Огоновський, що опрацьовував зведені списки поселень, на ім'я секретаря виконавчого комітету Львівської обласної ради М. Томенка надіслав документ під назвою “Записка до роботи по складанню списків населених пунктів Львівської області”. У ній вказувалося, що населеним пунктом слід вважати лише групу забудовань і запропоновано таку типологію: поселення, що є центром сільської, селищної чи міської ради, підпорядковані цьому адміністративному центру “дочерні оселі” (очевидно мали на увазі присілки – *Г. Р.*), а також хутір, осада та група забудовань²². Проте в довіднику “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 вересня 1946”, застосовувалася уніфікована номенклатура для позначення типів поселень: “місто”, “селище міського типу” (сmt), “селище”, “село”, “хутір”²³.

Відомості про кількість населених місць у 1945 р. у різних джерелах дещо відрізнялися. За інформацією поіменних списків поселень вказаних районів станом на січень 1945 р. при незмінній кількості сіл фігурувало 310 хуторів, тоді як вже в червні цього ж року подавалися дані про 359 поселень цього типу²⁴.

На початку 1946 р. облвиконкоми західних областей УРСР отримали завдання подати відомості про “стан хутірської системи”, що передбачало уточнити дані про загальну кількість малодвірних поселень, число господарств у них та земельну площу в користуванні. За донесенням облвиконкому, станом на 20 січня 1946 р. у Львівській області нараховувалося 1659 поселень хутірського типу. Серед них поодинокі садиби складали 588 одиниць, населених місць в яких нараховувалося від 2 до 10 дворів – 718 одиниць, від 10 до 20 обійсть – 353 одиниці²⁵. У вказаних районах області налічувалося 390 хуторів. Зокрема, у Бродівському районі було 75 поселень цього типу, у Великомоствіському – 159, у Лопатинському – 38, у Пониковецькому – 44, у Радехівському – 65 та 9 хуторів у Сокальському районі²⁶. У довіднику адміністративно-територіального устрою 1946 р. в шести вказаних районах обліковано 336 хуторів. Так, у Бродівському районі нараховувалося 54 хутори, у Великомоствіському – 92, у

²² Списки міських, селищних і сільських Рад та населених пунктів області в розрізі районів з додатком пояснюючої записки. Том 1, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1771, арк. 71, 74.

²³ *Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року*. Відп. ред. М. Ф. Попівський. (Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1947), С. 3, 4.

²⁴ Підраховано за: Список адміністративно-територіального поділу Львівської області і штатні розписи райвиконкомів та їх відділів, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1769, арк. 28–34, 41–44, 86–88; Списки міських, селищних і сільських Рад та населених пунктів області в розрізі районів з додатком пояснюючої записки. Том 3, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 1773, арк. 39–39 зв, 41–42, 54–54 зв, 66–66 зв, 68–70 зв.

²⁵ Документи про переселення (відомості, довідка про кількість хуторів і сіл та кількість дворів, про влаштування переселенців з Польщі), арк. 3, 8, 10.

²⁶ Там само, арк. 9, 11.

Лопатинському – 39, у Заболотцівському – 68, Радехівському – 62 та 21 хутір у Сокальському районі²⁷.

У процесі організації суцільної ліквідації хутірських поселень стали очевидними численні неточності та друкарські помилки довідника “Адміністративно-територіальний устрій Української РСР на 1 вересня 1946 р.” як щодо назв поселень, так і стосовно їхньої чисельності. Саме зі з’ясування дійсної кількості невеликих поселень розпочалася підготовка до масової ліквідації хуторів. Львівський облвиконком листом від 24 березня 1949 р. та повторною директивою від 7 березня 1950 р. зобов’язав районні органи влади надати уточнені дані про кожне поселення із зазначенням кількості дворів, чисельності населення, наявності колгоспів та об’єктів інфраструктури. За результатами звірки виявилось, що 44 хутори в зазначених районах не були внесені до адміністративно-територіального обліку, натомість 18 поселень записані помилково. Зокрема, у Бродівському районі не вказаний хутір Липки, натомість частини села Дітківці – Заболото та Підліс – помилково зараховані як окремі поселення. У Велико-мостівському районі не потрапили до списків 9 хуторів; у Лопатинському – хутір Мендиківка, тоді як поселення Липки було знищено ще в ході воєнних дій у 1944 р., а хутір Ниви у 1946 р. увійшов до складу районного центру; у Заболотцівському районі необлікованими виявились 11 хуторів; у Радехівському – 13 населених пунктів, а помилково записаними виявились 10 хуторів; у Сокальському 9 хуторів не увійшли до списків населених пунктів, натомість чотири із внесених мали бути вилучені як такі, що знищені в 1944 р. Із врахуванням уточнень кількість хуторів у шести зазначених районах мала б становити 361 одиницю, проте у поіменних списках обліковано лише 357 хуторів. Розбіжності у даних, що стосувалися кількості та типів поселень у зведених таблицях та поіменних списках адміністративних районів, продовжувала зберігатися і в наступні роки. Наприклад, у документі із грифом “таємно” під назвою “Відомість про кількість хуторів і сіл, дворів і населення по Львівській області” містилися підсумовані дані станом на вересень 1950 р., за якими в шести вказаних районах налічувалося 463 сільських поселень в тому числі 323 хутори²⁸. Натомість, відповідно до списків населених пунктів, які подали районні виконавчі органи влади, загальна кількість поселень складала 529 одиниць, серед яких налічувалося 389 хуторів²⁹.

²⁷ Підраховано за: *Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року*. Відп. ред. М. Ф. Попівський. (Київ: Українське вид-во політичної літератури, 1947), 324–327, 335–336, 344–345, 346–348.

²⁸ Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 519, арк. 14.

²⁹ Підраховано за: Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, арк. 115–117, 156–159, 173–174, 183–186, 210–214, 238–240, 286–287.

До 1950 р. в шести районах Львівської області 66 хуторів вилучені з обліку як окремі поселення. Зокрема у Бродівському районі перестали існувати 7 хуторів; у Великомоствіському – 27 населених місць; у Лопатинському районі – два хутори; у Заболотцівському районі – чотири хутори (Бабутиха, Гаї Дуб'євські, Дубина, Заставки); у Радехівському – 22 поселення; у Сокальському районі – чотири хутори (Колонія Боб'ятин, Михайлівка, Рожанка, Нові Скоморохи (Колонія Скоморохи)).

Тотальну ліквідацію хуторів у західних областях України започаткував проєкт постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У “Про заходи щодо виселення в колгоспні села дворів колгоспників, одноосібних селян і інших не членів колгоспів, які живуть на колишніх ділянках хутірського землекористування”, де для кожної області встановлювався план зселення господарств з хуторів на 1950 р.³⁰ Документ був затверджений 12 серпня 1950 р. і в остаточному варіанті став відомий як постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 2467 “Про зселення в колгоспи і села дворів колгоспників, а також дворів одноосібних селян і інших не членів колгоспів, розташованих на громадських землях колгоспів у Волинській, Львівській, Дрогобицькій, Ровенській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій і Ізмаїльській областях УРСР”³¹. Цією директивною хутірські господарства в західних областях УРСР були визнані головною перешкодою, щоб проводити суцільну колективізацію в 1950–1952 рр., тому примусова ліквідація хуторів вважалася першочерговим завданням для партійних та виконавчих органів³². Невеликі поселення радянська влада розглядала як осередки підтримки націоналістичного підпілля. Це стало ще однією причиною знищувати хутори. У документах того часу вказувалося, що визначальним мотивом для зселення хуторів в одне велике і компактне поселення було прагнення ліквідувати хутори як “розсадник бандитизму”³³.

Якщо на території більшості областей УРСР на початку 1950-х років заходи по зселенню стосувалися лише населених пунктів, які мали менше 10 дворів, то в західних областях ліквідувати мали населені місця, які налічували від 2 до 25 садиб³⁴. Проте визначених критеріїв при ліквідації хуторів не завжди

³⁰ Справка о мероприятиях по сселению хуторских хозяйств по Тернопольской области за 1950 г., ДАТО, ф. Р-1833, оп. 4, спр. 160, арк. 1.

³¹ Звіти, відомості про зселення в колгоспні села дворів колгоспників, одноосібних господарств розташованих на громадських землях колгоспів області, виконання плану сільського і колгоспного будівництва, ДАЛО, ф. Р-2022, оп.1, спр. 800, арк. 188.

³² Андрій Жив'юк, “Суцільна колективізація і зселення хуторів як інструмент примусової радянізації західних областей УРСР,” в *Реабілітовані історією. Рівненська область*, упор. Андрій Жив'юк та ін. (Рівне: ПП ДМ, 2014), кн. 4, 13–14; Андрій Жив'юк, “Куркулі” та “індуси” проти колгоспів: звернення суцільної колективізації на Рівненщині,” *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, No. 26, (2015): 235.

³³ Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, арк. 228.

³⁴ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український*

дотримувалися. Наприклад, у Бродівському районі акція виселення не торкнулася хутора Мідне, який у 1949 р. налічував 21 господарство, тоді як до найближчих сіл приєднали хутори Мочули та Соколівку, що мали у своєму складі відповідно 26 та 68 обійсть. Такий вибірковий підхід у зселенні спостерігався і в інших західних областях³⁵.

Проте 5 березня 1955 р. прийнято постанову Ради Міністрів УРСР № 260, за якою вже й у західних областях примусовому переселенню підлягали одиночні двори та невеликі поселення, де налічувалося до 10 господарств³⁶. Одним з критеріїв зарахувати те чи інше населене місце до поселення хутірського типу була також і відстань до найближчого адміністративного осередку. Наприклад, зселення могли уникнути хутори, розташовані на відстані 250–300 м, а в окремих випадках і 0,5 км від села³⁷. Представники органів влади виказували сподівання, що такі проміжки будуть забудовані садибами селян з віддалених хуторів.

Головним показником ефективності виконання урядових приписів, що стосувалися ліквідації хуторів, була не кількість поселень, а число переселених обійсть. Кількість господарств, яку потрібно переселити з хуторів, зазначалася у планах для кожної області. Зокрема, у Львівській області в 1950–1952 рр. було заплановано виселити з хуторів 14191 господарство³⁸. За орієнтовними планами на 1950 р. у вказаних районах планували припинити існування 240 хуторів із 389 чинних поселень цього типу, що становило 61,7%. Наприклад, у Бродівському районі мали намір зселити 47 хуторів із 63 облікованих, у Великомоствіському – 43 з 95 наявних, у Лопатинському – 15 із 40 зафіксованих поселень, у Заболотцівському – 56 із 81, у Радехівському – 54 із 71 та у Сокальському районі – 25 із 39 облікованих хуторів.

Загалом на жовтень 1950 р. по всіх західних областях з хуторів виселено 12714 господарств селян, що складало 40,5% від річного плану³⁹. Щоб з'ясувати реальний стан зселення, Рада Міністрів УРСР 6 вересня 1951 р. видала спеціальну

Історичний Збірник. No. 6, (2004): 289; Іван Романюк, “Дискримінаційна політика держави стосовно малих сільських поселень в Україні в 50-ті – на початку 60-х рр. XX ст.,” *Український селянин: збірник наукових праць*. No. 6, (2002): 92; Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 103, 104, 106.

³⁵ *Реабілітовані історією. Рівненська область*, упор. Андрій Жив'юк та ін. (Рівне: ПП ДМ, 2014), кн.4, 42.

³⁶ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 3136, арк. 148.

³⁷ Відомості облвиконкому та райвиконкомів про кількість сіл, хуторів, дворів і населення в розрізі сільрад, районів і по області, арк. 229.

³⁸ Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 106.

³⁹ Вікторія Лисак, “Зміни сільської поселенської структури в повсякденному житті українських селян у 1950–1960 роки,” *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*, No. 18, (2009): 85.

вказівку, за якою облвиконкоми західних областей мали уточнити кількість зселених господарств упродовж 1950–1951 рр. За звітами облвиконкому до кінця літа 1951 р. у Львівській області зселили 4314 дворів та ще 10102 господарства залишалося в складі малодвірних поселень. Разом із цим районні виконавчі комітети подавали пропозиції про недоцільність зселювати 853 господарства, пояснюючи це незначною віддаллю від найближчого села⁴⁰.

Політика знищення хуторів як форми розселення для радянського керівництва набула стратегічного значення, тому всі наступні ухвали тільки посилювали процес ліквідації невеликих поселень. Новий етап кампанії ліквідації почався 4 липня 1952 р., коли з'явилася чергова постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР “Про виселення господарств з хуторів у західних, Ізмаїльській, Чернівецькій і Закарпатській областях УРСР”, яка зобов'язувала обкоми та облвиконкоми цих областей до 1 жовтня 1952 р. виселити з хуторів 51350 обійсть⁴¹. У Львівській області впродовж 1952 р. було заплановано переселити у села 6853 дворів, у тому числі 1154 господарств з території досліджуваних районів⁴².

Проте ефективність виконання цієї програми була далекою від намічених наслідків. Плани зселення у зазначених областях, встановлені на 1950–1952 рр. виконані на 66%, а в 1953 р. – лише на 42,5%⁴³. У серпні 1953 р. заступник голови виконкому Львівської обласної ради Павло Найдьонов повідомляв заступника голови Ради Міністрів УРСР Никифора Кальченка, що при річному плані 1700 господарств до кінця липня 1953 р. зселили всього 28,9% (497 господарств)⁴⁴. З них в межах області переселили 327 господарств, а ще 164 двори – в інші області України.

Про незадовільний стан справ в цій сфері може свідчити вже сам факт ухвали Радою Міністрів УРСР спеціальної постанови № 125 від 28 січня 1954 р. “Про заходи по зселенню господарств з хуторів у Волинській, Ровенській, Дрогобицькій, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській,

⁴⁰ Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 103, 106.

⁴¹ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український Історичний Збірник*. No. 6, (2004): 289; Михайло Сеньків, “Форми і методи відчуження селянства від власності у західному регіоні України (друга половина 40-х–початок 50-х рр. XX ст.),” *Дрогобицький Краєзнавчий Збірник*, No. 7, (2003): 470.

⁴² Листування з Радою Міністрів СРСР і УРСР і центральними установами з питань радянського, соціалістичного, господарського і культурного розвитку, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 657, арк. 103.

⁴³ Олександр Андрощук, “Реорганізації сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х–60-і рр. XX ст.),” *Український Історичний Збірник*. No. 6, (2004): 290.

⁴⁴ Листування з Радою Міністрів УРСР, Президією Верховної Ради, Держпланом, ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2742, арк. 197.

Львівській та Ізмаїльській областях”. У документі організація роботи по зселенню з хуторів оцінювалась вкрай незадовільною і визначався план на 1954 р. уже вкотре зселити з хуторів у Львівській області 1700 господарств⁴⁵. Урядова директива була продубльована рішенням облвиконкому № 215 від 19 лютого 1954 р. “Про заходи по зселенню господарств з хуторів області” з визначенням плану зселення хуторів для кожного району⁴⁶. До кінця квітня 1954 р. у Львівській області у села переселили 111 господарств⁴⁷.

Ситуація з невиконанням планів переселення повторилася, що зумовило ухвалою Радою Міністрів УРСР постанови № 260 від 5 березня 1955 р. зселити у колгоспні села господарства, розташовані хуторами на землях колгоспів. На початок 1955 р. в західних областях УРСР нараховували понад 80 тис господарств у поселеннях, що об’єднували у своїх межах до 10 дворів⁴⁸. У цей час Львівському облвиконкому доручили якнайшвидше закінчити зселення одиничних господарств та дрібних населених пунктів у колгоспні села. Вже 19 березня 1955 р. затверджено річний план і щомісячні завдання по районах⁴⁹. Проте, за інформацією Львівського облвиконкому до кінця червня 1955 р. в області виселили з хуторів лише 105 господарств⁵⁰.

Незважаючи на всі зусилля досягти суцільного виселення не вдавалося і окремі хутори продовжували існувати. Тому владні органи опановували інші способи ліквідувати господарства, що існували за межами сіл. Зусилля були спрямовані аби створити такі умови, щоб ініціатива переселення виходила від самих мешканців хуторів. Наприклад, відповідно до постанови № 290 Ради Міністрів УРСР від 27 березня 1957 р. по хуторах, що підлягали зселенню, заборонено будівництво нових житлових та господарських споруд, а 20 червня 1959 р. ухвалено постанову № 936 “Про заходи боротьби із самовільною забудовою в сільській місцевості”⁵¹.

У наступні роки ліквідація хуторів набула інших форм, зокрема у вигляді політики поділу сільських поселень на перспективні і неперспективні. Її засади

⁴⁵ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2954, арк. 160; Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2952, арк. 256, 257.

⁴⁶ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2952, арк. 256, 257, 258.

⁴⁷ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 2954, арк. 160.

⁴⁸ Вікторія Лисак, “Зміни сільської поселенської структури в повсякденному житті українських селян у 1950–1960 роки,” *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*, No. 18, (2009): 85.

⁴⁹ Листування з Президією Верховної Ради УРСР, Радами Міністрів СРСР і УРСР, Держпланом і міністерствами УРСР та ін., ДАЛО, ф. Р-221, оп. 2, спр. 3136, арк. 148.

⁵⁰ Там само. Арк. 150.

⁵¹ Віктор Котигоренко та ін., *Галичина в етнополітичному вимірі*, ред. колегія: Олег Рафальський та ін. (Київ: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2017), 117.

викладені в затвердженому Президією Верховної Ради УРСР “Положенні про порядок віднесення населених пунктів до категорії міст, селищ міського типу і робітничих селищ Української РСР” від 30 грудня 1956 р. Згідно з цим документом визначено два типи сільських поселень: села та селища. Остаточо ж хутори були позбавлені права на існування 28 червня 1965 р., коли Президія Верховної Ради УРСР своїм Указом затвердила “Положення про порядок перетворення, обліку, найменування та реєстрації населених пунктів, а також розв’язання деяких інших адміністративно-територіяльних питань в Українській РСР”. У додатку до указу зазначалося, що “невеликі поселення [...] та одиночні двори не становлять окремих поселень і рахуються за тими населеними пунктами, з якими вони зв’язані в господарському, адміністративному або територіальному відношенні”⁵². Документ став підставою змінити критерії обліку населених пунктів з “населеного місця” на “поселення”, тому хутори вже юридично позбувалися будь-якого поселенського статусу⁵³. Втративши поселенську суб’єктність, хутори були долучені до складу більших населених пунктів і на топографічних картах позначалися як частина цих поселень із запозиченим топонімом. Проте не було рідкісним явищем і фактичне руйнування хуторів вже під час кампанії ліквідації неперспективних сіл.

Поодинокі хутірські господарства, які в адміністративно належали до села, але розташовувалися на значній віддалі від сільських адміністративних центрів, вже самим своїм існуванням дратували представників вищої влади як згадка про невиконання “рішень партії та уряду”. Про побутування таких поселенських утворень у кінці 1960-х рр. представники керівних органів влади іноді дізнавалися випадково під час інспекційних поїздок по областях. Зі свого боку обласна влада намагалася запобігти таким рецидивам, зобов’язуючи районні виконкоми переселити до сіл лише ті господарства, які було видно з автошляхів, що єднали між собою столицю та обласні центри, а також сполучалися з магістралями сусідніх країн⁵⁴.

Підсумовуючи, варто зауважити, що нині термін “хутір”, яким позначали населене місце в якому мешкали одна або декілька сімей, вилучене з обліку; вживаючи його, мають на увазі відокремлене від села поселенське утворення, що не має статусу населеного пункту. Аналіз низки архівних документів свідчить, що найбільша кількість хуторів на вказаній території була зафіксована в 1950 р. Дотепер на цій території перестали існувати 319 хуторів із 389 зареєстрованих у

⁵² Укази Президії Верховної Ради УРСР, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 16, спр. 1542, арк. 144.

⁵³ Анатолій Доценко, “Сільське розселення в Київському регіоні та проблеми його розвитку,” *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*, No. 7, (2017): 43, 44.

⁵⁴ Інформація райисполкомов о количестве хуторских хозяйств, размещенных около автодорог и сроках их отселения, Державний архів Волинської області, ф. Р-677, оп. 7, спр. 815, арк. 1, 2.

1950 р. Зокрема ліквідовано 61 хутір у колишньому Бродівському районі, 76 хуторів Великомоствівського району, 25 із 40 облікованих у Лопатинському, 57 з 81 у Заболотцівському, 65 із 71 у Радехівському та 35 з 39 хуторів у Сокальському районах.

Абсолютна більшість хуторів була повністю ліквідована, а інші зняли зі статистичного обліку та приєднали до сіл. Частина колишніх хуторів продовжувала існувати як поселенське утворення, яке вже адміністративно належало до найближчого села у вигляді вулиці чи частини населеного пункту. На території північних районів Львівської області вже у статусі села продовжують існувати 76 колишніх хуторів, хоча 9 з них у 1950 р. планували остаточно ліквідувати. До таких належать сучасні села Кути (поблизу Радехова та Станіславчика), Горбалі, Малі Переліски, Мідне, Видра, Тріщуки, Теребежі та Мамчурі.

Радянський режим проводив цілеспрямовану політику на знищення хуторів як явища. Цей напрямок діяльності держави базувався не на раціональних економічних розрахунках, а на комуністичній ідеології, оскільки індивідуальні селянські господарства у вигляді дисперсних поселень вважалися осередками підтримки українського національно-визвольного руху в 1940–1950-х рр. та визнавалися за серйозну перепону, щоб провадити колективізацію в західних областях УРСР. Розвиток мережі сільського дисперсного розселення був загальмований насильницьким встановленням колгоспно-радгоспної системи, що законсервувало існування багатолюдних сіл та призвело до кризових явищ.

THE LIQUIDATION OF SMALL SETTLEMENTS OF THE NORTHERN DISTRICTS OF LVIV REGION IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Hryhorij RACHKOVSKIY

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ethnology
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: hryhorij.ra@gmail.com

The settlement structure of the countryside was the most affected by administrative and territorial reforms during the Soviet period. Radical changes took place in rural settlements in late 1940s and early 1950s. Earlier Soviet regime stopped the transformation of the peasantry into a farming stratum by force. The growth of the farm type motivated the spread of dispersed forms of rural settlement. The main thesis of the article is large-scale process of liquidation of small settlements in the second half of the twentieth century as the result of state policy of the USSR. This led to the destruction of dispersed forms of rural settlements.

Khutirs represented sole homekeeping and entrepreneurial initiative in rural areas in the second half of the twentieth century; they were declared a major obstacle to collectivization. Unification of social,

political and economic life in the USSR did not provide for the existence of such settlements. The liquidation of the khutirs was to overcome peasant individualism. The scattered form of resettlement and land use contradicted the principles of organizing the work of collective farms. Archival documents show that the khutirs were also considered the main centers of support for the underground movement.

The basis for the liquidation of khutirs was the resolution of the Central Committee of the VKP(b) (All-Union Communist Party (Bolsheviks)). CPSU(b) and the Council of People's Commissars of the USSR of May 27, 1939. The total liquidation of khutirs in the western regions of Ukraine was continued by the resolution of the Council of Ministers of Ukrainian SSR and the Central Committee of the VKP(b) № 2467 of August 12, 1950. The new stage of the campaign began on July 4, 1952 with the issuance of another order of the Government of the USSR. The liquidation of farms took other forms in the following years.

On the example of the northern districts of Lviv region, changes in the settlement structure are highlighted in this article. In the northern districts of Lviv region, a khutir was the main type of small-scale settlement that belonged to one rural community. The destruction of the khutirs began under the initiative of the central government of the USSR, which did not take into account the interests of the peasants. Lists of settlements to be resettled were formed on the basis of proposals sent to the regional authorities by the heads of district executive committees. The lack of clear criteria for the typology of settlements has led to heterogeneity of the lists. The resettlement process only had a coordinated form at the documentary level. In fact, people have experienced huge difficulties and inconveniences related to the new rural order, housing, land development, shortages of goods and so on.

Large-scale process of liquidation of small settlements in the second half of the twentieth century was the result of state policy of the USSR. The disappearance of this type of settlement is connected with the implementation of a purposeful state policy.

Keywords: settlement structure, khutir, farming sole, Lviv region.

REFERENCES

- Androshchuk, Oleksandr. "Reorhanizatsii silskykh administratyvno-terytorialnykh odynyt v URSR: motyvy, zasoby realizatsii, naslidky (druga polovyna 40-kh – 60-i rr. XX st.)," *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, No. 6, (2004): 271–294. (in Ukrainian).
- Direktivny KPSS i Sovetskogo Pravitelstva po hozyajstvennym voprosam 1917–1957 gody: Sbornik dokumentov*, sost. V. Malin i A. Korobov. (Moskva: Gospolitizdat, 1957), T. 2: 1929–1945 gody, 888 (in Russian).
- Dokumenty pro pereseleattia (vidomosti, dovidka pro kilkist khutoriv i sil ta kilkist dvoriv, pro vlashtuvannia pereselentsiv z Polshchi), Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 26, ark. 64 (in Ukrainian, in Russian).
- Dotsenko, Anatolii. "Silske rozseleattia v Kyivskomu rehioni ta problemy yoho rozvytku," *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Heohrafichni nauky*, No. 7, (2017): 43–49. (in Ukrainian).
- Hlushko, Mykhailo. "Etnohrafichne raionuvannia Ukrainy: stan, problemy, zavdannia (za materialamy naukovykh doslidzhen druhoi polovyny XX – pochatku XXI stolit)," *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Serii istorychna*, No. 44, (2009): 179–214. (in Ukrainian).
- Hlushko, Mykhailo. "Istoryko-etnohrafichna Volyn: lokalizatsiia, mezhi (za materialamy naukovykh doslidzhen druhoi polovyny XX – pochatku XXI st.)," v *III Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv "Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupu"*. Lutsk, 17–19 travnia 2006 r. (Lutsk: RVV "Vezha" Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky, 2007), T. 1, 111–119. (in Ukrainian).
- Hlushko, Mykhailo. "Istoryko-etnohrafichne raionuvannia Ukrainy: suchasnyi stan ta perspektyvy," *Narodna tvorchist ta etnolohiia*, No. 3, (2018): 9–19. (in Ukrainian).

- Informaciya rajispolkomov o kolichestve hutorskih hozyajstv, razmeshchennyh okolo avtodorog i srokah ih otseleniya, Derzhavnyi Arkhiv Volynskoi Oblasti, f. R-677, op. 7, spr. 815, ark.16 (in Ukrainian).
- Kotyhorenko, Viktor ta in. *Halychyna v etnopolitychnomu vymiri*, red. kolehiia: Oleh Rafalskyi ta in. (Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2017), 840. (in Ukrainian).
- Lysak, Viktoriia. "Zminy silskoi poselenskoj struktury v povsiakdennomu zhytti ukrainskykh selian u 1950–1960 roky," *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats*, No. 18, (2009): 82–89. (in Ukrainian)
- Lystuvannia z Prezydiieiu Verkhovnoi Rady URSS, Radamy Ministriv SRSR i URSS, Derzhplanom i ministerstvamy URSS ta in., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 2952, ark. 328 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Prezydiieiu Verkhovnoi Rady URSS, Radamy Ministriv SRSR i URSS, Derzhplanom i ministerstvamy URSS ta in., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 2954, ark. 316 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Prezydiieiu Verkhovnoi Rady URSS, Radamy Ministriv SRSR i URSS, Derzhplanom i ministerstvamy URSS ta in., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 3136, ark. 512 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Radoiu Ministriv SRSR i URSS i tsentralnymy ustanovamy z pytan radianskoho, sotsialistychnoho, hospodarskoho i kulturnoho rozvytku, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 657, ark. 474 (in Ukrainian, in Russian).
- Lystuvannia z Radoiu Ministriv URSS, Prezydiieiu Verkhovnoi Rady, Derzhplanom, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 2742, ark. 342 (in Ukrainian).
- Materialy pro naimenuvannia naselenykh punktiv raioniv Lvivskoi oblasti, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1767, ark.191 (in Ukrainian).
- Materialy rairad pro kilkist naselenykh punktiv 1949 r., Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 409, ark. 242 (in Ukrainian, in Russian).
- Postanovlenie Soveta Ministrov USSR i CK KP(b)U №1307-87 ot 20 iyunya 1947 goda "Ob uluchshenii politicheskoy i hozyajstvennoj raboty vo L'vovskoj, Ternopol'skoj, Stanislavskoj, Rovenskoj, Volynskoj i drugih zapadnyh oblastyah", Derzhavnyi Arkhiv Ternopilskoj Oblasti, f. R-1833, op. 5, spr. 59, ark. 91 (in Russian).
- Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast*, upor. Andrii Zhyviuk ta in. (Rivne: PPDM, 2014), Kn. 4, 570 s.
- Romaniuk, Ivan. "Dyskryminatsiina polityka derzhavy stosovno malykh silskykh poselen v Ukraini v 50-ti – na pochatku 60-kh rr. XX st.," *Ukrainskyi selianyn: zbirnyk naukovykh prats*, No. 6, (2002): 91–93. (in Ukrainian).
- Senkiv, Mykhailo. "Formy i metody vidchuzhennia selianstva vid vlasnosti u zakhidnomu rehioni Ukrainy (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rr. XX st.)," *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, No. 7, (2003): 465–473. (in Ukrainian).
- Siletskyi, Roman. *Silske poselennia ta sadyba v ukrainskykh Karpatakh XIX – pochatku XX st.* (Kyiv: Naukova dumka, 1994), 140 s. (in Ukrainian).
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych.* T. 13, "Województwo Lwowskie," (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1924), 64 (in Polish).
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych.* T. 15,

- “*Województwo Tarnopolskie*,” (Warszawa: Wyd. Głównego Urzędu Statystycznego, 1923), VI, 35 (in Polish).
- Spravka o meropriyatiyah po sseleniyu hutorskih hozyajstv po Ternopolskoj oblasti za 1950 g., Derzhavnyi Arkhiv Ternopil'skoyi Oblasti, f. R-1833, op. 4, spr. 160, ark. 6 (in Russian).
- Spysky miskykh, selyshchnykh i sil'skykh Rad ta naselenykh punktiv oblasti v rozrizi raioniv z dodatkom poiasniuiuchoi zapysky. Tom 1, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1771, ark. 75 (in Ukrainian).
- Spysky miskykh, selyshchnykh i sil'skykh Rad ta naselenykh punktiv oblasti v rozrizi raioniv z dodatkom poiasniuiuchoi zapysky. Tom 3, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1773, ark. 75 (in Ukrainian).
- Spysok administratyvno-terytorialnoho podilu Lvivskoi oblasti i shtatni rozpysy raivykonkomiv ta yikh viddiliv, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1769, ark. 91 (in Ukrainian).
- Spysok silrad ta naselenykh punktiv, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 1832, ark. 155 (in Ukrainian, in Russian).
- Tragediya sovetskoj derevni. Kollektivizaciya i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy*, pod red. V. Danilova. (Moskva: ROSSPEN, 2006), T. 5. 1937–1939. Kn. 2. 1938–1939, 704 s. (in Russian).
- Ukaz Prezidii Verkhovnoi Rady URSS “Pro zberezhenia istorichnykh naimenuvan ta utochnenia i vporiadkuvannia isnuivuchykh nazv sil'skykh rad i naselenykh punktiv Lvivskoi oblasti,” *Visnyk Verkhovnoi Rady URSS*. No. 9–10, (1947): 8–21. (in Ukrainian).
- Ukazy Prezidii Verkhovnoi Rady URSS, Tsentralnyi Derzhavnyi Arkhiv Vyschykh Orhaniv Vlady Ta Upravlinnia Ukrainy, f. 1, op. 16, spr. 1542, ark. 350 (in Ukrainian).
- Ukrainska RSR: Administratyvno-terytorialnyi podil: na 1 veresnia 1946 roku*. Vidp. red. M. F. Popivskiy. (Kyiv: Ukrainske vyd-vo politychnoi literatury, 1947), 1064 (in Ukrainian).
- Vidomosti oblyvkonkomu ta raivykonkomiv pro kil'kist sil, khutoriv, dvoriv i naselennia v rozrizi silrad, raioniv i po oblasti, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-221, op. 2, spr. 519, ark. 318 (in Ukrainian, in Russian).
- Zhyviuk, Andrii. “Kurkuli” ta “indusy” proty kolhospiv: zavershennia sutsilnoi kolektyvizatsii na Rivnenshchyni,” *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii*, No. 26, (2015): 234–238. (in Ukrainian).
- Zhyviuk, Andrii. “Sutsilna kolektyvizatsiia i zselennia khutoriv yak instrument prymusovoi radianizatsii zakhidnykh oblasteri URSS,” v *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast*, upor. Andrii Zhyviuk ta in. Rivne: PP DM, 2014. Kn. 4, 5–16. (in Ukrainian).
- Zvity, vidomosti pro zselennia v kolhospni sela dvoriv kolhospnykiv, odnoosibnykh hospodarstv roztashovanykh na hromadskykh zemliakh kolhospiv oblasti, vykonannia planu silskoho i kolhospnoho budivnytstva, Derzhavnyi Arkhiv Lvivskoi Oblasti, f. R-2022, op.1, spr. 800, ark. 359 (in Ukrainian, in Russian).

УДК 930.2(477.83-25)''1960/1980'':001.891 DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2022.22-23.3648>
ORCID ID: 0000-0001-8973-6927**ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ, ТОПОНІМІКИ ТА
КРАЄЗНАВСТВА В РОБОТІ ТЕОРЕТИЧНОГО СЕМІНАРУ З
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА СПЕЦІАЛЬНИХ (ДОПОМІЖНИХ)
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ПРИ ЦДІА УКРАЇНИ У М. ЛЬВОВІ****Олександр ЦЕЛУЙКО**Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та архівознавства
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна
e-mail: oleksandr.tselyuko@lnu.edu.ua

У 1960–1980-х рр. у Львові при Центральному державному історичному архіві УРСР працював Теоретичний семінар з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (далі – Семінар). На його регулярних засіданнях розглядалося широке коло питань, пов'язаних із вивченням згаданих дисциплін і загальноісторичною тематикою. Вагоме місце у його роботі було відведено і доповідям та повідомленням з історичної географії, топоніміки та краєзнавства. Інтерес до цих дисциплін носив академічний і практичний характер, оскільки у цей час вирішено підготувати серійне видання до історії міст і сіл України.

Серед числа тих учасників Семінару, чії виступи стосувалися окремих питань історичної географії, топоніміки та краєзнавства, були науковці Львівського університету філологи Є. Посацька-Черняхівська та О. Ріпецька, історик Я. Кісь, географ Б. Думін, вчені Інституту суспільних наук проф. І. Крип'якевич та Я. Ісаєвич, архівіст О. Купчинський, краєзнавці-аматори Й. Гронський та Г. Смольський. Хоча тематично їхні доповіді та повідомлення торкалися в основному теренів західноукраїнських земель, однак вони також спробували визначити місце історичної географії та топоніміки в системі наукових знань, розробляли теоретичні питання класифікації географічних назв та принципи встановлення етимології топонімів, вивчали методи та джерела до вивчення топоніміки, досліджували етимологію окремих топонімів. Значна частина з цих напрацювань не втратила свого значення і до наших днів.

Особливий інтерес до досліджуваних у статті дисциплін в учасників Семінару датовано першою половиною 1960-х рр. – одним із найбільш плідних періодів у його діяльності, та стишується у подальшому. Причинами певної втрати інтересу до них, за нашим припущенням, став поступовий відхід від праці в Семінарі одного із його творців – проф. І. Крип'якевича та зростання уваги учасників до інших дисциплін, насамперед архівознавства й теоретичного та практичного джерелознавства, збільшення числа засідань, що провадилися до відповідних ювілейних дат тощо. Попри це, і в другій половині 1960-х і на початку 1970-х рр. доповіді та повідомлення на досліджувану тематику зрідка продовжували з'являтися у програмах засідання Семінару, насамперед завдяки розвідкам низки ентузіастів своєї справи – краєзнавців-аматорів та окремих архівістів. Досвід, отриманий учасниками Семінару, не минувся марно та дозволив у подальшому продовжити традиції таких студій в часи відновленої незалежності України.

Ключові слова: спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни, історична географія, топоніміка, краєзнавство, Теоретичний семінар з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

В історії розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові у так званий радянський період помітне місце належить Теоретичному семінару з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін (далі – Семінар). За розмахом своєї діяльності, числом охоплених його роботою науковців, широтою розглядуваної тематики та, що важливо, тривалістю свого функціонування означений Семінар не мав собі рівних не лише у місті, але й назагал в Україні. У рамках цього Семінару, в горнилі його наукових дискусій сформувалося нове покоління фахівців, яке у наступні роки перетворилося на авторитетів та корифеїв української історичної науки. З огляду на це не дивно, що діяльність Семінару вже була об'єктом низки більших чи менших студій вітчизняних вчених. Попри те, що ці публікації їх автори готували, як правило, у часі вивчення іншої тематики – чи то історії документознавства (В. Бездрабко¹) та історії паперу в Україні (Ю. Наливайко²), чи то традицій палеографічних (Т. Барабаш³) чи нумізматичних (О. Целуйко⁴) студій у Львові, вони не лише повернули після певного забуття у літературу згадки про його роботу, але й ввели в обіг низку нових фактів, окреслили обставини, за яких повстав та діяв Семінар. Про роль проф. Івана Крип'якевича (1886–1967) в організації згаданого Семінару та участі в його окремих засіданнях йдеться в низці публікацій Інни Мороз⁵. Зрештою, досліджувати згадані питання допомагає і доволі добре збережена джерельна база. У фондах ЦДІА України у м. Львові відкритися декілька томів матеріалів роботи Семінару за 1961–1969 та 1971 рр.⁶ Йдеться головню про протоколи засідань, які містять як тези, так, інколи, й тексти виступів

¹ Валентина Бездрабко, “Семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін ЦДІА України у Львові: науковий феномен,” *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника: Збірник наукових праць*, No. 1 (16), (2008): 546–579; Валентина Бездрабко, *Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток*. (Київ: “Четверта хвиля”, 2009), 139–170. Згадано про роботу Семінару і в деяких інших публікаціях цієї авторки, наприклад: Валентина Бездрабко, “До історії вивчення картографічного документа в Україні,” *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, серія: Історія, no. 40 (816), (2008): 405–415.

² Юлія Наливайко, “О. Я. Мацюк як дослідник історії паперу та філіграней,” *Українська біографістика*, no.12, (2015), 163–174.

³ Тарас Барабаш, “Палеографічні дослідження архівістів Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (1960–1990-і рр.),” *Архіви України*, no. 4, (2012): 32–38.

⁴ Олександр Целуйко, “В. В. Зварич та питання нумізматички в роботі теоретичного семінару з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін при Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові,” *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, no. 16, (2015): 24–39.

⁵ Інна Мороз, “Іван Крип'якевич як ініціатор та організатор створення Семінару з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін при ЦДІА УРСР у Львові,” *Студії з архівної справи та документознавства*, no. 24/25, (2017): 191–203. Ця та інші розвідки І. Мороз (деякі з них вказані у примітках згаданої її публікації) цікаві завдяки введенню в обіг низки матеріалів з особового фонду І. Крип'якевича, що відклався зараз у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, та ґрунтовному аналізу наукової спадщини вченого.

⁶ Стенограма розширеного засідання Наукової Ради з спеціальних історичних дисциплін, 13 листопада 1961 р. – 14 листопада 1961 р., Центральный державный історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), ф. Р-1, оп. 1, спр. 354; Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення

доповідачів, і докладно занотований перебіг дискусії. Звістки про діяльність Семінару свого часу регулярно з'являлися на сторінках таких видань як “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР” / “Архіви України”, “Український Історичний Журнал”, “Советские архивы”.

Актуальність поновного обстеження діяльності Семінару надалі залишається високою, оскільки поза увагою попередніх студій залишилося ще доволі багато тематичних блоків питань, котрі розробляли львівські дослідники в зазначений період. Саме до них належать і проблеми історичної географії, топоніміки та краєзнавства й пов'язані з цим питання. Саме в цьому, зрештою, буде полягати і *новизна* нашої студії. Потрібно відзначити, що доробок учасників Семінару на цій ниві нараховує понад два десятки доповідей та повідомлень, частина з яких у подальшому лягла в основу низки опублікованих статей та матеріалів. Однак не менш цікавими, на нашу думку, є й ті виступи, які так і не вилилися у друковане слово, і ті дискусії, котрі розгорталися у часі засідань Семінару, і ті думки, зауваги, пропозиції, які допомагали виступаючим вдосконалити їхні напрацювання. Виходячи з цього *мету* нашої публікації бачимо у введенні до наукового обігу відомостей про доробок учасників Семінару у вивченні питань історичної географії та топоніміки, краєзнавства, аналізу їхнього наукового здобутку на цій ниві.

Нагадаємо, що історична географія та топоніміка стоять на стику декількох наук – історії, географії та філології. Очевидно, саме через це у вітчизняному академічному середовищі так і не дійшли до єдиного висновку, як саме і куди варто ці дисципліни класифікувати. Для прикладу, й історичну географію, і топоніміку автори першого українського посібника з допоміжних історичних дисциплін зараховували до них прямо – історичну географію – або опосередковано – топоніміку – складовою частиною історичної географії⁷.

та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., ЦДІАУЛ, ф. Р-1, оп. 1, спр. 372; Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., ЦДІАУЛ, спр. 392; Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1964 р., ЦДІАУЛ, спр. 415; Інформація про підсумки роботи науково-теоретичних семінарів з архівознавства та допоміжних дисциплін історії за 1964 р., 23 грудня 1964 р., ЦДІАУЛ, спр. 416; Листування, запрошення та ін.[ші] матеріали теоретичних семінарів, 4 січня 1964 р. – 31 березня 1964 р., ЦДІАУЛ, спр. 421; Доповіді, протоколи та ін.[ші] документи семінарів з архівознавства і інших спеціальних історичних дисциплін, 26 січня 1965 р. – 24 листопада 1965 р., ЦДІАУЛ, ф. Р-1, оп. 1, спр. 442; Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] документи конференцій і семінарів з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1966 р., ЦДІАУЛ, спр. 482; Матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін (запрошення, протоколи, доповіді, повідомлення), 29 лютого 1968 р. – 18 жовтня 1968 р., ЦДІАУЛ, спр. 552; Протоколи семінарів, 1969 р., ЦДІАУЛ, спр. 573 та ін.

⁷ “Серед допоміжних історичних дисциплін дуже важливе місце займає історична географія”; “Топоніміка є важливою частиною історичної географії” (Андрій Введенський та ін. *Допоміжні історичні дисципліни. Короткий курс.* (Київ: Державне учбово-педагогічне видавництво “Радянська школа”, 1963), 200.

Розділи про ці дисципліни можна знайти і у підготованому в академічному інституті сучасному нам довіднику зі спеціальних історичних дисциплін⁸. Тут, до речі, та ж історична топоніміка фігурує як частина (розділ) не історичної географії, а ономастики, яку історики трактують як історичну дисципліну⁹, а філологи – як розділ мовознавства¹⁰. Подібна плутанина спостерігається і з історичною географією¹¹. Власне всі ці суперечності є радше виявом тісніших інтеграційних процесів між різними гуманітарними та природничими науками, що ми спостерігаємо й у наш час, засвідчує витворення нових напрямків історико-географічних чи історико-філологічних студій, участь у розробці яких беруть і географи, і мовознавці, й історики¹².

У чому сходяться більшість дослідників: саме середина ХХ ст., чи, точніше, кінець 1950-х – початок 1960-х рр. був часом відродження інтересу до такого роду студій у науковому середовищі України, визначаючи як поворотні точки на цьому шляху республіканські наради та конференції (для прикладу, ІV Міжнародний з'їзд славистів (1958) та І Республіканську ономастичну нараду (1959)¹³. Варто наголосити й на тому, що історична географія була однією зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, котру, не зважаючи на все,

⁸ Балабушевич Тетяна, “Географія історична,” в *Спеціальні історичні дисципліни: довідник*: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл., керівник авторського колективу Ірина Войцехівська, (Київ: Либідь, 2008), 131–139; Олена Попельницька, “Топоніміка історична,” в *Спеціальні історичні дисципліни: довідник*, 468–476.

⁹ Див.: Андрій Зубко, “Українська ономастика: здобутки і проблеми,” *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*, по. 15, (2007): 262–281. Розділ “Ономастика” присутній і у згаданому вище довідникові зі спеціальних історичних дисциплін: Геннадій Казакевич, “Ономастика,” в *Спеціальні історичні дисципліни: довідник*, 399–407. Прикметно, що в ньому вказано на те, що ономастика “сформувалася як галузь лінгвістики, але її розвиток тісно пов'язаний з історичною наукою”.

¹⁰ Юрій Карпенко, “Ономастика,” в *Українська мова: Енциклопедія*, ред. Віталій Русанівський та ін., 2-ге вид., випр. і доп., (Київ: Видавництво “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2004), 437–438; Святослав Вербич, “Передмова,” в *Українська ономастика: бібліографічний покажчик*, відп. ред. Святослав Вербич, (Київ, 2013), 3. Див. про це також: Домініка Янчура, “Ономастичні школи в Україні” в *Studia Ukrainica Posnaniensia*, vol. VI, (2018): 46.

¹¹ Див. про це докладніше: Ольга Щодра, *Історична географія України від найдавніших часів до кінця ХVІІІ століття*. Навчальний посібник. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016), 5–19.

¹² Для прикладу, ведучи мову про львівську ономастичну школу, З. Купчинська зараховує до її представників поряд з мовознавцями істориків Івана Вагилевича, Ізидора Шараневича, Мирона Кордубу та І. Крип'якевича (Зоряна Купчинська, “Львівська ономастична школа: етапи становлення і перспективи розвитку,” *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, по. 71 / 1, (2019): 5–8.

¹³ Домініка Янчура, “Ономастичні школи в Україні,” 47; Зоряна Купчинська, “Львівська ономастична школа: етапи становлення і перспективи розвитку,” 10; Ольга Щодра, *Історична географія України*, 23. С. Вербич, щоправда, датує час становлення української академічної ономастики кінцем 1940-х рр., пов'язуючи це із початком діяльності в Україні мовознавця Кирила Кузьмича Цілуйка (1908–1981) (Святослав Вербич, “Українська академічна ономастика: минуле, сьогодення, майбутнє,” *Українська мова*, по. 3, (2018): 29).

розробляли в радянські часи у Львові і науковці Університету, і вчені Львівського філіялу Інституту історії АН УРСР (діяв у 1940–1941 та 1944–1946 рр.), а у подальшому – Інституту суспільних наук¹⁴. Упродовж 1950-х рр. перші публікації з ономастичної тематики підготувала наукова співробітниця згаданого Інституту Лукія Лук'янівна Гумецька (1901–1988), викладачки Львівського університету Ольга Феодосівна Ріпецька¹⁵ (1918–2011) та Євгенія Мартинівна Посацька-Черняхівська (1922–2003), старший викладач Львівського педагогічного інституту Юліян Костьович Редько (1905–1993)¹⁶. Подальші завдання з розвитку історичної географії України, зокрема укладення історико-географічного словника Львівської області, окреслив І. Крип'якевич у січні 1959 р. на спільній нараді працівників відділу історії України Інституту суспільних наук АН УРСР з науковцями Львівського університету, архівів і музеїв міста щодо подальшого розвитку спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, а повідомлення про принципи та побудову цього словника тоді виголосив співробітник Інституту Степан Білецький¹⁷.

З огляду на наведене вище не дивно, що на проведеній у ЦДІА УРСР у м. Львові 13–14 листопада 1961 р. науковій конференції / нараді (Нарада – саме так для зручності ми будемо називати її далі), котра задала старт роботі зазначеного Семінару¹⁸, і участь у роботі якої, крім архівістів, взяли науковці Інституту суспільних наук, викладачі Львівського університету, працівники міських музеїв та бібліотек, прозвучала розвідка “До питання про вивчення топоніміки західних областей України”, яку виголосила Є. Посацька-Черняхівська. Її виступ був цікавим з декількох позицій. По-перше, вчена зробила спробу визначити місце топоніміки у системі наукового знання. Відразу означивши топоніміку як допоміжну дисципліну історії, Є. Посацька-Черняхівська у подальшому підкреслила, що топоніміка зі своїм предметом і обсягом

¹⁴ У 1993 р. перейменований в Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Про історію цього Інституту див.: *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники*, ред. Ярослав Ісаєвич, (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001).

¹⁵ Тетяна Струк, Алла Паславська, “Проблеми топоніміки в науковому доробку професора Ольги Феодосівни Ріпецької,” *Іноземна філологія*, no. 124 (2012): 7–12. Тут, зокрема, до заслуг авторки публікації О. Ріпецької зараховують випрацювання власної концепції щодо формальних і семантичних ознак ойконіма – назви населеного пункту.

¹⁶ Див.: *Українська ономастика: бібліографічний покажчик*, 16–24.

¹⁷ Олександр Целуйко, “Нарада у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР “Про стан і завдання розвитку допоміжних історичних дисциплін,”” *Вісник Львівського університету. Серія історична*, no. 50 (2014): 494–495, 501–504.

¹⁸ Назви “конференція” та “нарада” зустрічаються паралельно у виступах і І. Крип'якевича, й Н. Врадій. Зрештою, й сам згаданий захід відбувся, як зазначалося в документах, у формі “розширеного засідання Наукової Ради архіву”. Див. Стенограма розширеного засідання Наукової Ради з спеціальних історичних дисциплін, арк. 129–133; Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 12.

дослідження, відповідними методами, “стає окремою науковою дисципліною і входить у складову частину мовознавчої науки – ономастики”. Зрозуміло, що таке поєднання різних структурних рядів не давало ближчого розуміння класифікаційного місця цієї дисципліни, хоча й дозволяло уникнути протистояння у системі історичних та мовознавчих знань. Друге, на що варто звернути увагу – це запропонована Є. Посацькою-Черняхівською класифікація географічних назв Львівщини. Їх вона поділила на дві групи: назви, які вказують на географічне середовище, та назви, які вказують на розвиток політичних та суспільно-економічних відносин, їх формацій і надбудов. Друга група, своєю чергою, поділялася на такі підгрупи: 1) назви, які вказують на адміністрацію та систему управління; 2) назви, які вказують на соціально-економічний лад; 3) назви, які вказують на сільське господарство, промисловість, торгівлю, шляхи і засоби сполучення, одяг і їжу; 4) назви, які вказують на етноніми, 5) назви, які дають матеріал пізнавати духовний розвиток, говорять про народне мистецтво, релігійний культ. Відзначимо, що поданий Є. Посацькою-Черняхівською поділ був відмінний від тих, які запропонували у міжвоєнний період М. Кордуба й Я. Рудницький, чи у повоєнний час В. Ташицький та Л. Гумецька¹⁹. Зупинившись на методах вивчення топоніміки (експедиційному і бібліографічно-документальному), вчена підкреслила, що застосовуючи саме бібліографічно-документальний, котрий полягав у вивченні “писемних джерельних матеріалів”, що відклалися у архівах та бібліотеках, важливу роль відіграють працівники згаданих установ. Не дивно тому, що саме в їх бік вчена спрямувала закид у відсутності відповідних путівників, предметних покажчиків, точних описів фондів із вказівками, до якого часу належать ті чи інші документи, якою мовою вони написані тощо²⁰.

Про матеріали Йосифінської метрики як джерела до вивчення топоніміки і мікротопоніміки окремих українських земель йшлося й у виголошеному на цій же нараді повідомленні Олега Купчинського²¹. Питаннями топоніміки цей науковець займався ще від часів навчання на філологічному факультеті

¹⁹ Наталія Таранова, “До питання про класифікацію топонімів,” в *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*, no. 2 (2015): 17; Зоряна Купчинська, “Львівська ономастична школа: етапи становлення і перспективи розвитку,” 10.

²⁰ Стенограма розширеного засідання Наукової Ради з спеціальних історичних дисциплін, арк. 40–46.

²¹ Назва повідомлення на початку друкованої стенограми подана як “Топоніміка і мікротопоніміка документальних матеріалів ЦДІА (саме так, без вказівки на те, що йдеться про львівський історичний архів – *О. Ц.*)”, у виступі автора – “До питання топоніміки у матеріалах фонду “Йосифінська метрика”, в опублікованих звітах – “До питання про вивчення топоніміки і мікротопоніміки на матеріалах фонду Йосифінської метрики” (Стенограма розширеного засідання Наукової Ради з спеціальних історичних дисциплін, арк. 3, 66; В. Бойко, “Конференція з питань допоміжних історичних дисциплін,” *Український Історичний Журнал (далі – УІЖ)*, no. 2 (1962): 148–149).

Львівського університету²², працював над цією темою під керівництвом Л. Гумецької та І. Крип'якевича й у подальшому. Повідомлення молодого науковця²³ було своєрідним продовженням (чи, як вказав О. Купчинський у стенограмі – співповіддю) виступу однієї із його викладачок – Є. Посацької-Черняхівської. Дійсно, в ньому прозвучали думки і щодо місця топонімики у системі наукового знання, і щодо класифікації географічних назв. Так, торкаючись першого питання, О. Купчинський вказував, що потрібно розрізнити топоніміку як мовознавчу дисципліну, топоніміку як географічну дисципліну та топоніміку як допоміжну історичну дисципліну. Впливала ця потреба, на його думку, “з методу, трактації та конкретних завдань”, що стоять перед вченими, котрі репрезентують згадані науки. Такий підхід, дозволяючи дослідникові уникнути подальших дискусій щодо того, чим власне є топоніміка, все ж таки не ліквідував труднощів у подальшій дефініції її методів та завдань, що видно і по тих практично синонімічних означеннях, які автор запозичив із низки праць мовознавців та географів. Основний зміст доповіді, побудований на топографічному матеріалі чотирьох сіл сучасної Львівської області (Бортків, Гологори, Задвір'я і Ганачівка), був присвячений ціннісному аналізу відомостей, які подають для топоніміки та мікротопоніміки окремі документи Йосифінської метрики, виокремленню окремих лексично-семантичних груп топонімів, визначенню вартості отриманих під час таких студій результатів.

Обговорення окремих питань студій над українською топонімікою продовжено в дискусії цієї Народи (виступ щодо етимології назв окремих населених пунктів наукового співробітника Інституту суспільних наук Володимира Огоновського²⁴) та на окремому засіданні Семінару в лютому 1962 р., на якому проблемам української топоніміки присвячено одну доповідь та два повідомлення²⁵. Першою із доповіддю “Питання словотворчої структури українських топонімів” тоді виступила доцент кафедри української мови Львівського університету Є. Посацька-Черняхівська. Цей матеріал, ймовірно, дублював виступ вченої на І Республіканській ономастичній нараді (1959) та опубліковану в 1960 р. статтю²⁶.

²² На студентських конференціях, що проводилися в університеті, О. Купчинський, зокрема, виголосив повідомлення “Топонімія мого села” та “Етимологія топоніма Хирів”. (Ігор Гирич, “Слово про ювіляра,” в *До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. (Київ–Львів, 2004), т. 1, 6.

²³ Продубльований текст цього повідомлення О. Купчинського див.: Стенограма розширеного засідання Наукової Ради з спеціальних історичних дисциплін, арк. 66–84 та 85–103.

²⁴ Стенограма розширеного засідання Наукової Ради з спеціальних історичних дисциплін, арк. 122–125.

²⁵ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 18.

²⁶ Йдеться про наступні виступ та статтю: Євгенія Черняхівська, “Питання словотворчої будови топонімічних назв на Львівщині,” в *Тези доповідей і виступів І Республіканської топонімічної наради*, (Київ, 1959), 36–41; Євгенія Посацька-Черняхівська, “Питання словотворчої структури топонімічних назв Львівщини,” в *Питання топоніміки та ономастики: М-ли І Республ. наради з питань топоніміки та ономастики*, відп. ред. К. Цілуйко, (Київ, 1962), 101–

Як відзначали і стенограма засідання²⁷, й інформаційний звіт²⁸ йшлося в доповіді про взаємозв'язок, який існував між змістом і формою топонімічної лексики, основні словотворчі типи топонімічних назв, містились спостереження, коли виникли окремі з них.

Із повідомленням “Складання топонімічної карти західних областей УРСР” тоді ж виступив старший лаборант кафедри економічної географії Богдан Думін²⁹. Упродовж 1960-х рр. він підготував та опублікував цілу низку матеріалів з питань топоніміки³⁰; у цей же час він керував роботою Топонімічної комісії в складі Львівського відділу Українського географічного товариства³¹. Що стосується згаданої карти, то її у масштабі 1:750 000 мали б укласти для створеного нещодавно перед тим (у 1961 р.) на географічному факультеті Львівського університету Музеї землезнавства³². Карта повинна була показувати найважливіші міські поселення, річкову сітку та озера, межі областей, рельєф, орієнтувала в основних топонімічних особливостях території. Для істориків цікавою виглядала пропозиція укладачів карти подавати іншими кольорами типи назв річок (дослов'янські, слов'янські, сучасні, з румунськими чи угорськими впливами) та об'єктів рельєфу, показати способом порайонної картограми або ізоліній відсоток назв, які вказують на чийсь володіння (назва на *-ичі*, *-івці* та ін.), а за допомогою спеціальних значків, ареалів чи їх комбінацій означити групи поселень з назвами, що, для прикладу, походили від назв рік і озер, із коренем “гора” чи “ліс” і “бір” тощо³³. У розвідці “Походження місцевих назв XIV–XVII ст. на території Руського і Белзького воеводств” О. Купчинський спробував з'ясувати етимологію окремих патронімічних назв місцевостей та назв, виникнення яких було пов'язане із розвитком занять, етнічними нашаруваннями

108; Євгенія Черняхівська, “Словотворча структура топонімічних назв Львівщини,” в *Питання українського мовознавства*, (Львів, 1960), кн. 4, 144–149. Інформація про них міститься в: *Українська ономастика: бібліографічний покажчик*, 24, 33, 35.

²⁷ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 22.

²⁸ Пелагея Захарчишина, “Семінари з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін,” *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР (далі – НІБ АУ)*, no. 4 (1962): 43–45.

²⁹ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 23, 33–35.

³⁰ Їх перелік див.: *Українська ономастика: бібліографічний покажчик*, 45, 66.

³¹ Іван Ровенчак, “Геотопоніміка – одна з неголовних підсистем географії культури,” *Вісник Львівського університету. Серія географічна*, no. 41, (2013): 264.

³² Згаданий Музей мали б урочисто відкрити у часі відзначення 300-річного ювілею Львівського університету (Пилип Бучило, “Перший на Україні,” *За радянську науку*, 17 листопада, 1962), однак роботу з його організації та початки діяльності належать до 1958 р. (*За радянську науку*, 30 грудня, 1969; *Географічний факультет*, ред. Володимир Біланюк та ін., видання друге, перероблене і доповнене. (Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2016): 10).

³³ Відзначимо, що з розвідкою про укладення топонімічної карти західних областей УРСР Б. Думін виступив й на Другій республіканській нараді з питань ономастики.

чи чужоземним колонізаційним впливом. На думку вченого, використання даних топоніміки як джерела пізнавати розвиток ремесл і промислів говорить про неї як спеціальну дисципліну історії³⁴. Підняті у доповіді та повідомленнях проблеми спричинили жваву реакцію учасників Семінару, що вилилась у цілу низку поданих питань і виступи в дискусії. Для прикладу, доцент історичного факультету Львівського університету Ярослав Кісь (1918–1986) запропонував власну (за означенням О. Купчинського, семантичну) класифікацію топонімічних назв: 1) назви, походження яких пов'язане із географічними особливостями даної місцевості; 2) назви з патронімічним походженням; 3) назви, які відображають соціально-правові стосунки на селі; 4) назви, пов'язані із суспільним виробництвом; 5) назви, походження яких пов'язано із етнічно-політичними явищами³⁵. Науковий співробітник Інституту суспільних наук Ярослав Ісаєвич (1936–2010) зупинився на помилках та перекрученнях, допущених у повоєнний під час перейменування окремих та встановленні нових географічних назв³⁶. Етимології назв окремих населених пунктів торкнулися В. Огоновський та колишній старший науковий співробітник Львівського відділу Інституту економіки АН УРСР (у другій половині 1940-х рр.), а у подальшому працівник відділу бібліографії Львівської бібліотеки АН УРСР, укладач та співкладач низки краєзнавчих бібліографічних покажчиків, юрист за фахом Олександр Павенцький (1890–1987)³⁷, ще один працівник Бібліотеки АН УРСР, а у той час Інституту суспільних наук Вацлав Ольшевич (1888–1974)³⁸. Підсумував роботу Семінару проф. І. Крип'якевич, який вказав на важливість такого роду студій у зв'язку із підготовою обласних довідників міст і сіл, підтримав ідею укласти топонімічну карту західних областей УРСР, наголосив на потребі уніфікувати та відновити історичні назви³⁹.

³⁴ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 23–24; Пелагея Захарчишина, “Семінари з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін,” 43–45.

³⁵ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 27–28.

³⁶ Ibid, арк. 28–29.

³⁷ Він, зокрема, підготував машинопис покажчика “Бібліографія енергетичних ресурсів західних областей УРСР”, працював над “Бібліографією мінеральних ресурсів західних областей УРСР”. Крім цього, О. Павенцький разом з іншим працівником згаданого відділу Юліаном Зайцем (1880–1971) уклали посібник “Матеріали до біобібліографії М. П. Драгоманова”. Див.: Наталія Рибчинська, “Створення і становлення відділу бібліографії (з архівних джерел 1940–1962 рр.),” *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: Зб. наук. праць*. (Львів, 2010), вип. 2, 165–166.

³⁸ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 29–30. Див. про В. Ольшевича: Józef Babicz i Zbigniew Wójcik, “Wacław Olszewicz (1888–1974),” в *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, (1975), t. 20, nr 1, 97–100.

³⁹ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 30–31.

Одним із запрошених учасників цього засідання був і відомий краєзнавець Йосип Гронський (1902–1984). Його студентські роки припали на міжвоєнний період, коли можливості для здобуття українською молоддю вищої освіти були вкрай утруднені через шовіністичну політику тогочасної польської влади. У 1921 р. він вступив до таємної Української політехнічної школи (від 1923 р. – Українська висока технічна школа), що діяла у складі Львівського таємного університету у першій половині 1920-х рр. Як і багато інших студентів цієї політехнічної школи, Й. Гронський, завершивши перший рік студій переїхав далі навчатись у Технічній вищій школі у Гданську⁴⁰ (у той час – підпорядковане Лізі Націй вільне місто Гданськ / Данциг). Десь тоді ж за участь в антипольському русі відсидів чотири роки у в'язниці, звільнившись з якої повернувся до Львова та навчався на правничому факультеті Львівського університету. У 1930-х рр. – працівник низки українських культурних установ, у післявоєнний час – на різноманітних посадах у закладах управління культури УРСР, що відкривало йому доступ до роботи з архівними матеріалами⁴¹. Попри це, Й. Гронський – невтомний працівник на ниві краєзнавства. На жаль, за життя вченого світ побачило лише декілька його розвідок; більшість праць залишилися у рукописах, і лише нещодавно були опубліковані та потрапили до рук читачів⁴². Для нас, зрозуміло, особливий інтерес має той факт, що Й. Гронський був одним із тих дослідників, хто активно працював над вивченням історичної географії, насамперед топоніміки західноукраїнських міст, зокрема Львова. Що стосується згаданого засідання, то чи через брак відповідного наукового та службового статусу, чи то через інші невстановлені обставини забрати голос у дискусії, що розгорілася після доповіді та повідомлень йому не вдалося, хоча, зрозуміло, сказати йому було що. У зв'язку з цим Й. Гронський підготував та переслав директорові архіву Надії Врадій “скромні зауваження” з приводу походження назв окремих населених пунктів, переслав зі сподіванням, що вони потраплять до рук наукових працівників архіву⁴³. Ці зауваги були у рукописі, що називався “Примітки до питання походження місцевих назв на території б.[увшого] Руського і Белзького воєводств”⁴⁴. На дев'яти сторінках цієї розвідки автор скрупульозно подавав зібрані відомості, підготовані ним версії походження та вживання назв близько чотирьох десятків населених пунктів та річок, наголошував на

⁴⁰ “Данціг,” в *Енциклопедія українознавства*. (Париж-Нью-Йорк, 1955–1957), т. 2, 488; “Львівська (таємна) Українська Висока Політехнічна Школа,” *Ibid.* (Париж-Нью-Йорк, 1962), т. 4, 1417.

⁴¹ Біографічні дані про нього див.: Алла Середяк, “Гронський Йосип,” в *Енциклопедія Львова*, за ред. Андрія Козицького та Ігоря Підкови. (Львів: Літопис, 2007), т. 1, 588–589.

⁴² Наприклад, Йосип Гронський, *Нарис історії Яворівщини*, наук. ред. Віктор Голубко, Степан Качараба та Алла Середяк. (Дрогобич: Коло, 2008); Гронський Йосип, “Топоніміка літописного Пліснеська,” в *Конференція “Ольжині читання”, Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р.*, відповідальний редактор Борис Возницький, науковий редактор Ігор Мицько. (Львів, 2005), 27–35.

⁴³ *Ibid.*, арк. 84.

⁴⁴ *Ibid.*, арк. 85–93.

необхідності докладно з'ясувати зміни в цих назвах, висловлював думку, що саме окремі гідроніми дали назву низці населених пунктів, а не навпаки, подавав пропозиції з підготовки топонімічних карт тощо.

Засідання Семінару в лютому 1962 р. продемонструвало потребу подальших топонімічних студій. На це, зокрема, вказав головуючий на засіданні проф. І. Крип'якевич⁴⁵, повторивши ще раз згадану думку у виступі на підсумковій науковій конференції у грудні 1962 р., коли закликав перевести такі стадії на практичніший лад⁴⁶, під яким, ймовірно, розумів проводити розвідки над назвами окремих географічних назв. Виявом такої практичності було виголошене на цій же конференції повідомлення О. Купчинського “Про назву Дрогобич”, у якій він виводив походження цієї назви від давньоруського імени “Дорогобит”⁴⁷.

Пункт про необхідність продовжувати топонімічні студії внесли і до перспективного плану роботи Семінару на 1963 р.⁴⁸ З огляду на це зрозуміло, чому вже на засіданні в лютому 1963 р. з доповіддю “Принципи встановлення етимології топонімів” виступила доцент кафедри німецької філології Львівського університету О. Ріпецька. Потрібно відзначити, що це чи не єдиний випадок, коли Ольга Феодосівна взяла участь у роботі Семінару, і достеменно її єдиний виступ на ньому. До сфери наукових інтересів цієї дослідниці входили проблеми слов'янської топонімії територій між Одрою і Віслою та німецька лексикологія. У 1954 р. вона захистила кандидатську дисертацію на тему “Слов'янська топоніміка між Одером і Віслою в німецькій мові (XII–XVIII ст.)”, а у подальшому, в 1988 р. і докторську дисертацію “Формальна і понятійна структура топонімів (на матеріалі топонімії НДР)”⁴⁹. Однак для учасників Семінару її виступ був важливий не лише через це. Справа в тому, що в згаданий період часу О. Ріпецька підготувала статті та матеріали, у яких йшлося про методологію топоніміки як науки та принципи класифікації німецької топонімії слов'янського походження⁵⁰. У зв'язку з участю працівників архівів у підготові багатотомної

⁴⁵ Йосип Гронський, ор. сіт, арк. 31.

⁴⁶ Ibid., арк. 147.

⁴⁷ Ibid., арк. 156; П.[елагея] З.[ахарчишин], “Наукова конференція з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін,” *НІБ АУ*, No. 3, (1963): 97–98. У дискусії на зазначеній конференції виступив й Я. Ісаєвич, котрий свого часу вивчав історію м. Дрогобича. Він, як засвідчує протокол, звернув увагу на декілька народних етимологій назви Дрогобич та підкреслив, що повноголосна форма назви міста виникла під впливом легенд про “другий Бич” (проти такої версії походження назви міста саме й виступав О. Купчинський). Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 159.

⁴⁸ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 1–2.

⁴⁹ Див. про неї: Богдан Максимчук, “Ріпецька Ольга Феодосівна,” в *ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка*. (Львів, 2014), т. 2, 369; Зоряна Купчинська, “Львівська ономастична школа: етапи становлення і перспективи розвитку,” 11.

⁵⁰ Ibid., 11, 44.

серії по історії міст і сіл України, з огляду на той факт, що частина географічних назв, з якими вони зустрічалися під час підбору відповідних матеріалів, була сполонізована чи згерманізована, через потребу встановлювати “історично справжні назви” окремих населених пунктів, їм (архівістам), на думку Н. Врадій, необхідно було отримати теоретичний вишкіл з історичної географії і з топоніміки⁵¹. Частково цього стосувався і виступ О. Ріпецької. На його початку дослідниця підкреслила складність встановлювати етимологію топонімів⁵², а у подальшому зазначила, що етимологічний аналіз топонімів допомагає розкрити первісне або давнє звучання назв та полегшує їх пояснення⁵³, вказала на чинні тенденції у найменуванні певних об’єктів, на різниці в утворенні слов’янських та германських топонімів. Загальний висновок О. Ріпецької, яким завершувалася доповідь, полягав у тому, що в процесі встановлення етимології топонімів варто керуватися такими принципами: 1) обережно і критично ставитися до пояснень походження топонімів; 2) додатково вивчати походження топоніма на місці; 3) критично підходити, коли з’ясовують топонімічні реалії через їх нестатичність та періодичну мінливість⁵⁴.

Продовжило засідання повідомлення наукового співробітника ЦДІА УРСР у м. Львові Валентини Корніївни Сіверської “Принципи складання географічного покажчика до Йосифінської і Францісканської метрик”. В. Сіверська (1916–1977) теж не часто згадується серед учасників Семінару⁵⁵, хоча, припускаємо, як архівний працівник неодноразово була присутня на його засіданнях. Свого часу вона навчалася у Варшавському університеті, який не завершила через брак коштів, а від 1940 р. – у Львівському університеті. Від 1960 р. – архівіст, а у подальшому старший охоронець львівського історичного архіву⁵⁶. Єдина відома

⁵¹ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 26.

⁵² У розширеному варіанті інформаційного звіту про роботу Семінару уточнювалося, що етимологічний аналіз топонімів повинен спиратися на теоретичні засади, які стосуються сутності топонімів як специфічної лексичної категорії, і що для топонімів характерна двояка природа, яка виявляється у наявності і спільних рис з іншими словами, і характерних лише їм топонімічних ознак. Див.: Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 52.

⁵³ “Для того, щоб правильно пояснити якусь назву, необхідно перш за все відтворити форму її первісного звучання. А щоб правильно відтворити первісну форму, слід бути добре ознайомленим з можливими особливостями розвитку топонімів”. Див.: П.[елагея] З.[ахарчишин], “Семінари з питань джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін,” *НІБ АУ*, по 4, (1963): 92–94.

⁵⁴ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 26–28.

⁵⁵ Окрім цього виступу, ще одного разу її прізвище віднаходимо серед учасників дискусії на засіданні Семінару у грудні 1974 р. Див.: Марія Вавричин, “Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР в м. Львові,” *Архіви України* (далі – *АУ*), по 2, (1975): 93–94.

⁵⁶ Уляна Кристалович, “Сіверська Валентина Корніївна,” в *Українські архівісти (XIX–XX ст.)*. Біобібліографічний довідник. (Київ, 2007): 574–575.

нам праця В. Сіверської стосувалася інтролігаторської справи в Україні⁵⁷. Одним із завдань, над якими працювала ця архівістка, було укладення покажчика населених пунктів до згаданих вище метрик. Друком покажчик вийшов у 1965 р.⁵⁸, а В. Сіверська була одним із двох (інший – П. Пироженко) його укладачів. У поданому на Семінарі повідомленні містився екскурс, який стосувався історії проведення та складу фондів цих поземельних кадастрових переписів, вказувалася схема, за якою планували подавати матеріал у покажчику: 1) назва населеного пункту українською мовою; 2) тип населеного пункту (місто, село, хутір); 3) назва домінії, до якої належало дане село; 4) одиниця збереження Йосифінської та 5) Францисканської метрики; зазначено труднощі, які виникли під час ідентифікації окремих населених пунктів та їх територіяльної локалізації. В. Сіверська звернула увагу на ту обставину, що окремі місцевості фігурують у цих метриках під різними назвами, наголосила на тотожності назв деяких сіл у різних округах, відсутності необхідних покажчиків українською мовою, докладних сучасних карт УРСР в архіві. Відзначимо, що як вказувала архівістка, вирішуючи низку поставлених питань, укладачі довідника звернулися до таких важливих пам'яток як шематизми парафій греко-католицької церкви⁵⁹. Наголосимо і на ще одному факті. У виголошеному після розвідки В. Сіверської запитанні одного із учасників Семінару (його ім'я, на жаль, не вказано) містилась пропозиція подавати крім української назви населеного пункту ще й ту, яку зафіксувало саме джерело. Доповідачка уникнула однозначної відповіді з цього приводу, дипломатично вказавши, що ця проблема потребує подальшого розв'язання⁶⁰. Однак в опублікованому покажчику згадану пропозицію врахували, й історична назва була вказана.

Доповіддю О. Ріпецької та розвідкою В. Сіверської обговорювати тематику, пов'язану із вивченням топонімів, не завершили. Після них виступили інші присутні на засіданні науковці. Так, відомостями про стан дослідження етимології українських прізвищ і топонімів на кафедрі української мови Львівського університету та своїми роздумами з цього приводу поділився доцент згаданої катедри Броніслав Володимирович Кобилянський (1896–1986)⁶¹. Про результати

⁵⁷ Валентина Сіверська, “Мистецтво оправи книг на Україні в XV–XVII ст.,” в *Історичні джерела та їх використання*. (Київ, 1966), вип. 2, 280–286.

⁵⁸ *Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: Перші поземельні кадастри Галичини: Покажчик населених пунктів*. (Київ, 1965).

⁵⁹ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 29–30.

⁶⁰ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 30.

⁶¹ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 31, 55. Ім'я Б. Кобилянського не згадується у переліку учасників засідання Семінару в опублікованому інформаційному звіті (П.[елагея] З.[ахарчишин], “Семінари з питань джерелознавства і допоміжних історичних дисциплін,” *НІБ АУ*, no 4, (1963): 92–94), однак було вказане у його машинописі (Протоколи,

багаторічної праці на ниві історичної діалектології польської мови розповів В. Ольшевич. Про доцільність розкривати топонімічні реалії у процесі етимологічного аналізу топонімів та цінність отриманих при цьому результатів говорив Б. Думін. На необхідності повернути населеним пунктам давні українські назви наголошував В. Огоновський. З практичними порадами до укладачів згаданого покажчика до Йосифінської та Францисканської метрик виступили старший науковий співробітник Львівського історичного музею Михайло Савка та старший науковий співробітник ЦДІА УРСР у м. Львові Генріх Рапапорт (1919–1975)⁶². Виступи та дискусія затягнулася на довший час, через що навіть довелося перенести виголошення однієї із передбачених розвідок (вона не стосувалося зазначеної тематики) Семінару на наступне його засідання.

З огляду на такий інтерес до згаданих питань не дивно, що у травні того ж року відбулося ще одне засідання, на якому виголошено доповідь та повідомлення з проблем топоніміки та історичної географії українських земель⁶³. Відкрив Семінар виступ проф. І. Крип'якевича на тему “Топоніміка феодального Львова в архівних джерелах”. Ця розвідка вченого добре відома дослідникам, оскільки у подальшому її скорочений варіант опублікували в одному із українських

довіді, повідомлення, запрошення та інш.[i] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 51–55). З чим це було пов'язано та наскільки випадковим було це вилучення судити важко. Б. Кобилянський належав до числа тих українських науковців, чиє формування відбулося ще у дорадянській час. Вихідець із Прикарпаття, учасник Першої світової війни, у часі національно-визвольних змагань українців він був писарем військової канцелярії УГА. У міжвоєнний період навчався на філософському факультеті Віденського університету, там же захистив докторат. У 1930-х рр. та за часів Другої світової війни – викладач низки навчальних закладів на західноукраїнських землях, у повоєнний час – завідувач катедр у Станіславівському та Львівському педагогічних інститутах, у 1960–1975 рр. – доцент катедри української мови Львівського університету. (Олександра Сербенська, “Характерник науки,” в Олександра Сербенська, *Характерники: наша вдячність, пам'ять і шана.* (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011), accessed May, 21 2020, <https://archive.lnu.edu.ua/o-serbenska-harakternyk-nauky/>; Олександра Сербенська, “Кобилянський Броніслав Володимирович,” в *ENCYCLOPEDIA. Львівський національний університет імені Івана Франка.* (Львів, 2011), т. 1, 616).

⁶² Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[i] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 32–35. Додамо, що Генріх Юліанович Рапапорт народився у Львові. У 1939 р. його мобілізували до лав Червоної армії та служив він десь на Уралі. Після вибуху німецько-радянської війни демобілізований (за спогадами Ю. Гроссмана, нібито через те, що був вихідцем із західних земель УРСР) та поступив на навчання до Нижньо-Тагільського вчительського інституту. Завершивши там навчання у 1943 р. деякий час вчителював, а пізніше знову був мобілізований до війська (1944–1945). Повернувшись до Львова в липні 1947 р. прийнятий до праці у львівському філіалі ЦДІА УРСР, у якому пропрацював до 1960-х рр. Упродовж 1950–1958 рр. – заступник директора цього філіялу, у подальшому – керівник одного з його відділів. Див.: Володимир Самарський, “Генріх Юліанович Рапапорт,” в *Українські архівісти (XIX–XX ст.)*, 526; Юрій Гроссман, *Пережитое и передуманное. Записки для друзей.* (Нью-Йорк: Издательство Слово – Word, 1994), 178–179.

⁶³ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[i] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 114.

наукових журналів⁶⁴, та широко використовується й донині. Як відомо інтерес І. Крип'якевича до історії та топографії рідного йому міста носив довготривалий характер. Упродовж 1920-х – 1930-х рр. він підготував низку більших та менших нотаток, уміщених на сторінках науково-популярних часописів, заміток, котрі у подальшому лягли в основу надрукованої в 1932 р. окремої книги “Історичні проходи по Львові”⁶⁵. У поданому повідомленні автор розповідав про топоніми XIV–XVIII ст., серед яких особливо було виокремлено ті, котрі, на його думку, належали до давнішого періоду, а саме XIII–XIV ст. Цікаво, що для ілюстрації цієї доповіді І. Крип'якевич продемонстрував історичну карту міста⁶⁶, що не потрапила до публікації. У повідомленні іншого учасника Семінару О. Купчинського йшлося про назви міст України як джерело студій з історичної географії⁶⁷. Як стверджувалося в опублікованому звіті, доповідач поновно наголосив на необхідності застосовувати, вивчаючи власні назви, джерела з історичної географії та критерії трьох суміжних наук – історії, лінгвістики та географії, підкресливши особливий характер назв місцевостей як джерела, вказав на їхньому винятковому значенні (“*єдиний релікт*”) під час встановлення давно щезлих міст чи місць історичних подій та битв, на їхню роллю та місце для відображення етнічних кордонів, давніх сухопутних та водних трас, пізнання розвитку виробничих відносин тощо⁶⁸. Як і на попередньому засіданні, обговорення поданих матеріалів виявило широкий інтерес серед учасників Семінару до згаданої тематики. Окремі зауваги та, переважно, цікаві спостереження з проблем топоніміки та історичної географії можна віднайти у виступах Я. Кіся, співробітника ЦДІА УРСР у м. Львові Івана Дмитерка, В. Огоновського, доцента Львівського зооветеринарного інституту Федора

⁶⁴ Іван Крип'якевич, “Топоніміка старого Львова,” *НІБАУ*, no. 5, (1964): 85–87. У примітці до цієї статті автор додатково відзначив, що поданий читачеві матеріал – це скорочена доповідь (чи, точніше, скорочений варіант доповіді), виголошеної на засіданні Семінару.

⁶⁵ Деякі дослідники припускають, що ідея підготовки такого роду праці зародилася в І. Крип'якевича ще у 1917 р., коли під його керівництвом у філії Львівської академічної гімназії було зорганізовано історичний гурток. На його засіданнях І. Крип'якевич чи не найбільше розповідав учням про історію Львова, організував з ними огляд центральної частини міста. (Остап Серета, “До генези історичних проходів по Львову,” І. Крип'якевича, *Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць)*, no. 8, (2001): 731–732).

⁶⁶ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 120, 122.

⁶⁷ Первісно назва виступу звучала дещо ширше та вказувала, що у повідомленні йшлося б не лише про назви міст, але й сіл. Саме у такому формулюванні (“Назви міст і сіл України — джерело дослідження історичної географії”) вона подана й у запрошенні на Семінар, і в його стенограмі (Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р. арк. 114, 117). Припускаємо, що з огляду на зміст, назву виступу О. Купчинського для інформаційного повідомлення скорегували.

Яковича Сизоненка та ін.⁶⁹ Для прикладу, Я. Кісь вказав як на важливе джерело до вивчення історичної географії та топоніміки Львова укладений міською радою інвентар 1613 р., куди внесли назви вулиць та полів. Місто тоді, продовжував вчений, займало біля 4500 га, центр міста – 50 га. Заклик активно збирати та опрацьовувати мікротопоніми прозвучав у виступах В. Огоновського та Б. Думіна. Про незавершену на той час роботу з укладення картотеки назв вулиць Львова у XIX–XX ст. розповіла працівник обласного державного архіву О. Вайнбаум. Завершилося засідання Семінару завершальним виступом проф. І. Крип'якевича, котрий ще раз докладно зупинився на з'ясуванні окремих топонімів та мікротопонімів Львова⁷⁰.

Наступний тематичний Семінар з питань топоніміки та історичної географії датовано квітнем 1965 р. З головною доповіддю на ньому (“Найстарші топоніми Підкарпаття і Волині”) виступив науковий співробітник Інституту суспільних наук Я. Ісаєвич. Йшлося в ній про етимологію таких ойконімів як Червен (на думку Я. Ісаєвича походить від короткої форми прикметника, який відповідав повній формі “чървьньчии”), Перемишль (утворений від особового імени “Перемисл” з допомогою суфікса -ль) та Белз (від українських діалектних фізіографічних термінів “бевз”, “бевза”, які використовувалися, щоб означити болотисту місцину, трясовину або ж необроблювані, колись заболочені місця в річковій долині), наголошувалося на давньослов'янських коренях і словотворчих моделях, що наявні у згаданих ойконімах. Підкреслено, що вживаний у подальші часи книжний термін “Червона Русь” не походить від назви міста Червен і був утворений по-іншому⁷¹. Потрібно відзначити, що доповідь, яку Я. Ісаєвич подав на Семінарі, дублювала його виступ на Всесоюзній конференції з топоніміки в Ленінграді. Вона відбулася наприкінці січня – на початку лютого 1965 р.⁷², а її основні засади вчений повторив у декількох наступних розвідках⁷³.

⁶⁸ Пелагея Захарчишина, “Семінар з питань джерелознавства і спеціальних дисциплін історії,” *НІБАУ*, no. 5, (1963), 89–90.

⁶⁹ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1963 р., арк. 117–126.

⁷⁰ Там само, арк. 126–128.

⁷¹ Доповіді, протоколи та ін.[ші] документи семінарів з архівознавства і інших спеціальних історичних дисциплін, арк. 72–78.

⁷² Ярослав Исаевич, “Древнейшая топонимика Прикарпатья и верхнего Побужья: 10–11 вв.,” в *Всесоюзная конференция по топонимике СССР: Тезисы докладов и сообщений*. (Ленинград, 1965), 114–119.

⁷³ Ярослав Исаевич, “О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь,” в *Доклады и сообщения Львовского отделения Географического общества УССР за 1966 г.* (Львов, 1969), 135–138; *Його ж.* “О древнейшей топонимии Прикарпатья и верхнего Побужья,” в *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура древней Руси. Сборник научных трудов*. (Киев: “Наукова думка”, 1980), 72–81. В останній публікації, крім аналізу названих ойконімів Червен, Перемишль та Белз, йшлося й про топонім Волинь та гідронім Буг.

Другим на засіданні згаданого Семінару у квітні 1965 р. виступив О. Купчинський. Його повідомлення “Географічні назви – джерело вивчення заселення України” було позаплановим та не вказувалося у запрошенні⁷⁴. Йшлося у ньому про давні слов’янські патронімічні топоніми на *-ичі*, проблему, дослідженням якої вчений буде займатися наступне десятиріччя, захистить на цю тему кандидатську дисертацію та опублікує окрему монографію. У цих своїх працях О. Купчинський продемонстрував, як за допомогою дослідження ойконімічного матеріялу можна розв’язувати окремі проблеми слов’янської етногенези та історичної географії⁷⁵. Виголошене ж на Семінарі повідомлення було однією із перших спроб у названому керунку. На жаль, його текст у матеріялах справи не відклався, а тому судити про саме повідомлення ми можемо лише за декількома сторінками рукописного звіту⁷⁶. Однак і в цих скуких нотатках знаходимо ті засади, котрі у подальшому детальніше розробив О. Купчинський у наступних працях. Йшлося і про фіксацію топонімічного ареалу назв на *-ичі* від Одри до верхів’їв Десни та Дніпра, від Братислави і Карпат до Західної Двіни, ареалу, час появи якого датується VI–VII ст.; згадувалося про виділення у цьому ареалі ще в ранню добу західної і східної частини, межа між якими позначала кордон між західним і східним слов’янством; вказувалося на існування скупчень відповідних топонімів на основних топонімічних територіях при важливих комунікаційних шляхах та центрах заселення територій племен; зроблено загальний висновок, що розподіл досліджуваних топонімів на території України незмінний. Це свідчить про сталий характер заселення цих земель упродовж довгого історичного періоду. Зрештою, докладніше пояснив викладений матеріял О. Купчинський у розвідці, що вийшла вже наступного року⁷⁷.

В обговоренні виголошених на цьому засіданні доповіді та повідомленні взяли участь І. Дмитерко (закинув Я. Ісаєвичу вживання назви “Прикарпаття”, яка, на думку цього архівіста, “явно застаріла” та викликає неприємні спогади та відчуття, зокрема про “царських і буржуазних угорських і чеських фальсифікаторів нашої історії”); нагадав про доробок А. Петрушевича зі студій над найдавнішими топонімами і гідронімами на західноукраїнських землях; наголосив на потребі поєднувати дослідження з топоніміки та ономастики із опрацюванням суміжних проблем лінгвістики, фольклору, археології, етнографії, історичної географії) та Й. Гронський⁷⁸. Краєзнавець вказав, що, на його думку,

⁷⁴ Доповіді, протоколи та ін.[ші] документи семінарів з архівознавства і інших спеціальних історичних дисциплін, арк. 71.

⁷⁵ Зоряна Купчинська, “Львівська ономастична школа: етапи становлення і перспективи розвитку,” 14.

⁷⁶ Доповіді, протоколи та ін.[ші] документи семінарів з архівознавства і інших спеціальних історичних дисциплін, арк. 79–81.

⁷⁷ Олег Купчинський, “Топоніми на *-ичі* і питання заселення України,” в *Історичні джерела та їх використання*, вип. 2, 74–92.

⁷⁸ Доповіді, протоколи та ін.[ші] документи семінарів з архівознавства і інших спеціальних історичних дисциплін, арк. 82–84, 85–86, 88–89.

назва міста Белз походить від річки, яка його омиває. У наші дні ця річка зветься Солокія, а давніше, принаймні до кінця XVIII ст. – Белз⁷⁹. Зачепив у своєму виступі Й. Гронський і питання топоніміки м. Яворова, з приводу чого у подальшому підготував відповідну публікацію⁸⁰.

Окремі питання історичної географії та топоніміки були об'єктом уваги учасників засідань Семінару й надалі. Щоправда, це вже не були окремі, присвячені саме цій проблематиці засідання, а поодинокі доповіді чи повідомлення. Так, у листопаді 1966 р., на науково-теоретичній конференції, присвяченій історичним зв'язкам українського і вірменського народів із позаплановим повідомленням про історико-географічні умови виникнення вірменських колоній на території Буковини ще від часів Галицько-Волинського князівства, виступив старший науковий співробітник Чернівецького облдержархіву Богдан Сидор (1936–1986). Свого часу (у 1962 р.) він закінчив географічний факультет Чернівецького університету, потім навчався в аспірантурі Київського університету, готував дисертацію “Географія і промисловість Чернівецької області (історико-географічний нарис)”, досліджував соціально-економічний розвиток Північної Буковини у XVIII– першій половині XIX ст.⁸¹ Подібною була і тематика двох виступів Б. Сидора на Семінарі, зокрема і згаданого тут⁸². На засіданні у квітні 1967 р. розвідку “До питання про виникнення і розташування міст на території Руського і Белзького воєводств від XIV до

⁷⁹ Теза про це Й. Гронським була озвучена й у згаданих вище “Примітках до питання походження місцевих назв ...”. Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 87–89.

⁸⁰ Йосип Гронський, “Топонімія середньовічного Яворова та суміжних сіл як джерело для історичної географії,” в *Історичні джерела та їх використання*, вип. 2, 99–109.

⁸¹ Марія Никирса, “Сидор Богдан Йосипович,” в *Українські архівісти (XIX–XX ст.)*, 569. Див. також: Оксана Колпакова, “Сидора (так в тексті – О. Ц.) Богдан Йосипович,” у *Вчені Інституту історії України: Біобібліогр. довід.* (Серія “Українські історики”). (Київ, 1998), вип. 1, 289.

⁸² Виступ Б. Сидора не був запланований на цій конференції, у всякому випадку її програма згадки про це не містить (Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] документи конференцій і семінарів з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1966 р., арк. 109). Зміст виступу відтворити вкрай важко, оскільки відомостей про нього відклалося дуже мало: згадка в рукописній стенограмі засідання, аркуш з викладом якихось загальних тез з неї (Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] документи конференцій і семінарів з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1966 р., арк. 117, 131–131зв.) та декілька рядків в опублікованому інформаційному звіті (Пелагея Захарчишина, “Дружба народів,” *АУ*, по. 2, (1967): 92–94). Судячи з усього, у цьому повідомленні йшлося, що на території Буковини вірмени перебували від часів Галицько-Волинського князівства, свого часу оселилися у містах Хотин, Сучава та Чернівці, де їхні колонії проіснували до другої половини XIX ст.; згадувалося, що замешкавши тут, вірмени займалися торгівлею, тваринництвом та ремеслами, а з їх лав вийшло багато видатних діячів; що в 1824 р. у Сучаві була відкрита вірменська школа; що перебування вірмен у Чернівцях залишило слід у його топонімах тощо.

середини XVII ст.” виголосив Я. Кісь⁸³. Двічі (у травні 1970 р. та грудні 1973 р.) виступив на засіданнях Семінару на згадану тематику Й. Гронський. Як ми бачили вище, він і раніше регулярно забирав голос у дискусіях, пов’язаних із вивченням давніх топонімів, тепер він підготував доповідь “З історії топоніміки західноукраїнських літописних міст”, яка стосувалася княжих Белза та Звенигорода⁸⁴, а у повідомленні “Історична топографія давнього Львова” йшлося про історію міських укріплень княжого та так званого феодального періодів, розвитку території Львова, його передмість, шляхів тощо⁸⁵.

Певне місце у роботі учасників Семінару займала й *історико-краєзнавча тематика*. Переважно напрацювання у тій ділянці належать до початку 1960-х рр., чи, точніше, до 1962 р., і їхня поява так чи інакше була пов’язана із роботою, яку в цей час вели українські науковці, готуючи матеріали для написання історії міст і сіл області. Власне цьому повністю було присвячено засідання Семінару у квітні 1962 р.⁸⁶, на якому був присутній потужний київський десант архівістів та урядовців⁸⁷. Із основною доповіддю “Методика підготовки довідника з історії міст і сіл Львівської області” виступив науковий співробітник Інституту суспільних наук В. Огоновський (1896–1970). Колишній вояк легіону Українських Січових Стрільців та УГА, у 1920-х рр. він студював філософію та географію у Віденському та Карловому (м. Прага) університетах, захистив докторат на тему “Розвиток заселення Східноєвропейського степу”. Ще з часів своєї юности був прихильником лівих ідей і у міжвоєнний період став одним із чільних представників КПЗУ, організатором та редактором низки прокомуністичних видань, за що в 1930-х рр. відсидів кілька років у в’язниці. У другій половині 1930-х рр. – співробітник НТШ, а з приходом радянської влади – керівник та

⁸³ Згадане повідомлення у подальшому лягло в основу публікації: Ярослав Кісь, “Виникнення і розташування міст на території Руського і Белзького воеводств від XIV до середини XVII ст. (Матеріали до історичного атласа України та історії міст і сіл),” *АУ*, no. 1, (1968): 35–41.

⁸⁴ Погляд Й. Гронського на походження назви міста Белз ми подали вище; що стосується Звенигорода, то тут проведений дослідником аналіз топонімів привів його до висновку про давнє заселення території княжого міста (Пелагея Захарчишин, “Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін,” *АУ*, no. 5, (1970): 98–99).

⁸⁵ Марія Вавричин, “Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР в м. Львові,” *АУ*, no. 2, (1974): 92–94.

⁸⁶ На жаль, протокол цього засідання не зберігся. Натомість маємо два інформаційних звіти про нього та низку підготованих матеріалів (доповідь В. Огоновського та повідомлення Й. Гронського). Прикметно, що в машинописному варіанті звіту за підписом Н. Врадій вказувалося, що це засідання Семінару присвячене питанням краєзнавства (Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 94). Натомість в опублікованому варіанті відмітка відсутня (Надія Врадій, “Семінар з питань джерелознавства та спеціальних дисциплін,” *УІЖ*, no. 4, (1962): 164).

⁸⁷ Серед них були, зокрема, представник Ради Міністрів УРСР Т. Я. Тарасенко та керівні працівники Архівного управління – заступник начальника Лариса Гусева, начальники відділів Іван Бутич та Валентина Коновалова (Пелагея Захарчишина, “Семінар з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін,” *НІБ АУ*, no. 6, (1962): 33).

науковий працівник Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР. Із моменту організації Інституту суспільних наук зарахований на посаду старшого наукового співробітника відділу економіки, а від 1959 р. – відділу історії⁸⁸. До сфери його наукових інтересів входили історична й економічна географія та демографія⁸⁹. Очевидно, саме через це В. Огоновського в Інституті долучили до складу колективу, що збирав та систематизував матеріали до історико-географічного словника. Що стосується безпосередньо самого виступу В. Огоновського⁹⁰, то він виразно поділявся на декілька частин, з яких лише одна, щоправда найбільша, стосувалася методики укладення згаданого довідника. Йшлося і про загальну схему, якою керувалися автори, укладаючи нариси по окремих населених пунктах, з її горизонтальними (за визначенням В. Огоновського) чи радше тематичними блоками (адміністративно-територіальне і географічне положення; короткий огляд природних ресурсів; кількість і склад людности; галузі народного господарства та підприємства; культурно-освітні і санітарні установи; видатні люди; історичні пам'ятки та історичні події) та вертикальними (історико-періодизаційними) пластами (доісторія; феодалізм; капіталізм-імперіалізм; визвольно-революційна боротьба; соціалістичні перетворення; семирічка в дії)⁹¹, і про особливості укладення картотеки назв місцевостей, підприємств та колгоспів, видатних людей, підбору матеріалів для бібліографічної картотеки тощо. В. Огоновський навів низку успішних прикладів з укладання та оприлюднення довідок з історії окремих міст і сіл, розказав про пророблену працівниками Інституту у цьому керунку роботу, наголосив на важливості залучати до процесу збору відомостей (очевидно, при повному контролі радянських та партійних органів) місцевої інтелігенції. Цікавою була та частина доповіді, у котрій йшлося про матеріали, що їх використовували або ж планували використовувати у своїй роботі учасники групи (для прикладу, топографічні та бібліографічні картотеки І. Крип'якевича та В. Ольшевича) та попередні традиції і досвід укладки такого роду словників, зокрема на

⁸⁸ Біографічні дані про нього див.: Феодосій Стеблій, “Огоновський Володимир Петрович,” в *Енциклопедія історії України*. (Київ, 2008), т. 5, 523; Б. А., “Огоновський Володимир Петрович,” в *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники*, 264; Олег Шаблій, *Суспільна географія: у двох кн.* (Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2015), книга друга. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства, 164–165.

⁸⁹ Перелік його публікацій на згадані теми див.: *Праці наукових співробітників Інституту суспільних наук АН УРСР. Бібліографічний покажчик*, укладачі Віталій Гавриленко та ін., відп. редактор Михайло Івасюта. (Львів, 1970), 56–61.

⁹⁰ Текст виступу: Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 66–78; огляд подано також у: Надія Врадій, “Семінар з питань джерелознавства та спеціальних дисциплін,” 164–165; Пелагея Захарчишина, “Семінар з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін,” 33–35).

⁹¹ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 71.

західноукраїнських землях. Зрештою, значне місце у своїй доповіді В. Огоновський відвів і традиційному тоді пропагандистсько-ідеологічному нарративу із наголосом на досягненнях радянської влади, згадками про ворожу діяльність “українських фашистів-бандитів і куркулів”, цитуючи останні компартійні документи тощо.

Крім доповіді В. Огоновського на згаданому засіданні у квітні 1962 р. прозвучала ще низка повідомлень. В одному з них (“*Короткий бібліографічний огляд основних джерел по збиранню відомостей про населені пункти України*”), що виголосив заступник директора з наукової роботи Наукової бібліотеки Львівського університету ім. Івана Франка, відомий український бібліограф та книгознавець Федір Пилипович Максименко (1896–1983) охарактеризовано та класифіковано (поділено на три групи) джерела чи, якщо точніше, публіковані джерела (збірники документів чи окремі документи) та літературу (довідкові видання, до яких зараховано монографії, словники, путівники, та джерела бібліографічного характеру) до вивчення історії міст і сіл України⁹². У інших двох повідомленнях, що підготували архівісти ЦДІА УРСР у м. Львові та місцевого обласного архіву Петро Пироженко та Анатолій Сісецький, йшлося про ті документальні матеріали, які відкриті у львівських архівах і можуть бути використані для підготовки історичних довідок про міста і села області. Перший з них охарактеризував джерельний потенціал документів судових органів влади давньої Речі Посполитої (гродські і земські акти) та матеріали низки інших архівних фондів, зокрема Йосифінської та Францисканської метрики і Галицького намісництва, натомість А. Сісецький, котрий у той час працював в обласному архіві, зупинився на матеріалах, що виникли у процесі діяльності радянських органів влади та окремих документах новітнього часу дорадянського періоду⁹³.

Інший характер носило повідомлення краєзнавця Й. Гронського “Із мого досвіду по збиранню матеріалів до історії міст та сіл Львівщини”⁹⁴, у якому той спробував подати декілька практичних порад тим, хто буде працювати на збором відомостей до історії населених пунктів. Деякі з цих порад носили доволі загальний характер, як, до прикладу, заувага про потребу ознайомлення із публікованими джерелами, інші доповнювали виступи попередніх учасників та звертали увагу на потенціал творів художньої літератури, що містили інформацію про час, коли вони були створені. Наголошував дослідник і на інформаційних

⁹² Пелагея Захарчишина, “Семінар з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін,” 33–35; Надія Врадій, “Семінар з питань джерелознавства та спеціальних дисциплін,” 164–165.

⁹³ Теми повідомлень звучали схоже: “Комплексні документи Львівського історичного архіву – джерело вивчення історії міст і сіл” (П. Пироженко) та “Історії міст і сіл в документах Львівського облдержархіву” (А. Сісецький). Їх огляд див. у відповідних інформаційних повідомленнях П. Захарчишин та Н. Врадій про це засідання.

⁹⁴ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 79–83.

ресурсах преси, необхідності комплексно опрацьовувати відомості та їх порайонну систематизацію, детально вивчати не лише історію окремого населеного пункту, але й сусідніх міст та сіл, зрештою, звертав увагу на потребу опрацьовувати топонімічний матеріал та уникати помилок, пов'язаних із вживанням у різномовних джерелах паралельних назв місцевостей.

Не минуло своєю увагою краєзнавчу тематику учасники Семінару і на підсумковій конференції у грудні 1962 р. Як і протягом усього того року, так і пізніше це було пов'язано зі збором матеріалів та підготовою історії міст і сіл УРСР. Власне, в такому контексті згадував тематичні дослідження з історичної географії та топоніміки і проф. І. Крип'якевич, котрий у своєму виступі пропонував організувати окремі центри бібліографічних довідок та надавати необхідні консультації, вказував на потребу обговорювати на засіданнях Семінару проекти схем описів міст і сіл та заслуховувати готові описи (у протоколі – *монографічні студії*) з історії окремих населених пунктів⁹⁵. З доповіддю “Джерела і способи вивчення історії міст” та повідомленням “Найдавніші згадки письмових пам'яток про Щирець” виступили доц. Я. Кісь та науковий співробітник ЦДІА УРСР у м. Львові Яків Григорович Сенік (1929–2002), однак відомо про їх змістовне наповнення вкрай мало, усього декілька рядків із опублікованого інформаційного повідомлення⁹⁶. Тоді ж, як про це згадано вище, студію про походження назви м. Дрогобич виголосив О. Купчинський. Вельми цікавою видається нам і дискусія, котра розгорілася на цьому засіданні. Так, у виступі В. Огоновського йшлося про конкретні завдання, що стояли перед колективом, який працював над укладенням історії населених пунктів, зокрема, про аналіз отриманих з місць анкет, організацію та проведення експедицій у райони зі збору матеріалу, підготову окремих нарисів, щоб їх надалі заслуховувати, а також визначати обсяги таких нарисів тощо⁹⁷. На джерельному потенціалі реєстру подимного податку 1629 р. та церковних метрик під час вивчення історії населених пунктів України наголосив польський дослідник, колишній працівник львівських архівів і колишній викладач Львівського педагогічного інституту та університету, а на той час – викладач Вищої педагогічної школи в Ополе Маврицій Горн (1917–2000⁹⁸). З певними доповненнями до доповіді Я. Сеніка про Щирець виступив Й. Гронський.

⁹⁵ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 146–147; Пелагея Захарчишин, “Наукова конференція з питань джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін,” *НІБАУ*, no. 3, (1963): 97–98.

⁹⁶ *Ibid.*

⁹⁷ Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інші матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 16 січня 1962 р. – 20 грудня 1962 р., арк. 157–159.

⁹⁸ Див. про нього: Мар'ян Хом'як, *Маврицій Горн (1917-2000): Життя і наукова спадщина*. (Львів, 2015).

Піднімалася краєзнавча тематика на засіданнях Семінару і в подальшому, однак після 1962 р. відбувалося те нечасто. Вочевидь, пояснювалося це тим, що більша увага учасників Семінару в 1960-і рр. була звернута все ж на вивчення окремих питань історичної географії та топоніміки, тобто на дисципліни, що так чи інакше подавали матеріал і для краєзнавчих студій. На засіданні у квітні 1967 р. увагу дослідників, котрі вивчали історію окремих населених пунктів на західноукраїнських землях, до матеріалів, що зберігаються у низці російських та українських, разом із львівськими, а також з рукописних фондів бібліотек, привернув у своїй доповіді “Рукописні історії окремих поселень у бібліотечних та музейних збірках” Ф. Максименко. Йшлося тут, зокрема, про рукописи ХІХ ст. із фондів бібліотеки Всесоюзного географічного товариства, матеріали з історії міст і сіл, зібрані Київською археографічною комісією та Постійною комісією для складання історико-географічного словника українських земель тощо⁹⁹. Популярний характер мало й виголошене у березні 1969 р. повідомлення львівського художника та автора низки історико-етнографічних студій Григорія Степановича Смольського (1893–1985) “З історичного минулого Долини Святослава на Сколівщині”. У ньому йшлося про походження назв низки історико-географічних об’єктів, розташованих на теренах згаданого району, та, насамперед, Долину Святослава, де нібито було вбито (“сколото”) в 1015 р. князя Святослава Володимировича¹⁰⁰. У березні 1970 р. Г. Смольський виступив із повідомленням “Письмові пам’ятки про найдавніші населені пункти Львівщини”. Попри таку загальну та об’ємну назву, насправді присвячене воно було виявленій цим мистцем у церкві містечка Новий Яричів Євангелія із вклеєними у ньому аркушами літопису історії цього населеного пункту від 1153 до 1795 р. Очевидно, саме з цього літопису Г. Смольський взяв інформацію про заслання галицьким князем Ярославом Осмомислом одного зі змовників проти нього, Гліба Патоки, на острівець Ярова Кемпа, де було селище, що у подальшому отримало назву Новий Яричів¹⁰¹.

⁹⁹ П[елагея] З.[ахарчишин], “Семінар з архівознавства і спеціальних історичних дисциплін,” *АУ*, no. 4, (1967): 104.

¹⁰⁰ Протоколи семінарів, 1969 р., арк. 33–38. З цієї події (вбивством, “сколенням” князя Святослава) інколи пов’язують і походження назви м. Сколе. Дивись, для прикладу: С. К. Брич, Євген Галушко, “Сколе,” в *Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область*. (Київ, 1968), 688. Сучасний погляд на цю тему див. також: Олег Мазур, “Князь Святослав Володимирович і “Могила Святослава”,” в *Фортеця: збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка*. (Львів: Камула, 2009), кн. 1, 114–123.

¹⁰¹ Пелагея Захарчишин, “Семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін,” *АУ*, no. 3, (1970): 101. У повідомленні, як можна припустити, йдеться про літопис місцевої парафії, записаний у 1837 р. дружиною тогочасного пароха Дмитрія Корецького Ольгою. Коротенький уривок з нього див. на сайті Сокальсько-Жовківської єпархії УГКЦ (“Храм Успення Пресвятої Богородиці смт Новий Яричів,” *Сокальсько-Жовківської єпархії. Українська греко-католицька церква*, доступ отримано 12 грудня 2020, <https://sokaleparchy.org.ua/index.php/2009-06-02-08-03-45/parafii/1118-novoyarychivskyj>).

Період 1960-х рр. став часом, коли в Україні активізувалася діяльність, пов'язана зі збереженням історико-культурної спадщини. Видимим організаційним та дієвим результатом цього стало створення впродовж 1966–1967 рр. Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, ухвали відповідних постанов Ради Міністрів УРСР, формування у подальшому списків пам'яток культури загальносоюзного, республіканського і місцевого значення, початок видання відповідного науково-інформаційного бюлетня тощо. Очевидно, що доволі швидко до цього процесу залучено і Львів, що віддавна славився своїми історичними та мистецькими пам'ятками. Тут діяли міське та обласне відділення цього товариства, до роботи у якому були залучені і мистецтвознавці, і музейники та історики¹⁰². З огляду на це дивно, що наприкінці 1960-х – на початку 1970-х у тематиці роботи Семінару починають спорадично з'являтися повідомлення, так чи інакше пов'язані із вивченням окремих об'єктів історичної та культурної спадщини (чи того, що такою у той час було прийнято вважати), зокрема і *пам'ятники / скульптурні споруди*, мова про які буде вестись далі. Щоправда, вперше повідомлення із назвою “Пам'ятники Тарасові Григоровичу Шевченку в Галичині” було виголошене ще у березні 1964 р., на засіданні Семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження поета. Підготував його директор школи з с. Підгайчики (тепер – Самбірський район) на Львівщині Олександр Андрійович Дорошенко (1924–1996). Вихідець з Золотоніського району на Черкащині, випускник місцевого учительського інституту, він, завершивши навчання, був скерований на роботу в Галичину¹⁰³. За фахом філолог, О. Дорошенко до кінця свого життя жваво цікавився історією, займався пошуковою роботою. Що стосується безпосередньо самого виступу Олександра Андрійовича¹⁰⁴, то у ньому зібрано відомості про історію встановлення

¹⁰² Див. про діяльність згаданого Товариства та обставини, що супроводжували його творення: Сергій Заремба, *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис*. (Київ, 1998), 30–41. Про роботу по організації охорони пам'яток на Львівщині та активних учасників цього руху див.: Володимир Бадяк, “Реалії та імітація охорони пам'яток культури Львова в роки застою,” в *Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея*, відп. редактор Іван Копич, заступник відп. редактора Андрій Сова. (Львів, 2011) (*Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки*, вип. 10), 439–457; Маркіян Нестайко, “Участь львівських мистецтвознавців у пам'яткоохоронному русі 1960–1980 рр.,” *Гілея*, по. 75, (2013): 119–122; Катерина Юхимчук, “Діяльність Ігоря Свешнікова у галузі охорони та збереження пам'яток України,” в *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, (2017), вип. 21, 285–295.

¹⁰³ Інформацію про О. Дорошенка віднайдено на сайті села Великий Хутір, у якому він працював директором школи у 1967–1985 рр. Див.: “Дорошенко О. А. Педагог, краєзнавець, художник,” *Село Великий Хутір Драбівський район Черкаська область*, доступ отримано 21 червня 2020, https://velikijhutir.cherkassy.ua/great_people/doroshenko.php. У 1980-х рр. О. Дорошенко приєднався до організації у цьому селі краєзнавчого музею.

¹⁰⁴ Рукопис повідомлення відклався в: Протоколи, доповіді, повідомлення, запрошення та інш.[і] матеріали семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, 1964 р., арк. 42–71. Повідомлення вийшло доволі об'ємним, а тому в опублікованому інформаційному

пам'ятників та пам'ятних знаків, обставини, що супроводжували цей процес не лише в Галичині (с. Лисиничі та м. Винники на Львівщині, с. Яворів, с. Вовчиці та с. Надіїв на Прикарпатті та ін.), але в інших регіонах України. Йшлося у ньому і про святкування шевченківських ювілеїв у краї, і про мистецькі і художні особливості згаданих пам'ятників, зрештою, містилася інформація і про пам'ятники Кобзареві, встановлені за часів німецької окупації в 1942 р. Втім, непозбавлене було це повідомлення і певних тогочасних ідеологічних штампів, традиційних звинувачень у бік українських буржуазних націоналістів (до числа "*ярих націоналістів*" було зараховано й відомого українського мовознавця Степана Смаль-Стоцького) та священників греко-католицької церкви, що цілком вписувалося у розгорнуту в той час чергову антицерковну кампанію влади, тощо.

Низку виступів, присвячених пам'ятникам Львівщини, підготувала працівниця Львівського державного історичного музею Надія Кривонос. Від січня 1966 р. вона завідувала створеним у музеї відділом охорони пам'яток історії та культури, що покладало на неї обов'язок зі збору відповідних матеріалів. Саме у зв'язку з цим час від часу, як правило на засіданнях та конференціях Семінару, що відбувалися з нагоди відзначення радянських ювілейних дат (для прикладу, 30-річчя приєднання західноукраїнських земель до СРСР), їй доручили підготувати та виголосити повідомлення про відповідні скульптурні пам'ятники¹⁰⁵. Судити про їх зміст вкрай важко, оскільки тексти виступів не відклалися у справах роботи Семінару, а інформація в опублікованих повідомленнях зводилася лише до означення теми повідомлень¹⁰⁶. Припускаємо, що подібним до виступу Н. Кривонос було й повідомлення іншого наукового співробітника згаданого Музею Ірини Свешнікової. Його виголошено у березні 1970 р. на засіданні

звіті про це засідання Семінару перекваліфікували в доповідь (Пелагея Захарчишин, "[Архіви України до 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка] / Львів," *НІБ АУ*, no. 4, (1964): 77–78).

¹⁰⁵ Це були виступи на семінарі у травні 1969 р. (проведений на відзначення сторіччя від дня народження В. Леніна, повідомлення "Пам'ятники Володимирові Іллічу Леніну на Львівщині"), у жовтні 1969 р. (на науковій конференції, присвяченій "30-річчю возз'єднання Західної України в єдиній Українській Радянській державі"), повідомлення "Пам'ятники історії та культури про вікові зв'язки і дружбу населення Львівщини з народами Союзу РСР"), у червні 1974 р. (на науковій конференції, присвяченій 30-річчю визволення Львова від німецько-фашистських загарбників, повідомлення "Про пам'ятники Великої Вітчизняної війни на Львівщині"), у травні 1975 р. (на науковій конференції, присвяченій 30-річчю перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, огляд "Пам'ятники Героям Радянського Союзу на Львівщині"). Див.: Пелагея Захарчишин, "Семінари з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін," *УІЖ*, no. 2, (1970): 151–152; Пелагея Захарчишина, "30 років у сім'ї єдиній," *АУ*, no. 1, (1970): 92; "Наукова конференція, присвячена 30-річчю визволення Львова від німецько-фашистських загарбників," *АУ*, no. 5, (1974): 48; О. П. Кріль, "Наукова конференція у Львові," *УІЖ*, no. 7, (1975): 150.

¹⁰⁶ Щоправда, в 1974 р. Н. Кривонос опублікувала на сторінках журналу "Архіви України" статтю про пам'ятники радянським бійцям, що звільняли Львівщину, підготовану, очевидно, за матеріалами виступу на семінарі. (Див.: Надія Кривонос, "Пам'ятники визволителям Львівщини," *АУ*, no. 5, (1974): 56–58). Низка менших матеріалів, присвячених окремим пам'ятникам з'явилася за підписом авторки на сторінках періодичної преси. Див.: *Бібліографічний покажчик публікацій співробітників Львівського історичного музею (1945–2004)*. (Львів: Новий Час, 2005), 86–87.

Семінару, присвяченого питанню збереження історичних та культурних цінностей, однак йшлося у розвідці І. Свешнікової лише про історію спорудження пам'ятника В. Ленінові у Львові¹⁰⁷. Причиною його появи у програмі, припускаємо, було наближення сторічного ювілею від дня народження цього діяча, відзначення якого запланували на квітень того ж року. Що стосується згаданого засідання Семінару, то відкрив його заступник директора Інституту суспільних наук, доктор історичних наук Михайло Кирилович Івасюта (1923–1992), доповідь якого “Втілення у життя ленінських заповітів про охорону пам'ятників історії та культури”, судячи з опублікованого інформаційного звіту містила традиційні ритуальні вихваляння радянської влади за її кроки зі збереження історичної спадщини. На цьому ж засіданні прозвучало згадане вище повідомлення Г. Смольського про літопис до історії Нового Яричева, доповідь старшого наукового працівника Інституту суспільних наук та, одночасно, Голови секції історичних пам'яток Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури Володимира Грабовецького (1928–2015) “Львівський некрополь”, у якій, окрім короткої історії некрополів краю, наголошувалося на потребі встановлювати місця поховань низки відомих постатей української історії¹⁰⁸.

Як бачимо, питання історичної географії, топоніміки та краєзнавства зайняли вагоме місце у роботі Теоретичного семінару з джерелознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у Львові. Інтерес до згаданих дисциплін пояснювався низкою обставин, частина з яких носила суто практичний характер – це було пов'язано зі взятим у той час курсом в Україні на підготовку серійного видання до історії міст і сіл, інша – академічний, і співвідносилася із загальним зростанням інтересу до усього комплексу спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін у СРСР, УРСР та у м. Львові зокрема. Зі зрозумілих причин, тематично ті доповіді та повідомлення з історичної географії, топоніміки та краєзнавства, котрі були виголошені на засіданнях Семінару, торкалися в основному теренів західноукраїнських земель, хоча розроблена місцевими дослідниками методика роботи із відповідним джерельним матеріалом, принципи укладення спеціальних довідників могла бути поширена й на інші українські території. Характерно, що участь у розробці відповідної тематики взяли і працівники академічних установ та науковці Львівського університету, і співробітники місцевих архівів та музеїв. Для всіх них той майданчик, який надавав для обговорення їхніх ідей та напрацювань зазначений Семінар, був надзвичайно важливим місцем, щоб заслухати критику та продискутувати їхні наукові та довідкові праці, місцем, де змогли об'єднатися вчені, що працювали у

¹⁰⁷ Пелагея Захарчишин, “Семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін,” *АУ*, no. 3, (1970): 101. Десь у цей час І. Свешнікова укладала облікові картки на історичні пам'ятки м. Львова. Сергій Заремба, *Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Історичний нарис*, 51.

¹⁰⁸ Пелагея Захарчишин, “Семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін,” *АУ*, no. 3, (1970): 101.

ріжних наукових галузях, у нашому випадку – мовознавства, історії та географії. Особливий інтерес до досліджуваних у статті дисциплін у середовищі учасників Семінару, датований першою половиною 1960-х рр. – одним із найплідніших періодів у його діяльності, однак з часом він стишується. Причинами цього, як можемо припустити, став поступовий відхід від праці в Семінарі одного із його творців – проф. І. Крип'якевича, а далі його смерть, зростання уваги його учасників до інших дисциплін, насамперед архівознавства й теоретичного та практичного джерелознавства, збільшенням числа засідань, що провадилися до відповідних ювілейних дат тощо. Попри все, і у другій половині 1960-х, і на початку 1970-х рр. доповіді та повідомлення з досліджуваної тематики зрідка продовжували з'являтися у програмах засідань Семінару завдяки розвідкам низки ентузіястів своєї справи, краєзнавців та окремих архівістів. Досвід, отриманий учасниками Семінару, не минувся марно та дозволив у подальшому продовжити традиції таких студій за часів незалежності України.

**PROBLEMS OF HISTORICAL GEOGRAPHY, TOPONYMICS AND
LOCAL HISTORY AT THE WORK OF THE SOURCE STUDY AND
SPECIAL (AUXILIARY) HISTORICAL DISCIPLINES THEORETICAL
SEMINAR IN STATE CENTRAL HISTORICAL ARCHIVES
OF UKRAINIAN SSR IN LVIV**

Oleksandr TSELUIKO

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient Ukrainian History and Archival Studies
1 Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: oleksandr.tseluyko@lnu.edu.ua

The source study and special (auxiliary) historical disciplines theoretical seminar in State Central Historical Archives of Ukrainian SSR in Lviv was held in the 1960s and 1980s. A wide range of issues related to the study of these disciplines, as well as general historical issues were considered at its regular meetings. There was given an important place in his work to reports on historical geography, toponymy and local history. The interest in these disciplines was both academic and practical characters, because at that time the officials took a course to prepare a serial of publications on the history of cities and villages of Ukraine.

We could point among the participants of the Seminar, whose scientific reports concerned certain issues of historical geography, toponymics and local lore, the name some scientists of Ivan Franko Lviv State University, in particular philologists Jevgenija Posatska-Chernyakhivska and Olga Ripetska, historian Jaroslav Kis, geographer Bohdan Dumin, the name some scientists of the Institute of Social Sciences (Instytut Suspilnych nauk) professor Ivan Krypyakevych and Jaroslav Isayevych, the name archivist Oleh Kupchynsky, amateur local historians Josyp Gronskyj and Hrygoryj Smolskyj. Thematically their reports and informations mainly concerned the territory of the Ukrainian West. They also tried to determine the place of historical geography and toponymics in the system of scientific knowledge, developed theoretical issues of classification of geographical names and principles of etymology of toponyms, studied methods and sources for studying toponyms, the etymology of individual toponyms et cet. A lot of this work has not lost its scientific significance to this day.

The special interest in these disciplines among the participants of the Seminar dates back to the first half of the 1960s – one of the most fruitful periods in its activities. But over time this interest was subsiding. According to our assumption, the reasons for it was the progressive withdrawal from work at the Seminar prof. I. Krypyakevych who has been one of creators of this Seminar. Another reason was the growth of participants' attention to other historical disciplines, first of all to archival science and theoretical and practical source studies, the increase the number of meetings of the Seminar which were held before the soviet anniversaries, etc. Nevertheless, in the second half of the 1960s and in the early 1970s, reports and informations on historical geography, toponymics and local history continued to appear in the programs of the Seminar once in a while, primarily due to the activity of a number of amateur local historians and to the some archivists. The experience gained by the participants of the Seminar was not in vain and allowed to continue the traditions of such studies during the independence of Ukraine.

Keywords: special (auxiliary) historical disciplines, historical geography, toponymics, local history, The source study and special (auxiliary) historical disciplines theoretical seminar in State Central Historical Archives of Ukrainian SSR in Lviv.

REFERENCES

- B. A. “Ohonovskyy Volodymyr Petrovych,” v *Instytut Ukrayinoznavstva Im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy. Naukova Diyalnist, Struktura, Pratsivnyky*, Redaktor Yaroslav Isayevych. Lviv: Instytut Ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy, 2001, 264. (in Ukrainian).
- Babic, Józef, i Wójcik, Zbigniew. “Wacław Olszewicz (1888–1974),” v *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*, 1975, t. 20, nr 1, 97–100. (in Polish).
- Badyak, Volodymyr. “Realiyi ta imitatsiya okhorony pam'yatok kultury Lvova v roky zastoyu,” v *Yuvilejnyy zbirnyk na poshanu Stepana Heleja*, vidp. redaktor Ivan Kopych, zastupnyk vidp. redaktora Andriy Sova. Lviv, 2011 (Visnyk Lvivskoyi komertsijnoyi akademiyi. Seriya – humanitarni nauky, vyp. 10), 439–457. (in Ukrainian).
- Balabushevych, Tetyana. “Heohrafiya istorychna,” v *Specialni istorichni dyscypliny: dovidnyk: navch. posib. dlya stud. vyshh. navch. zakl.*, kerivnyk avtorskoho kolektyvu Iryna Vojcekhivska. Kyiv: Lybid, 2008, 131–139. (in Ukrainian).
- Barabash, Taras. “Paleohrafichni doslidzhennya arkhivistiv Tsentralnoho derzhavnogo istorichnoho arkhivu Ukrainy, m. Lviv (1960–1990-i rr.) ,” *Arkhivy Ukrainy*, No. 4, (2012): 32–38. (in Ukrainian).
- Bezdrabko, Valentyna. “Do istoriyi vyvchennya kartohrafichnoho dokumenta v Ukraini,” *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina*, seriya: Istoriya, no. 40 (816), (2008): 405–415. (in Ukrainian).
- Bezdrabko, Valentyna. “Seminar z arkhivoznavstva ta dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin TsDIA Ukrainy u Lvovi: naukovyy fenomen,” *Zapysky Lvivskoyi naukoyi biblioteki im. V. Stefanyka: Zbirnyk naukovykh prats*, No. 1 (16), (2008): 546–579. (in Ukrainian).
- Bezdrabko, Valentyna. *Dokumentoznavstvo v Ukraini: instytutsionalizatsiya ta suchasnyy rozvytok*. Kyiv: “Chetverta khvylya”, 2009. (in Ukrainian).
- Bibliografichnyy pokazhchyk publikatsij spivrobotnykiv Lvivskoho istorichnoho muzeyu (1945–2004)*. Lviv: Novyi chas, 2005. (in Ukrainian).
- Bojko, V. “Konferentsiya z pytan dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin,” *Ukrainskyy istorychnyy zhurnal*, no. 2 (1962): 148–149. (in Ukrainian).
- Brych, S. K., i Yevhen Halushko. “Skole,” v *Istoriya mist i sil Ukrainskoyi RSR. Lvivska oblast*. Kyiv, 1968, 688–701. (in Ukrainian).

- Buchylo, Pylyp. "Pershyy na Ukraini," *Za radyansku nauku*, November 17, 1962. (in Ukrainian).
- Tseluiko, Oleksandr. "Narada u viddili istoriyi Ukrainy Instytutu suspilnykh nauk AN URSSR "Pro stan i zavdannya rozvytku dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin"," *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, No. 50 (2014): 469–517. (in Ukrainian).
- Tseluiko, Oleksandr. "V. V. Zvarych ta pytannya numizmatyky v roboti teoretychnoho seminaru z dzhereloznavstva ta spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin pry Tsentralnomu derzhavnomu istorychnomu arkhivi URSSR u Lvovi," *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, no. 16, (2015): 24–39. (in Ukrainian).
- "Dancig," v *Entsyklopediya ukrayinoznavstva*. Paryzh-Nyu-Jork, 1955–1957, t. 2, 488. (in Ukrainian).
- Dopovidi, protokoly ta in.[shi] dokumenty seminariv z arkhivoznavstva i inshykh spetsialnykh istorychnykh dystsyplin, 26 sichnya 1965 r. – 24 lystopada 1965 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 442. (in Ukrainian).
- "Doroshenko, O. A. Pedahoh, krayeznavets, khudozhnyk," *Selo Velykyj Khutir Drabivskiy rajon Cherkaska oblast*, accessed June 21, 2020, https://velikijhutir.cherkassy.ua/great_people/doroshenko.php. (in Ukrainian).
- Heohrafichnyy fakultet*, redaktor Volodymyr Bilanyuk, Yevhen Ivanov, vydannya druhe, pereroblene i dopovnene. Lviv: Vydavnychyj tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2016. (in Ukrainian).
- Hronskiy, Josyp. "Toponimika litopysnoho Plisneska," v *Konferentsiya "Olzhyni chytannya", Plisnesk, 10 zhovtnya 2005 r.*, vidpovidalnyy redaktor Borys Voznytskyj, naukovyy redaktor Ihor Mycko. Lviv, 2005, 27–35. (in Ukrainian).
- Hronskiy, Josyp. "Toponimiya serednovichnoho Yavorova ta sumizhnykh sil yak dzherelo dlya istorychnoyi heohrafiyi," v *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya*. Kyiv, 1966, vyp. 2, 99–109. (in Ukrainian).
- Hronskiy, Josyp. *Narys istoriyi Yavorivshchyny*, nauk. red. Viktor Holubko, Stepan Kacharaba ta Alla Seredyak. Drohobych: Kolo, 2008. (in Ukrainian).
- Hrossman, Yuriy. *Perezhytoe y peredumannoe. Zapysky dlya druzhej*. Nyu-Jork: Izdatelstvo Slovo – Word, 1994. (in Russian).
- Hrych, Ihor. "Slovo pro yuvilyara," v *Do dzherel: Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody joho 70-richchya*. Kyiv-Lviv, 2004, t. 1, 5–16. (in Ukrainian).
- Informatsiya pro pidsumky roboty naukovo-teoretychnykh seminariv z arkhivoznavstva ta dopomizhnykh dystsyplin istoriyi za 1964 r., 23 hrudnya 1964 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 416. (in Ukrainian).
- Instytut Ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrayiny. Naukova Diyalnist, Struktura, Pratsivnyky*, Redaktor Yaroslav Isayevych. Lviv: Instytut Ukrayinoznavstva im. I. Krypyakevycha NAN Ukrainy, 2001. (in Ukrainian)
- Isayevych, Yaroslav. "Drevnejshaja toponimika Prikarpatja i verhnego Pobuzhja: 10–11 vv.," v *Vsesojuznaja konferentsija po toponimike SSSR: Tezisy dokladov i soobshhenij*. Leningrad, 1965, 114–119. (in Russian).
- Isayevych, Yaroslav. "O drevnejshoj toponimii Prikarpatja i verhnego Pobuzhja," v *Slavjanskije drevnosti. Jetnogenez. Materialnaja kultura drevnej Rusi. Sbornik nauchnykh trudov*. Kiev: "Naukova dumka", 1980, 72–81. (in Russian).
- Isayevych, Yaroslav. "O proishozhdenii nazvanij Cherven, Chervenskie goroda, Chervonnaja Rus," v *Doklady i soobshhenija Lvovskogo otdelenija Geograficheskogo obshhestva USSR za 1966 g.* Lvov, 1969, 135–138. (in Russian).

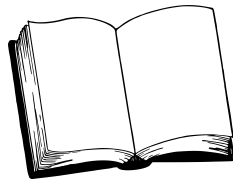
- Josyfinska (1785–1788) i Frantsyskanska (1819–1820) metryky: Pershi pozemelni kadastry Halychyny: Pokazhchyk naselenykh punktiv*. Kyiv, 1965. (in Ukrainian).
- Karpenko, Yuriy. “Onomastyka,” v *Ukrayinska mova: Entsyklopediya*, red. Vitalij Rusanivskij ta in., 2-he vyd., vypravlene i dopovnene. Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrayinska encyklopediya” im. M. P. Bazhana, 2004, 437–438. (in Ukrainian).
- Kazakevych, Hennadiy. “Onomastyka,” v *Spetsialni istorychni dystsypliny: dovidnyk: navch. posib. dlya stud. vyshh. navch. zakl.*, kerivnyk avtorskoho kolektyvu Iryna Vojcekhivska. Kyiv: Lybid, 2008, 399–407. (in Ukrainian).
- Kis, Yaroslav. “Vynykennya i roztashuvannya mist na terytoriyi Ruskoho i Belzkoho voyevodstv vid XIV do seredyny XVII st. (Materialy do istorychnoho atlasu Ukrainy ta istoriyi mist i sil),” *Arkhivy Ukrainy*, no. 1, (1968): 35–41. (in Ukrainian).
- Khom’yak, Mar’yan. *Mavrytsij Horn (1917–2000): Zhyttya i naukova spadshhyna*. Lviv, 2015. (in Ukrainian).
- “Khram Uspennya Presvyatoyi Bohorodytsi smt Novyi Yarychiv,” *Sokalsko-Zhovkivskoyi yeparkhiyi. Ukrayinska hreko-katolytska tserkva*, accessed December 12, 2020, <https://sokaleparchy.org.ua/index.php/2009-06-02-08-03-45/parafii/1118-novoyarychivskij>. (in Ukrainian).
- Kolpakova, Oksana. “Sydora Bohdan Josypovych,” v *Vcheni Instytutu istoriyi Ukrainy: Biobibliohr. dovid.* (Seriya “Ukrayinski istoriky”). Kyiv, 1998, vyp. 1, 289. (in Ukrainian).
- Kril, O. P. “Naukova konferentsiya u Lvovi,” *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal*, No. 7, (1975): 150. (in Ukrainian).
- Kryp'yakevych, Ivan. “Toponimika staroho Lvova,” *Naukovo-informatsijnyy byuletен Arkhivnoho upravlinnya URSR*, No. 5, (1964): 85–87. (in Ukrainian).
- Kryshchalovych, Ulyana. “Siverska Valentyna Korniyivna,” v *Ukrayinski arkhivisty (XIX–XX st.)*. *Biobibliohrafichnyy dovidnyk*. Kyiv, 2007, 574–575. (in Ukrainian).
- Kryvonos, Nadiya. “Pam’yatnyky vyzvolotylyam Lvivshhyny,” *Arkhivy Ukrainy*, No. 5, (1974): 56–58. (in Ukrainian).
- Kupchynska, Zoryana. “Lvivska onomastychna shkola: etapy stanovlennya i perspektyvy rozvytku,” *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya filolohichna*, No. 71 / 1, (2019): 5–8. (in Ukrainian).
- Kupchynskij, Oleh. “Toponimy naychi i pytannya zaseleння Ukrainy,” v *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya*. Kyiv, 1966, vyp. 2, 74–92. (in Ukrainian).
- “Lvivska (tayemna) Ukrayinska Vysoka Politekhnichna Shkola,” *Entsyklopediya ukrayinoznavstva*. Paryzh-Nyu-York, 1962, t. 4, 1417. (in Ukrainian).
- Lystuvannya, zaproshennya ta in.[shi] materialy teoretychnykh seminariv, 4 sichnya 1964 r. – 31 bereznya 1964 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 421. (in Ukrainian).
- Maksymchuk, Bohdan. “Ripetska Olha Feodosivna,” v *ENCYCLOPEDIA. Lvivskyy nacionalnyy universytet imeni Ivana Franka*. Lviv, 2014, t. II, 369. (in Ukrainian).
- Materialy seminariv z pytan arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin (zaproshennya, protokoly, dopovidi, povidomlennya), 29 lyutoho 1968 r. – 18 zhovtnya 1968 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 552. (in Ukrainian).
- Mazur, Oleh. “Knyaz Svyatoslav Volodymyrovych i “Mohyla Svyatoslava”,” v *Fortetsya: zbirnyk zapovidnyka “Tustan”: na poshanu Mykhajla Rozhka*. Lviv: Kamula, 2009, kn. 1, 114–123. (in Ukrainian).

- Moroz, Inna. "Ivan Krypyakevych yak iniciator ta orhanizator stvorennia Seminaru z arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin pry TsDIA URSR u Lvovi," *Studiyi z arkhivnoyi spravy ta dokumentoznavstva*, No. 24/25, (2017): 191–203. (in Ukrainian).
- Nalyvayko, Yuliya. "O. Ya. Matsyuk yak doslidnyk istoriyi paperu ta filihraney," *Ukrainska biohrafistyka*, No.12, (2015), 163–174. (in Ukrainian).
- "Naukova konferenciya, prysvyachena 30-richchyu vyzvolennia Lvova vid nimetsko-fashystytskykh zaharbnykiv," *Arkhivy Ukrainy*, No. 5, (1974): 48. (in Ukrainian).
- Nestajko, Markiyan. "Uchast lvivskykh mystetstvoznavsiv u pam'yatkookhoronomu rusi 1960–1980 rr.," *Hileya*, No. 75, (2013): 119–122. (in Ukrainian).
- Nykyrsa, Mariya. "Sydor Bohdan Josypovych," v *Ukrainski arkhivisty (XIX–XX st.)*. *Biobibliografichnyy dovidnyk*. Kyiv, 2007, 569. (in Ukrainian).
- Popelnycka, Olena. "Toponimka istorychna," v *Spetsialni istorychni dystsypliny: dovidnyk: navch. posib. dlya stud. vyssh. navch. zakl.*, kerivnyk avtorskoho kolektyvu Iryna Vojcekhivska. Kyiv: Lybid, 2008, 468–476. (in Ukrainian).
- Pratsi naukovykh spivrobotnykiv Instytutu suspilnykh nauk AN URSR. Bibliografichnyy pokazhchyk*, ukladachi Vitalij Havrylenko, Oleksandr Kizlyk ta Stepan Movchan, vidp. red. Mykhaylo Ivasyuta. Lviv, 1970. (in Ukrainian).
- Protokoly seminariv, 1969 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 573. (in Ukrainian).
- Protokoly, dopovidi, povidomlennia, zaproshennia ta insh.[i] dokumenty konferentsij i seminariv z arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin, 1966 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 482. (in Ukrainian).
- Protokoly, dopovidi, povidomlennia, zaproshennia ta insh.[i] materialy seminariv z pytan arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin, 1963 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 392. (in Ukrainian).
- Protokoly, dopovidi, povidomlennia, zaproshennia ta insh.[i] materialy seminariv z pytan arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin, 1964 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 415. (in Ukrainian).
- Protokoly, dopovidi, povidomlennia, zaproshennia ta inshi materialy seminariv z pytan arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin, 16 sichnya 1962 r. – 20 hrudnya 1962 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 372. (in Ukrainian).
- Rovenchak, Ivan. "Heotoponimika – odna z neholovnykh pidsystem heohrafiyi kultury," *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya heohrafichna*, no. 41, (2013): 264–272. (in Ukrainian).
- Rybchynska, Nataliya. "Stvorennia i stanovlennia viddilu bibliohrafiyi (z arkhivnykh dzherel 1940–1962 rr.)," *Zapysky Lvivskoyi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka: Zb. nauk. prats*. Lviv, 2010, vyp. 2, 157–180. (in Ukrainian).
- Samarskyj, Volodymyr. "Henrikh Yulianovych Rapaport," v *Ukrainski arkhivisty (XIX–XX st.)*. *Biobibliografichnyy dovidnyk*. Kyiv, 2007, 526. (in Ukrainian).
- Serbenska, Oleksandra. "Kobylyanskyj Bronislav Volodymyrovych," v *ENCYCLOPEDIA. Lvivskyy Natsionalnyy Universytet Imeni Ivana Franka*. Lviv, 2011, t. I, 616. (in Ukrainian).
- Serbenska, Oleksandra. "Kharakternyk nauky," v Oleksandra Serbenska, Kharakternyky: nasha vdyachnist, pam'yat i shana. Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2011, *Arkhiv Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka*, accessed May, 21 2020, <https://archive.lnu.edu.ua/o-serbenska-harakternyk-nauky>. (in Ukrainian).

- Sereda, Ostop. "Do henezы istorychnykh prokhodiv po Lvovu," I. Kryp'yakevycha, v *Ivan Krypyakevych u rodynnij tradyciyi, nauci, suspilstvi (Ukraina: kulturna spadshhyna, nacionalna svdomist, derzhavnist. Zb. nauk. prats)*. No. 8, (2001): 731–732. (in Ukrainian).
- Seredyak, Alla. "Hronskyy Yosyp," v *Entsyklopediya Lvova*, za red. Andriya Kozyt'skoho ta Ihora Pidkovy. Lviv: Litopys, 2007, t. 1, 588–589. (in Ukrainian).
- Shabliij, Oleh. *Suspilna heohrafiya*: u dvokh kn. Lviv: LNU imeni I. Franka, 2015, knyha druha. Problemy ukrainoznavstva, rehionalistyky i kraveznavstva. (in Ukrainian).
- Shchodra, Olha. *Istorychna heohrafiya Ukrayiny vid naydavnishykh chasiv do kintsya XVIII stolittya. Navchalnyy posibnyk*. Lviv: Lvivskyy natsionalnyy universytet imeni Ivana Franka, 2016. (in Ukrainian).
- Siverska, Valentyna. "Mystetstvo opravy knih na Ukrayini v XV–XVII st.," v *Istorychni dzherela ta yikh vykorystannya*. Kyiv, 1966, vyp. 2, 280–286. (in Ukrainian).
- Stebliij, Feodosiy. "Ohonovskyy Volodymyr Petrovych," v *Entsyklopediya istoriyi Ukrainy*. Kyiv, 2008, t. 5, 523. (in Ukrainian).
- Stenohrama rozshyrenoho zasidannya Naukovoyi Rady z spetsialnykh istorychnykh dystsyplin, 13 lystopada 1961 r. – 14 lystopada 1961 r., Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond R-1, Opys 1, Sprava 354. (in Ukrainian).
- Struk, Tetyana, i Paslavska, Alla. "Problemy toponimiky v naukovomu dorobku profesora Olhy Feodosiyivny Ripetskoyi," *Inozemna filolohiya*, No. 124 (2012): 7–12. (in Ukrainian).
- Taranova, Nataliya. "Do pytannya pro klasyfikatsiyu toponimiv," v *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Heohrafiya*, No. 2 (2015): 15–20. (in Ukrainian).
- Vavrychyn, Mariya. "Seminar z arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin u TsDIA URSS v m. Lvovi," *Arkhivy Ukrainy*, No. 2, (1975): 93–94. (in Ukrainian).
- Vavrychyn, Mariya. "Seminar z arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin u TsDIA URSS v m. Lvovi," *Arkhivy Ukrainy*, No. 2, (1974): 92–94. (in Ukrainian).
- Verbych, Svyatoslav. "Peredmova," v *Ukrainska onomastyka: bibliohrafichnyy pokazhchyk*, vidp. red. Svyatoslav Verbych. Kyiv, 2013: 3–5. (in Ukrainian).
- Verbych, Svyatoslav. "Ukrainska akademichna onomastyka: mynule, sohodennya, maybutnye," *Ukrainska mova*, No. 3, (2018): 28–39. (in Ukrainian).
- Vradij, Nadiya. "Seminar z pytan dzhereloznavstva ta spetsialnykh dystsyplin," *Ukrainskyy istorychnyy zhurnal*, no. 4, (1962): 164. (in Ukrainian).
- Vvedenskyi, Andriy, Dyadychenko, Vadym, i Strel'skyy Vyacheslav. *Dopomizhni istorychni dystsypliny. Korotkyj kurs*. Kyiv: Derzhavne uchbovo-pedahohichne vydavnytstvo "Radyanska shkola", 1963. (in Ukrainian).
- Yanchura, Dominika. "Onomastychni shkoly v Ukrayini," v *Studia Ukrainika Posnaniensia*, vol. VI, 2018: 45–52. (in Ukrainian).
- Yukhymchuk, Kateryna. "Diyalnist Ihorya Svyeshnikova u haluzi okhorony ta zberezhenya pam'yatok Ukrainy," v *Materialy i doslidzhennya z arkhelohiyi Prykarpattya i Volyni*, (2017), vyp. 21, 285–295. (in Ukrainian).
- Za radyansku nauku*, December 30, 1969. (in Ukrainian).
- Zarembo, Serhiy. *Ukrayinske tovarystvo okhorony pam'yatok istoriyi ta kultury. Istorychnyy narys*. Kyiv, 1998. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyn, Pelaheya. "[Arkhivy Ukrayiny do 150-richchya z dnya narodzhennya T. H. Shevchenka] / Lviv," *Naukovo-informatsijnyy byuletten Arkhivnoho upravlinnya URSS*, No. 4, (1964): 77–78. (in Ukrainian).

- Zakharchyshyn, Pelaheya. "Naukova konferentsiya z pytan dzhereloznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Naukovo-informatsijnyy byuleten Arkhivnoho upravlinnya URSS*, No. 3, (1963): 97–98. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyn, Pelaheya. "Seminar z arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Arkhivy Ukrainy*, No. 4, (1967): 104. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyn, Pelaheya. "Seminar z arkhivoznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Arkhivy Ukrainy*, No. 5, (1970): 98–99. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyn, Pelaheya. "Seminar z arkhivoznavstva ta spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Arkhivy Ukrainy*, No. 3, (1970): 101. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyn, Pelaheya. "Seminar z arkhivoznavstva ta spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Arkhivy Ukrainy*, No. 3, (1970): 101. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyn, Pelaheya. "Seminary z arkhivoznavstva ta spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Ukrainskyi istorychnyy zhurnal*, No. 2, (1970): 151–152. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyn, Pelaheya. "Seminary z pytan dzhereloznavstva i dopomizhnykh istorychnykh dystsyplin," *Naukovo-informatsijnyy byuleten Arkhivnoho upravlinnya URSS*, No. 4, (1963): 92–94. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyna, Pelaheya. "30 rokiv u sim'yi yedynij," *Arkhivy Ukrainy*, No. 1, (1970): 92. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyna, Pelaheya. "Druzhba narodiv," *Arkhivy Ukrainy*, No. 2, (1967): 92–94. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyna, Pelaheya. "Seminar z pytan dzhereloznavstva i spetsialnykh dystsyplin istoriyi," *Naukovo-informatsijnyy byuleten Arkhivnoho upravlinnya URSS*, No. 5, (1963), 89–90. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyna, Pelaheya. "Seminar z pytan dzhereloznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Naukovo-informatsijnyy byuleten Arkhivnoho upravlinnya URSS*, No. 6, (1962): 33. (in Ukrainian).
- Zakharchyshyna, Pelaheya. "Seminary z pytan dzhereloznavstva i spetsialnykh istorychnykh dystsyplin," *Naukovo-informatsijnyy byuleten Arkhivnoho upravlinnya URSS*, No. 4 (1962): 43–45. (in Ukrainian).
- Zubko, Andriy. "Ukrainska onomastyka: zdobutky i problemy," v *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannya teorii ta metodyky*, No. 15, (2007): 262–281. (in Ukrainian).

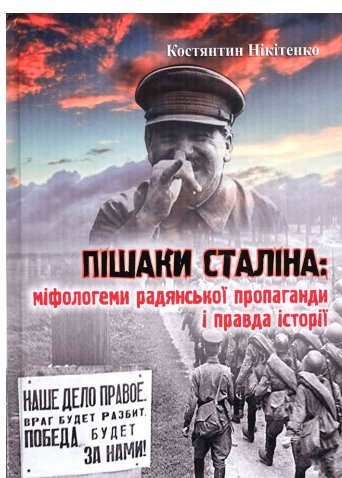
РЕЦЕНЗІЇ

BOOK REVIEWS

Рецензія на: Костянтин Нікітенко, *Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії*. (Львів: Видавництво “Левада”, 2017), 604. ISBN 978-617-7527-18-2

The Review of: Kostyantyn Nikitenko, *Stalin’s Pawns: Soviet Propaganda Myths and the Truth of History*. (Lviv: Levada, 2017), 604. ISBN 978-617-7527-18-2

Тема, яку задекларував автор, стосується лише одного часового фрагменту історичної доби радянського тоталітаризму, власне “сталінського періоду” напередодні та на початку Другої світової війни з максимальною увагою саме до регіону України.

Міркування про книгу К. Нікітенка “Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії” охоплюють дві частини. Перша – це аналіз самого дослідження з погляду наукової фаховости, методології та методики, фактологічної та історіографічної повноти тощо. Інша – це дотичні до теми роздуми, насамперед про міфологеми радянської пропаганди, які, як це не прикро констатувати, інколи проявляються і в наші дні.

Історія Другої світової війни у трактуванні радянських дослідників має, мабуть, найчисленнішу кількість публікацій, водночас є і найбільше фальсифікованою і мітологізованою. Дуже довго вважалось: щоб бути дослідником ХХ ст., це те ж саме, що бути ідеологом, пропагандистом радянського штибу. Яку б сторінку цієї історії ми не розгорнули б, повсюдно знайдемо або односторонню подачу фактів, або ж навмисне замовчування, або ж перекручення, а то й відверті фантазії-фальсифікації. Ще гірша справа з підсумковими історичними оцінками. Корінь цих проблем відомий: це залежність історії як науки від ідеології. Зокрема ідеології узаконеної, державної, яка *мала/має* максимальну інформаційно-пропагандистську підтримку. Про це можна говорити безупинно. Прикладом, вартим уваги, може бути історія зі з’ясуванням кількості людських втрат (мілітарних та цивільних) в ході війни. Офіційна цифра втрат 7 млн. була озвучена 1946 р. в журналі “Большевик”. Цю цифру відкорегував Сталін. Насправді йому подали число жертв 15 млн. Цифру 27 млн. озвучив М. Горбачов 1990 року. А вже зовсім недавно на засіданні Держдуми РФ назвали цифру 42 млн. людських життів. Можливо це не остаточні зміни статистичних даних, бо підрахунки тривають. Характерно, що цифри озвучили політики, а не військові історики. Зауважимо, що виразним є прагнення російських істориків штучно зменшити втрати військових, а збільшити втрати мирного населення, списуючи їх переважно

на німецьких окупантів. Прикладів довільних змін фактів щодо історії Другої світової війни можна виявити чимало, але ще більше прикладів небажання визнати очевидні фальсифікації. І робиться це під гаслом “не дозволимо змінювати історію Великої Вітчизняної війни!”

Монографія Костянтина Нікітенка “Пішаки Сталіна: міфологеми радянської пропаганди і правда історії” має всі змістові та формальні ознаки наукового видання. Це і наукова структурно-аналітична модель розкриття теми, і численні відомі та невідомі історичні джерела, і переконлива аргументація наведених тез. Водночас текст приємно читати, його характеризує науково-публіцистична манера письма, легка, щира, з виразними авторськими емоціями. І це, безумовно, великий плюс видання. У заголовок винесені слова “правда історії”. Власне в контексті цього дослідження правда потрактована не як істина в останній інстанції, а як вагомий історичний фактаж, пізнати який дає змогу зробити кілька кроків, щоб побачити історію реальну, історію, відокремлену від пропаганди та ідеологічних мітологем.

Монографія добре структурована: є вступ, шість розділів з відповідними підрозділами, післямова, перелік умовних скорочень, список джерел та використаної літератури. У першому розділі (“Сворачивай шарманку” – уроки сталінської дипломатії”) йдеться про німецько-радянські дипломатичні відносини; автор пише про злочинну рівнозначність і радянського, і німецького керівництва, про дипломатичне протистояння та інтриги, які, зрештою, і призвели до початку Другої світової війни. У цьому розділі увага зосереджена – і це добре – на розвінчанні міту про вимушені дії радянської дипломатії, зокрема про шляхетні мотиви з боку Радянського Союзу щодо підписання радянсько-німецького пакту Молотова–Ріббентропа.

До речі, якраз зараз, у зв’язку з відзначенням 80-річчя Початку Другої світової війни, 80-річчя пакту Молотова–Ріббентропа спостерігаємо спробу сучасного Кремля взяти історичний наратив під свій пропагандистський контроль. Лише один дуже промовистий приклад: Володимир Медінській, міністр культури РФ, доктор історичних наук, радянську угоду з нацистами називає “тріумфом радянської дипломатії”. Одразу виникає запитання – а чому офіційна радянська влада так довго соромилась цього тріумфу і заперечувала сам факт існування таємної частини пакту Молотова-Ріббентропа?

Другий розділ (“Напередодні вирішальних битв”) автор присвятив аналізу політики країни напередодні війни, коли мілітаризація набула небачених масштабів. Автор монографії показав це не лише на прикладі армії, а й на численних змінах у цивільному житті громадян, на прикладі суспільної свідомості. І як висновок – “сталінські методи керування державою породили сумний парадокс: країна багато років наполегливо та цілеспрямовано готувалася до війни, але у підсумку до реальної війни виявилась зовсім не готовою” (с.82), не готовою, як це переконливо показано, ані до наступальної, ані до оборонної

війни. В розділі наведені абсолютно обґрунтовані аргументи щодо розвінчання міту про Сталіна як “ефективного менеджера” напередодні війни.

Третій розділ (“Чужої землі ни пяди”) вже самою назвою апелює до відомого сталінського маршу танкістів 1938 р. Автор висвітлює події першого етапу Другої світової війни (1939–1941). Основні зусилля радянських істориків-пропагандистів щодо цього періоду війни були зосереджені на створенні мітологем про “визвольну” місію військ Червоної армії на окупованих територіях Західної України і Білорусії, Карелії, Литви, Латвії, Естонії, Бессарабії та Північної Буковини. Всіляко замовчували події навколо поділу Польщі між Гітлером і Сталіним, характер та наслідки війни з Фінляндією. Керуючись сталінською концепцією “Великої Вітчизняної війни”, події від 1-го вересня 1939 р. і до 22 червня 1941 р. “выводили” за рамки ВВВ як окремі, не пов’язані між собою військові конфлікти, – називаючи їх “визвольними походами”. Це робилось, насамперед, з метою не кинути ні найменшої тіні на буцімто миролюбну сталінську зовнішню політику 1939–1941 років. У роботі переконливо доведено, що зовнішня політика СРСР цього часу мала агресивний, загарбницький характер. А непомірність зовнішньополітичних апетитів Сталіна (претензії на окупацію Болгарії, на контроль Босфору і Дарданелл, вимога певних поступок від Японії та Туреччини) фактично і призвели до початку війни між Німеччиною та СРСР.

Четвертий і п’ятий розділи (“Скажи мені, хто твій друг. Напад на СРСР”, “Катастрофа 1941 року? Як це стало можливим”) – центральні у книзі. Костянтин Нікітенко аналізує події 1941 р., відтворює трагедію нищення Червоної армії і через атмосферу страху та державного терору супроти військових, і внаслідок наступальних операцій німецької армії. Автор виокремлює ситуацію на окупованих територіях, у партизанському та підпільному русі, на конкретних документах показує сталінське ставлення до полонених. У роботі, щоправда, не йдеться про детальне висвітлення всіх етапів війни та пов’язаних з ними історичних фальсифікацій і мітологем. Аналіз “зламу” у війні, припинення відступу у глиб території та організація наступальних операцій, військові дії на території європейських держав, на території Німеччини зокрема, без сумніву, перетворили б монографію у багатотомне видання. Тому є певна логіка в тому, що ці історичні сюжети пропущені. Хоч саме “переможні” етапи війни інспірували цілу низку пропагандистських штампів та мітологем, зокрема про непереможність Червоної армії з апеляцією на мілітарну міць (гасло “можемо повторити!” так популярне у сучасній Росії); дбайливо плеканий міт про шляхетність і гуманність Червоної армії в час військових дій на територіях європейських країн; зрештою, міт про “звільнення Європи”, через що її частина, опинившись у так званому соціалістичному таборі, потрапила у фатальну тоталітарну реальність, у всезагальну залежність від СРСР. До дискусійних мітологем Другої світової війни належить переконання про тотальний геноцид слов’ян, принаймні в нацистських планах, хоч щодо євреїв чи ромів такий геноцид

був кривою історичною реальністю. Питання масової колаборації чи спротиву цивільного населення на окупованих територіях тільки що з'являється на сторінках історичних видань. Міт про всенародний подвиг багатонаціонального СРСР поступово трансформувався у міт про Росію і росіян як основну рушійну силу перемоги. У масовій свідомості Друга світова війна зведена лише до німецько-радянської війни без артикулювання всіх військових та дипломатичних подій того часу. Власне всі ці та інші мітологєми покликані були “зняти” питання про ціну перемоги, на додаток до цього утверджувалась думка, що ціною перемоги й не варто перейматися (теза “мы за ценой не постоим”).

У шостому розділі (“Тож перемога?”) зроблено спробу показати ціну перемоги, ту величезну ціну кривавих жертв, яка, по суті, нівелювала саму перемогу. Автор звертається до сюжетів про характер радянської пропаганди в роки війни, про політику боротьби з панікерством, дезертирством, шкідництвом, “ворогами народу”, про політику на територіях, які побували в окупації, про покарання цілих народів (кримських татар, нащадків німецьких колоністів та ін.), зрештою, про спротив кривавому сталінському теророві (на прикладі діяльності УПА).

В останній текстовій частині (“Хто кого надував. Замість післямови”) автор робить продуманий підсумок і підкреслює, оперуючи відповідними фактами, що “головним наслідком кількох десятиліть панування тоталітарного суспільства... є не політично-економічні трансформації, а насамперед соціально-психологічні викривлення”, і це має своє продовження: “свідоме й принципове нехтування загальнолюдськими моральними нормами, агресивна боротьба з релігією мала на меті перетворити правлячу партію на єдино “вищий суд”, якому було дозволено визначати життєві цінності й пріоритети” (с. 564). Пропагандистські міти про Другу світову війну були також аргументами тези про “особливий шлях” розвитку соціалістичного суспільства, який виправдовував соціально-економічні експерименти, відповідно й “особливі”, нелюдські правила поведінки.

Водночас поставлено надзвичайно важливе питання про метаморфози війни, а саме перетворення жертв (народу, керівництва) у перші місяці військових дій на переможця, який, за результатами війни, контролював чи не пів Європи, встановивши там тоталітарні режими. Автор розмірковує над тим, хто ж, зрештою, Гітлер чи Сталін був ініціатором війни і хто виявився “хитрішим”. Підсумкова відповідь К. Нікітенка: мільйонні людські жертви кривавих військових поразок 1941 р. могли бути частиною планів Сталіна або, принаймні, не суперечити їм. Сталінська система та її очільник людину, людське життя мали ні за що, трактували як цифру статистики, якою можна довільно маніпулювати. Тому, очевидно, ціна перемоги для режиму мала зовсім інший вимір, ніж вимір людський, гуманістичний.

Центральною історіософською ідеєю дослідника К. Нікітенка є історичний антропоцентризм, утвердження думки про те, що людина, людське життя є і

буде універсальним мірилом історичного прогресу, доцільності тих чи інших дій історичних персонажів.

У монографії використано – що дуже важливо – маловідомі та невідомі в історичній науці архівні матеріали, зокрема Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, державні архіви Вінницької, Донецької, Житомирської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської та Харківської областей. Виявлені та репрезентовані архівні матеріали насамперед стосуються дуже конкретних деталей – чи то діяльності окремих інституцій, чи долі окремих людей, тим самим акцентуючи на антропологічному вимірі цієї студії.

Використана численна наукова та публіцистична література при першому не дуже уважному погляді викликає запитання “А де ж перелік робіт надзвичайно багатой та різноманітної західної історіографії, зокрема англомовної?”. Утвердилося майже непорушне правило – обов'язкові поклики на західних авторів, як на безсумнівних авторитетів. К. Нікітенко порушує це правило. Автор не говорить про це прямо, але факти та їх інтерпретація ніби підводять читача до висновку, що студії російських та українських авторів, зокрема сучасних, є цілком аргументовані та достатні для підтримки логіки та висновків, яких дійшов дослідник. Якраз вони дають змогу переконливо показати антилюдську суть та антиісторизм радянських пропагандистських мітологем та породжених ними стереотипів мислення. Хоч сьогодні було б науково актуальним зробити порівняльний аналіз історіографічних напрацювань різних шкіл та авторів, які вивчають проблеми історії Другої світової війни та ідеологічних мітологем, пов'язаних з нею.

Для швидшої орієнтації читача в тексті варто було б додати географічний та іменний покажчики.

Розпад СРСР, тернистий шлях становлення України як держави, пошук з боку соціуму своєї ідентичності (історичної, національної, культурної та ін.), формування чіткого європейського вектора розвитку, законодавчо унормовані процеси декомунізації створили умови для таких досліджень, як монографія К. Нікітенка. Можемо стверджувати, що трактування “сталінізму” як історичного та світоглядно-ідеологічного явища є тим лакмусовим папірцем, який засвідчує здоров'я особи, соціуму, нації, держави. А для історика – це серйозний тест на фаховість.

Друга світова війна на пострадянському просторі зафіксована в низці мітологем, які сьогодні вперто та послідовно, у повному обсязі підтримують та відтворюють, насамперед, у Росії. Незважаючи на понад чверть столітню відокремленість української державної спільноти від радянсько-російської, частина радянських історично-ідеологічних мітологем продовжує побутувати в мисленні та діях і, що найприкріше, має здатність “відроджуватися” також в українському соціумі.

Спостерігаючи над ситуацією в сучасній Росії, зауважуємо, що викривлена картина війни, так зване “победобесіє”, стала чи не основною підвалиною масової історичної свідомості. Культ війни, який сформувався навколо Дня Перемоги, активно експлуатують, щоб нав’язувати реваншистську риторичку, підтримувати агресивну зовнішню політику (як не згадати масову підтримку анексії Криму). Одна з проблем сучасної Росії – це небажання зрозуміти, що потенціал Потсдамського миру вичерпується або, як вважають, уже вичерпався. Ми входимо в інший світ, у якому Друга світова війна – вже справжня історія.

Ще однією проблемою є зміна історичних оцінок засад авторитаризму та тоталітаризму, попри численні публікації саме російських авторів 1980–1990-х років з критикою цих явищ, з їх, здавалось би, остаточним засудженням. Один частковий приклад: на марші “Безсмертний полк” у Москві внук В’ячеслава Молотова, В’ячеслав Ніконов, ішов з портретом діда. Риторичне запитання: Чи міг би хтось у Берліні йти з портретом Ріббентропа? У російському суспільстві війну не усвідомлюють як трагедію, її усвідомлюють як показник неймовірної могутності та величі країни, яка може змести все на своєму шляху. Який стосунок ситуація в Росії має до нинішньої України? Прямий, бо небезпека реваншу латентно чинних “совкових” настроїв є надто велика в Україні. Справа декомунізації та дерадянзації ще дуже далека від завершення. Тому говорити правду про Другу світову війну, правду про її події, правду про долі мільйонів людей означає рвати пута тоталітаризму та авторитаризму. Книжка Костянтина Нікітенка – один з кроків на цьому шляху.

Оксана МАЛАНЧУК-РИБАК
Львівська національна академія мистецтв
Oksana MALANCHUK-RYBAK
Lviv National Academy of Arts
e-mail: art@lnam.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-9666-8125

Рецензія на: Мирон Щеглюк, *Давня українська метрологія: монографія*, (Львів: Сполом, 2019), 284. ISBN 966-9-19-5446, 978-966-919-5449

The Review of: The monograph *Ancient Ukrainian metrology* by Myron Shcheglyuk, (Lviv: Spolom, 2019), 284. ISBN 966-9-19-5446, 978-966-919-5449

Метрологія як наука про вимірювання та відповідна метрологічна інформація (одиниці вимірювання, міри та ваги) на перший погляд видається надто спеціалізованою, технічною, потрібною лише спеціалістам галуззю знання. Однак із нею ми зустрічаємося постійно, навіть у повсякденному житті. Нехай найбільше вживані тепер одиниці вимірювання відомі нам із дитинства та загальноосвітньої школи, проте часто трапляється потреба щось уточнити, звірити, доповнити свої знання. Чинна метрична система вимірювання на українських землях набула офіційного статусу тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. До неї існувала

велика різноманітність одиниць вимірів, які побутували в різний час у різних регіонах сучасної України. Їх знати або принаймні правильно в них орієнтуватися необхідно усім, хто має справу з інформацією про минуле – передовсім, звісно, фаховим історикам, проте також іншим науковцям-гуманітаріям і навіть любителям мемуаристики чи художньої прози на історичну тематику.

Спробу упорядкувати наявні знання про побутування на українських землях різноманітних систем вимірів від давньоруської доби до XX ст. зробив доцент кафедри автоматизації та комп'ютерно-інтегрованих технологій Національного університету "Львівська Політехніка" Мирон Щеглюк. Його публікація складається з шести розділів ("Вимірювання часу", "Лінійні вимірювання", "Об'ємні вимірювання кількості та витрати рідких і сипких речовин", "Вимірювання ваги", "Технологічні вимірювання" та "Основи метрології і вимірювань"), де послідовно розглянуто системи одиниць вимірювання та мір протягом трьох великих історичних періодів: у княжу (давньоруську) добу (до середини XIV ст.); у польсько-литовський період та часи існування Війська Запорозького (до кінця XVIII ст.), у Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях (з кінця XVIII ст.).

У вихідних даних публікація М. Щеглюка заявлена як монографія, хоча з огляду на зміст та виклад матеріалу це радше довідкове видання з елементами навчального посібника. Автор переважно мав на меті назвати одиниці вимірювання, які вживалися протягом певного історичного періоду, подати їх

еквівалент у сучасній метричній системі та навести окремі приклади їх використання в наукових студіях істориків. М. Щеглюк також намагався простежити еволюцію окремих одиниць вимірювання, зміну з часом одних іншими, проте повної та цілісної картини створити не вдалося – як з огляду на недостатнє дослідження такої тематики в історіографії, так, очевидно, й тому, що автор все-таки більше орієнтувався на повноту викладу інформації саме про історичні одиниці вимірювання як такі та їх відповідність із сучасною метричною системою.

Історіографічна та джерельна база праці М. Щеглюка також підтверджує її довідковий характер. Більше половини зі 133 позицій у списку джерел та літератури – це електронні ресурси, майже повністю неспеціалізованого характеру. Близько 50 позицій – статті у популярній Вікіпедії, є ще поклики на сайт studopedia.com.ua та подібні ресурси. Серед наукової літератури переважають публікації українських та польських дослідників, переважно про ранньомодерну добу. Загалом залучена джерельна база достатня, аби укласти переліки та пояснити одиниці вимірювання різних історичних періодів, подати приклади, як їх використовували в окремих історичних документах, хоча, звичайно, можна було б запропонувати більше інформації щодо побутування та заміни певних одиниць вимірювання іншими.

Як приклад, розглянемо детальніше використання різних одиниць вимірювання в підавстрійській Галичині до запровадження метричної системи. Відповідні підрозділи у згаданих вище розділах праці М. Щеглюка мають, як правило, помітно менший обсяг порівняно із підрозділами, присвяченими середньовічному та ранньомодерному періодам. Однак всі популярні тоді одиниці вимірювання вказані. Супутньої інформації про важливі події, прямо не пов'язані з еволюцією систем вимірювання, небагато. Загалом вона подана коректно, хоча є, наприклад, прикра помилка з датуванням Йосифінської метрики. М. Щеглюк вважає, що її уклали в 1849–1850 рр. (с. 96), хоча насправді це сталося у 1785–1788 рр. Окрім того, не акцентовано увагу читачів на тому, що галицькі (або львівські) одиниці вимірювання, які походили від часів Речі Посполитої, використовували в підавстрійській Галичині від кінця XVIII ст. до 1857 р., коли їх замінила австрійська система вимірювання.

Що ж до окремих прикладів, то згадаємо про одиниці та міри вимірів рідин у Галичині середини XIX ст. М. Щеглюк їх подав, проте дослідники цього періоду потребуватимуть детальнішої інформації. Зокрема відомо, що у галицькій руській пресі того часу (та й пізніше) чимало писали про архаїчний спосіб життя руських селян, який не відповідав уже вимогам часу. Однією з особливостей, які ускладнювали соціальний, економічний та освітній поступ руського селянства, було зловживання алкоголем – звичка, яка походила з панщизняних часів. Так от, автори, які писали про це, інколи наводили показники, скільки саме селяни купували горілки. Такі партії алкоголю вимірювали в коновках, гарцях (гарнцях) і квартах. Наприклад, на Покутті на початку 1850-х років селяни на весілля чи

хрестини замовляли в корчмаря 5, 6, навіть 10 коновок горілки (50–60, 100 гарців)¹. На Коломийщині у 1860-х роках навіть у бідних селян на весілля, яке зазвичай тривало від п'ятниці до п'ятниці, йшло 40 гарців горілки, на похорон йшло 20–50 гарців горілки, на поминки – кільканадцять гарців². Скільки це було літрів?

М. Щеглюк згадує (с. 178) про цеховий гарнець (5,65 л) та шинковий гарнець (2,83 л). Однак у руській пресі йшлося про гарці без детальнішого визначення. Відомо також, що львівський гарнець уміщував 3,84 л рідини – схоже, що саме його й мали на увазі кореспонденти руських газет середини XIX ст. На цьому прикладі добре видно, на які аспекти застосування історичних систем вимірювання на українських землях слід звернути увагу дослідникам цієї теми (принаймні щодо Галичини XIX ст.) в майбутньому. Це передовсім тісніша “прив’язка” загальної інформації довідкового характеру про одиниці вимірювання до історичних джерел. Принагідно зазначимо, що на схвальну оцінку заслуговує опис і пояснення автором місцевих (народних) назв одиниць вимірювання у різних регіонах Галичини, які українці використовували у XIX – на початку XX ст.

У цілому слід позитивно відзначити ідею М. Щеглюка щодо публікації “Давньої української метрології” – безумовно, потрібної фахівцям та любителям історії книжки – а також його працю щодо збору та аналізу інформації про одиниці вимірювання, міри та ваги протягом хронологічно дуже тривалого періоду. Сподіваємося, що у майбутньому і автор рецензованого видання, й інші дослідники історії метрології розвинути та поглиблять знання про цей важливий аспект господарської діяльності та повсякденного життя давніх українців.

Олександр СЕДЛЯР
Львівський національний університет
імені Івана Франка
Oleksandr SEDLIAR
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: ol.sedlyar@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3787-9744

¹ Йосифъ изъ Покутья, “Изъ Покутья”, *Вѣстникъ для Русиновъ Австрійскои державы*, 19 април. (1 мая) 1852: 122.

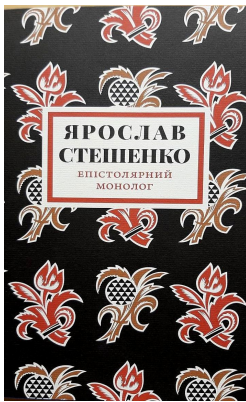
² Изъ Коломыйского, Слово, 6 (18) декабря 1867: 2–3.

СУЧАСНИЙ ШЕДЕВР УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ

Рецензія на: Ярослав Стешенко: епістолярний монолог.
Упорядник Євген Пшеничний. (Дрогобич: Коло, 2020), 440.
ISBN 978-617-642-444-4

MODERN MASTERPIECE OF UKRAINIAN BOOK

The Review of: *Yaroslav Steshenko: Epistolary Monologue.* Compiled
by Yevhen Pshenichny. (Drohobyh: Kolo, 2020), 440.
ISBN 978-617-642-444-4

Почнемо з анотації упорядника:

У виданні вперше публікуються листи бібліографа, книгознавця, колекціонера Ярослава Стешенка, у яких йдеться про його творчі плани, а також про події в культурному житті України 20–30-х років ХХ ст. Здається – одне речення, але яку воно має інформативну силу! І хоч прізвище Стешенко мало би бути відомо усім освіченим людям України – батько Ярослава, відомий письменник, активний діяч Центральної Ради, міністр освіти УНР Іван Стешенко, зять Михайла Старицького, чоловік його дочки Оксани, на жаль, при сучасних знаннях так званої маси “університетів” України, які ще недавно були технікумами або й профтехучилищами, маю великі сумніви, що багатьох із сьогоднішніх українських обивателів і випускників з їхніми дипломами чув це прізвище. Бо сучасні українці читають навіть за оптимістичними обрахунками принаймні в 20 разів менше та й купують десь таки менше в понад 20 разів книжок від німців. Тому такими мізерними накладами бачать світ унікальні книжки, вмирає українська періодика, а рівень особливо вищої освіти скочується до позему. Тому опам’ятаймося, українці, рішуче розпочнімо нещадну боротьбу з халтурою в освіті, обираймо до влади освічених і відданих своїй справі державних керівників, бо при нинішній ситуації в Україні ми можемо просто скотитися в моральну і економічно прірву.

І щоб не було пізно!

* * *

Почавши з невеселої оцінки назагал низького рівня освіченості нації, перейдемо до рецензованої книжки. Те, над чим працював багато років один з найавторитетніших книгознавців України Євген Пшеничний, а зреалізувало видавництво “Коло” у Дрогобичі під орудою Миколи Походжая, просто вражає. Наповнення книжки з листуванням Ярослава Стешенка (1904–1939) – насамперед відображають епоху Української революції (частково), оскільки в 1917 р. йому було лише 13 років. Та й врешті, на час смерті цьому представникові шляхетного українського роду, заледве виповнилося 35 років, а

на той час він вже був одним з видатних українських культурологів та книгознавців. Його покоління, коли його представники були українськими інтелігентами або просто українськими патріотами, нещадний більшовицько-російський окупант розстрілював у застінках кривавих ЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ і гноїв та добивав у концтаборах ГУЛагу. Оце історичне тло для малознайомого з історією України кривавого ХХ ст. Є. Пшеничний дохідливо й коротко виписав на с. 3–9 в розділі під назвою “Трохи історії”.

Біографічний розділ про героя цієї книжки має назву “Ярко, Ярослав, Ярослав Іванович...” с. 11–74. І хай вона не така вже великосяжна, це, по суті, монографічна студія про нього. І навряд, чи чогось подібного ми дочекаємось навіть у ближчому чи дальшому майбутньому.

До кого писав Ярослав Стешенко і що з цього епістолярію репрезентовано в рецензованому виданні? Отже, маємо шість листів до Левка Юстимовича Биковського, 44 листи до Івана Івановича Кривецького, 19 листів до Володимира Вікторовича Дорошенка, п'ять – до Федора Людвиговича Ернста, 23 – до російського книгознавця Бориса Михайловича Чистякова. При чому перед початком епістол перед підрозділами, де їх подано, опубліковано ще й біографічних, кому їх адресовано – портрети й, по можливості, їхні екслібриси. Окрім того упорядник віднайшов та опублікував два листи Ярослава до рідних з бухти Нагаєво, Стрілка, від 14 жовтня 1937 р., та з Колими, від 8 червня 1938 р.

Книжка має також археографічні коментарі до кожного з листів, перелік ілюстрацій, іменний покажчик, перелік деяких скорочень – словом, все зроблено за найвищими канонами публікації наукових видань.

До особливих цінностей книжки належить: *по-перше*, фактично хроніка розгортання книгознавчих студій на Наддніпрянщині та Галичині, з цікавими запитами до російського бібліолога Б. Чистякова; *по-друге*, ми маємо динаміку та багато історичних фактів з історії такої видатної інституції, як Український Науковий Інститут Книги (УНІК), де працював Я. Стешенко; *по-третє*, маємо цікаві, хай і суб'єктивні, характеристики-світлини, які подано і в листах, і в документах, врешті – і у фундаментальній біографічній студії упорядника Є. Пшеничного. Треба також підкреслити, яке місце займала діяльність УНІК у контексті розвитку бібліології в європейському масштабі. Як свідчать найавторитетніші книгознавці сучасності Ярослав Ісаєвич, Галина Ковальчук, Любов Дубровіна УНІК в Києві тоді розробляв такі наукові проблеми, які були піонерськими не лише в європейському, а й у світовому вимірах.

І ще один штрих щодо історії УНІК, стосунків між його співробітниками. Як відомо, цю інституцію очолював книгознавець Юр Меженко (Юрій Олексійович Іванов), що має непересічні заслуги як один з найвидатніших організаторів української бібліології. Тому вкрай дивним є конфлікт цього вже й тоді маститого вченого зі своїм молодим, але дуже талановитим працівником Я. Стешенком. І хоч, аналізуючи непорозуміння між цими непересічними особистостями, можна дійти однозначного висновку: не мав рації ні один, ні другий, Ю. Меженко, як керівник,

мав би бути вищим, ніж ті непорозуміння, належно оцінити запального юнака, що виховувався в шляхетній родині та не доводити до того, що Ярослав врешті покинув УНІК, де міг ще багато чого і досягти, і напрацювати.

* * *

Кілька слів про художнє оформлення книжки та її поліграфію.

Задум фахового бібліолога-упорядника був зреалізований повністю й у належному рівні. Судіть самі: дизайн суперобкладинки виконано за мотивом журналу “Зори” роботи Георгія Нарбута: на авантажулі поміщено екслібрис Ярослава Стешенка роботи Василя Кричевського; на фронтисписі – портрет Я. Стешенка роботи талановитого харківського художника Михайла Глуценка. Макет Олега Дячка вражає: за книгоманською традицією і портрет на фронтисписі та фотографії тієї епохи надруковано окремо, а потім уклеєно вручну на відповідні аркуші-шмуцтитули, причому ці шмуцтитули на іншому сорті і кольорі паперу. Факсимільно відтворені: Трудовий список Я. Стешенка – унікальний документ, тодішня трудова книжка, бланк якої надруковано в Харкові 1929 р, запрошення від Українського Бібліологічного Товариства стати дійсним членом цієї організації, датоване 5.12.1928 р; а також обкладинки та титульні аркуші рідкісних книжок та періодиків того часу: Сергій Маслов (серія “Українська бібліотека”), худ. А. Серєда К., 1927; Ярослав Стешенко. *Українська книга в Росії 1798–1916* (палітурка й три наступні аркуші його бібліографічної праці); обкладинка журналу *Українське Книгознавство*, зб., 1 (Подебради, травень, 1922); обкладинка журналу КНИГА: неперіодичний бібліографічний орган об’єднання українських видавців (редактор Д. Антонович, Відень-Київ, ч.1, грудень, 1921); обкладинка журналу *Бібліологічні Вісти*, ювілейний випуск до 350-річчя українського друку, худ. В. Кричевський; обкладинка, авантажулі і титул першого тому *Українська Книга: Труды УНІК*, худ. В. Кричевський і тут таки – обкладинка журналу *Стара Україна*, випуск, присвячений 350-літтю українського друку (редактор І. Кревецький, Львів, 1924); обкладинка книжки *Золоті Ворота. Історія Січових Стрільців*, худ. П. Ковжун; обкладинка журналу *Українське Мистецтво*, Львів, ч.1 (худ. А. Коверко) та ч. 2 (худ. Р. Лісовський); обкладинка книжки *Каталог ювілейної виставки українського друкарства*, видання УНІК, укладач проф. В. Маслов; обкладинка роботи С. Гординського, титульний аркуш і фрагмент з коректорського примірника нарису І. Крушельницького *Екслібрис* та обкладинка нарису цього ж автора *Георгій Нарбут*; обкладинка книжки Кароля Бадецького *Wodne znaki*; обкладинка збірника *Екслібрис*, (АНУМ, 1932) та книжки В. Віттига *EX-LIBRIS’v bibliotek polskich XVII i XVIII wieku* (1903); обкладинка та титульний аркуш журналу *Зори*, ч. 1, чомусь російською мовою! (на ньому видання припинилося, худ. Г. Нарбут) та обкладинка журналу *Гербовъ*, Санкт-Петербург, квітень 1914 (худ. Г. Нарбут); титульний аркуш *Альманах библиофила*, видавець Ленінградське товариство бібліофілів

(худ. Л. Хижинський); обкладинка XIII-го випуску *Летопись Ленинградского общества эклибристов* (1931); унікальні екслібри, належні Я. Стешенкові та з його колекції, і, повторюся, низка сімейних світлин та його друзів й сучасників.

Рецензент подає перелік усіх наведених обкладинок і титулів, відтворених у виданні, оскільки ці книжки та часописи є вкрай рідкісними, а кому є потреба з ними ознайомитися, може використати саме цю книжку – упорядник над нею працював не один рік, об'їздивши та обстеживши бібліотеки та архіви не лише з України, а й з поза її меж.

Але рецензент, окрім похвал, мав би віднайти в рецензованій праці й недоліки. На с. 31 опубліковане унікальну архівну світлину квадриги видатних книгознавців Наддніпрянщини 20-х років. Під світлиною напис: *справа наліво* Ярослав Стешенко, Сергій Маслов, Юрій Меженко та Федір Ернст. Натомість, в тексті, на тій самій сторінці написано без вказівки, з котрого боку (очевидно, *зліва*): Федір Ернст, Микола Іванченко, Сергій Маслов і Ярослав Стешенко. Зрозуміло, що сидять Ф. Ернст та С. Маслов, крайній справа – Я. Стешенко. Крайнім зліва є, найімовірніше, таки Микола Іванченко. Правда, такий дрібний недогляд не може применшити аж ніяк вагомості книжки для історії українського книгодрукування.

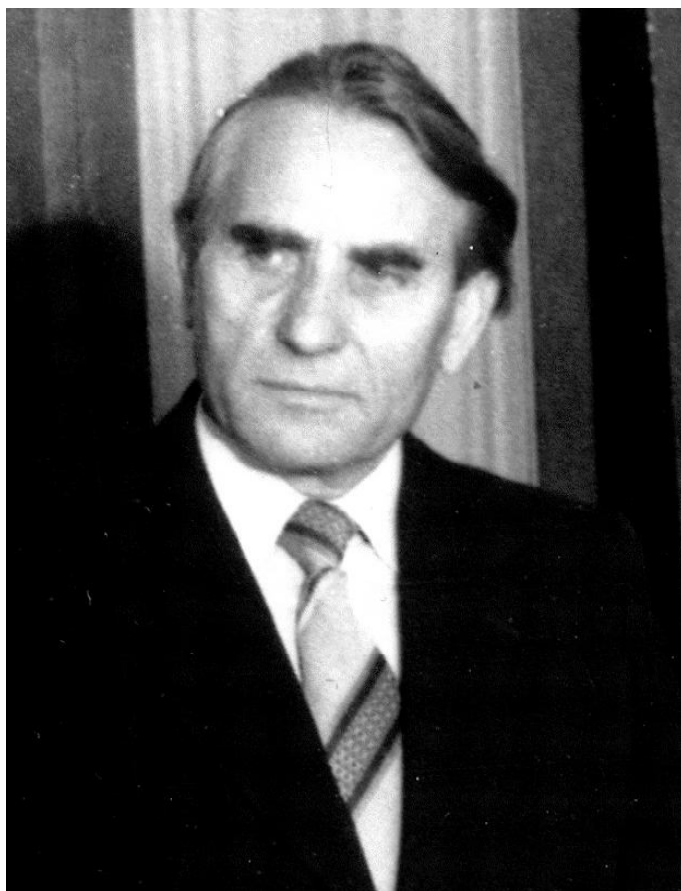
* * *

Про цю книжку можна писати дуже і дуже багато. Найкраще буде, коли ним зацікавляться особи, котрі є або професійними, бібліотекарями, істориками книгознавцями, або книгоманами й колекціонерами. Але про яке зацікавлення може йти мова, коли наклад видання всього 300 примірників на всьому Україну (плюс 10 нумерованих колекційних примірників у твердій оправі). Не хочеться закінчувати на мінорі, але, мабуть, нема іншої ради, як не сказати: “Владо українська! Коли ти по-справжньому почнеш захищати українську книжку, періодику у друкованому вигляді? Коли ти зрозумієш, що за ідеологію, врешті, треба платити, а українську культуру, національну ідею поширювати на всю планету?”.

Богдан ЯКИМОВИЧ
Львівський національний університет імені Івана Франка
Bohdan YAKYMOVYCH
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: b.yakymovych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1597-1128

IN MEMORIAM

Микола КРАВЕЦЬ
(1928–2011)

УДК [94:378.4.096](477.8)“19/20”М. Кравець(092)

НАШІ СПІЛЬНІ ДОРОГИ ДОРІЖЕНЬКИ *Спомин про професора Миколу Кравця*

Феодосій СТЕБЛІЙІнститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України
відділ нової історії
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, Україна
e-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua

У житті кожної особи на її життєвому шляху зустрічаються люди, світла пам'ять про яких зберігається назавжди. Такою людиною був для мене професор Микола Миколайович Кравець. Доля звела мене з ним у 1957 р., коли після закінчення аспірантури на кафедрі історії СРСР за спеціальністю “Історія України” у Львівському університеті імені Івана Франка я пройшов за конкурсом на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії України в Інституті суспільних наук АН УРСР. М. Кравець на той час після закінчення аспірантури вже кілька років працював на науковій посаді у відділі (молодшим, згодом старшим науковим співробітником). Керівником відділу тоді був академік АН УРСР І. П. Крип'якевич, який незабаром передав цю посаду М. К. Івасюті. У відділі тоді працювали О. Карпенко, В. Грабовецький, С. Білецький, Г. Ковальчак, Ю. Сливка, П. Чуприна, Є. Яцкевич, Я. Дашкевич, до яких 1958 р. приєднався Я. Ісаєвич.

Оскільки мене прийняли до складу відділу з умовою, що буду опрацьовувати проблеми історії радянського періоду, моїм першим плановим завданням стало дослідження історіографії історії західних областей України в період соціалізму. Зробивши огляд наявної на той час ще дуже мізерної кількості публікацій на цю тему, на пропозицію М. Кравця та за згодою І. П. Крип'якевича я переробив його, додав передмову й опублікував у четвертому випуску збірника “З історії західноукраїнських земель” (1960) як матеріяли до бібліографії з цієї проблеми.

Продовжуючи виконувати умови про опрацювання проблематики радянського періоду, я підготував і опублікував дві статті про розвиток вищої освіти в західних областях України від 1939 до 1960 рр. у збірниках “З історії Української РСР”, випуски 6–7 (1962) і 8 (1963), поряд зі статтями М. Кравця про селянський рух у Східній Галичині у другій половині XIX ст. Згодом мені пощастило повернутись до студій над історією селян Східної Галичини у першій половині XIX ст., започаткованого кандидатською дисертацією (1961), та іншої проблематики XIX ст.

У 1961 р. ми з І. Кравцем спільно опублікували в “Українському Історичному Журналі” (№ 6) рецензію на монографію Гербільського Г. Ю. “Передова суспільна думка в Галичині в 30-х – 40-х рр. XIX ст.”.

Приблизно у той самий час мені довелося стати на захист М. Кравця, автора праці “Нариси робітничого руху в Західній Україні” (1961), якого історик І. Богодист звинуватив на сторінках газети “Радянська Україна” у плагіаті. Я пояснив збіг формулювань у публікаціях обох авторів тим, що обидва використовували одне й те саме джерело і передав відповідне роз’яснення на вимогу Львівському обкому КПУ.

У 1958 р. померла працівниця відділу літератури Інституту суспільних наук Марія Мундяк. Її чоловік – літературознавець із Словаччини Михайло Мольнар – звернувся до керівництва Інституту з проханням підписати клопотання, щоб був надрукований некролог покійної. Підписав його М. Кравець, виконувач обов’язків секретаря партійної організації. Надрукований некролог з хрестом над текстом розвісили на стінах будинків Інституту. Поховано покійницю на Левандівці, де жили її батьки, за християнським звичаєм та з участю працівників Інституту. Серед них був і я. Та керівництво партійної організації міста вчинило справжній рейвах. Учасникам похорону-комуністам винесли догани. М. Кравця звільнили достроково з поста секретаря партійної організації.

У 1966 р. ми з М. Кравцем та Я. Ісаєвичем опублікували в “Українському Історичному Журналі” (№ 10) пропозицію відзначити 120-річчя революції 1848 р. в Галичині. У 1968 р. вдалося організувати у Львівському університеті з цієї нагоди республіканську наукову конференцію. В ній взяли участь відомі історики з Києва Ф. Шевченко, Г. Сергієнко, Л. Олійник, з Москви А. Смірнов, О. Орлик, львів’яни Г. Гербільський, С. Злупко, В. Борис, Г. Ковальчак, чернівчанин О. Пастух, іванофранківець Я. Мельничук. Мені довелося доповідати про український національний рух в Галичині 1848 р., а М. Кравцеві – “Іван Франко про революцію 1848–1849 рр.”.

На початку 1960-х років з ініціативи М. Кравця нам із ним та завідувачем відділу М. Івасютою пощастило відбути з київським професором В. Голобуцьким екскурсію до Берестечка – місця кривавої битви під час національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., оглянути терени боїв і переправи, живописні образи М. Івасюка та колекцію козацьких черепів. Зацікавлення цим історичним місцем спонукало мене згодом відвідати Берестечко ще з дружиною Софією, донею Галею та сестрою Стефанією з її дітьми.

У 1968 р. Інститут суспільних наук АН УРСР опублікував колективну монографію “Торжество історичної справедливості” у зв’язку з наближенням 30-річчя возз’єднання українських земель, висунуту Інститутом та Львівським університетом на здобуття Державної премії. В ній на мою долю випало висвітлити історію визвольної боротьби народних мас західноукраїнських земель у кінці XVIII – першій половині XIX ст., а на долю М. Кравця – історію революційного руху на цих землях у другій половині XIX – на початку XX ст. Ще до її виходу верстку розкритикував у рецензії завідувач катедри Львівського університету В. Осечинський. Вчена рада інституту 10 червня 1968 р. влаштувала обговорення цієї рецензії у його присутності і спростувала всі його

звинувачення. Активну участь у дискусії взяли М. Кравець, Г. Ковальчак, Я. Ісаєвич, Ю. Сливка, М. Івасюта і я*. Повернувшись до університету, В. Осечинський, за свідченням викладача Я. П. Товстухи, з люттю заявив на кафедрі, що він своїм виступом “розворушив осине гніздо... націоналістів”.

Взагалі в нас із М. Кравцем упродовж 11 років спільної праці в Інституті суспільних наук складались доброзичливі й довірливі, товариські взаємини. Бувало, ми зустрічалися сім'ями у нашій квартирі разом із ним та Г. Ковальчаком. Одного разу за ініціативою М. Кравця ми разом відвідали концерт видатного співака Бориса Гмирі, влаштований уперше в Львівській філармонії, захоплювались чудовим виконанням пісенної програми його оксамитовим басом. Про цей випадок М. Кравець згадав у статті “Солов'їний спів” у 12-му томі свого зібрання творів (2005), охрестивши мене Феодосієм Михальчуком.

Бувало, М. Кравець, проходячи через кімнату з моїм робочим столом, міг кинути фразу: “Не буде добра, поки Україна не стане незалежною”.

А одного разу в кінці робочого дня М. Кравець несподівано запропонував мені з Г. Ковальчаком відвідати винний магазин. Розпивши пляшку вина, ми з Г. Ковальчаком відчували потребу відпровадити захмелілого Миколу додому, на вул. Гоголя.

Вклавши його спати, самі вирішили посидіти в парку ім. Івана Франка навпроти університету, поки провітряться голови. Пізно ввечері розійшлись. Наближаючись до свого будинку при вул. Ярослава Мудрого, я несподівано зустрів біля входу засмучену дружину Софію, яка з докором промовила: “Де ж ти досі пропадаєш? Та за тобою приходив Микола Кравець”. Отже, за той час, поки ми сиділи в парку, Микола виспався, протверезів і вирішив упевнитись, що я щасливо повернувся додому.

У 1965 р. М. Кравець захистив монографію “Селянство Східної Галичини і Північної Буковини в другій половині XIX ст.” як докторську дисертацію. У 1968 р., коли Інститут суспільних наук ще перебував (до 1969 р.) у складі Львівського університету, він перейшов на посаду завідувача кафедри історії України цього університету (до 1972 р.). Завоював авторитет серед студентів. З вдячності до нього студент Михайло Гайковський у 1967–1968 рр. купив у букініста список “Історії Русів” і подарував професорові, а той передав його на зберігання Центральному історичному архіву України у Львові. Про цей випадок я згадав у статті “«Історія Русів» в культурному і науковому житті Галичини” (2004).

У 1971 р. мені трапилась нагода спільно з М. Кравцем бути офіційним опонентом під час захисту кандидатської дисертації С. Д. Плахотнюка на тему “Боротьба трудящих Поділля в роки реакції і нового революційного піднесення

* Їхні виступи із запереченням звинувачень рецензента опубліковані в збірнику документів *Культурне життя в Україні: Західні землі*, Т. 3. 1966–1971, відп. ред. О. Луцький, (Львів, 2006), 172–186.

(1907–1914)” на вченій раді Львівського університету імені Івана Франка. А в 1994 р., виконуючи обов’язки вченого секретаря наукової ради Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича із захисту дисертацій, я запропонував М. Кравця як офіційного опонента кандидатської дисертації працівника очолюваного мною відділу історії України Б.З. Якимовича на тему “Видавнича діяльність Івана Франка (друга половина 70-х – 80-ті роки XIX ст.)”.

У 1979 р. разом із колегою С. Трусевичем ми були рецензентами підготованого за участю М. Кравця збірника документів і матеріалів “Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX – на початку XX ст.”.

У 1964 р. М. Кравець видав поважну наукову працю з історії селянства Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст.

У виданому 1967 р. Інститутом історії Української РСР двотомнику “Історія селянства Української РСР” у першому томі ми з І. Шульгою висвітлили історію західноукраїнського селянства з кінця XVIII до середини XIX ст., а з М. Кравцем у співавторстві з В. Ільком та О. Пастухом – у другій половині XIX ст.

У 2005 р. спільно з М. Кравцем та В. Ільком підготували розділ “Західноукраїнське селянство у XIX – на початку XX ст.” для двотомних нарисів “Історії українського селянства” (2006).

У 1966 р. М. Кравець з Б. Яремчишиним та ін. видав нарис “Львівщина радянська”. У 1967 р. цей текст увійшов до тому “Львівська область” у багатотомній серії “Історії міст і сіл Української РСР”, де також є мій нарис у співавторстві про с. Підгірці, довідка про інші села Блідщини та про Радехівський район.

М. Кравець ще з кількома співавторами в 1974 р. в “Українському Історичному Журналі” (№ 8) вмістив схвальну рецензію на виданий за моєю ініціативою та моїм співупорядкуванням збірник документів про селянський рух у Східній Галичині (1772–1849) під назвою “Класова боротьба”, нав’язану начальником Архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Мітюковим.

У 1978 р. доля звела мене з М. Кравцем, коли Інститут історії АН УРСР готував “Історію Української РСР”, для третього тому я написав розділ про західноукраїнські землі в першій половині XIX ст., а він – про західноукраїнські землі у другій половині XIX ст. та на початку XX ст.

Колективна праця “Історичні передумови возз’єднання українських земель” (1989), видана під моєю редакцією, містить у розділі, присвяченому проблемі возз’єднання українських земель в умовах консолідації української нації (друга половина XIX – початок XX ст.), автором якого був С. Трусевич, матеріали статей і монографій М. Кравця з історії селянства і робітництва західноукраїнських земель та історіографічних праць І. Франка.

У довіднику “Наукова діяльність, структура, працівники” Інституту українознавства ім. Івана Крип’якевича НАН України (2001) в розділі “Відділ історії України” я згадав про М. Кравця як випускника аспірантури цього

інституту і дослідника історії аграрних відносин та селянського руху в Галичині у ХІХ ст. В “Енциклопедії історії України” (Т. 5, 2008) є моя стаття про М. Кравця.

Перебуваючи після 2006 р. на пенсії, М. Кравець підготував під псевдонімом “Микола Кравченко” 13-томну серію збірників статей-оповідань, серед яких чимало спогадів про працю у Львові, наприклад, в тодішньому Інституті суспільних наук АН УРСР, і подарував її бібліотеці Інституту та Львівській національній науковій бібліотеці ім. В. Стефаника. На його прохання місію доставки обох комплектів з Вінниці до Львова виконав його колишній студент, а тепер старший науковий співробітник Інституту О. Луцький.

У першому томі (2003) він згадує про нашого спільного інститутського колегу Григорія Ковальчака під псевдонімом Григій Коваль, розповідає про його несподіване відрядження читати лекції про соціалістичні перетворення в західних областях України для політ’язнів у концтаборі в Сибіру.

У статті “Таємний агент” подано розповідь про продажну постать донощика КГБ В. Осечинського, який звів наклеп на авторський колектив монографії “Торжество історичної справедливості”, звинувативши в українському буржуазному націоналізмі.

У статті “Болото” автор згадує академіка І. Крип’якевича, видану під його редакцією колективну монографію “Нариси історії Львова” (1956), свою участь у похованні академіка, а згодом звинувачення в причетності до виховання студентів Львівського університету в націоналістичному дусі та спробами згодом передати ці звинувачення і до Чернівців, де працював в університеті М. Кравець.

У 8-му томі збірника статей-оповідей вміщено працю автора “Іван Крип’якевич – учений-гуманіст”, передрукована з додатком із збірника “Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві” (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8 – Львів, 2001, с. 584–588), упорядником і заступником відповідального редактора якого був я.

У 10-му томі цієї серії опубліковано спомини про викладачів Львівського університету Ярослава Кіся, який побував разом з Юрієм Сливкою на Закарпатті та у відрядженні до Вінниці, де в педагогічному інституті прочитав курс історії південних і західних слов’ян, та Володимира Бориса під псевдо “Борисюк”. Останній, з його слів, пропрацювавши в університеті понад 25 років, 1975 р. опинився перед небезпекою звільнення з роботи. Врятував ситуацію Інститут суспільних наук АН УРСР, запросивши його до праці у відділ історії України. Мушу додати, що цю роль довелось виконати саме мені як завідувачеві цього відділу і заступникові директора Інституту з наукової роботи. У цій складній ситуації зі мною і завідувачем відділу Ю. Сливкою зустрілися працівники університету: декан С. Макарчук, завідувач катедри В. Чорній. Повідомивши про навіслю над В. Борисом небезпеку, вони запропонували допомогти йому влаштуватись в нашому інституті.

Ми з Ю. Сливкою розуміли, що тодішній директор інституту В. Чугайов – колишній секретар обкому КПУ – у жодному разі його не роботу не прийме, хіба що на прохання керівництва московського Інституту слов'янознавства АН СРСР, працівники якого, І. Міллер і В. Дяков, співпрацювали з В. Борисом. Ми запропонували, щоб В. Борис дав москвичам такий сигнал. Так і сталося. Прийнятий на прохання керівництва московського інституту, В. Борис зміг працювати в Інституті ще 10 років – до кінця життя. За той час йому вдалося підготувати матеріали для чотирьох томів багатотомної серії збірників наукових інститутів Москви, Варшави і Львова на тему “Польський суспільно-політичний рух і літературне життя середини XIX ст.”, серед них том “Польське суспільство і спроби відновлення збройної боротьби в 1833р.”, в якому опубліковано і мою статтю “Польські конспірації 30-х рр. XIX ст. і українське суспільство в Галичині” (1984).

В. Борис помер 3 січня 1985 р. Мені довелося очолити похоронну процесію на Личаківському цвинтарі й виголосити поминальну промову про покійника. А через 10 років – 3-го січня 1995 р. – в Інституті влаштовано вечір пам'яті поважного історика, а на мою долю випало виголосити доповідь про вченого-славіста.

У 2001 р. в довіднику “Наукова діяльність, структура, працівники” Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України я опублікував інформацію про науковий доробок В. Бориса, а в збірнику моїх статей “Галичина на перехресті історії. Постаті” – статтю “Володимир Борис – славіст” (2011).

На завершення моїх споминів про М. Кравця хотів би ще згадати й наше не надто активне, але змістовне листування. У 1975 р. він підтримав мою ідею відзначити 125-річчя революції “Весни народів”.

У 1974 р. привітав мене з призначенням на посаду заступника директора з наукової роботи Інституту суспільних наук АН УРСР і завідувача відділу історії України, вважаючи це заслуженим визнанням. У 1976 р. я запросив М. Кравця до участі в обговоренні підготованої Інститутом слов'янознавства АН СРСР колективної монографії “Визвольні рухи народів Австрійської імперії”. Він радо погодився. Та йому, очевидно, не вдалося отримати відрядження.

У жовтні 1985 р. в Інституті суспільних наук АН УРСР під моїм керівництвом спільно з Інститутом історії АН УРСР та Інститутом слов'янознавства АН СРСР влаштовано республіканський симпозіум “Революційно-демократичний рух в країнах Східної Європи у другій половині XIX ст. та його роль у розвитку інтернаціональних зв'язків”. Відредаговано і підготовано до друку тези доповідей, виданих у 1985 р. Серед них вміщено і мої тези на тему “Поширення ідей революційної демократії та утопічного соціалізму на західноукраїнських землях напередодні і під час революції 1848–1849 рр.”, а М. Кравця – “Іван Франко і робітничий рух у Східній Галичині”.

У 1986 р. М. Кравець дав згоду на участь у підготові збірника статей,

присвяченого історії революційно-демократичних рухів у країнах Східної Європи у другій половині XIX ст. Але поки вдалось зібрати авторські тексти, підготувати до друку і надіслати до видавництва “Наукова думка”, зміст його до початку 1990-х років застарів, одержав критичний редакторський висновок і був знятий з видавничого плану.

У 1994 р. М. Кравець у листі до мене привітав колектив Інституту з одержанням права захисту дисертацій, що давно було його мрією.

У 2005 р. М. Кравець на мою пропозицію надіслав оновлену частину згаданого вище спільного тексту для “Історії українського селянства” (другого видання – 2006 р.).

Цим завершилась наша багаторічна плідна співпраця на ниві національної історичної науки. Наші дружні контакти навіть після його прощання зі Львовом залишилися світлою сторінкою взаємин.

В особі М. Кравця українська гуманітарна наука, зокрема її складова історія, мала сумлінного дослідника, прекрасного педагога і чуйну порядну людину. І дуже шкода, що в розквіті творчих сил він через тодішні умови не міг повністю розкрити свого таланту. Коли розпочалося полегшення з приходом до керівництва СРСР М. Горбачова, а далі – відродження нашої незалежності, вчений мав уже поважний вік, але зумів ще досить багато зробити, залишивши про себе добру пам’ять і в нащадків, і в історії української культури.

УДК[378.4.096:94](477.8-25)М. Кравець(092)
ORCID ID: 0000-0003-4340-7735

НАСТАНОВА УЧИТЕЛЯ – ПРАЦЯ Й СТАРАННЯ (СПОМИН ПРО ПРОФЕСОРА МИКОЛУ МИКОЛАЙОВИЧА КРАВЦЯ)

Іван ПАТЕР

Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України
відділ нової історії
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, Україна
e-mail: inukr@inst-ukr.lviv.ua

У народі кажуть – від долі ще ніхто не втік. Я дуже завдячую обставинам, які подарували мені щастя зустрітися з професором Миколою Миколайовичем Кравцем, що в подальшому мало визначальний вплив на моє майбутнє.

Червень 1968 року. Львівський університет, історичний факультет. Здано останню літню сесію. Попереду ще педагогічна практика у школі, тримісячний навчальний семестр, написання і захист дипломної роботи, державний іспит і диплом на руках. Тоді історики, юристи і журналісти відповідно до хрущовської реформи вищої освіти навчалися в університеті 4 роки. Студенти інших факультетів та й, зрештою, ми самі так себе називали – “хрущовцями” (не плутати з будівництвом житлових будинків – “хрущовок”).

Тоді всі студенти стаціонарної форми навчання історичного факультету, окрім державних іспитів, писали й дипломні роботи. Оскільки я був навіть досить активним учасником наукового гуртка при кафедрі історії УРСР (його вів відомий дослідник соціально-економічних проблем середньовіччя професор Ярослав Павлович Кісь), то, зрозуміло, що й обрав тему дипломної роботи з історії України. Спочатку надумав собі тему: “Революційний рух трудящих Галичини наприкінці розпаду Австро-Угорської монархії”. До такого вибору мене спонукало ознайомлення в той час з окремими книгами з історії Західно-Української Народної Республіки, зокрема, з працею Олекси Кузьми “Листопадові дні 1918 р.”, окремими числами “Літопису Червоної Калини”, календарями “Просвіти”, що зберігалися під сімома замками в нашій родині. З таким формулюванням і, навіть, з планом теми зайшов до тодішнього завідувача катедри історії УРСР доцента Олександра Гнатовича Цибка. Він вислухав мене, подивився план, і спокійним, навіть дещо приглушеним тоном, сказав: “Один вже дописався”, натякаючи на професора Олександра Юхимовича Карпенка, що у статті, опублікованій в УГЖ-і, та на конференціях висловив своє бачення подій у Східній Галичині в жовтні–листопаді 1918 р., і якого за “націоналістичні пережитки” звільнили, а, по суті, вигнали в 1969 р. із Львівського університету. Далі О. Цибко, згадавши про мій виступ на засіданні наукового гуртка з

рефератом “Робітниче питання в творчості Івана Франка”, сказав, щоб я взяв близьку до цього тему “Робітничий рух у Східній Галичині у другій половині XIX ст.” Звичайно, я погодився на такий вибір, тим більше, що був дещо знайомий з літературою з цього питання, а до того додавалися ще досить добрі знання німецької та польської мов.

Однак, відійшовши декілька кроків від катедри, і, назвавши своїм декільком однокурсникам запропоновану мені тему дипломної, як вони відразу почали відмовляти мене від неї, мотивувавши це значною кількістю статистичних даних, переглядом великої кількості періодики і, взагалі, “сліпанням” над архівними документами. З такою роздвоєнністю десь через 2–3 дні я йшов на кафедру з наміром, щоправда не до кінця переконливим, змінити тему дипломної роботи. Біля катедри зустрів доцента Любов Андріївну Іваненко. Вона, як і Микола Миколайович, була аспіранткою відомого українського історика, академіка Івана Петровича Крип’якевича, колишнього директора Інституту суспільних наук АН УРСР і вивчала період козаччини. Дізнавшись про мету мого візиту на кафедру, Любов Андріївна відразу відкинула всі мої заміри щодо зміни теми, повідомивши, що від вересня кафедру очолить молодий доктор історичних наук з Інституту суспільних наук Микола Миколайович Кравець, який і буде керівником моєї дипломної роботи. Так відбулося моє перше заочне знайомство зі своїм Учителем.

Літо 1968 року, особливо на заході України, видалось досить тривожним. Ще на початку травня до війська призвали дуже багато резервістів, шосейні шляхи на Ужгород через Ворітський (Верецький) та Ужоцький перевали, на Мостиська і Раву-Руську були заповнені військовою технікою. Серед населення відчувався якийсь неспокій, навіть певна боязнь щодо завтрашнього дня, ходили різні чутки, насамперед, щодо введення радянських військ у Чехословаччину, і, навіть, про воєнний конфлікт Радянського Союзу із Заходом. Не раз серед львів’ян старшого віку можна було почути: “Коли так багато советського війська перебуває у Польщі, то до добра не йде, може бути й війна”.

Тому в такий невизначений час я з друзями відклав свій відпочинок в університетському студентському таборі “Карпати”, що містився між Свалявою і Мукачевим на Закарпатті. Щоб не марнувати часу, вирішив зайнятися своєю дипломною роботою, ходив до Наукової бібліотеки університету. Почав складати бібліографію, читав і робив, як учив професор Я. Кісь, окремі витяги з відповідної літератури і десь приблизно під кінець серпня у мене вже був план дипломної і, на мій погляд, структура роботи виглядала доволі чіткою і логічною.

Педпрактику проходив у своїй рідній середній школі № 62 м. Львова, яку нещодавно закінчив – у 1965 році. Школа розташована в самому центрі міста, якраз за пам’ятником Тараса Шевченка. Вона заснована в 1894 р. й за австрійських і польських часів це була польська жіноча гімназія імені А. Міцкевича. У радянський період у ній теж навчалися спочатку лише дівчата і тільки від 1954 р. стала змішаною школою. Студенти-практиканти протягом

першої чверти проводили уроки і під наглядом вчителів, і самостійно, організовували різні позаурочні заходи з учнями, зокрема екскурсії по Львову та поза його межами – по місцях Івана Франка.

Одного дня, десь у середині жовтня, мене покликали до телефону, дзвонила секретар з деканату, яка повідомила, що зі мною наступного дня о 14 годині хоче зустрітися професор Кравець. У призначений час, прийшовши на катедру (тоді там працювали – професор Я.П. Кісь, доценти Л.А. Іваненко, І. Я. Кошарний, О. Г. Цибко, лаборант В. О. Шеремета), я побачив середнього зросту кремезного чоловіка, шатена з блакитними очима і доброзичливою усмішкою – це був Микола Миколайович Кравець. Так відбулося моє перше вже очне знайомство з професором.

Поцікавившись, як проходить педпрактика, відразу ж запитав: “А як іде написання дипломної?” Почувши, що я приніс уже план роботи, зробив витяги з відповідної літератури, професор був приємно здивований. Я зрозумів, що йому це заімпонувало. Він уважно подивився план і почав на слух дещо поправляти, весь час запитуючи мене, як я думаю висвітлювати те чи інше питання. Отримавши відповіді на поставлені запитання, Микола Миколайович радив переглянути ще відповідні книги по темі, акцентував на висвітленні окремих засад, до плану додали ще параграф про політичне спрямування робітничого руху. Подивившись мої витяги, які були зроблені у загальному зошиті, порадив писати не з обидвох боків сторінки, а лише з одного, щоб, пишучи, можна було їх розрізати і в такий спосіб підбирати до відповідних параграфів. Ще наголосив професор на залученні документів з Центрального державного історичного архіву у Львові, зокрема з фонду 146 – Галицьке намісництво. Сьогодні, в час суцільної комп’ютеризації, видається дивною така підготовка наукової праці, але, потрібно з розумінням поставитись до того, що це був кінець 60-х років минулого століття – час, ще далекий до появи сучасної техніки.

Під час нашої бесіди Микола Миколайович, так ніби між іншим, але я зрозумів, що це була своєрідна вимога, підкреслив, що для успішного написання будь-якої наукової праці треба мати чіткий графік роботи і відразу ж додав: “Так коли дивимось перший розділ?”. Цим питанням я був заскочений дещо зненацька, і не знав, що відповісти. Побачивши мою зніяковілість, професор посміхнувся і вже серйозно замість мене відповів: “Давайте перший розділ у середині лютого”. Зрозуміло, що я погодився і, щиро подякував професорові за добрі та слушні поради, після більш ніж годинної розмови-настанови.

Ця перша зустріч з професором М. Кравцем справила на мене глибоке враження і назавжди залишилася в моїй пам’яті. Микола Миколайович невимушено показав свій великий хист педагога, дав прекрасний урок ставлення відомого науковця до молоді людини, яка робить свої перші, ще боязкі кроки на стежці науки. Я був окрилений, у піднесеному настрої, тепер ще більше хотілося працювати, що я й робив протягом наступних місяців, докладаючи зусиль до написання дипломної праці.

Після педагогічної практики, знову розпочався навчальний процес – лекції, семінари, а наприкінці січня 1969 р. я успішно склав останню сесію. Незважаючи на таке завантаження, ретельно і совісно працював то в університетській бібліотеці, то в архіві, то у відділі наукової бібліотеки ім. В. Стефаника при вулиці Радянській, 24 (тепер вул. В. Винниченка), роблячи відповідні нотатки з наукової літератури, архівних справ, тодішньої періодики.

Як і було домовлено, десь у середині лютого я прийшов до професора з рукописом першого розділу моєї дипломної роботи. Він був навіть трішки здивований такою моєю пунктуальністю. Посадивши мене поруч себе за стіл, почав читати рукопис (почерк у мене чіткий), відразу справляючи текст, посилюючи окремі засади, викреслюючи зайве. Так було й з другим, третім розділами, вступом і висновками. На кінець квітня рукопис дипломної був уже готовий, тепер потрібно було його передрукувати – це зробила моя однокласниця, яка працювала секретарем у приймальній проректора університету з заочного навчання. На початку травня я здав роботу на катедру і тепер залишилось тільки чекати дня захисту.

Дипломну захищав 2 червня 1969 р. Був відгук наукового керівника і рецензія доцента О. Цибка. На захисті, як і годиться, задали кілька запитань по темі, на які я блискуче відповів. Робота була оцінена на “відмінно” і рекомендована Державною екзаменаційною комісією до друку. Ясна річ, я був безмежно щасливий, адже лише моя єдина дипломна робота з цілого курсу отримала рекомендацію до друку. Відразу ж Микола Миколайович зазначив, що не потрібно зволікати і готувати роботу до публікації, а він владнає всі справи з університетським видавництвом.

На жаль, не все сталося, як гадалося. Нас, вісьмох студентів-стаціонарників, які закінчили військову катедру при університеті й отримали звання лейтенанта, відповідно до тодішніх урядових постанов призвали на дворічну військову службу. Отже, з публікацією нічого не вийшло, так само, як із мрією про роботу в Інституті суспільних наук АН УРСР, куди мене рекомендував професор Микола Кравець.

Лише після відбуття служби в армії, моя мрія, завдяки моєму Учителеві, здійснилася і 1 березня 1972 р. я став науковим співробітником цього Інституту, який від 1993 р., після реорганізації, став Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Тут за 44 роки праці я пройшов усі щаблі наукової ієрархії – молодший науковий співробітник, вчений секретар і заступник директора інституту з наукової роботи, старший, провідний науковий співробітник, завідувач відділу новітньої історії і тепер головний науковий співробітник цього ж відділу. Усіма своїми здобутками завдячую дорогому Миколі Миколайовичу Кравцю за науку і безкорисливу допомогу.

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

OUR PUBLICATIONS

**ЛИСТ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА ДО ОЛЬГИ ГАМОРАК, СВОЄЇ
МАЙБУТНЬОЇ ДРУЖИНИ, від 16 квітня 1898 р. [Коломия]**

Дорога Ольдзю!¹

Не мав я нічого приємного писати любій Стецеві², тому мовчавем. До Тебе спеціально не писавем бо предчуття і почуття гідности люцкої того мені не позволяло. Твоя тактика в кореспонденції до Трійці³ дала мені ясно до пізнання що межи нами є щось не полагожденного і що я взглядом Тебе лишаюся с невиплаченим і не забутим довгом.

Совістно мені, що не знаю, якою мірою міряти его, совістно, що не хотів бим аби лишень зуб часу усунув меч Дамоклів з над моєї голови, бож кождому поступовому чоловікови омерзли християнські засади прощати ворогам. Думаю, що дух інтелігентний, стоячий перед порогом 21⁴. (sic! – *мабуць-таки* 20) Віку не простит злодієви Über. Gerichter⁵ скорше, поки го не побачит на гилязі межи небом а землею.

Сьвідомий того суду в дурнім єсм положеню але стараюся сам о собі забути: сеж ще найліпше средство против Твоєї нерішучости і зволіканя з дня на день.

Тепер живу як машина, а не як чоловік. Маю серце але не маю чувства люцкогго, маю мозок, але ідеї дасть Біг. Бувало хоть кров заграє в моїх жилах, не оден дамиліант⁶ (?) мав щастє і приємність почути тої бруталної сили. Колиж parblen!⁷ [?] наступит відплата за мою рицарскість.

Ти певно с надіями добрим гяділа на Віктора⁸ Одиссея в виправі его до Трійці. Громові струї моєї бруталности, лоскіт елоквенції примітивної, здавалось Тобі – леда день вижинут лінь з впрочім симпатичного (як всі з Вашого роду) брата, побудят его до взаємних поривів, до науки. Але се лиш Fata morgana!⁹ Curriculum vitae¹⁰ покаже Тобі наскільки змінився парубоцка течія житя щоденного. Звичайно стаєм о год 10. Раз вертаючи з Генею¹¹ з Коломиї о пів до

¹ Ласкаве звертання до Ольги Гаморак (1871–1914), дочки Кирила Гаморака, пароха з с. Стецева. Ольга була подругою юности В. Стефаника, а від 1904 р. – дружиною письменника.

² Стецева – рідне село Ольги Гаморак, розташоване на Снятинщині, неподалік від с. Русів, де жила родина Стефаніків.

³ Трійця – село на Снятинщині, над Дністром, де мешкала сестра Ольги Гаморак Євгенія (у листі – Геія) разом зі своїм чоловіком-священником Василем Калитовським.

⁴ Тут, очевидно, описка і йдеться таки про 20-ий вік.

⁵ Тут: найвищий суд (нім.).

⁶ Привітний (з французької).

⁷ Службовє слово на позначення згоди у французькій мові, приблизно відповідає українському дастьбіг.

⁸ Віктор Гаморак (1879–1901) – молодший брат Ольги Гаморак, помер в юному віці.

⁹ Мана, марні сподівання.

¹⁰ Життєпис, короткі відомості з життя особи.

¹¹ Євгенія Гаморак-Калитовська (1866–1905) – старша сестра Ольги, дружина священника Василя Калитовського, який багато років служив у с. Трійця.

П засталисьмо нашого Одиссея в ліжку. Сьогодні перша днини виявили 1. Дня Свят велик[одніх], що разом зі мною пив каву. Пролежавши до 16 год єсть так заспаний, що наука не чіпаєсь лишь тінею сидит за плечима. Звичайно ідеся до Палецких¹² на сигаро, пишесея до обіду викази судом в рускім язиці потрібного до поданя о сіль. По обіді прогулька с рушницею по сусідних лісках – для Гені не причиняє клопотів як П[елецкі]м: на обід каву вечеру зголошуєся наш герой завсігди точно.

В перших тижнях радо проводив вечери с челядею в кухни, в стайни, але се строго єму взборонивем с увагою що не бажаю аподиктично¹³ впроваджуваня родинних своїх звичаїв до Трійці. Головна задача якось відучити єго від привычки говорити неправду в очи. Тютюну потребує в 3[рази] більше що я. Єслибим му не дав, то отвореноб дорогу до інших парубоцких промахів котріб средств на тютюн достатчили. Кожного тиждня торжественно заповідає що возьмесея с понеділком до науки. Коли прийде той церомонний¹⁴ день, розпочинає вперед канцелярийне діловодство пише до колегів, до Вас за книжками, плянами науковими, розвідує у товаришів подрібно, що взялося в клясі, як питають професори, а по отриманю точних інформацій побачивши що у Львові ше далеко до кінця предмету, або що з Стецеви книжки не надходять, має совість заспокоєну і вдоволений що до другого Понеділка може спокійно ждати на новини.

Книжок не записую ніяких – тих у него є доста історія, руска і німецка літератури Гомер, котрого ше перед святами переробив, все проче стоїт облогом. Коли я пишу надішла від Вас пачка і грізно підглянула свому Любчикови в очи. Сей лист єму прочитаєм, щобишь лишень где що Татови¹⁵ сказала скуток добрий, бо на другий день встав о 8 і взявся до науки. Тобі і Панови Матейкови¹⁶ дякую за ч. “Der Zeit”¹⁷. Більше не прошу Вас бо нема часу а книжок маємо досить. “Слага раеха”¹⁸ Ольдзю, хочеш аби я писав не лишай моїх листів без відповіді. Олег¹⁹ учится добре. Дуня²⁰ також. Цілую Тебе і всіх сердечно. 16/4 1898²¹ (Йосипівка) Василь.

¹² Правдоподібно, сусіди і друзі сім’ї Калитовських.

¹³ Рішуче, категорично (з грецької)

¹⁴ Просторічно-іронічна форма від прикметника церомонний.

¹⁵ Ідеться про Кирила Гаморака (1837–1909), батька Ольги, священника з с. Стецева.

¹⁶ Спільний знайомий Ольги і Василя.

¹⁷ Популярний часопис, який виходив у Відні і в якому друкувався І. Франко.

¹⁸ Світла наречена (лаг.)

¹⁹ Олег Гаморак (1883–1903) – наймолодший брат Ольги, помер у юнацькому віці від сухот.

²⁰ Дуня – Євдокія Калитовська, дочка Євгенії і Василя Калитовських, одна з улюблених племінниць В. Стефаніка, якій він присвятив свою першу новелу “Синя книжечка”, написану в домі Калитовських.

²¹ Тут, очевидно, мається на увазі 1898 рік, бо саме тоді В. Стефанік мешкав на Снятинщині. Натомість у 1896 році щонайменше пів року він безвиїзно жив у Кракові і в жодний спосіб не міг бути очевидцем побуту родини Калитовських і Гамораків у с. Трійця.

[Приписка на лівому березі останньої сторінки листа] Від місяця Гені погіршився слух, хоть її не болит. А тут в кишени сагара-пустиня.

* * *

Цей лист Василя Стефаника виявив краєзнавець з Городенки на Івано-Франківщині, тоді вчитель інформатики та трудового навчання Городенківської ЗОШ № 2 краєзнавець Степан Павчак ще на початку 80-х років минулого століття в архіві своячки дружини, художниці Ольги Плешкан в с. Чортовець на Покутті, вихованки малярської школи Олекси Новаківського. До цього часу оригінал листа зберігається в Городенці, у приватному архіві краєзнавця. З його люб'язної згоди ми отримали копію цього документу та підготували першу публікацію з нагоди 150-річчя від дня народження Василя Стефаника.

Богдан ЯКИМОВИЧ
Львівський національний університет імені Івана Франка
Bohdan YAKYMOVYCH
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: b.yakymovych@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1597-1128

Дарія ЯКИМОВИЧ-ЧАПРАН
Львівський національний університет імені Івана Франка
Dariya YAKYMOVYCH-CHAPRAN
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: dariya.yakymovych-chapran@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-6887-4076

АВТОРИ
LIST OF AUTORS

БАРАН Зоя – кандидат історичних наук, завідувач, доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

ВАХНЯНИН Анна – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

ВОЙТОВИЧ Леонтій – доктор історичних наук, завідувач, професор кафедри середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГАЛІВ Микола – доктор педагогічних наук, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

ГЕЛЕЙ Степан – доктор історичних наук, професор кафедри історії і філософії, проректор Львівського торговельно-економічного університету.

ГНАТЮК Михайло – доктор філологічних наук, завідувач, професор кафедри теорії літератури та порівняльного літературознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГОЛУБКО Віктор – доктор історичних наук, завідувач, професор кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗАЙЦЕВ Сергій – аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗАШКІЛЬНЯК Леонід – доктор історичних наук, завідувач, професор кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

КАЛИНЯК Лев – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

КОБРИН Наталія – кандидат історичних наук, викладач-методист Львівської середньої спеціалізованої музичної школи-інтернат імені Соломії Крушельницької.

КОСТЮК Петро – полковник, голова Львівської обласної організації Спілки Офіцерів України.

ЛАГОДИЧ Володимир – магістр історії, випускник Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів).

МАЛАНЧУК-РИБАК ОКСАНА – доктор історичних наук, професор кафедри історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

МАЛЮТА Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри україністики Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (м. Київ).

МАСИК Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

МРАКА Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ПАТЕР Іван – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України, Заслужений діяч науки і техніки України.

ПІРКО Марія – доктор філософії, молодший науковий співробітник відділу наукової бібліографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника.

ПОЛЕЩУК Тамара – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

РАЧКОВСЬКИЙ Григорій – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

РУТАР Володимир – кандидат історичних наук, абсолювент Варшавського університету (Варшава, Республіка Польща).

САЛАТА Оксана – доктор історичних наук, завідувач, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ).

СЕДЛЯР Олександр – кандидат історичних наук, завідувач науково-бібліографічного відділу Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.

СІЛЕЦЬКИЙ Роман – доктор історичних наук, завідувач, професор кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

СІРОМСЬКИЙ Руслан – доктор історичних наук, в. о. декана історичного факультету, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка.

СОЛЯР Ігор – доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

СТЕБЛІЙ Феодосій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

ТАРНАВСЬКИЙ Роман – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка.

ТИМОШЕНКО Леонід – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич).

ФЕДИК Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЦЕЛУЙКО Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШЕЛЕСТАК Лариса – доктор філософії, старший лаборант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШИЯН Любов – кандидат історичних наук, науковий співробітник національного заповідника “Замки Тернопілля” (м. Збараж).

ЩОДРА Ольга – кандидат історичних наук, завідувач, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, Заслужений працівник освіти України.

ЯКИМОВИЧ Богдан – доктор історичних наук, професор кафедри історичного краєзнавства, професор кафедри бібліотекознавства та бібліографії Львівського національного університету імені Івана Франка, Заслужений працівник культури України.

ЯКИМОВИЧ-ЧАПРАН Дарія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського прикладного мовознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.